سەرجەمی بەرهەمی

حوسێن حوزنی

بەرگی یەکەم

سەرجەمی بەرهەمی

حوسێن حوزنی

بەرگی یەکەم

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس

هەولێر – هەرێمی کوردستانی عێراق

هەموو مافێک هاتووەتە پاراستن ©
دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس
شەقامی گوڵان – هەولێر
هەرێمی کوردستانی عێراق
هەگبەی ئەلیکترۆنی aras@araspress.com
وارگەی ئینتەرنێت www.araspublishers.com
تەلەفۆن: 35 49 224 66 (0) 00964
دەزگای ئاراس لە ٢٨ تشرین (٢) ١٩٩٨ هاتووەتە دامەزران

سەرجەمی بەرهەمی حوسێن حوزنی – بەرگی یەکەم
کۆکردنەوە و لەچاپدانی: دەزگای ئاراس
بەسەرپەرشتی: د. کوردستانی موکریانی
هێنانە سەر ڕێنووسی نوێی کوردی: مەحموود زامدار
پێداچوونەوەی: عەبدوڵڵا زەنگەنە، فەخرەدین ئامێدیان
کتێبی ئاراس ژمارە: ١١٢٤
چاپی دووەم ٢٠١١
تیرێژ: ١٦٠٠ دانە
چاپخانەی ئاراس – هەولێر
ژمارەی سپاردن لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ٢٣٢ – ٢٠١١
نەخشاندنی ناوەوە: ئاراس ئەکرەم
ڕازاندنەوەی بەرگ: مریەم موتەقییان
پیتکاری: نسار عەبدوڵڵا
هەڵەگری: شێرزاد فەقێ ئیسماعیل
ڕێنووسی یەکگرتوو: بەدران ئەحمەد حەبیب

دەستپێک

راپەڕینی ڕۆشنبیریی کوردی لە کوردستانی باشوور، دوای تەواوبوونی شەڕی یەکەمی دنیا ١٩١٨ دەستی پێ کرد. ژمارەیەک لە ڕۆشنبیرانی کوردی عوسمانی لە ئەستەمبووڵەوە گەڕانەوە و ئەزموونی پێشکەوتووی ئەو سەردەمەیان لەگەڵ خۆیاندا هێنایەوە بۆ کوردستان. حاجی تۆفیقی پیرەمێرد یەکێک بوو لەو ڕۆشنبیر و ڕۆژنامەنووسە لێهاتووانەی ئەو وەچەیە. جیاییی پیرەمێرد لەوانی تر ئەوەبوو، هەوڵی دا چاپخانە بۆ خۆی دابمەزرێنێ، دوای ئەمەش ڕۆژنامە دەربکات، چاپخانەکەشی وەک دەزگایەکی چاپ و بڵاوکردنەوەی سەردەمییانە هەڵبسووڕێنی.

هەر لەو سەردەمانەدا حوسێن حوزنی موکریانی، لە سابڵاخەوە ڕووی کردە کوردستانی باشوور و سەرەتا لە ڕەواندز، پاش چەند ساڵێک ئینجا لە هەولێر گیرسایەوە. حوزنی زۆر جێ گەڕابوو، لەوانە: شام و ئیستەمبۆڵ و ئەورووپا. وا دیارە دوای بیرکردنەوە، کوردستانی باشووری بەبوارێکی گونجاو بۆ کاری ڕۆشنبیری هەڵبژاردبوو، چاپخانەیەکیشی بۆ ئەنجامدانی پرۆژەکانی لەگەڵ خۆیدا هێنایە کوردستان.

لە ڕاپەڕینی ڕۆشنبیریی کوردی لە نێوان دوو شەڕی گەورەدا ١٩١٨ – ١٩٣٩، گەلێک لە ڕۆشنبیرانی کورد ڕۆڵیان بینی، بەڵام پیرەمێرد و حوزنی جیا بوون. ئەمانە لە ژێرخانەوە، لە دانانی چاپخانەوە دەستیان دایێ. هەردووکیشیان لە سەرەتاوە بێ ئەوەی پشت و پەنایەکیان هەبێ، ملیان لەبەر پرۆژەیەکی وا ستراتیجی نا.

حوسێن حوزنی لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتەوە هاتبوو، فێربوون و فراژووبوونی ئەو عوسمانی نەبوو کە ئەو کاتە بزاوی ڕۆشنبیری لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، جڵەوکێشەکەی برێتی بوو لە ڕۆشنبیرانی گەڕاوەی ئەستامبۆڵ و خاوەن ئەزموونەکانی کلکەی ڕۆژهەڵاتی ئەورووپا. بەڵام حوزنی نەک لەوان دوانەکەوتبوو،

بگرە دەشێ بڵێین لە پێشیانەوەش بوو.

حـــوزنی، وەک: رۆژنامـــەوان، ئـەدیب، هونـەرمـــەند و مـێـــژوونـووس، لە هەمـــوو بوارەکاندا خۆی نواند. لە هەمووشیاندا باڵا دەست بوو. مرۆڤێکی نیشتمانپەروەر و دەروون بڵند، بەتەنیاباڵی رووبەڕووی کێشەگەلی گەورە بووەوە و بەرگەشی گرت و هەمووشی بەزاندن. ئەوەی ئەدەبیاتی حوزنی لە هەموو ئەوانی تر جیا دەکاتەوە ئەو کوردییە پەتی و ڕەوانەیە کە پێی دەنووسی.

زمـانی نـووسـینی کـوردی، چ رۆژنامـەوانی و چ ئـەدەب و چ هەر بوارێکی تر لە مـاوەی نێوانی دوو شـەڕە گەورەکەدا هەر بەشـێوەی کلاسیکی مـایەوە. زمـانێکی خنکاو لە وشـە و زاراوەی عـارەبی و تورکی و فـارسی. بەڵام لە بیـسـتـەکـانەوە، حوسـێن حـوزنی لە کۆواری زاری کرمـانجی (رەواندز) و پـاشـان لە سـییـەکـاندا لە کـۆواری رووناکی (هەولێـر) بەزمـانێکی روون و رەوان دەسـتی پـێ کـرد، بەهەمـان شـێوە لە نووسـین و کتێبـە مێژووییـەکانیـشدا. ئەم بەرهەمەی بەردەست شـایەد و بەڵگەیەکی زیندووە بۆ ئەو ڕاستییە.

سـەرەتای سـاڵی ٢٠٠١، لەگەڵ بەڕێز د. کوردسـتـان موکریانیدا پرۆژەیەکمـان دانا بۆ سەرلەنوێ چاپکردنەوەی سەرجەم بەرهەمەکانی حوزنی لە چەند بەرگێکی ڕێکوپێکدا. پلانەکــە ئەوەبوو، ســەرەتا لـە بەرهەمـــە چاپکراوەکــانەوە دەست پێ بکەین، واتـە ئەوانەی لە شـێوەی کـتێب و نـامیلکەدا بڵاوبووبوونەوە. بەمـەزەندەی خـۆمـان ئەمـە دوو بەرگی لێ دەردەچوو. ئینجا بەرگی سـێیـەم بۆ وتار و یاداشت و نووسینەکانی تری. ئـەگەر هەشبێ، نامە و بابەتە نادیار و ونبووەکانی لە بەرگێکی تردا.

بۆ سـەرەتای کـار، لەگەڵ خـاتوون کـوردسـتـاندا بـەڕێز مـەحـمـوود زامـدارمـان هەڵبـژارد بۆ نووسـینەوەی هـەمـوو بەرهـەمـەکـانی بەرگی یەکەم و دووەم بـەشـێـوە ڕێنووووسی ئێستـە. زامدار خـۆشـحـاڵانە هـاتە دەست و کـارەکـەی گرتە ئەسـتۆ. هەرچەندە ئەنجـامــدانی ئەم کــارە مــاوەی نـێـزیکەی دوو ســاڵی پێ چوو بەڵام خۆشبەختانە ئەنجام درا و تەواو بوو.

پاشان من بۆ خۆم بیرم لێ کردەوە، گوتم بۆ ئەو جۆرە کارانە، کاری فرە دەست خـاوێنتـر و جێ مـتـمـانەترە لە کـاری تاکـە دەسـت. ئەوەبوو، دوای راوێژ لەگـەڵ

خـاتوون کـوردسـتـان، داوام لە بەڕێز عـەبدوڵڵا زەنگەنـە کـرد. ئەویش ئامـادەیی پێشان دا، بەداخەوە لای ئەویش کارەکە دوو ساڵی تری بەسەربرد ئەگەر زیاتریش نەبێ.

هەرچۆن بێ، من لە جـیـاتی خـۆم و خـاتوون کـوردسـتـان سـوپاس و پێـزانین ئاراستەی ئەم دوو بەڕێزە حـوزنی پەروەرە دەکەم، ئەوەی لە توانایاندا بوو کردیان. بەرهـەمەکە گەڵاڵە بوو و هاتە ناو دەست. بەڵام بەر لەوەی بیدەین بەچاپخانە، حەزم کـرد بۆ بـەراورد و بەسـەرداچوونەوە پێـشـانـی کـەسـێکی تریشی بدەم، ئەویش کـارمـەندی دەزگـای ئاراس (فـەخـرەدین ئامـەدیان)ی سنەیی بوو. فـەخـرەی دەسڕەنگین سەرجەم ئەم بـەرهـەمە قەبەیـەی ئەمسەر و ئەوسەر کرد و بنـەبڕی کرد لە هەڵە و بۆ دواجاریش منی بێ خەم و دڵخۆش کرد.

راسـتـە ئەم کـارە زۆر دواکەوت بەڵام کارێکی ئاسـانیش نەبوو. رێنووسی کۆن و زمـانـی کۆن و هەڵەی چاپی فرە و زۆر کـەموکـورتیی تر. خـۆشـبـەخـتـانە زۆربەی زۆریان یەکلایی کرانەوە. جێی خۆیەتی، لێرەدا سوپاس و پێزانینی خۆم و دەزگای ئاراس ئاراستەی هەمووو لایەک بکەم: کوردستان خاتوون و بنەماڵەکەیان، زامدار و زەنگەنەوە و ئامەدیان.

ئەمـەش شـاکـارێکی ترە لە دەزگـای ئاراس دەردەچێت، خـۆم و دەزگـاکـە بەخۆشحاڵ و سەربەرز دەبینم.

بەدران ئەحمەد حەبیب

پێشەکی

کوردستان موکریانی

لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا حوسێن حوزنی موکریانی بەپارە و پوولی خۆی دوو دیاردەی کولتووریی هاوچەرخی بۆ یەکەمین جار هێنایە باشووری کوردستان:

١- ئامێری کامیرا[١] - کە بەهۆیەوە وێنەی سەدان پیاوانی ڕووناکبیر، سەرکردە، دەسەڵاتدار، نێودار و... کوردی پێ گیرا و لە هەمان کاتدا بەو ئامێرە دەیان کورد فێری هونەری وێنەگرتن بوون[٢].

٢- ئامێری چاپکردن: لە ساڵی ١٩١٤دا حوزنی لە ئەڵمانیادا ئامێرێکی چاپی مارکە Diamondی کڕی و لە ساڵی ١٩١٥دا لە شاری حەڵەب دایمەزراند. لە ساڵی ١٩٢٥دا بۆ ڕواندزی گواستەوە و لە ساڵی ١٩٤٨ەوە و تا ئەمڕۆ لە هەولێری دێریندا چەسپێندراوە. ئەم چاپخانەیە لەگەڵ ئەوەی یەکەمین چاپخانەیە کە حوزنی لە کوردستاندا بۆ ڕاژەکردنی وشەی ڕەسەنی کوردی دایمەزراندووە، بە بەتەمەنترین چاپخانەی کوردیش دەژمێردرێت.

خێو و هەڵسووڕێنانی چاپخانەی کوردستان (حوزنی و گیو) دەیان بەرهەمی بیری خۆیان و نووسەر و بوێژانی کوردی دێرین و نوێ و هاوچەرخیان بەو چاپخانەیە چاپ کردووە؛ ئەوەندەی وەزارەتێک کاری ڕۆشنبیری کوردییان ڕاپەڕاندووە؛ بەئەندازەی ڕێکخراوێکی کوردی مێشکی کوردیان بەهەستی نەتەوایەتی زاخاوداوە هەروا بەهۆی پێوەندییان بەکوردناس و ڕۆژهەڵاتناسانەوە و بڵاوکردنەوەی چاپەمەنییەکانیان بەسەر ئەوان و بەسەر کۆمەڵانی نێودەوڵەتییانەوە کێشەی کوردیان بەدنیادا ناساندووە.

وەنەبێت کارکردن لە ڕۆژنامەوانیدا ئەوەندە سانا بووبێت، چ لە ڕووی پەیداکردنی کەلوپەلی چاپەمەنی و چ لە ڕووی ڕادەی هۆشیاریی ئەو کۆمەڵەی کە ڕاژەیان دەکرد. دووریی ڕواندز لە شوێنی شارستانییەت و پێداویستیی چاپخانە

و زرنگیی داماو، یارمەتی و هانیان داوە، کە تیپ و کلیشە لە داری کەویّت (کەوت) –کە داریّکی جەنگەڵیی زۆر ڕەکە– دروست بکات[٣]. لە پاڵ ئەوانەشدا میری بەغدا بەهیچ جۆرێک هاوکاریی نەکردوون بەڵکو هەر ئاستەنگی هێناوەتە پێشیان بۆ ئەوەی دەست لە ڕاژەکردنی فەرهەنگی کوردی هەڵگرن[٤]. سەربارى ئەوەش هەموو میریی عیراق دانی بەهەبوونی داماودا نەهێناوە و پێناسەیەکی پێ نەبەخشیوە و ماوەی ئەو ٢٣ ساڵەی ١٩٢٥– ١٩٤٧ لە عیراقدا ژیاوە هەر ڕۆژ لەگەڵ پۆلیسدا کێشەی زێدنامەی هەبووە و بەهەشتیی باوکیشم لە ساڵی ١٩٤٧دا بەڵگەی «تجنس»ی پێ دراوە و بەسەر ئێمەی منداڵانیشدا بەزۆر کەوتووەتەوە.

ئەمە لە کاتێکدا کە ئینگلیز میریی عیراقی دامەزراندووە. لە وڵاتی ئینگلیزستاندا هەر مرۆیەکی خڕکەی زەوی ڕووی تێ بکات و ماوەی پێنج ساڵێک تێیدا بمێنێتەوە، گەر هیچ تاوانێکی نەبێت و نەکردبێت، مافی هەبوونی جنسییەی بریتانیی هەیە؛ بەڵام هەر هەمان ئینگلیز کە عیراقی بەتێکەڵییەکی نایەکسان و ناهاوچەشن دروست کرد و لەو کاتەی کە دەستووری عیراق داندرا خۆی دەسەڵاتدار بوو، لەو دەستووردا دان بەهەبوونی کوردی پارچەیەکی دی لە عیراقدا نەنراوە و ئەو دان نەنانەش بەرادەیەک کاریگەر بووە، کوردی بێ هەستی نەتەوەییش باوەڕی پێ هێناوە و هەر بۆیە زۆربەی ئەو کوردانەی کە لە عیراقدا دەسەڵاتدار بوون، نەک هەر یارمەتیی حوزنییان نەداوە، بگرە هەمیشە دژی وەستاون و زۆر بەخراپ لە لایەن میری هەڵیان سەنگاندووە و تاوانی هەڵبەستراویان بۆ ساز کردووە. ئەم هەڵوێستە چەوتانە و خراپەکارییانە نەک لە کاروانی بەرەو پێشچوونی دوور نەخستووەتەوە، بگرە بوونەتە هاندەر بۆ ئەوەی خامە و چاپی زێتر لەگەڕدا بێت، تا هۆشیاریی نەتەوەیی و نیشتمانخوازی ڕەگی خۆی لای هەموو کوردێک داکوتێت و لە تاریکی ڕزگاریان بێت.

داماوی موکریانی زۆر هەوڵی داوە کە لە عیراق دەربچێت و ڕوو بکاتە دەوڵەتێکی ئەوروپایی کە تێیدا نەچەوسێتەوە، لەبەرئەوەی کوردە. بەڵام چەند لەمپەرێک هەبوون کە بۆی ڕایی نەدەبوون:

١– میریی عیراقی ڕێگەی دەرچوونی لێ بەستبوو، هەرکە چەند باڵیۆزخانەیەکی ئەوروپایی بەڵێنی بەخشینی پەنابەرییان دەدایێ، میریی عیراق گفتی وەرگرتنی جنسیەیان پێ دەدا.

٢- حوزنی نووسەر بوو، ئاڵای هۆشیارکردنەوەی گەلی کوردی هەڵگرتبوو؛ بۆیە هەبوونی لە نێویاندا ڕۆڵی زێتر دەبوو تا دوورکەوتنەوە لێیان.

٣- بەندیوارییەکی بەتینی لەگەڵ بنەماڵەی بەدرخانییاندا هەبوو. وانەی ئەوەی لە ئەزموونی ڕۆژنامەنووسیی ئەوان وەرگرتبوو کە بڵاوکردنەوەی نووسراو لەنێو وڵاتدا کاریگەرتر دەبێت تا لە دەرەوەی وڵات؛ چونکە ناردنەوە و گەیشتنی بەدەست خوێنەران ئاسانترە.

٤- حوزنی مرۆیەکی وا بار سووک نەبوو کە بتوانێت بەقاچاخ سنوور ببڕێت و خۆی بگەیەنێتە وڵاتانی ئەوروپا. بەڵکو چاپخانەکەی- کە چەکی هۆشیارکردنەوەی نەتەوەکەی بوو- لە لای لە خۆی خۆشەویستتر بوو. هەر بۆ کوێ چووبا لەگەڵ خۆیدا دەیبرد و پەڕاندنەوەی چاپخانە و دەستنووس و... بەنهێنی کارێکی وا سانا نییە. لەوکاتەدا کە حوزنی و گیوی برای لە بواری ڕۆشنبیریدا کاریان دەکرد، نەزانین، شوێنکەوتەیی، بێ پێناسەیی، نەداری و... سەرانسەری کوردستانی دابەشکراوی گرتبووەوە و مرۆڤی کورد لە تاریکستاندا دەژیا. خوێنەرەوەی کورد بەزمانی کوردی زۆر کەم بوون. زمانەکەش زۆر ڕەواجی نەبوو. بۆیە دەبا ئەم دوو برایە کاسبیەکی دیشیان کردبا بۆ ئەوەی خۆیانی پێ بژیەنن و کەلوپەل و کەرستەی چاپی پێ بکڕن کەچی دەسەڵاتداران ڕێگەی دابینکردنی پێداویستی ڕۆژانەشی لێ گرتبوون بۆ ئەوەی نەتوانن بیری خۆیان بڵاوبکەنەوە و ئەم میللەتە لە خەوی بێداری ڕاپەڕێنن. چاکترین بەڵگەی ئەم بارە نالەبارەیان و سەختیی ژیانیان لەو نامەیەدا زۆر باش بەرجەستە کراوە کە لە ١٩٣٩/٩/١دا حوزنی بۆ ساڵح زەکی بەگی ساحێبقرانی ناردووە[٥].

ئەو تاوانە پڕوپووچانەی بۆ حوزنی هەڵدەبەستران، بوونە هۆی دوورکەوتنەوەی لە کوردستان و نیشتەجێبوونی لە بەغدا، لە کاتێکدا کە دنیا دووچاری جەنگی دووەمی جیهانی بوو. لە بەغدا هەلومەرجێکی باش بۆ داماو هەڵکەوت بۆ ئەوەی لە بواری پسپۆڕیی خۆیدا ڕاژەی پەیڤی کوردی بکات و خەریکی فراژی و گەشەپێکردنی ڕۆشنبیری کوردی بێت؛ ئەویش بەهەڵسووڕاندنی کۆواری «دەنگی گێتی تازە»[٦] بوو.

حوزنی لە کاتێکدا لە عیراقدا دەژیا کە عیراق لە لایەن ئینگلیزەوە بەڕێوە دەبرا. ئینگلیز و هەر ئەوروپاییییەکی دی لە کارکردنیاندا لەگەڵ بەرامبەرەکانیاندا چ لەسەر ئاستی کەسی و چ لەسەر ئاستی دەوڵەتانیشدا بۆ هێنانە دیی ئامانجی خۆیان سۆنگە و دەرفەت و هەلومەرجێکی وا دەرەخسێنن کە بەرەو ئەو شوێن و پلەیەت ببەن کە ئەوان مەبەستیانە. ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئەوروپایی هەنگاو بۆ هیچ کارێک ناهاوێن هەتا بە باشی لە هەموو لایەنێکی بەهاوکاریی پسپۆڕانەوە لێی نەکۆڵنەوە.

بەڵێ حوزنی لە ڕواندز دوور خرایەوە و هەموو دەرگەکی گەڕانەوەی بۆ سەر چاپخانەکەی لێ داخرا. کۆواری دەنگی گێتی تازە -کە بەبۆنەی جەنگەوە لە لایەن باڵیۆزخانەی ئینگلتەرەوە لە بەغدا بڵاودەکرایەوە- پێویستی بەلێزانێکی ڕووناکبیری کورد بوو. داماویش دەستبەسەر بوو-هەموو سەرمایەی ژینی، ڕۆژنامەوانی و نووسین بوو؛ کەواتە کەسێکی باش و شیاو هێنرایە بەردەستی ئینگلیز بۆ ئەوەی ئەو کۆوارەی هەڵبسوورێنێت.

کارکردنی حوزنی لە کۆواری نێوبراودا بووە هۆی زێتر دەوڵەمەندبوونی ئەم کۆوارە و بەتایبەتی ئەو بابەتانەی کە بواری ڕۆشنبیریی کوردیان دەگرتەوە، بەڵام بۆ کەسی خۆی بەخراپە بەسەریدا شکایەوە؛ ئەویش بەتاوانبارکردنی بەوەی کە بووەتە جاسووسی ئینگلیز، ئەم پڕوپاگەندە نابەجێیە هەر لە لایەن هەمان کەسانەوە بۆی هەڵدەبەسترا کە پێشتریش بە واتە لەو کاتەدا کە حوزنی کۆواری سەربەخۆی خۆی (زاری کرمانجی ١٩٢٦- ١٩٣٢) لە ڕواندز بڵاودەکردەوە، تاوانی گۆڕینی ئەلف و بێی عەرەبی و کردنی بەکوردی و... یان دەخستە ئەستۆ و بەتاوانیان لەقەڵەم دەدا.

حوزنی موکریانی کاتێک، کە لە کۆواری «دەنگی گێتی تازە»دا کاری دەکرد لە تەمەنێکدا بوو، پێویستی نەبوو کە خۆی بەهۆی ئەم کۆوارەوە پێ بگەیەنێت. لە بارێکی ڕۆشنبیریدا ئەوەندە باڵا و لە بواری ڕۆژنامەوانی ئەوەندە شارەزا و لێهاتوو بوو، ئینگلیز پێویستی بەو بوو نەک ئەو بەوان. کەواتە کارکردنی داماوی هۆشمەند لەو کۆوارەدا تەنێ بۆ ڕاژەی زمان، مێژوو، کەلەپوور و... کوردی بووە.

کۆواری دەنگی گێتی تازە لەژێر چاودێریی تۆفیق وەهبی و بەهاوکاریی شێخ

حەسـەن کوڕی شێخ مـارف بەرزنجی بڵاو دەکرایەوە. جا بـۆ دەبێت لەو کارەدا هـەر دەهۆڵی جاسووسـی بۆ حوزنی لێ بدەن، لە کاتێکدا کە تەنێ حوزنی ڕۆژنامەنووس بوو لەنـێو ئـەو نێـوبراوانەدا. کـارکـردنی ئەو لـەو کـاتەدا و لەو کـۆوارەدا هـەر وەک کـارکردنـی گۆران و ڕەفـیق چالاک بووە لەو ڕادیۆیەدا کـە ئینگلیز لە کـاتی جـەنگی دووەمدا لە حـەیفا کردبوویەوە. دەبێت چ جیاوازییـەک لە نێوان کارکردنی داماو لە دەنگی گێتی تازەدا و کـارکردنی بەهەشتی ئەمین زەکی بەگ لە سـاڵی ١٩١٥دا لە «مـدیریەی شوعبەی ئیستخبارات»ی عوسمـانیدا هـەبـووبێت. بۆ کارکردنی ئەمین زەکی بەگ بە کـارێکی پیشـەیی لە قـەڵەم دەدەن و کاری دامـاو بە ناپاکی؟ بۆ باسـی کـارکـردنی دامـاو لەو کۆوارەدا دەکـەن و باسـی ئەو مـامۆسـتـایانەی زانکۆی بەغدا ناکـەن کە لە خـوێندنگەی ئەمنی قـەومیی بەعسیدا وانەیان دەگوتەوە؟ بۆ پەنجـە بۆ ئەو نـووسـەرە کـوردانە درێژ ناکـەن کـە هـەمـوو وتارێکی سـەدام حـوسـێن و بڵاوکـراوەکانی حزبی بـەعسـیان بەدزی وەردەگێڕا سـەر زمـانی کـوردی؟ بۆ باسـی بەهەشـتی تۆفیق وەهبی ناکـەن کە بۆ ئینگلیـز ئەو داواکـارییـەی مـۆر کـرد بەوەی حکوومـەتێک لە کوردستـاندا بۆ ئاسـوورییـان دامەزرێنن و کـوردیش لە ژێر سـایەی ئاسـوورییـاندا ئۆتـۆنۆمـییـەک وەربگرێت؟ (د. ریاض الحیدري. الاثوریون. القاهرة) گەر بەم تێڕوانینە بێت، دەبێت بەهاوکاریکردنی عیراقییان بۆ ئینگلیـز و ئەمەریکا چی بڵێین؟ وەنەبێت من لەو بەراوردکردنانەی ژووروودا بمەوێت کـەس بریندار بکەم و لە پلە و پایەی کەس کەم بکەمەوە، بگرە ئەوانە ڕاستییەکن و هـەن.

من لێرەدا مەبەستم لەوەدایە چی دی کورد بەیەک لایەنی لە کەسان و ڕووداوانی دنیـا ڕانەمێنێت؛ لە بیری ناوچەگەریەتیی تەسک خـۆی ئازاد بکات. چونکە ئێمـەی کورد لە هـەر کوێ بین و بەزۆری بەهـەر چ وڵاتێکەوە پێبەستیان کردبین، خێوی یەک کێشـەین کـە ئەویش کێشـەی نەتـەوایەتییـە. دۆزی ئاڵۆز و ناهـەمواری کورد ئەوە دەخـوازێت کـە بەر لە هەمـوو شـتـێک کـورد وەک کـوردێک ڕێز لە یەکـتـر بنێن و پشتیـوانیی یەکتر بن؛ جا سەر بەهـەر چ پارچەیەکی کوردسـتان بن؛ جا دواتر وەک عیراقی، تورکیایی، سوریایی و ئێرانی.

شـەهیـد شـاکـر فـەتاح(٧) لە بەرهـەمێکی بەنرخی بیـری خۆیدا مـافی ئەوەی بەدامـاو داوە کـە بـەندیواری لەگـەڵ بێگانـاندا پەیدا بکات؛ چونکە زانایـەک بووە هـەسـتی بەلێپـرسـراویی خـۆی کـردووە بەرامـبـەر بەنەتەوەکەی و ڕووی لـە هـەمـوو

کەسێک ناوە بۆ ئەوەی ئاوڕێک لە مافی ڕەوای کورد بدەنەوە. کەچی هێندێک کوردی نەزانی بەربەرۆشک و بێ ئیشوکار ئەوەیان بەگوناهێکی گەورە لە قەڵەم داوە.

هەبوونی حوزنی مامم و گیوی باوکم لە باشووری کوردستاندا بۆ نان پەیداکردن نەبووە؛ بگرە لەبەر کوردایەتی بووە. بۆ هێنانەدیی ئامانجی نەتەوەیی بووە. ئەم دوو زانایە سامانێکی میللیی بێ هاوتای سەردەمی خۆیان بوون. لەنێو خەڵکدا خۆشەویست بوون و ڕێزی تایبەتی خۆیان هەبوو چاکترین بەڵگەی ئەم پەیڤانەم هەڵوێستی هاولاتییانی کوردە بەگشتی لەو شارانەی کە مامم و باوکم تێیدا نیشتەجێ بوون کە بەتەواوی بەپێچەوانەی هەڵسوکەوتی هێندێک لە دەسەلاتدارانی کوردی ئەوسا بوون. بەڵێ دانیشتوانی شارانی هەولێر و ڕەواندز هەردەم هاوکاریان بوون و پشتیان گرتوون، بۆ وێنە لەو کاتەدا کە فایەق کاکەمین فەرمانی گرتن و دوورخستنەوەی بەهەشتی حوزنیی دا، زۆربەی پیاوانی ڕواندز لە ١٩٤٠/٩/٢٩ و ١٨/؟/١٩٤٣دا چەند سکالایەک پێشکێشی میری دەکەن کە تێیدا باس لە بێ تاوانی و بێ گوناهیی داماو دەکەن؛ لەوانە «عبدالوهاب محمد علی ئاغا زادە، عبدالکریم اسعد افندی، ابراهیم ئاغا زادە محمد علی و دەیانی دی»(٨).

وەنەبێت ڕۆڵی حوزنی موکریانی لەنێو کۆمەڵگەی ئەوسادا تەنێ هەروەک ڕۆژنامەنووس، مێژوونووس و ڕووناکبیرێک هەبووبێت؛ بەڵکو لەپاڵ ئەوانەشدا خەڵکی فێری چۆنیەتیی بەخێوکردنی کرمی ئاوریشم، چۆنیەتی ڕازاندنەوەی باخچەی نێو ماڵیان دەکرد و دەڵێن حوزنی یەکەمین کەس بووە کە گوڵی قەرەنفول و گوڵەباخ و نیلۆپەڕ و... هێناوەتە ڕواندز و باخی ماڵەکەی خۆی بەجۆرێک ڕازاندبووەوە بووبوو بەنموونەی بەهەشت و زۆر لە دانیشتوانی ڕواندز ئارەزوویان دەکرد کاتێکی تێدا بەرنە سەر. لە هەمان کاتدا لەنێو ماڵەکەی خۆیدا ئاودەستێکی لە دار لە شێوەی کورسی دروست کردبوو تا میوانە ئەوروپاییەکان بەکاری بهێنن.

گەر سەرنج لەو کلێشەیەی بەرگی کۆواری «زاری کرمانجی» بدەیت، دەبینیت ئەو خانووبەرەیەی کە دەنێویدا نەخشاندوویەتی هەر وە خانووبەرەی ئەوروپاییان دەچێت. وە نەبێت مەبەستی ئەو لاساییکردنەوەی ئەوان بووبێت، بگرە ئارەزووی

کردووە کە کوردیش وەک ئەوان بەئاسوودەیی و سەرفرازی و هاوچەرخانە بژیت.

خێزانی حوزنی موکریانی نێوی فاتمەو لە بنەماڵەی ئەیوبیان بوو. لە حەڵەب ژینی خێزانی لەگەڵدا پێک هێنابوو. فاتمە خان منداڵی نەدەبوو. داماو نەیتوانیوە ئەو بیرە بپەژرێنێت کە ژنێکی دیی بەسەر بێنێت؛ بگرە هەردەم گوتوویەتی: من ئەو ژنەم لە وڵاتی، کەسوکاری دابراندووە و ئێستەش لێرەدا هەوێیەکی بەسەر بێنم و ژیانی نامـــۆیی و ئاوارەیی لێ دژوارتر بکەم، ئەگـــەر لەبەر منداڵیش بێت، تا وەجاغم کوێر نەبێت، ئەوا کتێبەکانم زارۆی مـن و منداڵ دەمرێت بەڵام بەرهەمی بیر لەنێو ناچێت و هەردەم بەزیندوویی دەمێنێتەوە.

بەرهەمـەکانی بیری حـوزنی پێویسـتـیـیـان بـەچەندین نامـەی دکتـۆرا هەیە بۆ لێکۆڵینەوە؛ چ لە رووی هەسـتی نیشـتمانـخوازی، مێـژوونووسی، خـۆشنووسی، چیرۆکنووسی، وتارنووسی، زمانی نووسینی، زاراوە، هونەری رۆژنامەنووسی و... من لێرەدا ئەو چەند دێڕەی د. جەمال رەشید (١٩٩٠) دەنووسمەوە کە چۆنیەتی مێژوونووسین لای حوزنی هەڵدەسەنگێنێت:

«مـیللـەتێک بیـەوێت لە ئەمـرۆ و دوارۆژی خـۆی بگات، دەبێت لە پێش هەمـوو شـتـێک لە رابوردووی خـۆی بکۆڵێتـەوە بۆ ئەوەی پێناسـەیەکی تایبـەتی لەنێـو کـۆمـەڵانی جیـهـاندا هەبێت. لـەم بوارەدا تەنیـا زانسـتێک کە ئـەمە دێنێتـە دی، زانستی مێژووە. لەبەر ئەمە مامۆستا حوزنیی مێژووزان بایەخێکی تایبەتی دابوو بەنووسـینی مـێـژووی کـورد. نەک تەنیـا وەکـو بەرهەمـێکی هەسـتی نەتەوایەتیی دڵسۆزانەی تەنگ –کە کەسایەتی و بیری تەنیا کەسێک تێدا رۆڵ دەبینێت –بگرە ئەو بەرهـەمـە لەسـەر بناغـەیەکی زانسـتـانە و گـەڕان لـە وڵاتاندا و پشت بەستن بەسـەرچاوە و پێـوەندی پەیداکـردن لەگـەڵ پسـپـۆڕان و ئامـۆژگـارییـاندا بۆ ئاڵوگۆڕکردنی زانیاری هاتبووە کایەوە و ئەنجامی ئەم ماندووبوونە لە کتێبەکانی مامۆستا حوزنیدا بەدیاردەکەوێت».

لێرەدا پێویستـە سوپاس و پێزانینی خۆم ئاراسـتەی دەزگەی ئاراس بۆ چاپ و بڵاوکـردنەوە بکەم؛ بـەتایبــەتی برای بەڕێز کـاک بەدران ئەحـمـەد حـەبیب. کـە سەرلەنوێ چاپکردنەوەی سـەرجەم بەرهەمەکانی بیری حوسێن حوزنی بەپێویست زانی. گەر حـوسێن حـوزنی کوڕێکی هەبا هەر ئەوەندەی کاک بەدران خەمخۆری

بەرهەمـەکانی دەبوو. هەروا زۆر سوپاسی برای دڵسۆز کاک مەحموود زامدار دەکەم، کە دڵسۆزانە و شارەزایانە بەرهەمەکانی بەڕێنووسی ئەمڕۆ نووسییەوە.

بەسەرهاتی حوزنی لەبەر ڕۆشنایی ئەو دەستنووسانەی لە بارەی ژیانی ڕۆژانەی خۆی نووسیویەتی:

(١٨٩٠)(؟) لە مەهاباد هاتووەتە دنیا. هەر لە منداڵییەوە خراوەتە بەرخوێندن و باوکیشی لە ماڵەوە زەمبیل فرۆشی بەزمانی کوردی و سمایلنامەی بەزمانی فارسی پێ گوتووە.

(١٩٠٣) بۆ بەردەوامبوونی لە خوێندندا مەهابادی جێ هێشتووە و بەرەو مەراغە و تەورێز ڕۆیشتووە.

(١٩٠٤) ماوەیەک لە یەریڤان ماوەتەوە؛ دواتر هەر لەوێدا بووەتە مامۆستای کوڕەکانی شەمسەدینۆڤ و حاجی یوسف بەگ و وانەی زمانی کوردییانی پێ گوتوونەوە و بۆ ئەم مەبەستە چەند کتێبێکی منداڵانی لە زمانی فارسییەوە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی(٩).

(١٩٠٧) ڕووی لە ڕووسیا کردووە و تێیدا خوێندوویەتی و بەمۆرچییەتی بەتیپی فارسی و لاتینی و خۆشنووسی خۆی بەخێو کردووە.

(١٩٠٨) چووەتە ئیستانبول و لەوێش خوێندوویەتی. شەرەفنامەی ئەمیر شەرەفخانی بدلیسی و مەم و زینی ئەحمەدی خانیی وەبەرچاو کەوتووە. هەر لەو کاتەدا دەستی بەنووسین کردووە و چەند وتارێکی بۆ کۆواری خاوەر ناردووە و لە نێویاندا ئامانجی خۆی ئاشکرا کردووە. لەوێوە چووتە سوریا، لوبنان، فەلەستین، حیجاز، میسر، فرەنسا و ئەڵمانیا.

(١٩١٤) لە ئەڵمانیا ئامێرێکی چاپی مارکەی دیامۆندی کڕیوە و لە ساڵی ١٩١٥دا لە حەڵەب دایمەزراندووە.

(١٩١٩) بەهۆی بڵاوکراوەکانیەوە، فرەنسییەکان بۆ یازدە مانگ زیندانیان کردووە.

(١٩٢٥) حوزنی لەگەڵ گیوی باوکمدا سوریەیان جێ هێشتووە و ڕوویان لە عیراق کردووە. ماوەی شەش مانگ لە بەغدا ماونەتەوە. حوزنی لەگەڵ محەمەد

ئەمین یەمەنی (ڕاستتر یومنی – عەبدوڵلا زەنگەنە) کارگەی هەڵکۆڵین و زەنگۆگرافی دامەزراندووە (بڕوانە: کوردستان موکریانی. ڕووناکی. ۲۰۰۱. ل۳۰).

(۱۹۲٦) لە ڕواندز جێگیر بووە و ئامێرەکەی چاپی لەو شارەدا بەنێوی زاری کرمانجی دامەزراندووە و کۆوارێکیشی هەر بەناوی چاپخانەکەی بڵاوکردووەتەوە و لە ماوەی شەش ساڵدا یانی لە ساڵی ۱۹۲٦ – ۱۹۳۲ هەر تەنێ ۲٤ ژمارەی لێ چاپ کردووە.

(۱۹۳۱) یاسین هاشمی سەرۆک وەزیرانی عیراق و ڕەشید عالی وەزیری ناوخۆ حزبێکیان بەنێوی «حزب الاخاء» دامەزراندبوو. لایەنگرانی ئەم حزبە لە هەولێردا حوزنی دەخوازنە هەولێر. شێخ عەبدولقادر نەوەی شێخ ئەبوبەکر –کە ئەندامی ئەم حزبە بووە– داوای لە حوزنی کردووە ببێتە ئەندام، بەرامبەر بەمە یارمەتییەکی باشی بدەن بۆ پێشخستنی چاپخانە و چاپەمەنیەکانی. ماوەی سی ڕۆژ هەوڵی لەگەڵدا دەدەن، حوزنی دانیان پێدا نانێت و بەهیچ جۆرێک ناپەژرێنێت ببێت بە ئەندام. بەڵام ئەوان تکای لێ دەکەن لە دژیاندا نەبێت و خەڵکیان لێ هان نەدات.

لە ڕواندزدا شێخ کاکەمین سەلان –کە دۆستێکی زۆر نێزیکی حوزنی بووە– کراوە بەسەرۆکی ئەم حزبە و ئەحمەد کەمال کوڕی عەبدولکەریم خەتی کرابوو بەسکرتێری حزب. هەڵبەت بەهەوڵ و کۆششی شێخ عەلائەدین کوڕی شێخ عومەری بیارە ئەم حزبە لە ڕواندز داندراوە و شێخ عەلائەدین مورشدی نەقشبەندییان بووە و یاسین هاشمیش خۆی بەموریدی ئەو زانیوە.

ئەم حزبە لە ڕواندز خەڵکێکی زۆری لە سەپان، جووتیار، شوان، گاوان و... لە خۆی کۆکردبووەوە. ڕۆژێکیان ڕەیس ئەمین ڕواندزی –کە کوردێکی دڵسۆز، برایەکی ڕاست و دۆستێکی پاکی حوزنی بووە– چووەتە ڕواندز و ئەحمەد کەمال خەتی سکرتێری حزبی ئەخای لەگەڵ خۆیدا بردووەتە لای حوزنی و ئەمین ڕواندزی بەحوزنی گوتووە:

«هەستە ڕامەوەستە لەگەڵ ئەحمەد کەمالدا بچۆ بۆ تەکیەی شێخ کاکەمین داخلی حزب ببە. ئەگەر ئێستە نەچی کۆمەڵەی حزب لە تەکیە کۆبوونەتەوە، دێنە سەرتان تاڵانت دەکەن و بەجارێک مەتبەعە و ماڵ و

ئەشــیـات دەبەن و خــۆشت دەکـوژن، ئیــدی وەخــتی ڕاوەســـتــان و خـۆڕاگـرتن نیـیـە و...» لە دوای گـفـتـوگـۆکـردنێکی زۆر لـەگـەڵ ئەمین ڕواندزیدا نـاچار لەگەڵ ئەحـمـەد کـەمـالدا دەچێـتـە تەکیـە و لەوێدا خـوتبـەیـەکی دینی و وەعـزێکی پڕ واتا بـۆ خـەڵکەکـە دەخـوێنێـتـەوە؛ هەموویان بڵاوەی لێ دەکەن.

ئەم هەڵوێستـەی حـوزنـی زۆر بەسـەریدا شکاوەتەوە و باجـێکی زۆری داوە و دواتر دووچاری دەیان کـێشـە بووە. لە سـاڵانی ١٩٣٦، ١٩٣٨، ١٩٤١ زیندانی کراوە و تا ساڵی ١٩٤٦ هەر شـەڕیان پێ فرۆشـتووە و بەزۆری بردوویانەتە دادگە.

تەممووزی ١٩٣١ تەلەگرافێکی لە شەقڵاوەوە پێ دەگات کە خێرا بگاتە ئەوێ. ئەویش دەسـتـبـەجێ هەر ئەو ڕۆژی دەچێتـە شـەقـڵاوە، لە مـاڵی مـودیر نـاحیـە، ئەحـمـەد شـەشـخـان، بۆ مـاوەی سێ ڕۆژ مـێـوانداری دەکرێت و کۆمـەڵێک لە مێـوانانی سلێـمـانیش لەوێ دەبن کـە ئەمـانـە دەبن: وەزیری ئەشغال و مواسەلات ئەمین زەکی بەگ. ئەندازیار یونس ئەفـەندی. مـودیری ناحیـە ئەحـمـەد نـوری. ئەندازیار ڕەمـزی ئەفـەندی؛ هەروا ئەحمەد خواجە.

ئەم بەڕێزانە لەگەڵ حوزنیدا کۆدەبنەوە بۆ ئەوەی حوزنی چاپخانەکەی بدات بەئەحـمـەد خـواجـە تا بیـبـاتە شـەقـڵاوە و لەوێدا دایمـەزرێنێت و بیخاتە کار.

حـوزنی لە وەڵامـدا گـوتوویەتی: «بـەمـەرجێ ئەمـن مـەتبـەعـەکـەم دەدەم بەئەحـمـەد خـواجـە ئـەفـەندی و پێشکێشـی دەکـەم بـەبێ مـز و بەها کـە بتـوانێت هەفـتـەیەک وەکـو مـن گـوزەران بکات و سـەنەدێکم پێ بدات بەکەفالەتی هەمووان نەیفرۆشێت و لەناوی نەبات. ئەگەر لێی بێزاربوو بەتەواوی بمداتەوە و نەیکاتە سەرمایەی کەیف و هەوەس.

ئەوە مـەبەس نـەبوو کـە بیـبـاتە شـەقـڵاوە، وەکـاری بـخـات؛ مـەبەسـی ڕاسـتـەقینەیان بردن و فـرۆتن و لەناوبردنی بوو. هەرکە مـەرجم خسـتە پێش، کۆمـەڵە بڵاوبوون و نەکەوتنە ژێر دانی سەنەد و کەفالەتەوە. دوو

ڕۆژ مـام. زۆر چاک تێ گـەیشـتم مـەبەسـیـان دڵنیـاییی ڕەزا بەگ و بەجێهێنانی ئارەزوویەتی».

(١٩٣٢) مـەلیک فـەیسـەڵی یەکەم لە ١٩٣٢/٨/١٦دا گەشـتێکی بۆ کوردسـتـان دەست پێ کـردووە و چووەتە ڕواندز. مـەلیک فـەیسـەڵ ئارەزووی کـردووە حـوزنی ببـینێت. تەحـسـین قـەدری بەگی یاوەری نـامـەیەک بۆ حـوزنی دەنووسـێت و ئوتومبیلێکیشی بۆ دەنێرێت. ئەویش یەکسەر بەرەو جوندیان دەچێت؛ ئەو شوێنەی مەلیک فەیسەڵ لێی دابەزیبوو[١٠].

(١٩٣٢) ڕەزا بەگ ئیـسـمـاعـیل بەگ[١١] قـایمـقـامی ڕواندز، جـەلال بابانی مـوتەسـەرفی هەولێـری بەڕادەیەک لێ هان داوە تـا چاپکردنی کـۆواری زاری کرمانجیی لێ قەدەغە کردووە و مۆڵەتی بڵاوکردنەوەی لێ وەرگرتووەوە.

(١٩٣٣) حـوزنی هەوڵی داوە بەهاوکـاریی سـەعدی جـەلال ڕۆژنامـەیەک بەناوی سۆرانەوە دەربخـات؛ بەڵام مەحمـوود فەخری بەگ بانگی سـەعدی دەکات، کە خۆی لەو کارە نەگەیەنێت و دەست لەو پرۆژەیە هەڵگرێت.

(١٩٣٣) لە مـانگی حوزەیرانی هەمان سـاڵدا مـەحمـوود فـەخـری بەگ بەهاندانی ڕەزا بەگ ئیسماعیل بەگ، فەرمانی دەرکردنی حوزنیی لە عیراق دەرهێناوە.

(١٩٣٣) حـوزنی لـە مـانگی حـوزەیران، تەمـووز و کـانوونی یەکـەمی ئـەم سـاڵەدا سێ جاران چووەتە هەولێـر، تا لە مەحمـوود بەگ -موتەسـەرفی هـەولێر- بگەیەنێت کە بێ تاوانە و تاکە گوناهی ئەو ئەوەیە کە کوردە و مێژووی کوردان دەنووسێت؛ بەڵام سوودی نابێت.

(١٩٣٣/١٢/٢١) حـوزنی چووتە بەغـدا لەگـەڵ ناجی شـەوکـەت وەزیری ناوخـۆ دانیشتووە. ئەویش هـەر سووربووە لەسـەر ئەوەی کە دەبێت عیراق بەجێ بهێڵێت و ڕووبەڕوو بە حـوزنیی گـوتووە: «چونکو تۆ کوردپەرسـتی دەکـەیت و لەگـەڵ تاریخ و نەشـریاتی کـوردیی خـەریکی، نایەڵم لە عـیـراق دانیـشـی. دەبێت دەست لە بیـری کوردایەتی هەڵگری تاوەکو بژی»، هەر بۆ ئەم مـەبەسـتە دەچێتـە لای مـەجید بەگ یەعقـووبی، کە ئەوسـا مـوفـەتیـشی ئیـداریی بەغدا بووە و پێـشـتـر موتـەسـەریفی هـەولێر بووە، ئەویش هەوڵی بۆ دەدات، بەڵام سوودی نابێت.

(١٩٣٤) لە مـانگی کانوونی دووەمدا بۆ چارەسـەرکردنی کێشـەی دەرکردنی لە

عیراق مەلیک غازی دەبینێت، ئەویش پێی گوتووە: «تۆ لەگەڵ چاوڕاوی کوردایەتیدا خەریکی، کوردپەرستی دەکەیت، کتێب و کۆوار و چاپخانەکەت بۆ هاندانی میللەتی کورد بڵاو دەکەیتەوە، کورد لە عیراقدا تۆ فێرت کردوون و لاوەکانی کوردت خستووەتە سەر ڕەوشتی خۆت»[١٢].

(١٩٣٤) حوزنی بڕیار دەدات ڕوو لە وڵاتێکی دی بکات، بۆ ئەوەی لەوێدا بەئاسوودەیی بژی. بۆ ئەم مەبەستەش دەچێتە باڵیۆزخانەی تورکیا، فرەنسا و ئەمەریکا[١٣].

(١٩٣٤/١/١٢) حوزنی دەچێتە لای مێجەر ئەدمۆندس ڕاوێژکاری وەزارەتی دەرەوەی عیراق، هەوڵ و تەقەلای خۆی چی بۆ مانەوە لە عیراق و چی بۆ سەرهەڵگرتن و ڕووکردنە وڵاتێکی دی بۆ باس دەکات. ئەویش بەڵێنی ئەوەی دەداتێ کە بەیانی بینێرێتە لای سێر کنهان کۆرنەوالیس، ڕاوێژکاری وەزارەتی ناوخۆ، تاوەکو ئەو لەگەڵ ناجی شەوکەتدا گفتۆگۆ بکات. حوزنی دەڵێت دوای ئەمە باسمان لە مێژوو، زمان و دیالێکتەکانی زمانی کوردی کرد و باسەکەمان هێندێک هۆنراوەی چەند شاعیرێکیشی گرتەوە، جا گەڕاوەتەوە ئوتێل ئەندەلوس[١٤].

(١٩٣٤/١/١٣) چووەتە وەزارەتی دەرەوە و ئەدمۆندس بەتەلەفۆن پەیوەندیی لەگەڵ ڕاوێژکاری وەزارەتی ناوخۆدا کردووە. حوزنی دوای تەلەفۆنەکە چووەتە وەزارەتی ناوخۆ. سێر کۆرنەوالیس پێشوازیی لێ کردووە و پرسیاری لەو کێشەیەوە لێ کردووە کە بۆیان ڕێک خستووە. ئەویش دەڵێت: «هەر سەرەتای ناخۆشییان، هەتا ئەو دەمەم بۆ گێڕایەوە کە هاتوومە لای و زۆر بەدڵگەرمییەوە تەئەسوفی بۆ خواردم و لەگەڵ وەزیری داخلیەدا موزاکەرەیەکی دوور و درێژیان لە بابەت منەوە کرد. منیش بەناجی شەوکەتم گوت: من لە خۆمدا جگە لەوە کە کوردێکم و تاریخناسێکی کوردم، هیچ گوناهێکی دیکە لە خۆمدا شک نابەم، ئەو گوناهە کە کوردم، بۆ من گوناه ناگوترێت؛ چونکو خوداوەندی پەروەردگار بە کوردی هێناومەتە دنیاوە؛ من تکا و خواهیشم لێ نەکردبوو بمکات بەکورد. کەوابوو کوردیەتیی من لەسەر من نییە و بمبەخشە کێ بەکوردی دروستی کردووم یەخەی ئەو بگرە و دەست لە من بەردە. لەسەر ئەوە دوامینی پێ درا و بەتەلەفۆن لەگەڵ مەحموود فەخری موتەسەریفی هەولێر مودیری شورتەی کەرکوک -عەلی کەمال بەگ- سلێمانی کرا».

(١٩٣٤/٢/١) حوزنی گەڕاوەتەوە کەرکوک.

(١٩٣٤/٢/٤) گەڕاوەتەوە هەولێر.

(١٩٣٤/٢/١٢) گەڕاوەتەوە ڕواندز[١٥].

(١٩٣٤/٦/٢٣) حوزنی چووەتە سلێمانی و دەڵێت: «... لە حوزەیرانەوە هەتا کانون لە سلێمانی خەریکی لابردنی توهمەت و بەلاّ و دامەزراندنی مەتبەعە و بەلەدیە و دەرهێنانی ڕۆژنامەی (ژیان) کوردی بووم» (ڕووناکی ٢٠٠١).

(١٩٣٤/١١/١٥) سلێمانی بەجێ دەهێڵێت.

(زستانی ١٩٣٤) بەرپرسی پۆلیسی ڕواندز دەنێرێتە شوێن حوزنی. لەگەڵ ئەوەدا زۆر نەخۆش دەبێت، بەزۆری هەر دەیبەنە پۆلیسخانە. لەوێدا فەرمانێکی وەزارەتی ناوخۆی پێشان دەدەن کە ئەمە ناوەڕۆکەکەیەتی:

"بینا لەسەر تەحریری ڕەسمی ئەحمەد بەگ تۆفیق بەگ موتەسەریفی لیوای سلێمانی، حوسێن حوزنی کە لە سلێمانی خەریکی نەشری ڕۆژنامەی ژیان بوو، شیعر و غەزەلیاتی ئەحمەد بەگ کوڕی فەتاح بەگ ساحێبقران زادەی کۆکردووەتەوە و کردوویەتە دیوان و کتێب و لەگەڵ خۆیدا بردوویەتەوە ڕواندز کە نەشری بکات، لێی وەردەگرن و بۆ ئەم وەزارەتە (وەزارەتی داخلیە)ی دەنێرن؛ چونکو ئەو دیوانە موخالیفی قانوونی عراقیە و نابێت نەشر بکرێت. لەهەر جێگایەک بەدەست هەرکەسێکەوە بدیترێت موسادەرە دەکرێت".

(١٩٣٥) ئەحمەد بەگ تۆفیق بەگ بووبوو بەموتەسەریفی هەولێر. لە سەردانێکیدا بۆ ڕواندز لەگەڵ موراد بەگی قایمقامی ڕواندز و زەینەلعابدین خاکیدا بڕیاریان دابوو کە ڕۆژنامەیەک دەربکەن، بەمەرجێک زەینەلعابدین ببێتە بەڕێوەبەری و بۆ ئەم مەبەستە لەگەڵ حوزنیدا دەدوێن. ئەحمەد بەگ تۆفیق بەگ، زەینەلعابدین و حوزنیش بەزۆری دەباتە هەولێر بۆ ڕاپەڕاندنی دەرهێنانی ڕۆژنامەیەکی نیو هەفتەیی بەنێوی سۆران؛ بەلاّم دواتر ئەم پرۆژەیەش سەرناگرێت. (ڕووناکی ٢٠٠١).

حوزەیرانی (١٩٣٥) پرۆژەی دەرهێنانی کۆوارێک کە حوزنی سەرنووسەر و شیت مستەفا پارێزەری بێت لە لایەن ئەحمەد بەگ تۆفیق بەگ موتەسەرفی هەولێر، پەسەند کرا؛ بەلاّم ئەحمەد بەگ مەرجی ئەوەی خستە پێش حوزنی کە

چاپخانەکەی لە ڕواندزەوە بگوازێتەوە هەولێر.

(١٩٣٥/٩/١٩) حوزنی لە موسڵ گفتوگۆ لەگەڵ عیسا مەحفووز دەکات، بۆ کڕینی ئامێرێکی چاپ بۆ شاری هەولێر.

(١٩٣٥/١٠/٦) حوزنی لەگەڵ پارێزەر شیت مستەفا- بەڕێوەبەری گۆواری ڕووناکی- دەچێتە موسڵ و ئامێرێکی گەورەی چاپ و هێندێک تیپ دەکڕێت و چل دینار پێشەکیی دەداتێ؛ شەست دیناریش قەرزی لەسەر دەمێنێت.

(١٩٣٥/١٠/٨) حوزنی ئەو ئامێری چاپەی لە موسڵ کڕیبووی، بەلۆری دەیهێنێتە هەولێر و لە لایەکی مێوانداریەتیی شارەوانیی هەولێر دایمەزراندووە.

(١٩٣٥/١٠/١٢) ئەحمەد بەگ تۆفیق بەگ لە سەردانێکی بۆ تورکیا دەگەڕێتەوە کوردستان؛ کە دەبینێت حوزنی لە برێتیی ئەوەی چاپخانەکەی ڕواندز بۆ هەولێر بگوازێتەوە، چاپخانەیەکی لەوی گەورەتری لە موسڵ کڕیوە و لە هەولێر دایمەزراندووە، لەبەرئەوەی حوزنی مەرجەکەی موتەسەرفی نەهێناوەتە دی -کە گواستنەوەی چاپخانەکەی ڕواندز بوو بۆ هەولێر- بیانوو بەحوزنی دەگرێت و بەهیچ جۆرێک یارمەتیی نادات.

(١٩٣٥) حوزنی دەچێتە بەغدا بۆ کڕینی هێندێک کەلوپەلی چاپخانەکەی. حوزنی پێداویستیەکانی چاپخانەکەی لە مەهدی حوسێن، خاوەنی چاپخانەی دەلیل و لە عزرا ئەلیاهو دەکڕێت و چل و چوار دینار قەرزدار دەبێت؛ عوسمان سەلیمی جوولەکە بووە بە کەفیلی.

(١٩٣٥) لە ڕۆژی گواستنەوەی چاپخانەکەی بۆ ئەو کۆشکەی کە لە ڕۆستەم چەلەبی بەکرێی گرتبوو، بەیانێک لە هەولێر بڵاو دەکرێتەوە تێیدا داوا لە کورد دەکات کە خۆی بێدەنگ نەکات و نەخرۆشێت و... حوزنی بەیانەکە هەڵدەگرێت و دەچێتە لای ئەحمەد بەگ تۆفیق بەگ بۆ ئەوەی دڵنیای بکات کە ئەو ئەو بەیانەی نەنووسیوە و چاپی نەکردووە و، هیچ سوودی نابێت. حوزنی تێ دەگات کە ئەو داوە هەر بۆ ئەو داندراوە. لە ئەنجامدا حوزنی دووچاری دادگە دەبێت. (ڕووناکی ٢٠٠١).

(١٩٣٩/١٠/٧) داوای زێدنامەی عیراقی دەکات؛ هەروەک لە نووسراوێکدا دیارە کە ئاراستەی قایمقامی ڕواندزی کردووە. هۆی داواکردنیشی بۆ ئەوە

دەگەڕێتەوە کە پۆلیس زێدنامەی لێ داوا کردووە.

(١٩٤٠/٩/٢٢) ئامر ڕەتل، عەقید فایق کاکەمین، فەرمانی گرتنی حوزنی دەردێنێت، بەپێی برگەی ژمارە ٥٦ی ساڵی ١٩٤٠ بۆ پاراستنی ئەمن و ئاسایش و سەلامەتی دەوڵەت، بۆ ماوەی سێ ساڵ حوزنی لە ژێر چاودێریی پۆلیس دادەنێت و قەدەغەی نیشتەجێبوونی لە شارانی کەرکوک، هەولێر و سلێمانی لێ دەکات.

(١٩٤٠/٩/٢٣) عەقید نووری محەمەد لە شوێنی فایق کاکەمین دەستبەکار دەبێت و فایق کاکەمین دەگوازرێتەوە شاری مونتەفیک. عەقید نووری حوزنی ئازاد دەکات.

(١٩٤٠/١٠/١٨) حوزنی نووسراوێک بۆ وەزارەتی ناوخۆی عیراقی دەنێرێت تا جارێکی دی چاوێک بەفەرمانی فایق کاکەمیندا بهێنن؛ بەڵام هیچ وەڵامێکی دەست ناکەوێت.

(١٩٤١/٢/١٦) نووسراوێک ئاراستەی سەرۆکی دادگەی بەغدا دەکات؛ هەڵبەت لەبارەی هەمان بابەتەوە.

(١٩٤١/٥/١٨) لەشاری موسڵ لە لایەن قاسم مەقسوودەوە لە مەعەسکەر زیندانی دەکرێت.

(١٩٤١/٥/٢٦) قاسم مەقسوود تەحقیق لەگەڵ حوزنیدا دەکات و تاوانباری دەکات بەوەی کە بیری کوردایەتی بڵاو دەکاتەوە. لەم ڕووەوە پشت بەو فەرمانە دەبەستێت، فایق کاکەمین لە دژی حوزنی دەری کردبوو.

(١٩٤١/٦/١٠) حوزنی بەدیلکراوی دەنێردرێتە هەولێر و لەوێدا ئازاد دەکرێت.

(١٩٤١/٦/١٥) نووسراوێک ئاراستەی وەزیری ناوخۆ دەکات تا ڕزگاری بێت لەو تاوانەی فایق کاکەمین پێوەی لکاندووە(١٦).

(١٩٤١) حوزنی پەیمان لەگەڵ خۆیدا دەبەستێت کە ئەو تەمەنەی ماویەتی بەخۆشی ڕابوێرێت؛ هەر چتێکی ماندووبوونی تەن و گیانی تێدابێت خۆی تێ نەگەیەنێت، بگرە لەگەڵ ئیشوکاری بازرگانیدا خەریک بێت.

ئەو خانووەی لە ساڵی ١٩٣٩ دا دەستی بەبیناکردنی کردبوو-کە لە لایەن فایق کاکەمینەوە تێک درابوو- دەستی پێ کردەوە و تەواوی کرد و زستانەکەی بەئیشوکاری خانووەکە بەسەربرد.

(شـوباتی ١٩٤٢) لە پردێ کـۆنتـراکـتـێک مـۆردەکـات بۆ چاککردنی ڕێگەوبان. لەبـەرئەوەی خـۆی هـیـچـی لێ نەزانـیـوە، غــەفـوور ئاغــای سلێــمـانـی و نووری ئەورەحمـانی کەرکوکی دەبن بەهاوکاری و هەریەکەیـان دووسەد و دوازدە دیناریان پێ بڕاوە و دوای ئەمە چەند کارێکی دی وای ئەنجام داوە.

(ئەیلولی ١٩٤٢) سەرپەرشتیی باڵەفڕگەی دیانان دەکات.

(پایزی ١٩٤٢ باڵیۆزی بریتـانی لە بەغدا، نێزیکەی سێ سەد و هەشـتا تا ئاردی بۆ هـەژارەکـان ناردووەتـە ڕواندز و هەروا ســەد دیناری دابـوو، بۆ بەرگ و پێـڵاوی قوتابییە هەژارەکانی ڕواندز، لە قایمقامییەتدا بۆ دابەشکردنی ئەو ئاردە لێژنەیەک لە: حوزنی، مەلا عەبدولکەریم خـەیلانی و حاجی تایەر پێک هێنرا و ئاردیان بەسەر هەژاراندا دابەش کرد؛ کەچی لە قایمقامییەتدا بەشێکی باش لەو ئاردە گێڕدراوە؛ بۆیە لێژنە دەستی لەو کارە هەڵگرت. لە سەد دینارەکەش چاردە دینـار خورا، بۆیە حوزنی ئیمزای بۆ نەکردوون[١٧].

(پایزی ١٩٤٢) کـرنیل لاین ڕاوێژکـاری ڕامـیـاری و مـێـجـەر کینجی هـاوکاری، ســەرێک لـە ڕواندز دەدەن. شـەو لە مـاڵی قـایمقـام عـەلی سـەرووەت کـۆ دەبنەوە و حوزنیش لەوێ دەبێت و بەم جۆرە باسی گفتوگۆکانی ئەو شەوە دەگێڕێتەوە:

"شـەوێ باسی لە هەژاری و برسـیـیەتی و ڕووتی و بێ ئـیشی گوندەکانی ڕواندز کـرد. زۆر دڵسـۆزانە لە گـوزەرانیـان دوا کـە بۆ خـۆی چاوی پێ کـەوتبـوون. وتی: ئەگەر بزانن دەست بدات، هەتا کەرکوک بێن لەسەر مەسروفی بریتانیا دەیانخەمە سەر ئیش. منیش پێم وت: مللەتی کورد ناتوانێت لە گەرمێن لە دەشتدا ئیش بکات ئەگەر بووبوایە لەم خاکەدا ئەسپابێکی گوزەران و بووژانەوە بۆ ئەم پەرێشـانانە ساز کرابایە زۆر باش بوو.

لەسـەر ئەمـە کرنیـل لاین وەعدی دا، کە هەر لە ڕواندز ئـیشـێکی باش بدۆزێتـەوە کە میللەت بـەکۆمـەڵە لێی سـوودمەند بن، بەڵام بـەتایبەتی بەمنـی وت ئەم ئیشـە تۆ دەیسـووڕێنی، بـەمـەرجی ئـەمـە لـە ڕەئیی عـەلی سـەرووەت بـەگ دەرنەچی؛ چونکو قایمقامی ئەم قەزایە ئەوە".

لە دوای ئەوە بـەچەند ڕۆژێک عـەلی سـەرووەت بەبێ ئەوەی لەگـەڵ حـوزنیـدا ڕێک بکەوێت، سـەنەدێکی چوار مـادەیی نووسـیـوە بەناوی حـوزنی و حـاجـی سـەعـیدی

برای خۆی کە هەر کۆنتراتێکی لە ڕواندزدا بگیرێت، ئەم دووانە بەنیوەیی تێیدا هاوبەشن.

دواتر لە ژێر چاودێری میستەر تورنور و کرنیل گریتندا کۆنتراتی ڕێگاکانی ڕواندز دادەمەزرێت و عەلی سەروەت داوا لە حوزنی دەکات تا ئاغاکان بۆ بەشداریکردن لەو پرۆژەیەدا بانگ بکات، دوای بانگکردنیان پرۆژەکە بەپێی چەند سەنەدێک بەم جۆرەی لە دەستنووسێکی حوزنیدا هاتووە، دابەش کرا[١٨].

ماوەی یەک مانگ بۆ ئەنجامدانی ئەم پرۆژەیە تەرخان کرابوو لەبەرئەوەی ئاغاکان هیچ شتێکیان لە چۆنیەتیی بەڕێوەبردنی ئەو پرۆژەیە نەدەزانی، ناچار لە بەڕێوەبەرایەتیی کاردا چاوەشێکیان بۆ ماوەیەکی کاتی خواست، تاوەکو ئەوان کارەکانیان ڕاپەڕێنن کە حوزنی لەسەر مەسروفی خۆی هێنانی بۆ سەر کار[١٩].

لەگەڵ ئەو هەموو کارەی، کە حوزنی ڕای پەڕاندووە، هاوکارەکانی لە بریتیی ئەوەی یارمەتیی بدەن، هەموو کۆسپیان هێناوەتە سەر ڕێ. حوزنی لەو بارەیەوە نووسیویەتی... ڕەئیس تۆما و ئەحمەد بەگ جگە لە تێکدانی ئیش یارمەتییان نەدام نە بەپارە و نە بەخۆیان. ئیشەکەش زۆر گران کرا و دایانگرتم بەئەزیەت و ئازاردان[٢٠].

پرۆژە کۆتاییی پێ هات؛ بەڵام کەرەستەیەکی زۆر لەنێو چوو کە هەمووی بەپارە و پوولی حوزنی کڕابوون و قەرەبووش نەکرایەوە.

عەلی کوڕی دەروێش عەبدوڵڵا کە بەرپرسی ژمێریاریی حوزنی بوو، لەو کارەدا و لەو ماوەیەدا هەموو مەسرووف و خواردن و هەستان و دانیشتنی لەسەر حوزنی بوو؛ کەچی لە ژێرەوە لەگەڵ عەلی سەروەت و هاوەڵانی ڕێک کەوتبوو، چەند لاپەڕەیەکی لە حیساباتی کارەکەی حوزنی لەنێو بردبوو. حوزنی ئەو کارەی بەناپاکی لە قەڵەم دا؛ بۆیە بۆ ساغکردنەوەی حیساباتی لیژنەیەکی لە دیانە پێک هێنا[٢١].

کاتێک ئەو لیژنەیە بەو حیساباتەدا چووەتەوە، دیسان دوو لاپەڕەی دییان لێ دزیوە. لەگەڵ ئەوەشدا پارەی مەسرووفاتی پتر بووە لە پارەی وەرگیراو، دەبا دوو سەد و هەشتا دیناری بۆ بگەڕێننەوە؛ کەچی عەلی سەروەت و هاوکارانی وایان کرد کە کۆمەڵێک لەو کرێکارانەی کاریان لای حوزنی کردبوو سکاڵانامەیەک لە

دژی حوزنی بنووسن و تێیدا بڵێن کە حوزنی پارەی تەواوەتی بەئێمە نەداوە؛ جا پسووڵەی شەکر وەرگرتنیان پێ دەدرا و ئەو سکاڵانامانەش لە کاتی پێویستدا لە لایەن عەلی سەروەتەوە بەکار دەهێنرا.

عەلی سەروەت بەوە نەوەستا بوو، بگرە خەلیفە رەشید و مەجید بەگی برایانی بەگۆکی هان دابوو تا خۆیان و چەند کەسێکی دیش بچنە بەردەم مێجەر ئەستەنگ، ئەفسەری پێوەندیەکانی بریتانی لە دیانان و نانی بەرووی لەبەردەم دابنێن و بڵێن: ئێمە ئەم نانە دەخۆین و حوزنی پارەی کرێکاریەتیی پێ نەداوین(٢٢).

عەلی سەروەت بەئەفسەری بریتانی لە پێشوو نێوبراوی گوتبوو: حوزنی دوعای بۆ رۆمێلی سەرکردەی نازییان کردووە تا لە جەنگ بیباتەوە.

حوزنی لەنێو بیرەوەرییەکانیدا بەم جۆرە ئەو کردەوە ناڕاستانەی عەلی سەروەتی لێک داوەتەوە:

«ئەو هەموو فەسادی و خراپەییەی عەلی سەروەت بۆ ئەمە بوو کە گێژم بکات و ناحەقم دەرهێنێ، هەتا رووم نەبێ داوای ئەو حەقەم بکەم کە لە قۆنترات بەپەنهانیی من خواردبووی و وەری گرتبوو. ئەگەر هاوارێکیش بکەم، ئەوە بڵێت: ئەوە عەرز و حاڵی میللەتەکەیە کە ئەم پیاوە حەقی خەڵکی خواردووە و هەرچییەکی بڵێت وا نییە».

عەلی سەروەت لەبەر رەفتاری لە رواندز دوور دەخرێتەوە و بۆ بەغدا دەنێردرێت و لە دوای چوار مانگ دەکرێت بەقایمقامی مەرکەزیی قەزای سلێمانی و لەوێش واز لە حوزنی ناهێنێت و هانی غەفوور ئاغای کۆنە هاریکاری حوزنیی داوە تا داوایەکی لە دژی حوزنی لە کەرکوک تۆمار بکات، گوایە نێوبراو ١٥٠ (سەد و پەنجا) دیناری لە کۆنتراکتی پردێ لەسەر ماوە؛ بەبێ ئەوەی حوزنی بانگ بکرێتە دادگە سەر لە ئێوارەیەک دادوەری رواندز، ئەنوەر یەکتا خەڵکی سلێمانی، شاکر موجرم کاتبی دادگە و موختاری رواندز رەووف، چەند پۆلیسێک و غەفوور ئاغا دەچنەماڵەکەی حوزنی تا ماڵەکەی حیجز بکەن، ئەویش لە بەرامبەردا دەڵێت:

«ئێوە چۆن بەبێ دادگاییکردنی من ئەو کارە دەکەن؟» ئەوانیش فەرمانی دادگەی کەرکوکی پێشان دەدەن کە تێیدا دەڵێت: لەبەرئەوەی حوزنی عەجەمە، ئەمرۆ

سبەینێ هەڵدێت و دەچێتەوە عەجەمستان. هەتا نەتیجەی محاکەمەکە، مەبلەغی سێ سەد دینارم لەسەریە ئەموالی و چتی مەتبەعەکەی حجز بکرێت. (ئەمجارە بووینە عەجەم و فیرار دەکەین لە توهمەت و ئیفتیرای دیکە ڕزگار بووین).

ئەم دەستڕۆیشتووانە ماڵ و چاپخانەیان حیجز کرد و نەیانهێشت هیچ کەسێک لە ڕواندزدا ببێت بە کەفیلی و بەوەش نەوەستان، ڕاپۆرتێکیان لەسەر نووسی گوایە لە سلێمانی کۆمەڵەیەک بەناوی هیواوە دامەزراوە؛ حوزنی و عەبدولڕەحمانی برای سەرۆکی ئەو کۆمەڵەیەن. لەسەر ئەمەش هەردوو برا زۆر ئازاردران.

ئەم کوردە کاربەدەستانە بەوەش نەوەستان لە نانبڕینی حوزنی زۆری لە لەعلی خان دەکەن کە ئەویش دەورێک لە نەبوونی و بێ دەرامەتکردنی حوزنیدا بگێڕێت:

«هەر لەو دەمەدا ئاغاژنە لەعلی خان، دایکی ئیسماعیل بەگ ڕواندزی، کە بۆ من لە دایکێکی بەمیهرەبان چاکتر و دڵسۆزتر بوو، ناچار کرا کە تەشەبوس بکات تەیارەخانەی دیانان لە ژێر قۆنترات و ئیجاری مندا بوو، لە ئینگلیزەکان بخوازێ و لە من وەرگیرێتەوە. هەر چەند سێ مانگ پتر وەعدەم مابوو، بۆ ئەوەش مودافەعەم پێ نەکرا و لە دەستم دەرچوو. بەم جۆرە لە هەموو لایەکەوە ئەسپابی خستن و ڕەخنەدارکردنم ڕێک خرا و دۆستە حەقناسەکانیشم وەرگەڕان».

(پایزی ١٩٤٣) حوزنی پارێزەر محەمەد تاهیر ئەتروشی، برای عەبدولحەمید ئەتروشی، قایمقامی ئەوسای ڕەواندزی کرد بوو بەپارێزەر و وەکیلی خۆی، بەڵام ئەویش هیچی بۆ ناکرێت، چونکە دادوەر ئەنوەر یەکتا واز لە حوزنی ناهێنێت و لەگەڵ حیجزکردنی هەموو کەلوپەلی نێو ماڵی بەتایبەتی چاپخانەکەی، بەبێ دادگاییکردنی هەوڵی گرتنی حوزنی دەدات و لە پاڵ ئەو کێشە هەڵبەستراوە لە پێشوودا باسم کردووە، چەندین گیروگرفتی نەپساوەی دیی بۆ ساز دەکەن. هەر تەنێ بۆ ڕازیکردنی عەلی سەروەتی قایمقامی پێشووی ڕواندز، ناچار حوزنی خۆی دەگەیەنێتە بەغدا، تا ڕێگەی پێ بدەن بەیەکجاری بچێتە دەرەوەی عیراق و لەو بارەیەوە نووسیویەتی:

«... تکام لێ کردن مادامە لە فیتنە و کێشە و توهمەت ڕزگار نابم، چارەیەکم بۆ بدۆزنەوە خۆم و عایلەم بچینە دەرەوەی عیراق بەئاسوودەیی تەمەنی ماوی بەسەر ببەم؛ لەم زیلەت و هەرایە ڕزگار بکرێم، هەر کەسێک بەئیفتیرا داوایەکی هەبێت،

بۆی ڕێک بخرێت و من حەقی مەشروعم نەپرسرێت و بەبێ ئەسپاب دووچار بەسووکی بکرێم. ژیانی وا نەبوونی چاکترە لە بوونی. بەمەرجی ئەوە ناوی کەس نەبەم، گەلێ پیاوانی گەورەم چاو پێ کەوتن و تکام لێ کردن ڕێگای ڕزگاریم بۆ بدۆزنەوە کە بچمە دەرەوەی عیراق بژیم بەڵام هێندەم دەگوت کە پیر بووم، هیچی دیکە توانای دەربەدەری و نەفی و حەبس و گرتنم پێوە نەماوە، دەمەوێت بەنانێکی وشک پەیداکردن لە گۆشەیەکی بێ قرە دانیشم، هەتا بەمەرگ لەم فەلاکەتە دەردەکەوم؛ چونکو پشتیوانی گەورە بۆ ڕزگاربوونم هەر مەرگە».

کاربەدەستان وای بەباش دەزانن کە ئەدمۆندس ببینێت و لەو بارەیەوە نووسیویەتی: «... کە چوومە لای میستەر ئەدمۆندس ئەمە جاری سێیەم بوو. زۆرم لا عەیب و عار بوو لە لاوێکی تازە پێگەیشتووی وەکو ئەنوەر یەکتا بدوێم و بەمیستەر ئەدمۆندس بڵێم کە مەسەلە و سەربەهوردم ئەمەیە. هەر هێندەم توانی بڵێم کە پیر بووم تاب و تەوانای فەقیری و دەربەدەری و حەبس و نەفی و هەرام نەماوە؛ ڕێگایەکەم نیشان بدەن و یارمەتیم بدەن بچمە خاکی هیندوستان یان بەلووجستان بەگۆشەگیری لەگەڵ کار و کاسبییەک خەریک بم نانێکی وشکی بێ کێشە پەیداکەم و لەم شۆڕشە گیان بەدەربەرم.

میستەر ئەدمۆندس وای بەچاک زانی بچم چاوم بەتۆفیق وەهبی بکەوێت. بۆچی؟ نازانم. لە کوێ؟ نازانم. ئێوارە لە ئۆتێل دانیشتبووم هاتنە دووم. چوومە خوارێ وەهبی بەگ سواری کردم بردمیە «قصر الدجلة» هەتا سەعات ١٠ی شەو دانیشتم و گەڕامەوە ئوتێل. ئەو دیدەنە چی بوو، نەمزانی. سبەینێ چوومە لای میستەر ئەدمۆندس و پێم گوت، گوتی سبەینێ وەرەوە. سبەینێ چوومەوە وتی: دەمانەوێت مەجەلەیەکی کوردی دەرخەین وا نووسراوە. هەتا پێک دێت هەستە بچۆ بۆ سلێمانی، قاقەزت بۆ دەنووسم یەکسەرە بچۆ بۆ لای شێخ مستەفا قەرەداغی، هەتا حیسابی نێوان تۆ و عەلی سەروەت بەبێ دەنگی ببڕێتەوە و ئەوجا بگەڕێوە بەغدا».

حوزنی دەچێتە سلێمانی و نامەکە دەگەیەنێتە شێخ مستەفا قەرەداغی. موتەسەریفی سلێمانی و ئەویش لیژنەیەک بۆ ئەم مەبەستە پێک دەهێنێت و لە ماڵی میرزا تۆفیق قەزاز کۆ دەبنەوە. حوزنی دەڵێت: «لە لجنەی میرزا تۆفیقدا

بێجگە لە دڵ ئێشانم هیچی دیکەم نەبیست». بۆ بەیانی دەچێتەوە لای موتەسەریف و کۆمەڵێکی زلی لێ دەبێت، هەر وەکو حوزنی نووسیویەتی بڕیاری ئەوە دەدرێت: «من لەو ئاغایانەی ڕواندز کە بووبوونە شەریکمان، هەر یەک چەندیان داوە بەعەلی سەروەت قاقەزێکم بدەنێ بەو دەستووورە حیساب لەگەڵ عەلی سەروەتدا دەبڕێنمەوە. بەوە ڕازی بووم قەرارم دا و گەڕامەوە ئوتێل»(٢٣).

عەلی سەروەت پێوەندیی بەشاکر موجرم کرد، بۆ ئەوەی لە ڕواندزدا هەوڵ بدات ئاغاکان هیچ کاغەزێک بەحوزنی نەدەن و بەو شێوەیە عەلی سەروەت غیرەتی لای شاکر موجرم پەیدا دەکرد و بەم جۆرە قسانە حوزنیی ڕووناکبیری لای هەڵدەسەنگاند: ... زۆر عەیبە بێڵی کوردێکی عەجەم بەسەر ئێمەدا زاڵ بێت و قسەی ئەو بەسەر قسەی ئێمە بکەوێت و....

(١٩٤٣/١٠/١٨) ڕواندز بەجێ دەهێڵێت و دەچێتە هەولێر و دوو ڕۆژی تێدا دەمێنێتەوە.

(١٩٤٣/١٠/٢١) هەولێر بەجێ دەهێڵێت و دەچێتە کەرکووک. شەو بەشەمەندەفەر بەرەو بەغدا بەڕێ دەکەوێت و لە ١٩٤٣/١٠/٢٢ دەگاتە بەغدا.

(١٩٤٣/١٠/٢٣) دەچێتە باڵوێزخانەی بەریتانیا، پێی رادەگەیەنن کە نووسینگەیەک بۆ کۆواری دەنگی گێتی تازە دادەنێن و دەبێت بۆ ڕۆژی دووشەمە ڕێکەوتی١٩٤٣/١٠/٢٧ دا ئامادە بێت.

(٩٤٣/١٠/٢٧) دەکەوێتە سەرکار و خەریکی نووسین و ڕێکخستنی کۆوارەکە دەبێت(٢٤) و لەو بارەوە نووسیویەتی و دەڵێت:

«... پێم خۆش بوو کە بەدڵێکی خاوێنەوە ئیش بکەم و پتر بەمە دڵخۆش و شادمان بووم کە گەورەیەکی زانا و تێگەیشتووێکی کورد وەکو تۆفیق وەهبی بەگ چاودێری ئەم کۆوارە دەکا و وتاری تێدا دەنووسێت و پێکەوە بۆ بەرزبوونەوەی زمانی کوردی لەم کۆوارەدا هەوڵ دەدەین، بەتایبەتی لاوێکی نەوجەوانی وەکو شێخ حەسەن کوڕی شێخ مارف بەرزنجی کە بۆ تەرجەمە و نووسین یارمەتیی دەداین و زۆری منەتدار کردم».

(١٩٤٤) حوزنی خانوویەکی لە بەغدا دەست دەکەوێت و لە ژیانی ئوتێل ڕزگاری دەبێت و گیوی باوکم نێو ماڵ و خێزانەکەی بۆ دەگەیەنێتە هەولێر و حوزنیش لە

هەولێرەوە بەماڵ و خێزانەوە ڕوو لە بەغدا دەکات[٢٥].

(١٤ی ئەیلولی ١٩٤٧) گیوی موکریانی چووەتە بەغدا و بەسەرهاتی ئەو کوردە کوێستانییانەی بۆ حوزنی گێڕاوەتەوە کە لە دوای تێکدانی کۆماری کوردستان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستانەوە پەنایان بۆ کوردستانی عیراق هێناوە. ئەو پەنابەرانە لە گرتووخانەی شارانی هەولێر، موسڵ و کەرکووک گیراون و زۆر نامرۆڤانە لەگەڵیاندا هەڵسوکەوت کراوە.

(١٨ی ئەیلولی ١٩٤٧) حوزنی موژدەی ئازادکردنی ئەو پەنابەرانە بەگیوی برای دەدات کە بەیارمەتیی جەمال بابان، جێگری سەرۆک وەزیرانی عیراق و تۆفیق وەهبی دەستی خستووە.

(٢٠ی ئەیلولی ١٩٤٧) حوزنی، گیوی برای تا وێستگەی شەمەندەفەر بەڕێ دەکات، بۆ ئەوەی لە کەرکووک لا بدات و موژدەی ئازادبوون بە پەنابەرەکانی زیندانی گیراوی گرتیگەی کەرکووک ڕابگەیەنێت[٢٦].

(٢١ی ئەیلولی ١٩٤٧) گیو دەگاتە کەرکوک و بەپەنهانی کەیفخۆشیی مزگێنی ئازادبوون دەداتە پەنابەرەکانی کوێستانی و گیو دەڵێت: ... شایی شاییان تێ کەوت.

هەر هەمان ڕۆژ گیو دەگەڕێتەوە هەولێر و هەمان موژدەی ئازادبوون بەپەنابەرەکانی کوێستانی زیندانی گیراوی هەولێر دەدات. جا دەچێتە سەر کاری خۆی. یەکسەر تەلەگرافێکی دەدەنە دەست کە لە لایەن بەشیر موشیرەوە بۆی هاتبوو، تێیدا نووسرابوو: گورج بگەڕێیەوە بەغدا[٢٧].

(١٩٤٨/١٠/١٠) محمد جواد المفتی نامەیەک ئاراستەی گیو دەکات، بۆ ئەوەی قەرزەکانی حوزنی بداتەوە[٢٨].

پەراوێزی پێشەکی:

١- مامۆستا م. ڕ. هاوار لە بەرهەمە بەنرخەکەیدا بەم جۆرە لەو بابەتە دەدوێت: یەکەم وێنەگرێک لە کوردستاندا حوسێن حوزنی موکریانی بوو لەگەڵ کابرایەکی لوبنانی. لە دواییدا شێخ لەتیفی دانساز ئەو کامیرایەی حوسێن حوزنی و لوبنانێکەی کڕییەوە و شێخ لەتیفیش لە دواییدا فرۆشتیەوە بە یەحیا ئەفەندی.

م. ڕ. هاوار. شێخ مەحموودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان. بەرگی یەکەم.

لەندەن- ١٩٩٠- ٠٦١ وا دیارە مامۆستای نێوبراو ئەم زانیارییەی لە بەرگی یەکەمی بەرهەمە بەنرخەکەی کاک ئەکرەم ساڵحی ڕەش وەرگرتووە، کە بەنێوی «سلێمانی»یە و لە بەغدا لە ساڵی ١٩٨٧دا چاپ کراوە.

٢- گیوی موکریانی -کە لە ساڵانی سییەکاندا ڕووی لە سابڵاخ کردووەتەوە- ئامێری کامیرای لەگەڵ خۆی بردووە و ستۆدیۆیەکی وێنەگرتنی لەوێش دامەزراندووە.

٣- هامیلتون بەم جۆرەی ژێروو باسی ئەو پیشە و هونەرانەی حوزنی دەکات، کە لە پاڵ مێژوونووسیندا هەیبووە:

* Sayed Heusni is not merely an historian, he is also the local journalist and newspaper proprietor. There is abrass notice on his door which reads, Zari Kermanjji (The Cry of the Kurdish) which is the name of his paper...

His type is set by hand. From the oak of the mountains -side the cuts small blochs of wood.

He planes them smooth and true and upon them he etches the illustrations for his paper. He inks his plates, turns the primitive printing press, then sets and binds his sheets together to from the monthly magazine. Acopy goes to the high Commissioner and another to the league of Nations at Geneva. The Cry of Kurdish is called a "monthly" magazine, but often enough the little paper is suppressed on account of its Kurdish sentiments which are not always approved of by the Government at Baghdad. A. M. Hamilton, Road Through Kurdistan, 1937.

لە ١٩٩٩/٣/١٣دا، کە ڕۆژی پەردە لادان بوو لەسەر ڕیلیفی گیوی موکریانیدا، کاک فەلەکەدین کاکەیی- وەزیری ڕۆشنبیری- لە وتە بەنرخەکەی خۆیدا ئەم دوو برایەی بەگۆتنبورگی کورد دانا.

٤- بۆ وێنە بۆ دوورخستنەوەی حوزنی لە ڕاژەکردنی ڕۆشنبیری کوردیدا ڕێگەی بڵاوکردنەوەی کۆواری «زاری کرمانجی»یان لێ گرت بەو ناوەی بابەتێکی ڕامیاری لە ژمارە ١٦ی کۆوارەکەیدا بڵاوکردووەتەوە، کە ئەمەش دەقی ئەو فەرمانە میرییەیە کە بۆ بەهەشتی نێردراوە:

الحكومة العراقية

مديرية المطبوعات

رقم التلفون ـــ ١٢٣ سراي

العدد : ١٠٧

التاريخ ٢٨ كانون الثاني ٩٢٩

صاحب جريدة زار كرمانجي

ان الامتياز الممنوح الكم بكتاب هذه المديرية المرقم ٤٢٦١ والمؤرخ في ٢٩/٣٠ مارت سنة ١٩٢٦ قد حضر عليكم البحث في الشئون السياسية واجاز لكم البحث في الشئون الادبية والفنية فقط وقد اطلعنا علي العدد (١٦) من مجلتكم فوجدنا فيه مقالا قد تضمن بحثا سياسيا الامر الذى يعد خروجا علي الخطة التي يجب ان تنهجها الجرائد والمجلات الادبية لذلك فاني انذركم بهذا ان تبتعدوا عن الخوض في الشئون السياسية وان تحصروا ابحاثكم في المسائل العلمية والادبية

مدير المطبوعات

فەرمانی پووچکردنەوەی مۆڵەتی کۆواری زاری کرمانجی لە ١٩٤٩/٨/١٥دا بۆی دەردەچێت. حوزنی لە ١٩٤٧/٩/٢٠ دا کۆچی دوایی کردووە؛ یانی لەدوای نەمانیشی هەر لێی ناگەڕێن:

وزارة الداخلية
مديرية الدعاية العامة

الرقم ١٢٧٧
التاريخ ١٥/٨/

الى حضرة السيد حسني

صاحب امتياز جريدة (زاري كرمانجي) المحترم

لقد قررت قيادة القوات العسكرية للادارة العرفية في العراق الغاء امتياز ... جريدتكم (زاري كرمانجي) وذلك استنادا الى الصلاحية المخولة لها من قبل مجلس الوزراء بمقتضى المادة الرابعة عشرة من مرسوم الادارة العرفيـة رقم ١٨ لسنة ١٩٣٥ ، لذلك ينبغي الكف عن اصدار مطبوعكم حالا وآلا فسوف تفرض عليكم العقوبات المنصوص عليها في المادة الخامسة عشرة من المرسوم المذكور والقوانين الاخرى .

وكيل مدير الدعاية العام

نسخة منـه : الى وزارة الداخليـــة
« « « وزارة الدفاع (الشعبة الثالثة)
« « « قيادة القوات العسكرية للادارة العرفية في العراق بالاشارة الى كتابها المرقم ق٠ ع/٠/١٣/٨٩٩٢ والمؤرخ في ٤٩/٨/١١
« « « مديرية الشرطة العامة
« « « متصرفية لواء ...... اربيل
« « « مديرية شرطة لواء اربيل
« « « المدعي العـــام
« « « المدير المسؤول السيد ....
« « « مميزة المطبوعات العربية

بۆ زانیاریی زێتر بڕوانە د.کوردستان موکریانی. هۆی دەرنەچوونی زاری کرمانجی ڕۆژنامەی برایەتی. ژمارە ٢٧٥٣ پێنجشەمموو ١٩٩٩/١/٧ هەولێر.

فەرمانی پووچکردنەوەی مۆڵەتی کۆواری زاری کرمانجی لە ١٩٤٩/٨/١٥دا بۆی دەردەچێت. حوزنی لە ١٩٤٧/٩/٢٠ دا کۆچی دوایی کردووە؛ یانی لەدوای نەمانیشی هەر لێی ناگەڕێن:

بۆ زانیاریی زێتر بڕوانە د.کوردستان موکریانی. هۆی دەرنەچوونی زاری کرمانجی ڕۆژنامەی برایەتی. ژمارە ٢٧٥٣ پێنجشەمموو ١٩٩٩/١/٧ هەولێر.

٥- دەکی نامەکەی بەهەشتی داماو بۆ بەهەشتی ساڵح زەکی بەگ:

"شەرەفی حزووری سەعادەتی زەکی بەگی خۆشەویست(*).

ئیسترحام دەکەم ئەگەر زرووف مساعد بێت، ئەم نامەیە بخوێنەوە.

لە دوای عەرزی ئیحتیراماتی فایقەم، ئەمە سێ چوار جارە تەشریف دەفەرموونە ڕواندز، لەبەر ئەوە کە نەوەکو زرووف موساعد نەبێت، نەدەهاتمە زیارەت و ئەو جارەش کە هاتن، دیسان موراجەعەتی زرووفم کرد موناسیب نەبیندرا موشەرەف بم. ئەویش لە پاش شەو و نیوەڕۆیەک ئاگادار بووم. ویستم بەم دوو کەلیمە مەعروزاتەی -کە زرووف مەیدانی داوم- سکاڵایەکی دڵ و ڕاستەقینەیەکی سەربەهوردم عەرز بکرێ، بەڵکم بۆ هاتوو ڕێگایەکی ژیانم دەست کەوێ.

ساحیبی سەعادەت! وابزانم هەموو خاوەن وجدانێکی پاک و بەشەرەفی کورد لەمە ئاگادارە و شارەزای مِن کە لە دنیادا هەر گوناهێکی، کە بەشەر لە خواوە وەیا هەر لە خۆیەوە بەگوناهی زانیوە خۆی لێ دوور خستووەتەوە و نەفرەتی لێ کراوە لە من دووربووە و جگە لە کوردی چ گوناهێکی دیکە لە من سادر نەبووە و نابێت. بەڵێ جگە لە پێغەمبەرەکان بەشەر بێ گوناه نابێ، بەڵام من لە هەموو گوناهان بەریم. خودا و خاوەند وجدانەکانیش شاهێدیم بۆ دەدەن.

بەڵام لە ڕۆژی من هاتوومەتە عیراق، هەر لە بەغداوە -کە ئێوە ئاگادارن- هەتا گەیشتوومەتە ڕواندز و هەتا ئەمرۆکە لە دنیادا گۆشە و قولینچک و کەلێنی ئیفترا و لە خودا نەترسی نەماوە کە لە من نسبەت نەدرابێت. والله وبالله جگە لە کوردبوونم، هەموو درۆ و گوناهێکە کە موفتەرییەکان بۆ خۆیان تێدان؛ بەڵام چ بکەم؟ چۆن بکەم و بچمە چ خمخانەیەکەوە کە ڕەنگی سپی و خاوێنی خۆم شین و ڕەش کەم؟ ئیمان بە

(*) ساڵح زەکی ساحێبقران (١٨٨٦-١٩٤٤) لەو کاتەدا کە داماو ئەم نامەیەی بۆ نووسیوە، پارێزگار (موتەسەریف)ی هەولێر بووە و پێشتریش هی شاری سلێمانی (بڕوانە: د. کوردستان موکریانی، کەشکۆڵی گیو - ٩٨٥) - لاپەڕە ١٢٥ و ١٢٦.

کێ بێنم کە ڕزگاربم؟ ئەمە پازدە ساڵە ئەم دەردە دەکێشم و بەدەرد و داغ و غەسەوە دەژیم و شەو بەئاه وناڵین سەر دەنێمەوە. دەبێ ئەم سکاڵایە لە کێ کەم؟ دەرمانی ئەم دەردە لە کێ بخوازم؟ پەنا ببەمە بەر کێ؟

سەعادەتی موتەسەریفی موحتەرەم، ئێوە ساڵێک لە بەغدا بەم دەردە گورفتار بووبون(*) بە چ ئێش و ژان و سۆزشێکە چێشتووتانە و تێی گەیشتوون. ئەمنی بەدبەخت ئەوە پازدە ساڵە لەسەر یەک بەم دەردە گرفتارم و لە ئێوە بەسەد پایە پتر لە ژێر تەنگانی سەختی و فەلاکەتدا دەژیم. دەبێت چۆن بێت مابم؟ بزانن تا چ پایەیەک جەور دەکێشم.

ئەی خاوەنی وجدانی پاک! ساحبی سەعادەت! تۆ بە چی دڵشکاو بووبیت، منیش وا. تۆ بە چی ئێشت پێ گەیشتبێت، منیش وا. کەوابوو دەبێت لە حاڵی دڵشکاوان ئاگادار بیت؛ دەبێت شارەزای نەبوونی و غەم و غەسە و ئەلەم و ئەزیەتکێشان بی. دەبێت ڕەحمەت بەوانەدا بێت کە کەوتوون. تۆ ساڵێک لێت قەوما، چۆنت ڕابوارد لەبیرتە؟

ئەمن پازدە ساڵە دەیکێشم. ئەمە پازدە ساڵە ئامانجی هەموو بەڵا و موسیبەت و دەردی سەری و ئەزیەتکێشانم. ئەمە پازدە ساڵە لە دەس جەور و ئیستیبداد و زوڵم وا پێبەست دەکرێم؛ بوومە هەدەفی ئیفتیرا و توهمەت و ئیفاداتی وا نە خودا و دەبێت من بەشەر و ئادەمیزاد نەبم، کە پازدە ساڵی ڕەبەق بەبێ پچڕانەوە، لە ژێر کوتەکی زوڵم و ئیفتیرا بتلۆخێمەوە و کەسێک بەزەیی بەمندا نەیەت.

هەر نسبەتێکی کە لە من دراوە کوا ئیسپاتی، جگە لە بێ وجدانی نەبێت؟ بۆچی لە نێوانی پازدە ساڵان هیچ مەئخەزێکی موفتەرییەکان ئیسپات نەبوو؟ لە هەموو لایەکەوە دەرگای ڕزق لە من بەستراوە. حورییەت و ئازادی شەخسیم مونسەلیبە. مەیدانی بزووتنەوەم پێستی خۆمە و تەنها ساڵی پێرار گوندێکم(**) بەئیجار گرت

(*) مەبەستی داماو ساڵی ١٩٢٦ە کە ساڵح زەکی کۆواری «دیاری کوردستان»ی لە بەغدا دەردەکرد بەڕادەیەک دەستکورت بوو نەک هەر فەرش و ڕایەخ و کورسی و مێزی نەبووە، بگرە حەسیری تەواویشی نەبووە، کە بۆ سێ کەسانی ڕابخات (بڕوانە ژێدەری پێشوو).

(**) داماو لە پێناو چارەکردنی باری ئابووریی خۆی گوندی چەمی سایەی سەر بەبرادۆست و گوندی مامە خەتیبانی سەر بەباڵەکی لە گوڵزار خانمی خێزانی سەید تەها قایمقامی پێشووی ڕواندز بەکرێ گرتووە.

نەمتوانی تێیدا هەڵسووڕێم؛ ئێستا پەنجا- شێست دینار لەژێر زەرەردام(*). نەتوانم حەماڵی، چەقاڵی، زراعەت، کاسپی بکەم، دەبێت چی بکەم؟ ڕێگام نیشان دەن؛ چونکە ئێوە ئەمڕۆ حاکم و فەرمانڕەوای لیوای ئەربیل و وەکیلی مەلیکن. ئەگەر زرووف موساعەدەم بکات ئەوا ئیستیدعایەک، کە سورەتێکی تەقدیم کراوە بۆ ڕەیسی وزەرای عیراقی دەنێرم و ئەمە لە سەرەوەش سەربەهوردێکی بەدبەختیی خۆمە نووسیم. ئەگەر لەمانە ئەسەرێک و یان نەتیجەیەک پەیدا نەبێت، ناچارم لە دەست زرووف عەرز و حاڵێکی دوور و درێژ تەقدیم بەبارەگای خوداوەندی پەروەردگار دەکەم کە بۆچی بەبێ زرووف تووشی ئەو هەموو موسیبەت و بەڵا و شەرمەزاری و فەلاکەتەی کردووم و خستوومییەتە ژێر دار و فەلاقەکردنێکی وا کە زرووف موساعەدەم ناکات. مۆری موختارانیش هەڵکەنم(**) و ناهێڵێت بشبمە جووتیار و فەلاح و دارکێش و گاوانی گوندێکیش و دەست لە مەتبەعە و تەئلیفات و خوێندن و نووسین و زانین هەڵگرم، لە دەست عەدالەت پەنا بۆ جەهل و [لە] دەست زرووف بۆ وەحشەت و نەزانین فیرارکەم. ئاه سەد ئاه.

حوسێن حوزنیی بەدبەخت – (١) ی ئەیلولی ١٩٢٩

٦- پ. د. مارف خەزنەدار بەم جۆرە باسی ئەو بەرهەمانەی حوزنی دەکات کە لە دەنگی گێتی تازەدا بڵاوی کردوونەتەوە: حوزنی کارگەرێکی بەکار بوو لەو کۆوارەدا. چیرۆک و وتاری ئەدەبیی دەنووسی؛ تێکستی ئەدەبی میللی سەرزاری (فۆلکلۆر) لە شیعر و نووسینێکی عەرەبی و فارسی بۆ زمانی کوردی. ناوەڕۆکی نووسینەکانی لە بابەت ژیانی ڕۆژهەڵاتناس و پیاوە سیاسییەکانی سەردەمی جەنگی دووەمی گێتی و شاعیرانی کلاسیکی ئینگلیز و هی دیکە بوو.

نووسینی حوزنی لە دەنگی گێتی تازە، لە پلەیێکی بەرزی هونەریدا بوو. چونکە لە

(*) هەروەکو لە دەستنووسی برادەرێکی ڕواندزی دیارە کە لەنێو ئەرشیفی ماڵەوەماندا چەند لاپەڕەیەکی پارێزراوە دەڵێت: لەو کاتانەدا، کە داماو بەرووبوومی کشتوکاڵەکەی دەهێنا نێو شاری ڕواندز بۆ ئەوەی بیفرۆشێت، گومرگی ڕواندز لێی وەردەگرت و دەیگوت تۆ شتی قاچاغت پێیە و نابێت بیبەیتە نێو شار. لەبەر ئەم ڕەفتارە چەوتەی فەرمانبەرانی گومرگ، داماو دووچاری قەرزێکی زۆر بوو.

(**) چەند جارێک داماو داوای ئەوەی کردووە، کە مۆڵەتی مۆرهەڵکەندنی بدەنێ؛ نە ساڵح زەکی و نە دەسەڵاتدارانی دی نەیانداوەتێ، بەڵام مۆڵەتی مۆرهەڵکەندنیان بەو کەسانە داوە کە داماو فێری مۆرهەڵکەندنی کردوون.

تەمەنێکدا بوو زانست و زانیارییەکی زۆری وەرگرتبوو بەهۆی کۆششی خۆی و و تاقیکردنەوەکانی لە مەیدانی مێژوو و ڕۆژنامەنووسیدا. (دکتۆر مارف خەزنەدار. مێژووی ئەدەبی کوردی. بەرگی پێنجەم. هەولێر ٢٠٠٥).

هەژاری موکریانی بەم جۆرە باسی کۆواری «دەنگی گێتی تازە» دەکات:

«... لە ڕووپەڕێک و دووانددا خەبەری شەڕ و لە پتر حەفتا ڕووپەڕدا فۆلکلۆری کۆنی کوردی زیندوو کردووەتەوە. شیعری شاعیرە باشەکانی لە چاپ داوە. ئێستاش هەر کەس هەموو ژمارەکانی لابێ، زۆر بەختیارە و زۆر مەعلوماتی باشی لێ دەست دەکەوێ». (هەژار. چێشتی مجێور. پاریس ١٩٩٧. لاپەڕە ١٢٢).

٧- شەهید شاکر فەتاح بەم جۆرە داماو هەڵدەسەنگێنێت:

«... پێیان دەگوت: ناپاکە؛ بۆ کەڵکی ئینگلیزەکان ئەجوولێتەوە. پێیان دەگوت: خۆفرۆشە و بۆ کەڵکی ناپوختەی خۆی کەڵکی گشتی ئەخاتە ژێر پێیەوە. پێیان دەگوت: بەلێشاو پارە لە ئینگلیز وەرئەگرێ و نۆکەرێکە لە نۆکەرەکانی ئینگلیز. جارێکیان هەندێ لە مەلاکانی ڕەواندز بڕیاری خوانەناسی و کوشتنیان دا. جارێکیان مەڕسەربڕێکیان لێ هان دا تێرووڕ جنێو و قسەی ناشیرینی پێ گوت. جارێکیان کردیان بەدز و تونیان کرد لە بەندیخانە و دایشیان بەدادگاو و دووریشیان خستەوە لە ڕەواندز».

ئینگلیزەکان لەو سەردەمەدا دەسەڵاتیان زۆر بوو بەسەر عیراقدا. بەلێشاویش پارەیان ئەدا بەپیاوەکانی خۆیان. جا ئەگەر «حزنی» پیاوی ئەوان بووایە، بۆچ لەم هەمـــوو ســـاڵانەدا بەهەژاری و دەســـتکورتی و نابووتیـــیـــەوە دەژیا؟ یاخـــود چۆن فەرمانبەرانی عیراق ئەیانوێرا بەو جۆرە تەنگەتاو و ڕیسوا و سەرگەردانی بکەن؟ پیاوێک ئەگەر خەریکی کار و فرمانی ئینگلیز بێ، بۆچ خۆی بەنووسین و چاپکردن و بڵاوکردنەوەی نووسراوانەوە خەریک ئەکات کە تا ئێستاش هیچ نووسەرێک، بەو بابەتانەوە ژیان و گوزەرانی بۆ بەڕێوە ناچێ؟

لە سەرێکی تریشەوە، ئەگەر «حزنی» بۆ کەڵکی تایبەتی خۆی بگەڕایە و بەتەنگ چاکەی خۆیەوە بووایە، ئەیتوانی زۆر بەئاسانی ببێتە فەرمانبەرێکی شایستەی خۆی کە بتوانێ بەمووچەیەکی شایستەوە خۆی و خێزانەکەی لەوپەڕی خۆشگوزەرانیدا بژی؛ چونکە ئەو سەردەمە خوێندەوار و تێگەیشتوو و جیهاندیدەی وەک ئەو کەم هەبوو. فەرمانڕەوای عیراق خواخوای بوو یەکێکی وەک ئەو ببێ بەفەرمانبەر تا کەڵکی لێ ببینی. ئەو لە ساڵی ١٩٢٦دا گەیشتە ڕەواندز. گەلێک پیاوی گەورەی

ئەناسی لەناو کورد و لەناو بێگانەدا کـە دەیانتـوانی بۆی تێ بکۆشن و دایمەزرێنن لە دەزگـایەکی نایابی میـریدا. بـەڵام «حزنـی» خـۆی لـە فـەرمـانبـەری نەگـەیاند، چـونکە ئاواتی هەرە نازداری ئەو ئەوە بوو کە لە ڕێگای نووسراودانان و نووسراو چاپکردن و نووسـراو بڵاوکـردنەوە، هـەروا لـە ڕێگای وتاردانەوە، لەناو کـۆڕە نـەتەوەییـیـەکـاندا، کـوردەوارییـەکـەی لە خـەو ڕاپەڕێنێ و زیندووی بکاتەوە و بیـریشی ڕۆشـن بکاتەوە و ڕێگای سەربەستی و کامەرانی و سەربەرزیشی پیشان بدات. بەواتایەکی تر «حزنی» بۆ بیروباوەڕەکانی دەژیا، بۆ خۆی نەدەژیا. گوێی نەدەدایە پێویستییەکانی کامەرانی و خۆشگوزەرانیی خۆی؛ گوێی دەدایە ئامانجە گشتییەکانی خۆی کە برێتی بوون لە ڕزگاربوونی کورد لە دەست هەژاری و نەخوێندەواری و نەخۆشی و ژێردەستی.

جا پیاوێکس ئەمانە ئاوات و ئامانجی بووبن و ئەمانە ڕێگای خەباتی بووبن، دەچێ دەبێ بەپیاوی ئینگلیز یاخود داگیرکەرانی نیشتمانەکەی خۆی؟

لە ڕاستیدا «حزنی» وەک هەموو ڕۆشنبیرێکی شـۆڕشگێڕ، بەئاشکرا و بەنهێنی تێ دەکۆشا بۆ ئەوەی دۆست پەیدا بکات بۆ نەتەوەکەی خۆی، لە گەورە پیاوانی خـۆیی و بێگانە. تا لە کـاتی پێـویسـتـا بۆ کـەڵک و چاکـەی نیـشـتـمـانەکـەی خـۆی ئەو دۆستایەتییەیان بەکار بهێنێ. لەناو ئینگلیزەکانی ئەو سەردەمەیشدا هەندێ دۆستی پەیدا کـردبوو، وەک «ئەدمـۆندس» کە ئەوسـا ڕاوێژکاری کـاربەدەسـتی ناوەوە، (واتا مـوسـتـەشـاری وەزارەتی داخلیـە) بوو. ئـەمـانـە دەهاتنـە ڕەواندز «حـزنـی»یان وەک پیاوێکی کوردی زانا و ڕۆشنبیر دەهاتە پێش چاو. دەهاتنە سەردانی چاپخانەکەی و باخچە جوانەکەی لە ڕواندزدا و دەبوون بەئاشنای لە شارەزاییەکەی لە وێژە و مێژوو و کۆمەڵایەتیی کورددا کەڵکیان وەردەگرت. جا «داماو» کە فەرمانبەرەکانی عیراق تەنگەتاویان دەکرد، بەناچاری پەنای دەبردە بەر ئەو دۆستـە ئینگلیزانەی تا ڕزگاری بکەن ئەوانیش لە سنووری دەستڕۆیشتنی خۆیان و یاسادا یارمەتییان دەدا؛ چونکە خۆیشیان لە فەرمانداڕانی عیراق بوون.

«حـزنـی» لەناو ڕووسـەکـانیـشـدا گـەلێک ڕۆژهەڵاتنـاسی گـەورە گـەورەی دەناسی و نامـەکـاریشی لـەگـەڵدا دەکـردن؛ وەک «ف.مـینۆرسـکی» و «ب.نیکیـتین». هـەروەها ڕۆژهەڵاتناسێکی ئەڵمـانیـشی دەنـاسی ناوی «کـارل هەدەنگ» بوو نامـەکـاری لەگەڵدا دەکرد. لەناو کوردەکانیشدا «جـەلادەت بەدرخان، کـامـەران بەدرخان، فرج الله زکی کوردی، محـمـد امین زکی، تۆفـیق وەهبی، ڕەفـیق حلمی، مـەلا گچـکەی هەولێر، مـەلا محـمدی کۆیە، شـێخ مـەحـمـوودی مـەزن، شێخ ئەحمـەدی بارزانـی، مـەلا مستـەفـای

بارزانی، سەید تەهای شەمزینی، قازی محمدی سابلاخ»، کە هەموویان پیاوی کەڵە کەڵە و ڕۆشنبیر بوون. داماویان خۆش دەویست و ڕێزیان لێ دەگرت و ئەگەر کارێکیشی بکەوتایە لایان، یارمەتییان دەدا.

بێجگە لەمەش من وام دیتە پێش چاو کە «داماو» تێکەڵی لەگەڵ زۆربەی بزووتنەوە نهێنییەکانی کورددا هەبوو؛ دوور نییە کە ئەندامیش بووبێ لەناو هەندێ لەو کۆمەڵە نهێنییانەدا.

جا پیاوێکی وەک ئەو ئەگەر پێوەندیی لەگەڵ گەورە پیاوان و دەسەڵاتدارانی کورد و بێگانەدا پەیدا نەکات، چۆن کار و فرمانە گشتییەکانی خۆی و کۆمەڵەکانی خۆی پێ جێبەجێ دەکرێ؟ جا لە پێش شەڕی یەکەمی جیهانی و پاش شەڕەکەیشدا هەتا ئەم چەند ساڵەی دواییە ڕۆشنبیرەکانمان لەو باوەڕەدا بوون کە لە توانادا هەیە کەڵک لە فەرمانڕەواییە بێگانەکان وەربگیرێ بۆ کاروبارە گشتییەکانی کورد و کوردستان. لەبەر ئەمە نەک هەر «حزنی»، زۆربەی ڕۆشنبیرەکانی تریش تێکەڵییان لەگەڵ ئینگلیزەکان و فەرەنسزەکان و ڕووسەکان و ئەمریکاییەکاندا دەکرد بۆ مەبەستی گشتیی کوردەواری.

جا لەبەر ئەم هۆیانە هەموویان، من لەو باوەڕەدام کە داماو هەر تێکەڵییەکی لەگەڵ ئینگلیز یاخود بێگانەکاندا کردبێ، بەنیازی پاک بووە، نەک خراپ. واتا بۆ کەڵکی کوردەواری بووە، نەک بۆ کەڵکی تایبەتی خۆی. ژیانە پڕ ئەرک و ئازار و هاوارەکەی و بەرهەمە گەورە و گرنگەکانیشی بەڵگەن بۆ ئەوەی کە حزنی یەکێک بووە لە نیشتمانپەروەرە گەورەکانی کورد کە بلیمەتییەکەی خۆی و وێژەوانی و زاناییەکەی خۆی تا ما، بۆ کەڵکی کوردەواری و کوردستان تەرخان کرد». شاکر فەتاح ١٩٧٢.

٨- ئەو بەڵگەنامەیەی لە ژێرەوە بەوێنە دەیهێنمەوە، ئەو قسەیەی کاک دلێر علی ئاغا پشتڕاست دەکات کە لە ١٩٩٨/١٢/٢٨ دا لە ژووری بەهەشتی مەهدی خۆشناو ــ جێگری پارێزگاری هەولێر و سەرۆکی یەکێتی نووسەرانی کورد- پێی گوتم: خەڵکی ڕەواندز پشتگیرییان لە حوزنی کردووە، نەک دەسەڵاتداران.

دەقی ئەو نووسراوەی کە خەڵکی ڕواندز بۆ پشتگیریکردن لە بەهەشتی مامم نووسیویانە بەبێ دەسکاری دەیخەمە ڕوو:

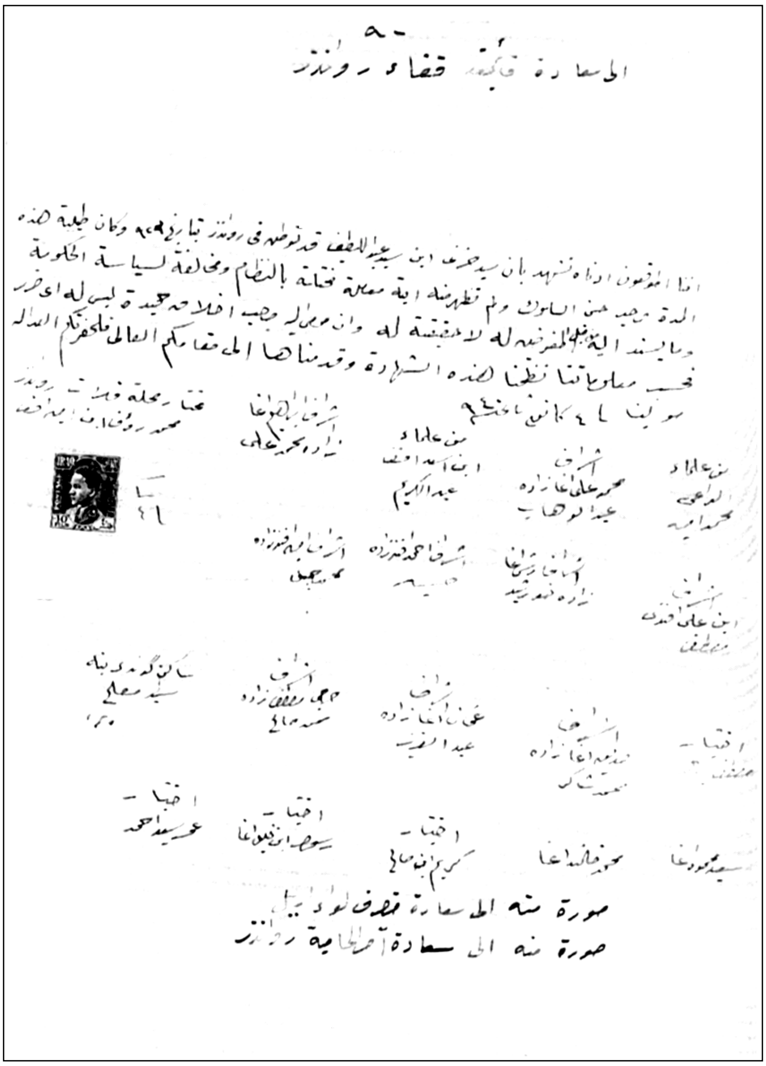

٥٠

الى سعادة قائمقام قضاء راوندوز

انا الموقعون ادناه نشهد بان سيد جعفر ابن سيد عبد اللطيف قد توطن في راوندوز بتاريخ ١٩٢٠ وكان طيلة هذه المدة حسن السلوك ولم تظهر منه اية معاملة تخالف النظام ومخالفة لسياسة الحكومة وما يسند اليه من المغرضين له لا حقيقة له وان من رجال محب اخلاصه حميدة ليس له اي ضرر فحسب معلوماتنا نظمنا هذه الشهادة وقدمناها الى مقامكم العالي فالحكم لكم الدالة

مختار محلة ... راوندوز محمد رؤوف ...

[illegible] ٤ كانون الثاني ١٩٤٦

من علماء ... ابن اسعد افندي عبد الكريم

من علماء ... محمد امين

اشراف محمد علي اغا زاده عبد الوهاب

اشراف ... زاده محمد علي

اشراف ... زاده ...

اشراف احمد ... زاده ...

اشراف ... زاده محمد رشيد

اشراف ابن علي افندي مصطفى

ساكن ... سيد مصطفى

اشراف ... زاده ... صالح

اشراف ... اغا زاده عبد العزيز

اشراف ... اغا زاده ... شاكر

اقتيا ...

اقتيا عمر سيد احمد

اقتيا ... اغا

اقتيا كريم ... صالح

محمود ... اغا

سيد محمود اغا

صورة منه الى سعادة متصرف لواء اربيل

صورة منه الى سعادة آمر الحامية راوندوز

٩- حوزنی له وتارێکیدا کـه لەژێر سـەردێری «کورد له ڕوسـییـەدا» بڵاوی کـردووەتەوە، باسی ئەو بنەماڵەیه دەکات و نێوی ئەو جێگایانه دەبات که کورد تێیدا نیشتەجێ بوون؛ هەروا باسی ئەشـیـرەت و سـەرکـردە و جـۆری خـوێندنیـان دەکـات. (گـۆواری گەلاوێژ. ژمارە ٦٠ ساڵی ١٩٤٤).

١٠- حوزنی بەم جۆرە باسی ئەو چاوپێکەوتنە دەکات:

«... که گەیشتمـە سـەر پردی جوندیان دوو پۆلیس لەوبەری پرد ڕاوەستـابوون؛ ڕایان گـرتم و دایانبـەزاندم لـه پیـاده ڕێوە سـەریان خـسـتم. کـه دیم تەحـسین قـەدری بەگ ڕاوەستابوو چاوەنواڕی منی دەکرد. چوومه پێش و ڕۆژباشم لێی کرد و پێشم کەوت. هێندێک ڕەوشتی نیشـان دام که گـوایا من ناشـارەزام و پیـاوانی گـەورەم نەدیوە و نەچوومەتە دیوانی سەرهات و ناودارانەوە و منیش هەر بەڵێم بۆ دەگوت و دەڕۆیشتم و تەماشای دەوروپشتی خانووبەرە و کۆمەڵەکانم دەکرد. چاوم پێ کەوت که ئەمین زەکی بەگی کوردی سلێمانی وەزیری ئیقتیساد و مواسەلات و ئەشغالی عیراق له تەنیشتیەوە له لای ڕۆژئاوای دیواری خانووبەرەکه ڕاوەستابوو؛ تەماشای منی دەکرد و بەقـامکی ڕاسـتی ئیـشـارەتی بەمن دەدا کـه زبانی خـۆت بگره و ئـاگـاداری گفتوگۆکردن به دەستی بەزارەوە دەگرت و لەگەڵم خەریک بوو».

«... چوومه پێش و قسەکانی تەحسین قەدریم بەهێند نەگرت و بەئیشارەت و قامک گـەزتنی ئەمین زەکی خـۆم دانەچڵـەکـاند. بەدەسـتـوورێکی مـوسـڵـمـانانه نزیک بەپێشگاهی مەلیک کـه بوومەوە دەستی ڕاستم بڵند کرد و گوتم: السلام علیکم و کـورسـیـێک له نزیک داندرابوو، چووم دانیـشـتم. چاوەنواڕی فـەرمـانی جـەلالەت مـەئابیـانم نەکرد، مـەلیک نـەرمـه کـەنینێکی گـرت و کـەمـێک بەسـەر چوو. جـوابی سـڵاوەکەی دامـەوە و گـوتی: مرحـبـا و بێ دەنگ بوو. له دوای دوو دەقـیـقـه ئەحـوال پرسیی کردم و له مەتبەعه و مەتبوعات و تەئلیفەکانی پرسیم و پێم گوت که زۆر باشه و هێنده جلد مجەلەی زاری کرمانجی نەشر بووه و چەند کتێبێکی تاریخی کوردان و ئەدەبی و ئیجتیماعیشم له چاپ داوه و ناوی کتێبەکان و فهرەستیانم پێگوت له نێـوانی من و ڕەزا بەگی پرسی کـه چۆنین. گـوتم: زۆر باشین و ڕەزا بەگ مـادام قایمقامی مەلیکه، چاک و دادگەر و بەکردە و ڕەعیەتپەرەوەر و قانوونی و ڕاست و سادقی حکوومەته، هیچ قسووری و عەیبی لێ نابینم».

گـوتی: لەگەڵ تۆ و مـەتبـەعەکـەت چۆنە؟ گـوتم لەگـەڵم بەمیـهـرەبانه و زۆر ئارەزووی پێشـخـستن و دارایی مەتبەعەکەم دەکات و کتێب و مەتبووعەکانم بەهۆی ئەوەوە نەبێت ناسوورێت.

هەرچەند قسەکانم بەر ئاوەژووی کردەوەی ڕەزا بەگ بوو، بەڵام لەمەدا مەبەسی من ئەوە بوو پیاوێکی کورد نەشکێنم و لەسەر دەستووری خۆم -کە پاشەملە خراپی کەسم بەزبانمدا نەهاتووە- نەمویست لە حزووری مەلیکێکی گەورە، باسی خراپیی هیچ کەسێک بکەم؛ بەتایبەتی ڕەزابەگ، کە کوردێک و لە بنەماڵەیەکی گەورەی سلێمانی بوو، چۆن بەزبانم دادێ بەخراپی لێی بدوێم.

لە پاش ئەوە هەڵی دایە کە تۆ لەگەڵ گەورە و سەرهات و عەشایری کورد تێکەڵاوی لەگەڵ شێخ ئەحمەدی بارزان و پژدەری و شێخ مەحموود زۆر ڕێک و دۆستن و هەواخوانی ئەوانی. هەمیشە بۆ کوردایەتی تێ دەکۆشی و هەموو کوردێک تۆیان خۆش دەوێت. ڕەزا بەگ هەمووی بەدوور و درێژی بۆی گێڕامەوە.

گوتم: بەڵێ لەبەر ئەوە. کە بەپشتیوانیی قانوونێکی بەمیللەتی نەجیبی کوردتان بەخشیوە و میللەتی کوردتان بە شەعبێکی موهیمی عیراق داناوە و تەشکیلاتی حکوومەتی عیراق لە دوو عونسری نەجیب و بەهێزی کورد و عەرەب دراوەتە ناسین و قانوونی لوغاتی مەحەلییە بۆ میللەتی کورد تەتبیق کراوە، مەجەلە و نەشریاتم بەزبانی کوردی بوون و منی بەهەموو کوردێک داوەتە ناسین و لەبەر ئەمە، کە یەکەمین کوردێکم کە تاریخی کوردانم بەزبانی کوردی نووسیوە و بەناوی جەلالەت مەئابتانەوە چاپ و بڵاوم کردووەتەوە و حکوومەتی خۆشەویست ئیمتیازی داوم. دیارە کە گەورە و سەرهاتەکانی کورد دەبێ خۆشیان بووێم و مادام لوتف و مەرحەمەتی ئێوەم لەسەر بێت پتر خۆشەویست دەبم.

١١- ڕەزا بەگ ئیسماعیل بەگ زۆر هەوڵی داوە کە حوزنی ئەو چاپخانەیە بباتە سلێمانی، تاوەکو ئەو ناوبانگەی حوزنی لە سلێمانی دەنگ بداتەوە، نەک لە ڕواندز. مامم لەو بارەیەوە نووسیویەتی و دەڵێت:«... بەزبان لە گەلێک مەجلیسدا بەئاشکرا پێی دەگوتم و بەئەسەفێکەوە دەینواند کە پێویستە تۆ بچیتە سلێمانی؛ لە ڕواندز چی هەیە؟ لەوێ مەتبەعە دامەزرێنە و لەگەڵ نەوجەوانەکانی ئەوێدا پێک وەرن».

حوزنی بەگوێی ڕەزا بەگی نەکردووە؛ بەڵام ئەم هەڵوێستەی زۆر خراپ بەسەریدا شکاوەتەوە. حوزنی دەڵێت: پووچکردنەوەی مەتبەعە و نەبوونی و لەناوچوونی من، لە کنی بووبوو بەشەرتی ئیمان و باوەڕی.

کوردێکی چارەڕەش یان کوردێکی بێ پشتیوان.

حوزنی زۆر هاوچەرخانە بیری کردووەتەوە و هەوڵی داوە کە لەهەر شارێکی کوردستان چاپخانەیەکی تێدا دابمەزرێت لەبەرئەوەی ئەو وای بۆ چووبوو کە

پێشکەوتنی هەر میللەتێک لە دوو بنەما خۆی دەنوێنێت؛ یەکەم چاپەمەنی؛ دووەم: قوتابخانە. (زاری کرمانجی ژمارە ١. بەرگی ژمارە ٢٠ساڵی ١٩٢٦).

١٢– حوزنی لە وەڵامدا دەڵێت: ڕاوەستام و دەستم لەسەر تەختە مێزەکە دانا و گوتم: جەلالەت مەئاب مەلیکی گەورە و خۆشەویستمان! ئەم مێزە تەختەی یاری بوو؛ ئێمەی کورد لە لایەکەوە و ئێوەش لە لایەکی دیکەوە بۆ بردنەوە لەتەڕدەستیدا بووین، تێ دەکۆشاین. ناڵێم نەمانزانی و تێ نەگەیشتوو بووین و ئێوە لە ئێمە ئازاتر و تەڕدەستتربوون و بردتانەوە. بەڵام پشتیوانی ئێوە بەهێزبوو، پشتی لە ئێمە ئەستاند بوو، بەزۆر بەئێمەی دایە دۆڕاندن، پەرێشانی کردین. ئەو دۆڕاندن و پەرێشانییەیە منی ناچارکردووە، کە پەنا بۆ بارەگاهی بەرزی جەلالەت مەئابتان بێنم و لەپێش دەستتان ڕابوەستم.

١٣– حوزنی نووسیویەتی: چوومە سەفارەتی تورکیا. سەفیر ناوی لوتفی بەگ بوو؛ قبووڵی کردم و زۆر میهرەبانانە نوازشی نواند. لە پاشان گوتی: هەرچەند تۆ تورکت ناخۆش دەوێن، دیسان ئێمە باوەشی خۆشەویستیمان بۆت کردەوە. ئەو قسەیە وشیاری کردمەوە و لەدڵی خۆمدا گوتم ئەمانە لەگەڵ مندا دڵیان پاک نییە و تووشی ئازار و نەبوونیم دەکەن. بەزبان سوپاسی لوتفی لوتفیم کرد و دەرکەوتم.

کە لە سەفارەتی تورکیا دەرکەوتم، ئەندێشە و بیر و خەیاڵم هەڵی گرتم و لێکم داوە. هەستام چوومە سەفارەتی فەرەنسا؛ ئەگەرچی فرەنسێکانیشم خۆش نەویست، چونکو کە لە سوریا بووم لە ڕووی وەحشەت و زوڵمەوە ڕێی خەتی ئاسنینیان دا بەتورکەکان، سەرەتای ١٩٢٥ تورک لە تخووبی سوریەوە بەڕێگای ئاسنی فرەنسەدا لەشکری نارده سەر کوردەکانی شیمال. ئەگەر ئەو یارمەتیی تورکی نەدابایە هێندە کوردی مەزڵووم بەدەست تورکی زاڵم نەدەکوژرا؛ هەتا خۆم بەزبان بەجەنەراڵ غووری عەمیدی سامی فرەنسەی سوریام گوت: کورد لە لاپەڕەی تاریخی خۆیدا ئەو سەربهوردە ڕەشە بەخوێنی خۆی دەنووسێتەوە.

سەفیری فەرەنسا تەبەعییەی قبووڵ کردم. ڕۆژی یەکشەممە بوو، گوتی سبەینێ وەرەوە عەریزەیەک بدە تەزکەرەی ئیقامەتت پێ دەدەین. لە لای سەفیری فرەنسا، کە دەرکەوتم، کردەوەی فرەنسەکانی سەریەی کە لە حەقی کورداندا کردبوویان وەبیرم هاتەوە؛ دڵگیربووم و لەنێو دەریای ئەندێشەدا بڵقم دەخوارد و دەچووم. هەر بەو دڵگیری و غەمەوە لە پردی مۆدی بەغدا پەڕیمەوە بەری کەرخ. بەبەر سەفارەتی ئەمریکادا چووم. گوتم پەنا بۆ سەفیری ئەمریکا ببەم، ئەمە لە هەمووان چاکترە.

چوومـه بەردەرگـایەکە پرسـیارم کرد، لەبـەر ئەوە کە یەکشـەممە بوو، سـەفیـر لە جێی خۆی نـەمابوو. لەوێوە بەدڵـپەرێشـانی و شـپرزەیی گـەڕامەوە جێگای خۆم کە لە ئوتێل ئەندەلوس لە گـەڕەکی مـەیدان بوو. چوومـە ژوورەکـەمـەوە لەسـەر پشت درێژ بووم و کەوتمە بیر و ئەندێشـە و خـەیاڵی پارەسازییەوە، هاتف لە ناکاو پێی گوتم:

دەرگای بەرز و جێگای ئومێد کە هەبێت موستەشاری وەزارەتی داخلیە کۆرنەوالیسە. هەرچەندە لە نێوانی سێ مـانگ و نیو، کە لە بەغدا بووم نەچووبوومـە لای یەکێک نە لە کــوردەکــان و نـە لە ئینـگلیــزەکــان، هـەمـــوو پەنـاو تەشـــەبوس و پـاڕانەوەم لـەبەر کـاربەدەسـتـانی عـەرەب بوو کـە ئیـشـم کـۆتـاهی بێت و تووشـی گـرێ و گـۆڵ نـەبێت، ئەوانیش هیـمـەت و غـیـرەتیـان ئەوەندە بوو کە ناچاری پەنابردنی سـەفـارەتی تورک و فرەنسـە کرام. (بڕوانە دەستنووسی: کوردێکی چارەڕەش یان کوردێکی بێ پشتیوان).

١٤- لە بارەی ئەدمـۆندس و خـۆیەوە ئەمـەی نووسـیـوە: لـەوەپێش دەیناسـیـم؛ ناسـیـنێکی عیلمی و تاریخی بوو. تەئلیفـەکان و کتێبەکانی منی زۆر باش خوێندبـووەوە و حەزی لە تاریخی کورد دەکرد و بۆ خـۆشی یەکەمین تاریخناسـی کورد و زبان و ڕەوشـتـزانی کوردناسـە و لە بابەت کوردانەوە نووسین و تەئلیـفـاتی هەن و بەهۆی تاریخناسـیـیـەوە منی خۆش دەویست و باوەڕی پێ کردبووم کە کوردێکی پەتی و نووسـەر و موئەڕیخ و موئەلیفێکی بێ گرژوگۆڵ و بێ قرێژ کوردم و بەدەست و قۆڵ و کردەوەی خۆم دڵگەرمم و پشت و پاڵم بەکەسەوە نەداوە و هـیچ ئومێدگاه و دەسـتگیـر و یاریدەدەرێکم نییـە و لە خۆم بەولاوە، دەستم بەکەسێکەوە نەگرتووە و کەسێکیش کۆمـەکیم ناکات و بەوەش دڵنیا بوو لە تەئلیفات و مەتبوعاتی کوردی بەولاوە بەهیچی دیکە دڵخۆش نابم و ئیشم بەهیـچی دیکەوە نییـە و جگە لە تاریخی کورد نووسینـەوە و مەتبـەعە بە چی دیکە خـۆ خـەریک ناکەم و نەمکردووە.

١٥- ئەمـەم هیچ لەبیـر ناچێت و هـەردەمێک وە بیـرم بێنمـەوە پێی دڵگیـر دەبم کە چوومـە ڕوانـدز، لە ڕێگا هـەر لـە هـەولێـــرەوە بـارانێکی توند و بەڕێژنـەم بەســـەردا بـاری و ئۆتومـبیلەکـەم ڕاست چوو لەبەر دەرگـای ڕەزا بەگ ڕاوەسـتا. کـە دابـەزیم، ڕەزا بەگ لەدیوەخانەکەیەوە تەماشای دەکردم. نەچوومە لای، سڵاوێکم لێی نەکرد. ئەوەم لێ بوو بەداخ؛ چونکو کەوتبـوو، تەقاعود کـرابوو. منیش بەئارەزوو گەڕابوومـەوە. بۆ دڵخـوازی ئەو دەبوایە کـە دابـەزیم، بچمـە لای و دڵخـۆشی بدەمـەوە. بەڵام لەبەر ئەوە کـە هـەمـوو لەشم تەڕبوو، سـەرماش کـەسیـرەی کردبووم، ئەو نوکتـەیەم لـەبیـرچوو و بەهـەڵەدرام؛ بوو بەمایەی ئەوە کە ئیدی لە پاشانیش شـەرمم کرد بچمە لای و چاوم پێی بکەوێت.

بەڵام لەوەپاش هەتا ئەمڕۆکەش، لەپێش چاوی حکوومەت کە ناحەز کرام و هەر مەئمورێک هاتە لیوای هەولێر بۆ سەرکەوتنی خۆی منی کردووەتە ئامانج و دووچار بەئەزیەت و ئازاری کردووم، بناخەی ئیفتیرا و توهمەتەکانی ڕەزا بەگ، کە بەبێ زبان و قەڵەم پارازتن و بەبێ وردبوونەوەی لە وجدان و ئینساف و عەدالەت بەمنی کردووە و لە هەموو کۆمەڵەیەک و...دا بەخراپی لێم دواوە؛ بەدڵپیسی بەدناوی کردووم، بۆم بووەتە کراسێکی ڕەش و هەر کەسێک هاتووە، هەریەک بێ ئەندێشە و وردبینی خستوومیەتە زار و زبانانەوە و تووشی دڵگیری و زەرەر و زیانی کردووم و پیاوێکی بە وجدان مودافەعەشی کردبم، بێ سوود بووە و هەر گەورەیەکی مەئموورانی لیوا بۆ لابردنی ئەو لەکەیە لە ڕووی ئینساف و مرووەتەوە کە تەقەلاشی دابێت، بێ کەڵک ماوەتەوە.

١٦- نووسراوی حوزنی:

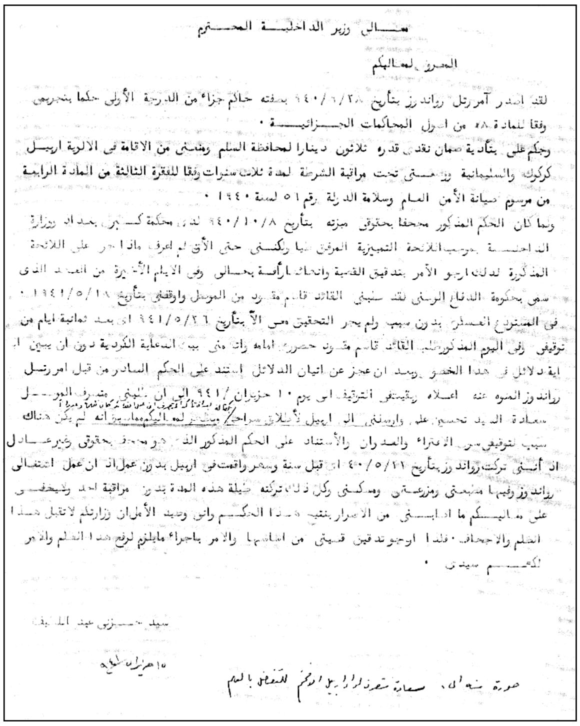

معالي وزير الداخلية المحترم

المعروض لمعاليكم

لقد اصدر آمر رتل رواندوز بتاريخ ٢٨/٦/١٩٤٠ بصفته حاكم جزاء من الدرجة الأولى حكما بتجريمي وفقا للمادة ٨٠ من اصول المحاكمات الجزائية ·

وحكم علي بتأدية ضمان نقدي قدره ثلاثون دينارا لمحافظة السلم ومنعني من الاقامة في الالوية اربيل كركوك والسليمانية ووضعني تحت مراقبة الشرطة لمدة ثلاث سنوات وفقا للفقرة الثالثة من المادة الرابعة من مرسوم صيانة الأمن العام وسلامة الدولة رقم ٥١ لسنة ١٩٤٠ ·

ولما كان الحكم المذكور مجحفا بحقوقي ميزته بتاريخ ٨/١٠/١٩٤٠ لدى محكمة كبرى بغداد بوزارة الداخلية بموجب اللائحة التمييزية المرفق نسخة منها ولكنني حتى الآن لم اعرف ماذا جرى على اللائحة المذكورة لذلك ارجو الأمر بتدقيق القضية واتخاذ رأفة بحالي وفي الايام الأخيرة من العهد الذي سمي بحكومة الدفاع الوطني لقد سلبني القائد قاسم مقرود من الموصل واوقفني بتاريخ ١٨/٥/١٩٤١ في المستودع العسكري بدون سبب ولم يجر التحقيق معي الآ بتاريخ ٢٦/٥/١٩٤١ اي بعد ثمانية ايام من توقيفي وفي اليوم المذكور طلب القائد قاسم مقرود حضوري امامه واتهمني ببث الدعاية الكردية دون ان يبين اية دلائل في هذا الخصوص وبعد ان عجز عن اتيان الدلائل استند على الحكم الصادر من قبل امر رتل رواندوز المنوه عنه اعلاه وبقيت في التوقيف الى يوم ١٠ حزيران ١٩٤١ الى ان طلبني متصرف الموصل سعادة السيد تحسين علي وارسلني الى اربيل لأطلاق سراحي ويظهر لمعاليكم مما مر انه لم يكن هناك سبب لتوقيفي سوى الافتراء والعدوان والأستناد على الحكم المذكور الذي هو مجحف بحقوقي وغير عادل اذ انني تركت رواندوز بتاريخ ٢٢/٥/١٩٤٠ اي قبل سنة وسكنت واقمت في اربيل بدون عمل اذ ان عملي اشتغالي في رواندوز وفيها مطبعتي ومزرعتي ومسكني وكل ذلك تركته طيلة هذه المدة بدون مراقبة احد ولا يخفى على معاليكم ما اصابني من الاضرار بنتيجة هذا الحكم واني وطيد الأمل ان وزارتكم لاتقبل هذا الظلم والاجحاف · فلذا ارجو تدقيق قضيتي من اساسها والامر باجراء مايلزم لرفع هذا الظلم والامر لكم سيدي ·

سيد حسين حزني عبد اللطيف

١٥ حزيران ١٩٤١

صورة منه الى سعادة متصرف لواء اربيل الافخم للتفضل بالعلم

١٧- بەبۆنەی دابەشکردنی ئارد و پارە بەسەر قوتابیانی ڕواندزدا بەڕێوەبەری قوتابخانە و عەلی سەروەت و حوزنی وێنەیەکیان لەگەڵ قوتابیان گرتووە و بۆ باڵیۆزی بریتانیایان ناردووە. حوزنی دەڵێت: ئەم دوو ئیشە نەختێک ساردیی خستە نێوانی من و عەلی سەروەت و من لە داخان نەخۆش کەوتم.

١٨- ڕێگای ڕەزان بۆ چۆم بالۆک و بۆ بەرسرین درایە میر سادق میری ڕۆست. ئەو لەگەڵ حاجی سەعید بوونە شەریک، سەنەد پێک درا.

ڕێگای چۆم بالۆک و بیشە و ناو ڕۆین درایە قادر بەگی ڕۆست لەگەڵ مندا بووە شەریک و سەنەدمان دا بەیەکدی.

ڕێگای بابشتیان مەلا وەسۆ ئاغای باڵەکیان و عبدولسەتار ڕواندزی وەریان گرت لەگەڵ حاجی سەعید سەنەدیان پێک دا.

ڕێگای دیانان و سەری بەردی درا بە من و ئەحمەد بەگ بەگۆک و ڕەئیس تۆمای ئاسووری و سەنەدمان دا یەکتر.

ڕێگای سەری بەردی و سیدەکان و بیرکمە - مەحموود خەلیفە سەمەد برادۆست وەری گرت و من و مەحموود بەگ سەنەدمان دا یەکتر.

ڕێگای ڕەزانۆک و چۆمە ڕیخن، ئەورەحمان حاجی نەورۆز و شاکر ئاغای ڕەواندزی وەریان گرت و لەگەڵ حاجی سەعید بوونە شەریک.

ڕێگای چۆمە ڕیخن و خانەقا و سەرنەوس، شێخ محەمەدی ئاغای باڵەک وەری گرت و لەگەڵ حاجی سەعید بوونە شەریک.

ڕێگای خەلیفان و ئالانە درا بەخدر ئاغای سەرچیا و من کرامە شەریکی خدر ئاغا.

ڕێگای خەلیفان و کۆڕەک درایە نوری باویل ئاغای ڕواندزی و حاجی سەعید کرایە شەریکی.

ڕێگای بیاو درایە سالح ئاغای حەیدەری و شەلەموونی برای مەترانی ئاسووری، حاجی سەعید بوو بەشەریکیان.

ڕێگای هەوارە کۆن و ماویلیان و دەرگەڵە درایە حاجی محەمەد عەلی ئاغا و میر محەمەد ئەمین بەگ دەرگەڵە؛ بەڵام نە من و نە حاجی سەعیدیان نەکردینە شەریک.

١٩- حوزنی نووسیویەتی: مستەفا کۆر، خەڵکی سلێمانی بۆ لای خدر ئاغای برد. شێخ حوسێن خەڵکی سلێمانی لە لای مەلا وسوو ئاغا و عبدولسەتار داندرا. ئاغا شوکر خەڵکی خانەقین، لە لای میر سدیق دامەزراندن. قالەڕەش خەڵکی خانەقین، ناردرایە

لای مەحمووود بەگ. خەلیفە ڕەئیسی برادۆست و مەحمـوود قەرە وەیس مـان نـاردە لای قـادر بـەگی ڕۆست و مـەسـرووفی ڕێگا و پێـشـەکی دراو و ئـوتومـبـیلیـان لـە منەوە پێ دراوە، ئەویش بە موافەقەتی عەلی سەروەت کە لە نەتیجەی حسابدا پێم بدرێتەوە.

٢٠- حوزنی بەم جۆرە ڕوونی کردووەتەوە:

١- عـەلی سـەروەت بـەهۆی مـەلا وسـو ئـاغـای هـەودیانەوە کـارکـەرەکـانی هـان دەدان کـە هـەر ڕۆژە نـا ڕۆژێک سـەرکێشی بکەن و لە ئیش بگەڕێنەوە و ئەگەر ئیشیش بکەن سـەعـات ٩ و ١٠ بێنـە سـەر ئیش و ئێـوارەش زوو دەست لـەکـار بـەردەن و هـەر ڕۆژەی بیانووێک بگرن.

٢- هـەمـوو کـارکـەرەکـان -کـە نزیک سـێـسـەد و پـەنجـا کـەس بوون- سـەد و پەنجـا گوێدرێژ و ئێـسـتر و بارگیر بەرد و زیخ و چەوی دەکێشـاوە لە مـەیدانێی تەنگ گری درابوون؛ بێجگە لە ڕەشایی و زۆریی بزووتنەوە و ئیش نەدەدیترا.

٣- لە هـەموو قۆنتراتەکانی دیکە بەردی بچووک وەردەگیرا. تەنها ئێمە دەبوایە هـەموو بەردەکـانمـان گـەورە بن. ناچار لە ڕێگای مـیل و نیـوێک دوورەوە بەرد دەکێشـراوە و....

٤- لەسـەر ڕێگای هـەر دەستە کارکەرێک هێندێکیاندا دانابوو، ڕۆژی چوار پێنـج جار کـارکەریان لە ئیش دەکرد؛ لە لاوە بۆ ئەولایـان دەبرد و لە لاوە بۆ ئەم لایان دێنان و...

٥- یەک دوو میل ڕێگا بەپانایی ٢٢ فووت ڕیزەبەردی ئینج و نیوی بەپێنج ئینج بەرزی تێ کـرا و سێ چاڵی زلی دەوروپشـتـی گـوندی دیانانـیـان پـڕکـردەوە و گـەلێک جێگایانیان پێ ساچمەڕێژ کردم پارە و فلوسێکیان بۆ حساب نەکردم.

٦- لە ڕاست و چەپی ڕێگاوە جۆگەیان بـەدرێژایی پێ بڕیم و ئەوەش نەخرایە ژمـارە و حسابەوە. هـەموو مەسرووفەکە لە کیسی من چوو.

٢١- حوزنی لیژنەیەکی لەم بەڕێزانەی کەناویان لە خوارەوە هاتووە، پێک هێنابوو:

- عەبدولحەکیم- بەڕێوەبەری قوتابخانەی دیانان.
- مستەفا ئەفەندی- مەئمووری ئیستیهلاک.
- محەمەدی کوڕی قادری ڕواندزی- بازرگان.
- عەبدولکەریم- کاتبی ئەحمەد بەگ بەگۆک.
- عەلی کوڕی دەروێش عەبدوڵڵای.

لە ڕۆژی یەکشــەمـوو ڕێکەوتی ٢٠٠٥/٦/١٩ دا لە ڕواندز ســەرێکم لە بەڕێز عــەلی دەروێش عەبدوڵلا- ناسراو بەعەلی مەکتەبە- دا. لە نێو قسەکانیدا لەوە دوا کە ئەو موعتەمەدی حوزنی بووە و لەکاتی جێبەجێکردنی پرۆژەی کردنەوەی ڕێگاکانی نێوان ڕواندز و دەوروبەری ئەو هەمـوو حـیسـاباتێکی بۆ حـوزنی کـردووە. کـە بـاسی ئەو کێشـەیەم لێ پرسی، وای پێشـان دا کە لە بیری نەمـاوە؛ کەچی زۆر بابەتی دی هەر هی هەمان سەردەمی لەبیر مابوو.

٢٢- وادیارە حـوزنی ئەو بەسـەرهاتە ناهەمـوارانەی خۆی لە نووسراوێکدا بـۆ گیـوی برای نووسـیوە، بۆیە گیـو لە نێـو دەستنـووسێکیدا جـۆری یارمـەتیدانی خـۆی و چۆنیـەتیی چارەسەرکردنی باس دەکات:

«کـاکم، کـە ئەو وەزعـەی خـۆی بۆ مـن نووسـی بەتەواوی ئـاورم تێ بەربوو. ڕادیـۆیەکم هەبوو بە٦٠ دینار و ماکینەیەکی چکۆڵەی وێنەگەریەتیم بە١٢ دیناران فرۆشت و سەد دینارم پێکەوە ناو٥٠ دیناریشم لە برایمە سووری قـەرز کرد و یـەک جێ ١٥٠ دینارم بۆ نارد و ئەویش گەلێکی نێو ماڵی خۆی فرۆشت و سـوار بـوو و هەمـوو ئەوانەی کە کـاریان بۆ کـردبوو بەسـەریاندا گـەڕا و کـۆی کـردنـەوە و پێی گـوتن: ڕەنگە ئێـوە هێندێکتان حیسابتان لەگەڵ ئێمە مابێ و نووسیار بەچەوتیی نووسیبیەتی، من باوەڕ بەئێوە دەکەم چەندیان ماوە و کێن پێم بڵێن تا بینووسم و چەند ڕۆژێکی دیکە پوولتان بۆ پەیدادەکـەم و دەتاندەمێ. هێندێک پیـاوانە و گەلێکیش بێ مرووەتانـە بزووتنەوە و هەمــووی نووسـی ئەگـەرچی هەمــووی درۆ و ناڕاست و دروســتکراو بوون، بەڵان بۆ ئەوەی کە نەڵێن داماو هەقی هەژارەکانی میللەتی خۆی خوارد و بۆ ئەوەش کە قسەی دوژمنان وەسەرنەکەوێ، هەمووی وەئەستۆی خۆی گرت گەڕاوە ڕواندز و لیژنەیەکی لە چوار کەسـان دروست کرد، کە حـاجیلەی عەزیز تیـژاوی، یوسـف زیای ئاسـووری و ئەحمەد عەبدوڵای کاولۆکی و عەزیز شاکر و شاکر موجرمی سلێمانی بوون ڕەوانەی کـردن و پێکەوە بەدێهاتەکانـدا گـەڕان و یەکەیەکە پـارەکانیـان تەسلیـمی وان کـرد و تاکـەتاکـە بەجـودایی سـەنەدیان لـێ وەرگیـرا». دەسـتنووسـی- بەسـەرهـاتی حـوزنی موکریانی بەپێنووسی گیوی موکریانی).

٢٣- «چونکە نەخـۆش بـووم زۆر زوو خــەوتم. ســەئـات دوازدە زەوالی لەشــەو ڕابـوردبوو، شــورتەیەکی سێ خــەتی هـاتە ئوتێل لە خــەوی ڕاپەڕانـدم، وتـی: وەرە لە مــەرکــەزی شـورتە تۆیان گەرەکە. بەو نەخۆشییە هەستـام چوومـە مـەرکـەزی شـورتە. هـاوینە و نیـوەشـەوە و دونیـا چۆڵە. سـێ سـەعات لە مـەرکەز ڕایانگرتم کـەس نییـە، لـە پاشـان

سـديق ناو مـەئمـووری مەرکـەز هات و کـەمێک دڵخۆشیـی دامەوە و پۆلیسـێکی لەگەڵ ناردمـەوە بۆ ئوتێل ئەمـە چی بوو؟ عـەلی سـەروەت، قـایمقـامـی مـەرکـەزی قـەزا ئەمـری دابوو بمگرن و بمترسێنن. ئەمری بەجێ گەیەندرا، گۆیا مودیری شورتە جەمیل بەوەی زانیبوو تووڕە بووبوو، بەریاندام».

– حـوزنی دەگـەڕێتـەوە ڕواندز بۆ ئەوەی قـاقـەز لە ئاغـاکـان وەربـگرێت. دادوەر ئەنوەر یەکتـا بەفێڵ دەیبـاتە دادگە لەوێدا بەری نادات، تا کـەفیلێک پەیدا نەکـات و حوزنی لەو بارەیەوە نووسیویەتی:

«... مـەجبووریـان کردم عـەبدلوەهـاب ئاغـای کوڕی حـاجی مـحـەمەد عـەلی ئاغـام کـردە کەفیلی سەد دینار و سەنەدم پێ دان، هـەروەختێ منیان ویست حازر بم. ئەم کەفالەتە بۆچی؟ نازانم. حاکم دەزانێت، عەدالەت و وجدان دەزانێت».

٢٤– «... کێـشـە و مـوحـاکـەمـەی غـەفـوور ئاغـا هـەردەمـا نـا دەمێک دای دەچڵـەکـاندم و لە هـەوەس و ئارەزووی نووسـین و تێکۆشـانی دەخـسـتـم و گێـژ و هێـڕ دەبووم. بەرامـبـەر بەپروپاغندەکانیـان ئاسـوودە نەدەبووم و لە لایەکی دیکەشـەوە خۆم لە بەغدا و عایلەم لە ڕوانـدز و دەست نەکــەوتنی خــانـوو لە بەغــدا و لە ئوتێل مــانەوەم، هـێندەی دیکە مێشکی شـڵـەژاندبووم و مـەسـرووفی زیادە و بێ هوودە لە بـەغدا و لە ڕواندز، جیـرە (مووچە– ک.م.) یەکی پێم دەدرایێ هەڵنەدێنا؛ ئەوەش پتر لە پێی خـستبـووم. کەوابوو ئەمـەش منی دڵنیا و ئاسـوودە نەکرد. ئازار و دڵ ئێشـە سـەری سـووک نەکردم کـە لەم کۆوارەدا بتوانم بەچاکی خزمەت بکەم و بشـێم وەکو جاران فکر و بیرەوەری لە مێژوو و ئەدەبیـاتی کوردی بکەمـەوە و لەم کۆوارەدا بەدڵـخـواز و پەسند بنووسم و سـەربـاری ئەوەش لە پڕێکا قـاقەزی عەبدولرەحـمانی برام بۆ دەهـات و هـاواری دەکرد کە لە لایەن شـورتەوە تەنگەتاو کـراوە و توهمـەت و ئیـفـتـیـرای پێ دەکـەن و پەکی کـار و کـاسـپـیـان خستووە و نایەڵن بجووڵێتەوە».

٢٥– گیوی باوکم لەو بارەیەوە نووسیویەتی:

«داخـی گـرانم برا هـەژارەکـەم تەنـهـا سـەد فلسـی هـەبوو دەسـتـبـەجێ هـەمـوو چەشنە دانەوێڵـەیەکم بۆ پێکەوە نا و لـەسـەر کیسـەی خۆم لـە ڕەواندزەوە ٢٩ دینارم چواند تا ماڵ و منداڵیم گەیاندە بەغدا».

٢٦– «ئێـوارەی شــەممە ١٩٤٧/٩/٢٠ نۆکـەری نارد ئۆتۆمـبـیلی هێنا. کـاکم بەخـاو و خـێـزانەوە لەگـەڵم هاتنە سـەر قـەتار کـارتی بۆ وەرگـرتم و چـتـۆمـەکـەکـانمی لەنێـو واگـۆنێکدا دامـەزراند و پێکەوە لـە تەنیـشت قـەتار هـاتوچۆ و قـسـەمـان دەکـرد. لەو

هاتوچۆیەدا گەلێک کەس لە هاتوچۆکەران شەوباشییان لە کاکم دەکرد. چونکو خێزانی لەگەڵ بوو زۆرم حەزدەکرد کە کاکم بگەڕێتەوە ماڵێ چی دیکە سەری خۆی بەمنەوە نەیەشێنێ و چەند جاران تکام لێ کرد و گوتم: کاکە گیان! ئێوە بگەڕێنەوە ماڵێ با منیش بچم جێگای خۆم بگرم. دەیفەرموو: برام چ کارم نییە، بچمەوە ماڵیش هەر دادەنیشم، با نەختێک پێکەوە بگەڕێین. تا دوو سەعاتان هەردووکمان زۆر بەخۆشی بەڕاز و نیاز و تەگبیر و بەنیشاندانی سکاڵا و دەردی دڵ ڕامانبوارد. لە پڕڕا کە لوکومۆتیڤ فیتەی لێ دا و خەڵکی وەپەلەپەل کەوتن بچنە نێو واگۆنەکانەوە، دیسان کوێراییم دایەت، کوتم: کاکە گیان! ئێوە بگەڕێنەوە با منیش جێگایەکەم نەگیرێتەوە. فەرمووەدەی هەرە دوایی داماو لەگەڵ برا قوڕ بەسەر و خاکەسار و چارەڕەش و ناهومێدەکەی تەنها ئەوەندە بوو: بەخوڵای گیو زۆر حەز دەکەیت کە لێت دووربمەوە؛ قەیدی ناکات. براکەم زۆر ئاگات لە دایەی بێت و قۆندەرەکانی ماچ دەکەم بەخوام ئەسپاردی. دەستی ڕاستیم ماچ کرد و ئەویش نێوچاوان و ملی ماچ کردم و لێی جوێ بوومەوە».

٢٧- گیو نووسیویەتی: «... کە گەیشتمەوە بەغدا، هەوار خاڵی نەبێت، چی دیکەم لێ نەدیت. دوای گەلێک لە خۆدان و قوڕ بەسەرکردن و هاواری برالەڕۆ بەدووی چلۆنی نەخۆشی و هۆی ئەو ڕووشە گەورەیە کەوتم. گوتیان کە شەوی شەمۆیە تۆی بەڕێ کرد و گەڕایەوە تەواو ساخ و بەکەیف بوو، لەسەر شێوەی جارانی نان و چاو ئاو و ماستاوی خواردەوە و ڕادیۆی لێ دا و خەریکی یادگارەکانی خۆی بوو. لە دەمی خۆشیدا نوست و لە پاش چەند سەعاتێکی سگی دەست بەژان دەکات و دەرشێتەوە و سگیشی زۆر دەچێت و هەر ئەو دەمەش زمانی دەبەستریت. سبەینێ بەیانی دکتۆرێکی هیندی کە نێوی دوسدە بوو و هی ئینگلیزەکان بوو، دەیهێننە سەری، کێ و چۆن ئەو دکتۆرەی هێنا سەری؟ کەریم کوڕی میر عەبدوڵڵای سابڵاخی کە نۆکەری بوو.

داخوا ئەو دکتۆرە هیندییە چی لە برا هەژار و بێ کەس و چارەڕەشەکەم کردووە؟ چ دەرمانێکی داوەتێ؟ چ دەرزییەکی لێ داوە چیی بەسەرهێناوە؟

دەڵێن چیی لێ نەکرد، تەنها ڕەچێتەیەکی بۆ نووسیوە، ئەویشمان لە دەرمانگەی ئیسلامییە کڕیوە هێندەی هەوڵ و تەقەلام دا دەرمانگەی ناوبراو ڕەچێتەکەی نەدامەوە.

سێ جارانیش چوومە ماڵی دکتۆر دوسودە. جاری بەرایی و دووەم خۆی نیشان

نەدام، لە جاری سێیەمدا لە پەنجەرەوە خۆی نیشان دام و دەرگای نەوێرا بکاتەوە، لێم پرسی: برام چ نەخۆشییەکی بوو؟ گوتی: زەحیریی کۆن (دزانتری) بوو؛ من ئاگام لەمێژە بەسەر نەخۆشی براتدا هەیە، جار جار لێی دەژیاوە و من دەرمانم دەکرد و چاک دەبووەوە، بەڵان ئەوجار داخەکەم ڕزگار نەبوو.

داماو لە ڕۆژی شەممە ١٩٤٧/٩/٢٠ دا لە بەغدا کرا بەقوربانی ئازادی و ڕەوانەی وڵاتی خامۆشان کرا. بەهۆی وەزیری مەعاریفەوە زۆرم هەوڵ دا کە تەرمی برا بێ کەس و خۆشی نەدیتوو و گۆڕ ئاوارەکەم بهێنمەوە کوردستان. حکوومەت نەیهێشت و گوتیان تا سەد ڕۆژی دیکە نابێ دەستی لێ بدرێت».

٢٨- وێنەی ئەو نامەیەی، کە محمد جواد المفتي بۆ گیوی ناردووە:

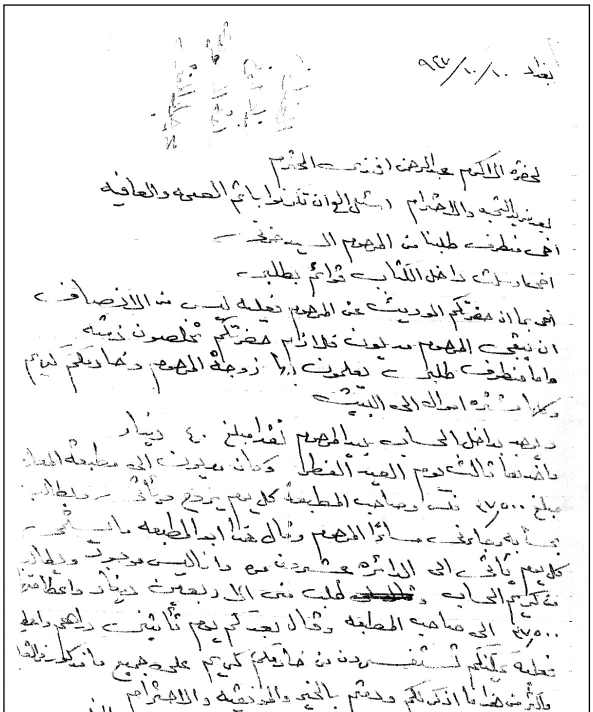
بغداد ١٠/١٠/٩٤٧

لحضرة الكريم عبدالرحمن افندي المحترم

بعد التحية والاحترام اسأل الله ان تكونوا بأتم الصحة والعافية

...

المخلص
محمد جواد المفتي

وێنەی ئەو نووسراوەی، کە گیو لە دوای دواماڵاواییکردنی حوزنی برایدا بۆ حوزنی سەرف کردووە:

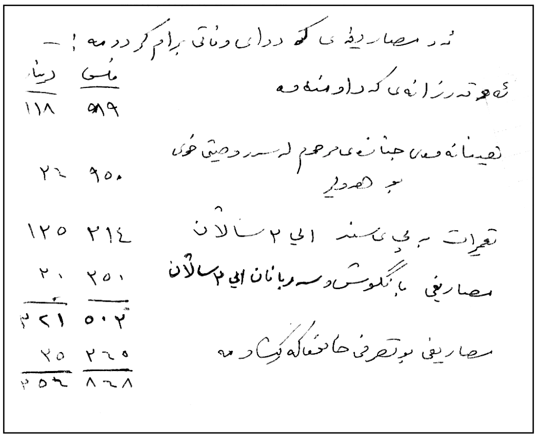
ئەو مصاریفەی کە دوای وفاتی برام کردومە : —

	فلس	دینار
ئەو تەرزانەی کە داومنەوە	٩١٩	١١٨
[illegible]	٩٥٠	٢٦
تعمیرات ... الی ٢ سالان	٢١٤	١٢٥
مصاریفی ... الی ٢ سالان	٢٥١	٢٠
	٥٠٢	٢٩١
مصاریفی ...	٢٦٥	٢٥
	٨٦٨	٣٥٦

سەرچاوەی پێشەکی:

A.M. Hamilton 1937 Road through Kurdistan

– حوزنی موکریانی. کوردێکی چارەڕەش یان کوردێکی بێ پشتیوان. (ساڵانی ١٩٣٥– ١٩٤١) گرتۆتەوە. دەستنووسە.

– حوزنی موکریانی. دەوری استبداد و ڕەوشتی وە خووی ئەو لە کوردستاندا. ساڵانی ١٩٤١– ١٩٤ گرتووەتەوە. دەستنووسە.

– گیوی موکریانی ١٩٤٨ بەسەرهاتی حوزنی موکریانی. دەستنووسە.

– شاکر فەتاح ١٩٧٢ داماوی موکریانی _ سلێمانی.

– د.جمال ڕشید احمد. ڕێبازی ژیانی حوسێن حوزنی موکریانی لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا. گۆواری ڕۆشنبیری نوێ. ژمارەی وەرزی هاوین ١٩٩٠.

– ڕەمزیە سابیر حوزنی موکریانی نووسەر و ڕۆژنامەنووس. نامەیەکە وەکو بەشێک لە پێویستییەکانی پلەی «ماجستێر» لە ئەدەبی کوردیدا پێشکەش بەکۆلیجی ئادابی زانکۆی سەلاحەدین کراو ١٩٩٣.

– هەژار. چێشتی مجێور. پاریس ١٩٩٧.

– د. مارف خەزنەدار. مێژووی ئەدەبی کوردی. بەرگی پێنجەم. هەولێر ٢٠٠٥.

غونچەی بەهارستان

تاریخی کوردان

جێی لێ دەرکەوتنی و ژیانی و تەواوی تەمەدونی گەلانی کوردان

تەئلیفی
سەید حوسێن حوزنی حەسەنی

غنچهٔ بهارستان

جي ليه در كوتني وژياني . وتواوى تمدني . كلاني كرداز'

تاليفي

السيد حسين حزني الموكرياني

مطبعة العصر الجديد في حلب سنة ١٩٢٥

بسم الله الرحمن الرحيم

قال عليه السلام: (اخوانكم خولكم جعلهم اللّه تحت أيديكم، فمن كان أخوه تحت يده فليطعمه مما يأكل ويلبسه مما يلبس ولاتكلفهم ما يغلبهم، فإن كلفتموهم فأعينوهم.) صدق رسول اللّه

یەكێك لە شەرتی باوەڕی، یاریدەدانی برای ئاینی و برای وەتەنی و برای میللەتی و برای دایكی و باوكییە. دەفەرمووێت: براتان لە خەیاڵتان، لە بیرتان دەرمەخەن. میهرەبانی بكەن بەوانەی لە ژێردەستی ئێوەدان و یاریدەیان بدەن؛ هەروەكو ڕەحم دەكەن بەخۆتان و منداڵی خۆتان، بۆ جل و ئاسوودە دڵی و سەربەستی، وە ئاشكرا بێ؛ چونكە دەوڵەمەند هەرچەند توانا و دەستدرێژ و بەماڵ و زۆردار بێ، ئەگەر توانای ئازادی نەبوو، لە ڕەنج و ئەزیەت و سەرێشەدا دەبێ. جا ئەگەر وابێ جلی ئاسوودە دڵی و سەربەستی و ئەفكاری ئازادی وتن، بێ ڕەنجییە، توانا و بەزۆری بازووێكی ڕاستیمان دەوێ، بەدزی و ئاشكرا بۆ برای خۆی بەماڵ یا بەبیر و یا بەكار وە یاخود بۆ پێشكەوتنی تێ بكۆشێت، بەهەر جۆرێك بێ غەمخواری و كۆمەگی بكا بۆ برای خۆی.

«حب الوطن من الإیمان»، «لولا محبة الأوطان لخربت». لازمە لەسەر هەموو میللەتی كورد و واجیبە و شەرتی ئیمانیانە مەحەبەتی كوردستانیان هەبێ و خۆشیان بوێ و بزانێت (خاك و خۆڵ و ڕەگی میللەت و شار و دێهات و سنووری وەتەنی، تەئریخ، سیاسەتی، عیلمی، زانین و جەهالەتی و پێشكەوتنی، ئاوەدانی، كڕین و فرۆتنی، جووت بەندە و چاندنی، ئازادی و سەربەستی). تا بزانێت و بەتەواوی لێی دیار دەبێ، ئەودەمە دەزاندرێت خۆشی دەوێ؛ ئەویش خۆشویستنێكی بەڕاستی و لەسەر باوەڕی پێشوو باوەڕیان زۆر دەكا. چونكە ڕەشتی ئینسانانە؛ هەر شتێكی خۆشەویست بێ لە هەموو تۆز و خۆڵ و ڕەخنە و پیسی بەخێو دەكرێت و بەچاكی هەڵدەگیرێت و هەمیشە بۆ بڵندی و پێشكەوتنی دەكۆشرێت.

شـەرتی باوەڕی: هـەموو ڕۆژێک چەند جـاران دووباره باوەڕی تازه بکاتەوه؛ تاکو ئیمانی و دینی نەکەوێتە تەهلوکەوە و ئیمان و ئاینی ڕوو لە شکستەیی نەکا، چۆن هەموو شتێ لەبیرچوو، لەبەرچاو دەکەوێت. ئەو لەبەرچاوکەوتنه دەبێته ڕەخنەیەک، هێواش هێواش لێی دوور دەخاتەوه و ئاهستە ئاهستە و کەم کەم دڵی لێی سارد بێ، زۆر ناحەز و بەدفەڕ دەبیندرێت. ئەو دەورەیە دەبێتە بەر فڕێدان و بشکەوێته بەرپێیان و بۆی دڵگیر نابێ. جا لەبەرئەوە خۆشویستنی وەتەن شەرتی ئیمانه.

سەبەبی کتێب دانان

تەماشـا دەکرێت و تەئریخ بۆ ئەوە گەواهە و شـاهیدە، میللەتی کوردی نەجیب و ڕەشید و سـەخی و زەکی، ئازاترینی ئەقوامی «ئاری»یە و لە ئیبتیدای کاریاندا وەتەنـی ڕاسـتـیـان بـاوکی ئەقـوامـی ئاری زەوی و ئەرازییـان لانکی تـەمـەدون و پێشکەوتن و بڵندییـه بۆ قـەبـائیلی دیکه. کـورد ئەوەڵ کـەسـێکن قـانوون و ئاین و قاعیدەیەکیان هێنابووه گۆڕێ. لەنێو تەواوی بەشەردا چاکترینی تەواوی ئەدیان و ئاینیـان بۆ عـەدل و بەدادترینی هەمـوو قـانوونێکی ئینسـان قـەبووڵی کـردبوو و نزیکترینی عـەقڵ و ئینسـاف و تـەبیـعـەت بوو، کـە خـێڵ و گـەل و قـەبایلی دیکە بەکاریان بردبوو.

کورد ئەوەڵ کەسێکن تەواوی بەشەر بەتەوەحوش لە کوێستانان و سەحرایاندا دەژیان و بەتاڵان و کـوشـتـاری یەک و لە حـاڵ بەدوییـاندا ڕایـان دەبوارد، ئەوان بە جـــووت و چاندن و دانیـــشتن لـه دێهـــاتدا بەســـەریان دەبرد و ڕوو لە بڵندی و پێشکەوتن عادەتیان گرتبووه، قەبائیلی دیکه لێیان وەردەگرتن. لە زەمانی پێشوو بە چل قـەڕن پیـاوی زۆر گـەورەیان لێ پەیدابوو و بەداد و عـەدل [و] ڕەشـیـد و جیهانگیری ئیشتیهاری کردووه. ئینسانی ئازا و بەزۆر بازوویان تێدا پەیدابووه. حوکمداران و کۆمە ئاباد و جەمشید و کەیانی و ساسانییان لە پێش ئیسلام پێ گەیاندووه. کورد میللەتێکه، ئەزمینەی قەدیمە نیسبەتی موتەهەویران و پەهلەوانان و جەسووران لێ دەدەن. کورد پیاوی وەکو ڕۆستەمی داستان و دارا و بەهمەن و جاماسب و زەردەشتیان پێ گەیاند تا قیامەت لە تایفی دەهر مەدحیان دەکا. کورد ئەوەیە لـە خـیـلافـەتی حـەزرەتی عـومـەردا، پادشـایان دادیان لـە دەست دەکـردن، کوردستان پیاوی وەکو توکلە و فەزڵوون و دەیسەم و سەلاحەدینی ئەیووبی و نادر

و کەریم خانی زەند لە سەڵاتینان هێنا وجوود.

کوردستان ئەوەندە پیاوانی پێ گەیاند ئەگەر بێتو تەئریخی زەوتی بکا، سەد جیلد کتێب، بەڵکە هەزار جیلدی لێ تەئلیف دەکرێت. (مەعەزالیک بەدەسایسی دوشمن لە پەردەیەکی تەوەهوم و خەیاڵیدا خستوویانەتە نەزەرەوە و لە تەواریخی ئەغیاردا [بە] غەیری کوردیان دەنووسن. مولاحەزە دەکرێت، مونەوەران و جەوان و جحێڵ و عولەما و مەشایخ و بەگ و ئومەرا و شازادە [و] خانزادانی کوردستان ئەگەر بێتو سوئالێکی تەئریخی یاخود ئاین وە یاخود ئیجتماعی، سیاسی، ئیقتسادی قەومێک لە ئەقوامی بەشەریان لێ بپرسی، بەتەواوی زانین جەواب دەدەنەوە و بەڵکە لەو عیلمەدا بەزبانی غەیریش تەئلیفی هەیە؛ لاکین ئەگەر کەمێک لە ئەحوالی تەئریخی میللەتی خۆی و زوبانی دایکی و باوکی، وەتەنێکی تێیدا پەروەردە [و] گەورە بووە لێی بپرسیت، یا دەبێژێت نازانم، و یاخود بەخامۆشی و بێدەنگی جەواب دەداتەوە. حەزرەتی عومەر (رض) فەرموویە: «لولا محبة الاوطان لخربت» لازمە لەسەر هەموو کەسێک و لە پێش هەموو کەسێکدا، حەوایجی ماڵ و منداڵی بەجێ بێنێت و لە زەروورەتیان دەرخا، لە پاشان سەدەقە بەهەمسایە بدات. ئەوە کاری عاقڵ نییە خانووی خۆی رووخابێ، ماڵی خەڵقی چاکاتەوە و منداڵ و ژنی خۆی برسی و ڕووت بێ و دراوی بۆ منداڵ و ژنی بێگانە خەرج کا، وەتەنی و میللەتی موحتاج بێ بە مەعاریف و تەئلیفات، بچێ خزمەتی عیلم و مەعاریف و زبان و دینی ئەغیار بکا. حەزرەتی فەخری عالەم (ص) فەرموویانە: «حب الوطن من الإيمان» هەرکەس مەحەبەتی وەتەنی نەبێ ئیمانی نییە، هەرکەس مەحەبەتی وەتەنی بوو، سەعی بۆ ئاوەدانی و موعاوەنەت و زانین کرد، ئەوە بۆ وەتەن دەفعی زەرەر و جەلبی مەنفەعەتی کرد و بۆی کۆشا، ئیمانی بەسەد چەندان و باوەڕی بەئەوەندە زیاد دەبێ.

مولاحەزە دەکرێت لە ئەوەڵ دەرکەوتنی ئیسلامەوە تا ئەمڕۆ، عولەما و مونەوەرانی کوردستان بەبوغز و نیفاق و شیقاق و وێرانی کوردستان دەکۆشن. وەتەنیان لە زوبان و عادات و تەبایع و ژیان و ئاوەدانی و میللییەت و قەومییەتیان مەحرووم کردن و خستیانە ژێر لینگی ئەعداوە و لە ئەحواڵ و تەئریخی خۆیان و ئەجدادیان بێ خەبەرکردن، تەئلیفات و نووسین و خدمەتانیان بەزوبان و عاداتی غەیری خۆیان دەست پێ کرد. بوون و ژیان و هەستی و ئازادییان کردووە فیداییی

هێندێک ئەشـیـای ناچیـزە و مـەوهووم و خـەیاڵی. وەتەن و مـیللەتیـان لە دەست دەرخست. تەئریخی کوردستـان هەر پارچەیەکی کەوتە دەست ئەغیـارێکەوە. ئەو تەئریخـانە ئەمڕۆکە بۆمـان بووەتە چیرۆک و حیکایات و ئەفسـانە لە زبانی چاک و بەددا. ئەگەر لەم عەسـرەدا بێتو مونەوەرێکی کوردستـان لە خەوی غەفڵەت هەڵستا و لە مـەستی شـەرابی تەوەهوم هوشیـار بووەوە و عـەقڵـی کەوتەوە سـەری، دەست دەبا تەئریخی مـیللەتی خۆی مـوتالەعە بکا. (بیلئـیـجـار دەبێ لەنێو کـتـێـبـانی موختەلیفەی پەراگەندەدا سەحیفە بەسەحیفە بگەڕێت، هەر حەرفێکی لە کتێبێکدا و هەر کـتێبی لە جێگایەکدا دەست بخـات، بەمـودەیکی زۆر، ڕشـتـەیێکی دەست کەوێ یا نە، ئەویش لە تاقەتی هەمـوو کەسێکدا نییە لە هەر تەئریخێک نوسخەیەک پەیدا کا؛ یاخود مومکینە ئەو تەئریخە لە هەموو وەختـێکدا دەست نەکەوێ، پەیدا نەبێ وە یاخود هەمـوو کەسێک زوبانی غەیرە نەزانێت وە یاخـود مـەقسـوودی پێ نایێـتـە جێ، بەمـەجـبـووری دەست لەو خـەیاڵە بـەر دەدا و ئەو فـیکر و هەوەسـەی لەسـەر دەردەکەوێت.

فـەقـیری خـادیم کـە ئەو وەزعیـەتەم لـێ ئاشکرا بوو، کـولانـی مـوحـیـبـەتی وەتەن جـۆشـی دام. زەمـانێکی زۆر کۆشـشـم کـرد بـۆ جەمـعکردنـی موتەفـەریقـان، کۆمـەیی نەقدی عومـر و مـاڵم بۆ خـرکردنی بڵاو کرد. تـەشـەبوسـی کتێبـانی بێژمـاردەم بۆ کرد، زۆرترین شارانی مەملەکەتی کوردسـتانی بۆ گەڕام، تا بەڕاستی ئاگاداریم لە تەئریـخـی ئەحـواڵیـان پـەیداکـرد و بۆ ڕێکخـسـتـنی قـسـەیان دەمکۆشی و ئەمـەی بەئەهمـــیـــەت بوو دەمـنووسـی. لەپـاش مـــەرارەتێکی زۆر و زەرەرێکی بـێ ژمـــار، بەهەموو هەوەسێکی توند هەرچییەکی ڕاست و بێ درۆ و غەش بـووە خڕم دەکرد و ڕێم خـسـتـە قـەڵەمەوە. بـەڕاستی مـەجبووری وەدەسـتـهێنانی هێندێک ئەخـبـار [و] ئاسـاری قـەدیمە بووم و زۆر ئەزیەت و زەرەرم لـەسـەر کـێـشـا، تـا تەواوی لزوومم دەست کەوت. هـەر کتێبـێکی دائیر بەمـەقسـەد بێ مـوتاڵەعەم دەکرد بـۆ خـاتری نووسـینی تەئریخـێکی بەڕاسـتـی و دروست. وە هـەر عـەکـسـێکی مـەخـسـووس بەکوردسـتـان بێ وەرم دەگرت. بەتەواوی کـەمـەری خـادیمیم بۆ بەست، بۆ هەمـوو خـدمـەتێکی حـازر بووم، بەهـیچ وەجـهـ خـەیاڵم لـەسـەر لا نەچوو و هەر ئەحـواڵێکی مـەنعی دەکـردم دڵ زیاتر سـابیت قـەدەمی دەکـرد، نـە مـوتەئەخـیـرێک سـەبەبی تەئخیری پێ کرا و نە مـانیعێک مومانەعەتی پـێ درا، بەڵکە چاکتر حەمییەت و

جــەســارەتم پــێ زیاد بـوو، بۆ هەمــوو زەحــمــەتێکی حــازر و رازی بـووم، تاکــو بەتەوفـیـقـاتی ڕەببی مـوتەعال یـەزدانی پاک و بەمـەدەدکاریی حـەزرەتی فـەخـرول ئەنبیای نیکو سروشت و ستودە خیسال و گوزیدە ئیدراک و بەهـیمـەتی شێرانی عالی تەباران و سـەرکردەی ئیمانداران، تەئریـخێک هات «غونچەی بەهارستان» لە مـێـرگـەزاری باغ مـەنـشـەئو گـوڵبـونی «تەئریخی کـوردان»ە تازە غـونـچـەیێکە، نەوشـکۆفـە لە بەهاری خـوڕەمـیـدا دەست بەپشکووتن دەکا. لـەسـەر هـەر لک و گەڵایێکی لـە داغ و حـەسرەتی بولبولان، بەلـەبان باڵەبان لێ دەدا و لە ئیشـتـیـاقی بەهەزار تـەرانە، لە خـۆشـخـوانی دایـە عەندەلیبـان، لە نـزیک سـپـیـەتیی فـەجـری ویسـاڵدا بۆ گـەیشـتـنـی کردنـەوەی لێـوی بەپێکەنین، بـەناڵە و زار نەغـمـەی نەوای تووتیـیـان بێ، ئاوێنەی جـەمالی لاڵ بـەتەبەسـومی ئەو غونـچـەیە شـەکـەر شکەنی دەکەن و دەم لە سـوخـەنوەری دەدەن. ئەم غونچـەیە نەورەسـە نازکە پڕ عـەترە بۆ، ڕەنگی لە نەزەر ڕەقیـبـاندا ئاتەشـییـە گەڵای تازە دەردەخـا، پشکووتنی بەخـوشکی گەوهەری یەکانەیـە تا ئەو گەوهەرەی نەکەوێتـە بازاڕی یەکتـاییـیـەوە، ئەم غونـچـە عەتر بەخش نابێ و تا ئەو گەوهەرە جیلوەگەر نەبێ ئەم نۆبەرە تازە کچە پشـتیوان پەیدا نـاکـا، هەرچەند مـەحـبـووب و نازەنینە و شـیـرینە؛ لاکین بـۆ بەخـێـوکـردنی بەخێوکردن لازمە، تا بۆنی خۆش و مـەهارەتی ئاشکرابێ، دووشیزە و موعەتەرێکی وایە لـە کـراسـی شکۆفـە بێـدا خـۆی شـاردووەتەوە، کـە پشکووت زۆر کـەسـان سـەرمەست و زۆران دەخاتە سـەر کەیفێکی وەهاوە، تا ڕۆژی ئەزەل لە مـەشـامیدا تەعەتور رایحەفزا بێ و پەنامان بەخودایە.

تەئریخ زانین

عیلمی تەئریخ، فەنێکی زۆر شەریفە و وەقایعی زەمانـی ڕابردووی نەوعی بەشەر و ئەحوالی ئومەمی سابیقە بەسـوورەتێکی سەحیح و تەدقیـقێکی تەواومان بۆ بەیان دەکا.

تەئریخ گـەڕانی ئەنواعی بەشـەری مـوختـەلیفـە، مـەدەنییـەت و تەرەقیـکەرانیان بەتەدریج دەیگێڕێتەوە. بەڕاستی تـەئریخ لە مەیدانی مەدەنـییەتدا ئیسبـاتی وجوود و ئاساری میللەت لە وەحشـەت و تەمەدونی حاڵی بەدوییەت و ئەحواڵی گوزەشتە و گەیشتن بەنەجات، وەقایع و ئینقلابات و ئیستیرداد و بەسەردانی عەدالەت و زوڵم.

خولاسە تەواوی شئوونی ژیان و مردن دەکا. تەئریخ دەلیلی سەیری پادشایان و ئومەرا و دەوڵەتیان و سیاسەتیان و شەڕوشۆر و هیجرەت و ئیستیلای تەشکیلات و ئیدارەیان دەکا، وە ئیرشادمان دەکاتە سرشتێکی بۆ دین و دونیامان لازم بێ. تەئریخ فێری ئەخلاق و عادات و ئەدەبیات و علووم و موکتەشەفات [و] موختەرەعاتمان دەکا، هەر قەومێکی ئاسار و عەلاماتێکی لەپاش بەجێ نەمابێ، ئەو قەومە لە نەزەری عموومدا بەجاهیل و موتەوەحیش و نەزانێکی وای دادەنێن کە لە بەحسیاندا ئیستفادەیەک نابەخشێد.

چلۆنیی تەئریخ: تەئریخ نە هەر مەقسەد لە حیکایەتکردن و سەرگوزەشتە و چیرۆک خوێندن بێ، لاکین دەفعی مەراقمان لە حەقی وەقایعی ڕابردوو کردبێ. تەئریخ تەئمینی ئیستیفادەمان بەمە دەکات، ئەجداد و باب و باپیرانمان، یاخود ئوستادمان و تایفە و میللەتمان لە زۆر زەمانانی پێشوودا ژیاون و عومریان بەسەر بردووە، لەگەڵ ئەقوامی قەدیم یا بە بەرابەری و یا لەگەڵ دوشمنان لە مەملەکەتان شەڕ و کوشتار بوونیان لەگەڵ دوشمنانی ئێستاماندا بەناسینمان دەدا.

لە پێشدا حکوومەتان چۆن بڵندبوون و پێشکەوتن و پاشکەوتنیان چۆن بووە و بە چ جۆرێک کەوتن. دەبێ بزانین ئەو ئەقوامانە بە چ هونەرێک گەورە بوون و لە سایەی چ پیسی و فەسادێکەوە مەحوو بوون. ئێمە ئەوانە هەموو فێر دەبین. ئەو میللەتەی هاتوچۆ بەری تەجرەبەی چاک و خراپەیەکی زۆریان، ئێمە لە سایەی تەئریخەوە دەزانین.

تەئریخ حسیات و نەجیبیی ئینسان بڵند دەکا. هیمەت و ڕەشادەت و ئازایی و سەخاوەتی پیاوان و کۆمەگی و پشتیوانی مەحەبەت و یەک دڵی دەکا ئەو کەسەی تەئریخ بزانێت وەکو لە زەمانی پێشوودا تا ئێستا ژیابێ و بەچاوی خۆی هەمووی دەبینێ. ئەحوالی وەقایعانی پێشووی ئینسانان زۆر قەدیم دەزانێ، دەیانناسێت. فایدە لەوە زیاتر بۆ ئینسان چ بێ چاترە؟

چاکەی تەئریخ: لە پاش فێربوونی تەئریخی ئینسانان لە زەمانی ڕابردوودا ژیانی بڵند کەوتنیان و لەبەر چ بوونی زاندرا و ئەوانەی ئیدارەی مەملەکەتان و ئەقوامیان لە دەست دا بێ، لە هەموو کەس زیاتر ئیستفادە دەکا. لە تەئریخ زۆر

وقووعاتێکی تەئریخی و سیاسەتێکی بەدەهشەت، لە شیر و چەک و سیلاح زیاتر بڕندە و کار پەزێرە، لەوە بەکار نیشاندانی واقیعاتێکی زۆر گەورە دەبەخشێت، لە هەموو وەقتێک و زەمانێکدا ئەوەی کە قەڵەم دەیهێنێتە وجوود و دەیخاتە قاڵبی ئیجرائاتەوە و تەئسیر دەبەخشێت، هیچ گوللە و تۆپێک ئیجرای ئەوە ناکا. لە چەند عەسراندا زۆر حقووقی سیاسی زایع بوویێتیش، تەئریخ خستوویەتیە مەیدانەوە. ئەوە لە تەئریخ ئیستفادە دەکرێت بەتەنها مەدەنییەت و شئوونی میللەتێک زانین نییە، دەبێ لە وەقایعی تەنهای ئەو قانوونەی کە ئەوانی پێ ئیدارە کراوە بزاندرێت و ئەسبابی تەعینکردنی وەقایعی موختەلیفە و باعیسی دەرکەوتنی فەسادی ڕابردوو و ئێستا و حادیساتی پێشوومان لەگەڵ ئەم وەختە بەرابەری و قیاسی دەکا. لە کاغەزانی پێشووی تەئریخیدا ئیستفادە دەکرێت، هەروەکو بێژرا غایەی تەئریخ، ئینسان لەسەر ڕێگای تەرەقی و تەواوی بۆ مەنزڵی ئازادی و سەربەستی دەباتە پێشەوە.

دابەشکردنی تەئریخ

لە ئەساسدا تەئریخ دوو قسمە: عوموومی؛ خسووسی. تەئریخی عموومی بەحس لە سیلسیلە وەقایعی تەواوی ئەو ئەقوامانە دەکات کە زۆر یا کەم لە مەیدانی مەدەنییەتدا ئەسەرێکی بەجێ هێشتبێ. تەئریخی ئەسڵیش ئەوە هەرچیکو خسووسییە، بەحس لە موحتەوەیاتی دەوڵەت و مەدەنییەتی سیاسی و ئەحواڵی قەومێک دەکا کە ئەویش قسمێکە لە تەئریخی عموومی. غەیری ئەوانەی مەزکووریش «تەئریخی مەدەنییەت» تەئریخێکە بەحسی مەدەنییەت و ئیجتماعیەت و ئەحوالی موختەلیفە دەکا.

ئەگەر بەحسی سیاسی داخیلی و خاریجیی حکوومەتێک بکا «تەئریخی سیاسی»ی پێ دەڵێن. هەر بەو نەوعە تەئریخی: فنوون، سەنایع، تەبیعیات [و] فەلسەفە، زیکر دەکرێن.

«کانی تەئریخ» مەنابیعی تەئریخ سێن: ئاساری مەنقوولە، ئاساری قەدیمە و ئاساری مەزبووتەیە.

موئەریخان تەئریخیان بە سێ ئەدوار داناوە.

ئەزمەنەیی تەئریخییە: قروونی ئوولا، قروونی وستا، قروونی ئوخرا. لە

ئەزمەنەی مەجهوولەوە یەعنی لە خەلقەتی ئادەمەوە تا ئیمپراتۆرییەتی شەرق و غەربی ڕۆما (ساڵی ٣٩٥ پ. م) تەعبیر دەکرێت. قروونی وستا لە ساڵی ٣٩٥ەوە تا ئینقرازی ئیمپراتۆریەتی ڕۆما، یەعنی لە ساڵی ١٤٥٣ ب.م کە ئەستەنبووڵ کەوتە دەست دەوڵەتی عوسمانییەوە.

قرووونی ئۆخرا لە فەتحی ئەستەنبووڵەوە تا ئەم عەسرەی ئێمە تێداین. ئەویش بەدوو قسم تەقسیم دەکرێت:

لە ساڵی ١٤٥٣ پ. م [تا] زهووری ئینقیلابی گەورەی فرەنسە لە ١٧٨٩. ئەوانە هەموو بەقورووونی وستا مەحسووبن؛ لەوە بەملاوە بەقورووونی ئوخرا حیساب دەکرێت.

ئیعتمادی ئەم تەئریخە: ئەم تەئریخە پشتیوانی بەدوو گەڕانە گەڕانی پێشوو و گەڕانی پاشوو. گەڕانی یەکەم لە دەرکەوتنی مەنشەئی کوردان تا پەیدابوونی ئیسلام (ساڵی ٦٢٢ پ. م). دەوری دووەم لە دەرکەوتنی ئیسلامەوە تا ئێستا.

مەنشەئی کوردان

عولەمای تەئریخ لە حەقی مەنشەئی کورداندا نەزەریاتی موختەلیفەیان هەیە. لەو نەزەریاتە کە ئێمە لەم تەئریخەدا نەقڵی بکەین و ئەوەی لایق بێ بۆ گوتن لە عەسری ئێمەدا، نەقڵ لە بەعزێ ئاسار و ئینکشاف و بەعزێ کیتابی ئەوروپاییە، وە نەزەریاتی هێندێک موئەریخانی ئەجنەبی و ئاشووری و کلدانی و ئیقتباسی بەموئەریخانی یۆنانییە. لەو خسووسەوە ئەوەی ئەهەمییەتی هەبێ تەشەبوساتی بەعزێ مونەوەرانی کوردانی ساحێب ڕۆح و بەحەمییەت وە تەئسیساتی هێندێک تەئریخانی کوردانە و ئەدەبیات و بەعزێ سەرگوزەشتە و چیرۆک و حیکایاتی تەئریخی کوردستانە بەزوبانی میللەت. ئەویش زیاتر کۆمەگی و پشتیوانی دەکا بۆ بوونی کوردستان لە مازییەکی زۆر دووردا و لە قسمی ژیانی میللەتدا بەئاشکاری وەدی کراوە، بەیانی دەکەن. ئەوانیش لە دائیرەیەکی مەحدوودا هەموویان بەتەواوی ئینتیزام و ئینحیسار کراوە، هەموو حەرەکات و ئەخلاق و عادات و تەبایع و موحارەبات و هیجرەت و حکوومات و ئیدارەجاتیان لە سیلسیلەیەکی مەربووت و سەحیحدا دەست بەدەست هاتووە و دەم بەدەم و زبان بەزبان بێژراوە. ئینشائەڵلا لە کتێبی گەوهەری یەکانە بەدوور و درێژی زنجیرەی گەورە و

پادشـــایانیـان یەک یەک دێنە گـوتن. ئەوانـەش لەســەر دوو تەقـســیم دابـەشـراوە: بەشێکی ئەوانە عائیدە بەدەوری پێش ئیسلامییەوە؛ یەعنی لە ئیبتیدای دەرکەوتنی مـەنشـەئـی کوردان تا زهووری ئیسـلام. دەوری دووەمـیـان عـائێدە بەئەســەرانێکی قبوولی ئیسلامەتیان کردووە.

هەرچیکو قسـمـی ئەوەڵە - هەروەکـو لەسـەرەوە بێـژراوە - ئیبـتـیـدایەک یەک و هەریەکێ لـە جێگـای خـۆیدا ئینشـائـەڵلا بەتەواوی بەحس دەکـرێت و هەر نەقلێکی بەســەنـەدێکی چاک، بۆ خـاتری دڵی خـوێندەوار نەکـەوێتـە تەشـویشـەوە، بـەیانی دەکەم.

ئەمـا قسـمـی دووەم لە حـەقـیـقـی ئەمردا، تـەواوی قـەومـانی لە شـەرق هەمـانە، بەقبوولکردنیان و ئیرتیبـاتیان لەگەڵ عەرەب و ئیسـلام قبوولکردنیان یا نـەکردنیان بوون بەتەسەدوق و [فدامی] نەزەریات مین عیندی موئەریخانی عەرەب.

جـوملە و تەواوی مـیللەتی ئیسـلام، مـەنشـەئیـان لە داخـیلی ئیـسـلامـدا لەنێـو عـائیلەی عـەرەبدا گـەڕانیـان مـەجبـوورکـردن، ئەویش تەزییـقـێکی وابوو کـە هیچ ئیسلامێک نەماوە لە شـەرقدا لەبەر عیلاقـەدارییان بەئیسـلام عەرەبان بەمەنشـەء نەزانن، یا لە تـەفریق وە یاخـود تەزییق وە یاخـود جەهالـەتی عولەمـای مـەیدانیدا «بوون و بوونی ئەسڵیان»؛ بەغەیرەز ئێرانییان نەکەوتنە ژێر تەئسیراتی عەرەبەوە و بەئیسـمـی شـیـعـییـەت و بەعزێ، بەعزێکیـان گـەرییانیـان لە پەنجـەی دەسـایسـی عەرەبان ڕەها کرد. کوردیش هەروەکو ئەقوامی دیکەی شـەرق بەئیجباری ئەوەیان قـبـووڵ کـردبوو. جـا لەبەرئـەوەیە گـەورە و کـەیخـودایانیـان و مـەشـایخـی تورووق و مـەلایان، لە نەسلی عـەرەببـوونیـان ئیـددیعـا دەکەن. عـەلەلخـسـووس هەروەکـو لە بەندانی هاتووا بەتەفـسـێڵ دێتـە بەحـســەوە، مـەنشـەئی عـەرەب ئەوەندە لەســەر ویجدانی کوردان قـووەتـی نەبووە کە ببێـتـە ئەسـاس بـۆیان و ئەدواری ڕابردوویان مەعلووم دەکا و ئیـرشـادی ئەمەمان دەکا کە کورد لە پێش عەرەباندا بەچەند هەزار سـاڵان لە تەمـەدونێکی تەواودا بوون. ئـەو تەعـەڕوزەی عەرەبیەتیش کـە خـسـتبێـتـە مەیدانەوە، موئەریخـانی ئیسـلامی وەکو «مـەسـعوودی» ساحیبی «مروج الذهب» و «ابو أسـحق الفـارسی» سـاحـیـبـی «برهان قـاطع» و هـێندێک مـەلا و شـێـخـانی کوردسـتان بۆ مەنفەعەتی زاتییەیان، تەوریجی ئەو فیکرەیان داوە و نسیبـەتیان لە

حوسێن حوزنی (٥)

عەرەبداین بۆ تەسەڵوتی دینییە، تا لەنێو ئیسلاماندا ئیعتیمادیان پێ بکەن و زیاتر مەنفەعەتیان پێ برێ. یەکێک حەزرەتی عومەر و یەکێک حەزرەتی ئەبوبەکر و یەکێک عوسمانی زینورەین و یەکێک عەباسی و یەکێک ئەمەوی و هەریەک لە عەسری خۆیاندا بۆ تەقەرووب و مەکسەب دوور بەدوور خۆیان نزیک کردووە و میللەتیان بەرداوە لەنێو کوردستاندا بەئیسمی دینی و ئیستیلای ڕووحانی تەرکی ئەسڵیان کردووە. پێغەمبەر فەرموویەتی: «من أنكر أصله لا أصل له». هێندێک مەسائیلی ئێران بۆ ئەو ئیدیعایەمان بەشاهیدێکی عادیل حیساب دەکرێت. میسالی حکوومەتی ئێران لەبەر بەعزێ حەرەکەتی سیاسی حەزرەتی عومەر کە ئیستیلای بەسەردا کرد و ئینقرازی حکوومەتی کردن و کچی پادشایان وەکو ئەدنا عەبدێک لە بازاڕی مەدینە فرۆت و مەحەبەتیان لەگەڵ حەزرەتی عەلی لە خسووسی ئەوە کە حیمایەی مەسائیلی کورد و کچە کیسراییی کردبوو وە مودافەعەی بۆ کردن، لە شوکرانەی ئەو حەرەکە سیاسییانەوە حکوومەتی ئێران بەهەموو نەوعێک باوەش و باغەڵی بۆ ئەولادی حەزرەتی عەلی کردەوە و لەهەر تەرەفێکەوە سەربەستی کردن و ئیحترامی گرتن. زۆر کەسانی ئەسڵ ئێرانی یا کورد یاخود فارسی وە یاخود تەراکمەی ئازەربایجان، کە ئەو مەحەبەتەی لە حکوومەتەوە بۆ ئەولادی عەلی چاو پێ کەوت لەم شارە بۆ ئەو شارە ئەوانیش هیجرەتیان دەکرد و بەدرۆ و بۆ خاتری خۆیان لە تەمەتوعی باج و خەراجی حکوومەت ڕەها بکەن و بکەونە ڕەحەتییەوە و جێگایەکی چاک بخەنە دەست، نیسبەتیان لە ئەولادی عەلی دەدا و خۆیان دەکردە «سەید» حەتا لە عەسری ئێمەوە فەقیر بەچاوی خۆم ئەوانەم دیوە و لێم مەعلووم بووە. ئەمڕۆکە تەماشا دەکرێت ئەکسەریی ئێران «سەیدن» و خۆیان بەئەولادی عەلی حیساب دەکەن. لە ئیبتیدای ئیسلامییەوە تا ئێستا هەر بەوجۆرە تەئسیراتی عەرەب لە کوردستاندا کاری کردووە و مەنشەئیان لێ ون بووە. عەجەبا ئەو عائیلانە کە خۆیان بەعەرەب حیساب دەکەن، بەچاکی مولاحەزەی ئەحواڵیان ناکەن کە لەپێش ئیسلامەوە «کورد» نەبوون و ئەم عائیلانە کە هەموویان عەرەبن، کورد چی لێ هات و چ ویجدانێکە ئەوانەی کردە کورد؟ مادام ڕوئەسا عەرەبن و ئەمیر و گەورە و شێخ و مەلا هەموو عەرەبن، بۆچی میللەتی کورد بەسەر ئەواندا غەلەبەی کردوە لازم بوو ئەوان غەلەبە بەسەر کورداندا بکەن، چونکە عادەتە هەر قەومێکی گەورە و بەنفووز

بەسەر قەومێکی زەعیفدا ئیستیلای کرد بەهەر نەوعێک بێ بابێ، دەبێ ئەو زەعیفە بکەوێتە ژێر تەئسیراتی زبان و عادات وە زوبانی قەومی بەقووەت؛ وەکو ئیستیلای عوسمانیان بەسەر ئیمپراتۆریەتی ڕۆمدا، تەماشا دەکرێت هەموو ئەقوامی ڕۆمێکی کەوتە ژێر پەنجەی عوسمانییانەوە، لە ڕۆمی ئەناتۆڵ بەتەواوی ژیان و عادات و زبانی عوسمانییان قبوولٚ کردووە و ئیستیلای عەرەب بەسەر میسر و ئەندەلووسدا. خولاسە ئەوانە هەروەکو بێژرا وە لە بەعزێ جێگای دیکەشدا تەکەرور دەکرێت، ئەوانە هەموو لە جەهل و تەعەسوب و تەمەع و مەنفەعەتی شەخسیی بەعزێ مەلا و شێخان تەقەدومی کردووە. وەلێ ویجدانی کورد هەر کوردە؛ نەنیسبەتی لە عەرەب و نە لە تورک و غەیرە دەدرێت. کورد لە ئەوەڵ ئەمریاندا یەعنی لە چەند دە هەزار ساڵانەوە تا ئێستا هەر کوردن و خۆیان بەکورد دەزانن وە لە عادات و ژیانی قەومیەتیان دەرنەچوون.

لیسان و عیرقییەتی کورد

ڕەگی میللەتی کورد لە شوعبەیەکی زۆر گەورەی ئەقوامی ئێرانین و میللەتی ئێران ئارین. ئیسمی ئاری لە تەرەف جوغرافیونی قەدیم بەقسمی شەرقیی شاری «خوراسان»، «هەرات» وەکو سیستان بێژراوە.

هێندێک ئەوقات تەواوی ئەفغانستان و بەلووجستان تا حدوودی هیند تەعمیم کراوە، لاکین لە قەدیمدا عیبارەتە لە هەرات. ئەنسابی ئومەم و ئەلسینە لە تەرەف عولەمای موتەئەخیرینەوە بەقەومێک تەسمیە دەکرێت زەمانی قەدیم لە بەڵخ و هەراتدا ساکین بووبن و لەوێوە بۆ ئێران و هیندوستان و ئەورووپا شوعبەی بڵاوکرد بێتەوە. مەملەکەتی قەدیمی ئاری لانکی نەوعی بەشەر بوو و ئەوەڵ مەزهەری مەدەنییەتی تەرەقیی ئینسان حیساب دەکرێ. بینا لەسەر ئیقتیزای ئیقلیم و مەوزیع و مەوقیعی ئەهالی ئەو جێگایە لە تەواوی ئەنواعی نەوعی بەشەری دی کە تەناسوبی ئەعزایان چاکترە و مالیک بەزەکاوەتانێکی زیاترن، لە پێش هەموویاندا وشیاربوونەوە و ئاگادارییان پەیدا [کرد] ئەگەر ئەو عەهدە ئەکسەری بەشەر بە شوانی و دەراو و جووت دەژیان و لە حاڵی چادرنشینیدا بوون. ئەوەڵ کەسێک لە دێهاتدا دەستی [بە] تەئسیسی دانیشتن کرد و خووی بەخانوو دروستکردن کرد و قاعیدەیان بەزراعەت کرد میللەتی (کورد) بوون.

بۆ خـاتری لە قـەزا و قـەدەر و شـەڕ و جـیدال و شـتی تەهلـوکە خـۆ بدزنەوە، لە جـێگاندا دانیـشتن و ئیـسکانیـان کـرد و زراعـەت و شـوانی و ڕاوکردنیـان کـردە قاعیدە. دەستیان بەئیلتیزامـی ئیقامەت و نفووس زیادکردن کرد. بەمرووری زەمان لەو جێگایانەدا زیاد بوون. وەتـەنی ئەسڵییـان پێ تەنگ هات و تێیدا نەدەگونجان و تەوسیعی زراعەتیان کرد و بۆ حـەراسەتی ئەرازیی قابیل بەزراعـەت و پەیداکردنی زەوی و زیادکردنی جـووت و دروونە، مەجبوور بوون بەئەترافدا بڵاوبنەوە. هەریەک لە نزیک خۆیەوە خشا و لە خۆڵی وەتەنیان جوێ بوونەوە. بۆ نەوعی گەلی کوردان دەم بەدەم و زەمان بەزەمان و قەبیلە بەقەبیلە و خێڵ بەخێڵ، گەلە گەلە هەڵستان و دەستیان بەهیجرەت کرد و ڕوویان کردە جێگایەکی دەست بدا بۆ جووتکردن پەیدا نەدەبوو یا نەیاندەدییەوە و یاخـود لەگەڵ عێل و خێڵـی ئەو جێگایانەدا سازشـیـان نەدەکرد وە یاخـود لەو جێگایانەدا نەدەگونجـان. دەگەڕان تـاکو موەفـەق دەبوون و لەگـەڵ عێل و عـەشیـرەتی دیکە شـەڕیـان دەکرد، ئەگـەر بەسـەریاندا زاڵ بوونایە، لەوێ دادەنیشتن؛ ئەو عێلەیان یا دەردەکرد وە یاخـود بەخزمەتکردنیان ڕادەگرتن و دەیانخـستە ژێر دەستووری کوردییەوە، ئەگەر دەرەقـەتیان نەهاتبان، بەمەجـبووری دەڕۆیین تا لەسـەر عێلێک زاڵ دەبوون و دانیـشتنیان قـەرار دەدا. هـەر بەوجـۆرە بۆ پێشـەوە لێ دەخوڕان و پێش دەکەوتن.

لاکین ئەو گەلە عێلانە لە تەنها ساڵێک یاخود گەڕانێکدا بڵاونەبوونەوە؛ بەڵکە لە عـەهـد و زەمـانێکی زۆر مـوختـەلیفـە، لێک دوورکـەوتـنەوە. بەوجـۆرە لە بـەینی هـەر خێڵێکدا چەند گەڕان و قروون بەسەردا ڕابردووە.

و لە قـەومی ئاری چەند قـەومێک غـەیری کورد و ئێرانیش لە ئاری دەرکەوتوون؛ وەکـو «کلت» و «پاسخ» ولاتـین «توتون». ئەسـکیت «یۆنـان». بە زۆری زەمـان و لێک دوورکەوتنەوە، تەغیراتی زوبانیان تێ کەوتووە.

لەم مـوختـەسـەرەدا بەحس لەو ئەقـوامـانە بەتەفـسـیل نایێتـە کـردن؛ چـونکە شـوعـبـەیان زۆرن و قـسـە درێژ دەبێـتـەوە و لە سـەدی مـەتڵـەب لادەدرێت. لاکین لە کتێبی گەوهـەردا بەتەواوی شەرحیـان دەکرێ. لە قامووسـی «الاعلام»ی شەمسەدین سـامـیدا زیاتر لـە ٥٠ سـەحـیفـەی وەکـو ئـەمـەدا شـەرحـی دەکات. ئەمـا هـەرچێکو ئەقوامی ئارین، لە پـێش هەمـوو قـەومێکدا، دوو شـوعبـەی زۆر گـەورەیان لێ جـوێ

بووەوە: یەکێک بۆ ئێران دەرکەوت و دووەم بۆ هیندوستان بڵاوبوونەوە. لە بن نێوی قەومیەت و میللییەتدا، موفەسەل لە ئاتیدا قەول بەقەول دەبێژرێت.

قەومییەت و میللییەت

قەومی ئێرانی لە وەتەنی خۆیاندا بڵاوبوونەوە. لە غەربی (خوبیەوە) بەتەواوی ئەرازی ئێرانی داپۆشی و پاڵیان پێکەوە دا. بەعزێک لە ئێران و مەجرای جەیحوون و دیجلە و فوراتدا بڵاوبوونەوە و ئەو ئەرازییانەیان پڕکرد. هێندێک لە شیمالی شەرقی عەرەبستان، قسمێ شیمالی غەربی ئێراندا و شیمالی بەحری خەزەر و غەربی کویستاندا دانیشتن. شەرقی مەعلووم نەکراوە؛ چونکە دایمە تا حدوودی هیندیان پڕکردووە. لەسەر حەد و سنووری کوردستانی قەدیمدا مەعلوومی دەکەم. وە هەندێکیشیان لە کێوی زاخۆ و بەحری فارسدا و سەحرای کەبیر و بلوجستان و ئەرازیی ئەفغانستاندا پڕبوون و لە هەر ئەترافێکیەوە دەستیان بەسەرکێشی کرد. ئەقوامێکی لەو جێگایانەدا بوون، بەزۆری بازوو دەریان کردن و بۆ خۆیان لێی دانیشتن و ئەرازییانیان زەوت کرد. تەواوی کوێستان و دەشتی غەربی و جنووبیان ئاوەدان کرد و دەستیان کردە جووت و چاندن.

لەسەر حەد بەحسی حدوودیان دەکرێت. ئەو قەومە عەزیمە لە تەرەف موئەریخانەوە هێندێکیان بە«لودوهی» و بە عیلام و میدیا و کاردۆخییان نێوبردوون و لە پێش ئەو نێوانەدا بەئێرانی تەسمیە دەکرێن. لە حەقیقەتی ئەمردا هەروەکو لە کەلیمەی کورددا بەحس دەکرێت کوردن و لە زبانی کورداندا بەیان دەکرێت، چونکە موئەریخان میدیا بەئەقوامی ئاریان دادەنێن کە لە سیستانەوە دەرکەوتوون و لە خاکی ئێراندا ئیسکانیان کرد. ئەو قەومە لە زبانی ئەزمەنەی قەدیمەدا بەئەقوالی موختەلیفە بەحس کراون. ئەسڵی قەولی سەحیح ئەمەیە ئەوەڵ شوعبەی کە لە ئاری جوێ بووەوە لە سیستانەوە هیجرەتیان کرد و هاتنە ئێران، فورسی قەدیمە. کە ئەمڕۆ بەکورد تەسمیە دەکرێن. لەپاش جێ و پادشاهی لە عەهدی پێشووەوە تا دەرکەوتنی کەیقوباد –یەعنی تا ئەوەڵ کەیانیان– بەئاری مەشهوورن. چونکە تەواریخ و تەقلیدات و عاداتی پێشوویان بووە. ئەوە شاهیدە، ئیسمی ئاریی تێدا شەرح دەکرێت. لە زهووری کەیانییاندا بە«میدیا» ناوبران و بۆ کوردان بوو بەعەلەم. عیلام، فارس، بلووج، ئەفغان، ئەرمەن ئەسڵیان کوردن و لە کورد دەرکەوتوون.

«پەهلەوی»: لە زەمانی ساسانییاندا بۆ تێگەیاندنی ڕەعیەتی، سریانی، هیندی، کەلیماتی سریانییان تێکەڵ بەکوردی کرد و هیندێک نەزم درا و لە دائیرەی حوکمداران ئیستیعمالی تەرویج درا هێندێک لە لەهجەی ئەسڵی کوردی دوورکەوتەوە.

زەند: زەندیش زوبانێکی دینییە کە کتێبی موقەدەسی پێ نووسرابوو.

ئەرمەنی: ئەسڵی ئوستی لە پەهلەوییەوە دەرکەوت. لە عەسری چوارەمدا (ب. م) بەهیمەتی مەسرووب نێوێکی ئەهلی مووش، حروفی لاتینیان قبووڵ کرد و هیندێک لە ئەلفازی ڕۆمییان و لاتینیان داخل بەئوستی کرد. هێواش هێواش لە کوردی دوورکەوتەوە.

کەلیمەی «ئاری» موشابیه و موناسیبی ئیسمی ئێرانیبوونی شاهیدی تەسمیەکردنە. لە زوبانی قەدیمی سانسکریتیی پێشوودا، مەعنای کەلیمەی ئاری ئیسمی بۆ «ساحیب»، «ئەرازی» و هەم بەئەسڵ و «ئازادی» و «سەربەستی» بەیان کراوە و بەعزێک بەمەعنای «زەوی» و ئەرازییەوە موشتەقە.

زمان و میللییەت

زۆر لە قەدیمدا زوبانی کوردی هەبووە وە لەگەڵ فارسیدا هیچ فەرق نەدەکرا؛ وە لە پێش زوبانی فارسیدا، بۆ چەند هەزار ساڵ، بوونی ئیسپات کراوە. ئەویش موشابیهی تەواوی بەهلەوی دەکرد. حرووفاتێکی لە کوردیدا تەلەفوزی پێ بکرێت، زۆرن. بەعزێ مورەیخان دەڵێن لەپێش هیجرەتیاندا نووسینیان بەزوبانی کوردییان هەبووە. ئەو نووسینە لە ئیبتیدائی ئەمریاندا تا ئەمرۆشی دەفعەتە بەدولاتی بەسەردا هاتووە. ئەوەڵ جار لە زەمانی زەردەشت و لە تەرەف بەڵخەوە کتێبی زەندی ئەڤێستایی بەتەرکیباتێکی زۆر بەلیغی پێ نووسی. ئەو لوغەتەیان نێو نا «زەندی» و لەنێو عولەمای دیندا بەکار دەبرا؛ بووبە زوبانێکی دینیی وەکو زوبانی «نەحوی عەرەبی»؛ دووەم لە عەهدی ساسانیاندا هەندێک لە زوبان و حرووفاتی سەریانی و هەندێک لە حرووفاتی زەندی و کوردیان لەگەڵ کرد، «دەری» و «پەهلەو»یان نێونا، هەر وەکو لە پێشدا بێژار. سێیەم؛ لە پاش قبووڵکردنی ئاینی ئیسلام، زۆر ئەلفاز و تەعبیراتی عەرەبییان لە کوردیدا بەتێکەڵ، لە نێو عولەمایاندا دەستی بە ئێستێعمال و تەرغیب و تەوزیج درا؛ هەرچەند مرووری

زەمـان، ئینقـلابـات و تەزییق و دەردەســەری زۆر بەســەر زوبانـی کوردیدا هاتووە؛ دیسـان کوردی ئـەسڵی، زەندییـە و زەندییـش کوردیی قـەدیمـە. هەرچەند عولەمای کوردسـتـان لە پێـشدا و لە پاش ئیسـلامـیـەتیش پەهلەوی و عـەرەبی و فـارسی و زەندیشیـان ئیسـتیـعمال کرد بێ، بەزوبانی خۆیانیـشیـان ئەهـەمییـەت نەدابێ و بەو زبانەی مەزکوور تەئلیفاتیشیان کرد بێ، ئەوەیش لەبەر سوڵتەی دینی و دەسایسی عـولەمــاوە تەقـەدومی کـردووە، لە زەمــانی قـەدیمەوە تا پـەیدابوونی ئیـســلام و تا ئێستا، بەزوبانی قەدیمی کوردی ئەشعار بێژراوە. ئەو ئەدەبیاتەش لەسەر حرووفی عـەرەبی زۆر ئەدەبیــات و کـتـێـبی تەواریـخـیــان پێ هێناوەتە وجـوودەوە؛ چونکە نووسـینی پێ ئاسـانتـرە. لە فـەرەنگسـتـان قـەواعیـدی نەحـو و سـەرفی کـوردییان بەلوغەتێکی فەسیح و تەواوی ئیهتیمام زەبت کراوە.

لەم عـەسرەشـدا لە گـەلێک جێگایان قـامـووسی کوردی و تەئریخ و تەئلیفـاتێکی زۆرکراوە و لە نەشـردایە، قـەواعیـدی لوغـەت لـە زۆر شـاران لە تەرەف مـونەوەرانی کوردان لە وەخرکردندایە و ئەغلەبیش تەبع کراون.

لەلای مـوئـەریخـانی قــەدیم و عـولەمـای ئـەم عـەسـرە، شـوعـبـەیەکی لـە بەڵخ و هەراتەوە دەرکـەوت و لە ئێراندا ئیسکانی کرد. لە زوبانی ئەزمەنەی مـوختـەلیفـەدا بێـژراوە دیسـان زوبانی (ئـاری) ئێرانیـیـە. ئەمـرۆکـە ئەوانە لەنـێو ئومــەمی ئاریدا لەسەر وەجهی ئاتی مونقەسیمە:

شوعبە	**ئەلسینەی قەدیمە**	**ئەلسینەی جەدیدە**
ئێرانییان	زەند	فارسی
کوردان	فورسی قەدیم	کوردی
ئەفغانییان	–	پەختی (ئەفغانی)
ئەرمەنییان	پەهلەوی	ئوستی (ئەرمەنی)

ئەو چوار میللەتە گەورە لە جەدوەلی سەرەوەدا زیکر کران، ئەقوامی ئێرانییان و دایکی ئەسڵیان ئێرانە و باوکیان کوردن. بەموقتـەزای وەقت و ئینقیـلاباتی زەمان لە ئەسڵی کوردی دووریان دەست پـێ کرد. زەمان و مەکان، تەغییراتی زوبانیی تێ خسـتن. فـەقـەت شـکڵی چێـهرە، عـادات، ئـەخـلاق، تەبیـعـەت، حـەرەکاتی، ئەلفاز،

لوغەت، تەقالید، هەیئەت، سیما، حەیات و ژین، ئەدەبیات لێک جوێ نەبووەتەوە، لەژێر هەدەفێکی نیشانە قەومییەتێک؛ میللەتێکدا دەژین.

کەلیمەی کورد

دوقتۆر «سەیج» لەسەر ئوسوولێ تازە و تەشەبوساتی موئەریخانی قودەما، ئیسمی میللەت زۆر بەئەهمیەت عەتف دەکرێت و لەبەر نێوی مەنشەئ و ئەسڵ هەرچلۆنێک ئیسم و کەلیمەی «کورد» تەدقیق کرابێ لە حەقیقەتدا. موتاڵەعاتێکی زۆر دوور و درێژ هەیە. لە سەحیفەی ئەوەڵی تەئریخی یۆناندا موئەریخ «ئوسترابۆل» زۆر بەحسی کوردستان دەکا و دەڵێت: میللەتی «قالوکید» لە شیمالی کوردستاندا مەوجوود بوون و ئەوانیش خۆیان بە«غوردی» تەسمیە دەکرد، ٤٠١ ساڵ لە پێش حەزرەتی عیسادا کە تا ئێستا دەکاتە ٢٣٢٥ ساڵ. موحەرێری یۆنانی مەشهوور «ئەکسەنۆفۆن» لە سەفەری ١٠ هەزار لەشکریدا کە چووە شەڕی کوردستانەوە بۆ کەمبیزی دووەم دەبێژێ لە سەفەرنامەیەدا میللەتی «غوردی» لە هەموو ڕێگاماندا هەبوون. دەنووسێت لە پاش شکاندن و پەرێشانی گەڕابوونەوە. ئەو (١٠) هەزارە لەشکری (قرد) بوون.

دەڵێت لە ڕێگاماندا تا چوونە کوێستانی «زاغرۆس - زاخۆ» و لە شەرقی زاخۆدا ئەو میللەتەی «قردۆخ» هجوومیان کردە سەر ئێمە و بەبەرد و قۆچەقانی دەستیان کرد بەشەڕ و کوشتارمان، ئەو شکستەمان لە میللەتی «غوردۆن» بوو. لە پاش گەڕاندنەوە و لەسەر ڕێگاماندا ڕاستی ئەو میللەتە دەهاتین. هەرچێکو ئەکسەنەفۆنە دەڵێت میللەتی کورد موستەقیل بوون و بۆ حوکمڕانییان مەیدانێکی زۆر زل و شارانێکی ئێجکار بێ ژماریان قەید دەکا و دایمە پێکەوە یەک دڵ و یەک زوبان و موتەفیقیان لەگەڵ یەک ڕاستیان نەقڵ دەکا.

ئەو جێگایە کە پێیدا گەڕابوونەوە، «شەمسەدین سامی» دەڵێت ئەمڕۆکە بەدیاربەکر و مەعمورەتولعەزیز مەشهوورە و دەناسرێت. هەرچێکو «قردوخ»، «غوردۆن»، «کردۆن»، «غوردی»، «قوردی»، «کورد»یە، لە زبانی یۆنانیدا دەرکەوتن و تەبدیل و گۆڕانی مەعلوومە؛ لەباتی «ک» بە «غ» و لە بری «ی» بە«خ» نویسینیان غەڵەتە و «کوردی» بوونی هیچ شوبهەی تێدا نییە.

هەر بەوجۆرە و هەزار و سێسەد و بیست و پێنج ساڵ لە پێش ئەو جێگایانەی

کوردی تێدا بووه و دانیشتوون. وه شکی تێدا نییه نەینەوا و بابل و عیراق وادی فورات و دیجله و ئەو جێگایانەدا کورد ساکین بوون، بەکولله و تەواوی کوردستان بووه، له ئازربایجان و عێراقی عەجەم و عەرەب و سەیحوون و جەیحوون. کورد له حاڵی حازریش و زەمانی قەدیمدا له حاڵێکی موستەقیلیدا مەوجوودیەتیان نواندووه و بەبێ ئیدارەی حکوومەتی غەیر ژیاون و بەسەریان بردووه و له ژیانێکی زۆر چاکدا ڕابواردنیان موحەققه.

له ساڵنامەی ئاسوورییاندا مەزکووره میللەتی «غوردی» دایمه لەسەر کێشی و هەیەجاندا بوون و نەکەونه ژێر حوکمی ئێمەوه و له ژێر حوکمی کەسدا ناژین. دوقتۆر «سەیج» و ساحیبی «قاموس الاعلام» شەمسەدین سامی بەگ و بەعزێ موئەریخانی دیکەش، لەسەر ئەمه موتەفیق و یەک قەولن و دەبێژن لەنێو میللەتی شەرقدا کەلیمەی کورد بەمەعنای ئازا، قەهرەمان، بهادر، ڕەشید، پەهلەوان، زەبر دەست، بەقووەت [و] غەییور هاتووه. کەسێکی بەو سیفەتانه مەوسووف بێ، نیسبەتی له «کورد» دەدەن.

لەفزی کورد عەینی مەعنا دەبەخشێد. شاهنامه له حەقی بەعزه کەسانێ بەکاری دەبا و زۆر بەگەرمی له ئەغلەب جێگایاندا مەدحی گەورەی سوپاه و پێغەمەر و پادشایانی ڕەشید له مەیدانی شەڕدا پێ دەکا. ئیسمی کورد بینا لەسەر جەسارەتی تەبیعی کوردانی قەدیمن و له ئیبتیدای ئەمریاندا بەو مەعنایه نیسبەت دراوه و له پاشان بووەته عیلم. موئەریخانی پترسبورغ حەللی کەلیمەی کوردیان بەسوورەتی ئاتی بەحس کردووه: کەلیمەی کورد بۆ قەومێکه موستەقیل بن و کەسێکی لەژێر ڕای خۆیدا بەئازادی و سەربەستی بژی. له بەعزێ تەئریخانی ئێراندا تەئیید و تەقویەی ئەو قەوڵه دەکەن. له قیوداتی ئێراندا نەزەریاتی کەلیمەی «کرت» یەعنی موستەقیل یا پادشایەکی حامی یا قەومێکی سەربەست و موستەقیل بەهەردوو نەوع بەتەحقیق گەیشتووه. کەلیمەی کورد و کرت موشابەهەی تەواویان هەیه و زۆر لێک نزیکن، چونکه له حەقیقەتی ئەمردا حەرفی «ت» و «د» یەک دەنگن و یەک سەدایەکیان هەیه.

بەعزێ له عولەمایان گوتوویانه لەو خاکەدا حکوومەتێک تەشکیل کرابوو بەنێوی پادشا یاخود گەورەیان که ئەویش ئیسمی «لۆردۆهی» دەرکەوتووه و وەرگیراوه.

له تەرەف عولەمای ئەخیر و موئەریخانی تازه، بۆ کەلیمەی کورد ئەو

نەزەرییاتەی مەزکوور قبوولّ کراوە. بەو سوورەتە نێو بەتەواوی تەناسوب پەیدا دەکا. دوقتۆر «سەیج» کەلیمەی کورد لە «لۆردۆهی» موشتەق دەکا. ئەو نەزەرییاتانەی عولەمای پێشوو و پاشوو موئەریخانی ڕابردوو و هاتوو، ئیسپاتبوونی کەلیمەی کورد و میللەتی کورد و زوبان و کوردستان و حکوومەت و ئیستیقلالی کوردستان و ئیدارە و حوکمڕانیان بەهەموو جۆرێک دەکەن. «ملتەبرون» لە کتێبی جوغرافیەی عموومیدا -کە «فاعە بەگ» تەرجەمەی کردووە- دەبێژێت ئەوانەی لە کوێستانی زاغرۆس و نیغاتیسدا ساکین و بە«میدیا» مەشهوورن میللەتی «کەرتی»ن. وا مەعلوومە ئەو نەیکە کە «زینفۆن» بە «کوردۆخ»یان ناو دەبات «بلّوتوخۆس» بە«غەردونی» تەسمیەیان دەکا. ئەمین مەرقەلین بە«کوردۆنی» و لە بەعزێ ئەدەبیات و تەواریخی ئێراندا بە«گورد» و بەعزێ عولەمای موتەئەخیرین بە«کرد» یا «أکراد» ناویان دەبەن. بەعزێ بەگافی فارسی و ڕا و دال و بەعزێ بەکافی عەرەبی بەحسیان دەکەن. لە «طبقات الأمم»ی جرجی زێداندا زیکر دەکرێت. ئەما ئەکراد ئومەتێکی قەدیمن و لە تەئریخی قودامایاندا بە«کوردۆخ» تەسمیە کراون.

بینا لەسەر تەقالیدی عولەما و تەقاروبی ئەلفاز و کەلیمات، ئیختیلاف حاسلّ نابێ؛ بەڵکە لە زوبان و لوغەتی یۆنانییاندا بەغەڵەت تەلەفوزیان پێ کردووە و ئیلا ئەو کەلیماتانە فەرقێکیان تێدا مولاحەزە ناکرێت. ئەو تێکەڵی و غەلەتە لە موئەریخانی یۆنانییەوە دەرکەوتووە و لە حەقیقەتدا ئیسمی زۆر پادشایانی کوردان و ئاسوور و کلدانی و نەینەوایان تەغییر و تەبدیل کراوە. ئەمڕۆکە تەواوی عولەمای تەئریخ بۆ تەسلیح و ڕێککردنی ئەو نێوانە سەعی دەکەن و زەحمەتیان کێشاوە و بەچەندان ئەزیەت و مەرارەت تەئلیفاتیان لەو خسووسە کردووە و تا ئێستاش تەسلیح نەکراوە و بەتەواوی و لە گەلێک جێگایاندا موهمەل و لە شکدا ماوە بۆ تەسحیحی موەفەق نەبوون. لەبەر چی؟ لەبەر ئەلفازی غەڵەتی یۆنانییانە.

ئەدەبیاتی خۆشخوانی

میللەتی کورد لە شیعردا ئیستعدادێکی فیترییان هەبوو. لەنێو عەشایر و قەبایلی کوردستاندا ئوسووڵی شیعر لە مەدح و هەجوودا، مەرسییە لە حاڵێکی دڵسۆزیدا و کەیفخۆشی و زەوقدا تەسەور دەکرا. بەعزێک بۆ شەڕ و هجوومی پەهلەوان،

دلاوەران و بەعـزێک لە مـردنـدا لەسـەر جـەنازان بەڕەسـمـی نەوحـە و گـۆرانی لە مـەجلیسی مـەیدانانـدا، خۆشـخـوان و سـاحیب تەبعان، نەزمی مـاجەرایان کـردووە. ئەو کـەلیمـانەیان لەسـەر قـاعیدەیێکی چاکیـان خسـتـووەتە وەزنەوە و هـەروەکـو بۆ موزەفـەریەتی پەهلەوانان پێیان هەڵگوتوون.

کـورد لەنێــو قــەبایل و عــەشــیــرەتاندا لـە ڕەبت و دانـانی قـسـە و کـەلام و دەنگخـۆشـیـیـان کـۆشـاون. خـۆشـخـوان لە مـەجلیسی گـەوران و دیوانان و سـەرا و خـانووی حـوکـمـڕانـدا بەئیـحـتـرام و لە پێش و زۆر لە ڕوودا بوون و ئیـعـتـبـارێکی تەواویان دەکردن. ئەگەر یەکێک لەنێو عـەشیرەتێکدا هەوایەکی بەنەزمێکی چاک و خـۆش ڕێـک خـسـتـبـایە، عـێل و عـەشـیـرەتی دیکە بـۆ مـوازەنەدانی کـەلام، دەهاتنە تەبریک و ئافەرینی و هـەدیە و وسوقات و دیارییان بۆ دێنان.

هـەر عـێلێک و تایفـە و قـەبیلەیێک خـۆشـخـوانی لەنێودا بوایە ئەو قـەوم سـەربڵند دەبوو، ئەوەندە مـەدح و تـەعریفی گـەورە و مـەزنیـان دەکرد، ڕەئیـسی ئەو قـەومـە و قەبیلەیە لەنێو باقی قەبایلدا ئیشـتهاری بەچاکە دەکرد و دەبووە سـەبەبی تەرەقی و شـان و شـەرەفی بڵندی ئـەو ڕەئیـسـە و ئەو قـەبیلـەیە. هەروەکـو لەم عـەسـرە و لە زەمـانی ئێمـەدا سـاحیب ڕۆژنامە و جـەراید و مـوئەلیفـانی سـاحیب فەن و مـونەوەر بەفـیکر و تەدبیـر لە نێو هـەمـوو دەوڵەتانی مـوتەمـەدینـدا، مـوعـتـەبەر و لە ڕوودان و سەعی دەکەن بۆ بـڵندیی میللەت. سەحافییـنی ئەمڕۆ تەواوی وەزیفەی خـۆشـخـوانی پێـشـوان دەبیـن. ئەو خـۆشـخـوانانەش بۆ بـڵندی ئەو عـەشـیـرەتـە تەسـەوراتیـان دەخـسـتـە فـیکرەوە و بەزبان دەریان دەخست. هـەمـوو کـەسێک لە هـەجـو و جنێوی خۆشـخـوانان دەپارێزران بەپێ هەڵگوتن فەخـر دەکرا؛ ئەو مەدحـە دەبووە سـەبەبی شوهرەتی ئـەو پیاوە. ئەغڵـەب لە عەسری ئەخیـردا تەشـەبوساتی تەئریخی کوردان لە زوبانی بەعزێ خـۆشخـوانان دەگەڕاوە. چونکە ئەو خـۆشـخـوانە بەزوبانی حـاڵی ئەو ئـەمـیـرە وە یاخــود ئـەو پادشــایە، وە یاخــود ئەو قــەبیلـەی مــەنسـووب بەوە. بەتەواوی جــەرەیانی ئـەحـواڵی کـوردسـتـان لە زوبـانی ئەواندا گـوزەری کـردووە؛ بەچاک وە یاخـود بەپیس دەست بەدەست وەردەگـیـرا، هـەروەکـو دوور و درێژ لە «چیرۆک و سەرگوزشتە»دا زیکر دەکرێت.

شـوعـەرای عـەرەب لە پێش ئیسـلامیـەتدا ئیـقـتـبـاسـیـان لـە کوردسـتـان دەکرد بۆ

فیکری نەزمی شیعر. لە حدوودی بابیلەوە ڕوویان دەکردە کوردستان بۆ چوونی تەکمیلی شیعر و تەبلیغی مەرامیان دەکرد لە نەزمی کەلامدا. ئەگەر یەکێک لە شاعیرانی عەرەب ئەو سەفەرەی بۆ کوردستان نەکردبایە، لەنێو قەبایلی عەرەب ئەوەندە ئیعتباریان بەشیعر و نەزمی نەدەکرا و ئەمرۆکەش لێمان مەعلووم دەبێ لە پەردەی خوێندنی عەرەباندا بەعەینی نێوی کوردیان لەسەر داناوە وەکو ئەمە «ڕاک»، «بەیات» و «دووگا» ، «سێگا» ئەو نێوانە شاهیدە بۆ قەول و قسەی بێژرا لە سەرەوە.

دەنگەدەنگی گەلی میللەت

هێندێک نووسینی ئاسووریا و کلدانی لەسەر بەرد و سوالّەتان نەقش کرابوون و لە تەرەف بەعزێ عولەمای عەسرییەوە، هێندێک لە ئەحوالی کوردستانیان لەو نەقشانەدا بەئوسوولی ئاتی دەرج کردووە و هێناویانەتە سەر قیاسێکی تەواوەوە، بەیەکدەستی حکوومەتی کورد و ئاشوور، چەند قەبیلەیەکیان کورد لە جیهەتی مەرکەزی ئەسڵیانەوەیان هێنا جیبالی کوردستانی ئەمڕۆی حازری. ئەو کێوانە میللەتێکی توورانی (لوردۆهی) نێوێک ئیستیلای بەسەردا کردبوو. بەداکەوتن دەستیان بەتەشکیلات کردبوو. لە حدوود وخاریجی سنووریان فەساد و نارِەحەتیان دەکرد و لە حەرەکاتێکی بێ تەمەدونی و تەوەحوشدا بەسەریان دەبرد. هەروەکو لە کەلیمەی «کورد»دا بێژرا. بۆ دەفعی ئەو فتنەیە لەگەڵ حکوومەتی ئەکباتان (کوردستانی کوبرا) بەئیتفاقی ئەوە کە ئەو حکوومەتە مەحووکەن و حکوومەتێکی ئیدارییی کوردستانێکی سوغرا تەشکیل کەن، چەند قەبیلەیەک لە تەرەفی کوردستانەوە ناردرا و هجوومیان کردە سەر لۆردۆهیان و شکاندیان. لە جێگای ئەوە حکوومەتێکی کوردیان دانا و تەشکیلاتی ئیدارییی ئەو حکوومەتە کوردەیان کرد، ئەو جیبالانەش عیبارەتن لە کێوی «هەکاری، شنۆ، بتلیس، دیاربەکر، مەعمورەتلعەزیز، ئەترافی گۆلی ئۆروومییە».

بەعزێ ئاسار و تەواریخ بۆ ئێمە ئەو قەناعەتە حاسڵ دەکا کە لە دەوری ڕابردوو و زەمانی پێشوودا «کورد و کوردستان» ئیستقلالییەتێکی چاک و چەند عەسرێک حکوومەت و ئیدارانیان تەشکیل کردووە. ویجدانی مەعشەری کورد غایەت بڵند و ئازادە و بەڕوو گەورە بووە؛ هەروەکو «دوقتۆر سەیج» دەرجی کردووە و بەتەحقیقی

شاهنامە لە بەحسی کەیکاوس و کەیخوسرەو و زاب کەیقوباد و تەئییدی ئەوە دەکا کە ڕۆستەم چووە ئەلبورز بهێنێتەوە بۆ هەمەدان، کە هات هەموو کورد لەسەری وەخڕبوون و حکوومەتیان بۆ تەشکیل کرد. گیووی کوڕی گودەرز چووە کێوانی لوڕستان و هێنایەوە کوردستان. لەشکریان بۆ برا و کورد لەگەڵ تورکان شەڕیان کرد لە کەناری دەریای ورمێ و گەورەی تورکانی کوشت و تەوسیعی کوردستانیان کرد. بینا لەسەر قەوڵی هیرۆدۆت وا مەعلووم دەبێ ئەو تورکانە بەسەرکێشی ڕایان دەبوارد، لە کوێستانی کوردستاندا بەمعاوەنەتی ئاشووریان، کورد ئینقرازیان پێ دان و لە جێگای ئەواندا حکوومەتی «لۆردۆهی»یان تەشکیل کرد. ئەو ئاسارانە بەتەواوی بۆ بوونی حکوومەتی کوردی قەدیم شاهیدن و ئیسپاتی تەرەقییان دەکەن. بەعزێ عولەمای فەرەنگ دەنگە دەنگی کوردییەت و بوونی کورد سەبەبی هیجرەتیان لە وەتەنی ئەسڵیان، ئێران، بۆ ئەرازیی ئاشووری و ئاسیای سوغرا، بە بەعزێ نەزەریاتی تەئریخی هاتووە حەلکردن و ئاشکرایان کردووە «ئەمەی کورد لوغەتیان ئاری و وەتەنیان ئێرانە» نەعەرەب و نەتورکن، کورد، فارس و فارس، کوردن. بەتەواوی موشابێهی سەنسکریتی هیندییە.

هەرچێکو دیۆکیسی زوحاک بەمەعنا گرتنی بیوراسب بهودیب ماری گەزەندە، «ئەستیاجیس» جیسی زوحاک یەعنی بەڵایەکی سۆزندە «لە ئەلفازی عەوامدا زوحاک ماری». بەهەر تەقدیر و لەسەر قەوڵی ئەسەح زوحاک لە ئۆرشلیمەوە ئیستیلای کردە سەر کوردستان و بینای مارپەرستیی دانا لە کوردستاندا. دووماری گەورەی بەمەعبوود دانا بوو، زۆر کەسی کوردانی سەر بڕی و بۆ ستەم و جەور دەستی درێژ کرد و زوڵمی لە تاقەتدا نەما. زاتێکی وەکو «کاوە» بێ کە وەزیری زوحاک بوو، لە ژێرەوە قووەتی پەیداکرد. ڕۆژی ئەوەڵی بەهار –کە بە«نورۆژ» مەشهوورە– بەکۆمە لە سەرای حوکمداریدا وەخڕبوون و زوحاکیان گرت و خستیانە زیندانەوە و «فراوەرتیش» فەرەیدوون ناوێکیان لە شازادانی کوردان لەسەر تەخت دانا و (ئاڵا – بەیداغ)ەکەی کە کاوە هەڵی دابوو «درەوشی کاویانی»یان نێو نا و کردیانە شتێکی بەموبارەک و پیرۆزیان دەژمارد و بەتەواوی گەوهەری بەردی بەقیمەتیان جوان کردبوو. ئەو ئاڵایە تا زەمانی حەزرەتی عومەر (رض) هەر حوکمدارێک تەنگییەکی لێ ڕوویدابایە ئەو عەلەمەیان دەردەخست و چەند هەزار قوربانییان بۆ سەر دەبڕی، بۆ موزەفەرییەت دەریان دێنا و لە زینەتیدا

زۆر موبالەغەیان تێدا کردبوو. لە زەمانی عومەردا ئەو ئالآیە بەئەسارەت و دیل چووە مەدینەی مونەوەرە و پارچە پارچە کرا و ئەو موجەوهەراتەیان لێ کردەوە و ئالآیان سووتاند.

لە خسووس کاوەوە ئێرانی زۆر خورافاتی تێدا دەکەن و لە موبالەغەدا کردوویانەتە ئەفسانە. ئەوانیش هەموو بێ ئەسڵن، لاکین کاوە پیاوێکی میللەتپەروەر و ڕوو بەهیمەت و حەمییەت و بەتەعەسوب بوو بۆ خەلآسی وەتەن لە دەست دوشمنی زاڵم و بێگانە و ئیستیقلالی کوردستان. دەرکەوت ئەو حەرەکەی هێنا وجوود و خرووجێکی دەنگەدەنگی میللەتیی بوو و بەس، ئێمەش دەبێ تا قیامەت شوکری ئەو زاتە و ئەمسالی ئەو بکەین، ئەو ڕۆژەی ئەوەڵ بەهاریان کردە جەژنی نورۆژ، یەعنی بۆ کوردستان ڕۆژێکی تازەیە و لە سی و یەکی ئوغستۆس کە ئاخر ڕۆژی هاوین بووە زوحاکیان کوشت و فراورتیشیان کردە پادشا و ئەو ڕۆژەیان نێو نا «میهریجان» (مەحەبەت ڕۆژی ئیستیقلال)، یەعنی دەرکەوتنی کاوە و لەشکری لە دەماوەندەوە. خولاسە ئەو دوو ڕۆژەیان بەجەژنی میللی قبووڵ کرد و تا ئێستاش لەنێو کوردستان و ئێراندا بەڕۆژێکی پیرۆز قبووڵ کرا و لە هەموو تەئریخێکی کورد و ئێراندا کوشتنی زوحاک و ڕۆژی ئیستیقلالیان لە لا مەسعوود و موبارەکە. لەو خسووسەوە نەزەری موئەریخانی جەلب کردووە بۆ موناسەباتی کورد و ئێران.

«سێر مالْقۆلیم»ی ئینگلیزی موحەریری تەئریخی ئێران دەڵێت: زوحاک لە ئیستیبداد و ستەمێکی زۆر عادییەوە حەرەکەی دەکرد. لەبەر ئەو ستەمە کورد لە ئێراندا بڵاوبوونەوە لە کێواندا وەخرِبوون. هێواش هێواش جەمعیەتیان بەقوەت بوو، لە پرێکدا لینگیان دا سەر زوحاک و کوشتیان و ئێرانیشیان دەست خستەوە و حکوومەتێکی فەوقولعادەیان تەشکیل کرد. لەسەر ئیدیعای مالْقۆلیم ئەو حەرەکەیە بوو بەسەبەبی تەرەقی و تەمەدون و تەشکیلانی کوردستان.

عولەمای دیکە مەسئەلەی زوحاک بەزۆر ئەهمیەت دادەنێن و لە موباحەسە [ترکوزی] دەکەنە سەر شکڵێکی زۆر گەورە، لەسەر ئەوە کورد لە ئەوتانی خۆیان هیجرەتیان کرد و لە زوڵم و ستەمی زوحاک کەوتنە کێو و کوێستانانەوە. هەروەکو بێژرا، زوحاک ئەسڵی ئێرانی نەبوو. موئەریخان عەرەبیەتی و لە ئەهالی سووریا و فەلەستینیبوونی قبووڵ دەکەن و بەوە قەناعەتیان حاسڵ کردووە.

عـولەمـای مـوتەئەخـیـران زوحـاک بەحـوکـمـداران وە یاخـود بەحـوکـمـدارێکی ئاشووری قەبووڵکردنیان مونبەحیسە. خولاسە ئەغلەبی قەبایلی کوردستان لەو عەسرەدا هیجرەتیان کردبوو، لە شیمالی ئێراندا ئیسکانیان دەست پێ کرد. بۆ خۆیان دائیرەیەکیان بینا نابوو. لە شیمالی ئاشوورییاندا حکوومەتێکی گەورەی کوردان بوونی بەحس دەکەن کە دایمە ئاشووری لە دەستیان عاجزبوو. «هاممەر» موئەریخی ئەڵەمانی دەڵێت بۆ نەسلی کورد و سەبەبی هیجرەتیان و حەقیقەتی ئەحوالیان فەقەرەیەکی تەئریخییەکانە هەیە ئەو فەقەرەیەش بەم جۆرە حەل دەکرێ: ئاورپەرستی و ڕۆژپەرستی لە ئێراندا تەرویج درابوو. کورد لەبەرئەوە کە لەسەر ئاینی زەردەشتی بوون، لەگەڵ قەومی ڕۆژپەرستان دایمە لە شەڕ و کێشەدا بوون لەسەر ئیختیلافی دینی. ئەو دوو دینە بوو بەسەبەبی هیجرەتیان بۆ مەجرای فورات و دیجلە و ئەترافی ئەناتۆلی، هەروەکو عەسری حازری لە مەسئەلەی شیعە و سونییەتدا، لاکین بەحاڵێکی موستەقیل لە کوێستاناندا ئیدارەیان دەکرد. «هارمی پۆرت» لە تەئریخی عەموومیدا دەڵێ: سەبەبی هاتنی کوردان بۆ ئەو ئەرازییانە، کەیکاوس بوو. لە دەوری سەڵتەنەتیدا دێتە بێژین. کەیکاوس مەعنای (چاوجوان)ە.

داستانی میللەت

شتێکی زیاتر دەستی موئەریخان بگرێت و تەئییدی قەولیان بکا و بۆ بوونی کورد و کوردستان لە پێشوویەکی زۆر دوور و درێژدا، لە قیسمی ژیانی میللییەتدا بەتەفسیل نیشاندانی و بەڕاستی گەڕاندنەوەیە، ئەویش چیرۆک و سەرگوزشتەیەکی وایە هەموویان لە دایرەیەکی مەحدوودا بەتەواوی دەورە گرتن ڕاگیراوە و بەخێوکراوە.

لەنێو ئەو داستان و سەرگوزشتە و چیرۆکانەدا، حکوومەتێکی زۆر گەورە و بەغرورێکی بەزەفەر و ژینێکی بەئازادی و سەربەستی و ئیستیقلالێکی خسووسی و فیکرێکی چاکترین و تەمەدونێکی مونەوەر و حقووقی ئەخلاقی، بەدایعی خسووسیاتی ئەو مەوقیعانە عاید بەژیانی میللەتێکی زۆر گەورەوەی کوردان. ئەوانیش ماجەرایەکی وان، کورد لە دەوری ڕابردووی پێشوودا لەگەڵ میللەتی شەرق شەڕیان کردووە و بەسەریاندا زاڵ بوون؛ خاکیان لێ گرتوون. بەڕەسمی

خۆشخوانی لە مەجلیساندا خوێندوویانەتەوە. لەپاش واقیعات شایەران بەزبان و بەدەنگی خۆش زەوت دەکرا و لە هەموو جێگا و ئەنجوومەناندا ئەو شەڕە بەنەزم بۆ ئەهلی خەلقی ئەوێ دەبێژرا؛ هەروەکو ئەمڕۆکەش هەر واقیعەیەک بێ، شایەران نەزمی دەکەن.

لە زەمانی حەزرەتی عومەردا (رض) کتێبی تەئریخی کوردستان «ڤینداد» نێو و کتێبی ئاینی موقەدەس (زەند ئاوێستا)یان لەهەر چوار کەناری کوردستانەوە وەخڕکرد و خستیانە دیجلەوە و ئەسەری تەئریخیان و ئاینییان مەحوو کراوە و تەعەسووبی ئیسلامیەتیش غەلەبەی بەسەر میللیەتدا هێنابوو. دەسیسەی عەرەبیش ڕەگوڕیشەی دەرخستن. عولەمای کوردستانیش نەیانکرد خۆیان تەسلیم بەئاینی موتەهەری موحەمەدی کەن، عادات و ئەرکانی شەریعەتی غەڕا بکەنە بینایەکی تەواو و گوێ نەدەنە ئەفسانە و خورافات و دەسایسی دوشمن، کوردییەتیان بەئیسلامیەتەوە ئیفتیخار پێ بدابایە. کورد ئەمڕۆکە دەبوونە چاکتری قەومانی موختەلیفەی ئیسلام. وەکو ئەمڕۆکە لە جەهلدا نەدەمان. ئەوانە هەموو بەحەرەکاتی نەزانی کەوتە ژێر زوڵمەتەوە و نەبوونەوە و لەبەر بێ فیکرییان لە هاتوو و ڕابردوودا و نەتیجەی کاریان و نەزانینیانەوە بەسەریان هات. جا یا هەڵخەڵەتان بەقسەی وشک و یاخود ئیغفال دران.

ئەگەر وانەبوایە کورد هەڵستان و دانیشتنیان و ژیان و قاعیدە و تەسەوراتیان بەدەرەجەیەکی تەواو لە عەسرانی پێشوودا قەناعەتی کوردەوارییان لە شەوکەت و دەوڵەت و حکوومەتیاندا حاسڵ دەبێ و لەوانە وەها مەعلووم دەبێ کە لە ئەزمەنەی ڕابردووی پێشوودا بۆ کوردان، مەبدەئێکی تەئریخیی زۆر بڵند و شەوکەتێکی گەورەی سەروویان هەبووە و ساحیب ئیدارە و ئینتیزامێک و ئەمر و فەرما و بەدەست و قودرەت و مالیکی شاهنشاهێکی عەزیم بوون لە زەمانێکی زۆر پێشوودا حوکمداران و ئیدارە و تەشکیلاتی وەکو حوکمدارانی «کووش»یان هەبوو کە ئەغلەبی موئەریخان لە کوردانیان جوێ کردوونەوە، عەلەلخسووس کووش و میللەتی کووش کە پایتەختیان «کەرکووش» (کەرکووک) بوو، تایفەی کوردن و تەقالید و عادات و ڕەوشتیان بۆ ئەوە شاهیدە. ئەمما هەروەکو لە ئەغلەبی جێگایاندا بێژرا، عولەما و مونەوەرانی کوردان لەبەر ئیرتیباتی دینی و بێ موبالاتیان بەتەئریخی میللەتیان، کەم کەم ئەحواڵی کوردستان کەوتە نەزانینەوە و

زەوتیان نەکرد. موئەڕیخانی ئەجنەبی کە وایانزانی، زاتەن لە خودایان دەخواست کورد جاهیل بمێنێتەوە. بەزوویی ئەو عولەمایانە نیسبەتی گەورەی کوردیان لە خۆیان دەدان بۆ ئیسپاتی شان و شەوکەتی خۆیان؛ هەروەکو لە پاش ئیسلام –کە ئێستە ئێمە بەچاکی لێمان ئاشکرایە– سەلاحەدینی ئەیووبی کوڕی شادییە و لە ئەولادانی ئومەرای کوردستانی ئازەربایجانە. موئەریخانی عەرەب نیسبەتی لە مەروانی ئەلحیماری «ئەمەوی» و عەلەلخسووس مەروان لە هەموو موئەڕیخێک مەعلوومە چی لێ هات و ئەولادی بەنی ئومەییە چییان بەسەرهات؛ چونکە عولەمای کوردستان تەئریخی ئەحواڵی خۆیان بەخێو نەکردووە، بەقەوڵی دوشمن ئیغفال کران؛ تەئریخیان لێ گوم بوو، ئێمە لە جلدی یەکەمی «گەوهەری یەکانە»دا بەتەواوی بەحسیان دەکەین.

«کیانیان» لە ئیبتیدای ئومریانەوە تا دواییان مەعلوومە و جێگای لێ دەرکەوتنیان کە هەمەدان و کوێستانی هەورامان و کرمانشایە بۆ ئەوە شاهیدە. چوونی ڕۆستەم بۆ ئەلبورز و هێنانی کەیقوبا دو، ئەم دوو بەیتە گەواهیدەرێکی بەدادە کە کیانی «کورد» بوون، موراجەعەی شاهنامە بکرێت دەزاندرێت بەیتی:

یکی جام و بادە بەرستم سپرد

بدو کفت کی نام برداری کرد

ڕۆستەم دەڵێ:

تەواوی گەورە و ڕیش سپییانی کوردستان لە هەمەدان وەخڕبوون و ئەرازیی کوردستانیان لە دوشمنێکی وەکو ئاشوورییان پێ قوتار کرد و منیان نارده خدمەت جەنابتان و ڕایان ئەسپاردم. بەیت:

بگوید کە کردان ترا خواستند

سرتخت ایران بیاراستند

بەعزێ موئەریخانی تورک و عەرەب، بۆ ونکردنی ڕاستی نیسبەتی کیانیان لە تەرکێش بەختەتا چوونیان تەئریخ شاهیدە؛ چونکە لەپاش کەیقوباد و فەرهاد و کەیقوبادی دووەم دانیشتە سەر تەخت لە ١٢٧٨پ. هـ لە ١٢٥٦دا لە واقیعەی «ڕاغاو»دا بەدەست ئاشوورانەوە دەکوژرێت؛ کەیکاوس دەبێتە پادشا. لە عەهدی کەیکاوسدا (٦٣٤ ق.م) تایفەیەک لە تورکی سیبەریا کە بەئەسکیت مەشهوورن و

شەڕ و هجوومیان لە هەموو عولەمایەک مەعلوومە کە بە چە تەوەحوشێک دەستیان بەکوشتار و تالان کرد؛ بەبێ چەک دەستیان بەژن و منداڵ کوشتن کرد. تەواوی ئاسیایان خستە بەرپێوە، ئەوە مەعلوومە کە کەیانی کورد بوون. تورک لەو عەسرە موتەوەحیش بوون و شەڕ و کوشتاریان دەلیلە کە ئەو زەمانەش وەکو ئێستا عادەتیان بەزوڵم و بەربەری بوو، تا کەیکاوەس لە ٦٣٢ ق.م دا بەتەدبیر کوشتنی ئەو تەبەقەیە بێ شوبهـ و شەک کوردن و حوکمداری کوردانی و ئەسڵیان لە کوێستانی شارەزوور دەرکەوتووە. قەبرستانیان لە بێستوون بوونی کە ناوەکی کوردستان بووە، ئەوە دوور و درێژ ئاگاداریمان دەداتێ. چونکە ناتوانین بڵێین ئەو جێگایانە تورکی تێدابووە وە یاخود ئەو زەمانە تورک ئەوەندە بەتەمەدون بووە، تەشکیلاتی سەڵتەنەت بکا. ئەگەر هاتبێت و لە کێوانی سێبیریا دەریش کەوتبن لە برسان و بێ زادی هاتوون و بە رەوشتێکی موتەوەحیشانە هێندێک تالان و کوشتاریان کردووە و گەڕاونەوە.

لەپاش کەیکاوس «ئیستایک» بووەتە پادشاهـ. لەپاش ئەو کەیخوسرەوی کوڕی مەندانەی کوڕی کەیکاوسی دوو بەکەیکاوسی دووەم کوڕی فەرهادە. مەندانەی کچی ئیستایک بوو و دایە کەیکاوس. حیکایەتی ئەو زاتە دوورە و بەتەواوی لە جلدی یەکەمی «گەوهەر»دا بەحس دەکرێت. (موراجەعە بفەرموون: کەیخوسرەو – کۆرۆش) ئیمپراتۆری شاهەنشاهییەکی گەورەی تەئسیس کرد و لەشەڕ و کوشتاری گورجستاندا دەکوژرێت. کەیکاوسی دووەم (کەمبیز) دەبێتە پادشا. ئەویش لەپاش سەفەری میسر لەبەر دەرکەوتنی کۆمانیس نێوێک گەڕاوە بۆ کوردستان. لە بادییەی شامدا لە ئەسپ دەکەوێت و دەمرێت. دارا (کشتاسپ) لەسەر تەخت دادەنیشێ. ئەو زاتە لە ئینتیهای هیندەوە تا ئاخری زەنگستان و تا دوایی ڕۆم دەخاتە ژێر دەستییەوە، هەر بەوجۆرە ئەو حکوومەتە دەوام دەکا تا زەمانی «دارای سێیەم کۆدومان» لە ساڵی ٣٣٠ ق.م دا بەشەڕ کردنی لەگەڵ ئەسکەندەری مەکدونیایەوە ئینقرازیان پێ درا و کوردستان پارچەپارچە کرا. ئەمما حوکمداری کوردان لە حاڵێکی نیو ئیداریدا ماوە. ئەشکانییان بەسەرداهاتن دیسان چەند پارچە حکوومەتی چکۆلەی کوردستان ئیدارە دەکرا تا دەرکەوتنی ئەردەشێری بابەکی ئەردەوانی کوڕی تیردادی ئەشکانی. ئەوە بوو بەسەبەبی ژیانەوەی کوردستان و دەستی بەشاهنشاهیێکی لە ئەوەڵ چاترکرد و ئەحواڵیان

بۆ کورد بوونیان کە هیچ شوبهە نەبێ و دەرکەوتنی لە شارەزوور و جیلوانە. وە «ابن الاثیر» لە جڵدی یەکەمیدا موفەسەل بەحسی دەکا. کاغەزی ئەردەوان لێمان مەعلووم دەکا کە خیتابەن دەڵێت: ئەی کوردی کوڕی کورد، ئەوەش شاهیدە کە عائیلەی ساسانییان کوردن؛ لاکین هەروەکو بێژرا عولەمای کوردستان هەموو ئەحواڵی میللەتیان کردە فیدای غەفڵەت و هەڵخەڵەتاندنیان بەدوشمن. خولاسە ئەو عائیلەیە تا زەمانی حەزرەتی عومەر حوکمدارییان کرد و دەستی زۆرییان بەسەر شەرق و غەربدا داگرتبوو. لە زەمانی حەزرەتی عومەردا بە«یەزدی کورد» ئینقرازی کرد. ئەحواڵیان دوور و درێژ لە جڵدی یەکەمی «گەوهەر»دا و نێوی حوکمداران و عەکسیان بەیان دەکرێت. کە تەماشا دەکرێت لەپاش دەرکەوتنی ئیسلام ئەو زاتانەی بێژرا و لە دەستی دوژمندا بەغەیری کورد حیساب کراون. چونکە تەئریخی کوردان لە خیلافەتی حەزرەتی عومەردا وەخرکران و خرانە دیجلەوە و ئیرتیباتی دینی بوو بەسەبەبی کەمکردنی تەئریخی کوردستان. مەسەلەن زاتێکی وەکو نادر شای هەوشاری کە لە ساڵی ١٠٩٩ لە هەوشار هاتووەتە دونیاوە و هەوشاریش جێگەیەکە لە قیتعەی موکریان و لە١١٤٠ تا ١١٦٣ هەر حوکمداری کردووە لە ئێران و هیندستان و لە تەرەف ئەورووپاوە بەناپلیۆنی شەرق ئیشتهاری کردووە موئەریخانی تورک بەخەڵقی بوخارای دادەنێن. چاکە ئەوەبوو بەئەهلی بوخارا، لاکین ئیسمی هەوشار چ لێ دەکەن؟ ئەوە چۆن ئینکار دەکرێت هەرچەندە ئەوانیش ئینکاری بکەن، لاکین تەئریخ ئیسپاتی دەکا و بۆمان بەیان دەکا کە ئەو زاتانە بێ شوبهە کوردن هەروەکو لە زبان و عاداتی میللەتدا بەخێوکراوە و تەئریخیش حیفزی کردوون.

کەریم خانی زەند پیاوێک بوو لە عەشیرەتی زەند و پایە لە ساڵی ١١٦٣ەوە تا ١٢١٠ پادشایەتیی کرد، ئەویش بەدەست ئاغا محەمەدی قاجاری کە یەکێک بوو لە ئومەرایانی، ئینقراز دەکا، وەکو باپیرە گەورەی ئەم پادشای ئێران بووە کە ئێستا ئەحمەد شایە.

ئەحواڵیان بەتەواوی لە گەوهەری یەگانەدا دەبێژرێت. خولاسە حیکایەت و سەرگوزشتەگەلی میللەت بەتەواوی دەست بەدەست و زبان گرتەوە و لە دائیرەیەکی زۆر چاکدا هاتووە و زەوتیان کردووە کە ئەو زاتانە کورد و پادشا و حوکمدارانی کوردستان بوون و بەعزێک ئیستیلاشیان بەسەر غەیردا کردووە.

لاکین لە تەرەف عولەماوە کەوتووەتە ژێر پەردەی جەهلەوە، لەبەر ئیشتغالیان بەعیلمی عەرەبی و تەعەسووبی وشک، نەیانپەرژاوەتە سەر تەئلیفاتی تەئریخ بەکوردی و دەڵێن «انا لله وانا اليه راجعون».

عیلم و زانینی کوردان

کورد ئەوەندە ئیعتباریان بەکتێبی عیلم و سەنایع نەدابوو، لە ئوسووڵی شەڕ و زۆرانێ و تیرەندازیدا زیاتر سەعیان دەکرد، وەکو بازی و سواری و گۆ و چەوگان و تیر و شیر و مەتاڵبازی و پێشکەوتن بەسواری و مەیدانداری و ڕاوکردن، لە مەداریساندا ئەغڵەبی تەحسیلاتی خسووسییان ئەو نەوعە زانینە بووە، ئەمما لە هەیئەتی ئیجتماعیدا زۆر بەهیمەت بوون و دایمە بەمەشوەرەت و یەک دڵی و تەدبیر، کار و حەرەکەیان دەکرد و بێ ئاگاداری یەک دەستیان بۆ هیچ کارێک نەدەبرد، هەر کارێکی موهیم ڕووی دابا پێکەوە وەخڕ دەبوون بۆ ئەو مەسئەلەیە فیکریان دەکرد و لێک غافل نەبوون.

ئەقسامی شوعبەی کورد

«هیرۆدۆت» دەبێژێت: چوار قسمیان بۆ شەڕ و موحارەبە و سێ قسمیان بۆ جووت و چاندن بە دە قسمیان دادەنێ، زاهیر سێ قسمیش ساحێب موڵک و جووتبەندە بوون و لەسەر وەجهی ئاتی نە گەورە بوون و نە ساحێب ڕوتبە و ڕەئیس بوون، لەگەڵ ئەوەش لەسەر ئوممەتی غەیرە و بێگانە مەرزەبانی سپەپیدەیان دەکرد. قسمی ئەعزەمی کوردانی مەزکوور گەورەی لەشکر و سوپاه، لە ژێر ئەمری خۆیاندا بوون.

عاداتی کوردان

لە ئەوەڵی ئەمردا عیفەتی نەفسیان پەیدا کردبوو. تەعدیلی لیباس و مەعیشەتیان کردبووە عادەت، لە لەزەت و هەوا و هەوەس و شەهوات و نەفسانی و مەستی و نەزاکەت وەتەن پەروەرییان دەست هەڵگرتبوو، حەتا لە دواییانەوە لە نان و تەعام و خواردندا بەتەواوی ئیقتسادیان کردبوو، لاکین وەقتێک لە هەموو شەعبانی ئاسیا دەوڵەمەندتر بوون و بەسەریاندا قووەتیان زیاتر بوو، تەماشایان کرد بەشەوکەتتر و زیاتر زەبر دەست بوون و چاترین دنیایان بۆ هاتووە و تەواوی

عـالەمـیـان کـەوتـووەتە ژێر دەست و حـوکـمـەوە. تەغـیـیـری عـادات و تەبایـعی مـەمدووەحەیان بـەفەسـادی کرد و دەسـتیان بـەتـەلەزوزات و مەسـتی کرد و هـەموو ئەخلاقی مەرزییەیان بەردا.

دەڵێن: لە جـەژنـی «مـیـهـریجـان»دا ئەوەندەیان شـەراب دەخـواردەوە تا عـەقڵـیان لەسـەر دەردەچـوو. ئەگەر تەدبیـرێکیـان لە ئەمـرێکی مـوهیـمدا لە واقـیـع بووبوایە، چەند ڕۆژێک لە پێـشدا مـەسـڵـەحـەتیـان دەکـرد؛ یەعنی لە پێش جـەژندا. چـونکە زیمامی ڕشـتـەیان لـە دەسـتـدا نەدەمـا. هێندێک لە مـوئـەریخـان دەفـەرمـوون لە مـەجلیـسی تەدبیـریشدا شـەرابیان دەخـواردەوە. لە پاشـان شـئـوونی ڕەعـیـەت بەتەواوی گـەییـە بلـووغ. لەهەر جێگایەک سـاحێب ڕوتبـەیەکی حکوومـەت یاخـود ساحێب مـەنسـەبێک یا مەرزەبان وە یاخود سـپەهبودێکی سپـایان بدیبایە تەلعین و نەفیریان دەکردن و بەتف لەنێوچاویان دەکوتان، وەکو زابتانی ئێستای کوردان.

هێندێک لـەو سـاحـێب مـەرتەبە و مـەنسـەبانە قـبـووڵیـان دەکـرد و خـۆیان بەموسـتەحەقی لۆمە دەکرد و ئەو ئیسـتبداد و زوڵمەیان لە سـستی و بێ ئیعتـباری و نەکۆشینی خۆیان دەزانی.

حـوکـمـدار لەسـەر هـەمـوویانی واجب کـردبوو، ڕەعـیـەت و سـاحـێب ڕوتبـە سەجدەیان بۆ حـوکمدار دەبرد و بەعزێک لە هۆشـمەندان ئەو ئێستبدادەیان قبوول نەکردبوو. هـەروەکو ئەمـڕۆ کـە عەجـەم لە سـەلامـدا ڕکووع دەبەنە بەر گـەورە و نیـوە سوجدەیەکیـان بۆ دەبەن. ئەو ئیستبدادە تا ئەمڕۆش لە کوردستـاندا ماوە. ڕەعیەت بۆ ئاغا و مـیـران و مـورید بۆ شـێخـیـان بەتەواوی ڕەسـمـی تەعزیمیـان لە حزووردا نیـمچە سـەجدەیێکە. ئـەوانیش وایان خسـتووەتە ئیـعتـقادی ئەو فـەقیرانەوە، ئـەگەر وانەکەن کافر دەبن یاخود زۆر بێ ئەدەبی دەکەن.

ژن هێنان

کـورد بـۆ ژن هێنـان زۆر حـەریس بـوون؛ ژنی زۆریـان دەهێنـا، زۆریان جـارییـە و کـەنیـزەکیـان بەقـەدەری ئیـمکان هێناوە. «ژن» مـوتیـعی ئەمری پیـاو بوون، بەهیچ وەجهـ مـوخـالەفـەی پیـاویان نەدەکرد و دەرکـەوتنیـان لە مـاڵ مـەمنووع بووە. ئەگـەر دەریش کـەوتبـان لە ژێر بەخـێـوکـردندا و بەرچاوی بەداپۆشـراوی و چارشـێـو و ڕووبەندیـانەوە دەگەڕان، ئـەگـەر بچـووبانـە مـاڵی کـەسـوکـاریان یا برای گـەورە یا

مـێردی ئەو ژنە لەگەڵیـان دەچوون و دەیانهـێناوە. وە ئەگـەر بۆ جـێگایەکی وەکـو باخـچـە و بێسـتـان و تەمـاشـاگـا بچووبایە دیسـان هـەر بەبەخـێوکراوی دەچوون و دەهاتنەوە و کەسـێک نەیدەدی. ئەغلەب ژنیـان لە لیبـاسـی پیاوانیـشـدا ئیـشـتـراکی شـەڕیان کردووە و زۆر حـوکمـداریان لێ پەیدابووە. بۆ مـیـهمـانداری و کارکردن لە مـاڵاندا، ئەغـلـەب وەزیفـەی پیـاویان دەبینـی و زۆر ژنـی مـەشـهـوور و شـەڕکـەر و سـاحـێب قـوەت و ڕەشـیـدیـان لە عـەسـری ئەوەڵ و دواییـشـدا لێ دەرکەوتـووە، کە ئەحواڵی ئەوان لە بەندی سەڵتـەنەت و ئەمارەتی مەشـهووراندا بەتەفسیل دەبێژرێت ئەگەر خودا حەزبکا.

تەربیەی منداڵییان

لە بەخـێـوکـردنی ئەولاد و منداڵ و ژنـدا زۆریان ئەهەمـیـەت پـێ دابوو و لەسـەر ڕەوشتێکیـان تەربیە دەدا. منداڵ تا (پێنج) ساڵەیی ئەدەبی ژنیـان دەدانێ، لە ماڵدا کارکردن و ژیانی فێر دەکرا. لە پێنج تەجاوزی بکردبا و ژیانی ماڵداریی بزانیبا ئەوجارە دەیانـخسـتـە بەر مـوعـەلیم. لە قـوتابخـانەدا عـەقڵ و تێگەیشتن و چاکە و پیـاوەتی و تەهزیبی ئەخـلاق و لەعب و بازی و شکار و سـواری و تیـر و مـەتەڵبـازی فێر دەکرا. هـەروەکو بێژرا لە عیلم و زانیندا منداڵێک بەپەنج سـاڵی دەگەیشتن، سـوپاهی بوون. بەجـۆرێک ئەدەب و تەربیـە دەدران شـایانی مـەدح و تەعریف بوون. هەر لە چکۆلەییـیـەوە سـیدق و ڕاسـتگۆییـیـان فـێـر دەکـرد و مـوراعـاتی پیـاوی ڕاسـتـیـیان نیـشـان دەدا و درۆ و دەلەسـەیان زۆر لە لا عـەیب بـوو و بەگـونـاهێکی گەورەیان دەزانی. گەورە و ئومـەرایان ئیـفـتـخـاریان بەمـە دەکرد کە نەدەفرۆشن و نەدەکڕن بەمـەنفـەعـەتی مـوڵکیـان دەژیان، هـەرچییـەکی لێیـان زیاد دەبوو، دەیاندا بەفـەقیـر و مـسکێنان، هـەروەکو ئەمـڕۆژ ئەو عـادەتە لـە نێوانیـاندا لانەچووە. حـەتا مونەوەر و ئومەرای کوردستان هـەرچەندە ساحێب ئیقتداریش بوون، لەبەرئەوە کە نەکـەونە ژێر منـەتەوە و بەسـەربەسـتـی بژین، لە دەوائیـری هیچ حکوومـەتێکدا مـەئمـووریان قبـووڵ نەکردووە. شـەرەفخـانی بتلیسی لە تەئریخـەکەیدا دەبێژێ: لە هیچ وەختێکدا پشتیـان بۆ دوو نان خوار نەکردووە. سـەبەبی ژیانیـان لە کێوان و قـەڵایانی سـەختدا ئەوەیە کە نەکەونە ژێر تەحـەکوم و منەتی ئەغـیـارەوە. دیسـان دەڵێ: پادشا یانێ کە لە ئەرازییان نزیک بوون حەزیان کردووە بیانکەنە سپەهبد و

مەرزەبان لە ئۆردووياندا لەبەر «ڕاستيیان و ڕەشيدی و بەمروەتيیان». ئەو ميللەتە پاکە ئەگەر لەگەڵ هەر کەسێک شەڕيان کردبێ شيريان زەهربووە، ئەو کەسانە بەنەدامەت گەيشتوون و ئەگەر ڕووی ڕاستيان لەهەر ميللەتێک کردبێ ئەو ميللەتە بەمەقسوود و مەرامی گەيشتووە.

خوو و تەبيعەت

کوردان تا زەمانی کەيکاوس لە تەبيعەتێکی غايەت سادە و بەسيتدا دەژيان. کورد خۆيان لە ئەقوامی سايرە بەقوەتتر دەزانی، لە پاشان لەگەڵ ميللەتی موختەليفە ئيختيلاتيان نوواند؛ چاک و پيسيان جوێ کردەوە. ئەخلاقی فاسيدە و حەسەنەيان لەو ميللەتانەدا دەدی و دەيانخستە ميزانی عەقڵەوە. عادات و مەدەنييەت و قەواعيديان دەبژارد، هەرچی کە چابوو قبووڵيان دەکرد. ئوسووڵی ئيدارە لە کوردستاندا تەرەقييەکی زۆر چاکی هەبوو، لاکين تەواوی فيکر نەهاتبووە کارەوە حەتا لەوازم و ژيانی دەرەوەيان بەئەهەميەت نەزانيبوو؛ مەسەلەن تا ئينقرازی حکوومەتيان، وەزيفەی تەبابەتيان لە دەست يۆناندا بوو. غەيرەز «جاماسب حەکيم» پياوێکيان نەهێنابووە وجوود. ديسان بۆ کەشتيوانی و نەکاری و هێندێک لە مەعلووماتی فەننييەدا ئەجنەبييان بەخێو دەکرد. لە «ميسر» و «ڕۆم»ەوەيان پياو دێنا بۆ ئەو جۆرە کارانەيان بەکار دەبرد. ئەيالەتی کەلدانييان وڵاتێک بوو لە کوردستان دەچوون ئيقتباسی لازميان لە دوشمن دەکرد. لەبەر ئەو جۆرە حەرەکاتانە و بێ تەدبير و وەتەنپەروەری و بێ ئيهتمامی هەميشە حکوومەتيان لە شۆڕش و هەڵلاهەڵلادا بوو.

کوردستان زۆر ئەهەمييەتی بەسيحرباز دەدا. سيحرباز لە ئيدارەی حکوومەتدا نفووزی تەواوی هەبوو، لە مەراسيم و تەوەجوهاتی خسووسيدا، ئەوان ئيفايی ئەمريان دەکرد. زەبتی تەقويم و دەقايقی حکوومەتيان گرتبووە دەست. ئەوانە هەر شتێکی موناسەباتی عيلمی تێدا لزووم بديترابايە، ئيستخداميان دەکرد و بۆ تەرەقی و بڵندی دەکۆشان. چاترينی هەموو ئەشيای جيهان کەوتبووە دەست کوردان. «کوردەواری» لە هەموو خسووسێکەوە حوڕ و سەربەست دەژيان، هەروەکو حسياتی ميلليان نەبوو و بۆ ژيانی بەشەريەتيش غايە و ئامالێکی بەتەواوی تەشکيلی تەمەدون بکا و ياخود بۆ دواييان. دەساپسێک دانانيان لێی

ئومێد نەکراوە. لە وەقتی دەستدرێژییاندا ئەساسێکی بۆ ئەولادیان سەمەرە بەخش بێ، تەشەبوساتیان نەبووە و نەکەوتووەتە فیکریانەوە، نەیانزانی لەپاش ڕووناکی تاریکی و لە دوای خوڕسەندی کەدەرە. کورد خواردن و کارنەکردن و لەبەرکردنیان کردە عادەت، ئاسوودەییـیان لەلا موبارەکێکی گەورە بوو. جـووت و دروێنە و کێڵانیان لە عوهدە گرتبوو، مایل بەتەرەقی و تەشکیلاتی حکوومەت نەبوون، لە دەوائیریان و سوپاهیاندا ئەجنەبی ئیستخدام دەکران و ڕەعیەت لەبەر شیدەتی حوکمداریان قەوانین و نیزاماتی حکوومەتیان بەتەواوی لەبیر کردبوو. کورد بۆ سەروەت و تیجارەت موتەرەقی بوون، زوڵم و جەورێکی لە خاریجەوە کرابا، کورد لەوانە ئەمنیەتیان حاسڵ کردبوو و وەحشەتی ئیستبدادیان لەنێودا نەبوو، هەرچەندە لە خزمەتی میللەتی خۆیاندا بۆ موستەقبەل قسووریشیان کردبێ و بینایەکی ئەستووری چاکیان بۆ کوردستان دانەنابێ، ئەمما بەتەنها بۆ تەئسیساتی نیزاماتی مەدەنییەت خزمەتێکی زۆر چاکیان هەبوو، لەنێو ئەزمینەی پێشوودا و مونەوەرانی ئەقوامی موتەمەدینانی قەدیمدا تەنهایی و یەکتاییی پەیدا کردبوو، لە سایەی مەزهەب و ئاینی زەردەشت و فەزڵ و کەماڵ و ئەحکام و دەستووری ئەو زاتە موسڵیحەوە کورد بەمودەی چەند عەسرێکە سەڵتەنەت وە هەموو قەبایل و تایفەی ئاسیای هێنابووە دەست. لە شەرقدا بەیەک دڵی دەوڵەتێکی زۆر گەورە و چاکیان خستبووە وجوود. سەلامەتپەروەری و حوڕییەت و شەجاعەت و سەربەستی و دادخواهییان لەنێو ئەقوامی ئاسیادا ئاشکار کردبوو.

دینی کوردان

دینی کورد: قەدیم زۆر لە پێشوودا بەئیسمی «مەهئاباد» شەخسێک ئیدیعای پێغەمبەریی کرد و تەمەدونێکی دینی و مەزهەبیی لەنێو کوردستاندا بینا کرد. لە نەزەرییاتی عولەمایاندا ئەو زاتە «ونەوە» و «نەبیرە»ی، ئەویش لە پێش پێشدادییاندا تەشکیلی حوکمدارییان کردبوو.

غەیری ئەویش زۆر کەس ئیدیعای ناردراویان کردبوو. بەئیدیعا بەماڵی کورد و ئێران، وەکو باقی ئەقوامی ئاری عیبادەتی ئەجرامی سەماوییان کردووە. عەلەلخسووس «ڕۆژ» و «مانگ» و «ئەستێرە»پەرستنیان بووە (مە) پەرستن. لەزاتی مەزکوورەوە تەئسیس کرا، ئەسڵی مەعنای «مە» گەورە ئیسمێ بوو، ئەوەڵ بانێتی

شاهیده، لەپاش ئەو زاتە مانگ بە«مەم» تەسمیە کراوە. «ڕۆژپەرستن» لەپێش ئەودا زهووری کرد، چونکە «جەم» بەمەعنا ئەرکانی دین «شید» پەرسندە. مەعبوود ئەرکان ئەمی «خورشید» ئەو زاتە خورشید پەرستنی خستە مەیدان و مەی و جامی ئیجاد کرد و کردیە ڕوکن بۆ ئاین و «نەورۆز»ی کردە جەژنی دینی. زاهیرەن ئەو وەختە بۆ هەموو ئەستێرەیەک هێلکەیەکیان دروست کردبوو لە هەموو چیاییێکدا دایان نابوو، لە ئەغلەب ماڵ و سەرایاندا مەوجوود بوون. لەبەرئەوە لە عیلمی فەلەکدا زۆر مەهارەتیان حاسڵ کردبوو، تەرەقییان لە مونەججیمیدا گەییبووە دەرەجەی نیهایەت. لە مەسەلەی حەزرەتی ئیبراهیم (ع)دا لێمان مەعلووم دەبێ خودای تەعالا حەزرەتی ئیبراهیمی لەسەر ئوسووڵی ئاینی کوردان فێرکردبوو، بەڵکە بۆ ئیلزامیان ئەوەڵ حەقناسینی لە ئەستێرە و مانگ و ڕۆژەوە نیشانی دان، ئەویش بەنەسی قورئانی مەسبووتە و شکی تێدا نییە و ئیزهاری ئەمە دەکا کە «کورد» ئەستێرە و مانگ و ڕۆژپەرستییان دەکرد و بوتیان بۆ ئەو ئەجرامانە دروست کردبوو بۆ تەقالید. حەزرەتی ئیبراهیم کە لە پاش ئەوە دەبێژرێت ئەوە خودامە، ئەستێرە ئاوابوو مانگ دەرکەوت، دەڵێت ئەمەیە خودا. کە مانگیش ئاوا دەبێ ڕۆژ دەردەکەوێت دەڵێ: ئەمەیە خودام چونکە لە هەمووان گەورەترە. کە ئەویش ئاوابوو فەرمووی «انی وجهت وجهی» ئەی قەوم! من لە شیرک دوورکەوتمەوە و ئەوە ڕووی خۆم کردە خودایەکی کە ئەرز و ئاسمانی ئافەریدە کردووە.

دووەم کە بوتەکان دەشکێنێ ئیسپاتە و کە بەباوکی دەڵێت تۆ ئەسنامت بەخودا قبووڵ کرد، تەماشا دەکەم تۆش و قەومەکەت لە زەلالەتێکی ئاشکاردان، ئیسپاتی بوتپەرستیی کوردانە. لە وەختێکی کە دەفەرموون: من نەمشکاند لە هەمووان گەورەتر شکاندنی، ئیسپاتە بۆ ئەوە بوتانی موتەعەدیدیان هەبووە. ڕیوایەتی قازی بەیزاوی لە عەبدوڵڵای ئیبنی عومەرەوە: ئەو کەسەی ئیشارەتی بەسووتاندن کرد گوتی: بیسووتێنن و نەسرەتی خوداکانتان بدەن، پیاوێک بوو کورد و نێوی «هیزن» بوو، مەعلووم دەبێ و شاهیدێکی لەوە چاتر نییە کە قورئان ئیسپاتی ئەوە دەکا. حەزرەتی ئیبراهیم کورد و نەمروود وازەرایی کورد بوون. تەفسیر بەحسی دەکا و زۆر لە عولەما و موئەریخان موباحەسەی رابردوو ئیسپات دەکەن. ساحیبی «برهان قاطع» دەڵێت: حەزرەتی ئیبراهیم ئیسمی ئەسڵی «زەردەشت»ە. ئیبراهیم

لەفـرێکی سـریانییـە یەعنی: ئەبرەهەم (أب رحیم). لـەپاش هیـجـرەتیـان لە دەست بیوراسپ هەروەکو لە دەنکە دەنگی میللیەتدا بەدرێژی بێژرا سریانییـان نێویان نا «باوکی بەمیهرەبان». خـولاسە حـەزرەتی ئیراهیم دینی سـابیئەی لە کوردسـتاندا نەشرکرد. لە ئەوەڵیشدا خودایان ناسیبوو، لاکین لە هاتوودا ئەحواڵیـان دەبێژین. ئەغـلـەبی مـوئەریخـان لەسـەر ئەوەن حـەزرەتی ئیبـراهیم لە عـەهدی بیـوراسـپـدا هاتووەتە وجـوود. هـەرچێکو بیـوراسپ مـوئەسـیسـی ئاینـی «مـارپەرسـتی» بوو. لە زەمـانی ئەودا «مـار و گـەنم»یان دەپەرست. لە بـەعـزێ ئاسـاردا کـەشف کـراوە «مـەطران یوسـف دبس» لە تەئریخی سـووریادا و لە جـلـدی ئەوەڵ ئەو بـەحـسـە بەتەفسیل دەگێڕێتـەوە. ئیسمی بیوراسپ بۆ ئەوە شـاهدە؛ یەعنی ماری گـەزەندە. (چونکە لە دەنگەدەنگدا بەحس کرا لازم بەشـەرح نییە، موراجەعەت کەن).

کورد لە پێش دەرکەوتنیان لە وەتەنی ئەسـڵی، ئەو ئاشووبی دیانەتە و تەفریقەی مـەزاهیب و ئیـعـتـقـادیان تێ کـەوتبـوو؛ چونکە لـە جێگـای خـۆیاندا کتـێبی زەند ئاوێسـتـایـان کەوتبـووە ناو، لەپاش بـەسـەرداداني زوحـاک لە زوڵم و تەعـەدا، ئەوە دەستیـان بەهیجرەت کرد. حـەزرەتی ئیبراهیم لە وەتەنیاندا تەڵقینی دیانەتی خۆی کـردبوون، لە پاشـان هاتنە جـیـبـال و کـێـوانی هەورامـان و شـارەزوور و ئورفـە و دیاربەکر و مەعموورەتلعەزیز.

بینـا لەسـەر ئەقـوالی مـوئەریخـان لـە ئێـراندا «زەردەشت»یە دانـەری قـانوون یا پێغەمبەرێکی ناردراو دەژمێررێت. دەڵێن لە عەهدی جـەمشـیددا هـەبووە و لە سـەر ڕووی دنیابوو. زەردەشت لە ئازەربایجانـدا لە شـاری «ورمـێ» لە دایک بووە و لەگەڵ هورمـز یەزدان یەکـدییـان چاو پێ کـەوت و مـولاقـاتیـان کـرد. لـە هورمـز کتـێـبی موقـەددەسی «زەند ئاویسـتـا»ی کە وەرگرت، زەردەشت لە ورمـێ هـەڵات و هێندێک ئەشـخـاسـی لەگەڵ چوو، بەسـەر ئاوی چۆمی «ئاراز» (ئەرقس) و بەحـری خـەزەردا رابهووڕتن. گـەلێک پیـاوان وەدوویان کـەوتبـوون و حـەملەیان دەبرین. مـولاحـەزەی وەزعـیـیـەتیـان کـردبوون و بـەسـەر ئاواندا دەرباز دەبـوو و دەچوو. زەردەشت زۆر سـالان بەتەنهـا لە کـێـوانی چـۆڵدا بەحـاڵی مـوسـتـەغریقـدا بـەسـەری بـردبوو. لە ئاقـیـبـەتی ئەمـردا لە کـێـوی ئەترافی ورمـێ کـە [مـرکـورنو چیـا کـورنو چیـا] بێ هاتەخـوارێ، ڕووی لـە بەڵخ کـرد و کـتـێبی زەند ئاوێسـتـای تەقدیم بـەخـەڵق کـرد و ئەمـر و نەواهیی فـێـرکـردن و دەسـتی بەتەبلیـغـاتی دینی کـرد. گـوشـتـاسـپی

حوکمداری بەلخ تەڵەبی موعجیزاتی لێ دەکا و ئیسپاتی پێغەمبەری لێ خواست. دەچێ لەنێو لۆکەدا پارچە ئاوری بۆ دەبات، نەلۆکە و نەدەستی کەسی دەسووتاند. گوشتاسپ موعجیزەی دیکەی لێ داواکرد. زەردەشت هەندێکی کتێبەکەی بۆ خوێندەوە، گوشتاسپ ئیمانی پێ هێنا و عولەمای بەڵخ رجایان کرد پادشا ئەزیەتی نەدا گوشتاسپ بەهەموو رەزایەک ئاینی قبووڵ کرد و «زەند ئاوێستا»ی لەسەر پێستی ١٢ هەزار گامێش بەزێڕ نووسییەوە و بەنەقش و نیگار جوان کرا. زەردەشت بۆ موەفەقییەتی نفووزێکی تەواوی پەیدا کرد و هەموو کەس باوەڕی پێ کرد و لەلای هەمووان ئاینی قبووڵ کرا. ئەو موەفەقییەتە بوو بەسەبەبی پەیدابوونی دوشمنان و قووەی ناتیقەی موعارەزەی کرد، زانین و مەعلوومات هەم دوشمن و هەم دڵی عالەمی تەسخیرکرد.

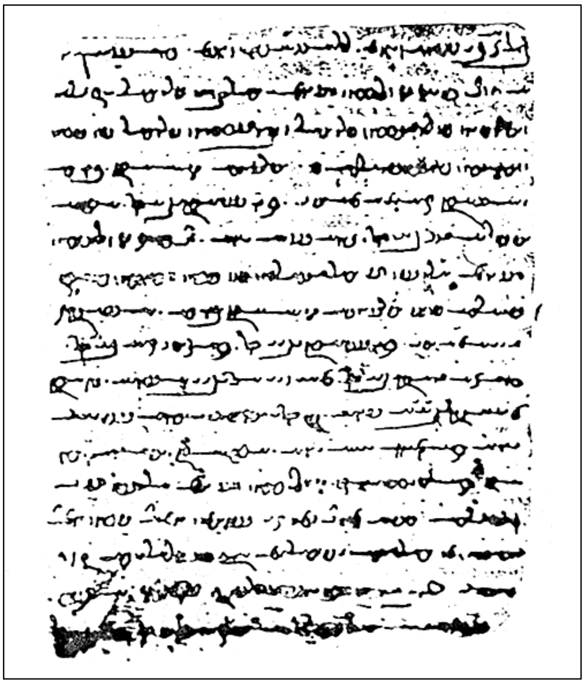

ئەمەی ئاتی سەحیفەیەکە لە کتێبی زەند ئاوێستا

زهووری ئەو دینە بووە سەبەبی موحارەباتی دینی و جیدال. ئەو دینە بوو بەغەلەبەی گوشتاسپ لەسەر تەواوی جیهان بەقووەت شەڕی خستە نێوەڕاستی هیند و ئاسیاوە.

لە هێندێک ئاساردا نەقڵ کراوە، سەحیفەی سەرەوە کە دینی کوردان وەکو دینی زەردەشت بووە مەهتەر و چەهتەری ئەدیانێک بوو، بەشەر قبوولی کردبوو و نزیکتری عەقڵ و عەدالەت و ئینساف بوو. ئوسوولی ئەو دینە قبوولکردنی مادە بکەن، یەعنی قبوولی شتێکی مادی کە خودا لەو مادەیەدا مەوجوود بوو. خودا زاتێکە لەودایە. لەبەرئەوەی لەنێو موئەریخاندا و لە ئیستیلاحی عولەمایاندا بەکوردیی قەدیم «مەدیا» دەبێژرێت؛ چونکە بۆ خودا شتێکی مادییان قبووڵ کرد، ئەو دینەش لە پێش هیجرەتیاندا داندرا بوو، بینایان نابوو. زەردەشت ئەو دینەی ئیسلاح کرد و کتێبی زەند ئاوێستای بۆ ئیسلاحاتی ئەو دینە قەرار دابوو. لە کتێبی ئەو زاتە عەزیمە و موسلیحە گەورە و ئوستادە فەزیلەدا دەبێژرێت: هەرچێکو «مەعبوود» واجبە و دەبێ موجەڕەد بێ لە مادە و لەسەر مادان تەسەلوتی هەبێ، ئەو مەعبوودە نەوعی بەشەری بەڕوحێکی ساڵح ئافەرید و هەموو شتێک تەمەتوع لەو دەکا. ئەو مەعبودەشیان بە«هورمز» (یەزدان) ناوبرد. هەموو سیفاتێکی چاکی بۆ ئیسپات کرد، لەشکر و سوپاهی لە ئەرواحی ساڵحی ئەوەوە بۆ قەراردا وەکو مەلائیکە بن و خدمەتی دەکەن. «قاعیدەی کتێبی زەردەشت» دەبێ ئینسان لە بەرابەری ڕۆحی ساڵحدا لە دائیرەی قانوونی عەدالەتدا، بەبێ زەرەری بژیت. بەهەموو ئیسلاحێکەوە تا ڕۆژی مردن بەسەری ببا. «موکافەئات» لە مقابیلی عەمەلی خێر و شەڕدا، بەم نەوعە تەسەوری پێ دەدا: هەرکەس لەنێو خۆڵدا گەنم هەڵگرێت لەو دنیا و زەویدا غونچەی ئەو گوڵ و مێوە پێ بگەیەنێت، ئەو کەسە لە دنیادا نەشری خێر و فەزیلەت دەکا هەروەکو سەد قوربانی سەر ببڕێت. ئەو کەسە شەرەف و حەیسیەتی ئاینی «هورمز» تەواوی زیاد دەکا. لە پاش مردنیش ئەحواڵی روح بەم سوورەتە حەڵ دەکا «مەلائیکە» فریشتەی «ڕاشنۆ» ئیسمێک ئەفعال و ئەعمالی چاکە و حەسەنە و پیسیی ئینسان بەبێ خەتا و سەهوو بەتەرازووی عەدالەت دەکێشێت، ئەویش بەشاهیدی ئەعمالی وەختی ژیان و ئەفعالی حەیاتی و چاوپێکەوتنی ئەو ڕوحە موحاکەمە دەکرێت، تەواوی ئەحواڵی دێتە حیسابەوە، ئەویش یا تەبریئە دەکرێت یاخود مەحکووم دەبێ. روحێکی لە

مەحکەمە دەرکەوێت دەبیەنە مەدخەلی ڕێگایەکی بۆ سەر پردی «سنوا» ڕاکێشراوە بۆ بەهەشت. ئەگەر ناپاک بێ لە پرد ڕانابرێت و دەکەوێتە ئاورەوە، ئەگەر پاک بێ بەموعاوەنەتی فریشتەی «سەرئوشا» نێو، بەبێ زەحمەتی لە پردی «سنوا» دەپەڕێتەوە و دەچێتە بەهەشتەوە. ئەو زەمانە بەحزووری مەعبوود (هورمز) دەگا. هەرچێکو «حەشر»ە تا مەوقیعێکە مردوو ئیشغاڵی دەکەن و لێیان دەپرسن: کتێبی زەند ئاوێستا مەبنی بوو لەسەر ئەمر و نەواهی و وەعد و وەعید و ئەحواڵی مازی و موستەقبەلی تێدا نووسرابوو. ئەم دینە لە زەمان سواری ئێوەدا لغاو ناکرێت، ئەگەر عالەمی بنوێش کا لاکین ئەمانەشتان لە خۆتان بێ لە سواری وشتری سووری چاوڕەش چونکە ئاینی ئێوە مەحوو دەکا. زەردەشت سەد دەفعە ژنی هێنابوو، ئەولاد و ئەحفاد و زێتن زۆر بوو گەلێکی هێنابووە وجوود. لەپاش ٧٧ ساڵان ساڵی هجوومی تورک بۆ سەر کورد و ئیستبدادی بەڵخ دەکەن لە دەست تورکدا کوژرا. هێندێک دەڵێن: تا قەرنی هەشتەمی ق. م مابوو و لە زەمانی جەمشیددا مەوجوود بووە (العلم عنداللە) یەعنی زەردەشت بەتەعەهودی گوشتاسپ لەسەر ئەو عەقیدە باقی مابوون.

پەیدابوونی ئاورپەرستی

لە ساڵی ٥٣٤ قەبلی عیسا عەلەیهیسلامدا «غۆماتیس» نێوێک زەهووری کرد بەسەمەردیسی برای کەیکاوسی دووەم (کەمبیز) خۆی تەسمیە کرد و ئیستیلای کردە سەر کوردستان و بەئیدیعای برایەتیی کەیکاوس، ئەرزی کوردانی زەوت کرد و کەوتە نێو تەواوی حکوومەتەوە و تەداخولی بەحەرەمسەرای پادشایی کرد و هەموو ژنی کەمبیزی مارەکرد و خستیە دەستەوە، ئاینی ئاورپەرستیی ئیعلان کرد، لە ئازەربایجاندا بینای ئاتەشگەدەیێکی زۆر گەورەیان کردبوو، هەموو مەعبەدی زەردەشتیی وێران کرد و لە جێگایاندا ئاتەشگەدەیێکی بینا نا و ئوسوولی دیانەتی لێ گۆڕین. قاعیدەیەکی بۆ ئەو دینە مەجبوورییە مەجووسیانەیان دانا کە «ئەهریمەن» مەعبوودی شەڕ و «هورمز» مەعبوودی خێرە. ئەو ڕۆحە شەریرە موقابیلی ڕوحی ساڵح دەکا و بەقووەت دێت و هەموو ئەحواڵی ساڵح بەفەساد دەدا. بۆ ڕۆحی ساڵحیش قووەتێک هەیە دەچێت ئەو ڕوحە شەریرە بکوژێت، تاقەت نایەنێت. بۆ شەڕیریش لەشکر هەیە لەگەڵ ڕوحی ساڵح شەڕ

دەکـەن. ڕوحی سـاڵح لـەو شـەڕەدا زەرەر دێنێت، ئەگەر چی قـووەتی ڕوحی سـاڵح زۆرتریشـــە، لەگـــەڵ ئـەوەش دەرەقـــەتی نـاکـرێت. لـە پاش مـــردن، ڕوحـی ســـاڵح پێشوازیی ساڵحـان دەکا. مەرحەباییی لێ دەکەن و دەیانبەنە شاری ئازادییـەوە. هەرچێکو شـــەڕیرن فـرێیـــان دەدەنە نێــو چاڵاوی شــەڕەوە و لە شـــاری شـــەڕاندا خواردنیان ژەهرە و ئاوی سوێر و تاڵە

«موغ، کاهـێن»: فەسـادی ئاینیی زەردەشت لـە موغ و کاهینانەوە هاتە پێشـەوە. موغـان لەپاش زەردەشت ئاورپەرستی و ئەستێرە و ئەجرامی سەماوی پەرستیان تێکەڵ بـەئەحکامی ئـاین و مـــەزهەب و دیـانەتی زەردەشـــتی کــرد. خــورافـــات و ئەفسـانەیەکی زۆریان لە ئەسڵی ئاین وەردا. ئەویش لە ئیبتیدای ئەمردا عولەما لەنێو کوردستـاندا دەستیان بەتەداخولی ئاین و ئیجتیهاد لە ئوسـووڵی دینیاندا کـردبوو. بەدەسـایسـی «جـووڵەکـان» ئـەو فـیـتـنەیی ئەفکارە لەکـاردا بـوو و بۆیان دەکۆشـان و کەوتبوونە نێو مێشکی مـوغانەوە. بۆ فەسـادی ئاینیی زەردەشت، موغ و عـولەمـا تەســەلوتی مــەعنەوییـان لە کوردســتـان پـەیدا کرد و چووبـوونە عـەقـڵی عـالەمەوە. لەنێو ڕوحی کوردستـاندا دەستی ئیستیلایان درێژ کردبوو. لە تەرەف میللەتەوە ئیحـتـرامـات و تەعزیمێکی لە حەد بەدەریان بۆ دەکـردن. مـەحـبـووب و عـەزیز و مەسـموعولکەلام بوون. لەسـەر حوکمداران بەتەواوی ئەمر فەرمـا بوون و موبەشیـرییان دەکرد بۆ حوکـمدار بەعەفوو. حـوکـمدار ئینکاری نـەدەتوانی بکا پادشـا جـەسارەتی مـوخـالیفـەی ئەو مـوغانەی نەبوو. ئەو ئەشـخـاسـانە دەسـتیـان بەفەلسـەفەی دینی کرد، پیسـترینی عاداتی ئەو عولەمـایانە ئەمـەیە کە لە هەمـوو شتێک بیجاتر بوو، بۆ خودای مەستی، موسەکەراتیان دەبرد بەقوربانی. لە پاشان مـوغ شــەرابـی دەخـواردەوە تا ویجـدان و ڕەوشـت و عـەقـڵی لـە دەست دەردەچوو. خەڵقیشیـان فێری ئەو عەقیدە فاسیدانە کرد و سـوجدەیان بۆ ئاوڕش پێ دەبردن. خولاسە ئیعتیقادی کوردستانی قـەدیم لە پێشوودا لە هەموو ئیعتیقادێکی ئۆمەمی سـائیری شـەرق چاتر بوو؛ چونکە بێ وەحیی ئاسمـانی تەشـەبوسات وەحدانییـەت خــودایان کـردبوو لە ســینەی ٥٢١ق. م «دارای گـەورە» هـوجـوومـی کـردە ســەر «سمـردیس» و کوشـتی. ئەو عـەقیدە فـاسیدەی لە کوردسـتاندا پاک کردەوە. ئەمما بەدزی لە نیـو هـەندێکدا ئەســەری مــابوو، دەیان شــاردەوە. باقی بە تـەواوی دینی زەردەشـتیـان قـەبووڵ کرد و دەستیـان بە بینای دینی پێشـوو کرد. «دارا» هـەمـوو

موغ و کاهینانی «سمردیسی» کوشتن. عولەمای زەردەشتی خستە [سەر] و ئیعتیبارێکی تەواوی پێ دان. «مەزدەک» تازەمانی «ئەنوشیروان» دینی زەردەشتی لەوجودا بوو؛ لاکین ئاوریان بەخۆشەویست قبووڵ کردبوو و بە گەورەیان دەزانی نە بەمەعبوود بیناسن؛ یاخوود تەڵەبی خێر و یا شەرێکی لێ بکەن. ئەمما زۆریان بەعەزیز و مەحبووب کەوتبووە بەرچاو، ئەویش لە تەئسیراتی سمردیس مابووەوە.

لە زمانی نەوشیروانی عادلدا «مەزدەک» نێوێک بانی و موسێسی دینی مەجووسی پەیدا بوو. دیسان کە عەقیدەی فاسیدەی سمردیس تازە کردەوە و خستیە مەیدانەوە.

«ئوسوولی ئیعتیقادی مەزدەک»: هەر چیکو شەیتانە، ڕۆحێکی شەریرە و تەواوی کۆشش و مەقسەدی ئیفسادی ڕۆحی ساڵحە. هەر فیکری هەیە بۆ ئەو هەدەفە بەکاری دەبا، بە پەرستنی ڕۆژ و مانگ و فەرەجی ژن و ئاور و مردوو ئەمری پێ دابوون. سوجدەیان دەبردەبەر «ئاور» و «نوور» و «هەوا» و «با»یان دەپەرست. بەئاوریان دەگوت: جەسەدێکی پاکە. ئەگەر لەلای قوربانی ئاوریان بگرتبایە نەیاندەکوژاندەوە و ئیعتقادیان بەهاتنەخوارەوە لە ئاسمانەوە دەکرد. ئەو ئیعتقادەیان بەنزوولی دانابوو، تا زهووری ئیسلام دەوامی کرد: لاکین هێندێک لە کوردانی ئەترافی بەحری ورمێ لە عەسری چوارەمی پاش عیسا، بەواسیتەی یەکێک لە عولەمای کوردستان، «ئاس» نێوێکەوە دینی مەسیحییان قبووڵ کردبوو. لە زەمانی خوسرەوی پەروێزدا -کە لە دەست بەهرامی چۆپین هەڵاتبوو- هێندێک لە کوردان لەگەڵی چووبوون، بەدزییەوە دینی عیسایان قبووڵ کردبوو. تا دەرکەوتنی ئیسلام لەژێر ئەو ئیعتقادانەدا دەژیان.

کورد و ئیسلامییەت

کوردستان بەئەکسەرییەت ئیسلامەتییان قبووڵ کردووە، بەشرووتاتێکی تەواو شوعبەیەکیان هەیە کە قبووڵیان نەکردبێت زۆر کەمن.

ئەوانەی ئیسلامەتییان قبووڵ نەکردبێت، هێندێکن موشابیهی مەجووسی ئێرانیان هەیە. لە حەیاتێکی ئیبتیدادا دەژین. ئەوانیش ناکەینە نموونە بۆ کوردی ئەسڵی، چونکە ئەوانیش لەژێر ویجدانی ئیجتماعیەی کوردی ئیسلامدا بەمەجبووری ئیستخدام دەکرێن، هەروەکو مەجووسانی ئێرانی حازری بەم حاڵە

نابنە نموونە بۆ كوردی قەدیم و قبووڵ ناكرێن. لەنێو كوردستاندا بەتەواوی و لەسەر شكڵی ئەسڵی ئیسلامەتییان قبووڵ كردووە و بۆ موحافەزەی ئەو دینە مەوجوودیەتیان مەحوو كردووە. حەتا وەپاشكەوتنیان لە حەزارەتی عەسری و عەدەمی تەرەقیان لە بەعزێ فنوونی تازەدا، تەعەسووبی ئیسلامییەتە. دەڵێن هەروەكو بەبەعزێ ئومووری خورافاتی ئەجنەبیەوە ئیشتیغال دەكەین، سەعی لە دیانەتكردن چاترە. چونكە دەبیندرێت و نەزەری دیقەت جەلب دەكات، زاتێكی وەكو سەلاحەدین ئیمپراتۆریەتێكی ئیسلامەتیی لە كوردان هێنا مەیدانەوە. ئەو تەشكیلاتەی لەسەر ئوسوولی دینیی دانابوو، ئەگەر بۆ مەحافەزەی ئیسلامییەت نەبووایە، وەكو ئەمڕۆ تەشكیلی «كەمالیە» كە كرا ئەوەڵ بەرنامەجیان حكوومەتی توركیای لادین بوو. ئەمما ئەیووبی حكوومەتی ئیسلامییەتی لا میلییەتیان ئیعلان كرد و بۆ كەلیمەی تەوحید سەعییان دەكرد. ئەوە دەلیلێكی زۆر گەورەیە بۆ دینداریی كوردان.

عولەمای كوردستان میللیەت و كوردایەتییان ئینقراز پێ دا. ئەگەر بەو دەرەجە لە دیندا حەریس نەبوونایە ئەمڕۆكە نەدەبوونە تەعنەزەنی بەعزێ موئەریخانی موستەبیدی تورك و بەتەوەحوشیان دانەدەنان؛ عەلەلخسووس لەم عەسری ئەخیرەدا زاتێكی وەكو مەولانا خالیدی شارەزووری لە كورداندا بەدەرەجەیەك لە ئوسوولی ئیسلامییەتدا ئیشتهاری كرد لەنێو چاك و خراپدا بەتەواوی ماهیری ڕەهبەری جەوهەری دیانەتی ئیسلامی دەكردن؛ لەپێشدا میللەتی كوردستان لە قەرنی ئەوەڵ و ئاخیری هیجریدا ئەوەندە تەئلیفاتیان كە بووبێت، بۆ تەعەسووبی دینی لەسەر لوغەتی قورئانی تەئلیفاتیان كردووە؛ هەروەكو لە كتێبی «گەوهەری یەگانە» لە نەهزەی عیلمییەدا دەبێژرێت، دایمە ساعی بوون بۆ تەقلیدی عەرەب، لە عاداتی میللیدا زۆر موتەئەخیر بوون، ئەگەر عاداتی میللییەت و ئیسلامەتییان پێكەوە موحافەزە بكردبایە و كوردایەتییان بۆ عەرەبییەت تەرك نەكردبایە، ئەمڕۆ كورد لە هەموو شوعبەیەكی كورەی ئەرز، مونەوەرتر و جەسوور و بەحەمیەت و نامووس و شەرەفتر دەبوون. عولەما و مەشایخ و ئومەرای كوردستان بەكەلیمەی دینەوە هەڵواسرابوون. ئیسمی كابووسی خەلافەتیان لەبەر چاوان گەورە كردبوو. نەیانتوانی حەرەكەیەكی میللییەت بكەن، عەلەلخسووس لەژێر پەردەی خیلافەتیدا هەم دیانەتیان چوو و هەم مەوجوودییەتی كوردستانیان لە دەست دەركەوت.

بەمەحزی قەول ئیغفال کران و لە سەرسامی و غەفڵەتی ئەو کابووسە هشیار نەبوونەوە. قووەی دیانەت تا ٩٢٢ هیجری بەتەواوی ئینتشاری کردبوو. سەلیمی ئەووەڵ بەدەسایسی سیاسی لەگەڵ ئیدریسی بتلیسیی بێ دین، تەشویقی کوردانیان کرد بۆ شەڕی شا ئیسماعیلی سەفەوی. ئیسمی شیعی لەنێو پەردەی ئیسلامەتیدا بەئاتەشێکی سۆزندەیان نیشان دا. بۆ ئێستیلای کوردستان فیتنەی قزڵباشیان کردە ئالەت. ئیدریس بێ ئەندێشە عەلەمی ئینقرازی کوردستانی بۆ سەلیم بەشانەوە گرت. لەفزی ئیسلامییەتیی کردە تەپڵ و هەموو ئەرازیی کوردستان گەڕا و کوردستان بەشیری بێ تەدبیری قەتڵوعام کرا. تەنافیداوی تەزویریان لە گەردن کرا، بەدەستی خۆیان بوونە سەبەبی ئینقرازی کوردستان و تەفریقە و شوعەباتی دینی و مەزاهبیان تێ کەوت. سەلیم کارێکی کرد هەمووی لەبەر یەک بڵاو کردەوە و هەزار مەزهەبی لێ پەیداکردن. «بناء على ذلك» بۆ مەنفەعەتی سەلیم، ئیسمی ئیسلامییەت و تەداخولی دەسایسی شیعییەت و سونییەت کەوتە مەیدانەوە. ئەم شوعبە گەورەیە کە بەڕاستی برایەکی دایکی و باوکی و یەک عیرق و یەک میللەتیان بەبوغز و کینە کردە دوشمن و لێکیان دوورخستنەوە. بێ تەئەننی دەمیان تێک نا، کوشتار کرا و خوێنی میللەتی مەزڵوومی کورد هاتە ڕشتن. سەلیم بۆ عومرێکی مووەقەت ئیلقای ئەو فیتنەی کرد. خولاسە لەنێو کوردستاندا شوعبەی موتەعەدیدە پەیدابوو. لە هەمووان بەقووەت و شەوکەتتر «سونی» و «شیعە»یە.

ئەو دوو شوعبە عەزیمانە لە ئەرازی ویلایەتی سەدا –کە بەجزیرەی کوردستان مەشهوورە– وە ئێران و قەفقاسیا عەشایری موتەعەدید هەیە؛ لاکین سونی زیاترن «تەریقەت». هەرچێکو سونین، بەعزێکیان بەسەر هێندێک تەریقەتاندا تەقسیم کراون وەکو: نەقشبەندی و قادری و ڕەفاعی و سەهرەوەردی. بیلخاسە نەقشبەندی لە ئیجابی سەلابەت و دینیدا زیاتر تەعمیمی کردووە و لە ئەغلەبی دێهات و شاراندا تەکیە و خانەقایان لە کەمالی ئینتیزامدا هەیە. ئەمما لەنێو عەشایری کورددا هێندێک یەزیدییەت و قزڵباشییەت و ماز [دەتیزم] لە نەزەرییاتدا ئیستیناد کراوە و بەعزێ تەریقەتیان مەوجوودە. کورد میللیەتی ویجدانی ئیسلامیەتی عەینەن هەروەکو خودا ئەمری کردبێ، ئیجرای دەکەن؛ بەڵکە لە تەعەسووبدا زیاتر لە فەرایز و سونەن ئەدای شەعائیر دەکەن و زیادە لە قودرەت کەمەری ئیخلاسیان بۆ ئیسلامیەت گرێ داوە و ناتوانن کەسێک لە غەیری ئەو

میللەتە بۆ دەرەجەی دینی و ئیسلامیەتی موحافەزە بکەن: عەلەلخسووس زەربەیی بێ دینی و تەزیقی تورکانیان لەسەرە. با هەمەی ئەوە هەرکەس لە گۆشەخانەیەکدا بۆ موحافەزەی ئیسلامیەتی دەکۆشن. لە ئێراندا چەند شارێکی وەکو ساوجبلاغ و شنۆ و سەقز و بانە و سارمەقەلعە و سەنەندۆج و ئەورامان و هەوشار و کرمانشا و ورمێ و خۆی و سەلماس و ماکۆ ئەو جۆرە جێگایەیان هەیە. لەگەڵ ئەمەش تورک پێیان دەڵێن: لەژێر دەستی قزڵباشدایە.

دێهات نییە مەدرەسەی دینی و تەکیە و خانەقای تەڵەبەی عیلم و عولەمای چاکی نەبێ و بەهەمەوو نەوعێک لە تەرەقیی دیندا زیاتر لە کوردستانی تورکیا بوون. مونەوەر، عالیم، زەکی، مودەڕیس ئەویش لەبەر بوغز و کینەی حکوومەتەوە بوو، لە هەموو قەتەعاتی کوردستانی عوسمانیدا، مەدرەسەیەک یاخود تەکیە و مزگەوت و قوتابخانە بۆ فێرکردنی میللەت پەیدا نەبوو. بۆ تەعمیرات و ئاوەدانیی کوردستان نەکۆشان. هەر ساڵێک میقداری زیادیان بۆ دروستکردنی ڕێگا و ئاوەدانی، لە کوردی غافڵ وەخرِ دەکراو. ئوجرەتی توروق و تەمەتوع و تەنویرات و عەرەبان دوو چەندان وەردەگیرا. ئەو دراوە هەمەوو دەچووە ئەستەمبووڵ و ئەدرنە، سەرفی جندەیی و شەراب و کەیف دەکرا. ڕۆژێک بۆ تەرەقی و سەنایع و پێشکەوتن و ئاوەدانی و ژیان و زانینی کوردەواری موتەفەکیر نەبوون و نەیانخستە بیرەوە. ئەو منداڵانەی بێکار و کەسب بخەنە سەر کارێک و ڕەواجی تیجارەت و فەلاحەتیان بدەن، تەشویقی شەریکەت و قۆمپانیا و هەڵستان بدرێن نەبوو. شەو و ڕۆژ لە فیکری ئەمەدا بوون چ بهانەیەکیان پێ بگرن و بە چ دەسایسێک و حیلە و حەواڵە ڕووتیان کەنەوە و تالانیان بکەن. ئەگەر یەکێکی بەبیریشیان لێ پەیدا بوایە، هەزار داویان بۆ دادەناوە و تووشی بەڵایەکیان دەکرد.

بێ موبالەغە تورک بەغەیرەز فەساد و تالانگەری و بەدئەخلاقی و تەوەحوش و جەهل و بێ ئیدراکییان فێری کوردان نەکرد. بۆ ئیستعبادی ئەو قەومە قەدیمە و نەجیبە، هەزار حیلەی وەکو شیعە و سوننە و بەدین و بێدینیان خستە پێشەوە. نیفاق و شیقاق و دوور لە تەمەدونیان نیشان دان. توخمی جەهل و نیفاق و تەوەحوشیان بۆ چاندن. بەئیسمی دیانەت و ئیسلامییەوە چەند کەسێکی مەنفەعەتپەروەر و خودپەرستی وەکو هێندێک مونافیقانی کوردانیان بڵند کرد و کلکێکی دیانەتیان پێدا کردن و بەواسیتەی ئەو ریجالە پوولپەرستانەوە ئەم میللەتە

فەقیر و بەلەنگازەیان لە هەموو حقووقێک مەحرووم کرد.

لەلایێکەوە هێندێک بانگی شیعییەتی و هێندێک سونییەتی، عەجەم بۆ مەنافیع و تەرەقیی میللەت و ڕەهایی لە تورکان و دوورکەوتن لە تەئسیراتی تورکان، شیعەییان تەمەسوک کرد. تورکیش بۆ ئیستعباد و سوخرە و شەڕ لە مابەینی ئێران و ئەناتۆلدا بانگی سونییەتی و حوببی دیانەتی بەگوێیان دادان. کوردیش بۆ مەدەنییەتی عەرەب و تەقلیدی ئەخلاق و ئیسلامیەت هەڵخەڵەتابوون و لە خەوی غەفڵەت و بێ خەبەریدا لە بن تەئسیراتی چوار قووەتی جازیبەدا موتەحەییر مابوون.

تەقلیدات و دەسایس لەهەر چوارلاوە لەنێوانیاندا فاعیلێکی موختار بوو. لەبەر کوشتاری یەکتر بەدەسایسی کازیبە نەپرژانە سەر ئەوە، فرسەتیان دەست کەوێ و چاویان بکەنەوە و بزانن چ دەکەن؛ بەغەیرەز ئەمە کە دەم تێک نێن و یەکتری بکوژن چارەیەک نەمابوو. بوون بەقوربانیی تورک و عەجەم. عەداوەتی سیاسییەکی بەپەردەی ئیسلامیدا بۆ شەڕ و بوغز و نیفاقی مەزاهیبیان تێ کەوت و ئاوری فیتنەی تورک بەکبریتی دینی هەڵایسا. هەردوولا بەنێوی شیعە و سوونی مەحوو بوون. تورک و عەجەم بەکوشتنی ئەم قەومە نەجیبە تەقویەی میللەتیان کرد و بەخوێنی ئەوان ئیسپات بوون.

«سێر ماڵقۆڵم» بەم سورەتە ئیزاحەی دەکا: هەرچێکو کورد لە مەیدانی شەڕ و کوشتاری خوێناوی شیعە و سونیدا دەژین، بە شیری دەسایس عومرێکی بەفەلاکەت ڕادەبوێرن. لە جەرەیانی موختەلیفەدا بەر لینگی ئەم و ئەو پێکوتی دوشمن بەسەرگەردانی و پەژمووردەیی لەملا و لەولا لە کۆچ و باردان. بەتەواوی عومرێکی بەغەفڵەت ڕابردن و دەبنە فیدای دوشمنان.

هەر لە ئەوەڵی ئیسلامییەوە تا ئەمڕۆ -کە ساڵی ١٣٤٣ی هیجرییە- عەینی حاڵ مەوجوودە و بەهیچ وەجهێک لە دوشمن تەنبیهگیر نەبوون. هەر لە زەمانی ئێمەدا کە دیومانە لە ساڵی شێخەوە تا هاتنی فەریق بۆ «بسویە» لە لاجان (١٣٢٤)دا و لە حەربی عموومی و عروس (حلمی ئەرکان) کە ئەمەندە کورد کوژراوە، ئەوە پیاوی وەکو «حوسێن خانی سەرداری بۆکان» و «حەمەخانی بانە» و «سەیفەدین خانی سەقز» و کوشتنی پیاوێکی وەتەنپەروەر و حەمیەت و میللەتخوازیکی وەکو «میرزا فەتاح» و بەئەسیرچوونی ئەوەندە یەخسیرانە، لە هەموو ئەقتاری کوردستانەوە و کوشتاری ئەهالیی وان و مووش و سیرت و بتلیس و حادیسەی «ئیسماعیل خانی

سمکۆ» و «سەید تاها» و کوژتاری «مارشیمۆن»ی ئەرمەنی و حادیسەی شێخ مەحموودی بەرزنجەیی لە سلێمانی و ئەو حەرەکاتی ئەخیرەی ساڵی ئێستا کە٥٠ هەزار کورد لە داری سیاسەت درا و٢٠٠ ئەکمەلی مەشایخ و عولەمای موتەبەحیری دینی و لە٥٠ موتەجاویز ئومەرای ساحیب زۆر و شەوکەت بوون بەفیدایی و لە بن داری زوڵم و ئەزیەتدا مردن و زیادە لە سێ ملوێن نفووس ئەمڕۆکە بەنیوەگیانی دەژی؛ هەموو شاهیدی ئیدارەی سابیق و لاحیقی تورکانە و ئەوانە هەمووومان لێ مەعلووم دەکا و ئەمڕۆ کردەوەیەکە کورد لە بن سەتتاری دیندا بەهیلاک چوون، غەیری ئەمە کە موخدەع بەئیسلامی بن و فیدای دین و عەرەببوونیان، گوناهێکی سادریان نییە کەوا لە جەهلدا بمێننەوە.

ئەم فەزایع و کوشتارەی لە دیاربەکر و ئەلعەزیز و ئورفە کرا، دین پێی کردن. (حەوادیسی ئەوانە لە «گەوهەری یەگانە»دا بەتەفسیل بەحس دەکرێ)

ڕەزاڵەت و فەزایحێکی تورک بەکوردیان کردووە بەسوورەتێکی تورک بۆ خۆیان لە جەرایدیاندا نەشریان کردن و عەکسیان کێشاون، ئێمە بەیانی دەکەین.

ئەو ژیانە و دەردی سەرێکی کورد دەیکێشن، تەعەسووبی دینییە و ئەو تەعەسووبەیان بەم جۆرە گرتووە: هەرکەس ئیددیعای دیانەت بکا لە لایان و جلی دینیی پێوە بێ، ئەگەر لە دڵدا کافریش بێ، وا دەزانن پیاوی خودایە و لازمە بەهەموو نەوعێک کەمەری خزمەتی بۆ گرێ دەن. ئیدی ئەوەیان نییە کە دەرەوە و ژووری، بەرابەر یەک بکەن و بزانن بەڕاستی لایقە بەمە ئەو خزمەتە بکرێ، قووەی ئەو موحاکەمە و تەدقیقاتە و ئیدراکیشیان بەمە لێ سەلب کردوون کە لەسەر هەموو ئیسلامێک لازمە تەجەللوسی لەسەر برای دینی خۆی نەکا و هەرچێکو گوتی ڕاستە و بەدرۆزنی مەزانە.

ئەو (لەغاوە) دەمێ گرێ دان. تورک و عەجەم لەم دەم گرێدانە. ئیستفادە دەکەن. پیاوێکی ڕەزیل و بێ دین و مەنافیعی شەخسیەت پەرستێک پەیدا دەکەن، هەر بەو جۆرە دەست بەدەست ئەو فیتنە و دەسیسەیە لە کاردا بوو و زەمان بەزەمان کابووس سواریان بووە و تەسەلوتی لەسەر پەیدا کردوون تا گەیاندوونیە ئەمڕۆکە.

دایمە کورد لە ژێر تەئسیری دوو کابووسی بەقووەتدا ژیاون: یەکێکی دینی و یەکێکی حکوومەت. هەرچێکو دینییە بەواسیتەی هێندێک مەنافیع و پوولپەرستان ڕێگا و دۆ و دوولانیان لێ پەیدا کردووە و لە ئەبوابی موتەعەدیدەدا بۆیان چوون و

له خـەوی غـەفـڵـەتێکی حکوومـەت ئـیـغـفـالی کـردبوون، زیادە خـۆبـەندیان کـردن بەئەفـسـوون و تەلەسـمـان، چاوی دیتن و پـێ ڕۆیین و دەست بەکاریـان گرێ دان و مـەجـالی بزووتنیـان نەدانـێ. دایمە لە نوورەوە بۆ زوڵـمـەتیـان لـێ خـوڕیـن و تەوقی ئیستعبادی ڕۆم و عەجەم و غەیرەیان کردە گەردنیان.

دەتوانم بەڕاستـی بڵێم ئەو کەسـانەی دینخواه لە ڕاستـەوە ئاڵەتێکی بەکاربوون بۆ حکوومـەت دەکۆشـان. ئەگـەر ئەو زاتە فـازیلانـەی عیـبـادی «پوول و مـەسلەک» نەبوونایە، کـورد وا نەدەکەوتە ژێر زوڵـمـەت و جـەهل و زوڵمی حکوومـەتی لە خـودا نەترسـانەوە. ئەوەی بەسـەر کـورد هـاتووە، ئەو زاتە زێر پەرسـتـانە سـەبەبن. «دقتۆر فـریج» -کـە بەحـسـی دیانـەتی کـوردان دەکـا- دەڵـێ لە عـەسـری ئیـسـلامـیـدا کـورد دەنگەدەنگی میللەت و عـەشایری ئیسلامـییەتیان لە ژینێکی زۆر بەقـووەتدا گرتەوە. ئەو حـەیـاتەش ئولفـەتی لـەگـەڵ دین زیاتر هـەبووە. لـەپاش ئەویش دائیـرەی ژیـانیـان مەحدوود بوو، هـەسـتـان و دانیشـتن و گەڕانیان تابیع بەقیـووداتی موراقەبەی گەورە و مـەزنانی کـوردان بووە. لاکین لە دائیـرەی میللەتدا بەکـەمـاڵی سـەربەسـتی دەڕۆن مـەیلیـان بـەشـکـڵـێـک بووبـێ، بزووتـن و ئارەزوویان بەهـەر چـتـێـکـەوە ببـێ سـوئالی دەکـەن و ئارەزوویان نەبـێ ڕەدی دەکـەن. لەنێـو سنووری زەوی و خـاکـیـاندا لەژێر حوکم و ئیدارەی گەورە و خـودانێکدا دەژین. لەژێر قانوون و زاکوونێکی زۆر چاک و ئاشکارا بەمەشوەرەتی یەکدی بەسـەریان بردووە.

هێندێک لـە مـوئەریخـان دەڵێن: کـورد لەبەر تەزییـقی عـەرەبان، ئیـسـلامـیـەتییـان قبووڵ کردووە؛ چونکە کورد لە پێش ئیـسـلامیدا لـە کوێستـانان گـەشتـوگـوزاریان دەکرد و ئەرازیی هـاوین و زسـتـانیان هـەبوو. عـەرەب وەتەنگی هێنان و (بیلئـجبـار) قبووڵیان کرد و ئەو تەزییقە بوو بەسـەبەبی ئیسلامییەتییان.

زاتەن ڕاسـتـە تەنگی عەرەب نە بەتەنیا بـۆ کوردان بوو، بۆ هـەموو مـیللەتی شـەرق ئەو تەزییـقـە کـرا؛ ئەمما غـەیـری کـورد بەیەکجـاری بۆ تەقـالیـدی عـەرەب، خـۆیان و مـیللەت و وەتەنیـان مەحـوو نەکردووە؛ بەتەنێ دینیـان قـبـووڵ کـرد. لاکین کـورد هـەم دین و هـەم تەقـلید و هـەم خـورافـات و ئەفـسـانەی جـاهیـلانی عـەرەبیـان بەتەواوی قبووڵ کرد و لەو ئەفسانە و خرافاتانەدا ئیشتیـهادیان کرد تەوسیعیان نیشان دا.

بەڵکە بەبـێ ترس دەڵێم عـولەمـا و مـەشـایخی کـوردان فـەنانـی ئەفـسـانە و درۆی خـرافی نەزانانی عـەرەبن و لەسـەر ئوسـولی ئەسـڵـی ئەو درۆ و ئەفـسـانانە کـتـێب و

حـاشـیـه و تەئلیـفـات كـراوه. لاكین هـەر وەكـو بەحس كـرا تا زەمـانی دەركـەوتنی ئیـسـلام، كورد بـەمـوسـتـەقیل لە بن ئالآی پادشـای خۆیاندا دەژیـان، فـتـووحـاتی ئیسـلامی یەكێک بەحسیـان دەكەن پیـاوێكی وەكو «هورمـزان» پادشای لورسـتان و ئەسـفندیـار پادشـای شـەهرەزوور و بەهرام كورِی فـەرخ زاد پادشـای ئاوربایگان، ئەوانە و چەند كەسێک هەن كە بەكۆمەكی یەک «یەزدی كوردیان» كردە شاهنشاه. خـولاسـە بـەیەک جـیـهـەتی و راسـتی و ئیـتـیـفـاق و یەک دڵی بەسـەریان دەبرد. سـوخـرەكێـشی هیچ كـەسێک نەبوون چونكە دین، پادشـا، قـیبلـە، وەتەن، میللەت، زبان، ژیان، عـادات، ئەخـلاق یەک بوو؛ تێكەڵ نەبـوو لە پاش قـبـوڵكردنی ئیـسـلامی مەزاهیب دین، ئاین، تورق، شـەعب، جـینس، وەتەن، ئەخلاق، زبان، ژیان تێكەڵ بوو لێک درا تەسـەلوتی هـەزار توخم و زبانیان بەسـەردا هات. دەسایسـی عەرەب، ترک، دین لە لایەكەوە لێكی جـوێ كـردنەوە و بڵاو بوون. عـولەمـای كـوردسـتـان یەک یەک بەدەسایسی حكومەتانی مـوختەلیفە لە عەسری پێشوودا و تركی لە پاشان دینیان كردە ئالەت. هـەر وەكـو ئەمڕۆ كە لە عیراق لە نێـو بەعزێ ڕوئەسـای دینی كورداندا نموونەی پێشووان نیشان دەدەن و تەسدیقی هەمـوو ئیدیعایەكم دەكەن. ئەحواڵیان لە ئاتیدا لە فـەسڵی عەشائر و قەبیلـەی كوردان لە بن عنوانی «قەومییـەت و میللەت عەشیرەتی كوردان»دا هـەریەک لە عەشیرەتی خۆیدا و مەزهـەب و ئاین و تەریقەت و خەریتە و زوبان و جوغرافیا و ئەرازییـان و عەدەدی نفووس و ماهیەت و چلۆنییان، ئیدارە و ژیانیـان و ئەحواڵی سیاسی ڕوئەسـای مەشایخ و كورەی ئەو عەشـیرەتانە دێتـە بەحسـەوە. بەئیـزنـی خـودا لە بەحـسـی دیانەتی كـوردان خـلاس بووین دێینە سەر عەشیرەت و تاریخی ئەحواڵیان لە جلدی دووەمدا.

«سـەر فـەسڵ» سـەرحـەد و سنووری كـوردسـتـان پێش و پاش و خـەواس تەبیعییـەیی هەرچێكو كوردستـانی ئێستـایە حدوود و سنووری لـەسـەر تەشكیل عەشائیری تەعینكردنی.

پارِانەوە

كتێبی غونچەی بەهارسـتان دوو جڵدە ئەمـەی تەبع كرا جلدی ئەوەڵە، جلدی دووەم تەبعكردنی كەوتە پاشەوە. جلدی دووەم كتێبەكەی زۆر چاكە؛ عەشیرەت و قەبیلە و شاران و دێهات بەتەواوی دەگرێتەوە. عەدەدی نفوس، مەوقع جوغرافیا، چۆم، كێو،

تیجارەت، ژیان، عادەت، جل، ئیدارە، ئاغا و ڕەئیس و تاریخ هیجرەت و ئیسکان و ئەساسیان و سەبەبی نێویان و لە ئەرازی، مومتەلەکات، دانیشتوان بەدەلایلێکی چاک بەحس دەکا و بەچەند سورەت و عەکسان موزەییەنە. بەتەشویق و تەرغیبی هەندێک لە ئومەرا و مەزن و کوڕانی عەشائیری کوردان بەدڵخۆشی دانییەوە شەرت و قەراریان کەوتمە سەر هەوەس و ئەمنییەتیشیان دامێ مادی و مەعنەوی بۆ تەبعیان و ئینتشاریان کۆمەکیم بکەن. لە پاش ئەوە کە کەوتمە تەبعکردنیان و چەند مەلزەمەیەکم تەواو کرد، ئەو زاتانە هەر کەس لە جێی خۆی کشاوە؛ کۆمەکی پارەیەکیان نەکرد. منیش بێ تاقەت و بێ دەست و پێ مامەوە بەهەر غیرەت و زەحمەت بوو لە بن تەئسیرات چەند مانعاندا ئەزیەتم کشاند جلدی ئەوەلم تەبع کرد. ئێستاش تەبع و نەشری کەوتووەتە ژێر حەمییەت و مرووەت و بەئەنساف منەوەرانی میللەتپەروەر کۆمەکێکمان بکەن ئەو جلدەی ماوە تەبع بکرێت.

ئەثەر و تەئلیفات و مەئالیف

١- «گەوهەری یەکانە تاریخ کوردانە» عیبارەتە لە چوار جلد: «جلدی ئەوەل لە ئیبتیدای سەڵتەنەت و سیاسی ئیدارە حکومەت مەدەنییەت، سەنایع، خەت، نووسین، موحارەبە و ئیستیلا و تەرەقی و ئینقیراز وەزعفیەت و تەواوی ئەحواڵیان لەسەر قەولی سەحیح بەحس دەکا و میقداری دوو سەد سورەتی ئەشخاس و ئاسار و ئەبنیەی شارانی کوردستانی قەدیمی تێدایە و دووسەد و پەنجا سەحیفەی وەکو ئەم سەحیفەیە لە ئیبتیدای ئیسلامییەوە تا ئەمڕۆ بەسێیەم جلد تەواو دەبێ.

جلدی دووەم و جلدی سێیەم و جلدی چوارەم:

تاریخ، ئەحوال، ژیان، دیانەت، ئەخلاق، عادەت، سەڵتەنەت، ئەمارات، حوکمداران، عەشیرەت، قبائیل، تائفە، مەزاهب، تەرایق ئیستیلا، شەڕوشۆڕ، تەشکیلات و ئینقیراز و تەواوی سەرگوزشتەیان و ماجەرایان، تاریخ و تەرجومە ئەحوالی پیاوان دینی عولەما، شوعەرا و فەیلەسوفان، مەشایخ، سۆفیە، موسەنیفان، موئەڕیخان و ئومەرا و ئاغاوات، حوکام و مەزنان ئەوانە میللەتپەروەر و مەشهووران کە لە کوردستاندا پێ گەیشتوون و ئیشتیهاریان کردووە سەر حەد و سنوور و ئەرازی تەبیعی و مەعادن و تیجارەت و زراعەتی کوردستان لە ئەوەل

زهووری ئیسلامەوە تا ئەمرۆکە ئەو سێیەم جڵدەش عیبارەتە لە دوو هەزار سەحیفە زیاتر دیسان بە سێسەد و کسوور سورەت و خەریتە موزیینە. عەکسی ئەکسەری ئەشخاس و شاران و مەنازیر و ئاساری قەدیمە ئەوەندەی پەیدام کردبێ تێم خستووە.

٢- تاریخ کوردستانی ئاذربایجان لە ئەوەلەوە تا ئەمرۆی، عیبارەتە لە سەد سەحیفە مزەینە بەئەغلەب سورەت خەریتە و مەنازیر و زۆر چاکە بۆ کردن و ئەعیانی ئەو جێگایە.

٣- تاریخ حکومەتی سێ میران «موکریان و بابان و سۆران» جڵدی یەک عیبارەتە لە ١٢٠ سەحیفە لەسەر ئوسولێکە غایەت زەریف و چاکە کتێبێکی زۆر لەتیفە و بەفائیدەیە.

٤- «ڕەهنمای حەکاکان» کتێبێکە «علمی عەمەلی» کۆڵان و تەواوی مەعادن بەواسیتەی ئەدەواتی کیمیاوی زۆر بەئاسانی بۆ ساحێب هەوەسان ڕەهبەرێکی چاک و مورشیدێکی بەفەزلە. عەکاسیی بەعزێ مەواد بەدەستی خۆت دروست دەکەی بێ ئەوەی ئیحتیاجت بەفەرەنگستان دەبێ.

٥- «سەنعەت و فنوون» کەهرەبا، غلوانی، ددانسازی، زێرِنگری، ئاوێنەسازی، مینا لەسەر تەواوی معادن سابون ڕەنگی، هەموو مەنسووجاتێک و زۆر شتی لازمی تێدایە بۆ هەموو میللەتی کورد لازم دەبوو هەموو سنفێک ئیستیفادەی لێ دەکەن بەشەست ڕەسم موزەیینە.

٦- تاریخ ئیسماعیل خان «سمکۆ شکاک» هەفتا سەحیفەیە و چەند عەکسیشی تێدایە.

ئەگەر هیمەت و حەمییەت بزرگی کورە ڕوئەسای کوردستانم لەسەر دەبێ تەبعیان دەکەم با تەواوی کوردستان بەزبان و لوغەتی خۆیان بیخوێنن و ئیستیفادەی تاریخ و سەنعەت لەسەر ئوسوولێکی کوردەواری لێ بکەن. بۆ بەندە فەخرێکە و شوکرانەیەکە کە مۆفەق بووم بەقەدەر خۆم خدمەتی میللەتم بکەم و بۆ ئەو ذاتانەش خێرێک و ئیحسانێکە لەگەڵ میللەت و وەتەن و ئەولادی خۆیان دەکەن. خودا تۆفیق بدا.

خۆشی و ترشی

لەنێو دڵ و دەرەیێکی بێ کەسیدا هاوار و بانگێکی بەڕاستییە

لە حاڵێکی ئەفسانەییدا

دانەری

سەید حوسێن حوزنی حوسێنی

خوشیو ترشی

لە نیو دول و دەرەیکی بیکسیدا هاوار و بانگیکی بە راستیە لە حالیکی افسانەیدا

دانەری

السید حسین حزنی الحسینی

... مزی دامزرانی بو دانەری زادە گیریت

نشریات : ٥

روژی دوشمە یازدەی محرم سالی ١٣٤٦ = ١٩٢٧

لە مزرەکەی زارکرمانجی دا دامزرا

پێشدەستی

بەمنداڵی بچووک بووم شلک و ساوا
گەلێ ناز و نیازم بوو لە ناوا
هەمیشە کار و پیشەم هەر لە ماڵ بوو
ئەنیس و غەمڕەوێنم دایک و خاڵ بوو
لە بۆ دڵخۆشی و ئاسوودەگیی دڵ
گەلێکی خۆش دەویستم دایکی کامڵ
بەگیان و دڵ، ئەوەندەی مایلم بوو
لە لانکا یا لە کۆڵا مەنزڵم بوو
خودا ڕازی بێ لێی، ڕازی لەویش بووم
لە دەرد و ئێشی دونیا بێبەری بووم
ئەوەندە ئەو ژنە خۆشی دەویستم
لە سەر تەخت و دوو سێ دۆشەگ دەنووستم
بەسەد گوونە چتی چاک بۆم دەخەمڵی
سەر و مێشکم وەکی بووکان دەگەمڵی
بەدەنگی لایە لایە وەردەکەوتم
بەچەپڵە و پێکەنینان سەردەکەوتم
ئەسەف بۆ ئەو دەمانەی شاد و خوڕەم
مخابن بۆ زەمانی خۆش و هەمدەم
حەیف بۆ ئەو زەمانەی ڕۆحپەروەر
کە دایکم هەمدەمم بوو باوک سەروەر

وەکـــو منداڵی ســـاوا هـەر دەگـــریام
لەنێـــو مـــاڵان بـەڕۆژ و شـــەو دەگـــریام
بـەوێنـەی ڕۆحی شـــیــرین بـووم لـە کنیـــان
نـەوەک دەنـگم بـهـــــاتـبـــــایێ بمـردبـان
دەمـێک گـۆزە دەمـێک کـاشـیـم دەکـرد لەت
دەمـــــێک جلـکـم دڕی گـــــاه چـادر و پـەت
دەمـێک بۆ دار و شـــووشــەم بەرد دەهـاوێت
دەمـێک جـوێنـم دەدا دەمـخـوارد و دەمـڕێت
دەمـــــێک دایکـم بـەتووک پێـم هـەڵدەکـــاڵا
دەمــێکی شـیــری خــۆی پێم کـرد حـــەڵاڵا
گــەلێک جـار دەســتی بێـعـاریم درێژ بوو
لەنێـــو ژوورا شـــەڕوشــــۆڕم بەڕێژ بـوو
لە ترش و شـــیــــرنی هـەرچیم بدیبـــا
بەگـــریە و زۆری خـــۆم دەمــبــرد هەچی با
لـــە مــن دایم دەیـــانـــدی چـــەنـد بـــەهـــا
نـەبوو هیـچ چارەیێ غـــەیرەز فـــســـــانە
دەمــێک بازی و گــەمــە و خـــۆشی و تـەرانە
گــەهێک زاری و گــرین قــیــژە و ســـەرانە
لە پـەیمـان و لە شــــیــــرەت بێ ترس بووم
نـە بۆ پۆشین و خـــواردن باری کـــەس بـووم
نـەبوو پێی خـــۆش بێ ئێــشــــێکم بگاتێ
کـــە دەیدی نـاڵەمـــە و ترشـــیم دەگـــاتێ
لـــە مــن زیــاتــر بـــەدەرد و داخ ئـــەنــاڵـی
لە بۆم هـەردەم بـەئـاه و غـــــــەم دەباڵی
نـەڕاحـــــەت بوو کـــــە ئازاری بدیبــــام
نـەتـایێ بـوو کـــــە پێم دڕکی بدیبــــام

لە هەر ئێـــشم تو زانای ئێـــزەدی پاک
لە ســەر بەندە تو بەخـــشندەی بەبێ باک
ئەگـــەر تۆ مــیـــهــرەبانی خـــۆت نەدابا
دەچـــوو بـــوون و ژیـــانم پـــاکـــی بـــەر بـــا
دڵێکی هـۆگـــــــری تۆ دات بـەدایک
گـــرێی خـــۆشـــویســـتنت لێ دا بەباریک
لـــە ژووری هـــەر دڵـێکـا پـــەردەیـی نـــوور
بەلوتفی تۆ ترووسکا وەک چیـــای توور
چ چاکی فـــــەرمـــــووە ئەو پیـــــری زانا
بەهەشت بێ جـــێگەیی ئەو هەردەمــــانا
لە ئەو ڕۆژەی کـــە ئەمنت ئافـــەرید کـــرد
بەغـەیرەز بێ شـعـووری کـوانێ چیم کـرد
خـــــودایا تۆ بەزاتی خـــۆشـــەویســـتت
بەپیـــاوانی بژاردەی حـــەقـــپـــەرســـتت
لە کـــــرداری بەدم چاوان بپــــۆشــــە
لە ڕۆژی تەنگەتایی مــــەمـــخـــــرۆشــــە
ببـەخـشـە تۆ حـوسێن حـوزنی مـوکـریان
بدە پێی باغ و باغـچـە و مـوڵک و سـامـان
غــــەرەز ڕۆژانی پێـــشـین کـــارم ئەو بوو
تەمــــــەننایی دڵی زامـــــدارم ئەو بوو
کـــە لێم دڵگیـــر دەبوو ئەو دایکە چاکـــەم
نەبوو ڕێگای خـــڵافـــاندن لە مـــاکـــەم
بەچیــــــڕۆک و فــــســــــانە و لایە لایە
دەیانلاواندمــــــەوە ئەو کـــیــــــژ و دایە
ئەوەندەی خـــۆشنەوازی و قـــســـە چاکی
لە پەند و شـــیـــرەت و چەند گـــۆنە پاکی

دەیانگوت هیچ بەدڵ لێم خـــۆش نەهاتن
بەغەیرەز بزن و مەڕ چیـرۆک نەکاتن
لە بزنۆکە و مەڕۆکە و سەربەووردیان
گەلەک دڵخۆش دەبووم دەمبیست ڕەوشتیان
لەوێدا ژینی خــــەڵک و دوژمن و یار
بەچاوی خـۆم دەدی ئەحباب و ئەغیار
ڕەگـــەزیان یەک نەبێ چۆنە ژیانیـــان
کە دوژمن چۆن دەبێتە دۆستی جانیان
لەبەر ئەو سـەرگوزشتـە ژیری بار بووم
بەحیکمەت تێی گەیاندم فێری کار بووم

بزنۆکە و مەڕۆکە

گـــــوتـی پێم: دایـکـی زانـا و عــــــەزیزم
ببێ لێم رۆڵەیی شـــەنگ و تـەمــــیـــزم
لەمـە پێش چەند لـەمـێـژ بوو بزنـە سـوورێک
سـپی بن چـەنگ و جـوان و ڕەنگ و کـوورێک
دوو شـاخی پێـوە بوون تیـژ وێنەی خـەنجـەر
وەکـو کــەوتبـێــتــە دەست پیــاوی دلاوەر
ردێـنێـکـی ســــــپی و دوو بـست درێـژی
لە بـن کـۆڵمـــە و چەنـەی گـەرچ و دەهێــژی
دەمــوچاوێکی جــوان ڕیش و ســمـێــڵی
بـەڕوو وەک عـــــابیـــــدێکی تـوندوتـۆڵی
لەگــــەڵ تۆمــــە، بزانـە تێگەیشــــتــــوو
لەنێـو خــەڵکا بەفـەزلی وەک ئەرەســتــوو
نموونەی عــــیلم و فـــــەزڵت ڕیشـی پانـە
لـە بـۆ جـــــــــەلـبـی دلانـە، داو و دانــە
نیــشـــانەی کـــار و عــیــرفـــانت ڕدێنە
دڵـی زانـا لـە داخـت پـڕ لـە خـــــــوێنـە
بڵندی و ســـەرفــرازی گـــەر بەڕیشـــە
بـزن گـــــەورەترینـی کـــار و ئـیـــشـــە
ئـەگـــــەر فـــــەزڵ و ئەدەب ڕیـشـی درێژە
بـزن یـەکــتـــایـی دەهـرە هـەر ببـــێـــژە

بەڕیش بێت پیاوەتی و عەقڵ و جەماڵت
حەقیقەت خۆڵ بەسەربی وەک کەماڵت
قسەی کورت گوێ بدێرە زۆر درێژی
بەکار نایەت هەتا سوبحی بڕێژی
وەرە تۆ گەوهەری یەکدانەیی پاک
بەنایابی وەدەرخە دەچیە بن خاک
بڕێژە دەر لە دەریا فیکری بیکرت
دوڕ و لەعل و گەواهیر قەند و شەکرت
لەنێو دوکانی عەتارانی خۆشبوو
دەیانسوو مشک و عەنبەر شۆخی گوڵڕوو
کە ئەو بزنە زەمانێک شادمان بوو
لەنێو مێرگ و چەمەندا بێ خودان بوو
بەخۆشی و سەربڵندی چاک دەچریا
دەگەڕیا بۆ لەوەڕ هەردەم دەگریا
هەبووی چوار کاریلە ئەو بزنە فەرزەند
بەبوونی وان هەمیشە شاد و خورسەند
یەکێک شەنگوڵ ئەوی دی ناوی مەنگوڵ
ئەوانە ناوی کوردین: سەوسەن و گوڵ
سێیەم تیتڵ ئەویش دی بیبڵی ناو
لەبەر خۆشیی ئەوان شاد و فەرەحناو
وەیە ئەولاد و ئەموال ئیمتیحانن
دەمێک سوودن دەمێ دیکەش زیانن
نەوا بێ ماڵ لە دەستدا جاویدان بێ
نە فەرزەندەت لە چاکی پایە بان بێ
نە دایک بۆ ئەبەد بۆ کوڕ دەمێنێ
نە کوڕ بۆ دایکانە غەمڕەوێنێ

چتــێکی بۆت بەکــار بێ ئەی خــێــرەدمـــەند
لە بۆ تیــرە و ڕەگـــەز کــۆشــین لەگـــەڵ پەند
بەدەست و باسک و قـۆڵ و مـاڵ و ســەروەت
بکۆشــی بۆ ژیانــی عـــیـــز و شــــەوکـــەت
لـە بۆ بـەرزی هـەشــــــار بەو ڕیزگـــــاری
زبان و خـــوویی مـــیللەت پیــشـــە و کــاری
بەڕاســتی ســەعی کـەی تا ڕۆژی مـەحشـەر
دەمـــــێنێ نـامـــرێ نـاوت لە دەفـــتـــــەر
ئـەگــــەر واژی ئەو عـــومــــرت بەســـــەر برد
دەچێ هـەرچی کـە بـووت ڕەنجت خـەتەر برد
لە وەخـــتی مـردنا ئەی پیــاوی خـورســـەند
چیـــیـــان لێ دێ بلّـێ ئەو مـــاڵ و فـــەرزەند
لـە مـــوڵک و دەوڵەتت بێـــجگە لە کـــفنت
نـەمـــا پۆشــین و جلکت کـــوانـێ کــردنت؟
لەنێـــو گـــۆڕا بەغـــەیرەز تۆزە خـــۆڵێک
وەدەســــــتت ناکــــەوێ چ بکەی بەپووڵێک
بـەدڵ ئـاهـان دەکـــێــــشـی داد و فــــریاد
دەکــــەی باســی کـــڕین و کـــردەوەت یاد
دەڵـێ فـــەرزەندی دڵبــــەندم لە کـــوێی تۆ؟
برا و خـــوێش و خـــزمــانم لە کــوێی تۆ؟
نـە مـنداڵـێکە تـا جــــــــوانیـت بـداتـن
نـە خـــــــزم و یارە تـا کـــــــامـت بداتـن
بـەبێ ناوونیــــشــــــان بێ دەنگ و بێ نـاس
لەکلیی خــوت دەچێ و دەمـرێ لەســـەرناس
بەڵان بۆ مـــیللەتت کـــۆشــای کــــە مـــردی
هــەتا ڕۆژی هــەتا مـــــــاوی نـەمـــــــردی

خــودایا کــۆمــەگــیم کــە تا نـەمــردووم
وەدی بێـنـم چـت و کـــــارێ نـەکـــــردووم
هەتا بۆ مــیللـەتی خــۆم خــزمــەتی کــەم
بەگــیــان و دڵ لە ڕێیــان ســەرفــڕێ کــەم
ئـەگـــەر مـــــردم دەچـێ نـاوونیــــشـــــانم
بەغــەیرەز تۆ نیـــیــە شـــەکــوە و بەیانم
بـەهـاوارم وەرە ئــەی ڕەســـــــــتـگـارم
بدە دڵخـــوازی ئەو قـــەومــــەی هـەژارم
خــولاســـە بزنـەکــەی فــەرخــونده ئـاســار
دەچوو تا خــۆی گــەیانده بن گــەڵێک دار
مــەڕێک هـات بوو بەدۆست و هـەم ئەنیـسی
هەمــوو کــارێکی وی بۆ خـســتـە کـیـسی
هەتا ســـەرمــا نزیک بوو هەر شـــەو و ڕۆژ
لەنێـو ئەو مــێـرگــەدا بوون بێ گــڕە و تۆژ
بزن ڕووی کــردە مـــەڕ پێی گـــوت بەیاری
وەرە خـــــانوویێکی چاکــــەین تـا نـەباری
ســـبــــەی ســـــەرمــــایە، باران و کـــڕێوە
نەشـێین خۆمان بـەخێوکـەین هەر لە جـێوە
لە بۆ هـەر جـــۆرە کـــارێکمـــان بەکـــارە
بــلا دەسـت پــێ بـکـەیـن بــێ پـوول و پــارە
بەتوندی مـەڕ گـوتی ئـەی شـێـتی بێـهـۆش
لە ســـایەی جلک و بەرگی خــــۆمی داپۆش
چ ئیـحـتـیـاجـیم هەیە دەست کـەم بەقـوڕدا
بکێـــــشم ئەزیەتی دونیـــــا بـەســـــەردا
کـــە بزنی عـــاقڵ و دووربینی کـــارزان
بهـیـسـتی، پێ کـەنی لەو عـەقڵـی نازان

بەری خـۆی دا بەجـێـیـەک بـزنی زیرەک
بینای نا خـانوومـان و دار و دیرەک
بەدەسـتـووری ئەکـابیـر ژوور و هەیوان
بەخـشـتی سـووری دانا کـۆشک و سـەیوان
ئـەگـەر هـەر هێـندەی بزنێک بزانـین
دەکـۆشـاین بۆ ژیانی پاک و خـاوین
تەمـاشـای پاش و پێـشی کـاروبارمـان
بکەین تاکـو نەمـردووین شـەو لە سـەرمـان
بزووت سـەرمـا کـە زسـتـان هاتە پێـشـا
مەڕی ئەحمەق لە سەرمان جەرگی ئێشا
گـوتی: ئەی یاری دێرینەم بەقـوربان
جـێگەی شـان و سـەرم کـە بمدە ئامـان
لە سـەرمـا عـەقڵ و هۆشم لێ بڕاوە
لە سـەرمـا هێـزی جـارانم نەمـاوە
بزن پێی دا بەڵان جـێگای سـەری کـرد
بەشـەو گورگـێکی گـەییێ دووگـەکـەی برد
سـبـەی هەڵسـا بزن دی مـەڕ خـوراوە
بەغـەیرەز پێـست و ڕیخـۆڵەی نەمـاوە
هێنای ڕیخـۆڵەکـەی کـردە گـوریس زوو
بەپێـستی دەرگـەکـەی ڕێ خست بەدەرچوو
گـوتی: ئەی ڕۆڵەکـانی شـۆخـوشـەنگم
دەری خـۆتـان گـرێ دەن ناو و نەنگم
دەچـم بۆ گـیـا دەرک بۆ کـەس نەواکەن
لە دوژمن پڕ حـەزەر بن نەک بەباکـەن
بەسـووکی پێی دەگـوت: ئەی شـەنگوڵی من
مـەبە غـافڵ لە مـەکـری دۆست و دوژمن

کــە ویســتم بچــمــە کــێــوێ گــیــانــی دایە
لە گـــــورگـــــان خــــۆ بپـــارێزن لە لایە
لەســــەر خـــۆتان گــرێ دەن دەرک و بانـان
مـــەبن هێـــمن لە فـــێـــڵـی گــورگی نـادان
لە دەرەوە گــــورگ دایم کـــــینـەجـــــۆیە
هەمــیــشــە مــەتڵــەبی ئـەو گـۆشــتی تۆیە
لە من بێ ترس ئەگـــــەر بێ، زوو بەزوویی
دەتانخــوات بێ قــســە و بێ ڕەزمــجــوویی
کــە من وام زانی پێی شـێت بووم و بێـهـۆش
لە ئـاینی خــــیـــــرەد دەرچووم ژەهـرنـۆش
ئـەگـــــەر بۆمـــــان وەدی بێ دوژمنـی بەد
دڵی وەک بەرد و بێ شـەرم و ڕەحـمـســەرد
بەزوڵم و جــەور دڵی گـرت لێ مــەدا مــشت
نە گــیـــان و مــاڵ و دڵ، دیلی دەبا گــشت
لەنێــو جــەرگــەی دەروونمان دایە دوژمن
تـەواوی کـــیــــشـــــوەری کــــوردی بگرتن
نـە دەتوانی دەری خـــــۆت لێ گــــرێ دەی
نە مــــومکینە ئـەویش بێ دەنگ دەرخــــەی
بـەپیـــاوێکی دلێـــری ڕۆســـتـــەم ئاســـا
هـەیە بۆ کــۆمــەگــیت دەست باتە داســـا
نە جـــــــامـــــــاسپ هـەیە دەردت بـزانـێ
نـە کـــــــــاوست هـەیـە دوژمـن بـەزانـێ
نەکـــــاوەیەکت هـەیـە ڕاکــــا درەفــــشـی
بـوێراسپ ڕفـــێنی تاجـــــبــــەخـــشی
گــەلێک چاکی دەفــەرمــوو عــاقڵ و مـــەند
بوزرگـە مـێـهـر حـەکـیـمی شـیـرەت و پەند

له هـەرلا دوژمنـان لێت بوون کــەمــینگیــر
بڵندبە زوو وەدەست خــە خــەنجــەر و شـیـر
خـــووایا چـارەیی بێـــچـــــارەیی تۆ
پـەنـایـی بـێ کـــــــەس و ئـاوارەیـی تـۆ
مـــەڕی بـێ شـــوان و بەرخـی بـێ خـــودانم
بـز و کـــــاریلـەیی بـێ گـــــوێ و زبانم
له دەســـتـی گــورگ و دڕندە و ســتــەمکار
بمانپـــــارێـزە ڕۆژ و شـــــەو ببــــە یار
عـــەزیزم بزنەکــە چوو گــەییــە دەشـــتێ
بەچڕیان دەڕۆیی دەیکردە گـــــەشـــــتێ
کــە دەرچوو دایکی گــورگی پڕ فــڕوفــێڵ
بەســـــاڵۆسی دەهات هــەروەکـــــو دێڵ
بەمـــاتە مـــاتە هات گــەییـــیـــە بن دەر
تەمــاشـای کـرد بەچاکی گـورگی بەدفـەڕ
کـــە هـاتوودی کـــەوا دەرکـــەی ژەنیـــوە
لـە ترســـان دەرک و بانـی توند خـــەنیـــوە
بەنێـــرەنگ و فـــســــوون و حـــیلەبازی
زبانی خـــۆش و شــیـــرن کـــرد بەگـــازی
کـە ئەی شـــەنگوڵ و مـــەنگوڵ گـیـانـی دایە
لە گــوانا شــیـــر زارم گــیـــای تیـــایە
وەرن دەرگـــــــا وەکــــــەن ڕۆڵـە لە دایـە
گـــەلێک مـــاندووم لـە بۆت هێــزم نـەمـــایە
هـەتا تێـــر شــیــــروکــەم کـــاری عـــەزیزم
تـەوانـای پـشـتن و بـۆ چـۆک و هـێــــــــزم
دەڵێ شــــەنگوڵ کـــە دایکی ئێــمـــە شــینە
تـو زەردی دوژمنـی ئێـــمـــــەی بەکـــینە

دەچێتـە مـاڵی خـەمگەر شین دەکـا خـۆی
بەچوسـتی دێتـەوە ئـەو گـورگی بـەدخـووی
دەڵێ شـەنگۆڵ کـە دایکی ئێـمـە ڕەش بوو
ڕدێنیـــشی هـەبوو دوو چاوی گـــەش بـوو
بەلـەز چوو خـۆی لـە قـوڕ خـست و گـەڕاوە
دووبـارە گــــــورگـی زاڵـم هـات بـەتـاوە
گـــوتـی شـــەنگوڵ: ئـەی زاڵـم کــە دایکم
سـپی بوو وەک کـولووی لۆکـە بەخـواکـەم
بـەتاو بـاز دەدا چوو گـــەییــیـــە کـــوورێک
لەنێـو قــسـڵا دەگـەوزی بوو سـپی و ڕێک
گـــەڕاوە هـاتـە پشـت دەرگـــا بـەتوندی
گـــوتـی دەرکێ وەکـــەن زووبن بـەڕەندی
ددانم پڕ لە گــیـا، گــوان پڕ لـە شــیـــرە
دەم و گــیــانم لە بۆتـان چاک و خـــێــرە
جـوابی داوە شـــەنگوڵ جـەرگی پڕ خــەم
نیـــشـــان دە دەست بزانم چنگە یا سم
لـەوە تـرسـم هــەیـە بـێـگـانـە بـی تـۆ
بـەدەنـگت لێم خــــــۆیـانە دوژمنـی تـۆ
کە وەی بیست گورگی پڕ حیلە سـەری برد
کـــەلێنی دەرکی لابرد دەســـتی تـێ برد
گـــوتـی: هـانی تـەمـــاشـــاکـــەن بنۆڕن
لە دەست و پەنجـە ئێـسـتـاکـە دەنۆڕن
کـە شـــەنگوڵ دەسـتی دی کـردی گـرینە
لە چاو فـــرمـــێـسکی ڕێت ئـەو دڵبــرینـە
گــوتی پێی پێت وایە تۆ کـــە گـــورگی
لە بۆ تیــرە و ڕەگـەزمــان دەرد و مـــەرگی

له ڕووت دیاره کـه بێ ڕەحـمی و سـتـەمكار
له ملتـا خـوێنی ناحـەق سـەدهەزار بار
ئەگـەر دایكم بەشـاخی تیـژی وەک شـیـر
لە جـەرگت دا دەزانی گـورگی یا شـێـر
کـەسـوکـارم بەڕاسـتی گـەر وەخـرِ بن
بەیەکـدەسـتی لە بۆتان ڕێک بەدەربن
سـەرۆکـان و بزن و نێـری لەگـەڵ کـووڕ
نە شـێـر و گـورگ و ڕێوی، نە پڵنگ دوڕ
نە هرچ و نە بەرازان خـۆ لە پێـشـیـان
دەتوانن ڕاگـرن دەمـرن لە ئێـشـیـان
بەڵام ئێسـتـاکـە هەرکـەس چوونە کـێـوی
لە مـاڵدا مـانەوە چوار کـەس هەتیـوی
کـە گـورگی حـیلەباز مـەئیـووس دەمـاوە
لە شـەنگوڵی دەپرسی و دای سـڵاوە
بڵێ شـکڵی چەچەی دایـکت چلـۆنـە
کـەوا گـازندەیی لێم، پێت درۆنە
گـوتی پێی دایکی من پەنجـە حـەنایە
بەڕەحـمـە نەک وەکـو تۆ بێ وەفـایە
لە بۆمـان زۆر بەدڵخـۆشی دەکـۆشی
لە پیـسی و عـەیب و عـارمان چاو دەپۆشی
گەلێک دەسـتـپاک و خاوێن هێندە مـستی
خـەتا و جـەور و سـتـەم نایەت لە دەسـتی
دەچێت ڕەنگین دەکـاتن دەست و پاشی
گـەڕاوە دڵ بەکـینـەی چاو هەراشی
لە پشت دەرگـایەوە دەسـتی درێژ کـرد
بەناڵە و ئاهەوە دنیـای قـرێژ کـرد

دەمــــێک دەســـــتی بردە نێـــو کــــەلێنان
دەمــــێک زۆری دەدا چوارچێـــو بەکـــینان
لە ڕێسمـەی دەرکی توند کرد چەنگ و نینۆک
گـــرێژنەی دوو دەری ڕاکـــر بـەزۆر ســـووک
بەســــەد نێــرنگ و ئەفـــســوون و بەهانە
بەپشت لێی دا وەبوو دەرگــــا و کــــولانە
لە ســــــەر بەدبین و زاڵم دەروە کـــــــردن
لەگــەڵ نەفـسی تەمــیــز زوڵمــێکە مــردن
کـــە ڕێی دوژمن لە ســــەر مــــاڵت کــــراوە
ژیانت مـــــەرگــــە خـــــزمت ســـــەربڕاوە
لە دەست بێگانەدا هـەر کـــەس کــەمــاڵی
وەکـــو کـــۆرپە لە دەست گــــورگـــا دەناڵی
ســتــەمگەر گـورگی بێ دینیـان کــە نۆڕی
لە گیانی خۆشەویستیـان دەست دەشۆری
دەڵێن کــــــاریلە حـــــــەیوانە و نـەزانیت
نـە دوژمـن ناســــــە، نـە چاکــــە دەزانێت
ئەگــــــەر پیـــــاوێکی زانا وەک ئەوان با
دەبوو زوو تێ گـــەیشـــتــبــا چی خـــراپا
بـــەلام نـــە دۆســـت نـــە دوژمـــن دەنـــاســـن
لەبەر کـیـبـر و حـەسـەد بێـهـۆش و کـاسن
لـەگــــەڵ دوژمـن ڕەفـــیــــقن دوژمـنی دۆست
لە خـــۆ ناگـــەن دەیانگوورون لەنێــو پۆست
بەڕاســـتی گـــورگ کـــەوتە نێـــو هەژاران
پەلامـــــــــارێکی بردە بـەرخی جــــــــاران
لەگـــوڵوێنە خـــزا زوو کــاکــە شــــەنگوڵ
لە تـەندوورا وەشـــێــرا گـــیــانی مـــەنگوڵ

بەچەنگ و دەم دڕی تیـــتڵ خـــورا چوو
پەلی کـرد بیـبڵ و خـواردی و بەدەرچوو
وەرن ئەی قـەومی مـەزلووم هوشـیـار بن
لە گـورگی ناگـەهان پەرهیـز و کـار بن
کـە بێکەس بوو دەیانخـۆن گـورگ فـەرزەند
لە دەســتــو دەردەچێ روحی جگەربەند
لە بۆت دێ دوژمنی پڕ مـەکـر و حـیلە
دەگـاتە نێـو ژن و منداڵ چوسـیلە
وەکـو گـورگـێک بەچنگ و کـەڵبە و دەم
دەخنکێنێ لە بۆت گـا و بزن و یەکـسم
نەدەسـتـێکە لەگـەڵ ئەو بێ و بەشـەڕ بێ
نە پێی چووین هەیە هەڵبێ و بەدەربێ
بەفـیـتنە و حـیلەبازی یەک لە دووی یەک
دەگـیـرێن و دەچن هەریەک بەدەست یەک
لە سـەحـرا چۆن گـەڕاوە بزنی هوشـیـار
کـەوا ژوور خـاڵیـیـە نە کـوڕ نە دیار
نە شـــەنگوڵ و نە مـــەنگوڵی دیارە
نەقـاپە و کـەوچکە نەخـوانچـە پارە
بەدەنگی بەرز بانگی کـــرد و گـــریا
لە خــۆی دا شین و دادی کـرد بەهوریا
لە گـوڵبین دەرکـەوت شـەنگوڵ بەنووزە
لەنێـو تەندووریدا مـــەنگوڵ کـــرووزا
وتی ئەی دایکی دڵســۆتی جگەرغــەم
مـەپرسـە چن بەسـەرهات بێ تۆ یەکـدەم
لە دەست گـورگی لەعـینی بەد سـەرئەنجام
بـەنـاخـی ئـەرزیـا چـێ نـاوی بـەدنـام

ئـەوەنـدە ئـەزیـەت و جـــــــــەوری مـنـی دا
بـەکـــاک و خـــوشکەکـــانم ســــەد ئەوەندا
بەچەند حــیلە و درۆ و ڕەنگ هاتـە پێــشـێ
لەکن ئەو مــەکـری شــەیتــان بوو بەپووشێ
هـەتا دەرکی وەکـــرد ئەو گـــورگی کـــافـــر
نـەمـــــا ڕۆژی ژیان و تـەن هـەمـــــوو مـــــر
بەپەنجـــەی زوڵمی ئەو چوو کــاکــە تیــتڵ
بـەخــــوێنی کـــردە ڕەنگین دادە بیـــــبڵ
لە ترسـا چوومــە نێــو گـوڵبــینی تـەندوور
هـەتا گـــیـــان بێ لە ئافـــات و بەڵا دوور
نـەمـــردم ســــەد خـــراتر بووم لـە مــــردن
کـــە کـــاکـــە و دادەیی منیـــان دەبردن
کـــە بیــســـــتی ئەو بەڵایە بزنی عـــاقڵ
بەهاوار کـــردی گـــابۆر داخ لە ســـەر دڵ
کـــە داخم بۆ تۆ تیـــتڵ پارە جـــەرگم
لە بۆ بیـــبڵ نـەمـــاوم یاخـــوا مـــەرگم
بەهـەردەم غـــەمـــڕەوێنی من بەقـــوربان
بەشـــەو غـەمخـوار و یاری من بەقـوربان
ڕەفـــیــــقی دڵگوشــــاکــــانم بمردبام
نـەوەک وام بیـــســـــتـبـــا یانە بەبەرد بام
لە کـــوێن ئەی تیـــتڵ و بیـــبڵ لە دایێ
ئـەنیــــــــسی ڕۆژگـــــــاری باب و دایێ
بـەشــەو هـەمـــدەنگ، ڕۆژ ئارامی گـیـــانم
ژیان و کـــۆرپەڵەی من شــیـــر لە گـــوانم
وەرە ئەی تیــتــڵی دایکت لە کـــوێی تۆ
چکۆلە و قـــشـــپـــلانەی من لە کـــوێی تۆ

لە کـــوێی ئەی زینەتی دامـــێنی دایکت
لە کوێی ئەی غونچەیی بێستانی دایکت
وەرە ئەی شـــۆخ و شـــەنگی مـــامـــزی مـن
وەرە ئەی چاو هەڵۆی ڕەوکـــــــەوی مـن
کـــچم بیـــبڵ کـــوڕی شـــا لایقت بوو
کـوڕم تیـتڵ کـچی شـا عـاشـقت بوو
چ غـــەدارێکە ئەو زوڵمـــەی لە من کـــرد
ستـەم کێشتی نەمـامی وا قـەڵەم کـرد
ئەگەر گەردوونی ئەجزات کوت بەکوت کەم
ئەگەر شێری فەلەک بێ گۆشتی لەت کەم
ئەوەی گـــوت دەرکـــەوت چوو بانی ڕێوی
گـوتی: ئەو کێیـە سـەربانم دەپێـوی
دەڵێ ئەوە من منم منمن منۆکـــــــە
دوو چاوم پێـــــوەیە زۆر بزبزۆکـــــە
دوو شـاخم پێوەیە تیـژ وەک ڕمـۆکـە
دوو گـوێی گـەورەم هەیە پان وەک برۆکـە
بزانم کێیـە خـواردی تیـتـڵی من
دەبێ زوو بێـتـە مـەیدانی شـەڕی من
دەڵێت نەمـخـواردووە من تیـتـڵی تۆ
نەدیمـە پێـشێ بۆ جـەنگ و شـەڕی تۆ
لەوێ ڕۆیشت و بۆ بانی گـــــورگ چوو
تەپە و سمکۆڵی دەست پێ کرد و هات چوو
لە خـواری گـورگ بانگی کـرد بەهاوار
بەبێ ترس و خـەوف خونخـواری غـەددار
گـوتی: کێیـە لە سـەربانم دەچێ و دێ
تەپا تەپ بۆ چییـە بێ عـەقـڵی بێ جێ

بزن وەک هەور قیژەی کرد و ڕاسا
گوتی: ئەی گورگی پیسی حەق نەناسا
لە بۆ چی خۆت وەشارد و چوویە لانە
وەرە دەر بۆم مەهێنە هیچ بەهانە
لە بۆ خواردت تۆ تیتڵ و بیبڵی من
لە بۆ بردت جگەر پارە و دڵی من
بڵێ بێچوولەکانی من لە کوێنە
بڵێ منداڵی شیرخۆرم لە کوێنە
وەرە تا داخی خۆمت پێ بڕێژم
زگت بدڕم لە خوێنت هەڵبکێشم
بە تۆڵەی تیتڵم چاوت دەرێنم
لە باتی بیبڵم پێستت گورێنم
کە بیستی لێ دوا ئەو گورگی بەدخوو
لەنێو ماڵی دڵیدا کردی هوهوو
کە ئەی نازان تو چەندە هەرزەبێژی
لەبەر بێ عەقڵی مەستی و گێژ و وێژی
دەڕێژی ئاخوداخت دوور بەدووری
لەوان لاف و گەزافان هیچ نەبووری
ئەوێستا پێت نیشان دەم حاڵی تیتڵ
ئەتۆش داوێمە نێو چالاوی بیبڵ
ئەوەی گوت گورگ لە ماڵی خۆی بەدەرچوو
خەتای کرد چونکە ڕێگای بۆ خەتەر بوو
بزن شیری لە مل کرد و مەتاڵی
لە بۆ شەڕ شاخی خۆی تیژ کرد و ماڵی
لە بۆ شەڕ چوونە مەیدان هەردوو دوژمن
وەکو شێر لێک خوڕین ببڕی تەن و من

دوو لا وەک پیل گـەڕانـە نەعـرەکـێـشـان
بـەوێنـەی هـەوری نیـسـانـێ خـرۆشـان
لە بۆ یەک کـوشـتنی دڵیـان دەجـۆشـا
زرێ و خـەفـتـان و پۆلایان دەپۆشـا
بەنـەعـرە و قـیـژە مـەیدان پڕ لە دەنگ بوو
دراوسێ و خـزم و خـۆیشـانیـان وەخـڕ بوو
دەڵێن ئەو کـێشـەیەی هەنگۆ لە مـەیدان
تـەواو نـابـێ وەرن بـۆ کن سـەرۆکـان
بـەعـورف و عـادەتی تیـرە و ڕەگـەزتان
وەدەست خـەن تۆڵەیی کـارێ لە سـەرتان
چ حـوکـمی دا بەهەنگۆ حـاکـمی شـەرع
وەرن هەردوو تەرەف گوێ بدێرنە سەر شەرع
بـەدادە ڕێـکـوپـێـکـی هـەر ژیـانـێ
نـەپرسـینـە دەرۆخـێ دوودەمـانـێ
ئەگـەر پرسـین و یاری و یەکـدڵی بوو
نـە گـورگ نـە شـێـر و ڕێوی تەریبـوو
قـەراری ئەهلـی ئاوایـی بەجـارێک
درا سـوبحـەی بڕۆینە تەک بەکـارێک
بزن گـەڕیاوە مـاڵ و شـیـری دۆشـی
لـە بـۆ یـاری هـەوێنـی کـرد و پـۆشـی
گـورگ ترسـا لـە قـازیی چاو بەسـورمـە
کـە چاوی پێ کـەوێ بیکاتـە سـیـرمـە
دەزانـی پـیـاوی عـاقـڵ بز هـەژیرن
لە زوڵم و ناحـەقی هەر گـورگـە ژیرن
دەلەرزێ گـورگی خـاین لەو قـسـانە
نـەمـا ڕێـگـای هـەڵاتـن نـە بـەهـانـە

دەڵێن هەمبانەیەکی پڕ لە با کرد
دوو دانە نۆکی خستێ و دەرکی بەند کرد
چووە کن قازی سۆزی بەربەیانی
گوتی: قوربان ژ بۆ تەم تووتن ئانی
ئەمە تووتنێکی چاکە و بۆنی خۆشە
کە بیکێشی دەڵێی عەتر و بنەوشە
لە شاور و شنۆ نێریم لە یەک دان
گوڵاوم لێ ڕشاند و کردمە هەمبان
کە قازی کردیەوە دەرکی هەمبانە
لەپڕ دەرچوو لە چاوی دا دوو دانە
بەجارێک هەردوو چاوی کوێر دەبێتن
ڕقی گورگی لە دڵدا زۆر دەبێتن
بزن هەڵسا هەڵی گرت دیزەلێک ماست
بەدیاری بردی بۆ قازی و تکای خواست
دەڵێت قازی: کە گورگی مایە فیتنە
بەنۆک دوو چاوی کوێر کردم چ گوتنە
دەڵێن هەندێک لە ماستی دا لە چاوی
هەڵات ڕوون بووەوە دەیدی زۆر تەواوی
ئەوێستە حیلە شەرعێک ساز دەکەم من
نەمێنێ ڕێی قسە بۆ گورگی دوژمن
بەحوکم و ئاینی حەفتا و دوو تیرە
دەدەم فتوا کە کوشتنی گورگ خێرە
ئەمە ڕۆژێکە وەختی ئینتیقامە
دەبێ ئەمڕۆکە ژینی کەی تەمامە
بەهەر حیلە و فرۆفێڵێکە ئەی بز
لە بۆ مردنی قسوور ناکەی تە هەرگیز

له ئاسن جـــووته شـــاخـــێکی نەبزدا
ســەری تیـژ کـرد و چەندی مــاڵومــشت دا
دوو شــاخـی کـول لبـادی بۆ گـورگ کـرد
وتـی بۆ کـوشـتنی گـورگم شــەرع کـرد
بـەتالووکـــە نویسـی قـــازی قـــاقــــەز
له بۆ جـــەلبی گـــورگ هـێنانـی بوو فـــەرز
کـــە هـات ئەو گـــورگی زاڵم خـــاینی دین
له پۆتراکــیـــان بەست شــاخـی لبـادین
هەمـوو منداڵ و گـەورەی شـار وەخـڕ بوون
سـەرۆک و ڕیش سپی هەند خۆش و گەڕبوون
گـــورگ دوو چاوی زەق کــــردن له بزنـی
بەتونـدی تێـی خــــــوڕی تۆ چی نه بـزنـی
له بیـرتان چوو بەشــەو لوورەم له شــاخـان
هـەمـــوو شـــەو ژان و بڕکم بـوو له داخـــان
هەمـیـشـە پارووی من بوو، پاک و پیسـوو
بڕێسـن چەندە، هەر خـــاوە گـــوریســــوو
کــــە بۆم هـەڵکـەوتبــــایە بـوو دەهـاتم
یەکـــێکم لـێ دەخــــواردن، هـەڵدەهـاتم
له مـــیــری خـــۆ بکه شـــەرم و حـــەیایان
مـــەبه مـــایەی شـــەڕوشـــۆڕ و هەرایان
له گـــــەورە تـا چکۆلـە هـەر خــــــوراون
له دەست تیـرەی گـورک مـردوون و نەمـاون
ئەوێستـە حـاڵی پێشـووت پێ نیـشـان دەم
بەگـــازێک خـــۆم و خـــۆتت پێ نشـــان دەم
لەپێـــشــــدا ســــەد هـەزار فــێــڵم دەدیوە
بەشــەو تاکـــو دەگـــەیمە جنسـی ئێـــوە

هەنووکە ڕۆژی ڕوونە و ئەمری قانوون
لە پێش چاوان لەتت کەم سپڵەیی دوون
وتی بزنی زرنگی دڵ بریندار
ئەمە مەیدانی جەنگە شێتی غەدار
لە بۆت مەعلووم دەکەم چۆن بێ ژیانت
نە ڕەحمەت پێ دەکەم نادەم ئەمانت
دزی ڕێگر شەقی پڕ مەکر و حیلە
هەمیشە زوڵم و خوێنخواریت وەسیلە
نە ڕۆژی جەورە ئەمڕۆ، نەفرۆفێڵ
بەشاخێک پێت دەڵێم گۆلی وەیا دێڵ
گەلێک لاف و گەزافیان کرد لە یەکتر
بەسەر یەکدا گوڕین دوو پیاوی شەڕکەر
بەناکاو لێی دا بز دوو شاخی سەر دڕ
دەڵێی بردت لە کوپێکدا لە ئاو پڕ
بەشاخ ورگی دڕی هەم لەتلەتی کرد
لەنێو جەرگ و هەناوی کوتکوتی کرد
لەنێو ڕیخۆڵە دەرکەوتن دوو فەرزەند
کە تیتڵ و بیبڵن ئەولادی دڵبەند
ئەگەر زوڵم و جەفا هەر کەس کە کردی
بەبێ شەرم و حەیا و ئەندێشە کردی
بەچاوانی دەبینێتن جەزایان
دەبێ ڕۆژێک بەپاداش کا هەموویان
خراپە هیچ مەکە تا بەد نەبینی
مەچێنە تۆی بەدی تا دڕک نەبینی
ئەگەر هەرکەس دڵێکی پڕ جەفا کرد
لە ئاخردا دەزانێ چەند خەتا کرد

لەگــەڵ جنست مــەکــە زوڵم و جــەفـا قــەت
ئـەگــــــەر لێت دەن لـە ڕێگـادا بـەبـێ لەت
ئـەگـــەر کـــارێکی ناچیـــزەت لـە خـــۆ دی
لەبـەر بێ عــیلمـــیـــیــە تێ بگە نەفـــەوتی
کـــە زانیت عـــیلم و عـــیـــرفـــانت تـەواوە
مـــــەدە ڕێگا بـەزوڵمــــێکی کـــــە مـــــاوە
کـــەگـــورگـــێک لێت بخـــوا منداڵ لە مـــاڵی
تـە تـەدبیـــــــــر بیـکـوژە یـا هـەر بـنـاڵـی
کــــــە تـەدبیـــــرت هـەبوو زاڵم چەوا کــــا
دەگـــــەوزێ وەک ئەســـیــــرانت لە خـــاکـــا
***
ئەوەم ڕێک خـــست کـــە تا منداڵ بخـــوێنن
بـزانـن ژین چیــــیـــــــە لێی ڕانـەمـــــێنن
بـز و ئـەو گــــــورگـــــە بۆم بوونـە بـەهـانـە
نموونـەی ژیـنـی کـــــوردانـە فــــــەســــــانـە
کــە تـا منداڵی کــورد هـەر شــێخ و گــەورە
بـزانـن تـێ بـگـەن هــەرچـەندی جـــــــــەورە
ئەوەندەی مـیـر و مــەزن و کـاربـەدەست بێت
خـــراپی و چاکـــەیی مـــیللـەت لەوان دێت
لـە کـــــاری گـــــەورە چاوی خــــۆ دەپۆشن
لە هیچ وپووچی وەک مـــەنجـــەڵ دەجـــۆشن
عــەدوومــان گــورگــە مـیللەت بـزن و کــارین
لـە ژێر چـەنگاڵی جـــــەهـلا زارخــــــوارین
لـە خـــۆمـــان ڕوودەدا ئێـــمـــــەین وەســـیلـە
دەلیلی گـــورگ و مـــەکـــر و فـــێڵ و حـــیلـە
وەکـو بزنێک نەشـێن حـەقـمـان بخـوازین

له مـــەیدانی خـــودێدا شـــێـــر و بازین
ئەگـەر گـورگـێک بخـوا پەنجـا هەزار کـیـژ
هـەمـــوو بێـــدەنگ دەبن هـەروەک ژنی پـیـــژ
کـە ئێـوە دەنگ نـەکـەن خـۆ ڕانەسـتـێن
دەبێ بمرن هـەمـــــووتان خـــــۆ پســــێن
ڕەئیس و عـێل و مـــەئمـــووران و خـــاوەند
له بزن و گـــورگ بگرن عــیــبــرەت و پەند
بـەبێـــدەنگی و پەرێشـــانی کـــە خـــەوتن
نه عــیلم و مـــەعــریفــەت نه پێـشکەوتن
لەگـەڵ یەک کیبر و بوغز و یـەک نەکێشان
بـزۆتـی ئـاورن بـۆ زام و ئـێـــــــشـــــــان
هەمـــوو دنیـا دەبێـتـە گـورگی خـونخـوار
وەکــو دووگی مـــەڕن نەک بزنی شـــاخـدار

***

ئاوڕێکی پاشەوە

بەندی دووەم

حکوومەتی بەرزەکانی
کردەوەی خێوی زاری کرمانجی

سەید حوسێن حوزنی موکریانی

آوریکی پاشەوە

(بەندي دۆەم)

﴿ حکومتی بەرزەکانی ﴾

﴿ کـردەۆەی خیۆی زارکرمانجي ﴾

السيد حسين حزني

مکـریاني

۱۰ تەموز ۱۹۲۹ ٦ محـرم ۱۳٤۸

« رواندز لە مـەزرکەی زارکرمانجي دامەزرا »

(نشریات زارکرمانجی ۱۱)

مێژووی شارەزوور لە قروونی وستادا

وە

سەربهووردی حەلوان و دینەوەر

دینەوەر: لە بیست فرسەخ زیاتر دووری هەمەدان هەڵکەوتووە. لە دەوری مەدەنیی ئیسلامدا شارێکی گەورە و خۆش و ئاوا بووە، هەروەکو لە سەربهووردی عولەمایاندا دێتە گوتن، گەلێک پیاوانی گەورەی تێدا پەیدا بووە. ئەو شارە ئەمڕۆکە وێرانەیە. شەمسەدین سامی لە یاقووتی حەمەوی دەگێڕێتەوە کە ئەو شارە سێ چەندانی هەمەدان گەورە بووە.

حەلوان: یەکێک لە شارانی گەورە و بەناوبانگی کوردان بووە لە شارەزووردا سەد و نەوەد کیلۆمەترە لە ڕۆژهەڵاتی بەغدا واقیع بووە. شارێکی گەورەتر لە بەسرە و کوفە و سامەڕا و بەغدا(؟) بوو. کاولەکانی لەسەر ڕێگای بەغدا کە بۆ کرمانشا دەچێ لە کەنار یەکێک لە چۆمەکانی «دیالە» هەڵکەوتووە. گەلێک کانی گۆگردی هەیە. هەنجیری گەورە و چاک و هەناری بێ وێنە و باشی هەیە.

لە گەلی و دۆڵێکی ڕێگای پێدا دەچێتە نێو شارەوە، دوو دار خورمای بەناوبانگی هەبوو کە هەموو شوعەرایانی ئەو دەمانە پێیان هەڵگوتووە. ئەو شارە لە پێش ئیسلامەتیدا بەگەلێک زەمانان هەبووە.

لە چاخی حەزرەتی عومەردا، هاشیمی کوڕی عەتەبە کە زاوای سەعدی وەقاس بوو، بەسوڵح لە ساڵی ١٩ یان ١٧دا گرتی؛ ئەویش زۆر چاخان حاکمی بوو. گەلێک عولەما و زانا لە حەلوان دەرچوون لە جێگای خۆیدا باس دەکرێن.

یەکێک لە عولەمایانی ئینگلیز «راو لنیسۆ» ناو، لە وێرانە و کاولەی حەلواندا چەند جێگایێکی کۆڵیبوو، ئاسارێکی زۆری کوردان و ئیسلامانی لێ دەرخستبوو. لە گرتنی ئەو شارە هەتا چاخی دەرکەوتنی حکوومەتی بەرزەکانی، لە تەرەف والیی کوفەوە بەئیدارەیێکی تایبەتی ڕاگیرا بوو.

بەندی دووەم

مێژووی (تەئریخ) حوکمدارانی دینەوەر و شارەزوور

٣٣٠-٤٦٠ھ

یەکێک لە میران و گەورەیێکی کوردی شارەزوور ناوی ئەمیر حوسێن بوو. لەنێو کوردستانی شارەزووردا فەرمانڕەواییی دەست پێ کرد و لە هەموو لایەکەوە کوردی دەورو‌پشتی لە خۆی کۆکردنەوە. لە ساڵی٣٣٠ھ دا تەپڵی سەربەخۆیی لێ یدا. هێندێک جاران لە دینەوەر و گەلێک چەلان لە شارەزووردا حوکمداریی دەکرد. لە هەموو خاکێکدا میر حوسێن بەرزەکانی ناوبانگی [دەر] کرد و بەسەخاوەت و بەخشیش و بەئازایی و زرنگی خۆی نواند و ڕۆژ بەڕۆژ هێزی پەیدا کرد و سوپا و چەکی فرە بوو. زەوی و خاکی گەلێک کەوتە دەست و پۆل پۆل کوردەواری پەنایان بۆ دەبرد و دەبوونە ژێرفەرمانی.

ئەلموقتەفی بیللا ئیبراهیم خەلیفەی عەباسییان کەوتە ئەندێشە و بیرەوە، لەشکرێکی قورسی ڕێک خست و لە ژێر فەرماندەی ناسرودەولەی وەزیری خۆیدا ناردیە سەر ئەمیر حوسێن بەرزەکانی. لە یێکەمین شەڕدا لەشکری خەلیفە شکا و زۆر بەشپرزەیی و پەرێشانی کەمێکی ڕزگار بوو و گەڕاوە بەغدا و گەلێک ئەسباب و تالآن کەوتە دەست ئەمیر حوسێن. ئەمیر حوسێن بەو سەرکەوتنە بەهێزتر بوو، پیاوەکانی زرنگتریان دەست خست و چاویان لە شەڕ دەکراوە [و] ترسیان نەما. ئەمیر حوسێن لەشکری ناردە سەر چەند قەڵایانی شارەزوور و کردنیە لەشکرگا و لە پاش ئەو شەڕە ئەمیر حوسێن زل بوو؛ لەشکری ڕێک خست و بناغەی حوکمداریی قایم کرد. جار بەجارێ لە دەورو‌پشتەوە جێگای فرە دەکرد و لەشکری زۆر دەکرد و قەڵا و کونگرانی توند و سەخت دەکرد، هەتا بەجارێک خاکی هەموو شارەزوور و دینەوەری بەدەورو‌پشتەوە خستە ژێر پەنجەیەوە و فەرماندەی لەسەر

هەمــوو شــار و قــەلاّیانی دانا؛ ســەر ڕەقــانی نەرم کــرد. کــەســێکی لەو خــاکــەدا بەرابەری بکربا نەمان.

لە ســاڵی ٣٣٨ھ دا مــوعــیــزودەولەی بووەیە لەشــکرێکی گــرانی هەڵگرت و چووە سەر ئـەمیر حوسێن؛ هـەردوو لا بۆ کوشـتار ڕووبەڕووی یەک بوون. لە پاش گـەلێک کوشـتار و یەکتر قڕکردن، موعیزودەولە بەناچاری مامڵەتی خـواست، بەنابەدڵی و پەرێشـانی گـەڕاوە. بەڵام هـەتا سـاڵی ٣٤٠ ئـەمیر حـوسێن لەگـەڵ شــەڕ و شـۆڕ و کوشـتار خـەریک بوو؛ ئـاسـوودە نەبوو. لەو سـاڵـەدا حـەسنەوی کوڕی خـۆی کردە سەرکردەی سوپا و ناردیە سەر سنووری دینەوەر، لە پاشی چەند جێگایێکی دیکە وەدەسـتـهێنان بەشـاد و دڵخۆشـییـەوە گـەڕاوە دینەوەر. هـەمـیشـە لە بڵندبوون و گـەورەیی دەکۆشـان و تخـووبی زەوی و خـاکی بەردەسـتـیـان لە دوژمن دەپارازت. هـەتا سـاڵی ٣٤٨ھ ئـەمـیـر حـوسـێن بەرزەکـانی بەئامـرزشی یەزدان شــاد بوو؛ حەسنەوی کوڕی بوو بەحوکمداری شارەزوور و دینەوەر.

حوکمداری حەسنەوی کوڕی ئەمیر حوسێن

کە ئـەمیـر حـوسێن بەرزەکـانی لە سـاڵی ٣٤٨دا مـرد، حـەسنەوی لە دینەوەر بوو. بەلەز هـەمـوو لەشکر و سـوپاهی لەسـەر خـۆی کـۆکردەوە و لە جـێگای بابیـدا بوو بەحوکمدار و هەموو خـاکی لە ژێر دەستیدا بوو گەڕا، قەلاّ و جێگایانی دامەزراند و گەڕاوە دینەوەر.

مـوعـیـزودەولەی بووەیە کـەلێنی دەست کـەوت و لەشکرێکی شـەڕکـەری لەژێر فەرمـاندەی نەیال گوشدا لە عـارەبانی حەمدانی تەعلەبی لە مووسڵەوە نـاردە سـەر شـارەزوور. حـەسنەوی لە ڕۆژاوای هـەولێـر پێشـوازیی کردن و گـەیشـتنە ئەوان و هـەردوو لا ســـازی شـــەڕ بـوون و بـەگـــژیـەکـــدا چـوون. لەشـکری نـەیال شکا و بەپەرێشـانی گـەڕاوە مـووسڵ. لەو شـەڕەدا گـەلێک تالاّن کـەوتە دەست حکوومـەتی کوردان. مـوعیزودەولە کە لەوە ئاگـادار بوو، قـوشـەنێکی ڕێک خـست و لە بەغداوە ناردیە سەر دینەوەر و گـەلێک دێهات و ئاواییـیانی تالاّن کرد و سووتاندنی و زۆری ئەزیەتی کوردان دا. حەسنەوی لـەولاوە بۆ پێش پێگرتنیان لەشکری ناردە دینەوەر؛ بەلاّم بـەخت یـار بوو. لەولاوە ڕوکنودەولـەی بووەیە کـۆمــەگی لـە مــوعــیــزودەولە خواسـتبوو کـە بچێتـە سـەر کوردەکـانی «گورگان». چونکە ڕوکنودەولەیان شەپەرزە

کـرد بوو. مـوعـیـزودەولە لەبەر ئەوە نـاچار مـا بـینای مـامـڵـەتی لەگـەڵ حـەسنەوی دامەزراند و بەشەرتی ئەمە کە لە خوتبەدا ناوی موعیزودەولە بخوێندرێتەوە.

حـەسنەوی کـەلێنی دەست کـەوت و لە مـامـڵـەتکردن جـیـڕ بـوو، لە پاش گـەلێک هەڕەشـە و چاوڕاو، مـوعـیـزودەولە چەند گـەورە و سـەردارانی بۆ تکا و پاڕانەوە ناردە لای حـەسـنەوی و٥٠ هەزار دینـار و دراوی مـامـڵـەتانە بۆ حـەسـنەوی نارد. لەسـەر ئەوە حکوومـەتـی کورد و بـووەیەکـان بوونە سـوێندخـۆری یەکـتـر و گـرێی دۆستایەتییان گرێ دا.

لە ساڵی ٣٥٦دا حەسنەوی لەگەڵ عیزودەولەی کوڕی موعیزودەولە نێوانیان تێک چوو، شـەڕێکی قـورسـیـان کـرد و عـیـزودەولە شکا و جـێگا و جـەلالی حـەسنەوی زیادی کـرد و مـاڵ و دەوڵەت زۆر بـوو. لە هەر چـوار کـەنارەوە خـاکی فـرە کـرد. گـەورەیی خـۆی بەهـەمـووان نـواند؛ زەبەردەسـتی و ئـازایی کـوردانی نیـشـان بەدۆست و دوژمن دا. نەیارانی چاوترسێن کرد.

لە سـاڵی ٣٥٧ دا بەخـتـیـاری دەیلەمی بۆ ڕێککەوتن لەگـەڵ کـوردسـتـانی شـارەزووردا چووە نزیک تخـووبی کوردسـتـان و لە حـەسنـەویی گێـڕاوە کە حـەز دەکەم پێکەوە ڕێک کەوین. پیاوانی زانا کەوتنە نێوان و لەسەر چەند مادەیەک ڕێک کەوتن. بەخـتـیـار چەند دیارییـەکی نرخ گرانی پێشکەش بەحـەسنەوی کرد؛ بوون بەدۆست. لەودەمـەدا تەعلەبی حـەمدانی لە تەرەف مـووسـڵەوە تەمـای سەرکێشیی هەبوو؛ هێندێک ڕەوەندی عارەبانـی لەسەر خۆی گرد کردبوونەوە کە بچێتە سـەر مووسڵ. عیزەدین بەختیار لەو بابەتەوە داوای یارمەتیی لە حەسنەوی کرد. ئەویش بەشـەرتی کـە سنووری هەتا سـەر «زاب» فرە بکا و زێی بادینانی نێوان مـووسڵ و هەولێر تخووب بێ. لەسەر ئەوە پێک هاتن.

حـەسـنەوی بەلەشکری کـوردەوە چووە سـەر مـووسڵ. تەعلەب کـە وای زانی ڕوو بەبەغدا هەڵات. نایب بەختیار کە لە بەغدا بوو بەوەکالەت دانیشتبوو، بەلەشکرەوە بۆ تەعلەب دەرکـەوت و بـەیەکەم هەڵمـەت تەعلەبی شکاند. لەولاشـەوە حـەسنەوی و بەختیار کەوتنـە دووی تەعلەب و هەڵیانبڕی و هەتا لـە شاری «رەقە»یان پەسـتاوت. هەرچەندە عەشـیـرەت و ڕەوەندی عـارەبیـان کـەوتە سـەر ڕێگا پـەرێشـانیـان کـردن، لەولاوە بەتاڵانێکی بێ ژمار گـەڕانەوە مـووسڵ و حدوودی کوردسـتـان لە ڕۆژئاواوە بوو بە زێی بادینان.

حــەسنـەوی بەفــەتح و زەفــەرەوە گــەڕاوە هـەولێــر و کــاروباری حکوومــەت و مـەملەکـەتداریی ئەو جێگایانەی ڕێک خست و دەورەیەکی بەشارەزووردا و گەڕاوە دینەوەر.

ڕوکنودەولەی بووەیە لە موعاهەدەی بەختیار و حەسنەوی کە کرا بوو، دڵگیر بوو؛ لەشکرێکی کـۆکـردەوە و لە ساڵی ٣٥٩دا لە ژێر فـەرمـانده و سـەرداری عەمیدوەزیردا ناردیە سەر حەسنەوی تاکو بەهەر جۆرێک بێ، خاکی شارەزوور و دینەوەری لە ژێر پەنجەی حەسنەوی دەرخا و بنچینەی حوکمداریی بەرزەکانیی فرێ دا.

حەسنەوی کە ئەوەی بیست دانیشوەرانی کۆکردنەوە و چلۆنایەتیی دوامایی ئەو کارەی لێ خواستن کە چۆن بکەن کار نەکەوێتە شەڕ و کوشتار. هەموو گەورە و بیرتیژەکانی دەست و پێوەندی حەسنەوی لەسەر ئەمە قەراریان دا کە شیر و خەنجەر وەشاندن بۆ ئەمرۆکەی حکوومەت بەچاک نایێتە بەرچاوان و وا چاکە بەنوازش و دڵداری ڕوکنودەولە لە فیکری شۆڕش وەپاش بخەن. بۆ ئەوە دوو پیاوی زرنگیان هەڵبژارد و ناردیانە کن ڕوکنودەولە و بەناوی تەدبیر ئاگری فیتنەیان کوژاندەوە و ڕوکنودەولەیان لەوە گێڕاوە پاشێ.

حەسنەوی حوکمدارێکی بەئیدارە و خێرخواه و میللەت پەروەر و زرنگ و بیرتیژ بوو. خاکێکی بەدەوڵەت و حەشەم کە لە ژێر حوکمیدا بوو ئەمانە بوون: «ئاهواز، خوزستان، نەهاوەند، ئەسعەد ئاباد، دینەوەر، شارەزوور». حەسنەوی بەدراو و سەرمایە و ئەسپاب و لەشکرێکی بێ ژمار و ڕێککەوتوو لەسەر ئەو زەوی و شارانە حوکمفەرما بوو. بەتەدبیر و مەشوەرەت، بەخۆنواندن و هەڕەشە و بەخشش و داین و بەئازایی و زرنگیی خۆی، ڕەعیەتپەروەری دەکرد و مەیدانی دەستدرێژیی لە دوژمنان بڕیبووەوە و هەموو دراوسێکانی بەچاکە ڕادەگرت و نەیدەهێشت دوژمنی بۆ پەیدا بێ و حکوومەتێکی ئازادی (مستقل) دامەزراند و خوتبەی لەسەر مینبەران بەناوی خۆی دەخوێندەوە و سکە و پارەش سەر بەخۆی هی خۆی بوو کەسێکی نەدەناسی.

لە ساڵی ٣٦٧دا بەختیاری بووەیە لە دەست عەزودولدەولەی ئامۆزای لە بەغدا دەرکەوت و هەڵات و پەنای بۆ حەسنەوی برد. ئەویش هەرچەند بۆ بەرەی کاری

خۆی ڕێگای دا، بەڵام یارمەتی نەکرد. نەیال گوش لەگەڵ حەسنەوی ڕێککەوت کە: لەشکرێکی بداتێ لەگەڵ عەزودولدەولە بەشەڕ بێن. ئەگەر سەرکەوتن چەند پارچەیەک زەوی لە خاکی هەمەدان بخەنە سەر حکوومەتی بەرزەکانی. بەو مەرجە حەسنەوی سوپاهێکی بەراو کرد و لەژێر سەرداریی «ئەبو نەجم بەدر»ی کوڕیدا ڕێکی خست و بەختیاریشی لەگەڵ خست و چوونە سەر عەزودولدەولە. لەولاوە عەزودولدەولە هات و پێشی پێ گرتن و شەڕ دەست پێکرا، «بەدر» زۆر خراپ شکا و بەشپرزەیی گەڕاوە. بەختیار کەوتە دەست عەزودولدەولە و بەئەزیەت کوژرا. نەیال گوش بەهەزار مەرارەت و دەردەسەری ڕزگاری بوو و گیانی لە مردن ڕەها کرد و خۆی لەو گێژاوە دەرهاوێژت و هەڵات. لەو شەڕەدا زۆر کوژران و چەند سەردارێک نەبوون بوون. بەدر و چەند سەرکردەیەک بەپەرێشانی دەرباز بوون و ڕوو بەشارەزوور هەڵاتنە پاشەوە.

بەڵام ئەو شەڕ و کوشتارە سوودی کوردانی تێدا بوو؛ چونکو بەو شەڕە شۆڕش کەوتە عیراقەوە و عەزودولدەولە چوارچاو کرا و نەدەپەرژا ڕوو لە کام لا کا. حەسنەوی لەو فرسەتەدا ئیستفادەی ئەمەی کرد کە خۆی بەچاکی کۆکردەوە و هەموو دەوروپشتی سەرحەدانی خۆی بەلەشکر قایم کرد و ڕۆژ بەڕۆژ لەشکری زیادی دەکرد و بۆ هەڵمەتێکی دیکە خۆی ساز دەکرد. زیاتر لە خۆی ئاگادار بوو و هۆشێکی هاتەوە بەری.

عەزودولدەولە بەسەرکردەیی «ئەبولوەفا» لەشکرێکی قورسی لە مووسڵەوە ناردە سەر شارەزوور و بەپەرێشانی و بڵاوەیی گەڕاوە مووسڵ و گەلێک زەرەر و زیانی لێ کەوت. شارەزوور بوو بەنشیمەنی لەشکر و قوشەنی زلی کوردان و هەمیشە سوپاهێکی زەبەر دەستی ئازای لە گەلێک قەڵا و شارانیدا دادەنیشت. حەسنەوی بەسەربەستی و ئازادی هەتا ساڵی ٣٦٩ حوکم فەرمایێکی موستەقیللی کرد. حەسنەوی لە ٣ی ڕەبیعی یەکی ساڵی ٣٦٩ھ دا مرد.

حوکمداریی ئەبو نەجم ناسرودەولە بەدر ٣٦٩ - ٤٠٥ھ

بەدر کە حەسنەوی بابی مرد، بەئیتفاقی سەردار گەورەی مەملەکەت و سوپاه، لە جێگای بابیدا بەحوکمداری کوردی بەرزەکانی قەرار گیر بوو؛ دەستی بەڕێکخستنی لەشکر و پێکهێنانی مەملەکەتداری کرد و ژێردەستانی شاد و

سەرکردانی دڵخۆشی داوە و بەلوتف و میهرەبانی لەنێو دڵی میللەتدا جێگیر بوو. دوو مانگ لە پاش دامەزراندنی ئومووری مەملەکەت، لەشکرێکی نادە سەر چەند قەڵایێکی ڕۆژئاوای هەولێر و چەند جێگایانی لە دەیلەمییان گرت.

لە ساڵی ٣٧٦دا شەرەفودەولەی دەیلەمی لینگی دا سەر «ئاهواز» کە لەوێوە بچێتە سەر بەغدا. هەتا بەدر تەدارەکی دی و خۆی ساز کرد، شەرەفودەولە ڕوو بە بەسرە تێ پەڕی. بەدر لەسەر ئەوە لەگەڵ خەلیفەی بەغدا کە تایعولڵای عەباسی بوو موخابەرەی کرد. خەلیفە لە ژێرەوە ئیتفاقێکی پەنهانی چاکی لەگەڵ بەدر کرد کە دەیلەمییەکان ئاگادار نەبن.

بەدر بەقووەتێکەوە چووە سەر ئاهواز و خوزستان و دووبارە خستنیەوە ژێر فەرمانی. لە ساڵی ٣٨٨دا بەدر بەدەوروپشتی خاکی خۆیدا سوورێکی دا و چەند زەوییەکی واسیعی خستە دەست، لە ژێرەوەش زۆر بەتوند و چالاکی لە ڕێکوپێکی و چاکەکاریی حکوومەت خەریک بوو.

لە ساڵی ٣٨٩دا عەمیدودەولە لەتەرەف دەیلەمییەکانەوە ناردرا سەر خوزستان. ناسرودەولە لە بەهائودەولەی بووەیە نویسی و خەلیفەش کەوتە نێوانی و بەبێ شەڕ خوزستانی گەڕاندەوە ژێر فەرمانیییەوە.

لە ساڵی ٤٠٥ دا ناسرودەولە چووە سەر حوسێنی کوڕی مەنسوور لە قەڵای «کۆسجەد»دا دەورەی دا. [چاخی] زستان و بەسەرما و تەڕ و تووشی بوو. ڕێگای گەڕانەوەی نەما و نەشیا قەڵاش بگرێ و بەناچاری پەرێشان بوو و هەڵات و گەلێک ماڵ و ئەملاکی کەوتە دەست میللەتی جوزەقان و بەبڵاوەیی گەڕاوە. ناسرودەولە هەر لەو ساڵەدا مرد.

هیلالی کوڕی بەدر ناسرولدەولە

هیلال کە ناسرودەولەی بابی مرد، بەبێ کێشە بوو بەحوکمداری دینەوەر و شارەزوور. هەروەکو گوتمان لە زەمانی باوکیا مەملەکەتەکەی کەوتبووە ژێر دەسیەوە. هیلال بەتەدبیر و هێز و توندیی خۆی خاوێنی کردەوە.

لە ساڵی ٤٠٢ دا لەشکرێکی قورسی کۆکردەوە و تەمای فرەکردنی مەملەکەتی هەبوو. فەخرودەولەی وەزیر لە بەغداوە لەشکرێکی گرانی هەڵگرت و چووە سەر

هیلال. له پاش کەم شەڕێک هیلال له دەست فەخرودەوله بەدیل گیرا و له شارەزووردا حەپسیان کرد و تاهیری کوڕیان کردە حوکمدار. بەگرتنی هیلال ئەهالیی شارەزوور بڵاوەیان تێ کەوت.

کوڕێکی هیلال بەماڵ و منداڵەوە هەڵات و چووە نێزیک شاری دەیلەمان و مەوجوودیەتێکی تەشکیل کرد. ئەو جێگایە بەناحیەی برادۆست ناوبرا و میرانی برادۆست و سۆما له نەژادی ئەو کوڕەن.

کە هیلال له دەست دوژمن بوو، شەمسودەولەی کوڕی فەخرودەولەی خێوی هەمەدان تەمای گرتنی شارەزووری کرد و کەوتە سەر هەوەسی ئەوە کە بەتەواوی بیخاتە ژێر پەنجەی خۆیەوە. لەولاشەوە جەلالودەولەی وەزیری بەغدا کە ئەوەی بیست، بەگورجی هیلالی له حەپسخانە ڕزگار کرد و لەشکرێکی قورسی بۆ ڕێک خست و ناردیە سەر شەمسودەوله کە تۆڵەی لێ بکاتەوە. پاش خۆگرتکردنەوە، هیلال لەشکری هەڵگرت و چووە سەر شەمسودەوله؛ له هەردوو لاوە کوشتار دەست پێ کرا. له مەیدانی شەڕدا هیلال کوژرا و لەشکری شەمسودەوله گەلێک خراپە و زوڵمی له کوردان کرد و گەلێکی کوشتن.

تاهیری کوڕی هیلال

هەروەکو گوترا کە هیلال له شارەزوور بەند کرا، تاهیر بوو بەجێگانشینی باوکی؛ بەئمووری حوکمداری مەشغووڵ بوو. چاخێکی هیلال بەردرا، تاهیر حوکمدار بوو کە له له مانگی زیلحیجەی ٤٠٦دا بابی کوژرا، تاهیر پەنای بردە لای جەلالودەوله. بە یارمەتیی جەلالودەوله قووەتێکی کۆکردەوە و گەڕاوە سەر مەملەکەتی خۆی.

لێرەدا ئەو بنەماڵەیە بوونە دوو پارچە. محەمەد ئەبو فەتحی کوڕی عەیازی کوڕی حوسێن کە بەسەرداری قشوون ڕای دەبوارد، بەڵام چونکو ئەویش کوڕە بابێکی ئەوان بوو، بەهەواداریی حکوومەتی شارەزوور له کەلێن دەگەڕا. بەڵام ئەو ڕۆژەی [بە] کەلێنی زانی، لەگەڵ جەلالودەوله قاقەز نویسیی کرد کە مەملەکەتی شارەزوور بخاتە دەست خۆی. لەو دەمانەدا تاهیر لەگەڵ بەهائودەوله بەشەڕ هات و بەدیل گیرا و کەوتە حەپسەوە.

بەهائودەوله کە بیستی محەمەد ئەبو فەتح لەگەڵ جەلالودەوله ڕێک کەوت،

بەئەمری شەمسودەولە تاهیر بەردرا و لەشکرێکی چاکی بۆ ساز کرا و ئیستقلالی کوردستانی شارەزووری بۆ تەسدیق کرد و ناردیە سەر مەملەکەتی خۆی. محەمەد ئەبو فەتح لەولاوە – کە لەسەر عەشیرەتی کوردی شادسنجانیکان گەورەییی دەکرد – لەشکری شاد سنجانیکانی کۆکردەوە و لە ژێر فەرماندەی فارس ئەبو شۆکی کوڕیدا ناردیە سەر تاهیر. هەردوو لا بەشەڕ هاتن.

لەو شەڕەدا فارس شکا و تاهیر شار و مەملەکەتەکانی کە لە دەست چوو بوون، گرتنیەوە دووبارە ئەبو شۆک هێزی پەیدا کرد و چووە سەر تاهیر؛ دیسان خۆی پێ ڕانەگیرا و بە کەم شەڕێک شکا. ئەبو شۆک خزم و زاواکانی لە خۆی کۆکردنەوە و جاری سێیەم لینگی دا سەر تاهیر، لە شەڕکردندا تاهیر بەدەست ئەبو شۆک بەکوشت چوو.

بەدری کوڕی تاهیر

بەدری کوڕی تاهیر کە بابی کوژرا، هەڵات و چووە تەرەفی قرمیسین (کرمانشا) و گەلێک کوردی لەسەر خۆی کۆکردنەوە. لەولاشەوە ئیبراهیم نەیال یارمەتیی دا و گەڕاوە بەزۆر دینەوەر و دەوروپشتی خستەوە دەست و گەلێک جێگایانی تریشی گرتن. ئەحوالی ئەو لە باسی ئەبو شۆکدا دێتە گۆتن.

محەمەد ئەبو فەتح

محەمەد ئەبو فەتحی کوڕی عەیازی کوڕی حوسێن لە ساڵی ٣٨١ھ تاکو ٤٠١ھ بەئەمری ناسرودەولە لە شارەزوور و قرمش و قرمیسین بەسەردار سوپاهی ڕای دەبوارد. فارسی کوڕە گەورەی ئەبو فەتح لە حەلوان و ئەتراف سوپا سالار بوو. دەمێکی حکوومەتی بەرزەکانی لە ئیجرائات و بەرزیدا بوون. ئەبو فەتح لەگەڵ دڵخۆشیدانەوەی ئەهالی فارس لە خۆنواندن و خۆچاک نیشاندان و میللەت مەمنوونکردن دەکۆشا. بەو جۆرە باب و کوڕ هەموو کەسیان خستبووە دەست و لە ژێرەوە بنچینەیەکی زۆر ساغیان دامەزراند بوو، ئەبو فەتح ڕەوشتێکی چاک و ڕێگایێکی ڕاستی و ڕزگاری نیشان بەبرا و کوڕەکانی دابوو. هەتا ساڵی ٤٠١ھ لە کۆشش و کردەوەی هێز پەیداکردن و کەلێن وەدەستهێنان بوون.

فارس حوسامودەولە ئەبو شۆک

فارس کە بابی مرد لەسەر ڕەوشتێ کە بۆی دانابوو، دەستی کردە فەرماندەیی لەگەڵ تاهیری کوڕی هیلال کە پادشای حەسنەوی بوو؛ بناغەی نەیاریی دانا و دەستدرێژیی بۆ ماڵ و موڵکی تاهیر کرد.

وەکو گوترا تاهیر لە دەست بەهائودەولەی دەیلەمیدا بوو؛ شەمسودەولە بەری دا و کردیە پادشای شارەزوور و دینەوەر. ئەبو شۆک چوو حەلوانی کردە پایتەختی خۆی و لەگەڵ مەملەکەت ڕێکخستن و سوپاداری خەریک بوو. تاهیر لەو لاوە لەشکرێکی زۆری بەراو کرد و چووە سەری ئەبو شۆک و لە بەرابەریدا خۆی پێ ڕانەگیرا و شکا و ڕووی لە هەڵاتن کرد؛ بەڵام تاهیر نەکەوتە سەری و گەڕاوە شارەزوور.

ئەبو شۆک دووبارە چووە حەلوان و لەشکرکێشیی کرد و هاتەوە سەر تاهیر و هەڵمەتی بردێ و دیسان خۆی پێ ڕانەگیرا و بەشپرزەییەوە شکا. تاهیر ئەمجارە دەستی لێ بەرنەدا و کەوتە سەری، تاهیر هەتا گەلێک جێگایانی لێ گرت و خستنیەوە ژێردەستی.

دوو ساڵ لەو شەڕە بەسەر چوو. ئەبو شۆک بەناچاری مامڵەتی کرد و دۆستایەتیی هێنا پێشەوە و زاوایەتییەکی خستە نێوانی و بەموسالەحە ڕێک کەوتن و دۆستایەتییەکی خۆشیان پەیدا کرد. هەرچەند لەپێشدا ئامۆزایەتی هەبوو، بەڵام ئەمجارە کە بەزاوایەتی چاکتر بناغەی دامەزراندەوە.

ئەبو شۆک لەو خزمایەتییە کەلێنی دەست خست و بەپەنهانی دەستی بەخۆ ڕێکخستن کرد و هەموو پێویستییەکی ساز کرد و لە ناکاو لینگی دا سەر خاکی شارەزوور و گەلێک زەوی و خاکی لێ گرت و لە مەیدانی شەڕدا تاهیر کەوتە دەست ئەبو شۆک و مۆڵەتی نەدا و کوشتی. دینەوەر و شارەزوور لەو دەمەوە کەوتە ژێر فەرمانی ئەبو شۆک و بوو بەتێکەڵبووی خاکی حەلوان.

لە ساڵی ٤١٤هـ دا عەلائودەولەی کوڕی کاکەویە بەلەشکرەوە چووە سەر هەمەدان و لەگەڵ شەمسودەولەی کوڕی بوویە بەشەڕ هات و بەسەریدا دەستدرێژیی کرد و زاڵ بوو و گەلێکی خاک و زەوی لێ گرت و لەوێوە چووە سەر دینەوەر و دەوروپشتی گرت. ئەهالیی شار کۆمەگی لەشکری ئەبو شۆکیان کرد و

شەڕ دەست پێ کرا و مـوودەتی ٨ ڕۆژ لەسـەر قەڵای دینەوەر کوشـتـار کرا. ڕۆژی نۆیـەم عـەلائەدین بـەکـوشــتــار خـۆی خــزانده دینەوەرەوە و دەســتی بـەتاڵان و سووتاندنی شار کرد و گەلێکی جەور لە میللەتی کوردی دینەوەر کرد.

بەزۆر شــاری دینـەوەری لە ژێر پەنجــەی ئەبو شــۆک دەرخـست. لەشکری ئـەبو شـۆک بەشکاوی ڕوو بەحـەلوان کشـانەوە. ئەبو شـۆک کە ئەوەی بیست لەوە زیاتر شەڕ نەکردنی بەچاکتر زانی لە قاڵبێکی سیـاسیدا قاقەزێکی لە مـوشەڕەفودەولەی وەزیر نووسی و ناردیە بەغدا کە بێتـە مـایەی دەرکردنی عەلائودەولـە بەبێ شـەڕ. مــوشــەڕەفــودەولە کــە قــاقــەزی ئەبو شــۆکی وەرگــرت دەســتـبــەجێ نـاردیە لای عــــەلائودەولـە کــــە دینـەوەر بـەردا و بەبێ شــــۆڕش و شـــــەڕ بگـەڕێتــــەوە دواوە. موشەڕەفودەولە کە وای زانی، لە دینەوەر دەرکەت و چووە هەمەدان.

ئەبو شۆک دووبارە دینەوەری خستـەوە دەست و دەستی بەڕێکوپێکی شار و قەڵا کردەوە و ئەهالییـەکی کە بڵاوەیـان تێ کـەوتبـوو، کـەم کـەمـە کۆی کردنەوە و بەبێ ئەزیەت حوکمداریی کرد.

لە ساڵی٤٢٠هـ دا قـەبیلەی «غەز»ی –کە تورکمـانانی دەربەدەر بوون– لینگیان دا سەر شـار و زەویی «راجیس» (تاران) و گرتیـان و تاڵانیان کردن و ڕوو بەهـەمەدان ڕۆیشـتن و ئەوێشــیــان گــرت و ئوســتــرابـاد و دینـەوەر کــەوتنـە ژێر تـەنگانەی غەزییەکانەوە. لە هەموو لایێکەوە بزۆزی و شۆڕش و سەرکێشی کرا.

ئەبو شــۆک لە ژێر فــەرمـاندەی ئەبو فـەتحی کـوڕی خـۆیدا، لەشکرێکی ئازا و شــەڕکـەری ڕێک خـست و ناردیە پێش غـەزییـەکـان. ئـەبو فــەتح چونکە لاوێکی خــۆشــرووی بیــر تیــژ بوو، لەم شــەڕەدا زانین و ڕووخــۆشـی و ڕەوشت چاکـی لە کـوشــتـار و توندی پێ چاکـتـر بوو؛ لە پێـشـدا زۆر بەنـەرمی و لاواندنەوە خــۆی بەغــەزییــەکـان دا بەنـاسـین و لەشکرەکـەشـی بەفـێڵ دابەش کـرد؛ هـەتا لە ناکـاو دەورەی لێ گرتن و دەستی بەکوشتـاریان کرد. بەکەمـچـاخێک گـەلێکی کوشـتن و دیلێکی زۆری لێ گرتن و هێندێکی کەمیش بەهـەڵاتن ڕزگار بوون.

ئەبو فـەتح کـە لەو شـەڕەدا سـەرکـەوت و دینەوەری خـسـتـەوە دەست، گـەڕاوە خزمـەت بابی. خـەلیفـەی عـەباسییـەکان کە بیستـیان غـەزییەکان لە دەست ئەبو فـەتحـدا پەرێشـان بوون، خـەڵاتێکی ڕازاوەی گرانبـەهـا و شـیـرێکی گـەوهـەربەندی

لەگەڵ لەقەبی حوسامودەولە بۆ ئەبوشۆک نارد. ئەبوشۆک سکە و خوتبەی بەناوی خەلیفەوە دایە لێدان و خوێندنەوە و ڕۆژ بەڕۆژ ڕووی لە بەرزی و پێشکەوتن بوو؛ بەموڵک و میللەتداری خەریک بوو. گەلێکی خزمەت بۆ کوردستان هەبوو، تیجارەت و چاندن و کڕیاری زۆر لە فرەیی بوو. ئەمنیەت و ئاسایشی لە خەرج و باج و گرانباری ئاسوودە بوون، حوسامودەولە لە ساڵی ٤٣٠ﻫ دا لەشکرێکی قورسی دا بەئەبو فەتح و ناردیە سەر قرمیش و دەوروپشتی و بەزۆری باسکی، قرمیش و چیا و کێوان و ئەو جێگایانەی گرت و خستیە سەر دینەوەر و بەشادی و خۆشی گەڕاوە خزمەت باوکی.

حوسامودەولە ئەبو فەتحی کوڕی کردە نایبی خۆی و ناردیە سەر دینەوەر و دەوروپشتی و چووە دینەوەر و قەڵا و جێگایانی سەختی توند قایم کردن، هەتا لە دوژمن و سەرکێشانی بپارێزێت و ڕۆژ بەڕۆژیش ئەمنیەت و ئاسایشێکی چاکی خستبووە نێو میللەتەوە. لە هەر کەس دوو دڵ بایە و بۆنی خراپییەکی لێ کردبایە دەچووە سەری و پاکی دەکردنەوە و وردە دوژمنەکانیشی بەخۆشی و توندی دەهێنا ژێر فەرمانەوە.

موهەلهەلی برای حوسامودەولە بەتایبەتی لە قەڵای «بکورا» دادەنیشت. ئەبو فەتح چووە کنی و بەخۆشی بەمامی گوت کە قەڵا تەسلیم بکا. موهەلهەل نەیدا و توندیی نواند و کار لە دۆستایەتییەوە بوو بەدوژمنایەتی و لە خزمایەتی بوو بەکوشتار و خوێنڕێژی. هەردوو لا بۆ شەڕکردن لەشکریان لە بەرابەر یەکتر ڕاگرت. مام و برازا بەگژ یەکدا چوون. لە پاش گەلێک کوشتار و خوێنڕێژتن، برازا بەدەست مام گرفتار بوو. لەشکرەکەی ئەبو فەتح بەبڵاوەیی و پەرێشانی گەڕانەوە و هێندێکیش کوژران و کەمێکیش بەدیل گیران.

لەشکرە شکاوەکە چوونە کن حوسامودەولە و سەربەهوردەکەیان بۆ گێڕاوە. حوسامودەولە کە بیستی موهەلهەلی برای ئەوەی کرد، لە هەموو لایەکەوە لەشکری دەنگ دا و سوپاهێکی قورسی کۆکردەوە و چووە سەر موهەلهەل. لەولاوە موهەلهەل لەگەڵ عەلائودەولەی کاکەوی موخابەرەی کرد و کۆمەگی لێ خواست. عەلائودەولە لەوە خۆشحاڵ بوو، چونکو لە کەلێن دەگەڕا. بەقوەتێکی چاکەوە هەڵمەتی بردە سەر حوسامودەولە و بەشەڕکردن دەوروپشتی قرمیسین و دینەوەری گرت و لە دوای گەلێک جەنگ و جووان لە ساڵی ٤٣٢دا ئەو خاکەی لە

حوسامودەولە گرت و هێنایە ژێر فەرمانی خۆیەوە.

حوسامودەولە کەم کەمە هێزی پەیدا کردەوە و بەرگ و چەکی کوردی ئەو جێگایانەی کۆکردنەوە تاکو نەکەونە دەست دوژمنەوە؛ لەولاشەوە سەرخابی برای دەستی بە سەرکێشی کرد و گەلێک جێگا و زەویی لە حوسامودەولە گرت. لە هەموو لایێکەوە برا و برازا و خزم لە حوسامودەولە ڕوویان وەرگێڕا و دەستیان کرد بەتاڵان و گرتنی جێگایان.

حوسامودەولە لەگەڵ جەلالودەولەی وەزیری بەغدا ڕێک بوون و کۆمەگی یارمەتیی لێ خواست. جەلالودەولە بە کەم سوپاهێک کۆمەگی کرد. کە ئەو لەشکرە گەیشتە حەلوان، موهەلهەل ناردیە لای عەلائودەولە کە یارمەتیی بدا. جەلالودەولە لە موهەلهەلی گێڕاوە لە دینەوەر با لە دەست عەلائودەولە بمێنێ و زەوی و خاکێکی کە دەمێنێ لەگەڵ براکانی بەش کا و چی دیکە نەبێتە مایەی شەڕ و کوشتار.

موهەلهەل بەقسەی جەلالودەولە قاقەزێکی لە حوسامودەولەی برای نووسی کە ماملّەت کەن. لەولاشەوە خەلیفە و جەلالودەولە کەوتنە نێوانیان و نێوبژییان کردن و پێکیان هێنان و لە نێواندا دوژمنایەتییان لابرد و دووبارە بنچینەی ئاشنایەتی و برایەتییان دامەزراندەوە و مودەتێک بەو جۆرە ڕابرا.

چونکە ئەبو فەتح لە قەڵای بێزارشا بەند کرابوو، حوسامودەولە لە پاش چەندێک خۆی کۆ کردەوە و ڕووی کردە شارەزوور و دەورەی قەڵای بێزارشای دا و وەتەنگی هێنا و هەموو ڕێگایانی هاتوچۆی گرێ دا و لە چوار کەناری قەڵاوە مەنجەنیقی دامەزراند و قەڵای بەردە باران کرد.

ئەبو قاسمی کوڕی عەیاز، خێوی قەڵای بێزارشا لەگەڵ حوسامودەولە کەوتە موخابەرەوە و لە پاش گەلێک موخابەرە هەردوولا بەمەیان بڕیەوە کە ئەبو قاسم، ئەبو فەتح بەردا و بیداتەوە دەست بابی کە حوسامودەولەیە. ئەبو قاسم بەو فێڵە حوسامودەولەی لەسەرخۆ لابرد و حوسامودەولە باوەڕی پێ کرد، بەبێ ئەمە کە ئەبو فەتح وەرگەڕێتەوە ڕوو بەناحیەی «سند» جڵەوی وەرسووڕاند و چوو.

ئەبو قاسم کە حوسامودەولەی فریو دا و لای برد، قاقەزێکی لە موهەلهەل نویسی و چلۆنەتیی خۆی و حوسامودەولەی لێ گێڕاوە، موهەلهەل بۆی نویسییەوە کە بەهێندی نەگرێت و جوابی نەداتەوە و ئەبو فەتحیش بەرنەدات.

حوسامودەوله له پاش گرتنی سند چووه سەر «سەلمەغان» و ئەوێشی خسته ژێر حوكمەوه و جڵەوی ڕوو بەخاكی موهەلهەل وەرگەڕاند و تەواوی خاكی ئەوی گرتن و خستنیه ژێر پەنجەی خۆیەوه و دانیشوەر و زانا و ڕیش سپیانی میللەتی كورد كەوتنه نێوانی هەردوو برایان و پێكیان هێنان و مامڵەتیان پێ كردن. حوسامودەوله له پاش ئەو مامڵەته گەڕاوه حەلوان.

ئیبراهیم نەیال له كرمان بوو، بەئەمری «ئەرتوغروڵ» بەگی سەلجووقی لەشكری كۆكردەوه و چووه سەر هەمەدان و بەبێ شەڕ گرتی.

گەرشاسپی كوڕی عەلائودەوله لەگەڵ جوزەقان چوونه لای ئیبراهیم نەیال و ئیتاعەیان كرد. لەو دەمەدا حوسامودەوله له دینەوەر بوو؛ چووبووه قرمیسین. بەهاندانی گەرشاسپ ئیبراهیم كەوته سەر گرتنی دینەوەر و لەشكری دەنگ دا و ڕوو بەدینەوەر چوو و له پاش كەم شەڕێک گرتی.

حوسامودەوله كه ئەوەی زانییەوه له قرمیسینەوه گەڕاوه حەلوان. ئیبراهیم چوو قرمیسینیشی گرت و خستیه ژێر ئەمری خۆیەوه. ئیبراهیم كه قرمیسین و دینەوەری گرت قووەتی زیاد بوو، ئەوجا ڕووی كرده حەلوان.

حوسامودەوله له حەلواندا شەڕكردن و بەرابەریی ئیبراهیمی بەچاك نەزانی و حەزی له فەوتانی میللەت نەكرد و حەلوانی بەر دا و ڕوو بەقەڵای «سیروان» چوو؛ لەوێدا خۆی خسته كەلێنەوه. ئیبراهیم دەستی جەور و ئەزیەتی بەسەر میللەتی كورد درێژ كرد، كه چووه حەلوان هەمووی تاڵان كردن و لەوێشەوه ڕوو بە«زەمیره» چوو و ئەوێشی گرت و هەموو ئەو خاكه پاكەی تاڵان و وێران كرد.

حوسامودەوله لەگەڵ موهەلهەل كەوته موخابەرەوه كه بەهەر جۆرێک بێ ڕێككەوتن مایەی ڕزگاری و ئاسوودەگیی هەردوو لایانه؛ چونكو دوژمن دەست بەر نادا. بەناشوكری نەبێ لەو دەمەدا ئەبو فەتحی كوڕی حوسامودەوله بەمەرگی خۆی له بەندیخانەدا مرد. موهەلهەل بەئەمە كه حوسامودەوله دڵی پاک بێتەوه و دڵنەوازیشی بدا، بەسوێند خواردن، پاكانەی بۆ كرد و لەبەری پاڕاوه له گوناهی خۆش بێ و دڵی ڕەنجیده نەكات، گرتی ئەبو غەنایمی كوڕی خۆی نارده لای؛ ئەگەر باوەڕ نەكات ئەبو فەتح بەمەرگی خۆی مردووه، ئەو كوڕه له باتی ئەبو فەتح بكوژێتەوه.

حوسامودەولە ئەوەی زانی و عوزری لێ قەبووڵ کرد و ئەبو غەنایمی دڵخۆشی داوە و بەخشیشی. لەسەر ئەوە هەردوو لا پێک هاتنەوە و گرێی برایەتییان گرێ داوە. لە پاش ئەو مامڵەتە، موهەلهەل بەهەموو لەشکر و ژێردەستیەوە کەوتە بن فەرمانی حوسامودەولە و هەر دوو برا بەدڵپاکی بوون بەیەک و لەشکریان کۆکردەوە بۆ لابردنی دوژمن ڕێک کەوتن و بۆ بەرابەریی ئیبراهیم نەیال خۆیان ساز کرد.

لەودەمەدا «سەرخاب»ی برایان چووە سەر سەعدی کوڕی حوسامودەولە کە لەسەر «بەندنچین» حاکم بوو. بەشەڕکردن دەورەی بەندنچین و ئەترافی دا. سەعد بەبێ کێشە قەڵای دا بەمامی. سەرخاب بەگرتنی ئەو جێگایانە شکەستەیێکی تەواوی دا بەبراکانی. لەسەر ئەوە حوسامودەولە تەمای شەڕی نەکردەوە و لەگەڵ برای بەشەڕ نەهات. سەرخاب بەحوکمداریی ئەو جێگایانە بەسەری برد.

حوکمداریی موهەلهەل

لە ساڵی ٤٣٧ه دا حوسامودەولە لە قەڵای سسیروان مرد و لەوێشا ناژتیان. موهەلهەل لە پاش مردنی برای لە جێگای ئەو بەحوکمداری دانیشت. کوردەکانی شارەزوور بەبێ کێشە سەریان خستە ژێر فەرمانییەوە. چەند کەسێکی شەڕخواز سەعدی کوڕی حوسامودەولەیان خەڵەتاند و خستیانە سەر هەواداریی حکوومەت و سەرکێشی لە مامی. لە بنەوە بۆ ئەمە کە مەملەکەتەکەی بابی بخاتەوە دەست بزاوتیان.

سەعد لەسەر ئەوە بەدزییەوە قاقەزی لە نەیال نویسی و خۆی خستە ژێر بەختیەوە. کە موهەلهەل بوو بەحوکمدار و لەگەڵ ڕێکوپێکی و مەملەکەتداری خەریک بوو، ئیبراهیم نەیال گرتی شاری قرمیسینی دا بەبەدری کوڕی تاهیری پادشای بەرزەکانی حەسنەوی و کردیە پادشای ئەو خاکە (هەروەک لە پێشدا باسی کرا).

موهەلهەل لە ساڵی ٤٣٨ه دا خۆی کۆکردەوە و بەلەشکرێکی قورسەوە چووە سەر بەدر و قرمیسینی دەورە دا. بەدر هەڵات و قرمیسین بەبێ شەڕ کەوتەوە دەست موهەلهەل. لەشکر و قوەتێکی نەیال لە نزیک قرمیسین هەبوون؛ چوونە سەر موهەلهەل و بەکەم شەڕێک بڵاوەیان تێ کەوت و دیل و تاڵانێکی زۆر کەوتە دەست

موهەلهەل و بەشادمانی گەڕانەوە قرمیسین.

موهەلهەل کە سپاهی نەیالی شکاند، گەڕاوە پایتەخت و ژنی حوسامودەولە کە دایکی سەعد بوو هێنایە ژێر مارەییی خۆیەوە تاکو ڕێگا بەدەسایسی دوژمن نەیەتە ڕوو.

موهەلهەل لەگەڵ کوردی شادنجان بەدڕەفتاریی دەکرد و زۆری ڕوو نەدەدانێ، ئەوانیش چونکو هەمیشە خۆیان لە پێش هەموو کەسدا دیتبوو، بەو بێ میهرەبانییەی موهەلهەل دڵگیر بوون و زۆری پێ مات بوون و لە بەهانەیەک دەگەڕان.

لەولاشەوە سەعد بووبوو بەهاودەنگی نەیال و هەواداری حوکمداریی بوو. ئیبراهیم نەیال لە عەشیرەتی تورکمانی غەز لەشکرێکی بۆ سەعد ساز کرد و ناردیە سەر حەلوان. سەعد بەو لەشکرە چووە سەر حەلوان و لە پاش شەڕ و کوشتار، موهەلهەلی لە حەلوان دەرپەڕاندەوە خۆی لە حەلوان خزاند. لە پاش ئەمنیەت و ئاسایشی شار لەسەر مینبەر خوتبەی بەناوی نەیال خوێندەوە، ئینجا لە پاش ڕێکخستنی حەلوان بەئەسپاییەوە ڕوو بەدەشت خشا و دەستی بەدێهات گرتن کرد.

موهەلهەل لەولاوە لەشکرێکی شەڕکەری هەڵگرت و چووە سەر حەلوان و بەزۆر هێنایەوە ژێر حوکمی خۆیەوە و گەلێکی لە غەزەکان کوشت و تاڵانێکی زیادی دەست خست و خوتبەی بەناوی خۆیەوە دایە خوێندنەوە و هەوادارانی سەعد و نەیالی گرتن و بەندی کردن.

سەعد لە پاش ئەوە چووە سەر مەملەکەتی سەرخاب -کە مامی خۆی بوو- دەستی بێعاری و ڕووتکردنی درێژ کرد و بوو بەمایەی فیتنەیەکی خراپ. خاکی موهەلهەل و سەرخاب کەوتە ژێر بڵێسەی ئاگری سەعدەوە و گەلێک جاران حەلوانی لە موهەلهەل دەگرت و دووبارە موهەلهەل دەیگێڕاوە ژێر فەرمانیەوە؛ بەو جۆرە چاخێکی دەوری دەوام کرد.

دوژمنێکی کە بۆ میللەتی کورد لە کەلێندا بوو ڕۆژێکی وای ئارەزوو بوو، لە هاندانی سەعد پاش نەدەکەوت. سەعدی خەڵەتاویش وەکو گۆیەک لە دەست دوژمناندا لە سووڕاندا بوو، هەتا لە دوای ئەزیەتێکی زۆر سەعد کەوتە دەست

سەرخابەوە و گرتی و خستیە نێو بەندیخانەوە.

ئەبو عەسکەری کوڕی سەعد کە تەماشای کرد بابی لە دەست مامەکانیدا کەوتە بەند و گیرەوە، لە هەموو لایەکەوە دەستی بەسەرکێشی کرد و شۆڕشی خستە نێو خاکی مامەکانی و کوردانی ماهەکی لەبەر دەستدرێژی وەتەنگ هاتبوون و کەوتبوونە ژیانێکی واوە کە ماڵ و منداڵیان بێزار بن. بەناچاری لە ژێرەوە قاقەزیان لە ئەبو عەسکەر نویسی و بەمامڵەت پێکەوە ڕێک کەوتن و کوردی ماهەکی بوونە پشت و هێز بۆ عەسکەر.

سەرخاب لەوە ئاگادار نەبوو، لە هەراسانبوونی ئەو میللەتە نەگەیشتبوو، لەناکاو ماهەکییەکان سەرخابیان گرت و دایانە دەست ئەبو عەسکەر و بۆ خۆشیان کەوتنە لایەک. ئەبو عەسکەر زۆر بێ وەفایی و خراپەی لەگەڵ مامی کرد و سەرخابی بەدیاری بۆ نەیال نارد. نەیالیش دەزبەجێ هەردوو چاوی سەرخابی کۆڵی و خستیە زیندانەوە.

لەولاوە ئەبو عەسکەر سەعدی بابی ڕزگار کرد و بەلەشکرەوە چوونە سەر حەلوان و گرتیان و کردیانە پایتەخت. ئەبو عەسکەر لە پاش گرتنی حەلوان چووە کن نەیال و تکای بۆ سەرخاب کرد و لە زیندانی دەرخست و بەئیحترامەوە بردیە لای خۆی.

غەزەکان کە تەماشای بزووتنی مام و برازا و حوکمدارانی بەرزەکانیان کرد کە دەمیان تێک ناوە و پشێوی و شەڕی خۆبەخۆیە و کەس ئاگای لە کەس نییە، خۆیان کۆکردەوە و بەگەلە هەڵمەتیان بردە سەر حەلوان و دێهاتانی و خراپە نەما نەیکەن؛ گەلێکیان ماڵ و چت دەست خست و ئاواییی ئەو لایانەیان هەموو وێران کرد. بەتاڵانکردن ڕوو بەبەغدا کشان و بەکوشتار و تاڵانکردن و ئاوایی سووتاندن، دەوروپشتی بەغدایان وەتەنگ هێنا. لە بەغداوە لەشکرێکی قورسیان ناردە سەریان و گەلێکیان لە غەزەکان کوشت و پەرشوبڵاویان کردن.

لە ساڵی ٤٤٣ھ دا موهەلهەل هەستا چووە بەغدا و لەگەڵ ئەرتوغروڵ بەگی سەلجووقیدا پێک هاتن کە خاکانی شارەزوور، سیروان، داقووقا، ساماغان و دەوروپشتیانی حوکمدارییەکی سەربەخۆ و ئازاد بێ و قەڵای ماهەکی بۆ سەرخاب و قەڵای ڕادنندەبین بۆ سەعد بن. بەو مەرجە موهەلهەل لەگەڵ ئەرتوغروڵ پەیمانی

گرێ داوه و بەدری کوڕی خۆشی بەگرەو لە لای دانا کە لەوەپاش شۆڕش نەکەوێتە نێوانیان. کە ئەوانە کران و هەردوو لا موعاهەدەنامەیان بۆ یەکتر مۆر کرد، موهەلهەل گەڕاوە سەر خاک و زەویی خۆی و لەگەڵ حوکمداریی خۆی خەریک بوو.

لەو موعاهەدەیە زۆر بەسەر نەچوو کە سەعد لەگەڵ موهەلهەل نێوانی تێک دا و دەستی بە سەرکێشی کرد و کەم کەمە هێزی پەیدا کرد و لەشکری کۆکردەوە. موهەلهەل لەولاوە خۆی دەپارازت. سەعد بۆ بەرابەریی موهەلهەل لەشکری بردە سەر حەلوان. موهەلهەل بۆ پێش پێگرتن سوپاهی دەرخست. لە پاش شەڕ و شۆڕ و کوشتار، موهەلهەل لە دەست سەعدەوە گرفتار بوو، خاکی کەوتە دەست سەعدەوە و مەسەلە گەورە بوو. بەناچاری ئەرتوغروڵ کەوتە نێوانی و قاقەزی لە سەعد نویسی کە موهەلهەل بەر بدا و دەست لە سەرکێشی هەڵگری. سەعد لە جوابیدا گوتیەوە کە من میراتی خۆم گرتووەتەوە؛ کە موهەلهەل بەردەم دیسان شۆڕش پەیدا دەبێتەوە و شەڕ و کوشتار بنی نایێ و مەملەکەتەکە دەکەوێتە نارەحەتییەوە. ئەرتوغروڵ دیسان بۆی نویسیەوە کە موهەلهەل بەردات و بەدری کوڕی کە بەگرەو لەکن ئەو بوو بیداتە سەعد و بەگرەو ڕای گرێ تاکو شۆڕش بەرپا نەکرێ.

سەعد گوتەی ئەرتوغروڵی بەهێند نەگرت و لەگەڵ خۆکۆکردنەوە و هێز پەیداکردن خەریک بوو و بەپەنهانی پەیامێکی نارده لای مەلیک ڕەحیم و بنچینەی یەکەتی و دۆستایەتیی لەگەڵ دامەزراند و لەولاوە پشتیوانێکی پەیدا کرد.

حوکمداریی بەدری کوڕی موهەلهەل

ئەرتوغروڵ لەوە ئاگادار بوو کە سەعد لەگەڵ مەلیک ڕەحیم ڕێک کەوتووە. گرتی سوپاهێکی شەڕکەری بۆ بەدری کوڕی موهەلهەل دروست کرد و ناردیە سەر سەعد. لە نێوانی سەعد و بەدردا شەڕ واقیع بوو، کەمێک کوشتار کرا، هیچ کامێکیان بەسەر یەکدا زاڵ نەبوون. بەدر کەم کەمە ڕووی لە هێز پەیداکردن کرد، چەک و بەرگ و لەشکرێکی چاکی ڕێک خست و بەرە بەرە چاوی کردەوە و بڕە بڕە زەوی و خاکی سەعدی هێنایە ژێر دەستەوە و هێواش هێواش بەدر بەهێز بوو. سەعد ڕووی لە شکان کرد.

لە ساڵی ٤٤٦ھ دا بەدر بەجارێک گەورە بوو. سەعد هیچی لە دەستدا نەما،

وەکو تەماشای ئەو بزووتنەوە و گەڕانەی بەدر و ژێرکەوتنەی سەعد دەکەین، وامان لێ دیار دەبێ کە حکوومەتی بەرزەکانی لەو دەمەدا بوو بەحکوومەتێکی ئیداری و لەژێر گەڕان و چاودێری سەلجوقییەکاندا خۆی ڕاگرتبوو. وەکو حکوومەتە گچکەکانی دیکەی ڕۆژهەڵات کە هەریەک سەربەخۆ لە ژێر فەرمانی سەلجووقێکدا ناوی حکوومەتێکی ئازادیان لێ نابوو؛ بۆ ئەوەش دەلیل و نموونەی ئەوە بوو کە سەلجووقییەکان بەهەموو جۆرێک یارمەتیی بەرزەکانیان دەدا و پێکیان نەدەخستن.

لێرەدا ژیان و سەربەهوردی موهەلهەلمان دەست نەکەوت کە بزانین لە پاش کەوتنە دەست سەعد، چیی بەسەر هات. مێژوونویسەکان بەهیچ کلۆجێک لێی نەدواون.

بەدری کوڕی موهەلهەل دەمێکی زۆر بەحوکمداری شارەزوور و دینەوەر و حەلوان ڕای بوارد. لە چاخی بەدردا شەڕ و کوشتارێ کە دەکرا بەدەسایسی سەلجووقییەکانی دەکرد.

حوکمداریی سەرخابی دووەم کوڕی بەدر کوڕی موهەلهەل

مردنی بەدر لە ئێمە ئاشکرا نەبوو، بەڵام هێندە دەزانرێ کە سەرخاب لە پاش بەدری بابی بوو بەحوکمداری بەرزەکانی لە شارەزوور و دینەوەر. ئەویش لە کتێبی مێژووواندا بە«ئەبوشۆک» ناو دەبرێ.

سەرخابی دووەم بەیاریدەدانی ئورتوغرولّ بەگی سەلجووقی بوو بەحوکمداری شارەزوور، کینگەوەر، خەفتیزەکان، داقووقا و لە تەرەف خەلیفەی عەباسییەکانەوە بە«ابو الفوارس» لەقەب کرا.

سەرخاب گەلێک چاخان لەسەر ئەو خاکە حوکمداریی کرد، لە پاشان لەگەڵ سوڵتان بەرکیارقی کوڕی مەلەکشا بناغەی یەکەتیی دامەزراند و بەخۆشی وە بێ کێشە بەسەری برد.

سەرخاب پیاوێکی لەسەرخۆ و خووچاک و ڕەوشت پاک بوو. لە سایەی پیاوەتی و زرنگیی خۆیەوە، ماڵ و حەشەم و شان و شەوکەت و هێزێکی تەواوی دەست خست، لە موڵک و ماڵ و دراو و ئەسپ و چەک و سەروەتدا حوکمدارێکی بێ

هاواڵی چاخی خۆی بوو. مێژوونووسەکان دەڵێن کە سەرخاب ئەوەندە دەوڵەمەند و خاوەند ماڵ و دراو بوو، لە بنەماڵەی ئەو حوکمدارانەدا وێنەی ئەویان تێدا نەبووە.

لە ساڵی ٤٩٥ھ دا قەرەئیلی ناوێکی تورکمان -کە بەسەلغور دەناسرێ- بەچەند کەسێکەوە چوونە خاکی سەرخابەوە. ئەویش چەند پیاوێکی ناردە پێش کە نەهێڵن بکەوێتە نێو خاکی کوردستانی شارەزوورەوە. تورکمانەکانیش بۆ بەرابەری ساز بوون. هەردوو لا بەشەڕ هاتن، کوردەکان گەلێکیان تورکمان کوشتن و گەلێکیان ڕزگار بوون و هەڵاتن و خۆیان گەیاندە قەرەئیلی و سەربهوردیان بۆ گێڕاوە.

قەرەئیلی گەلێک توند بوو و ڕقی هەڵسا و ناردی لەشکرێکی زۆری لە تورکمانان کۆکردەوە و ڕوو بەسەرخاب چوو، لەولاشەوە سەرخاب سوپاهی کوردانی ساز کرد. قەرەئیلی پێشەنگی نارد، هەردوولا بەگژ یەکدا چوون و شیری کوشتاریان تێک نا. کورد و تورکمان دەستیان بەیەکتر کوشتن کرد، لەو شەڕەدا کوردەکان سەرکەوتن و گەلێکیان تورکمان کوشتن و هێندێک بەدیل گیران و ئەوەی ماوە هەڵاتن.

جاری سێیەم قەرەئیلی لەوە زیاتر قووەت و هێزی پەیدا کرد و گەڕاوە سەر کوردان، دیسان کوشتارێکی زۆر کرا، تورکمان بەسەر کوردا زاڵ بوون و نزیک بە ١٠٠٠ کەس کورد لە مەیدانی جەنگ و جەدالدا بەدەست دوژمن بەکوشتن چوون. لە دوای ٤ ڕۆژ شەڕکردن سەرخاب ڕێگەی هەڵاتنی خستە پێش و ڕوو بەچیایان کشا و چوو. لەو لەشکرە قورسەی کە هەیبوو ٢٠ پیاوی لەگەڵ دەرچوو.

قەڵای خەفتیزەکان -کە لە یەکە قەڵایانی توندی سەرخاب بوو- هەمیشە بۆ ڕۆژێکی وای ڕاگرتبوو کە دووچار بەتەنگاوییەک بێ خۆی تێدا بگرێتەوە و هەموو دەمێک پڕ لە چەک و ئالەت بوو. چەند پیاوێکی شەڕکەری لەژێر فەرماندەی گەورەیەکدا لەوێ دانا بوو.

ئەو فەرماندەیە کە بیستیەوە سەرخاب شکاوە، قەڵا و دەوروپشتی خستە ژێر حوکمی خۆیەوە و لە سەرخاب ڕوو گەردان بوو، دراو، دانەوێڵە، چەک، گەنجینە، سوپا و ئەسپابێکی زۆر لەو قەڵایەدا بوون، هەموویانی بۆ خۆی زەوت کرد.

سوڵتان بەرکیارق کە لەوە ئاگادار بوو، چەند کەسێکی ناردە سەر قەڵا و ١٠٠ هەزار زێڕی سووریان بەزۆر لێ ئەستاندن. تورکمانەکان لەولاوە بەتاڵان و

کوشتاری کوردەکانی خاکی سەرخاب دەکۆشان. پارچە خاکی شارەزوور و داقووقا نەبێ لە دەست سەرخابدا ما، ئەوانی دیکە هەموو کەوتنە ژێر زوڵم و جەوری تورکمانەوە.

هەر لەو ساڵەدا کە ساڵی ٤٩٥ھ بوو، یەکێک لە دوو نۆکەرانی سەرخاب کە لە قەڵای خەفتیزەکاندا سەرکێشییان کرد و بوونە مایەی فیتنەی شەڕوشۆڕ و هاواڵێکی خۆی کوشت و لە سەرخابی گێڕاوە ئەگەر لە گوناهی ببووری و لە مردنی ئەمین کا، قەڵای خەفتیزەکان دەداتە دەست سەرخاب.

سەرخاب بەسوێند ئەمینی کرد و لە کوشتن و ئەزیەت ئاسوودەی کرد، دووبارە قەڵای خستەوە ژێر حوکمەوە.

لە ساڵی ٤٩٩ھ دا بەڵەکی کوڕی بارامی کوڕی ئارتق چووە سەر قەڵای «جانیجار» کە یەکێک بوو لە قەڵایانی سەرخاب. بەڵەک هەر چوار کەناری ئەو قەڵایەی وەتەنگ هێنا و بەشەڕکردن چووە ناوی و گرتی و لەژێر فەرمانی سەرخابی دەرخست. سەرخاب سێ جاران بەلەشکرەوە چووە سەری و گەلێکی شەڕ لەگەڵ کرد؛ بەنائومێدی دەگەڕاوە. لە دواییدا هێندێک لە دراوسێکان کەوتنە نێوانیان و ناوبژین کردن و بەبێ کێشە قەڵاکەی جانیجاڕیان دووبارە پێ داوە.

سەرخاب گەلێک پیاوی چاک و ئازا و رەشید بوو، بەڵام هەموو دەمێک بەخۆشی ڕای دەبوارد. لە ساڵی ٥٠٠ھ دا بەمەرگی خۆی مرد. ئەبوو مەنسووری کوڕی بەدر بوو بەحوکمداری شارەزوور و ئەترافی.

حوکمداریی ئەبو مەنسوور کوڕی بەدر

کە سەرخابی کوڕی بەدر مرد، ئەبوو مەنسووری برای لەسەر تەختی حوکمداری دانیشت؛ بەکاروباری ڕەعیەت و ئاوایی بەسەری دەبرد. گەلێکی خزمەت بۆ شارەزوور هەبوو، لە چاندن و زەراعەت و مەملەکەتداری خەریک بوو. مودەتی بیست ساڵ بەخۆشی و ئازادی حوکمدارییەکی «مستقل» سەربەخۆی کرد و زۆر بەئاسوودەگی ڕای بوارد.

شەمسەدین سامی لە جلدی یەکەمی «قاموس الاعلام»یدا دەڵێت: کە ئەولادی سەرخاب لەپاش ئەبوو مەنسوور ١٣٠ ساڵ لە شارەزووردا حوکمدارییان کردووە؛

ئەمما ئێمـە لەوە زیاتر سـەربهووردی ئـەو بنەمـاڵەمـان دەست نەكـەوتووە و لە هیـچ كـتێـبـێكا ڕاست نەهاتـوون كـە بزانـین لەپاش سـەرخـاب كـە ئەبوو مـەنسـوور بوو بەحوكمدار، لەپاش نەبوو مەنسوور كێ بوو بەجێنشینی. لەبەرئەوە كە ئێستا لەوە زیاتر ئاگام لێ نییە، بەوەندە قسـە تەواو دەكەم وە دەست بە بەندی سێیەم دەكـەم كە حوكمدارانی ئەردەڵان لە شارەزوور و دینەوەردا حوكمداری بوون.

بەندی دووەم تەواو بوو

لێوەرگر – مأخذ

١– شەرەفنامە – شەرەفخانی بەدلیسی – فارسی – بەرگی یەكەم

٢– مرآت العبر – سەعید پاشای دیاربەكری – توركی – بەرگی دووەم

٣– كوردلر – دوقتور سەیج – توركی – بەرگی یەكەم

٤ – قاموس الاعلام – شمس الدین سامی – توركی– شەش بەرگ

٥– الفتوحات الاسلامیة – شێخ احمد دحلان – عارەبی – بەرگی یەكەم

٦– دائرة المعارف – بستانی – عارەبی – بەرگی یەكەم

بەرگی دووەم

ئاوڕێکی پاشەوە

جزمی چوارەم

پادشایەتیی چەند بنەماڵەیێکی کورد لە کوردستاندا

کردەوەی خێوی و سەرنووسەر و بەڕێوەبەری – کوواری زاری کرمانجی

حوسێن حوزنی حوسەینی موکریانی

بەرگى دووەم

آوريكي پاشەوە

حزمي چوارەم

پادشايەني چند بنەمالەيكي كوردە لە كوردستاندا

كردەوەي خيوي و سەرنويسەر مەتبەعەي زاركرمانجي

حسين حزني

(موكرياني)

—(*)—

مزي دامەزراندني وفروشتني بەخيوي بەخيو دەكري

يكي ايلول ١٩٣٠ م ٨ رەبيع دووەم ١٣٤٩ ه

رواندز لە مەزرەكەي زاركرمانجي دا مەزرا

هەر نسخەيكي بە سيە قران (دوازدە آنە) يە

نشريات زاركرمانجي (١٣)

پێشەنگ

جزیرە – جزیرەی عومەر

هەڵکەوتنی جوغرافیا و بیناکردنی جزیرە

جـزیرە: لـە شـیـمـالـی شـەرقـی ویلایەتی دیاربـەکـرەوە ٢٠٠ کـیلۆمـەتـرە لە شـەرق جنووبی شاری دیاربەکر دوورە. لە لای ڕاستی چۆمی دەژلە، ١٥٠ کیلۆمەترە. لە شـیـمـالـی غـەرب لە بەرەو ژووری مـووسڵ ٢٤٠ کـیلۆمـەترە. لە شـەرقی جنووبی ماردین هەڵکەوتووە. شارێکە لەنێو قەڵایێکدایە. شـەرقی شـیمالی جزیرە، وڵاتی وانە و شەرقی جنووبیشی وڵاتی مووسڵە.

خاکی جزیرە و دێهات و قەڵاکەی هەموو کوردن، هێندێک دانیشتوو و هێندێک ڕەوەندن. خاک و زەوییەکەی خاوێن و چاکە بۆ چاندن؛ شایستەی کردن و کێڵگە و چاندنە، دانەوێڵەی هەموو جۆرەی تێدا پەیدا دەبێ. باغ و باخچە و لۆکە و تووتنی بەناوبانگە، مێوە و خواردەمەنی زۆر پوختەی هەیە. دەستکردەی ئەهالی لە لۆکە جاو و لەبەر کری جوان و ڕانکوچۆغە لە بوز و بەڕە و جاجمی باشی تێدا دروست دەکەن. خـوری و مـەرەزی بـەرگنی زۆرە. لـە مس و زێڕ و زیو قـاپ و کـەوچکی بەناوبانگی لێ دروست دەکرێ. حـەیواناتی چوار پێ و مـەڕومـاڵی زۆرە. ڕۆن و پەنیـر و چەرم و پێستی گەلێک دەبێ. دێهات و ئاوەدانیێکی زۆر لە دەوروپشتی جزیرە هەبوو. ئێستاکەش وێرانە قەڵای خراپبوو و کاولەکانی گەلێک ماون. لە جزیرە گەلێک پیاوانی گەورە و ناودار هاتوونەتە ڕوو بەنێو دنیادا دەنگی عیلم و فەنیان داوەتەوە.

قـەڵای جـزیرە لەنێـو چۆمی دەژلەدا لەسـەر شکڵی هیـلال هەڵکەوتووە، عەبدولعەزیزی کوڕی عومەر بەرگەعید ساڵی (٢٠٠هـ) بینای کردووە، لە کەناری ڕاستی چۆمی دەژلە دایمەزراند، لە هەر چوار کەناریەوە شـوورەیەکی سـەخت و بڵندی بەدەورەدا کێشاوە و بەکونگرە قایمی کرد و هەموو دەورەشی کردە

خـەندەقـێکی قـووڵ و پڕ ئـاو، جـزیرە لە ڕۆژی بینـاکـردنیـەوە هـەتـا سـاڵانی (٣٧٢ﻫ) لەسـە دەوروپشـتـی مـووسڵ ئیـدارە دەکـرا، لەو سـاڵەدا جـزیرە کـەوتە دەست مـەلیک شـوجـاعـبـازی کوردی، خێـوی دیاربەکر و ئەردیش. لە پاش ئینقـرازی حکوومـەتی دۆسـتـیک، جـزیرە کـەوتە دەسـت وەزیر ئیبن جـەهیـر، لە پـاش ئەوان کـەوتـە ژێر حوکمی شەمسودین جگەرمژ کە ئێمە لەم کتێبەدا مەبەستمانە.

بەندی یەکەم

شەمسودەولە جگەرمژ (٤٧٨ - ٥٠٢ھ)

جگەرمژ پیاوێکی وریا و زرنگ و زانا و ئازا و ڕەشید بوو. کوردی بنەماڵەی «وەهبان» خەڵکی جزیرەی عومەر بوو. لە پاش خوێندن و فێربوونی علووم لە لای حوکمدارانی دۆستێک بشنویدا کرا بەکۆدە. لە پاشان کەوتە سپاهی بشنۆیەکانەوە و لە ئیدارە و حوکمڕانی حوکمدارانی کوردی بشنۆیی دڵگیر و ڕەنجیدە بوو. کە کوڕی جەهیر لەگەڵ حکوومەتی دۆستێک کەوتە شەڕ و موڵک گرتن، جگەرمژ بوو بەهەواداری کوڕی جەهیر و ڕەگەڵیان کەوت. هەرچەند بووبوو بەسەرکردەی ئەمیر سلێمانی دۆستێک، بەڵام بەقووەتەوە خۆی بەدەستەوە دا. کوڕی جەهیر کرایە ئەمیری سوپاهێک و دەستی قەدر و قیمەتی پێوە نا. جگەرمژ ڕۆژ بەڕۆژ لە خوێندن و ئازایی و ڕەشیدی نیشاندان خەریک بوو. دەم بەدەم ڕووی لە بەرزبوون و سەرکەوتن بوو. بۆ ئەوەش چ پێویستیێک هەبوایە، کەم کەمە سازی دەکرد و چتی کۆ دەکردەوە و دڵی میللەت و لەشکر و ئومەراکانی دەخستە دەست خۆی. لە کەلێندا بوو خۆی گەورە بکا.

جگەرمژ بەسەخا و بەخشش و بە زبانخۆشی و شەهامەت، هەموو نزیکەکانی بەخۆیەوە گرێ دابوو، هەتا وای کرد بەکەمچاغێک جزیرەی عومەری خستە ژێر حوکمییەوە. ساڵی ٤٧٨ بەوەکالەتی کوڕی جەهیر، چووە سەر جزیرە و گرتی و بوو بەخاوەندی جزیرە.

ساڵی ٤٧٨ فەخرودەوڵەی کوڕی جەهیر، سوپاهێکی ناردە سەر جزیرەی عومەر کە لە دەست حوکمدارانی دۆستێکدا بوون.

بنەماڵەی وەهبان -کە لە ماڵە گەورە و کەیخودای جزیرە بوو- ڕوو بەکوڕی جەهیر گرژبوون، بەڵام چونکە لە دەست حوکمدارانی دۆستێک ڕەنجیدە بوون، شەوێ بۆ هێنانی سوپاهی کوڕی جەهیر بۆ نێو شار دەرگایێکی گچکە لە دیواری

قـەڵادا بوو کـە بەپایە لە دەرەوە بۆی سـەردەکـەوتن، ئەو دەرگـایـەیان کـردەوە و یەکەیەکە سوپاهەکەیان بردە ژوورێ.

سەرکردەی سوپاهی جگەرمژ بوو؛ حکوومەتی لە جزیرەدا دامەزراند و دەوڵەتی دۆسـتـێک لە جـزیرەدا دوایـیی هات. هەر جـارێکی لە دەرەوە بۆ سـەر جـزیرە هەڵمـەتێک بدرایە بنـەماڵەی وەهبان بـۆ پێش پێگرتنی ڕادەوەسـتـان. جگەرمژ بەوە بوو بەئامیرێکی کوڕی جەهیر لەسەر جزیرە.

موحـەڕەمی سـاڵی ٤٨٩ مـەنسـووری کـوڕی نیزامـودین کوڕی ناسـرودەولـە کە حوکمداری دیاربەکر و ئەردیش [بوو] لەگەڵ کوڕی جەهیر شـەڕی کرد و شکا و هەڵات و چووە جزیرەی عومەر. جگەرمژ گرتی و لە مـاڵە جوولەکـەیەک بەندی کرد هەتـا مـرد. بەوە حکوومـەتی دۆسـتـێک دوایی هـات و قـووەت و هێـزی جگەرمـژ زیادبوو، ئیـدی کـەمێک لە عـایلـەی دۆسـتێک و لە کـوردی بشنۆیی نەمـا بـەرامبـەر بەجگەرمژ خۆ ڕاگرێت.

موئەریخەکان دەڵێن: ئینقرازی حکوومەتی بشنۆیی بە لەچەریی مەنسوور هات، چونکو لە لەچەریدا بێ هەواڵ و لە تـەماعدا دڵی هـەموو کەسێکی لە خۆی کردبوو. بۆ حوکمدار پێویستە لە هەموو کەس زیاتر بەخششی هەبێ و بەسەر ڕەعیەت و سـوپاه و دەسـتـوپێـوەندیدا خـەڵات و جـیـرەی زۆربێ؛ تـاکـو بەچاکی بتـوانێ حوکمڕانی بکا. مەنسوور لەوانە بەری بوو.

سـاڵی ٤٨٩ عەلی کوڕی موسلیم حـاکمی مووسڵ، لە دەست «کەربوغا» وەتەنگ هات و هاواری لە جگەرمژ کرد یاریدەی بدات و بەسوپاهەوە بچێتە ڕزگارکردنی. جگەرمـژ بەوە کەلێنـی دەست خست و سـوپاهێکی قـورسی لە کوردانی جـزیرە و بەخـتـی و بشنـۆیی و فنیک هەڵگرت و ڕوو بەمـووسـڵ لە چیـایان چووە خـوارێ. لەولاوە «توتنـاش» کە سـەرکردەی سـوپاهی کـەربوغا بـوو، لەشکرێکی بێ ژمـاری بەرەو پیـری جگەرمـژ لە لـەشکرگـا دەرخـست و لـە نیـوەی ڕێگادا هەردوو سـوپا جڵـەوگیری یەک بـوون و بۆ کوشـتـار ڕیزەیان بەست. شـەڕ و کوشـتـار دەست پێ کرا. لە پاش چەند ڕۆژ کوشـتـار؛ جگەرمژ شـایانی بەرابەری نەبوو، وەتەنگ هات و دووچار بەئەزیەت و لێقـەومانێکی قورس بوو. چونکو دوژمن گەلێک بـەهێز و قورس بوو، بەناچاری لەناکاو شەوێ ڕوو بەجزیرە لەشکری سوارکرد و ڕۆیشت. توتناش

دەستبەرداری نەبوو؛ کەوتە سەری.

جگەرمــژ کــە تەمــاشــای کــرد دوژمن زۆری هێنا و دووچار بــەنەبــوون دەبێ، بەگورجی هەیئەتێکی عولەما و کەیخودایانی بۆ مامڵەت نارده لای توتناش؛ بەمە که بکەوێتە ژێر ئیدارەی «کەربوغا»وە پێک هاتن. جگەرمژ دیاری و خەڵات و گەلێک چتی بۆ کـەربوغا نارد و ڕێک کـەوتن. جگەرمژ لـەژێر ئیدارەی کەربـوغـاوە بووەوە بەحوکمداری جزیره.

جگەرمژ ٣ سـاڵان لەژێر ئیدارەی کەربوغـادا خـۆی ڕاگرت، بەڵام بەپەنـهـانی لە دەسـتـوبردی هێـز پەیداکردن و ڕزگاریدا بوو؛ هەتا بەجـارێک خـۆی قـورس کـرد و سوپاه و پێویست و میللەتی بەتەواوی خستە دەست.

سـاڵی ٤٩٢ کـەربوغـا بەسـوپاهەوە ڕوو بەئەنتـاکیـە ڕۆیشت. جگەرمـژ سـەری بڵندکرد و لەژێر ئەمری کەربوغا ڕزگار بوو.

سـاڵی ٤٩٢ جگەرمژ بەچوونی کەربوغـا بۆ ئەنتـاکیـە کـەلێنی دەست خـست و لەگـەڵ فـرەکردنی خـاک و زەوی، دڵداریی ڕەعیـەت و ئەهالی و قـەڵا و ئاواکـردنی جـێگایان خـەریک بوو. لەشکری زۆرکـردن و خـسـتنیـە ژێر ئینتـیـزامـەوە. ئاڵای ســەربەخــۆییی بڵندکــردەوە. بۆ گــرتنی مــووسڵ کــەوتە تەدارەک و پێــویست سـازکردنـەوە. لەولاوە خـەلیفـەی عـەباسـییـەکان لـەقـەبی شـەمـسودەولـەیان لەگەڵ شـیرێکی بەگـەوهـەر ڕازاوەیان بۆ نارد و ئیمـارەتی جزیرەیان بۆ قـەرار دا. سـاڵی ٤٩٣ جگەرمژ چەند قـەڵا و جێگایانی سەختی لە خـاکی هەکاری و زۆزاندا دروست کرد و هەمووی بەسوپاه و ئاڵاتەوە پڕکردن و هـەریەک دژوارێکی لەسەردانان.

سـاڵی ٤٩٤ جگەرمـژ بۆ وەدەسـتـهـێنانی مـووسڵ سـوپاهێکی ڕێککەوتووی سازکرد و ڕووی لە مووسڵ کرد.

ئەهالیـی مـووسڵ لە ترسی جگەرمـژ هاواریان بردەبەر مـووسـای تورکمـانی کە خاوەندی حەسنکێفا بوو، لە تەرەف کەربوغاوە بەتایبەتی دانیشتبوو، قەراریان دا مـووسڵی بخـەنە دەست. لەولاوە سەنقـەرجـە وەکیلی کـەربوغا کـە وای زانی مووسا بۆ یاریدەدانی لە دەست جگەرمـژ، دەچێـتـە مـووسڵ، گـرتی بەسـوپاه و ئەهـالی مـووسڵـەوە چووە پێـشـوازیکردنی. کـە نزیک بوونەوە، هـەر یەک لە ئەسـپی خـۆی دابەزی و بۆ مردنی گەورەیان گریان.

سەنقەرجە بەمووسای گوت: «دڵخوازی من ئەمەیە هەرچییەکی ماڵ و مەنسەب و مەملەکەت و سەرمایە و ئەسپابی گەورەی ئێمە هەبوو کەوتە دەست ئێوەوە و ئێوە فەرمانڕەوان». مووسا پێی گوت: «جگە لە سوڵتان کێ خاوەندی چت و ماڵە و سوڵتان حەز لەهەر کەس بکا دەیدا بەو». لەسەر ئەوە دەمەچەندیان کرد. سەنقەرجە دەستی هاوێتە شیری و لە لایەکی مووسای دا و برینداری کرد. مووسا خۆی بەزەوی دادا. کوڕی ئەمیر مەنسووری کوردی، خودانی دیاربەکر و ئەردیش لەگەڵ مووسا بوو، خەنجەری کێشا و لینگی دایە سەر سەنقەرجە و لەسەری دا و ئیشی تەواوکرد. مووسا سواربوو چووە نێو مووسڵەوە و دڵخۆشیی ئەهالیی داوە و پیاوەکانی سەنقەرجەی خەلات کردن و فەرمانڕەواییی خۆی لە مووسڵدا ئاژۆت و مووسڵ بوو بەماڵی مووسا.

جگەرمژ کە لەوە ئاگادار بوو، بەو هێز و تەوانەیەوە ڕووی لە نوسەیبێن کرد و بەمودەتێکی زۆرکەم گرتی و پیاوێکی خۆی لەسەردانا و ئومووری حوکمداریی تێدا ڕێک دەخست.

مووسا لەولاوە بەسوپاهەوە ڕووی لە جزیرە کرد، جگەرمژ چووە پێشی. لە پاش کەم شەڕێک مووسا بەپەنهانی هەلات و خۆی لە مووسڵ خزاند. دەروازەی شار و قەلا و بورجەکانی توند کرد. جگەرمژ سوپاهـ و لەشکرەکەی مووسای خستە دەست خۆیەوە و بەو قووەتەوە چووە سەر مووسڵ و دەورەی دا و بەمودەتێکی دوور و درێژ لە وەتەنگهێنانی مووسادا بوو. مووسا هاواری لە ئەمیر سەقمان خێوی دیاربەکر کرد، جگەرمژ ڕێگای هاتوچوونی لە شار گرت و مووسا و ئەهالیی وەتەنگ هێنا. لە هەموو لاوە پەلاماردان و هەڵمەت گەرمەی تێ کەوت. کوردەکان هەریەک لە لایێکەوە لینگیان دا سەر دەروازە و کونگرەکانی شار. ئەهالی مووسڵ و مووسا لەوە وەرەزبوون، مووسا ناچار ما ڕێگای ڕزگاربوونی دەست نەکەوت.

ئەمیر سەقمان بەمە کە مووسا دەست لە حەسنکێفا هەڵگرێت و ١٠ هەزار دینار دراویش بدا، ئەمیر سەقمان وەعدەی یارمەتیی دایێ؛ مووسا بەناچاری لەگەڵی ڕێک کەوت. ئەمیر سەقمان بەلەشکرەوە بۆ یاریدانی مووسا لە دیاربەکر دەرکەوت و لە ڕێگاشیدا هێزی فرە کرد، هەتا نزیک مووسڵ بوو. جگەرمژ دەستی لە مووسڵ بەردا و گەڕاوە جزیرە.

شەمسولدەولە جگەرمـژ کە لە مووسڵ دەسـتی هەڵگرت، لەناو دیوان و دێهات خۆی پەنهان کرد و چاوەنۆڕی کەلێن بوو. مووسا کە زانییەوە جگەرمژ دەستی هەڵگرت و ئەمیر سەقمان هات، دەستوپێوەندی خۆی هەڵگرت بۆ پێشوازیکردن لە شار دەرکەوت و گەیشتە دێیەک کە پێیان دەگوت: «کەواسا». چەند نۆکەرێکی ڕووگەردان بوون؛ بۆ کوشتنی لە کەلێندا بوون. مووسا کە دابەزی تا ماندوویان بحەسێتەوە، ئەو دەستە نۆکەرانەی کە لە مووسا دڵگیر بووبوون، لەوە چاتر کەلێنیان دەست نەکەوت، بەکۆمەڵە دەسرێژێکی تیرانیان کردە سەر. مووسا و چەند نۆکەرێک کوژران، باقی نۆکەر و دەستوپێوەندەکانی بەشکاوی ڕوو بەمووسڵ گەڕانەوە و مووسایان لەسەر تەپەیەک ناشت. لەولاوە ئەمیر سەقمان کە لەوە ئاگادار بوو، جڵەوی سووڕاند و ڕوو بەحەسنکێفا گەڕاوە پاش و بەکەم شەڕێک حەسنکێفای گرت و خستیە ژێر فەرمانی خۆیەوە.

شەمسولدەولە جگەرمژ کە لە کوشتنی مووسا ئاگاداربوو، لەولاوە پیاوەکانی مووسا و لەشکرەکەی بەدڵخۆشی هێنانەوە ژێر حوکمەوە. بەو هێزە ڕوو بەمووسڵ ڕۆیشت و قاقەزی لە هەوادارەکانی مووسا نویسی کە هەراسان نەبن و خۆ بەدەستەوە بدەن. هەموو لە کەنارانەوە لەسەر جگەرمژ کۆبوونەوە. ئەهالیی مووسڵ کە ئەوەیان زانییەوە، کەیخودا و ڕیش سپی و کاربەدەستان بۆ ئیتاعەکردنی جگەرمـژ لە مووسڵ دەرکەوتن و چوونە پێشوازیکردنی، بەشاد و خـوڕەمی جگەرمژیان بردە نێو شارەوە، بەلوتف و پیاوەتی ئەهالیی دڵشاد کرد و نوازشی نیشان دان. لە پاشان دەستی بەڕێکخستنی ئومووری شار و دامەزراندنی میللەت و ئینتیزامی سوپا دا. کە ئومووری حکوومەتی دامەزراند و پێویستیی پێک هێنا و پیاوێکی لەسەر دانا ئەوانەی مووسایان کوژتبوو گرتنی و لە تۆڵەی مووسادا بەداریدا کردن و خنکاندنی و گەڕاوە و چووە جزیرە.

ساڵی ٤٩٦ یاقووتی کوڕی حەسەن کوڕی ئەمیر ئارتق برازای ئەمیر سەقمان کە لەسەر ماردین بوو، ئازایی و پیاوەتیی جگەرمژی پەسند کرد و دڵخۆشیی حەمییەت و زرنگیی بوو. لەبەرئەوە قاقەزێکی لە جگەرمژ نویسی، لەڕووی گەورەیی و پیاوەتییەوە سەرپەرشتیی بکات و لە ژێربالیدا ئاگاداری بێت و دەستی میهرەبانیی بەسەردا بکێشێ. جگەرمژ ڕوو بەنسێبین ڕۆیشت و لێی گێڕاوە کە یاقووت بچێتە لای لە نسێبین یەکتر ببینن.

یاقووتی له شەهامەت و گەورەیی جگەرمژ ئەمین بوو؛ هەستا ڕوو بەنسێبین ڕۆیشت، لە نیوەی ڕێگادا یاقووتی لە دەست دوژمناندا بەکوژتن چوو. سەرکردەی یاقووتی کە ناوی عەلی بوو، سوپاه و ماڵ و ئەسپاب و قەڵا و مەملەکەت و شارانی یاقووت لەگەڵ ماردین تەسلیم بەجگەرمژ کرد و هەمووی خستە ژێر فەرمانییەوە. عەلی بێژراوی کردەوە بەسەرکردە و نایبی خۆی لەسەر ماردین و ڕوو بەجزیرە ڕۆیشت. سوپاهێکی ڕێکخست و گەڕاوە مووسڵ لە مووسڵدا چەندێک دانیشت.

هەر لەو ساڵەدا جگەرمژ سوپاهێکی هەڵگرت و چووە سەر خاپوور. بەهەر جۆرێک بوو خاپووری خستە دەست. قەڵا و دێهات و دەوروپشتی خاپووری هەموو گرت و هاوێتیە ژێر فەرمانی خۆیەوە. تەواوی عەشایرانی کوردی ئەولایانەی بەچاکە و پیاوەتی وا لێ کرد کە هەموو بەجارێک حوکمداریی ئەویان قەبووڵ کرد.

جگەرمژ کە لە کوردەکان ئەمین بوو و مەرجیان دا، ئەوجا لەشکری ڕووەو دەشتی «تات» (عارەب) وەرگێڕا. عەشایری تاتی ئەوبەری فوڕاتی بەخاهی و نەخاهی و بەزۆر و شەڕ کردە ڕەعیەت و خستیە ژێر فەرمانییەوە و بەشادی ڕوو بەمووسڵ گەڕاوە. لەو عەشایرانە سوپاهێکی ڕێککەوتووی ڕێکخست و ڕوو بەجزیرە گەڕاوە.

ساڵی ٤٩٧ جگەرمژ سوپاهێکی قورس و شەڕکەری لە خاپوور و ماردین کۆکردەوە و بۆ شەڕی چەلیپا چوونە سەر فەرەنگ و ڕوو بەئۆرفە سوپاهێکی ئاژۆت و لەسەر چۆمی «بەلّخ» لەشکری کورد و فەڕەنگ لە یەک هەڵەنگۆتن و بۆ شەڕ بەرابەر یەک ڕاوەستان. شەڕ و کوشتار دەست پێکرا، لەشکری کوردان نەشیان خۆ ڕاگرن، ڕوویان لە هەڵاتن کرد و شکان. فەڕەنگ دوو فەرسەخ ڕێگا هاتنە سەر کوردان و هەڵیان برین. شەمسودەولە جگەرمژ هەرچەند غیرەتی دا و هاواری کرد، چارە نەبوو، لە دواییدا قووەتێکی تەواویان لە مووسڵەوە گەیشتێ و هێزێکیان پەیدا کردەوە. چونکو فەڕەنگ زۆربوون، قووەتی مەعنەوی کوردانی بەیەکە هەڵمەت شکاند. جگەرمژ کەوتە سەریان و ڕووی لە لەشکر و سەرکردەکان کرد و دڵخۆشی دانەوە و قسەی پەندئامێزی پێ گوتن و بەشانوباهوی هەڵگوتن. لەشکرەکەی کەوتنەوە غیرەت و ڕوو بەدوژمن وەرچەرخانەوە و لینگیان داوە سەر فەڕەنگ و شێرانە هەڵمەتیان بردە سەریان و بەکەم شەڕێک فەڕەنگیان شکاند و

بڵاویان کردن. هەرچییەکی کوژرا و مرد، ئەوی ماوە بەدیل گیرا. کوردەکان ماڵ و ئەسبابێکی زۆریان بەتاڵان دەست کەوت.

لەنێو هەڵاتووەکاندا فەرمانڕەوا و خێوی ئۆرفە «قەمس بەردویل» بوو بەدیل گیرا و بردیانە چادری سەرکردەیێکی لەشکری جگەرمژ. لەودەمەدا لەنێوانی لەشکرییەکاندا لەسەر تاڵان کێشە پەیدابوو. چەند پیاوێکی جگەرمژ چوونە نێو چادری ئەو سەرکردەیەوە کە قەمس بکوژن. جگەرمژ لەولاوە زوو زانییەوە، فریاکەوت و نەیهێشت قەمس بکوژرێت.

جگەرمژ قەمسی بردە لای خۆی و لەشکرەکەی کۆکردەوە و بەتاڵان و خەڵات بەخشین نوازشی کردن و قەمسی هەڵگرت و بەلەشکرەوە چووە سەر ئورفە، ١٥ ڕۆژ بەتوندی دەورەی ئورفەی دا. هەرچەند وەتەنگی هێنا و شەڕی کرد نەیتوانی ئورفە بگرێت، بەناچاری قەمسی هەڵگرت و گەڕاوە مووسڵ. ناردی قەمسی حەپس کرد.

لەو شەڕەدا ١٦٠ کورد بەدیل کەوتە دەست فەرەنگ و ١٥ هەزار کەس لە فەرەنگ بەدەست کورد بەکوشت چوون. قەمس هەتا ساڵی ٥٠٢ھ لە قەڵای جعیردا لە بەندا بوو.

هەر لەو ساڵەدا جگەرمژ بەسوپاهێکی چاکەوە چووە سەر حەڕان. لە پاش کەم ئەزیەتێک گرتی و ئومووری حوکمدارییی خۆی تێدا ڕێک خست و خاوەندەکەی پێشووی بەوەکالەتی لەسەر داناوە و گەڕاوە مووسڵ.

ساڵی ٤٩٨ سوڵتان محەمەد لە تەورێزەوە چووە مەراغە و لەوێشەوە ڕوو بەهەولێر سوپاهی هەڵگرت کە بچێتە سەر جگەرمژ و شارەکانی لە دەست دەرخا. کە جگەرمژ ئەوەی زانییەوە شوورەی دەورەی مووسڵی دروست کرد و بەبورج و باروو و بەکونگرە توندی کرد. ناردی هەرچەند ئەهالی لە دێهاتی دەرەوە بوون بردنیە نێو شارەوە. بەسەرکردەی لەشکری ئەمر دا هەرکەسێ لە هاتن پاش کەوێت بیکوژن و ماڵی تاڵان کەن.

جگەرمژ لە خۆکۆکردنەوە و سوپا ڕێکخستن و شار و دیواری قەڵا قایمکردن خەریک بوو، سوڵتان محەمەد نزیک بەمووسڵ بوو. سوڵتان قاقەزێکی لە جگەرمژ نویسی بۆ ماملەتکردن لەگەڵ برای و قەرار بدا مووسڵ و مەملەکەتی جزیرە لەژێر

فەرمانی ئەودابن قاقەزی سوڵتان بەرکیارق کە لەو زبانیەوە نویسیبوو، ئەویشی بۆ نارد و تێیدا گوترابوو کە «ئیتاعەی سوڵتان محەمەد بکرێ». سوڵتان محەمەد دیسان بۆی نوویسی ئەگەر ئیتاعەی بکا مەملەکەتی لە دەست جگەرمژدا دێڵێتەوە و قەرار دەدا بیداتەوە، بەمەرجی ئەوە خوتبە لە مووسڵ و جزیرە و خاکی جگەرمژ هەرچی هەیە بەناوی سوڵتان محەمەد بخوێندرێتەوە.

جگەرمژ جوابی داوە کە: «ئێمە لەگەڵ سوڵتان بەرکیارق قرارمان داوە هەر خاکێکی بیگرم لە دەست ئەودابێ وە تەسلیم بەکەسی نەکات».

سوڵتان محەمەدی لە چوونە نێو مووسڵ جواب دا. سوڵتان کە زانییەوە بەڕاستی نەیهێشت بچێتە نێو مووسڵەوە، بۆ شەڕکردن لەشکری لێخوڕیە پێشەوە. دیواربڕ و ئاورهاوێژ و بەرد فڕێدەرەکانی خستە بەردەمی لەشکرەوە و بەتوندی چوونە سەر مووسڵ.

ئەهالی لەبەر خۆشیی جگەرمژ و حەزلێکردنیان دامێنی پیاوەتی و ئازاییيان بەلادا کرد و بۆ سوڵتان محەمەد لە قەڵا دەرکەوتن. شەڕێکی زۆر خوێنڕێژانە و ئازایانەیان کرد. لەبەر پیاوچاکی و ڕەوشتخۆشی و خووچاکی خۆیان بەکوژت دا. گەلێک لە ئەهالی کوژران، جگەرمژ ئەمری دا لە شوورەی حەسارەوە دەرگا چکۆلەکانیان کردەوە کە ئەهالی بۆ شەڕکردن لە شار دەرکەون. بەوجۆرە کوژتارێکی زۆریان لە لەشکری سوڵتان کوژت.

سوڵتان لەسەر ئەوە ئەمری دا دیواربڕەکان چوونەژێر شوورەی قەڵاوە و دەستیان بەبڕینی شوورە کرد. لە نیوەی شەودا ئەهالی لەوە ئاگاداربوون؛ دەزبەجێ بەدەستی بەهێزەوە کەوتنەسەر دروستکردنەوەی شوورە. بەچەند سەعاتێک چاکیان کردەوە و دەستە بەدەستە بۆ شەڕکردن و گەڕاندنەوەی لەشکری سوڵتان لە شار دەرکەوتن و زۆر بەچاکی چاردە قەڵای خۆیان بەخێو کرد. لە دەورەگرتندا دڵتەنگ نەبوون.

«ابن الأثير» لە تەئریخی «کامل»دا دەڵێت: «لەنێو مووسڵدا دانەوێڵە هەرزان و زۆربوو. دەورە لێگرتووەکان تەنگای خواردنیان نەکێشا. سی مکووک گەنم بەدینارێک و پەنجا مکووک جۆ بەدینارێک بوو؛ کەسیش نەیدەکڕی».

سوپاهیی جگەرمژ هێندێکی لە تەلیەعفەر کۆ بووبوونەوە. بۆ ڕوو وەرگەڕانی

سوپای دوژمن و ئاو لێ بڕینیان دەکۆشان، مودەتێکی دوور و درێژ شەڕ و کوشتار دەوامی کرد، هەتا دەی جەمادی یەکی ئەو ساڵە هەر شەڕ و کوشتار بوو. دەنگی مردنی سوڵتان بەرکیارۆق بەگوێی جگەرمژدا کەوت. هەموو ئەهالی شاری کۆکردەوە و مەشوەرەتی پێ کردن و باسی لە مردنی سوڵتان بەرکیارۆق کرد، وە لە دوای ئەو چی بکرێ و چۆن بژین پرسیاری لێ کردن. ئەهالی بەیەک دڵ و یەک گیانی گوتیان: ماڵ و منداڵ و گیانمان لە بەردەستی تۆدایە؛ لەو ڕێگایەدا مردن بەسەربەرزی دەخوازین، هەرچۆنێکی تۆ ئارەزوو بکەی سەروەر و گەورەی و مەشوەرەت بەسەرکردە و سەرداری لەشکرەکانیش بکرێ چاکترە. لەبەرئەوە ئۆمەراکانی سوپاهی کۆکردنەوە و مەشوەرەتی بەوانیش کرد. ئومەراکان گوتیان هەتا سوڵتان زیندووبوو، وەعدەیەکی بەومان دابوو بەسەرمان برد. ئەمڕۆکەش مادامە سوڵتان مرد، ئەمە بەسوڵتان هەڵبژاردن چاکترە؛ چونکو بەبێ سوڵتان حوکمداریی ئەمڕۆکە دژوار و سەختە. جا ئەگەر وابوو سوڵتان محەمەد بەسوڵتان قبووڵکردن چاکترە.

جگەرمژ بەئیزن و مەشوەرەتی ئەهالی و لەشکریان، قاقەزێکی لە سوڵتان محەمەد نویسی و ئیتاعەتکردنی قبووڵ کرد. وەزیر سەعدولەلیکی خواستە لای خۆی. لەسەر ئەو قاقەزە، سوڵتان گرتی و سەعدولەلیکی نارده لای جگەرمژ. لەولاوە بەئیحترامەوە پێشوازیی وەزیریان کرد و بردیانە دیوانێ. لە پاش گفتوگۆیەکی تەواو، وەزیر بەجگەرمژی گوت: دەبێ بچیە لای سوڵتان و قسەی لەگەڵ بکەی. ئەو هەرچێکی لێ بخوازی بەقسەت دەکا و واژی دڵخوازیت نابزوێتەوە. لەسەر ئەوە قەرار درا.

جگەرمژ و وەزیر دەستیان بەدەستی یەکتر گرت و لە دیوان دەرکەوتن. ئەهالیی مووسڵ کە چاویان بەوە کەوت، گابۆڕیان دەست پێ کرد و گریان و شین و واوەیلا و هاواریان بڵند بوو؛ خۆڵ و قوڕیان بەسەر خۆیاندا کرد و بانگیان دەکردە یەکتر بەگەورەڕۆ بۆ یەکتریان دەگێڕایەوە. جگەرمژ جوابی کەسی نەداوە و لەگەڵ وەزیر چوونە لای سوڵتان. وەزیر سەربەهوردی ئەهالی بۆ سوڵتان گێڕاوە. سوڵتان گەلێک لوتفی لەگەڵ جگەرمژ کرد و دڵخۆشیی داوە و نوازشی کرد و پێی گوت: میللەتەکەت چاوەنۆڕیت دەکەن و نیگەرانن، هەستە بچۆوە نێویان و دڵیان بەتۆوەیە.

جگەرمژ چەند پیاوێکی ماقووڵی سوڵتانی لەگەڵ خۆی هەڵگرت و گەڕاوە مووسڵ. ئەهالی کە چاویان پێ کەوتەوە بەشادی گەڕاوە، شادمانی و کەیفێکی بێ ژماریان کرد. سوڵتان ناردی پرسیاری کرد سبەینێ داخیل بەشار بێ، شار بڕازێننەوە و چراخان بکەن. جگەرمژ نەیهێشت، بەڵام وەعدەی میواندارییی لە دەرێی شاری پێ دا.

سبەینێ ئەهالی و مەئموورین بەکەیف و شادمانی لە دەرێی شار زینەتیان کرد، دیاری و ئەسپابێکی زۆر گرانبەهایان بۆ سوڵتان و وەزیر برد، وە دڵخۆشیان کردن. ئەو ڕۆژە شادمانی بوو؛ بۆ سبەینێ سوڵتان بۆ سەرەخۆشیی بەرکیاروقی برای دانیشت. هەموو چوونە سەرەخۆشی و لە پاشا سوکواری و سەرخۆشی لێکردن، حوکمداری جزیرە و مووسڵی بۆ جگەرمژ تەسدیق کرد و ڕوو بە بەغدا لەشکری ئاژۆت.

جگەرمژ لە پاش ڕۆیشتنی سوڵتان بەڕێکخستن و دامەزراندنەوەی میللەت و ڕەعیەت خەریک بوو؛ سوپاهێکی کۆکردەوە و ڕۆیشت، گەیشتەوە سوڵتان؛ لەگەڵی ڕۆیشت و چوونە بەغدا. لە ئاخری جەمادی دووەمدا دەنگ گەیشتە جگەرمژ کە قلیچ ئەرسەلانی کوڕی سلێمانی کوڕی قتلمش چووە دیاربەکر، تەمای چوونە سەر جزیرەی هەیە. جگەرمژ ئیزنی لە سوڵتان وەرگرت و بەسوپاهەوە ڕوو بەمووسڵ گەڕاوە دواوە.

ساڵی چوارسەد و نەوەد و نۆ مەلیک ڕەزوان کوڕی تەتەش بۆ شەڕی فەڕەنگ لەشکری هەڵگرت، لە[گەڵ] ئومەرایانی ئێلغازی کوڕی ئارتق کە شەحنەی بەغدابوو و سپەهبود سوپا و ئەڵبی کوڕی ئەرسەلان تاش خێوی ژەنگار –کە زاوای جگەرمژ بوو– لە نیوەی ڕێگادا ئێلغازی بەمەلیک ڕەزوانی گوت ئێمە دەچینە غەزا، ماڵ و ئەسپاب و لەشکرمان دەوێ وا چاکە بچینە سەر خاکی جگەرمژ و دەوروپشتی و بیانگرین، هەم ماڵ و هەم سوپاهێکی قورس دەست دەخەین. ئەوجا دەچینە شەڕی ئەهلی چەلیپا و لەوەشدا ماڵێکی زۆر دەست دەخەین.

مەلیک ڕەزوان بەوە خەڵەتا، لە مانگی ڕەمەزاندا بە دە هەزار سوارەوە چوونە سەر نسێبین، بەڵام لە تەرەف جگەرمژەوە دوو ئەمیر لە ئەهلی خۆی لەسەر نسێبین داندرابوو. قەڵا و شاریان قایم کرد و بەسوپاهێکی ڕێککەوتووەوە بۆ شەڕکردنی

مەلیک ڕەزوان خۆیان سازکرد. لەنێوی شوورەی شار و قەڵادا بەتیر و ئاور فڕێدەر و بەردهاوێژ دەستـیـان بەشـەڕکـردن کـرد. ئەلبی کـوڕی ئـەرسـەلان داش زاوای جگەرمـژ بەپەیکانێک بریندارببوو. زامێکی گەورەی وەرگرت و بەناچاری گەڕاوە و ڕوو بەژەنگار چوو.

جگەرمـژ لەولاوە کـە خـەبەری زانیـیـەوە مەلیک ڕەزوان چووەتە سـەر نسـێبین، لەو دەمەدا لە حانەی نزیک تەنزەبوو، نەخۆشێکی کە هـەیبوو دەرمانی دەکرد؛ دەزبەجێ سـوار بـوو چووە مـووسڵ و ڕەعـیـەت و ئەهـالیـی دەورویشت لە سـەری کـۆبوونەوە و لەبەر دەروازەی شـار چادری هەڵدا و بۆ چوونە شـەڕی ڕەزوان خـۆی سـاز کـرد. لە فـێـڵ و خــەڵەتاندنی ڕەزوان کـەوتـە بیــرەوە؛ گــرتی قــاقــەزێکی لە ئـومــەرا و سەرکردەکانی ڕەزوان نویسی و دڵخۆشیدانەوەی کردن و بەوەعدە ئارەزووی قبووڵ کردن. هێندە خەریک بوو هەتا بەچاکی نیەتی ئەوانی وەرگێڕایە لای خـۆی. هەروا گرتی قاقەزی لە پیاو و نۆکەرەکانی خۆی نویسییە نسێبین کە دڵی مەلیک ڕەزوان مەشکێنن و ئیتاعەی بکەن و بۆ دانان و خزمـەتی دەرکەونە دەرێی شـار ئیحترامی لازمی بگرن. وە قـاقـەزێکیشی لـە مـەلیک ڕەزوان نـوویسی لەوێدا گـوتی: سـوڵتـان مـحـەمـەد ڕووی لە خـاکی ئەو کـرد و چەندەی دەورە دا و ئەزیەتی کێـشـا نەشـیـا بیگرێت، لە دواییدا بەناچاری مـامڵەتی کرد و دەستی هەڵگرت و چوو، لە زەرەر و ئەزیەت زیاتر چی دیکەی نەکـەوتە دەست. دیسـان لەو قـاقـەزەدا گوتی ئەگـەر ئەو ئێلغازییەی کـە هـەموو کەس دەیناسێت چ مـوفسید و فیـتنە ئەنگێزێکە بیگرێت و لە بەندی کا، بەهەموو مـاڵ و لەشکر و پێویسـتەوە لە خزمەتکردندا حازر و ئامـادەیە هـەرچێکی لە دراو و ئالەت و لەشکر و دانەوێڵەی بوێت، دەیداتێ.

بەوە ڕەزوان نیــەتی گـۆڕی، لە ئێلغـازی کـەوتـە دوودڵـیـیـەوە، ڕۆژ بـەڕۆژ دڵی لە پیسبـوون بوو؛ هەتا ڕۆژێکی بەئێلغـازی گوت ئەم مەملەکەتانە گرتنیان سـەختـە و دژوارە، وە دەترسێ فـەڕەنـگ بچـێـتـە سـەر حـەڵەب بیگرێت. واچاکـە و من ئەمـە بەخێرتر دەزانم لەگەڵ جگەرمژ مامڵەت بکەین، دۆستایەتیمان لەتەکدا بکا؛ چونکو دەتوانێت بەلەشکر و ماڵ بۆ شـەڕی فەرەنگ یاریدەمان بدات. وە بەسەرمایە و دراو دەسـتـمـان بگرێ. وە ئەوەش دەبێـتـە مـایەی کـۆبـوونەوەی بڵاوەی ئـیـسـلام و سـەرکەوتن.

ئێلغازی جوابی داوە بەڵێ تۆ لەپێشدا بەدڵخوازی خۆت هاتی و لەسەر حوکمی خۆت بووی، بەڵام ئەمڕۆکە لەژێر ئەمری منداى. بەبێ گرتنی ئەم مەملەکەتە ناتوانی بڕۆیە جێگاییێکی دیکە؛ وات کرد زۆرچاکە؛ دەنا من لەگەڵ تۆ شەڕ دەکەم.

ئێلغازی چونکو تورکمانی زۆری لەسەر کۆبووبووەوە، گەلێک بەهەوا و سەربڵند و ملڕەق بوو. هەرچێکو ڕەزوان بوو، لە ڕۆژی قاقەزی جگەرمژەوە لەگەڵ چەند دلاوەرێکی لەشکری قسەی کردبوو لە گرتنی ئێلغازیدا یاریدەی بدەن. لەودەمەدا واچاوی لێ داگرتن لەپڕ ڕاستەوەبوون ئێلغازیان گرت و زنجیر و پاڵەهەنیان کرد.

تورکمان کە لەوە گەیشتن سەرپێچییان کرد و لە ڕەزوان جوێ بوونەوە و پەنایان بردە بەر شوورەی قەڵا. لەولاوە بەهەر جۆرێک بوو ئێلغازیان بۆ قەڵا سەر دەخست. ئەهالیی قەڵاش لە نسێبین بەلەشکرەوە دەرکەوتن و یاریدەیان دان. کە تورکمان چاویان بەوە کەوت، بەجارێک ڕقیان هەستا چییان لە ئەسباب و ماڵ دەست کەوت تالانیان کرد و ڕەزوانیان هەڵگرت و ڕوو بەحەلەب گەڕانەوە.

جگەرمژ لەولاوە لەشکری کۆکردەوە؛ بۆ شەڕی ڕەزوان و ئێلغازی لە مووسڵ کەوتە ڕێ و گەیشتە تەلەعفەر. مزگێنییان دایێ کە ڕەزوان بڵاوەی تێ کەوت و بەدڵشکاوی گەڕانەوە. جگەرمژ لەسەر ئەو مزگێنییە ڕوو بەژەنگار چوو. لەودەمەدا ناردراوی ڕەزوانی گەیشتێ و داوای دەستە شەرکەرێک و نەژدەی لێ کردبوو. باسی چی بەسەرهێنانی ئێلغازیشی بۆ نوویسی بوو. جگەرمژ بەپێچەوانی و تەوسەوە بەڵێی بۆ گوت و ناردراوی بەڕێ کردەوە و لە وەعدەیێکی بە ڕەزوانی دابوو بەجێی نەهێنا، بۆ ڕق خواردنەوەی لە ئەلبی کوڕی ئەرسەلان تاش کە ئەمنییەتی پێ کرد و مەملەکەتێکی دابووە دەست، ئەویش چووبوو ببوو بەپشتیوان و یاریدەری دوژمن و ڕێگا نیشاندەریان.

لەو دەمەشدا ئەلب لە ناخۆشییێکی سەختدا بوو، لە دەست برینێکی لە پەیکانی شەڕەکانی نسێبین خواردبوو وە زۆر لە دەست برینەکەش بەئێش بوو. کە جگەرمژ لە ژەنگار دابەزی، ئەلبی بەپیاوەکانی خۆی گوت بەدەست هەڵی گرن و بیبەنە بەردەمی جگەرمژ. پیاوەکان هەڵیان گرت و بردیانە لای. دەستی بەپاڕانەوە و لاوانەوە کرد و بەجگەرمژی گوت ئەمن بەگوناهێکی زۆرەوە خۆم خستە بەردەست، ئەتۆش هەرچۆنێکی پێت خۆشە و دڵت پێ شاد دەبێ پێم بکە. ئەوەی گوت و

هەڵیان گرت و بردیانەوە نێو شاری، کە گەیشتە جێ ئەلبی مرد.

کە ئەلبی مرد ئەهالیی ژەنگار لە جگەرمژ ڕووگەردان و سەرکێش بوون و شار و قەڵایان قایم کرد و ڕوو بەجگەرمژ دەستیان بەشەڕ کرد. جگەرمژ بەناچاری بۆ وەدەسخستنی شار کۆشا. شەڕ دەست پێ کرا. جگەرمژ هەر چوار دەورەی شاری وەتەنگ هێنا. ڕەمەزان و مانگی شەوال شەڕ و کوژتار لە نێوانیاندا پایەداریی کرد. جگەرمژ هەرچەند کۆشا چارەی نەکرد. لە دواییدا «تەمیرک»ی برای ئەرسەلان تاش مامی ئەلبی بۆ ئیتاعەتکردنی جگەرمژ، لە شار دەرکەوت و سەری بۆ دانەواند و جگەرمژ لە گوناهەکانی بهوورد و ژەنگاری پێ بەخشی و ئومووری ژەنگاری بۆ ڕێکخست و بەکەیفەوە گەڕاوە چووە مووسڵ.

ساڵی پێنجسەد لەبەرئەوە کە جگەرمژ هێندێک وەعدەی دابوو بەسوڵتان محەمەد و بەجێی نەهێنابوو، سوڵتان ئەوەی لەسەر دڵ بووبووە گرێ. لەولاشەوە یەکێک لە ئومەراکانی سوڵتان کە بەجیاوولی سێ گا ناوبانگی کردبوو، پیاوێکی نارەحەت بوو؛ سوڵتان لە شەڕی دەترسا، وە بۆ لەسەرخۆلابردنی لە مانگی موحەڕەمدا ئەمری پێ کرد بچێتە سەر خاکی جگەرمژ و بیگرێ و بەقووەتەوە بچێتە سەر فەڕەنگ و یاریدەی موسڵمانان بدات. بەو فێڵە سوڵتان بەڵای جیاوولی لەسەرخۆی هاوێژت.

جیاوولی لەپێشدا بەسەر مەملەکەتی لوڕستاندا حوکمداریی دەکرد. زەمانێک مابووە کە ئەمری سوڵتانی وەرگرت. جیاوولی لە ڕێگای بەغداوە ڕوو بەمووسڵ ڕۆیشت. لە مانگی ڕەبیعی یەکدا گەیشتە «بوازیج»؛ گرتی و چوار ڕۆژ ئەمری تالانکردنی دا. ئەهالییەکەی ئەمین کردەوە و سوێندی بۆ خواردن بەخێویان کا. لەوێوە ڕوو بەهەولێر ڕۆیشت.

بەڵام جگەرش کە لەولاوە چوونی جیاوولی بیستەوە، قاقەزی بەهەموو لایەکدا بڵاوکردەوە و داوای یارمەتیی کرد و هەرچەندە سوپاهی هەبوو لە مووسڵدا کۆی کردنەوە. لەودەمەدا قاقەزێکی لە تەرەف ئەبیهەیجای کوڕی مووسەکی کوردی هەزەبانیی خێوی هەولێرەوە بۆ هات کە جیاوولی بوازیجی گرت و تالانی کرد و ڕوو بەهەولێر لە بزووتندایە. ئەگەر بەلەز لەشکری نەهێنێ و کۆنەبنەوە و بەکۆمەڵە نەچنە پێشی، ئەبیهەیجا ناچارە ئیتاعەی جیاوولی بکات.

جگەرمژ لەوە ترسا کە ئەبیهەیجا دەبێتە پشتیوانی جیاوولّی. وای بەچاک زانی زوو لە زێ بپەڕێتەوە و فریای بکەوێ.

جگەرمـژ بەلەشـکری مـووسـڵـەوە لە ڕۆژهەلاتی دەژلـە کە پەڕییـەوە ڕانـەوەسـتـا لەشکری دەورەی فـریا کـەوێت. ئەبیـهـەیجـاش لـەولاوە لەشکرێکی باشی لەگـەڵ کوڕەکانی خۆی نارده لای، لە گوندی «باکلها» کە نزیک هەولێرە، کۆبوونەوە.

جیاوولّی لەولاوە هاتە بەرابەریان ڕاوەستا، لە نێوەڕاستەوە خۆی بەنیوەڕاستی سوپاهی جگەرمژدا دا. هەرچێکی لەپێشی بوو، خۆیان ڕانەگرت و هەلاّتن. کوژتار دەست پێ کرا. لەو شەڕەدا گەلێک پیاوی ناوداری کورد بەدەست تورکان بەکوژت چوون.

شـەڕ پازدە ڕۆژ دەوامـی کـرد. هەرچەنـدە جگەرمـژ بـەئیـفلیـجی گـورفـتـار بوو نەدەشیا بچێتە مەیدانی کوژتارەوە، بەتەختی ڕەوان هەڵیان دەگرت. لە نەتیجەدا لەشکری جگەرمژ شکا، کەس نەدەپەرژا سەر کەس.

ئەحمـەدی کوڕی مـەلیک قـاورت بەگی کوڕی داود، لەگـەڵ چەند کـەسـێک لەبەر تەختی جگەرمژدا شەڕیان دەکرد. بەشەو تەختی جگەرمژیان هەڵگرت کە بیرفێنن. ئەحمەد بریندار کرا و هەلات. جگەرمژ ماوە و کەوتە دەست دوژمن، بەدیل گیرا؛ لەشکرەکەش بەپەرێشـانی ڕوویان لە هەلاّتن کـرد و ڕوو بەمـووسڵ کـشـانەوە. لەشکرێکی جگەرمژ خواستبوونی دوو ڕۆژ پاش بەدیل گرتنی جگەرمژ، گەیشتنە مـووسـڵ، کـە تەمـاشـایان کـرد لەشکر بەپەرێشـانی ڕوو بەمـووسڵ هەڵدێن. لەو شەڕەدا کوڕەکانی ئەبیهەیجا دیسان بەدیل گیران.

وەختێ جگەرمژیان بردە لای جیاوولّی دەزبەجێ بەئیحترامەوە بۆ بەخێوکردنی ئەمری دا.

کە جگەرمژ گیرا جـیاوولّی لەشکری ڕوو بەمووسڵ ئاژۆت. ئەهالیی مـووسڵ و سـوپاهێکی لە شـاردا بوو، لە جیـاوولّییان گێڕاوە ئێمـە هەتا پیـاوێکی زیندوومـان مابێ شەڕتان لەگەڵ دەکەین و خۆ ئەزیەت مەدەن و شار بەدەستەوە نادەین.

جیـاوولّی کە وای زانییـەوە تێ گەیشت کە گرتنی مـووسڵ زۆر دژوارە؛ چونکو جگەرمـژ وای قـایم کـرد بوو، چوار دەوری بەشـوورە و کـونگرەی بڵندی وا -کـە گرتنی بۆ کەس دەست نەدا- توندی کردبوو. لەسـەر دیوارانی مەتەرێز و سـوپەری

بۆ شـەڕکەر دروسـت کردبوو. هـەر چوار دەورەی شـوورەی بەخـەندەقی قـووڵی پڕ لە ئاو دەورە دابوو. لەبـەر ئەوانە جیـاووڵی دەسـتی لە مـووسڵ بەردا و ڕوو بـەئەترافی کشاوە. بەهەر جۆرێک بوو لەشکری دیکەی کۆ کرد و گەڕاوە سەر مووسڵ.

جگەرمـژیان سـواری ئێسـترێک کـرد و بردیانە ژێر دیـواری شـوورەی قـەڵاوە. جگەرمژ بانگی لە ئەهالی و سـەرکردەکان کرد دەرگا بکەنەوە و وەرن ڕزگارم کەن؛ کەسێک خـۆی تێ نـەگەیاند و جـوابی نەداوە. چەند ڕۆژێک بـەو جـۆرە جگەرمـژیان دەبرد و دەیـانگێـڕاوە، چارەی نەبـوو. شـەوێکی لە ترسـی دزینەوە جگەرمـژیـان لە بەندکرد؛ کە سبەینێ هەستان جگەرمژ لە بەندێدا مردبوو.

جگەرمـژ لە پاش شێست سـاڵ ژیان و خزمـەتێکی زۆرکردن و بەرز و بڵنـدکردنی شـانوشـەوکەتی مەملەکەت و وەتەن و میللەتی، دوایی عومری لە دەست تورکمانی دوژمنیدا لە بەند و زنجیر تەواوی کرد.

لەولاوە ئەهالی مـووسڵ و سـەرداری عـەشیـرەت و سـەرکـردەی لەشکری جگەرمـژ کە بەجـارێک لە ژیانی جگەرمـژ نائومێد بوون. سـەرداری قەڵا و دژداری مـەملووکی جگەرمـژ «غـەزغەلـی» ناوبوو، لەودەمەدا سـەری بۆ کـوڕی ئاغـای دانەواند. جگەرمـژ چەندە ماڵ و ئـەسپابێکی کۆکردبوونەوە و چەندە ئەسپ و ماڵێکی هـەیبـوو، بەسـەر لەشکریانیدا بڵاوکـردەوە و گرتی قاقەزی لـە سـەیفودەولە سـەدەقـە و قلیچ ئەرسـەلان و بەرسـقـی شـەحنـەی بەغـدا نوویسـی کـە یاریدەی بدەن و جـیـاووڵی نەهـێـڵن دەزدرێژی بکاتە سـەر خـاکی کوڕی جگەرمـژ. هەمـوولا لەسـەر ئەوە قـەراریان دا یاریدەی بدەن، بەڵام سـەیفودەولـە سـەدەقـە گوتی لازمـە ئیتـاعـەی ئەمـری سـوڵتـان بکرێ.

جـیـاووڵی لەولاوە دیسـان دەورەی مـووسـڵی داوە؛ لـە هـەمـوو لایێکەوە وەتـەنگی هێنا. لە ئەعیانی مووسڵ لە بنەماڵەی کەسیرات کە بەدەوڵەت و نفووس ناوبانگیان کردبوو، پیـاوێکیـان بەناو «ئەبو تالیب» بوو لە لای جگەرمـژ سـەرکـەوتـبـوو جێگای بەرزی دەست کـەوتبـوو، هـەمـوو ئومـوورێکی جگەرمـژی خسـتـبـووە ژێر دەسـتی خـۆیەوە؛ لەو شـەڕەدا لە گەڵی بوو. کە جگەرمژ بەدیل گیرا «ئـەبو تالیب» هـەڵات و چووە هـەولێر و پەنای بردە لای ئەبیـهـەیجـا خـاوەندی هـەولێر. کوڕی ئەبیـهـەیجـاش لەگەڵ جگەرمـژدا لە وەختـی شـەڕدا بـەدەست جیـاووڵی ئەسـیـر کرابوون. جیـاووڵی

قاقەزێکی لە ئەبیهەیجا نوویسی کوڕی کەسیراتی بۆ بنێرێت، لەبری ئەو کوڕەکانی بەردەدات. ئەبیهەیجا «ئەبو تالیب»ی نارد و کوڕەکانی خۆی لە ئەسارەت ڕزگار کرد. کە ئەبو تالیب لە لای جیاووڵی ڕاگیرا مەرجی لەگەڵ کرد بەشەرتی بەردانی، مووسڵ بگرێت و بیخاتە ژێر حوکمی جیاووڵییەوە و هەموو خاکی جگەرمژی بەبێ ئەزیەت بخاتە دەست و ماڵ و ئەسپابێکی بێ ژماری بۆ پەیداکا. لەسەر ئەوە ئەبو تالیبی بەردا و زۆرچاک ئیحترامی گرت و جێگایێکی بەرزی لە ئوموور پێی دا.

بەڵام قازیی مووسڵ ئەبو قاسمی کوڕی وەدعان، لەگەڵ ئەبو تالیب دوژمن بوو، قاقەزێکی لە جیاووڵی نوویسی ئەگەر کوڕی کەسیرات بکوژرێت و سەری بۆ بنێرێت، بەبێ شەڕ و کوژتار مووسڵی تەسلیم بکات. جیاووڵی بەوە خەڵەتا و سەری کوڕی کەسیراتی بڕی و بۆ قازیی نارد. لەسەر ئەوە تەشویشاتێکی زۆر کەوتە نێو مووسڵەوە، لە لایێکەوە ماڵی ئەبو تالیب تاڵان کرا و لە لایێکەوە خانووی سووتاندرا. لەسەر ئەوە چەند تورکمانێکی دوژمنی ئەبو تالیب بوون، دەستی خراپەیان بۆ ماڵی درێژکرد، گیران و کوژران.

جیاووڵی کە لەوە ئاگادار بوو دیسان کەوتەوە چارەی گرتن و وەدەستهێنانی مووسڵ؛ بەڵام وەکو گوترا بەشەڕکردن و زۆر، نەدەشیا مووسڵ بگرێت. دیسان دەستی بەدەورەدان و وەتەنگهێنانی مووسڵ کرد و شەڕی بینا ناوە.

جیاووڵی لەبەرئەوە گرتنی مووسڵی زۆر بەسەخت دەزانی، بەناچاری کشاوە، هەتا کەلێن دەست دەخات.

لەولاوە ئەهالیی مووسڵ و سەرکردەی لەشکر و کوردەکانی جزیرە و ئەتراف لە مووسڵدا کۆبوونەوە و بەکۆمەڵە گرتیان «ئەزنگین»ی کوڕی جگەرمژ کە عومری یازدە ساڵانە بوو کردیانە حوکمدار و خوتبەیان بەناوی خوێندەوە. سەردار و ئەعیان و گەورەی مەملەکەت بۆ یاریدەدانی کەمەری خزمەتیان بەست.

ئەزنگین هەرچەند منداڵ بوو بەڵام لە عەقڵ و تێگەیشتندا تەواوبوو، بەڕەوشتخۆشی، لەشکر و سەرکردەکانی کردە هەواداری خۆی. بەوەعدە و دڵخۆشیدانەوە ئەهالیی ڕاگرت، لەگەڵ ڕێکوپێکی خەریک بوو. سەردارەکانی لەشکر بەخەڵات و سوپاهی بەبەخشش و عولەما و کەی خوداکانیشی بەجیرە و

بەرات شـاد و خـورسـەند کـردن. دیـواری قـەڵای دەورەی شـاری تازە کـردەوە و خەرەندی دەورەی پاک و قووڵ کردەوە. لە هەموو جێگا پێویستانی پاسەوانی دانا. دەستی بەئاواکردن و ئیحترامگرتنی پەرستشخانان کرد، بەرەوشتی چاکانە میللەتی منەتدار کرد.

لەپێشدا باسمان کرد کە قاقەزیان لە قلیج ئەرسەلان ئەمیر سەدەقە و بەرسەقی نوویسی، هەرچێکو بەرسەقی شەحنەی بەغدا بوو بەتەمایێکی دیکە لەشکری هەڵگرت و چووە مووسڵ؛ لە تەرەف ڕۆژهەڵاتیەوە دابەزی. کەسێک نەچووە لای و بەخێرهاتنیان نەکرد و خۆشیان تێ نەگەیاند. شەوێک ماوە و بەنائومێدی گەڕاوە، بەڵام مەلیک قلیج ئەرسەلانی سەلجووقی خاوەندی ڕۆم بەلەشکریەوە هات و گەیشتە نسێبین. جیاووڵی ڕوو بەژەنگار ڕۆیشت و لەوێ ئەمیر ئێلغازی کوڕی ئارتق و کۆمەڵەیێکی زل لە سوپاهی جگەرمژ لەگەڵی کەوتن. بەوە جیاووڵی هێزی زیادکرد و لەشکری خۆی لە چوار هەزار کەس دا. لەولاشەوە قاقەزێکی لە مەلیک ڕەزوانەوە بۆ چوو کە چاکە بۆ شەڕی فەڕەنگ بچێتە ڕەحبە.

لەولاوە کوڕی جگەرمژ و ئومەرای جەیش و ئەهالی مووسڵ ناردیانە لای قلیج ئەرسەلان کە لە نسێبین بوو، سوێندیان دا بۆ خۆیان و سوێندیشیان بۆ خوارد کە ئیتاعەتی بکەن، لەسەر ئەوە لەگەڵی گەڕانەوە مووسڵ. کوڕی جگەرمژ و ئەهالی بۆ پێشوازی دەرکەوتن. بیست و پێنچی ڕەجەبی ئەو ساڵە داخیلی شار بوو. ئەهالی و گەورەکانی خەڵات کرد و کوڕی جگەرمژی لەسەر تەخت دانا و خوتبەی بەناوی خۆی و ئەزنگین خوێندەوە، چاکەیەکی زۆری لەگەڵ لەشکریان کرد، قەڵای لە غەزغەلی مەملووکی جگەرمژ وەرگرت و دژدارێکی دیکەی لەسەر دانا، ڕەسمی زوڵمی لەسەر ئەهالی لابرد و عەدالەتی دامەزراند. قازیی ئەبا محەمەدی کوڕی قاسمی شارەزووری کردە قازییەلقوزات.

قلیچ ئەرسەلان لە پاش ڕێکخستنی ئومووری حکوومەت لە مانگی ڕەمەزاندا مووسڵی بەردا و ڕوو بەمەملەکەتی ڕۆم کشاوە.

وەکو بێژرا جیاووڵی کە ڕوو بەڕەحبە چوو، قووەتی پەیداکرد و لەشکر و سوپای زیادبوو، بۆ شەڕکردنی قلیچ ئەرسەلان چووە سەر ڕێگای.

لەولاوە کە ئومەراکانی قلیچ ئەرسەلان قووەتی جیاووڵیان زانییەوە، هیچ لە

ئەرسەلان جوێ نەبوونەوە، لە خاپوور لەشکری جیاوولّی و قلیچ ئەرسەلان بەگژ یەکدا چوون. قلیچ ئەرسەلان بەنەفسی خۆی بەتیر و شیر شەڕی دەکرد و جیاوولّی بریندار کرد. جیاوولّی لەولاوە ڕوو بەمووسلّ گەڕاوە. ئەهالی و کوردی دەورپشتی یاریدەیان دا کە نزیک مووسلّ بوو، ئەهالی دەرگای شاریان بۆ کردەوە. لەولاشەوە کوڕی جگەرمژ مالّ و خەزینەی لەگەلّ غەزغەلی نۆکەریان هەلّگرت و لە شار دەرکەوتن و ڕوو بەجزیرە ڕۆیشتن.

جیاوولّی کە داخیلی مووسلّ بوو گرتی پیاوەکانی جگەرمژ کە بووبوون بەهەواداری قلیچ ئەرسەلان، بەئەزیەت و زیللەتی دووچارکردن و بلاّوەی تێ خستن.

ئەزنگین کە لە مووسلّ دەرکەوت لەشکرێکی زۆری لەسەرخۆ کۆکردەوە و مالّ و عایلەی هەلّگرت و چووە وەتەنی خۆیان کە جزیرە بوو تێیدا دانیشتن و لەگەلّ ئیش و پێکهاتنی ئومووری مەملەکەتداری خەریک بوو، بەلاّم چونکو لەپێشدا جگەرمژ جزیرەی دابوو بەکوڕی گەورەی کە ناوی حەبەش بوو، ئەزنگین دیسان ئومووری بەبراکەی تەسلیم کردەوە.

جیاوولّی کە مووسلّی گرت و چووە سەر جزیرە، حەبەش و غەزغەلی بۆ بەرابەریکردنی لەشکریان دەنگ دا. مودەتێکی زۆر بەشەڕکردن بەرابەرییان کرد، لە پاشان بەکەوتنە نێوانی ناوبژیکەران مامڵەت کرا و شەش هەزار دینار پارەیان دا جیاوولّی لەشکرەکەی ڕوو بەمووسلّ گێڕاوە.

سالّی پێنجسەد و دوو مەودوودی کوڕی شەتگین لە لایەنی سولّتان محەمەدی سەلجووقی کرا بەوالیی مووسلّ و ناردرا بەسەر خاکی جیاوولّی. لەولاوە جیاوولّی بەهێندی نەگرت و خۆی تێ نەگەیاند و مووسلّی بەدەستەوە نەدا. مەودوود بۆ یارمەتی ناردیە لای حەبەشی کوڕی جگەرمژ کە کۆمەگی بکات و سوپاهێکی بۆ کۆ بکاتەوە.

لەولاوە کە حەبەش تەماشای بزووتنی ڕەعیەت و فەسادی جیاوولّی و هێز و دەستدرێژیی سولّتان محەمەد و مەودوودی کرد، لەو گێژاوە خۆ ڕزگارکردنی بەچاک زانی لە حوکمداری. قاقەزێکی لە مەودوود نوویسی هەستێت بچێتە جزیرە و هەرچەند لەشکر و سوپاهێکی هەیبێ دەیداتێ. لەسەر ئەوە ڕوو بەجزیرە چوو.

حەبەش نەقدینە و ئەسپابێکی کە هەیبوو هەڵی گرت و موڵک و خاکی کرپارێکی کە لەژێر دەستیدا بوو بۆ خۆی هەڵبژارد و پێویستی حوکمداری و لەشکر و سوپاهی مەملەکەتی بەمەرجی ئەمە کە مەودوود گەورەییی ماڵ و شەرەفی بنەماڵەی جگەرمژی بەخێوکا حەبش بۆ مەودوود دەستی لە حوکمداری بەردا لە ماڵی خۆیدا بەچاندن و دەوڵەتپارێزیی خۆی لە ئومووری مەملەکەتداری گۆشەگیر بوو.

حکوومەتی جزیرە لەو ساڵەوە کەوتە دەست مەودوود و حوکمداریی کوڕانی جگەرمژ و ئەولادانی دواییی هات.

بەندی دووەم

حوكمدارانی ئاتابەگان لە كوردستاندا

٥٠٨ – ٦١٩

سولّتان محەمەد سەلجووقی لە ساڵی ٥٠١دا مەودوودی كوڕی شەتگینی كردە والیی مووسڵ، هەتا ساڵی ٥٠٨ مەودوود لە سروج و ڕەها و ئەو دەوروپشتانە لەگەڵ ئەهلی سەلیب شەڕی دەكرد. چووە دیمەشق ڕۆژی جومعە لە مزگەوت نوێژی دەكرد، گیان فیداكانی «باتینی» (باطنی) بەخەنجەر مەودوودیان لەنێو مزگەوتدا كوشت.

كە ئەو سەربهووردە بەسولّتان محەمەد ڕاگەیشت، ئەتابەگ ئەمیر «ئاقسەنقەر بەرسەقی» كە لە كوردی لوڕی گەورە، خەڵكی شاری ڕەستاق، لە بنەماڵەی ئەتابەگانی لوڕستان بوو، بەوالییەتیی مووسڵ تەعیین كرد. لە ساڵی ٥٠٨ هەتا ٦١٩ ئەو خاكانە لە دەست ئەو ئەمیرە كوردە و ئەولادیدا بوو.

كە ئەمیر ئاقسەنقەر بوو بەوالیی مووسڵ، ئەمیری سنجار «ئەمیر نەمیرك» و ئەمیرەكانی دیكەی دەوروپشت پێكەوە چوونە سەر جزیرەی عومەر. موڵك و زەویی حكوومەت ئەوێیان دا بەئاقسەنقەر. لەوێوە ڕوو بەماردین چوون. ئەیازی كوڕی ئەمیر ئێلغازی بەلەشكرەوە تێكەڵ بەسوپاهی ئاقسەنقەر بوون. هەموو ئەو لەشكرە گەیشتە پازدە هەزار سوار. ساڵی ٥٠٨ گەیشتە ئۆرفە.

فەڕەنگێكی لە ئورفەدا بوون، دەرگای كوشتاریان كردەوە و حەوت نەفەر ئیسلامیان لە ئاقسەنقەر بەدیل گرت و بەدیواری قەڵای ئورفەدا بەداریان داكردن.

لەسەر ئەوە ئیسلام دڵیان جۆشا و بەگەرمی شەڕ كرا، هەر گەورەیێكی فەڕەنگ بكەوتبایە دەست موسڵمانان دەیانكوشت، شارانی ئورفە و سروج و سامساد و ئەترافانی –كە لە دەست فەڕەنگدا بوون– وێران كران.

ئاقسـەنقـەر لەوێوە ڕوو بەحـەلـەب ڕۆیشت. بەگـەیشـتنی، حـەلەبیـشی لە دەست سلێـمانی نەوەی ئەمیـر ئـارتق دەرخست. لە پاش ئـەو ئەنتاکـیـە و شـارانی دیکە کـەوتە دەست ئەمـیـر ئـاقسـەنقـەر و گـەڕاوە مـووسڵ. لـە پاش گـەلێک خـزمـەت و ئاواکردنی مەملەکەت لە ساڵی ٥٢٠ لە مزگەوت نوێژی جومعەی دەکرد، فیداییێکی «باتینی» (باطنی) بەخەنجـەر کوشتی. لە پاش ئاقسـەنقەر ساڵێک ئەمیر عیزەدینی کوڕی بەوالیەتی مووسڵ دانیشت. لە سـاڵی ٥٢١دا مرد. عیمادەدینی زەنگی کوڕی ئاقسەنقەر بوو بەجێنشینی برای و دەستی بەحوکمداری کرد.

عـیـمـادەدین زەنگی لە دەورەی بابیـدا بـووبوو بەوالـی بەسـرە و واسـیت. کـە ئاقـسـەنقـەر مـرد، بووبوو بەشـەحنەی بەغـدا. کە عیـزەدینی برای مـرد، ویلایەتی مووسڵ و دەوروپشتی خستە گەردەنەوە و سـەربەخۆیی و ئیستقلالی ئەتابەگان لەو دەمەدا دەس پێ کرا.

عـیـمـادەدین لە سـاڵی ٥٢١ی مـانگی ڕەمـەزاندا گـەیشـتـە مـووسڵ و ئیـدارەی حکوومەتی خستە ژێر پەنجەوە؛ دەسـتی بەڕێکخسـتن کرد. نەسیرەدین بوو بەدژدار (قـەلعـەچی). سـەلاحـەدین مـحـەمـەد بوو بەئەمـیـر حـاجـیب، بەهائەدین کـرا بەقـازیلـقـوزات، کـاروبـاری حکوومـەت لە مـووسـڵـدا دامـەزرا. ئەوجـا ڕووی لە دەوروپشت کرد.

عیمـادەدین زەنگی لە سـاڵی ٥٢١دا چووە سـەر جزیرەی عومـەر بەدەورەدانێکی دوور گـرتی و خـسـتـیـە ژێر فـەرمـانی خـۆیەوە. بەڵام لە پێش گـرتنیـدا ئـەهالی بەموخـابەرە گفتـوگـۆیان لەگەڵ کرد، بەمـەرجی بێزەرەری شـاریـان بەبێ ئەزیەت بەدەستەوە دا. عیمادەدین مەئمووڕێکی خۆی لەسەر جزیرە دانا.

لە سـاڵی ٥٢٢ عـیـمـادەدین نسـێـبین، ژەنگار، خـاپوور، حـەڕان (سـروج) و دەوروپشتی ئەو جێگایانەی گرتن.

لە ساڵی «٥٢٨» عیمادەدین لەشکرێکی قورسی کۆکردەوە سەر قەڵایانی ئاکرێ، شووش و هی دیکە کە لەژێر فەرمانی کوڕەکانی «حەمیدی»دا بوون، گرتنی. لەوێوە چووە سـەر خـاکی هەکـاری و قـەڵایانی گـەهیـچـە، نۆشکوڵاب، فـەرح، کـەوسـەر، زەعفـەران، کـەواشی و دەوروپشتی ئەو قـەڵایانەی لەگـەڵ قـەڵاکان خـستـە دەست و چووە سـەر قـەڵایانی میـهرانی و سروە، ئەوانیشی گرت. هـەمـوو خـاکی «زۆزان»ی

هاوێتە ژێر فەرمانەوە.

لە ساڵی ٥٣٤دا عیمادەدین چووە سەر شارەزوور، قەپچەقی کوڕی ئەلب ئەرسەلانی وەتەنگ هێنا و بەهەر جۆرێک بوو شارەزووری خستە ژێر فەرمانەوە. سەیفەدینی غازی کوڕی خۆی کردە حوکمداری شارەزوور.

لە ساڵی ٥٣٤ دا عیمادەدین چووە سەر قەڵای «ئەشبا» کە یەکە قەڵای قایم و توندی کوردەکانی هەکاری بوو؛ بەزۆری شەڕ گرتی و قەڵاکەی وێران کرد و دووبارە قەڵایەکی دیکەی دامەزراندەوە و ناوی خۆی خستە سەری؛ پێیان گوت «عیمادیە» کە ئەمڕۆکە ئامێدیی پێ دەڵێن، لەسەر تەپەیەکی بڵند هەڵکەوتووە (واقعە).

حوسامودەولەی کوڕی (خێوی قەڵای فنیک)

ساڵی ٥٤٠ عیمادەدین قەڵای جەعبەری دەورەدا و لەشکرێکی قورسی لەژێر فەرماندەی حەسان بەعلەبەکیدا نادرە سەر حوسامودەولە. حەسان ناوێکی بەعلەبەکی لەگەڵ حوسامودەولە نەیاربوو، گرتی قاقەزێکی لە حوسامودەولەی ئەمیری کوردان نوویسی کە: «کێ تۆ لە دەست من ڕزگار دەکا» و بۆی نارد. حوسامودەولە کە ئەو قاقەزەی خوێندەوە، لێی نووسییەوە: «ئەو کەسەی تۆی لە دەست بەڵەکی کوڕی بارام ڕزگارکرد، هەر ئەو منیش لە دەست عیمادەدین ڕزگار دەکا». دەزبەجێ قاقەزەکەی بۆ ناردەوە.

سەربهوردی ڕزگاربوونی حەسان لە دەست (بەڵەک) ئەمە بوو: لە ساڵی پێنجسەد و هەژدەی هیجریدا بەڵەکی کوڕی بارام بەتوندی حەسانی لە قەڵای بەعلەبەک دەورە دا، وەتەنگی هێنا. لە هەموو لایەکەوە حەسان کەوتە تەنگایەکی زۆرەوە. لە چاغی کوشتار و شەڕدا، تیرێکی ناکاو لەبەڵەک کەوت و کوژرا، لەشکرەکەی بەڵەک بڵاوەی تێ کەوت. حەسان لەو تەنگییە ڕزگار بوو.

حەسان کە ئەو قاقەزەی لە حوسامودەولە وەرگرتەوە، گەڕاوە دواوە و چووە لای عیمادەدین، بەڵام سەربهوردی قاقەزی خۆی و حوسامودەولەی بۆ نەگێڕاوە، هەر هێندە پێی گوت کە ئەمڕۆکە قەڵای «جەعبەر» گرتن لە فنیک چاکترە. لەسەر ئەوە لەگەڵ دەورەدانی قەڵای جەعبەر خەریک بوون.

له ڕۆژی پێنجەمی ڕەبیعی دووەمی ئەو ساڵەدا، عیمادەدین لە دەست نۆکەرێکی خۆیدا بەکوژت چوو. لەشکری عیمادەدین بڵاوەی تێ کەوت. حوسامودەولە لە فیتنە و بەڵای عیمادەدین ڕزگار بوو. «مرآه العبر» هەر هێندە باسی حوسامودەولە دەکا.

کە عیمادەدین مرد بردیانە شاری «ڕەقە» ناژتیان. نوورەدین کە عیمادەدینی بابی مرد لەسەر ئومووری بابی لەشکری هەڵگرت و چووە سەر حەلەب و بەخۆشی و ناخۆشی حەلەبی گرت.

کوڕی دووەمی عیمادەدین کە سەیفەدینی غازی بوو، بەحوکمداریی شارەزوور خەریک بوو. کە بابی مرد گەڕاوە مووسڵ، لە جێگای بابی بوو بەحوکمدار. سەیفەدینی غازی لە ڕۆژێ چووە سەرتەختی بابی، هەتا مرد لەگەڵ فەڕەنگان بەجیهاد و غەزا بەسەری برد. گەلێک ناوبانگی کرد و زۆر موەفەق بوو. لە ساڵی ٥٤٤دا مرد.

کە سەیفەدین مرد وەزیر جەمالەدین و ئەمیری جەیشی زەینەدین هەموو لەشکریان کردە هاودەنگ قوتبەدین. مەودوود و کوڕی عیمادەدینیان کردە حوکمدار.

قوتبەدین پیاوێکی دادخوا و بەدین و خۆشباوەڕ و خێرخوا و بەشەفەقەت بوو، لە نزیک جزیرەی عومەر لەسەر چۆمی «دەژلە» پردی «کارگیر»ی دروست کرد کە ئەمڕۆکە وێرانە؛ بەڵام نیشانەی پایەکانی ماوە. لە ساڵی ٥٩٩دا مرد. جەنازەکەیان لەسەر وەسیەتی خۆی بردیانە مەدینەی مونەوەرە لە نزیک مەرقەدی نەبەوی بەپازدە گەز ناژتیان.

کە قوتبەدین مرد، سەیفەدینی کوڕی بوو بە جێنوشینی. لە زەمانی ئەودا نوورەدین مەحموودی مامی بۆ گرتنی مووسڵ و کوردستان لەشکری کێشا؛ بەماملەت ڕێکیان خستن. لە پاش ئەوە جزیرەی عومەری دا بەسنجەرشای کوڕی. لە ساڵی ٥٦٧ سەیفەدین مرد.

کە سەیفەدین مرد، عیزەدین مەسعوودی کوڕی قوتبەدین مەودوود بووە جێنشینی برای. لە ساڵی ٥٧٨دا سوڵتان سەلاحەدینی ئەیووبی دەورەی مووسڵی دا. بەواسیتەی دایکی عیزەدین مەسعوود گەڕاوە و وزەرایانی سوڵتانیان لابرد، تکای قبووڵ کردن. لەولاوە وزەرا و برا و کوڕەکانی سوڵتان سەرزەنشتی

سـوڵتـانیـان کرد؛ دووبـاره سـوڵتـان سـەلاحـەدین مـووسـڵی دەورەداوە. لەودەمـەدا مردنی شـاهرۆخ پادشـای ئەخـلاتیـان بەسـوڵتـان ڕاگەیاند، سـوڵتـان چوو ئەخـلاتی خستـەوە ژێر فەرمانی خۆیەوە و گەڕاوە سەر مووسڵ. سێبارە خستیەوە تەنگایی. مـوخـابەرەی هـەردوولا کـەوتە کـار. لە نەتیـجـەی مـوخـابەرەدا لەسـەر ئەمـە قـەرار گیربوو کە سکە و خوتبە بەناوی سـوڵتـان بێت و چەند پارچەیەک لە شـارەزوور بۆ سوڵتان سەلاحەدین بەجێ بهێڵدرێ. بەو مەرجانە نێوانی سـوڵتان سەلاحـەدین و عـیـزەدین مـەسـعـوود بەمـامـڵـەت پێک هاتن. لەودەمـەدا شـارەزوور کـەوتە ژێر حوکمداریی سوڵتان سەلاحەدینەوە.

بەمردنـی سوڵتان سـەلاحەدین، عیزەدین مـەسعـوود لەگەڵ عیمادەدینـی برای کە لەسەر سنجار بوو ڕێک کەوتن و چوونە سەر حەڕان و پەلاماری مەمالیکی سوڵتان سـەلاحـەدینیـان دا. بـەڵام نەخـۆش کـەوت و لەشکرەکـەی دا بەعیـمـادەدینی برای و بۆخۆی گەڕاوە مووسڵ؛ لە شەعبانی ئەو ساڵی ٥٨٩دا مرد.

کە عیزەدین مـەسعوود مرد، نورەدین ئەرسـەلان شـاه لە جێگای بابی جێنوشین بوو. لە سـاڵی ٥٩٤ نوورەدین ئەرسـەلان شـاه چووە سـەر نسـێبین کـە قوتبـەدینی ئامۆزای گرت، قوتبەدین پەنای بردە لای مەلیک عادیلی ئەیووبی، داوای یارمەتیی لێ کرد. مـەلیک عـادیل لەشکری دایێ و ناردیە سـەر نسـێبین، نوورەدین بەناچاری گەڕاوە مووسڵ.

ساڵی ٦٠٠ حاکمی سنجار، قوتبەدین، خوتبەی بەناوی مەلیک عادیل خوێندەوە. ئەرسەلان شـاه لەوە دڵگیر بوو، چووە سەر نسـێبین و گرتی. لەسەر ئەوە قـوتبەدین لە مـەلیک ئەشـرەفـی کوڕی مـەلیک عـادیل کۆمـەگی خـواست. بەیارمـەتیـی مـەلیکی ئەوحـەد حـاکـمی مـیـافـارقـەین لینگیـان دا سـەر ئەرسـەلان شـاه و لە گـوندی «بووشـره» شـەڕ دەست پێ کرا. ئەرسـەلان شـاه ڕوو بەمـووسڵ گـەڕاوە و هـەڵات و نسێبین کەوتەوە دەست قوتبەدین.

لە ساڵی ٦٠٧دا ئەرسەلان شاه مرد. عیزەدین مەسعوودی کوڕی بوو بە حاکم و لەسـەر تەخت دانیـشت. کە عـیـزەدین بوو بـەحـوکـمدار بە«مـەلیک تاهیـر» ناونرا. مـەلیک تاهیـر هـەمـوو ئومـووری حـوکـمـداریـی خـۆی نا چـنگ بەدرەدین لوولوو کـە کـوڕێکی ئـازا و ڕەشـیـد و مـوتەهـەویر بوو. لـە مـێـژبوو خـزمـەتی بنەمـاڵەی ئاتابەگییانی دەکرد. لەسـەر ئەوە کە لە کوردەکانی لوولوو بوو، بەبەدرەدین لوولوو

ناوبانگی کرد. بەدرەدین لوولوو هەموو ئوموورێکی خستە ژێر دەستی خۆیەوە. عیمادەدینی برای خۆی نارده سەر قەڵای ئاکرێ و شووش؛ خستیە دەست. بەدرەدین ڕۆژ بەڕۆژ خۆی کۆ دەکردەوە.

له بیست و حەوتی ڕەبیعی یەک، لە ساڵی ٦١٥ھ دا مەلیک تاهیر مرد. دوو کوڕی لە پاش بەجێ ما؛ گەورەتریان ئەرسەلان شای نێو بوو، دە ساڵانە بوو. لەوەختی ساغیدا ئەو کوڕەی خۆی کردبووە وەلیعەهد. بەدرەدین ئەرسەلان شای کردە حوکمدار، بەڵام کار و ئوموری لە خۆی گرێ دا. لە ساڵی ٦١٦ ئەرسەلان شا مرد.

ناسرەدین ناو برای گچکەی کە سی ساڵانە بوو کرا بەحوکمدار؛ بەدرەدین حکوومەتی دەگێڕا. لە ساڵی ٦١٩دا ناسرەدین مرد. بەزۆر و بەخواهیشت بوو بەحوکمدار و بنەماڵەی ئاتابەگییان لە کوردستاندا ڕووی لە نەبوون کرد.

حوكمدارى بنەماڵەى لوولوو (٦١٩ - ٦٩٩)

کە ناسرەدین بەکۆمەگی بەدرەدین بوو بەحوکمدار، موزەفەرەدین گوگبوری خاوەندی هەولێر وە عیمادەدین خاوەندی ئاکرێ بەهیوای حوکمداریی ئەو جێگایانە بوون و هەریەک لەو دووانە لە نزیک خۆیەوە ڕوو بەمووسڵ لەشکریان ناردبوو. بەدرەدین لوولوو بۆ ڕاگرتن لە مەلیک ئەشرەفی کوڕی مەلیک عادیلی ئەیوبی گێڕاوە و خۆی خستە ژێر چاوەدێریی مەلیک ئەشرەفەوە و ئێخەی لە دەست ئەوانە ڕەها کرد. لە ساڵی ٦١٦دا ناسرەدین مابوو کە خۆی خستە ژێر دەستی مەلیک ئەشرەفەوە.

لە ساڵی ٦١٩ نوورەدین لەشکرێکی ناردە سەر قەڵایانی ئاکرێ و شووش، لە دەست عیمادەدینی کوڕی نوورەدین ئەرسەلان شای دەرهێنا خستیە ژێر فەرمانی خۆیەوە. عیمادەدین چووە ئامێدی.

لە ساڵی ٦٢١ موزەفەرەدین خاوەندی هەولێر بۆ گرتنی مووسڵ، لەشکرێکی قورسی کشاند. شاری دەورە دا. لەبەرئەمە کە مووسڵ کەوتبووە ژێر چاوەدێریی مەلیک ئەشرەفەوە، موزەفەرەدین دەورەدانی مووسڵی بەردا و گەڕاوە هەولێر.

لە ساڵی ٦٢٢ کە لەپێشدا شار و قەڵای ئامێدی لە ژێر حوکمی عیمادەدین کوڕی ئەرسەلان شادا بوو، بەدرەدین لوولوو لەشکری بردە سەری، لە دەستی

دەرخست و پیاوێکی خۆی لەسەر دانا. لە پاش چوار مانگ ئەهالیی ئامێدی کۆمەڵیان بەست، هەموو مەئموورەکانی لوولوویان دەرکرد و بناغەی سەرکێشییان دامەزراند. لوولوو دیسان بەلەشکرێکی قورسەوە چووە سەریان، ئاکرێی گرت و خستیەوە ژێر حوکمەوە.

لە ساڵی ٦٢٩دا تاتارەکان ڕوو بەدیاربەکر چوون. گەلێکیان ئەزیەت دا بە ئەهالی و تالآن و کوژتاری زۆریان کرد و ڕوو بەمووسڵ خشان.

موزەفەرەدین خاوەندی هەولێر و لوولووی خێوی مووسڵ پێکەوە ڕێک کەوتن بۆ بەرابەریی تاتارەکان چوونە پێشەوە. بەکوشتار ڕوو بەئاوربایەگانیان کشاندنەوە.

لە ساڵی ٦٣٧ بەدرەدین لوولوو لەشکرێکی هەڵگرت و چووە سەر مەلیک جەواد یونس کوڕی مەلیک مەودوود کوڕی مەلیک عادیل. لە پاش شەڕێکی چاک سنجاری لێ گرت و خستیە ژێر حوکمی خۆیەوە.

لە ساڵی ٦٤٤دا لەشکرێکی قورسی هەڵگرت و چووە سەر نسێبین و لەگەڵ خوارەزمییەکان شەڕی کرد. بەزۆر نسێبینی لە دەست دەرخستن.

لە ساڵی ٦٤٨دا بەدرەدین لەگەڵ مەلیک ناسرەدین بەشەڕ هات و شکا. نسێبین کەوتە دەست مەلیک ناسرەدینەوە و لوولوو گەڕاوە مووسڵ.

لە ساڵی ٦٥٦ کە هەلاکۆ بەغدای گرت و ڕوو بەجزیرە چوو. لوولوو ئیتاعەی هەلاکۆی کرد و حکوومەتی لە دەستدا ماوە.

لە ساڵی ٦٥٧ بەدرەدین لوولوو مرد. حکوومەت کەوتە دەست مەلیک ساڵحی کوڕیەوە. هەلاکۆ مودەتێک حکوومەتی لە دەست مەلیک ساڵحدا هێشتەوە.

لە ساڵی ٦٦٣ دیاربەکر و مووسڵ بەناوی «ئیقلیمی دیاربەکر» کرا بەئیمارەتێک وە شاری مووسڵ کرا بەپایتەخت، ئەمیر تورانی کرا بەئەمیری ئەو ئیقلیمە. لە پاش ئەو ساڵە حکوومەتی لوولوو خرا سەر مەمالیکی هەلاکۆ.

حکوومەتی ئاتابەگان لە جزیرە و بۆتان و ژەنگار

هەروەکو لە پێشدا بێژرا، سەیفەدین غازی کوڕی مەودوود لە ساغیی خۆیدا جزیرە و بۆتانی دا بەسەرنجەر شای کوڕی؛ لە بۆ ئەو بوونی وەسیەت کرد.

لەساڵی ٥٧٦دا سەیفەدین غازی کە مرد سەنجەرشا جزیرە و دێهاتی

دەوروبەری خستە ژێر حوکمەوە زەوتی کردن.

لە ساڵی ٥٨٦ سوڵتان سەلاحەدینی ئەیووبی ڕوو بەجزیرە چوو کە بیگرێت. سەنجەرشا خۆی خستە ژێر چاوەدێریی سوڵتانەوە و بۆ کوشتاری خاچپەرستان بەلەشکرێکی زۆر و دانەوێڵە کۆمەگی سوڵتانی کرد.

سەنجەرشا ماڵی بەجەور و ئەزیەتدان ڕاگرتبوو. لە دواییدا ماڵ و منداڵ و لەشکر و سەرکردانی لێ بێزار بووبوون. لە کوڕانی مەحموود و مەودوودی ناردە خاکی زۆزان، لە قەڵای فەرەحدا بەندی کردن، وە غازیی کوڕەکەی دیکەشی لە خانووێکی تەنگ و تاریکدا زنجیر کردبوو، لە خواردنیش وەتەنگی هێنابوو. غازی لەو خانووەدا خۆی ڕزگار کرد و کۆمەگی لە نوورەدین کردبوو.

غازی چونکو زۆر ناچار و وەتەنگ هاتبوو، شەوێکی چووبووە ماڵی بابی، لە گۆشەیەکدا خۆی پەنهان دابوو کەلێنی دەست کەوێت؛ سەنجەرشای خنکاندبوو، دژدار و ئەهالی، کردەی غازییان زۆر بەخراپ دانا. ناردیان مەحمموودی کوڕی سەنجەرشایان هێنا و کردیانە حوکمدار و غازییان لە ساڵی ٦٠٥ کوژت.

مەحموود بەموعیزەدین ناونرا و دەستی بەکاروباری حکوومەت ڕێکخستن کرد. کارەکەر و کەنیزێکی بۆ خنکاندنی سەنجەرشا کۆمەگی غازییان کردبوو، لە دەژلەدا خنکاندنی، لە پاش موعیزەدین جزیرە کەوتەوە سەر مووسڵ.

شاری سنجار (ژەنگار) و دەوروپشتی لە ڕۆژی گرتنی مووسڵەوە، بەمووسڵەوە گرێ درابوو. سەیفەدین غازی حوکمداری مووسڵ کە – بابی مردبوو – بوو بە حوکمدار. نوورەدین مەحمموودی حاکمی حەلەب زۆری لێ کرد ژەنگار و دەوروپشتی دابە عیمادەدینی کوڕی قوتبەدین مەودوود کە برای سەیفەدین غازی بوو. لە ساڵی ٥٦٦ھ ژەنگار کەوتەوە دەست عیمادەدینەوە.

عیمادەدین هەتا ساڵی ٥٩٤ بەئاسوودەگی حوکمداریی ژەنگاری کرد و لەو ساڵەدا مرد. قوتبەدینی کوڕی لە جێگایدا دانیشت بەحوکمداری.

ساڵی ٥٩٦ نوورەدین ئەرسەلان شای حاکمی مووسڵ، تەلەعفەری لە قوتبەدین گرت و بەماملەت دووبارە دایەوە بەقوتبەدین.

ساڵی ٦٠٥ نوورەدین ئەرسەلان شا لەگەڵ مەلیک عادیل خزمایەتیێکی زاوایی کەوتە نێوانیان. مەلیک عادیل خاکی ژەنگار و نسێبین و خاپووری لە قوتبەدین

ئەستاند و دایە نوورەدین.

مانگی سەفەری ساڵی ٦١٦ قوتبەدین مرد. عیمادەدین شاهنشای کوڕی جێگیر بوو. لە پاش چەند مانگێک عیمادەدین چووە سەر تەلەعفەر و بەبزووتنی عومەری برای پەلاماری جەماعەتێکیان دا. عیمادەدین لەو شەڕەدا کوژرا. عومەر گەڕاوە ژەنگاری گرت و کردیە ژێر دەستی خۆی؛ بەڵام زۆری نەکێشا.

ساڵی ٦١٧ مەلیک ئەشرەف سەنجاری گرت و دایە بەدرەدین لوولووی حاکمی مووسڵ. لەوەوە ئەتابەگان لە ژەنگاریش دەرچوون.

جزمی چوارەم دوایی هات، بەیارمەتیی خودا دەست بە هی پێنجەم دەکەین.

لێوەرگر – مأخذ

١– التأریخ الكامل (إبن الأثیر) – عارەبی.

٢– مرآت العبر (سەعید پاشای دیاربەکری) – تورکی.

٣– الروضتین فی أخبار الدولتین – عارەبی.

٤– ناسخ التواریخ – فارسی.

بەرگی دووەم

ئاوڕێکی پاشەوە

جزمی یەکەم

ئومەرا و حوکمدارانی بەناوبانگی کوردستانی شارەزوور

لە ساڵی ٦٥ھ – ساڵی ٦٥٦ھ

کردەوەی خێوی زاری کرمانجی

سەید حوسێن حوزنی موکریانی

بەندی سێیەم

ئومەرا و ناودارانی کورد کە لە دەوری ئیسلامەتیدا، یەکەیەکە لە شارەزوور و دینەوەردا ناوبانگیان کردووە

فارس جزیری

فارس لە کوردانی جزیرە بوو. بەسوارچاکی و سیلاحشۆڕی و زەبەردەستی و پاڵەوانی و مەشهووری و ڕەشیدی و ئازایی ناوبانگی بەهەموو کوردستاندا بڵاوبووبووەوە. فارس لە جزیرە لە دایک بوو. بەخوێندن و زۆرخانە و زۆرانی گرتن و شیر و مەتاڵبازی خەریک بوو. خەلیفە هاروون ڕەشیدی عەباسی ئازاییی ئەو کوردە ڕەشیدەی بیستەوە، بەهەر جۆرێک بوو دڵخۆشییان داوە و بردیانە بەغدا.

لەلای خەلیفە گەلێک کەوتە ڕوو و کردیانە مامۆستای فێرکردنی شەڕ و زۆرانیگرتن و مەتاڵ وەشاندن.

فارس ڕۆژ بەڕۆژ پێش کەوت و هەتا گەیشتە دەرەجەیێکی وا کە لەبەرەو ژووری ئەو کەسێک نەما و هەموو بوونە ژێردەستی ئەو و بوو بە وەستا.

ڕۆژێکی لە شەڕی ڕۆمییاندا پاڵەوانێکی ڕۆمی لە مەیدانی جەنگوجوودا موبارزێکی خواست. هارونورەشید ڕووی لە فارس کرد کە بۆی بچێتە مەیدانی کوشتارەوە.

ئەو پاڵەوانە ڕۆمییە لەنێو میللەتی خۆیدا یێکەتیی دەست کەوتبوو، ناوبانگی کەوتبووە هەموو ڕۆژهەڵاتەوە. هارونورەشید لە زەبەردەستیی ئەو زۆر دەترسا و لە چەند شەڕ و کوشتارێکا چاوی هارونورەشیدی ترساندبوو. کە چاوی بەو پاڵەوانە ڕۆمییە کەوت، خەلیفە لەرزینی دەست پێ کرد. فارس لەوە ئاگادار بوو، کەمێک خۆی گرت، خەلیفە ئەمری کرد تاکو ئەسپێکی توند و مەتاڵێکی قایم و شیرێکی تیژ و ڕمبێکی ئەستوور و سەر بەپەیکان و زرێ و کڵاوبەزرێ و چوار ئاوێنە بۆ

باسکبەند و خەنجەرێکی جەوهەرداری گەوهەربەندی بۆ بێننە مەیدان.

فارس گوتی: یا ئەمیرولموئمینین! ئومێدم بەئەسپ هەیە؛ بەرمبێکی لە دەستمدا بێ بەهێزتر دەبم؛ بەڵام شیر و مەتاڵیش قبوڵ دەکەم، ئەوانی ترم پێ ناوێت.

فارس چەک و ئالەتی شەڕ و کوشتاری لە خۆی گرێ دا و تەمای سواربوونی کرد. خەلیفە لێی چووە پێشەوە، بەدوعا خوێندن دەستی بەپشتیدا هێنا و قۆڵی فارسی گرت و سواری کرد و دەستی ڕوو بەعاسمان بڵندکرد، بەدەنگێکی بڵند دوعای خێری بۆ فارس و تووکی لە ڕۆمی کرد. خەلیفە بیست سواری ئازا و جەنگاوەری خستە پشت فارسەوە.

فارس کە سواربوو کەوتە ڕێگا، دۆڵ و شیوێکی لە پشتیدا بوو. کە سەرکەوتن پاڵەوانە ڕۆمییەکە بژاردنی بیست کەس بوون؛ ئەویش تەنها موبارێزێکی خواستبوو. ڕۆمییەکە دەنگی کردن کە ئەمن پیاوێکم داوا کرد، ئێستاش ٢٠ پاڵەوان پێشیان پێ گرتم. دەیسا قەیدی ناکا، نایەڵم پیاوێکتان لێ ڕزگار بێ.

فارس هاواری لێ کرد مەترسە بێجگە لە تەنها پیاوێک بۆت نایەتە مەیدانەوە. فارس ئەوەی گوت وە لە هاواڵەکانی جوێ بووە. ڕکێفی لە ئەسپ دا و ڕوو بە ڕۆمییەکە چووە پێشەوە. کە تەماشای کرد چەند ڕۆمییەکی دیکەش لە قەڵا کەوتوونەتە پارێزەوە لە بۆسەیان. دیسان لەوەش باکی نەبوو، ڕۆیشت هەتا گەیشتە نزیک پاڵەوانی ڕۆمی. ئەو پاڵەوانە بانگی کردە فارس گوتی: کە چتێکت لێ دەپرسم ڕاستم پێ بڵێ. فارس گوتی: بڵێ. ڕۆمی گوتی: توخوا فارسی کورد نی؟ فارس گوتی: با ئەمنم. پێی گوت: لەگەڵم شەڕ دەکەی؟ پێی گوت: چۆن دەبێ شەڕ نەکەم؟ ڕۆمییەکە پرسیاری کرد کە شەڕمان کرد بەسەرمدا غالیب بووی، چیم لێ دەکەی؟ فارس گوتی ویژدانی خۆمت نیشان دەدەم. لە پاش گەلێک پرسیار و گفتوگۆ هەردوو خۆیان سازکرد و بەگژ یەکداچوون. مودەیەک بە شیر و مەتاڵبازی خەریک بوون. کە تەماشایان کرد هەردوو ماندوو بوون و هیچ کامێکیان سەرنەکەوتن. بۆ یەکتر دابەزین و دەستیان کرد بەزۆرانی گرتن. ئەو ڕۆژە هەتاکو ئێوارە یەکتریان هێنا و برد، لێکتر کاریگەر نەبوون. ئەوجا دەستیان بردە ڕمب، یەکتریان بەنووکە ڕمب داگرت و لەژێر زرێوە پەیکانە ڕمبیان تێک دەوەژاند، بەدڵخواز نەگەیشتن، ئەوجا دەستیان دایە شیری ئاودار، سەر و گوێی یەکتریان

دا بەر شـیـران، لەوێش مـاندوو بوون. ئەوجـا سـواری ئەسپ بـوون و کـەمـەندیان هاوێتە یەکتر و یەکتریان کێشا، هێندە لەسەر ئەسپ یەکتریان هێنا و برد ئەسپی هەردووکیان تۆپین. فـارس کە لە ئەسپ کەوتە خـوارێ، بەتەڕدەسـتی ڕاسـتـەوە بوو دەسـتـی دا شـیـر و لینگی دا سـەر ڕۆمـیـیـەکـە و بەهەمـوو هێزی خـۆی شـیـرێکی داهێنایێ و وای زانی بەو شیرە کاری ڕۆمی تەواوبوو. بەڵام ڕۆمی لە ژێر بەرگیەوە زرێی لەبەردابوو؛ شیرەکە کاری لێ نەکرد و بەگورجی بڵندبوو فارسی دا بەر دەمە شیران.

فارس لەو تەڕدەسـتر بوو، بەمەتاڵ پێشی بەشیـری ڕۆمی دەگرت. مودەتێکی زۆر بەو جـۆرە لەگەڵ یەک کۆشـان، هەتا لە دەسـتـی مـاندووبوون، لەولاوە هـاواڵەکـانیـان ئەسپیان بۆ هێنان؛ هەریەک سواری ئەسپێک بوون.

فارس لە پاڵەوانیی زۆرانیگرتندا فڕوفێڵی دەزانین و لە شەڕ وکوشتاردا زرنگ و وریا و لـە بەرابەریی نـەیاریدا ڕەوشـتـی باش بـوو. فـارس کـە سـواربـوو، جـڵـەوی ئەسپی سووڕاند و ڕووی ئەسپی وەرگێڕا و بەر بەخەلیفە ڕووی لە هەڵاتن کرد.

ڕەشـیـد زۆر ترسـا و وای زانی کە فـارس پشـتـی دا و بەڕاسـتـی لە دەست دوژمن هەڵات و نەیتوانی خۆ ڕابگرێ.

ڕۆمـیـیـەکە کـە ئەوەی دی نەیار پشـتـی دا و هەڵات، زیاتر دڵ قـەوی بوو، جڵـەوی ئەسـپـی بەردا و کـەوتـە دوای فـارس، هەر بەو جـۆرە ڕۆیـشـتن هەتـا چوونە نـزیک خەلیفە، لەناکاو فارس. جڵەوی ئەسپی وەرگێڕا و بەتەڕدەستی پەلاماری ڕۆمیی دا و لەسـەر زینی بڵندکـرد و ڕفـاندی و بردیە بەردەمی ڕەشـیـد. بـەوە گـەلێک شـاد و خـوڕەم بـوو؛ چونکو لە دەست ئەو ڕۆمـیـیـەدا ئەزیەتی کێـشـابوو و بـووبووە بەڵا لە سەریان. خـەلیفـە ئەمری دا فارسـیان زێڕوەشـان کرد، خەڵات و دیارییەکی زۆریان دایێ.

فارس لەو دەمـەدا گوتی: ئەوانە بەکاری من نایێن، حەز دەکەم خـەلیفـە ئەمر بکا بەسـەربەسـتی و ئازادی بگەڕێمـەوە وڵاتی خـۆم. بەسـتـامی لە دائیـرەتولـەعـاریفـیدا هـەر هێندەی مـەسـعـوودی خـێـوی «مـروج الذهب» گـێـڕاوەتەوە؛ بەڵام لـەوە زیاتر مێژووی مردن و ژیانی فارسمان دەست نەکەوت کە ئێمەش لێی بدوێین.

ئەفشینی کوڕی دێوداد کوڕی یووسف ئەبی ساج

محەمەد لە ساڵی ٢٠١ھ دا لە شارەزوور لە دایک بووە. لە ئومەرازادەکانی کوردی ئەو زەوییەیە. بەمنداڵی لەگەڵ خوێندنی عیلم و مەعاریف و هونەرمەندی خەریک بووە.

ساڵی ژیانی نزیک بەچاردە بوو هەوای سەربەخۆیی و سەرداری کەوتە مێشکیەوە، داخوازیی فەرمانڕەوایی لە کەللەدا جووڵاوە، دەستی لە خوێندن هەڵگرت و ڕۆژ بەڕۆژ خۆی نزیک بەعەباسییەکان کرد و دەم بەدەم ئەستێرەی بەختی درەوشا و هونەر و ئازایی خۆی نواند. کەم کەمە بەرەو ژوور ڕۆیشت و بەرز بوو، هەتا بوو بەحوکمداری شارەزوور، هەکاری، جزیرە. ئەرمەنستانی خستە دەست. لەگەڵ ئەحمەدی کوڕی تۆڵۆن سوڵتانی میسر ڕێککەوتو بوون بەسوێندخۆری یەکتر.

محەمەد هەتا ئەحمەد مابوو وەکو برایان ئیدارەیان دەکرد، کە ئەحمەد مرد «ابو لجیش خمارویە» کوڕی ئەحمەد بوو بەحوکمدار لە جێگای بابی دانیشت. ئەفشین محەمەد لەشکرێکی قورسی لە کوردستان کۆ کردەوە، بەو لەشکرە گرانەوە بۆ گرتنی میسر ڕوو بەسووریا خشا. بەئیدارە وە سیاسەت هێواش و کەم کەمە شارانی ڕەقە و حەلەب و ئەنتاکیە و حەما و حومس و دەوروپشتیانی گرتن، وە خستنیە ژێر ئیدارە وە گەڕانی خۆیەوە. لە هەموانا مەئموور و سەرکردەی لەشکری خۆی تێدا دانان. ڕۆژ بەڕۆژ هێزی پەیداکرد و ڕوو بەدیمەشق و شام بزووت؛ لەسەر ڕێگادا قووەتی زیاد کرد.

خومارویە کە ئەوەی بیست بۆ بەرابەریی ئەفشین محەمەد بەلەشکرێکی گرانەوە لە میسر دەرکەوت و بەری خۆی دا سووریا کە ڕێگای بەدیوداد بگرێت.

هەتا خومارویە گەیشتێ، دێوداد دیمەشق و دەوروپشتی گرت و خۆی تێدا دامەزراند و لەشکرێکی قورسی بۆ پێش خومارویە لە دیمەشق دەرخستە دەرەوە. لە نزیک دیمەشق هەردوو لەشکر بەرابەر بەیەک بوون و بۆ کوژتار ڕیزەیان گرت و شەڕ و لێکدان چەند ڕۆژێک دەوامی کرد. خومارویە خۆی پێ ڕانەگیرا و بەشکاوی ڕووی لە هەڵاتن کرد.

دێوداد لەو شەڕەدا گەلێک یەخسیر و تاڵان و چەکی دەست خست و بەپیرۆزی

گەڕاوە دیمەشق. پیاوانی بۆ کوردستان بەڕێ کرد کە لەشکری بۆ کۆکەنەوە تاکو ڕوو بەفەلەستین و میسر بجوولێتەوە. لە ساڵی ٢٧٦دا ئیسحاق کوڕی کەنداج بەسوپاهێکی زۆری کوردانەوە لە مووسڵ بزووت و بۆ کۆمەگیکردن چووە لای دێوداد. لەولاشەوە دیوداد خۆی سازکردبوو کە ئیسحاقیش بەهاواریەوە چوو، بەو سوپاهە گەورەوە لە دیمەشق دەرکەوتن و چوونە «شیزەر» خومارویە، دووبارە لەولاوە سوپاهی بەلاو کرد و گەڕاوە سەر دێوداد، کە نزیک بەسووریا بوو بەحیلە و فێڵ خۆی گەیاندە دیمەشق و گرتی و هەموو مەئموور و پیاوەکانی دێودادی دەرکردن.

لە پاش خۆ دامەزراندنی، بەو هێزەوە ڕوو بەشیزەر بۆ بەرابەریی دێوداد دەرکەوت. لە شیزەر بەرابەر بەیەک بەبێ شەڕ مودەتێک دانیشتن. دێوداد ناردبوویە شارەزوور کە لەشکری بۆ بچێت و چاوەنواڕی پشتیوان و یارمەتی بوو، چەندێک ئەو چاوەنواڕییەی کێشا و بەبێ شەڕ هەردوو لا ڕاوەستابوون.

خومارویە خۆی پێ ڕانەگیرا و هەڵمەتی دایە دێوداد و شەڕ هەلایسا. لە دواییی دوو شەو و دوو ڕۆژ کوشتار، خومارویە بەناچاری ڕووی لە هەلاتن کرد و شکا. ئەو شکانە گەلێک پیس بوو و بەپەرێشانیی لە شیزەر دەرکەوت. لەوەدا دێوداد گەلێک چتی گرانبەهای دەست کەوت.

لەو ئەسنایەدا، ئەحمەد ئەبی عەباسی کوڕی موەفەق کە بە«ئەلموعتەزید» لەقەب کرابوو لە بەغداوە بەلەشکرێکی زۆرەوە بەهاواری دێوداد گەیشتە شیزەر. کە دێوداد ئەوەی زانی گەلێک پێی ناخۆش بوو، بەلام بەسەر خۆیان نەهێنا و بەعیز و شەرەفەوە پێشوازیی خەلیفەی تازەیان کرد. بەلام ئەلموعتەزید خۆی ڕانەگرت و لەگەڵ دێوداد کەوتنە سەر خومارویە و بەدیلگرتن و تالان و کوشتار خومارویەیان شەپرزە کرد. خومارویە بەهەزار کێشە خۆی خستە دیمەشقەوە و لەوێش خۆیان پێ ڕانەگیرا و هەلاتن.

موعتەزید لەگەڵ دێوداد لە مانگی شەعبانی ساڵی ٢٧١ چوونە سەر دیمەشق بەشەڕکردن گرتیان. لەشکری خومارویە ڕوو بەڕەملە خشان و لەوێوە قاقەزێکیان بۆ خومارویە نوویسی و ئەحواڵی خۆیانیان تێ گەیاندن، لەولاوە خومارویە بەلەشکرەوە لە میسر دەرکەوت و ڕێگای ڕەملەی گرتە پێش.

موعتەزید کە ئەوەی زانییەوە خومارویە بەسوپاهێکی گرانەوە بۆ ڕەملە ڕۆیشت، بۆ بەرابەریکردن سوپاهی دەنگ دا و لە دیمەشق چووە دەرێ کە پێش بەخومارویە بگرێ.

دێوداد لەو بزووتنە ناشایستەی موعتەزید گەلێک ڕەنجیدە بوو کە بزووتنێکی وا خوێنرێژانەی کرد و خۆی لەوان هەڵسوو و لە موەفەقیەتی دێودادی ئیستفادە کرد و ناوی خۆی خستە نێوانی و پرسێکی بەدێوداد نەکرد؛ لەسەر ئەو بزووتنەوەیە ناردی کوڕی کنداجی بردە کن خۆی و جووڵانەوەی موعتەزیدی هێنایە پێش. ئەویش زۆر دڵگیربوو، پێکەوە لەسەر ئەمە ڕێک کەوتن.

کە لە دیمەشق دەرکەوتن، هەردووکیان ڕوو بەقنسرین ڕۆیشتن. دێوداد قنسرینی کردە لەشکرگا و کوڕی کنداجیش گەڕاوە مووسڵ.

موعتەزید لەولاوە ڕوو بەخومارویە خشا و لە چوونی دیوداد ئاگادار نەبوو، بەبێ شەڕ گەڕاوە و بۆ میسر ڕۆیشتەوە.

دێوداد لەڕقی موعتەزید وەڵامی بۆ خومارویە نارد کە پێکەوە مامڵەت بکەن، هەردوو لا پێکەوە لەسەرئەمە ڕێک کەوتن، کە دێوداد کوڕێکی خۆی بنێرێتە میسر و لەسەر مینبەران خوتبە بەناوی دێوداد و سوڵتانی میسر بخوێندرێتەوە و سککەش بەناوی هەردووکان لێ بدرێ. دیوداد لە داخا ئەوەی ویست و ناردیە کوردستان و خوتبەیان بەناوی هەردوو لا خوێندنەوە و کوڕێکی خۆشی ناردە میسر. کە ئەو مامڵەتە قەرارگیر بوو، خومارویە پێش پێگرتنی موعتەزیدی بۆ خۆ گرت و دیودادیش بۆ سەر عێراق چوونی هەڵبژارد. لەسەر ئەوە هەردوو لا لەخۆ خڕکردنەوە خەریک بوون.

کوڕی کنداج کە لە نێوانی دیوداد و خومارویە گەیشت، ئەویش بوو بەهەواداری خەلیفە و لەشکری قورسی لە عێراق کۆ کردەوە. لەولاشەوە دێوداد ڕوو بەعێراق بزووت، لە فورات پەڕیەوە. کوڕی کنداج لەولاوە چووە پێش، هەردوو لا بەگژ یەکدا چوون. شەڕێک کرا کوڕی کنداج شکستی خوارد و ڕوو بەماردین هەڵات. دیوداد کەوتەسەری و لە دووی نەبوەوە هەتا لە قەڵای ماردینی پەستاوت. کوڕی کنداج قەڵای لەسەرخۆ گرێ دا و دیوداد دەورەی گرت. لە پاش چوار ڕۆژ دەورەدان کوڕی کنداج بەشەو دەرپەڕی و ڕوو بەمووسڵ هەڵات.

سبەینێ کە زاندرا هەڵاتووە، دێوداد کەوتە دوای هەتا لە مووسڵی خزاند. کوڕی کنداج لەوێشی خۆنەگرت و هەڵات. دێوداد چوو مووسڵی گرت و مەئموورێکی خۆی لەسەردانا و بۆ خۆشی ڕوو بەدیاربەکر ڕۆیشت. هەموو وڵاتی مووسڵ و جزیرەی خستە حوکمی خۆیەوە و خوتبەی بەناوی خۆی و خومارویە دایە خوێندنەوە.

لە ساڵی ٢٧٧دا لە ژێر فەرماندەی کوڕی خۆیدا لەشکری دەرخستە دەرەوە و دەستیان بە«کودەیی» (تەحسیلات) کرد. عەشیرەتی یەعقووبی سەرکێشییان کرد. لە پاش گەلێک شەڕ و کوشتار ئەو عەشیرەتەیان دەرکرد و مایەی فیتنەکانی بەجەزا گەیاندن.

هەر لەو ساڵەدا کوڕی کنداج چووە میسر و لەگەڵ خومارویە ڕێک کەوت. دێوداد کە ئەوەی زانییەوە ناوی خومارویە لە خوتبەدا لابرد و بەتەنها ناوی خۆی هێشتەوە. دیوداد لە پاش ئەوەی دەستی بەئوموری ڕێکخستنی وڵات و دەستخستنی دڵی ئەهالی کرد، لەشکرێکی زۆر چاکی ساز کرد و چووە دیمەشق و ئەوێشی ڕێک خست. لە ترسی فیتنەی خومارویە و کنداج، دەستی بە بەخشش و خەڵات بەسەر ئەهالیدا کردەوە. خومارویە لە میسرەوە لەشکری کێشا و چووە سەر دیمەشق و لە دەرەوەی شار هەردوو لا بەرابەر یەک وەستان.

دیوداد لە ئەهالی شام زۆر ئەمین نەبوو، خەزێنە و چەکی زیادەی نارده حومس. بەدزییەوە ئەهالیی دیمەشق خومارویەیان لەوە ئاگادار کرد. ئەویش بەپەنهانی زۆر بەلەز، دەستە سەربازێکی نارده پێشەوە، لەپێش گەیشتنی خەزێنەدا لەشکری خومارویە لە کەنار حومس پێشی بەخەزێنە گرت و هەمووی بەتاڵان خستە دەست.

دێوداد کە تەماشای کرد ئەهالیی سووریا و بەتایبەتی دیمەشقییەکان خیانەتی لەگەڵ دەکەن، دیمەشقی بەردا و ڕوو بەحەما و حەلەب کشاوە.

خومارویە کەوتە دوای و لێی نەبووەوە هەتا گەیاندیە ڕەقە. دێوداد لەوێشی خۆ پێ ڕانەگیرا و ڕۆیشتە مووسڵ. خومارویە کەوتە سەری. دیوداد ڕوو بەحەدیسە ناو شارێک ڕۆیشت کە لەسەری زێی بادینان لە نێوانی مووسڵ هەولێردا هەڵکەوتبوو، خاوەندی حەدیسە –کە هارۆن بجێلی بوو– کۆمەگی کرد. خومارویە بە دوو هەزار کەسەوە و کوڕی کنداج بە هەزار پیادەوە چوونە تکریت و تەمای

کەشتی دروستکردنیان کرد کە لە «دەژلە» ڕوو بەشارەزوور بپەڕنەوە.

دیوداد نەچووە پێشیان، بەڵام لەشکرێکی چاکی بەیارمەتیی هارۆنی خێوی حەدیسە هەڵگرت و چووە مووسڵ و لە دەرەوەی شار لەشکرەکەی قایم کرد. لەولاوە خومارویە چووە سەری و دە شەو و دە ڕۆژ شەڕی خوێنڕێژییان تێک نا و کوشتارێکی قورسیان لێک کرد. لە دواییدا کوڕی کنداج نەیتوانی خۆ ڕاگری و ڕوو بەڕقە هەڵاتە پاشەوە. دێوداد کەوتە دوویان و گەلێک یەخسیر و تاڵانی دەست کەوت. گرتی قاقەزێکی لە موەفەقی عەباسی نووسی کە کۆمەگی بکا تاکو بچێتە سەر خومارویە و لە فورات بپەڕێتەوە. خەلیفە جوابی داوە چاوەنواڕی بکا هەتا یارمەتیی بۆ دەنێرێ.

کوڕی کنداج لەو مودەتەیدا کەلێنی گرت و چوو لەشکرێکی زۆری لە سووریا کۆکردەوە و گەڕاوە ڕەقە.

دێوداد لەسەر فورات لە بەرابەری ڕقە چادری هەڵدا و بۆ قووەت چاوەنۆڕ بوو. بەڵام بەچاو و ڕا و ڕۆژ بەڕۆژ دڵخۆشیی لەشکرەکەی خومارویە دەداوە و دەیهێنانە لای خۆیەوە. ڕۆژ نەبوو دەستەسوارە و پیادەیەکی لەشکر لە فورات نەپەڕێتەوە لای دێوداد.

کوڕی کنداج کە ئەوەی زانی بەناچاری ڕۆیشت و پەنای بۆ خەلیفە برد و چووە بەغدا. خەلیفە موەفەق کەوتە نێوانیان و بەمامڵەت هەردوو لای پێک هێنان.

دێوداد لە ڕقەوە لەشکرەکەی ناردەوە شارەزوور و بۆ خۆشی چووە بەغدا. خەلیفە لەبەری خاکی جزیرە، هەموو وڵاتی ئاوربایەگانی دا بەدیوداد و جزیرەش درا بەکوڕی کنداج و خومارویە. لە ساڵی ٢٧٦دا دیوداد بوو بەحوکمداری شارەزوور و ئاوربایەگان. دێرسمی کوڕی ئیبراهیم کوردی بوو بەسەرکردە کە لە ئاخیردا بوو بەحوکمداری ئاوربایەگان. دیوداد دێرسمی بەوالییەتی نارده سەر ئاوربایەگان. وە «مونیس» کرا بەسەرداری قرمیسین. دیوداد بەئیستراحەتێکی تەواو هەتا ساڵی ٢٨٨ بەخۆشی حوکمداریی شارەزوور و ئاوربایەگانی کرد و بەبێ کێشە و ئەزیەت ڕای بوارد.

دیوداد لە ساڵی ٢٨٨ دا لە شاری «بەرزەدە» لە خاکی ئاوربایەگان بەئامورزەشی یەزدان شادبوو.

ئەسحابی کوڕی دێوداد ئەفشین محەمەد

لە ساڵی ۲۸۸ﻫ دا کە دێوداد مرد، ئەسحاب کە یەکە سەرداری بوو، لەسەر تەختی حوکمداریی شارەزوور و ئاوربایەگان و دینەوەر لە جێگای باوکیا دانیشت.

هەروەکو لەپێشدا بێژرا لە چاخی حوکمداریی بابیدا خاکی کوردستانی شارەزوور و قرمیسین و ئاوربایەگان کەوتبوونە ژێر پەنجەی سەرکردەکانەوە، سێ پاڵەوانی کورد بەسەر حکوومەتی ئەو جێگایانەدا ڕادەگەیشتن.

کوڕی دێوداد هەر بەناو بوو بەحوکمدار، هێندە بەهێز نەبوو نەشیدەتوانی ئەو سەردارانە دەرخا و دەستیان لە ئیش بکێشێتەوە، بەڵام بەئوسووڵێکی حەکیمانە ڕای دەگرتن و حوکمداریی خۆی پێ دانەناسین. ئەوانیش دیسان لەبەر ڕۆژێکی کەلێن دەستکەوتن بۆ هەموو ئەمرێکی ئامادەبوون و لە ژێر بەیداغیدا دەکۆشان.

لە ساڵی ۳۰٤ دا مونیس کە یەکێک بوو لە سەرداران، بەدەسیسەی موقتەدیر خەلیفەی عەباسییان دەستی بەسەرکێشی کرد. ئاوربایەگانی لە ژێر حوکمی ئەسحاب دەرخست و کردیە ئەمارەتێکی ژێر حوکمی خۆی. لە ساڵی ۳۰۱دا «سەبووک ڕەیی» ناو کە سەرکردەیەک بوو ڕووی لە ئەسحاب وەرگێڕا و قووەتێکی زۆری خستە ژێر دەستەوە و قرمیسین و دەوروپشتی گرت. ئەسحاب بەماملەت لەگەڵ سەبووک ڕەیی ڕێک کەوت کە دەستی لە قرمیسین بەردا، سەبووک ڕەیی بچێتە سەر ئاوربایەگان لە دەست مونیس ڕزگار کا و بۆ خۆی ببێتە حوکمدار.

سەبووک ڕەیی بەوە ڕازی بوو، بەقووەتی هەردووکیان لەشکریان کۆکردەوە. گەلێک کۆشان بەڵام لەوساڵەدا ئاوربایەگان کەوتە دەست ئەمیر دەیسامی کوڕی ئەمیر ئیبراهیمی کوردی. چونکو ئێمە لەم کتێبە پیرۆزەدا باس لە حوکمدار و ئومەرایانی شارەزوور و دینەوەر دەکەین، لەمە زیاتر باس لەو ئومەرایانە ناکەین کە حەز دەکەن لە ئەحواڵی دەیسام بگەن و تەئریخی ئاوربایەگان بزانن، تەماشای کتێبی (پێشکەوتن)ی ئێمە بکەن لە ساڵی (۱۳٤٦)دا چاپ کراوە.

موساویر کوڕی حەمید هەزبانی

موساویری کوڕی هەزبانی ساڵی ۲۰۵ لە شاری هەولێر لە دایک بووە و بەئازایی و زرنگی و تێگەیشتوویی ناوبانگی کرد. گەلێک لەگەڵ خوێندن و زانین خەریک بوو؛

له دوای ئەوە بوو بەمەئموور.

مێژوونویسەکانی تات لەبەرئەمە کە لە خەلیفە عەباسییەکان رووگەردان بوو و لە بەدڕەوشتیی ئەوان دەستی بەسەرکێشی کرد، ئەو پاڵەوانە کوردە بەموساویری ناودەبەن؛ چونکو پیاوێکی بەغیرەت و بەشەرەف بوو، گەلێک بزووتنی خراپی لە عەباسییەکان دەدی و غیرەتی هەڵی نەدەگرت، جا لەو دەمانەدا پیاوێکی غیرەتکێش کە چاوی عەیب دیتنی هەبووایە وە جەور و ئەزیەتی بیانییەکانی نیشان بە کوردەکان بدابایە، بەخاریجی -یەعنی بەبێ دینی- ناویان دەبرد؛ هەتا میللەت حەزیان لێ نەکردبایە و لە دەستیان خستبایە.

نموونەی ئەو حاڵە ئەمڕۆکەش لەنێو کوردستانا هەر ماوە، وەکو کۆشەری مونەوەر و لاوەکانی کورد و مەلا نەخوێندەوارەکانی کورد کە لە حەق لاوەکانا چاوڕاو دەکەن، لە چاخی عەباسییەکانیشا میللەتپەروەرەکانی کورد بۆ ڕزگاری وەتەن و ئازادی میللەت دەکۆشان. بەپیتی خاریجی ئەو کوردپەروەرانەیان ڕەخنەدار دەکرد.

موساویر بەسەبات و ڕاستی و ئازایی دڵی هەمووو ئەهالی کێشابوو؛ هەمووکەس خۆشیان دەویست هەرچێکی بەواژی کوردەواری بهاتبایەتە بەرچاوان، بۆ لابردنی دەکۆشا. لەو ڕێگایەدا زۆر ماندوو بوو، تووشی گەلێک سەرئێشە بوو، بەناچاری گۆشەگیریی هەڵبژارد و چووە جێگایەک کە بە«بوازیج» ناو دەبرا. دوور لە دەسایسی عەباسییەکان دانیشت.

لە ساڵی ٢٥٢دا حوسێن ناو، مەئموورێکی شورتەی عەباسییەکان لە شاری (حەدیسە) -کە ئەمڕۆ بەشاری مەخموور ناو دەبری- ناردی موساویری خواست بۆ «کودەیی» (تەحسیلداری) بەزۆر ناردیە دێهات کە بەهانەیەکی پێ بگرێ.

موساویر کوڕێکی (حەوسەرا) ناوی هەبوو، لە شۆخی و جوانییا بێ وێنەبوو؛ حوسێن بەبهانەیەک حەوسەری گرت و لە بەندی کرد.

سەعید پاشای دیاربەکری لە کتێبی دووەمی «مرآة العبر»یدا دەڵێت کە حوسێن شەوێکی حەوسەری لە بەندیخانە دەرخست و بردیە دیوانی مەیخواردنەوە و بەزمەوە کە مەستی بکا و بەئەتک دەست بۆ نامووسی درێژ کا. هەرچەندی کرد مومکین نەبوو، دووبارە خستیانەوە زیندانێکی تەنگ و تاریک و زنجیر و

پاڵەهەنیان کرد. حەوسەر کە گەڕاوە نێو زیندانی بەهەر جۆرێک بوو قاقەزێکی لە بابی نویسی ئەگەر فریای نەکەوێ: «بە ڕۆژ بەند و زنجیرکراوم و بەشەو بووکی مەجلیسارام».

کە ئەو قاقەزە گەیشتە دەست موساویر، ئاوری کەوتە گیانەوە و هۆشی لەسەر نەما. ئەو قاقەزەی هەڵگرت و دێ بەدێ گەڕا و قاقەزەکەی بەکوردەکان نیشان دەدا و پێی دەگوتن: «کە بزانن مەئمورێکی تات هاتووەتە نێو ئێمە دەست بۆ شەرەف و نامووسی کوردان درێژ دەکا. ئەوە چ غیرەت و نامووسێکە بۆ ئێوە ئەوە هەڵگرن، پیاوێکی وا بتوانێت دەستدرێژییێکی وای لێ ڕووبدات و ئێوەش بێ دەنگ بن؛ ئەمڕۆکە لە من بێ سبەینێ لە ئێوە».

لەسەر ئەوە کوردێکی زۆر بوون بەکۆمەگی دەردی موساویر؛ ئازا و ڕەشیدێکی زۆری لەسەر کۆبووەوە. موساویر لەشکرێکی قورسی هەڵگرت و چووە سەر شاری حەدیسە؛ بەبێ شەڕ چووە نێو شارەوە.

حوسێن کە ئەوەی زانی لەنێو ماڵاندا خۆی وەشارد. موساویر حەوسەرەی کوڕی لە بەند دەرخست و دەستی بەدامەزراندنی ئومووری شارکرد. لە هەر چوار کەنارەوە کوردی لەسەر کۆبووەوە و لە دوایی ڕێکوپێکی حکوومەت سوپاهێکی باشی ساز کرد و ڕوو بەمووسڵ لە حەدیسە دەرکەوت.

عەقەبەی کوڕی محەمەد لەو دەمەدا بەئەمری خەلیفە والیی مووسڵ بوو. خۆی کۆ کردەوە کە پێش بەموساویر بگرێت لە دەستی نەهات؛ چونکو عەقەبە لەشکری کە لە ژێر فەرمانیدا بوو کۆی کردەوە، لە مووسڵ دەرکەوت. بەرابەر بەموساویر ڕیز بوو. بەیەکە هەڵمەت عەقەبە شکا؛ گەلێک ماڵ و ئەسپابی بۆ موساویر بەجێ هێشت. موساویر چەندەی تالان دەست کەوت، بەسەر لەشکری خۆیدا بەخشییەوە. هەر بەو چوونە دەورەی مووسڵیدا. لەولاوە ئەهالی لەگەڵ موساویر یەک بوون و نەیانهێشت فیتنە پەیدا بێت، بەزوویی دەروازەی شاریان کردەوە و موساویریان بردە نێو شارەوە. هەموو ئەهالی چوونە بەخێرهاتنی موساویر، بەوە هێزێکی چاکی دەست کەوت و لەشکری فرە کرد و لەگەڵ ڕێکخستنی شار و ئەترافی خەریک بوو.

خەلیفە لەشکرێکی قورسی ڕێک کرد و ناردیە سەر مووسڵ. موساویر لە

مـووسڵ دەرکـەوت و چوو لـە تکریت پێـشـی پێ گـرت، بەکـەم پەلامـارێک لـەشکری خـەلیفـەی شکاند و لە دوای کوشـتـارێکی زۆر بەشـادمـانییـەوە گـەڕاوە مـووسڵ و جارِی سەربەخۆییی لێ دا.

ساڵی ٢٥٣ خـەلیفە لەژێر فەرمـاندەی «بەندار» سوپاهـی نارده سـەر موسـاویر کە بیگرێت. مـوساویر بۆی دەرکـەوت لە پاش شـەڕ و کوژتار، بـەندار بەهـەر فێڵێک بوو پەنجا کەسێکی بۆ ڕزگار بوو؛ لە مەیدانی خوێناوی خۆی هاوێژت و هەڵات.

موسـاویر کە ورد بووەوە لە مووسڵ دانیـشـتن ئاسوودەگی دەس نادات و ناحیـەی «مـەرجـە»شـی بەسلێـمـان ئەزدی فـرۆشـراوە و ئەهـالـی و عـەشـیـرەتـی «عـەنیـزە» لە سلێـمـان ڕووگـەردان و عـەشـیـرەتـی «شــەیبـان» بووبـوون بەئاڵەتی شــەڕوشــۆڕ، ئەمنیەتی بە ئەهالیی مووسڵ دا. ناردی بەناچاری مووسڵی دا بەنۆکەرێکی خۆی و لەشکری کوردەکانی هەڵگرت و چووە شاری «حەدیسە» و کردیە پایتەخت.

هەر لەو سـاڵەدا خـەلیفـەی عـەباسییان، ئـەیووبی کوڕی ئەحـمـەدی تەعلەبی کردە والیی مـووسڵ و ناردی. ئەیووب گرتی و حـەسـەنی کـوڕی خـۆی کردە وەکیل لەگەڵ حـەمـدانی کـوڕی حـەمـدوون و عـەشـایری عـارەبی دیکە ڕێک کـەوتن و لەشـکرێکی قورسـیان بردە سـەر مـوساویر و لە وادیی ڕیاد بەرابەر بەیەکتر بوون و شـەڕ گەرم بوو. لەشـکری حـەسـەن لە دەست کـورداندا نابـوود بوو. نۆکـەرێکی حـەسـەن –کـە خـەڵکی هـەولێـر بوو– حـەسـەنی لە مـەیدان دەرپەڕاند و بردیە هـەولێـر و لە «هـەرە» (حرە) پەنهانی کرد و هەموو ئەسپابیان کەوتە دەست کوردەکان.

ساڵی ٢٥٥ موسـاویر بەلەشکرەوە هەڵمەتی بردە سـەر مووسڵ. سلێمان ناوێ کە کشـار (ئەمـیرو لـبەلەد) نەیتوانی پێشی پێ بگرێت؛ بەپەنهـانی لە شـار دەرکـەوت و هەڵات. موساویر بەبێ شەڕ چووە نێو شارەوە و چوونە مزگەوت.

مـوسـاویر لەسـەر مینـبەر خـوتبـەیەکی بۆ یێکەتـی و دەست پێکگرتن خـوێندەوە و دڵخـۆشـی و نـوازشـی ئەهـالیی کـرد. لـە پاش چەند ڕۆژێک دامـەزراندنـەوەی ئومـوور گەڕاوە حەدیسە.

مـوسـاویر پیـاوێکـی ناودار و بەغیـرەت و حـەمـیـیـەت بوو. هـەتا سـاڵی ٢٦٥ زۆر چاک ئیدارەی حوکمداریی ڕاگرت و میللەتی کورد هەموو منەتداری بوون.

سـاڵی ٢٦٥ خـەلیفـە موعتـەمید لـەژێر فەرمـاندەی مـوفلیح ناودا سـوپاهێکی زۆر

قورسـی نارده سەر مـوسـاویر؛ هەتا نزیک حـەدیسە چوون. کـە موسـاویر تەمـاشـای کرد دوژمن بەقـووەتە، هێزی خـۆی هەڵگرت و چووە چیـای «ئامـەوزینـێ» کـە نزیک حەدیسـەیە. موفلیح دامێنی زینێی کردە لەشکربەز.

مـوساویر لە نیـوەشـەودا بەسـەری دادان و گەلێک کوژتاری لێ کردن و گـەڕانەوە نێو چیا.

مـوفلیح کـە زانیـیـەوە لـەگـەڵ مـوسـاویر شـەڕکـردن ناکـرێ، ڕوو بەمـووسڵ لەشکرەکەی گێڕاوە.

موسـاویر لە ڕێگا تەنگەکاندا پیاوی شەڕکەری دانا و چاوەنۆڕی کەلێن بوو، کە لەشکری مـوفلیح گەیشـتە پێشـی، لە هەمـوو لایەکەوە پێیـان دادا و کوژتاریان لێ کرا. زۆر کـەمیـان بەسـاغی گەیشـتنەوە مـووسڵ؛ گەلێک دیل و مـاڵ کـەوتە دەست کوردان. مـوسـاویر بەشـادمـانییـەوە گـەڕاوە حـەدیسـە، ئەهالی و سـوپاهی بەتاڵان گرتن شادبوون و بەکەیفەوە چوونە نێو شارەوە.

مـوفلیح دووبارە لـەشکری بردە سـەر مـوسـاویر بەشـکاوی و شـپـرزەیی گـەڕاوە مووسڵ و بەتەنها ڕوو بەسامەڕا هەڵات.

موسـاویر لە پاش ئەو شـەڕە چووە سەر ئەڵوەند، مـووسـای کوڕی بەغا پێشـی پێ گرت، لـە پاش شـەڕ و کـوژتـار مـووسـا بەشـکاوی خـۆی هـاوێژتـە بەغدا. مـوسـاویر بەزۆر ئەڵوەندی گرت و پیـاوێکی خۆی لـەسـەر دانا و گـەڕاوە حـەدیسـە. سـاڵی ٢٦٦ لە مانگی ڕەمەزاندا موساویر مرد و جێگای چۆڵ بوو.

هارون کوڕی عەبدبجێلی شارەزووری

هـاڕون پیـاوێکی سـەرکردەی سـوپاهـی مـوساویر خـەڵکی بجـیل ناو گوندێک بوو. کـە ئەمـڕۆکـەش ئەو گوندە لەنێـو عـەشـیـرەتی کوردی سـوورچیدا مـاوە و مـەرکـەزی شـێخـانی سـورچییـە. هـاڕون لە کـتـێـبی تاتەکاندا بەهـاڕونی خـاریجی ناو دەبەن؛ چونکە لەگەڵ خـەلیفەکانی عەباسـی شـەڕی کردووە، پێیان گوتووە خاریجی.

کـە مـوسـاویر مـرد هـێـزی سـوپاهـەکـەی کـەوتە دەست هـاڕونی بجـیلی. لە پاش ڕێکخسـتنەوەی ئوموور ڕوو بەمـووسڵ لەشـکری کێشـا و مـووسڵ و ئەترافی خسـتە دەست و گەڕاوە حـەدیسـە.

لەولاوە «محەمەدی کوڕی خەرزاد» کە ئەویش شەرکەر و سەرکردەیەکی موساویر بوو، چووە شارەزوور و لەشکرێکی کۆکردەوە و گەڕاوە سەر هاڕون و بەگژیدا چوون و هیچیان سەرنەکەوتن. کوڕی خەرزاد گەڕاوە شارەزوور و دەستی بەلەشکر کۆکردنەوە کرد. بەئومێدی جێگیری موساویر لەشکری بردە سەر مووسڵ و لە «واسیت» لەشکری دابەزاند.

هاڕون لە مووسڵەوە دەچووە «مەعلتایا» کە زانییەوە محەمەد لە واسیت ڕووبەڕووی ڕۆیشت و لە گوندی «شەمراخ» بەلانگازی یەکتربوون. لە نەتیجەدا هاڕون شکا و دووسەد کەسێک پیادە کوژرا. هاڕون بەشکاوی لە دەژلە پەڕیەوە و عەشایر یارمەتییان دا و ڕوو بەحەدیسە گەڕاوە و دەستی بەئیمارەت کرد.

هاڕون چونکە فێڵ و دەسیسەی دەزانی، شۆڕشی خستە نێو سوپاهی محەمەدەوە. بەرەبەرە محەمەد لە هێز کەوت، جگە لە عەشیرەتی شمردەلی لە دەستدا نەما.

ساڵی ٢٧٧ دیوداد لە دەست خومارویە هەڵات و لە شامەوە پەنای بۆ هاڕون برد، هاڕون بەماڵ و سوپا و چەکەوە یاریدەی دا و کوڕی کنداجی بۆ شکاند. هاڕون بەبێ شەڕ هەموو شارەزووری خستە دەست خۆیەوە؛ ئەترافی مووسڵ هەموو لە دەست هاڕوندا بوو. والیی خەلیفە لە مووسڵ حوکمی دەرنەدەکەوت.

ساڵی ٢٨٣ خەلیفە موعتەزیدی عەباسی بەلەشکرێکی قورسەوە چووە سەر هاڕون، لە دوای شەڕ و کوژتارێکی بێژمار، هاڕون بەدیل کەوتە دەست خەلیفە و بردیانە بەغدا و لە چوار مێخەیان دا و خنکاندیان.

ئەمیر جەعفەری کوڕی فەهر

ئەمیر جەعفەر، میرە گەورەیەکی کورد بوو لە مووسڵ. هەموو والییەکان بێ دڵخوازیی ئەو ئەمیرە کوردە لە مووسڵا نەدەشیان فەرمانڕەوا بن. ئەو ئەمیرە هەموو دەمێک لە نێوبژی و مامڵەتی نێوانی دەکۆشا. پیاوێکی دوورە شەڕ بوو؛ خێر و بەرەکەتی میللەت و نیشتمانی دەخوازت.

ساڵی ٢١٤ عەبدوڵڵای کوڕی سەید کوڕی ئانیسە لە تەرەف خەلیفەوە کرا بە والیی مووسڵ. لەبەر بەدخویی و توندوتیژی دڵی ئەهالیی ڕەنجیدە کردبوو. ئەمیر

جەعفەریش بەئەهالییەوە وەتەنگ هاتبوو.

عەبدوڵڵا گەلێک جەوری کوردانی دەدا، چەند جار ئەمیر جەعفەر، عەبدوڵڵای هوشیار کردەوە کە دەست لە زوڵم و جەور بەردات سوودمەند نەبوو.

ئەمیر جەعفەر ڕۆژێکی ناردی هەموو کوردی دەوروپشت و شاری کۆ کردنەوە و هێزێکی قورسی پێکەوە نا و لە میرەکانی کوردستانی گێڕاوە یاریدەی بدەن. ئەمیر جەعفەر دەوروپشتی مووسڵی خستە دەست خۆی و هەموو مەئموورەکانی عەبدوڵڵای دەرکردن، تەنها شار لە دەست عەبدوڵڵا ماوە. ئەمیر جەعفەر ڕۆژ بەڕۆژ هێزی پەیدا کرد و ئەترافانی خستە دەست خۆی و لە قووەت زیادکردن خەریک بوو و نۆ ساڵ دەوامی کرد.

ساڵی ٢٢٣ عەبدوڵڵا داوای یارمەتیی لە خەلیفە کرد؛ ئەویش سوپاهێکی ڕێکوپێکی بۆ نارد، لە کەنار شار لەگەڵ کوردان بەشەڕ هات. لە پاش چەند ڕۆژ کوژتار، عەبدولڵا کوژرا و زۆر کەم لە سوپاهی ڕزگار بوو و هەڵاتنەوە مووسڵ. ئەمیر جەعفەر دەستی لێ بەرنەدان و دەورەی مووسڵی دا و ڕێگای لە هاتوچووان بڕی، ئەهالی بەناچاری شاریان بەموسالەمەت تەسلیم کرد.

ئەمیر جەعفەر شەش ساڵ بەچاکە و خۆشی مووسڵی لە ژێردەستدا بوو، میللەت هەمووی منەتداری بوون و بەداد و ڕەعیەتپەروەری ڕای دەبوارد.

ساڵی ٢٢٩ خەلیفە سوپاهێکی لە ژێر فەرماندەی «ئەمیر ئیتاخیدا» ناردە سەر مووسڵ. ئەمیر جەعفەر بۆی لەشار دەرکەوت، لە چوار سەعات بەرەوژووری مووسڵ پێشی پێ گرت، لە دوای شەڕ و خوێنڕێژی ئەمیر جەعفەر لە مەیداندا بەکوژراوی دۆزراوە. شکستە کەوتە کوردان و ئیتاخی بێ جەور چووە مووسڵ و تەمای چوونە سەر کوردانی هەبوو، بەڵام کوردەکانی دەوروپشت پێشیان پێ گرت.

ئەمیر تۆروون

کتێبی «مرآة العبر» بەرگی دووەم، لاپەڕەی ١٢٥ دەڵێت: تۆروون یەکێک بوو لە ئومەرایانی کورد و خاوەند هێز و پشتیوان بوو. موقتەفیەڵڵا ئیبراهیم خەلیفەی عەباسی ئەو ئەمیرە کوردەی کردە ئەمیرولئومەرا. ساڵی ٣٣٠ ئەمیر تۆروون بەسوپاهێکی زۆرەوە چووە بەغدا و بوو بە ئەمیرولئومەرا. هەتا ساڵی ٣٣٢ هەموو کاروباری خەلیفەی خستە ژێر پەنجەی خۆیەوە.

خەلیفە لەوە کەوتە ترسەوە؛ بەپەنهانی لە ناسرودەولەی والیی مووسڵی گێڕاوە، بەهەر جۆرێک بێت فریای کەوێت و ڕزگاری کات.

ناسـرودەولە لەشکری هەڵگرت و لە ژێر فـەرمـاندەی عـەبدوڵڵای ئامـۆزای و سەیفودەولە ناردیە تگریت. خەلیفەش لەولاوە ژن و منداڵ و دەست و پێوەندی خۆی دزیەوە و ڕوو بەتگریت لە بەغدا دەرکەوتن. ناسرودەولە بەئیحترامەوە قبوڵی کردن. ئەمیـر تۆروون کە لەوە ئاگـادار بوو، ڕقی هەسـتـا و لەشکری بردە سـەر مـووسڵ، ناسـرودەوڵە و سـەیفـودەولە بەلەشکرەوە چوون و لـە تگریت ڕێگایان پێ گـرت. لە پاش شەڕ و خوێنڕێژی، تۆروون سەرکەوت و دوژمنی ڕوو بەمووسڵ ڕفاند.

ناسـرودەلە ناچار خـەلیـفـەی هـەڵگرت و لە مـووسـڵـەوە ڕوو بەنسـێـبین هەڵاتن. خەلیفە لەوێشەوە چووە شـاری ڕەقە و لەوێوە قاقـەزی بۆ تۆروون نویسـی و بناغەی ماملّەتی دامەزراند؛ بەهەر جۆرێک بوو ڕێک کەوتن.

خـەلیـفـە لە ڕێگای هیت و سندیەوە ڕوو بەبەغدا گـەڕاوە. ئەمـیـر تـۆروون بۆ پێشـوازی لە بەغدا دەرکەوت. کە گەیشت بەتوندی گرتی و هەردوو چاوی کوێلی و عایلەکەی خەلیفەشی بەشادمانی گەڕاندەوە بەغدا.

ئەمیر تۆروون کە گەیشتەوە بەغدا، موستەکفی بیللا عەبدوڵڵای کوڕی موکتەفی کردە خەلیفە و ساڵی ٣٣٣ مانگی سەفەر لەسەر تەختی خەلافەتی دانا.

ئەمیـر تۆروون، هەتا مـانگی زیلحیـجـەی ئەو سـاڵە ژیا و لە دواییدا بەئامـرزشی خودا شادبوو. لەوە زیاتر سەربهوردی ئەو ئەمیرە کوردەمان وەچنگ نەکەوت.

ئەمیر سالار

ئەمـیـر سـالار لە کـوردی ئەڵوەندە، بەزانـین و نویسـین و بە شـیـر و مـەتاڵبـازی و سـوارچاکی ناوبانگی کردبوو. ساڵی ٥٢٦ عومری بیست سـاڵەیی بوو، کەوتە لای سـوڵتـان مـەسـعـوود. لەبەر زرنگی و زەبەردەسـتـیی خـۆی، ڕۆژ بەڕۆژ سـەرکـەوت و ڕووی لە بەرزبوون کرد. لە گەلێک جێگایانی شەڕدا ناوبانگی کرد.

لە ساڵی ٥٣٢دا سوڵتان مەسعوودی سەلجووقی لەگەڵ داود شەڕی کرد. ئەمیر سالار زۆر هونەر و ئازایی نیشان دا لەسەر ئەوە کرا بەوالیی هەمەدان.

ساڵی ٥٤٠ عەلی کوڕی دبیس چووبووە سەر حیللە و بەزۆر گرتبووی. ئەو حاڵە

له سوڵتان شکایەت کرا کە عەلی دەستدرێژی دەکات. سوڵتان بەداخوازیی ئەهالی سالاری ناردە حیللە. ساڵی ٥٤٢ بەئەمری سوڵتان مەسعوود، ئەمیر سالار لە هەمەدانەوە چووە بەغدا. شاری حیللە و دەوروپشتی بە«برە» (مقطوع) درایێ. ئەمیر سالار بەلەشکرێکی باشی کوردەوە چووە سەر حیللە، لە پاش شەڕ و کوژتار بەزۆر حیللەی لە عەلی ئەستاند و چووە نێو شارەوە.

عەلی بەشکاوی پەنای بۆ ئەمیر بەقشک برد، بەکۆمەگی تەرنتاوی خێوی واسیتەوە عەشایری تاتی چۆڵ لینگیان دا سەر حیللە. بەشەڕ و کوژتار سالاریان دەرپەڕاند. سالار لە ساڵی ٥٤٤دا ڕوو بە بەغدا گەڕاوە.

ساڵی ٥٤٥ سوڵتان مەسعوود لەشکری بۆ سالار کۆکردەوە، سالار دووبارە هەستا چووە سەر حیللە و بەشەڕ عەلیی دەستگیر کرد و کوژتی و بنەماڵەی مەزیدی کوێر کردەوە.

ساڵی ٥٤٦ سوڵتان مەسعوود مرد. خەلیفە موقتەفی لیئەمریللا سەلجووقییەکانی لە عێراق دەرکرد و هەموو بڵاو بوونەوە. مەسعوود ناوێک کە شەحنەی بەغدابوو، هەڵات و چووە حیللە و پەنای بۆ سالار برد و بەحورمەتەوە سالار ڕای گرت و بوو بە هەمکارەی.

ساڵی ٥٤٦ سالار بەمەسعوود فریوی خوارد کە کەلێن کەوتە دەست مەسعوود، لە چۆمێدا سالاری خستە نێو ئاوەوە و خنکاندی.

ئەمیر شادی

بنەماڵەی هەزبان کە بەئەییووبی ناوبانگیان کردووە.

شادی کوڕی مەڕوان لە عەشیرەتی کوردی ڕەوەند و ئەمیری قەڵای دووین بوو. قەڵای دووین لە نێوانی ڕواندز و هەولێردا لە نزیک دێرە هەڵکەوتووە و ئەمڕۆکە کاولەکەی ماوە و دێیەکی بچووکە لەسەر قەزای ڕواندزە. میرانی هەزبانی لەشاری دووین بەحوکمدارییان ڕادەبوارد. مەڕوان کە مرد شادی حوکمداری دووین و هێندێک لە خاکی سۆرانی دەکرد. ئەمیر حەسەنی کوڕی مووشک بوو بەحاکمی قەڵای هەولێر، تا ساڵی ٤٣٦ ئەو دوو میرە کوردە ناودارانە بەڕێکی ڕایان بوارد.

لەو ساڵەدا قەراوش ناو تاتێک لە تەرەف خەلیفەوە کرا بەوالیی مووسڵ و لەگەڵ

نەسرودەولەی کوردی حەمیدیی دۆستێک حاکمی جزیرە ناخۆشییان کەوتە نێوانێ.

ئەمیر عیسکانی حەمیدیی حوکمداری ئاکرێ لەگەڵ دەوڵەتی دۆستێک رێک کەوت و هەموویان چوونە سەر مووسڵ. قەراوش لە ئەمیر حەسەن داوای یارمەتیی کرد، ئەویش بەکۆمەگی ئەمیر شادی چوونە پێش ئەمیر عیسکانی و لە پاش گەلێک شەڕ بەشکانی قەراوش لێک بوونەوە. ئەو ئومەرایانەی کورد هەتا ساڵی ٤٤٦ بەدۆستایەتی رایان بوارد.

لەو ساڵەدا فیتنەی سەلجووقییەکان کەوتە نێو ئاسیاوە، ئومەرا و حوکمدارەکانی کوردستان وەکو حوکمدارەکانی دیکە کەوتنە ژێر فەرمانی ئۆرتۆغرولەوە؛ مەلیک شادیش هەروا. بەهرۆزی ئیغریقی کە لە یەکە نۆکەرانی شادی بوو، کەوتەلای سەلجووقییەکان. لە دەوری مەلیک شاهی سەلجووقی گەورەبوو. شادی بەراوەژوو ڕۆژ بەڕۆژ بچووک بوو و لە دەست سەلجووقیەکان لە دەست کەوت. قاقەزی لە بەهرۆزی نویسی و بەهرۆز بردیە مووسڵ لەگەڵ مەلیکشا بەناسینی دا. لە دواییدا ئەمیر شادی لە دووین باری کرد و چووە مووسڵ و گەلێک کاروباری چاک بوو. کە مەلیکشا مرد، سوڵتان مەسعوود گەلێک ئیحترامی ئەمیر شادیی دەگرت، کە بەهرۆز کرا بەشەحنەی بەغدا، ئەمیر شادیی کردە حاکمی تگریت. لەلای ئەهالیی تگریت و سوڵتان زۆر موحتەرەم بوو. سوڵتان تگریتی بەبڕە دا بەئەمیر شادی. هەتا مرد بەحوکمداریی تگریت ڕای بوارد. لە تگریت کە مرد ناژرا و گومبەزێکی لەسەر دروست کرا، ئێستاش ئەو گومبەزە ماوە.

ئەمیر ئەیووب نەجمەدین کوڕی شادی

لە پاش ئەمیر شادی، ئەمیر ئەیووب نەجمەدین -کە کوڕە گەورەی بوو- بوو بەحوکمداری تگریت، هەتا ساڵی ٥٣٢ هـ شێرکۆی برای نەجمەدین سەرکردەیێکی بەهرۆزی کوژت. لەسەر ئەوە بەهرۆز بۆ لە تگریت دەرکەوتنیان ئەمری دا. ئەو شەوەی باریان کرد و لە تگریت دەرکەوتن، سەلاحەدین یووسفی کوڕی ئەیووبی کوڕی شادی کوڕی مەڕوان لە تگریت لە دایک بوو.

نەجمەدین چونکە لە چاغی خۆیدا چاکەیەکی قورسی لەگەڵ عیمادەدین زەنگی کردبوو، بەو ئومێدە ماڵ و منداڵی هەڵگرت و ڕوو بەسووریا پەنای بۆ کوڕانی

زەنگی برد. کـوڕانی زەنگی شـێـرکـۆیـان کـردە سـوپـەهداری حـەلەب و شـاری بەعلەبەکیـشیـان دا بەنەجمـەدین. لە دوای کـەم چاغێک نەجـمـەدین بوو بەوەزیری سـوڵتـان مـەحـمـوود نـوورەدینی کوڕی زەنگی و شـێرکۆش بوو بەوەزیری عازیدی خـەلیفـەی فـاتیـمیـیـە لە میـسر. سەلاحـەدین لە دوای مـردنی مـامی بوو بەوەزیر. لە پاشـان سەلاحەدین بوو بەسوڵتانی میسر و یەمەن و حیجاز و سووریا و شارەزوور و جـزیرە و وان و بتلیس و دیاربەکـر و لە هـەمـوو دونیـاشـدا ناوبـانگی کـرد. بۆ ئاگاداریی ئەو بنەماڵەیە تەماشای کتێبی «ئێمەی ئەفسەری شاهان» بکەن.

ئەمیر ئەحمەد کوڕی ئەمیر عەلی سەیفەدین کوڕی ئەحمەد

کوڕی ئەبی هـەیجـای کوڕی ئەمـیر عـەبدوڵڵای کوڕی ئەمـیر خـەلیلـی مـەرزەبانیـیـە. ئەمـیـر ئەحـمـەد لەقـەبی عیـمـادەدین و ناوبانگی «ئەبـوو مـەشـتـووب»ە. هیندێک لە مـێژوونـوسـان گوتوویانە مـەشـتـووب ناوبانگی باپیرە گەورەیەتی و هێندێک دەڵێن مەرزەبان کوردی هەکارییە.

ئەمـیـر ئەحـمـەد سـاڵی ٥٧٥ لە خـاکی مـزووری هـاتـووەتە دونیـا و خـوێندن و سەرکەوتن و بەرزبوونی لەوێوە بووە و چووە مووسڵ و بەشیر وەشێنی و ڕمبازی و سوارچاکی و پاڵەوانی ناوبانگی کرد.

لە مـووسـڵـەوە چووە جـزیرە و لـە «پەرا» (خـزمـەت)ی سـوڵتـانەکـانی ئەیووبیـدا بەحورمەت و جێگابەرزی ڕاگیـرا و بوو بەئەمیری لەشکری جزیرە، لە بەرادا هێندە پێش کـەوت، ئـەیووبیـیـەکـان لە یەکـێکی خـۆیان دەژمـارد. وای لێ هات بـوو بە ڕوکنێکی دەوڵەتی ئەیووبییە.

ئەمـیـر عـەلی باوکیـشی لە پەرای سـوڵتـان سـەلاحـەدینی ئەیووبیدا هـێندە پێش کـەوت هـەتا مـردن هـەر بـەحـاکـمیـەتی شـارە گـەورەکـانی ڕابوارد. شـاری نابولسی بەبڕە درایێ و شـەش سـاڵی لەسـەر بوو و مرد. کـە ئەمـیـر عـەلی مـرد سـێیـەکی نابلۆس لە تـەرەف سـەلاحـەدینەوە درا بەبەیتـولمال؛ ئەوی دیکەش درا بەئەمـیـر ئەحـمـەد عیـمـادەدین. ئەمـیر ئەبی لـەیجـای باپـیـریشی لە تەرەف سـوڵتـانەوە کـرا بەئەمـیـری جـزیرە؛ لە پاشـان لە قـەڵای ئامـێـدی و چەند قـەڵایەکی دیکـەی بەبڕی درایێ.

ئەمـیـر ئەحـمـەد هـەر بە دەسـتـدرێژی و خـۆشـەویسـتی ژیا. لە شـەڕی دمیـاتدا

مەلیک کامیلی سوڵتانی میسر لێی دڵگیربوو. ئەمیر ئەحمەد بەناچاری لە وڵاتی میسر دەرکەوت و چووەوە جزیرە. لە مانگی ڕەبیعی دووەمدا گەیشتە تەلەعفەر. ئەمیر لۆئلۆئی خێوی مووسڵ ناردی دڵخۆشیی داوە کە بیکاتە ئەمیرێکی خۆی. لە دوای گەلێک موخابەرە لەگەڵی ڕێک کەوت و بردیە مووسڵ و مودەتێکی کەم ماوە. ساڵی ٦١٧ لۆئلۆء گرتی و بەزنجیرکراوی بۆ مەلیک ئەشرەف موزەفەرەدینی کوڕی مەلیکی عادیلی ئەیووبیی نارده حەڕان و سرووج. مەلیک ئەشرەف بە زنجیر و پاڵەهەنگ مودەتێکی زۆر لە بەندی کرد. ئەمیر ئەحمەد ئەم دوو هەڵبەستراوەی بۆ نارد:

یا من بدوام ســـــعــــــده دار الفلك
مــــــا انت من المملوك بل انت ملك
مملوكك ابن المشطوب في الســجن هلك
أطلقــــــه فــــــأن الامــــــر للّه ولك

ئەگەرچی ئەمیر ئەحمەد بەو شیعرانە لە مەلیک ئەشرەف پاڕاوە، بەڵام کاریگەر نەبوو. هەروەها لە زنجیر و بەند جەور درا، هەتا ساڵی ٦١٩ مانگی ڕەبیعی دووەم بەو حاڵە لە بەندیدا مرد.

مەلیک ئەشرەف لە دەروازەی شاری سەرینچاوە (رأس العين) گومبەزێکی گەورە و ڕازاوەی بۆ دروست کرد و لە سرووجەوە جەنازەکەی بەئیحترام و چاکەوە بردە ئەوێ و ناژتی و گەلێک مەوقووفەشی بۆ پەراکانی ئەو زاتە بڕیەوە کە پەرای گومبەزی بکەن. لەودەمەدا کە ئەمیر ئەحمەد لە بەندیدا بوو، دەستەبراکانی ئەم دوو شیعرەیان بۆ نوویسیبوو:

يا أحــمــد مــازلت عــمــاداً للدين
يا أشـجع من أمسك رمـحـاً بيـمين
لاتأس إذا حــصلت في ســـجنهم
ها يوسف قد أقام في السجن سنين

ساڵی ٥٨٨ شەوی پێنجشەممەی ١٩ی جەمادی دووەم، سوڵتان سەلاحەدین لەگەڵ ئومەرایان دانیشتبوون و باسی شەڕی فەڕەنگیان ئەکرد؛ زۆر نائومێد بووبوون. سوڵتان زیاتر بێ ئومێد بوو. ڕووی لە ئومەراکان کرد و وتی: «ڕەوشتی

پێغەمبەر وابوو کە لە شەڕدا وەتەنگ هاتبا و چارەی نەمابا لەگەڵ سەحابە بۆ بەرابەریی کافر موباهەلەی مردنیان لەگەڵ یەک دەکرد، ئێستا ئێمە نائومێد بووین و بەو سونەتە دەست پێکەوە بگرین و موباهەلەی مردن بکەین». هەموو بێ دەنگ بوون. دیسان سولتان هەڵی دایەوە: «ئێوەش لەشکری ئیسلامن و ناموس و شەرەفی ئیسلامییەت لە زیمەتی ئێوەدایە؛ ئەمڕۆ جگە لە ئێوە کەسێکی تر بەرابەر بەدوژمن ڕانەوەستاوە. ئەگەر خۆ نەبزێون، دوژمن خاکی ئیسلام وەکو تۆمار دەپێچێتەوە. ئێوەن پێشتان بەدوژمن گرتووە و بۆ دین و ماڵی بەیتولمالی موسڵمانانتان خواردووە، بەو ئومێدە هەموو موسڵمانێک چاوی لە ئێوەیە و ژیان و خۆشی و دەردیان لەگەڵ ئێوەیە و بەهەنگۆ دەخوڕن».

سەیفەدین مەشتووبی بابی عیمادەدین هەستا سەرخۆی و ڕوو بەسولتان وتی: «هەی پشتوپەنای هەموومان، تۆ گەورەی و ئێمە بەندە کراوین، بەندە و نۆکەرین، هەنگۆ سەروەر و پەروەردگارن ئێمە بەنان و نمەکی تۆ پێ گەیشتووین. ئەتۆ ئێمەت گەورە کردووە، ئێمەت بڵند کردووە، ئێمەت ناودار کردووە، ئێمەت ماڵدار کردووە، ئێمەت گەیاندووەتە ڕۆژێکی وا کە لە پێشتان ڕاوەستاوین و بووینە پیاو، بووینە خاوەند سوپاه و بووینە ئەمیر، هەرچییەکی هەمانە هی تۆیە، لە گەردن و گیان زیاترمان لە دەستدا نییە، ئەویش لەژێر شیر و فەرمانی هەنگۆدایە. سوێند بێ بەخودای گەورە، هەتا لەژێر ڕکێفی تۆدا نەمرین و بەسەرفرازی دوژمن نەشکێنین ناگەڕێینەوە». کە سەیفودینی غیرەتمەند ئەمەی گوت، ئومەراکانی دیکە هەموو بڵندبوون و ئەو سوێندەیان خوارد و بۆ ئەو پەرایە بەدڵێکی خاوێن و بێ غەش کەمەری ڕاستییان گرێ دا.

ئەبولهەیجا سمین

ئەبولهەیجا لە کوردی شارەزووره؛ لە کوردستان گەورە بووە و لە عیلم و فەن و سوارچاکی و تیر و شیر و مەتاڵبازییا سەرکەوت و چووە سووریا و لە پەرای سوڵتان سەلاحەدیندا بوو بەئەمیرێکی خۆشەویست. لە هەموو شەڕ و کوژتارێکدا پێشمەرگەی سوپاهی سوڵتان بوو. بەزرنگی و ئازایی ناوبانگی کرد. لەبەر وریایی و تێگەیشتنی لە کاری موهیمی سوڵتاندا ئەبو لهەیجا سەرپشکی ڕاوبیر بوو. بەکەم چاغێک بوو بەئەمیرولئومەرای سوپاهی کوردان.ساڵی ٥٨٧ی ڕۆژی ئەینی

٢٣ی شەوال لە شەڕی عەککە، سوڵتان وەتەنگ هات و بێ دراو مابوو. ئەبولهەیجا بەناوی یارمەتی پەنجا هەزار زێڕی سوور –کە هەریەک بەکێشان مسقالێک– بوو تەقدیمی بەسوڵتان کرد و بۆ خۆشی لەگەڵ هەموو سوپاهی شارەزوور و کوردی حەمیدی و هەکارییا کەوتە پێش جڵەوی سوڵتانەوە، لەگەڵ فرەنگ شەڕی کرد و پەرای نواند.

ساڵی ٥٨٨ فرەنگ لە قودس سوڵتانیان وەتەنگ هێنا. ئەمیر ئەبو لهەیجا بەسوپاهی کوردەوە فریای کەوت و دوژمنی دڕاند و خۆی گەیاندە سوڵتان و چووە نێو قەڵاوە و فرەنگی لە قەڵا دوورخستەوە و گەلێکی هونەر نواند و سوڵتانی لە تەنگایی ڕزگار کرد.

ئەگەر کەسێک مێژووی سوڵتان سەلاحەدین تەماشا بکا تێ دەگا کە گەلێک شاران لە دەست فرەنگ ڕزگار کراون بەدەست ئەبو لهەیجا بووە.

ساڵی ٥٩١ عەزیزی میسر لەگەڵ مەلیک ئەفزەلی برای پادشای شام، ناخۆشییان لێ پەیدا بوو. ئەبو لهەیجا لەو دەمەدا ئەمیرولئومەرا بوو لە سوپاهی میسردا. ئەفزەل بەمەلیک عادیلی مامی ڕاگەیاند یاریدەی بدات. مەلیک عادیل قاقەزی لە ئەبو لهەیجا نوویسی لە مەلیکی میسر ڕووگەردان بێت و ببێتە هەواداری مەلیک ئەفزەل.

ئەبو لهەیجا ڕوئەسای کوردەکانی مەهرانی و ئەسەدی کردنە هاودەنگ. ڕۆژی دووشەممەی چواری شەوال بە کۆمەڵە گردبوونەوە. هەرچەندە سوپاهی عەزیز کە لە میسردا بوو هەموو کورد و لە ژێر فەرمانی ئەبو لهەیجا دابوون و لە دەست عەزیز هیچ نەما.

لەولاوە مەلیک عادیل و فازیل لەو بزووتنەوەی ئەبو لهەیجا منەتدار بوون. ڕۆژی دووشەممە بە لەشکرەوە ڕوو بەمیسر خشان. عەزیز بەسوپاهێ کە مابووی لە ڕەملە پێشی پێ گرتن و بەشەڕ هاتن. ئەبو لهەیجا لە پێش گەیشتنی عادیل بۆ قودس و ئەو جێگایانەی گرت و نایبانی خۆی لەسەر دانان و ڕوو بەمیسر هەڵمەتی برد و میسری وەتەنگ هێنا.

عەزیز ناچاربوو قاقەزی لە قازیی شارەزوور نوویسی کە بەنێوبژی بکەوێتە نێوانیان. بەواسیتەی قازییەوە هەردوو لا پێک هاتن و عەزیز چووە کن مەلیک

ئەفزەل و لەگەڵ ئەبو لهەیجا بەچاکی ڕێک کەوتن.

ئەبو لهەیجا و مەلیک ئەفزەل گەڕانەوە قودس، ئەبو لهەیجا بوو بەوالیی قودس و مەلیک ئەفزەلیش گەڕاوە دیمەشق. هەتا دەوری سەڵتەنەتی مەلیک عادیل قودس بەبڕەیی لە دەست ئەبو لهەیجا دابوو.

ساڵی ٥٩٣ بۆ یارمەتی ناسرودینەڵڵای عەباسی ئەبو لهەیجا بە لەشکرێکی قورسەوە چووە بەغدا. لەوێوە سوپاهێکی زۆری لە کوردانی شارەزوور و هەکاری هەڵگرت و بۆ شکاندنی سەلجووقییەکان چووە هەمەدان و هەمووی بڵاوکردنەوە و بەشادی و خۆشی لە جێگایێکی کە «دەکووک – دەقووق – تاوق» لە نیوەی ڕێگادا بەئامورزشی یەزدان شادبوو.

ئەبو لهەیجا ئەمیرێکی گەورە و هیمەت بڵند و ئازا و زرنگ و کاردیدە بوو. لە هەموو شەڕێکدا سەردەکەوت. بۆ پادشاکانی کوردی ئەیووبی هێز و پشت و پەنایەکی مەحکەم بوو. لە گەلێک جێگایانی تەنگ و سەخت و ناخۆشیدا فریایان دەکەوت. پاڵەوانێکی کورد و فەریادڕەسی ئیسلامییەت بوو.

دوو ئەمیری کورد لە (٦٥٦ھ)دا

لەو ساڵەدا هۆلاکۆ چووە سەر بەغدا، خەلیفەی عەباسی لەشکرێکی لەژێر فەرماندەی دوو ئەمیری کورددا ناردە پێش هۆلاکۆ. ئەبوفەرەجی گریگۆریۆس لە ئەسەرەکەیدا دەڵێت: «ئەو دوو ئەمیرە کوردانە ناوی یەکێکیان: «کوڕی کۆرار» و دووەم «داویتدار» بوو کە زانیانەوە خەلیفە لە دەست دوژمن تەنگاوە، لەشکرێکی قورسیان هەڵگرت و لە سرووجەوە چوونە بەغدا. خەلیفە بەوە گەلێک منەتدار و دڵگوشاد بوو. هەرچەندە لە دەستی هات سوپاهێکی بۆ فەراهەم هێنا.

ئەو دوو ئەمیرە کوردانە بەسوپاهی کوردەوە لە بەغدا دەرکەوتن و چوونە پێش هۆلاکۆ. لەشکری کورد و تەتەر شیری کوژتاریان تێک نا و لە پاش خوێنڕشتنێکی زۆر و لاشە خستنێکی بێژمار، کوردەکان سەرکەوتن و تەتەرەکان شکان. کوردەکان بەتاڵان و دیل گرتنێکی زۆرەوە بەکەیف و شادمانی بەربە بەغدا گەڕانەوە.

ئەمیر کوڕی کۆرار بەداویتداری گوت کە یەکسەر هەتا بەغدا ڕانەوەستن.

داویتدار بۆ ئەمەی هێزەکەیان بڵاو نەبێتەوە و ئەگەر تەتەر تەمای سەر بەغدا بکا لە کەلێنا پەلاماریان بدەنێ و نەیانهێڵن بگەنە بەغدا، لەسەر ئەو تەگبیر لەشکری کوڕی کۆرار لە کەناری چۆمی دەژلە لە نشێوێکا لەشکربەزی کرد. لەناکاو تەتەرەکان لە جێگایەکی دوورەوە بەرهەڵستیان بۆ ئاوی دەژلە کرد و کێشایانە سەر سوپاهی کوردەکان.

شەوێ لەناکاو ئاوی بێ ئامان دەورەی کوردی خەوتووی دا. هەتا کوردەکان هوشیاربوونەوە، هەموو ژێی تیروکەوان و مشتی کالانی خەنجەر و شیرەکانیان تەڕبووبوو؛ کوردەکان زۆر شپرزەبوون. تەتەر بە شیر و ڕمەوە هەڵمەتیان بردنەسەرێ. کورد لە لایێکا دوژمنی وەکو تەتەر، لە لایێکی دییەوە سێلاوی ئاو پەرێشانی کردن. ئەمیر کوڕی کۆرار بەدەست تەتەرەوە بەکوژت چوو. سوپاهی بێ سەردار بە شیری دوژمن و سێلاوی ئاو نەبوو کران؛ زۆر کەمی ڕزگاربوو، ئەویش بەپەرێشانی خزاوە بەغدا.

خەلیفە کە لە کوژتنی ئەو ئەمیرە ناودارە و لە پەرێشانیی ئەو لەشکرە جەنگاوەرە ئاگادار کرا؛ ترس و دەهشەتی لێ نیشت. بەدیاری و پێشکەش ناردن تەمای پێش بەفیتنەگرتنی هۆلاکۆی کرد. ئەمیر داویتدار لەگەڵ خەلیفە بەدەست تەتەران بەکوژت چوون.

تەواو بوو جزمی یەکەم، دەست بەجزمی دووەم
ئەکەین کە باس لە حوکمدارانی هەزەبانی ئەکات.

لێ وەرگر – مأخذ
- کتێبی – مرآة العبر – تورکی
- کتێبی – أبو الفرج گریگۆریۆس – ئاسووری
- کتێبی – دار المعارفي شمس الدين سامي – تورکی
- کتێبی – حياة صلاح الدين – أحمد بيلی – عارەبی
- کتێبی – الروضتين في أخبار الدولتين – عارەبی
- کتێبی – تأريخ الكامل – أبن الأثير – عارەبی

مێژووی ناودارانی کورد

هی عەسری سێزدەمینی هیجری

لە ساڵی ١٢٠٠ هەتا ١٣٠٠ھ

کردەوەی خێوی زاری کرمانجی

حوسێن حوزنی موکریانی

مــــێژووی

ناوەدارانی کورد

هی

عصری سێزدەمینی هجری

لە سالی ١٢٠٠ هە تا ١٣٠٠ هـ

—•—

کردەوەی خێوی زارکرمانجی

حسین حزنی موکریانی

—•—

١ تشرین دو ١٩٣١

زواندز لە مەوزرگای زارکرمانجی دامەزرا

پەرت (نشریات) ی زارکرمانجی ١٦

پێشدەستی

چونکە گەلێ جار گوێدێر دەبووم و دەبهیست کە زاناکانی کورد لە ناودارانی کورد دەدوان و سـەربهوردی گـەورەکانیـان دەگـێڕاوە؛ بەڵام نـاودارانی کوردی خـاکی ئێران لە عـەسـری سـێزدەمـینی هیـجرییـان لـە بیـر چووبووەوە و نەیاندەهـێناوە بەرچاویان. ئەگەرچی لەو عەسرەدا پیاوانی دلێر و وشیار و ئازا و وەتەنپەروەرمان زۆربوو، وە لە ڕێگای نیشتمان و ڕەگەز و تیرەمانا، بەماڵ و گیان تەقەلایان دابوو، وە خانومان و بنەماڵەیێکی بێ ژماریان لەو ڕێگەیەدا پووچ کردبووەوە و نزیک سەد سـاڵ لە بەرابـەر نەیاراندا گـیـان فـشـاریـان کـردبوو. جـا لەبەرئـەوە کـە ناوی ئەو میللەتپەروەر و نیشتمانخوازانە بخەینەوە بیر، سەربهوردی ٢٨ دلێر و پاڵەوانانی کـوردی عـەسـری سـێـزدەمـینی هیـجـریمـان لەم پەرتووک (کـتـێب)ەدا پـێـشکەش بەتێگەیشتوو و زانا و هونەرمەندە غەییورەکانی کورد کرد.

ئومـێد ئەکـەم بەدڵێکی خـاوێنـەوە پەسندی بفـەرمـوون و چـاو لە عـەیب و عـار و نارێکیی بپۆشن.

خێوی زاری کرمانجی
حوسێن حوزنی موکریانی

١- خان ئەبداڵ خان

خـان ئەبداڵ خـان کوردە و لـە عەشـیرەتی جیـهانبـەیگی (جیـهان بەگلو)ی وڵاتی خوراسانە، پایتەختی «ساری» بوو. باب و باپیریشی حوکمداری ئەو خاکە بوون.

خان ئەبداڵ خان پیـاوێکی بەشەهامەت و ئازا و خاوەند شـان و سوپاه و لەشکر بوو. کەریم خـانی زەند، شـاهنشـای ئێران زۆری خـۆش دەویست و جێگای بەرزی پێ دابوو و بەحوکمدارێکی ناسیبوو.

تەقی سـخـانی زەند لە تـەرەف کـەریم خـانەوە کـرا بـەسـەرداری ڕەی (تاران) و فەیرووزکۆە. لەگەڵ خان ئەبدال خـانا، تێکی دا و پەیمان و شرووتی کەریم خانی لە تەکا بەخێو نەکرد و بەهانەی پێ گرت.

خـان ئەبداڵ خـان هـەرچەندەی کـۆشـا، کـە پەیمان شکێنی نەکـا، تەقی خـان تەنگەی پێ هـەڵچنی و هـەراسـانی کرد. ناچار خـان ئەبداڵ خـان ڕشـتـەی یێکەتیی پساند و خۆی لە حکوومەتی زەند پچڕییەوە.

سـاڵی هەزار و سـەد و نەوەد و سێ، کـەریم خان لە شـیراز بەئامـورزشی یەزدان شادبوو. ئاغا محەمەدی کوڕی حـەسـەن خانی قاجار لە شیرازەوە بۆ تاران هەڵات. هاواری لە خان ئەبداڵ خان کرد کە ڕزگاری کات.

خـان ئەبداڵ خـان بەشـەشسـەد مـاڵە کوردی جیـهانبـەگییەوە یارمـەتیی کرد. خستیە سەر ئارەزوو و هەوادارییی حوکمڕانی و شەڕ لەگەڵ کوردەکانی زەندا.

لەشکرێکی قورسی بۆ ئاقـا مـحـەمـەد ڕێک خست و بەگـژ تەقی خـانیـدا کـرد و تەقی خانی گرت وە «ڕەی» خستە دەست.

مورتەزا قولیخانی قاجاڕ -کە برای ئاقا محەمەد بوو- لەشکرێکی لە ئوستراباد ساز دا و چووە سەر ئاقا محەمەد و لە «سەوادکۆ» پێشی پێ گرت.

خـان ئەبداڵ خـان سـوپاهی کـوردانی ئامـادە کـرد و چوو پێـشی بەسـوپاهی مورتەزا قولی گرت وە مەتەرێزی دوژمنی گرت و شەڕ و کوژتار دەست پێ کرا.

لە دوای گەلێک کوژتار، مورتەزا قولیخان شکا و مستەفاخانی برای کەوتەبەر سمی ئەسپی خان ئەبداڵ خان وە ئەمانی خواست و بوورا.

کـوردەکـان گـەلێکیـان کـوژتار کـرد و تاڵانێکی زۆر و دیلێکی بێ ژمـاریان لە

قاجاڕان گرت. خان ئەبداڵ خان بەشادی و کەیفەوە گەڕاوە شاری ساری و لەشکر و ئەسپابسازیی دەست پێ کرد.

ساڵی هەزار و نەوەد و پێنچ براکانی ئاقا محەمەد لە هەموو لایێکەوە دەستیان بەسەرکێشی کرد. هەموو قەبایلی تورکمان چوونە سەر شاری «بارفرۆش»، لە سەرای خۆیدا دەورەی ئاقا محەمەدیان دا. ئاقا محەمەد هاواری لە خان ئەبداڵ خان کرد کە فریای کەوێ. خان ئەبداڵ خان لە «ساری»یەوە بەقاجاڕ و تورکمان کوژتن کەوتە ڕێگا، وە خۆی گەیاندە بارفرۆش. بەڵام لە پێش گەیشتنیدا ڕەزا قولیخانی قاجاڕ ئاوری لە سەرای ئاقا محەمەد بەردا. تەئریخی قاجاڕ، جلدی یێکەم، لاپەڕەی ٢١ دەڵێت: «ئەو هەموو سەباتەی ئاقا محەمەد، بۆ چاوەڕیێ خان ئەبداڵ خان بوو؛ بەڵام فایدەی چی؟ کە خان ئەبداڵ خانی گەیشتێ، سەرا ئاوری گرتبوو و سووتابوو. ئاقا محەمەد لەنێو ئاوردا دەژیا و چاوەڕێ بوو».

لە پڕێکا خان ئەبداڵ گەیشت و قاجاڕی شکاند و دوژمنی دەربەدەر کرد وە ئاقا محەمەدی لەنێو ئاوری سۆزندە و لە دەست دوژمنی ڕزگارکرد. ئۆمەرا و خانزادەکانی قاجاری بەکۆت و زنجیر حەپس کردن.

کە لەشکری قاجار شکا، ڕەزا قولیخان و جەعفەر قولیخان و مستەفا قولیخان -کە خەوانینی قاجاڕبوون - بەیێکەتی، لەشکرێکی شەڕکەریان لە تورکمان ئامادەکرد و چوونە سەر «ساری».

خان ئەبداڵ خان بە حەوسەد پیاوی ئازای کوردانەوە، چوو پێشی پێ گرتن و دەستیان بەشەڕ و کوژتار کرد. شکستەیێکی پیس کەوتە نێو کوردانەوە و تەنها خان ئەبداڵ خان، بەهەزار ئەزیەت تەنها خۆی ڕزگارکرد و لە مەیدانی خوێناوی بۆی دەرچوو وە خۆی گەیاندەوە ساری.

خان ئەبداڵ خان لەشکرێکی دیکەی کۆکردەوە، بۆ سبەینێ زوو بەسەر قاجار هکانی دادا، گەلێکی کوژتار لێ کردن و دوژمنی شکاند و گەڕاوە نێو شار.

جاری سێیەم قاجارییەکان زۆریان هێنا و دەورەی شاری «ساری»یان دا. خان ئەبداڵ خان بۆیان دەرکەوت، لە پاش گەلێک کوژتار بەتەنها خۆی ڕزگار بوو. بەپەلە خۆی کوتایە نێو شار. ناچاربوو لە ماڵی خمگەرێکدا خۆی شاردەوە، کە شەو بەسەر دابێت و بۆلایێک خۆی ڕزگارکات.

قاجارەکان بەکوژتار ڕژانە نێو شاری سارییەوە، محەمەد قولیخانی لاریجانی ڕەهبەریی کردن خان ئەبدال خانیان گرت، لە سەرای خۆیدا بەزنجیر و پاڵەهەنگ حەپسیان کرد.

مورتەزا قولیخان شاری ساریی خستە دەست خۆی و حکوومەتی تیا دامەزراند. بەو جۆرە پایتەختی ئەمارەتێکی کورد بوو بەقوربان وە بنەماڵەیێکی گەورەی کورد پووچ کراوە.

ساڵی هەزار و نەوە و شەش خان ئەبداڵ خان تەمای بوو خۆی لە حەپس ڕزگارکات، کە لە دەری شار ڕێزیان کرد بۆ حەپسخانە دەستیان کرد بەکەنکەنەیی. مورتەزا قولی لەوە ئاگادار کرا، مورتەزا قولی سەری خان ئەبداڵ خانیان بڕی و بەدیاری بۆ ئاقا محەمەدیان نارد.

خان ئەبداڵ خان بۆ دامەزراندنی حکوومەتی قاجار، خۆی و بنەماڵەی چەند سەد ساڵەی کردە فیدا. (جلدی یێکەمی قاجارییە، لاپەڕەی ١٩ – ٢١).

٢– سادقخانی شقاق (شکاک)

لە ئاوربایەگان و لە شاری سەراب حوکمدارێکی کورد و پیاوێکی زەبربەدەست بوو. لە دەوری ئەفشارەکانەوە لەسەر ئەو خاکە بەحوکمداری ڕایان ئەبوارد. حکوومەتی زەند عەهد و پەیمانیانی لە تەکیانا هەبوو.

ساڵی ١٢٠٥ سەرکێشیی قاجارەکان بۆ گرتنی ئەو حکوومەتە کوردە، لەشکری کێشا و چووە سەر پایتەختی ئەمارەتی سادقخان کە سەراب بوو.

سادقخان بە لەشکری کوردی شکاک و موقەدەمەوە چووە پێش و ڕێگای بە قاجارەکان گرت. لە پاش گەلێک شەڕ و کوژتار، تابی بەرابەری نەبوو، پایتەختی بەر دا و ڕوو بەقەرەباغ هەڵات و پەنای بردە لای ئیبراهیم خەلیلخانی کوردی جوانشێر کە حوکمداری قەرەباغ بوو.

ئاقا محەمەدی قاجار کە سادقخانی دەرپەڕاند، چووە سەر «سەراب» و هەموو ئەهالییەکەی کوژت و قەڵاکەی وێران کرد؛ ئاواییەکانی سووتاند و ماڵ و ئەسپابی تاڵان کرد و ڕوو بەئەردەبیل گەڕاوە.

ساڵی هەزار و دووسەد و شەست (جلد ئەوەلی قاجار – لاپەڕە ٣٢) سادقخان

کە تەماشای کرد قاجارەکان ڕۆژ بەڕۆژ دەستدرێژ دەبن و دەربەدەریی ئەویش فایدە نابەخشێ. ئیبراهیم خەلیلخانیش هەر هێندە ئەتوانێ موڵکی خۆی بەخێو کا و ناتوانێ لەشکری بداتێ؛ ناچاربوو دە نەفەر لە براکانی خۆی نارده لای ئاقا محەمەد و داوای ماملەتی لێی کرد. ئاقا محەمەد لەگەڵی ڕێک کەوت. سادقخان گەڕاوە جێگای خۆی و دەستی بەئاواکردنەوە کرد و چووە لای ئاقا محەمەد و بەسەرکردەی سوپاهی قاجار تەعیین کرا و نزیک چوار ساڵ بەوجۆرە ڕای بوارد.

ساڵی ١٢١٠ سادقخان بەپەنهانی خەریکی کۆمەڵە دامەزراندن بوو. سەفەری خوراسانی کەوتە پێش؛ بەسوپاهێکی قورسەوە چووە سەر خوراسان و گرتی و ئومووری تێدا دامەزراند و گەڕاوە و دەستیان بەسوپاه کۆکردنەوە کرد، کە بچنە سەر قەڵای پەنائاوا.

سادقخان لە کۆمەڵە دامەزراندن پاش نەکەوت؛ زۆر کەسی کردە هاودەنگی خۆی. دوو نەفەری دانابوو کە کەلێن دەست خەن و ئاقا محەمەد بکوژن (جلد ئەوەل، قاجار، لاپەڕە ٤٥).

ساڵی ١٢١٢ دوو نەفەر لە کوردەکان لە نزیک قەڵای پەنائاوای تاڵش بەشەو چوونە نێو چادری ئاقا محەمەدەوە و بەخەنجەر کوژتیان و تاجی گەوهەربەند و شیری ڕازاوە و دەریای نوور و گەلێک چتی گرانبەهایان هەڵگرت و چوونەوە لای سادقخان.

سادقخان کە زانی تۆڵەی گەلێک کورد لە ئاقا محەمەد کراوە، ئەو مەسەلەی بەفاڵێکی خێر گرتەوە. بۆ خۆی هەر بەو شەوە نۆکەر و دەست و پێوەندەکانی هەڵگرت و ڕوو بە عێراق ڕۆیشتن.

سبەینێ کە سوپاه لە کوژتنی ئاقا محەمەد ئاگاداربوون، دەستە بەدەستە خۆیان گەیاندە سادقخان و لێی کۆ بوونەوە. سادقخان ڕۆژ بەڕۆژ هێزی گرت و سوپاهی زیاد کرد، هەروەها بەهێز پەیداکردن ڕۆیی هەتا لە چۆمی ئاراز پەڕیەوە.

سادقخان تا ڕۆیی، شکاکەکانی لەسەر خۆی جەماند. تەوریزی گرت و برایەکی بەئەیالەت لەسەر دانا. جەعفەرخانی براکەی دیکەشی کردە حاکمی قەرەجەداغ.

سادقخان هەموو ئاوربایەگانی خستە دەست و ئومووری تێدا ڕێک خست. بەسوپاهێکی قورسەوە ڕوو بەتاران ئاژۆتی.

چونکە لە پێشدا ژن و منداڵی سادقخان لە تەرەف ئاقا محەمەدەوە لە قەزوێن داندرا بوون، گرتنی قەزوینی لە پێشدا بەپێویستر زانی، بەو لەشکرەوە بۆ سەر قەزوینی ئاژۆت.

سادقخان قاقەزێکی لە براکانی نویسی کە بچنە سەر کەلای خۆی و بیگرن. ئەوانیش بە ٥ هەزار پیاوی شەڕکەرەوە دەورەی کەلای خۆییان دا.

سادقخان لەهەر چوار کەنارەوە قەزوینی دەورە دا و شاری خستە تەنگانییەوە. سادقخان لێرەدا مەسئەلەی لێ بەراوەژوو بوو کە سوپاهی نارد ئاوەدانی و دێهاتی دەوروپشتی شاری تاڵان کرد. ئەوە دڵی ئەهالیی قەزوینی لە سادقخان ڕەنجاند و ناچاری کردن بەرابەریی بکەن و شار بەدەستەوە نەدەن. سادقخان گەلێک خەریکی گرتنی قەزوین بوو. ئەهالی هەرچەندە تەمای ئەوەیان بوو سادقخان بە پادشا قبووڵ بکەن، بەڵام لە ترسی تاڵان و کوژتن خۆیان ڕاگرت و شەڕ و کوژتاریان دەکرد.

لەودەمەدا فەتح عەلیخانی قاجاڕ نامزەدی حوکمڕانی ئێران بوو، ئەهالیی تاران بە پادشایان قبووڵ کردبوو. شۆڕشی حوکمڕانی ئێران لە هەموو کەللەیەکدا بوو (جلد ئەوەڵ تەئریخ قاجاڕ لاپەڕە ٤٨).

محەمەد وەلیخانی قاجاڕ لە مەشهەدەوە بۆ یارمەتیی فەتالی شا چووبووە تاران. فەتالی شا ئەمری پێ دا سوپاهێکی قورس هەڵگری و بچێتە سەر سادقخان و قەزوین لە تەنگانی ڕزگار کات.

قەزوین بەڕاستی وەتەنگ هێنرابوو، ئەهالی لە مشوەرەتی تەسلیمبووندا بوون و قاسید لە نێوانی هەردوو لا لە هاتوچووندا بوو. لە ناکاو محەمەد وەلیخان بە لەشکرێکی زلەوە گەیشتە نزیک قەزوین. سادقخان دەستی لە قەزوین بەرنەدا، بەڵام بەدەستەیەک لەشکرەوە چووە پێش محەمەد وەلیخان.

کورد و قاجاڕ شەڕیان دەست پێ کرد، خوێن ڕژا و کوژتار زۆربوو. لە پاش چەند ڕۆژ شەڕ و جیدال، سادقخان دەستی لە دەورەدانی قەزوین بەردا و ڕوو بەسەراب گەڕایەوە.

ئەو دوو پیاوانەی کە ئاقا محەمەد قاجارییان کوژتبوو، کەوتنە دەست محەمەد وەلیخان لەنێو مەیدانی شەڕدا گیران. محەمەد وەلیخان بەئەنواعی ئەزیەت و

ڕەزالەت هەردووکی کوژتن.

لەولاوە براکـانی سـادقـخـان بۆ گـرتنی کـەلای خـۆی لە تەورێزەوە دەرکـەوتن. جـەعفـەر قـولیخـان برا بچووکی حوسێن دۆنبـۆڵی کە حوکمڕانی کوردی دۆنبـۆڵی بوون بە ٢٠٠ پیاوی شـەڕکەرەوە چوو لە مەرەند پێشی بەشکاکەکان گرت و شەڕ و کوژتارێکی زۆریان کـەوتە نێوانێ. لە نەتیجـەدا براکـانی سـادقـخـان شکان و ڕوو بەتەورێز گەڕانەوە.

کە دەنگی شکانی سادقخان لە دەست محەمەد وەلیخـان دەرچوو، لە تەورێزەوە چوونە سـەراب. فـەتالی خـانی قـاجـاڕ کـە ناوزەدی شـاهی بوو، لە تـارانەوە چووە زەنگان. قاقەزێکی لە سـادقخان نویسی و داوای مامڵـەتی لێ کرد و پەیمانیشـی دا کە حکوومەتـی سەرابی بۆ تەسدیق کا و گـەلێک پەیمان و نەوازشی بۆ تێدا نویسی و دای بە ئیبراهیم خان عەزدەولدینی قاجار.

عەزدولدین کە گەیشـتە سـەراب قاقـەزەکەی دا بەسادقـخان و بەزوبانیش گـەلێک دڵخۆشیی داوە.

سـادقـخـان کە تـەمـاشـەی دەم و سـەعـاتی زەمـانەی کـرد، لەگـەڵ فـەتالی شـا ڕێککەوتنی لە ناخـۆشی بەچاکتر زانی و هەوای حـوکمداریی ئێران و دامەزراندنی حکوومەتێکی کوردی لەسـەر دەرخستنی پێ مەسڵەحەت بوو؛ چونکە قاجارەکان بە پشـتیوانیێکی تێوەچوو بوون، دڵگەرم و ئومێدەوار بوون و کوردەکانیش لە لایێکی یارمـەتی ئەکـران، سـست و پاشکەوتوو بـوون. لەبەرئەوە تالیع و بـەخـتی بـەبەر گـەیشـتـوو، ئەسـتـێـرەی قـاجـاری بە تروسکاوی ئـەویست و پەنجـەبازیکردن لە تەکیانا پەشیمانیی لە دوابوو. سادقخان کە لە خۆی و فەتالی شـا و لە پشتیوانیی کـوردان و قـاجـار ڕوون بووەوە، بنـاغـەی دۆسـتی دامـەزراندنی هـەڵبـژارد و ئەمـانەتەکانی کـە لە لای بوو، بـۆ فـەتالی شـای ناردەوە و قـاقـەزێکی بـۆ نویسی و بەڕێی کرد.

کە عەزدولدین گەیشتە کن فەتالی شـا نویسراو و ئەمانەتەکانی لە سادقخانەوە دایێ، فـەتالی شـا زۆر منەتدار و شـوکـرانەبژێری سـادقـخـان بوو. فـەرمـانی حوکمڕانیی سـەراب و سـەردەر و گـەرمـەڕۆی بۆ نـویسی، لەگـەڵ خـەڵات و نیشـان بۆی نارد، سادقخان بەحوکمڕانی ڕای دەبوارد.

ساڵی ١٢١٣ جەعفەر قولیخانی کوردی دۆنبۆڵی، حوکمی ئەیالەتی خۆی و تەوریزی لە فەتالی شا وەرگرت و لە تارانەوە ڕوو بەتەوریز دەرکەوت.

سادقخان کە ئەوەی بیستەوە، کەوتە ئەندێشە و ترسەوە؛ چونکە کورد دەبوایە کورد بکوژێت بۆ تورکمان. لەو ئەندێشەیەدا بوو هەستا ڕووی کردە شێروان. جەعفەر قولیخان کە گەیشتە تەوریز، لە ئەحواڵی سادقخان ئاگادار بوو، گرتی قاقەزێکی دوور و درێژی بۆ سادقخان نویسی و بەسوێند و پەیمان شەرتی لەگەڵ کرد.

سادقخان بەجەعفەر قولیخانی باوەڕکرد و گەڕاوە سەراب. لە نێوانی هەردوو حوکمڕانی کورداندا، پەیمانی پەنهانی گرێ درا کە بەهەردووکان تێ بکۆشن بۆ یێکەتی و کۆکردنەوەی دڵی کوردەکان و بەهەموو جۆرێک بۆ ئیتفاقێکی عمومی بکۆشن. لەسەر ئەوە بۆ یەکتر سوێندیان خوارد و قەراریان دا کە ئەو ئیتفاقە سەری گرت، بەجارێک بۆ پووچکردنەوەی قاجار دەست پێک بگرن و بڵند بنە سەر خۆیان.

حوسێن قولیخانی کوردی هەوشار، ئەو موعاهەدە و ئیتیفاقە سڕییەی کردە دەستەگوڵێکی خۆی و هەستا چووە تاران و بەفەتالی شای ڕاگەیاند. فەتالی شا بۆ تێکدانی ئەو یێکەتیی کوردانە، کردیە ئەیالەتی ورمێ و لەشکری هەوشاری لەگەڵ خست. حوسێن قولیخان ڕوو بە ورمێ لە تاران دەرکەوت (جلد ئەوەل تەئریخ قاجار لاپەڕە٥٠ – ٥١).

سادقخان کە لەوە ئاگادار بوو، دووبارە کەوتە ئەندێشەوە. وە لەگەڵ حوسێن قولیخانی هەوشاری موخابەرەی کرد و لەگەڵی ڕێک کەوت و چووە لای بۆ گرتنی ورمێ. ئیتیفاقی لەگەڵ کرد و چووە سەر ورمێ و گرتی و ئومووری تێدا دامەزراند.

فەتالی شا لە پاشان چووە ورمێ و سادقخانی نەوازش کرد و لەگەڵ خۆی بردیە تاران. لە پاش چەندێک سادقخان لەشکرێکی لە فەتالی شا وەرگرت و چووە سەر خوراسان. مەمشخانی کورد لە شاری چناران ئامادەی شەڕ بووبوو. سادقخان بەپەنهانی جوابی لێی نارد کە مەمشخان خۆی بەدەستەوە نەدات؛ چونکە بگیرێ دەکوژرێ (جڵد ئەوەڵ تەئریخ قاجار لاپەڕە ٥٨).

سادقخان ڕێگای بۆ مەمشخان چۆڵ کرد کە هەڵێت. مەمشخان لەلایێکەوە ڕوو

بەمــەشــهــەد بۆی دەرچوو. ســادقــخــان چـوو دەورەی «چناران»ی دا و گـرتی. لەو دەمەدا قاقەزی فەتالی شا گەیشتە سادقخان کە دەست لە چناران بەردات.

سـادقـخـان بەپەنـهـانی خـۆی کۆکردەوە و هێـزی پەیدا کـرد. فـەتالی شـا گەیشـتـە جێگایێکی کـە پـێی دەڵێن: «ئاقـقـەلا» سـادقـخـان ڕووی لە قـاجـاران وەرچەرخـاند و پشـتـی تـێ کـردن. قـاقـەزێکی لە فـەتالی شـا نوسی: زۆر پـێـویسـتـە کـە بەلەز ئەللایارخانی قلیجە حاکمی سەبزەواری بۆ بنێرێت.

فـەتالی شـا لەوە کـەوتـە فـیکرەوە؛ بەلام هەرچۆنێک بوو ئەللایارخـان، خـودا لەگـەڵی لە فـەتالی شـا خـواست و ڕۆیشت. فـەتالی شـا گـوتی: ئـەی وزەرا ئەمـە پشتێکە ئەللایارخان لەمەی کرد، جارێکی تر ڕووی نابینینەوە (جڵد ئەوەڵ، تەئریخ قاجار، لاپەڕ ٥٥).

ئەللایارخان کە لە تاران دەرچوو، گەیشتە قەلای ئاققەلعە، دەرگای لەسـەرخۆی گرێ دا و ئالای سـەربەخۆیی هەڵدا. فەتالی شا ئەودەمـەی زۆر تەنگ بوو، نەپەرژا سەر ئەمە بۆچوونە سەری سوپاە ساز بکا.

سـادقـخـان بەلەشـکر و سـوپاهێکی لە دەسـتـیـا بـوو گـەڕاوە و چووە سـەر خـاکی خۆی و دەستی بەحوکمڕانی و ئومووری سەربەخۆیی پێکهێنان کردەوە؛ پێویست و ئەسپابی فەراهەم کرد.

سـادقـخـان هـەتا سـاڵی ١٢١٥ لەگـەڵ سـەربـەخـۆیی خـەریک بوو، لـەو سـاڵەدا نایبوسەڵتەنە شازادە عەباس میرزای قـاجار، لە هەموو گۆشـەی ئێرانەوە سوپاهـی پێکەوە نا و چووە سەر سادقخان.

سـادقـخـان بۆ بەرابەرکـردنی عـەباس مـیـرزا، لەشکری دەنگ دا. مـودەتی سێ مـانگ لـە نێـوانی هەردووکان شـەڕ و کوژتار کرا و لە مـەیدانی شـەڕا سـادقـخـان کەوتە دەست عەباس میرزا و کوژرا.

عـەباس مـیـرزا کـە سـادقـخـانی کـوژت، حکوومـەتی سـەراب و گـەرمـەڕۆی دا بەسارۆخانی برای سادقخان و محەمـەد عەلی سوڵتانی برا بچووکی سادقخانی، بە خـان ناو ناو کردیە سـەرکردەی سوارە. خـاکی چەند سەد سـاڵەی سـەربەخۆی کورد کەوتە ژێر حوکمی قـاجارانەوە و مـیللەتەکەش بوونە سـوارەی قـاجارەکان و بەمـودەتێکی کەم بوونە شـیعە و لە پاش تێکچوونی حکوومـەتیان لە خـاکی موکری

دانیشتن و بوونە جووتیار و باغچەوان. شوعبەیەکی کەمی لە حاڵەتی ڕەوەندیدا مانەوە و مەڕ و وشتر بەخێو ئەکەن. بەزستان لە دەشتی تاڵاو بەهاوین لە کێوی سەهەند ڕای دەبوێرن.

٣- مەمشخانی کوڕی ئەمیرخانی کوردی زەعفەرانە

لە باب و باپیریەوە بەئەمارەتی چناران و میللەتی خۆی ڕادەبوارد، وە لە حکوومەتی قاجار دڵگیربوو. هەمیشە لە کەلێن ئەگەرا دەست نەئەکەوت و لە کۆشەوەدا بوو ئیتاعەی قاجاری نەئەکرد.

ساڵی ١٢١٣ سادقخانی شکاک بەسوپاهێکی قورسەوە ناردرا سەر مەمشخان کە بیگرێت و شار و مەملەکەتی لێ وێران کات. سادقخان لە ڕووی میللەتپەرستی و کوردایەتییەوە، بەپەنهانی لە مەمشخانی گێڕاوە کە ناچارم چناران ئەگرم؛ بەڵام وا چاکە ڕوو بەجێگایەک دەرباز بیت.

مەمشخان چونکە باوەڕی بەسادقخان دەکرد، هەستا چنارانی بەر دا و ڕوو بەمەشهەد ڕۆیشت.

کە مەمشخان لە چناران دەرکەوت، سادقخان چوو دەورەی چنارانی دا و گرتی. لە پاش ئەمنیەت و ئاسایش پێدان، مەسائیلی بەرئاوەژوو قاجارەکانی ناچارکرد دەست لە چناران بەردەن.

مەمشخان کە وای زانی گەڕاوە سەر موڵک و مەملەکەتی خۆی و دەستی بەتەشکیلات کردەوە و بانگی سەربەخۆیی لێ دا.

ساڵی ١٢١٧ فەتالی شای قاجار لەژێر فەرماندەی حوسێن خانی قاجارا لەشکرێکی قورسی ناردە سەر مەمشخان. مەمشخان نەیهێشت حوسێن خانی قاجار نزیک ببێ لە چنارانەوە و بۆی دەرکەوت و چوو پێشی پێ گرت.

لە دوای گەلێک شەڕ و کوژتار حوسێن خان بەشکاوی گەڕاوە. مەمشخان بەدڵخۆشی و تاڵان و دیل وەدەست خستن چووەوە چناران (جلد ئەوەڵ، تەئریخ قاجار، لاپەڕە ٦٤).

مەمشخان هەتا ساڵی ١٢٢٨ لەگەڵ حوکمڕانی خەریک بوو. چەند جاران قاجار بۆی چووبن، دەەرقەتی نەدەهاتن و بە شکاوی دەگەڕانەوە.

یوسف خواجەی کوڕی ئایی خواجەی کاشغەری زەمانە لە کاشغەرەوە ڕوو بەمیسر و شام و شارەزووری ئاژووتبوو. لەگەڵ ئاوڕەحمان پاشای حوکمڕانی بابان ڕێک کەوتبوو، کە حکوومەتی بابانی دووچار بەئەزیەت کرد ڕوو بەتاران و خوراسان هەڵات. کەوتە نێو کوردەکانی خوڕاسانەوە و بەناوی سونییەتی گەلێکی کورد و تورکمانی ئەو جێگایەی کردە هاودەنگی خۆی و تەپڵی عوسیانی لە قاجاران لێ دا.

مەمشخان لەو نێوەدا ناچاربوو یارمەتیی یوسف خواجە بکات؛ لە کوردی زەعفەران دەستەیێکی لەشکر دایێ. یوسف خواجە بەناوی شیعە کوژتن کەوتە نێو میللەتی مەزڵوومەوە، دەستی بەتاڵان و کوژتار کرد. فەتالی شای قاجاڕ پێش بەفیتنەگرتنی لەسەر خۆی فەرزکرد، لەشکرێکی قورسی لە ژێر فەرمانی محەمەد وەلی میرزای قاجارا ناردە سەر یوسف خواجە. لە پاش گەلێک کوژتار، یوسف خواجە شکا. کوردەکانی خوڕاسان لەسەر پیاوێکی بێگانە دووچار بەئەزیەت و کوژتار بوون.

مەمشخان لەگەڵ کوژراوان بەدیل گیرا و بە١٥٠٠ەوە کەس کورد و تورکمانەوە بۆ تاران ناردران و لە مانگی ڕەجەبی ئەو ساڵەدا کوژران. (جلد ئەوەل، تەئریخ قاجار لاپەڕە ١٢٢ – ١٢٣).

٤– مستەفاخانی کوردی تاڵش

ئەو بنەماڵەی کوردی تاڵش، هەر سەربەخۆ بوون و لە جەنگەڵی تاڵشا ئازاد دەژیان. لە دەوری حکوومەتی کوردی زەند زۆر چاک ڕایان دەبوارد. هەتا دەوری قاجارەکان، حوکمڕانی سەربەخۆ بوون.

ساڵی ١٢٠٥ کە دەستی قاجار لە ئێراندا کەوتە سەر دەستی زەندەکان خاکی ئێرانیش کەوتە ژێر حوکمی ئاقا محەمەدی قاجارەوە، ئەوجا قاجارەکان بە ئاسانی بۆ هەموو ئەمارەت و حوکمدارێکی کەنارەکان دەستیان هاوێژت.

ئاقا محەمەد لەژێر فەرمانی جان محەمەدخانی قاجاردا، لەشکری ناردە سەر مستەفاخانی حوکمداری کوردی تاڵش.

لەشکری قاجار لە ئەردەوێڵەوە ڕوو بەتاڵش بزووت. مستەفاخان لە کوردەکانی

تاڵش لەشکری کۆ کردەوە و چوو پێشی بەقاجار گرت و لە هەردوولاوە کوژتار دەست پێ کرا، لە نەتیجەدا محەمەدخان شکا و بەپەرێشانی هەڵات و گەڕاوە دوایی. کوردەکان بەتاڵانکردن و شادمانی چوونەوە تاڵش.

ساڵی ١٢٠٩ ئاقا محەمەد بۆ گرتنی خاکی ئیبراهیم خەلیلخانی جوانشێر لەشکرێکی قورسی هەڵگرت و پەلاماری بردێ لەسەر پردی «خودا ئافەرین» مستەفاخانی قاجاری ناردە سەر تاڵش. مستەفاخانی تاڵشی هەڵات، گەورە و کاربەدەستانی تاڵش کە لەوە ئاگاداربوون، ژن و منداڵ و پێویستی ماڵیان هەڵگرت و کەوتنە نێو کەشتیی ئاوەوە و ڕوو بەساڵیان هەڵاتن. ئەهالیی ساڵیان لە ترسان وە خۆیان نەگرتن.

تاڵشەکان بەناچاری لەنێو دەریادا لەنگەری کەشتییان بەردا وە بۆ هەڵمەتدانی دوژمن خۆیان ئامادەکرد.

هێندێکیش لە تاڵشەکان لەنێو چیا و دۆڵەکانی کێوە بەرزەکاندا خۆیان پەنهان دا. لەشکری قاجار لنگیان دا سەر کەشتیی کوردەکان و دەستیان بەکوژتاریان کرد، گەلێک ڕوئەسا و٢٠٠ نەفەر ئەهالییان بەدیل گرتن و بردیانە لای ئاقا محەمەد. بەئەزیەت و وەحشییانە پارچە و لەتکەتیان کردن. هێندێک لە ماڵ و منداڵی تاڵشییەکانیان ناردە ئەردەوێل و مازندەران.

شانوازخانی شاپلینگ خان کە بەدیل گیرابوو، نوازش کرا و خەڵاتیان کرد، بۆ ڕۆژێک بۆ بەکاربردنیان دڵخۆشیی داوە. (جلّد ئەوەڵ، تەئریخ قاجار، لاپەڕە ٣٨).

بەهاتووچۆکردنی پیاوانی خێرخوا، مستەفاخانیان لەگەڵ قاجارەکان ڕێک خستەوە و لە ژێر ئیدارەی قاجارەکاندا مستەفاخان کراوە بەحوکمڕانی تاڵش.

ساڵی ١٢٢٠ مستەفاخان بەپەنهانی لەگەڵ حکوومەتی عرووس ڕێک کەوت و شەرت و قەرار لەنێوانی هەردوولا دەست پێ کرا. هێز و ئەسلیحەی لە عرووسەوە بۆ ناردرا، ڕۆژ بەڕۆژ لە خۆ کۆکردنەوە خەریک بوو.

ساڵی ١٢٢٢ مستەفاخان لە عرووسەکان دڵپیس بوو، کەوتە ئەندێشە و ترسی ئەمەوە کە نەبادا عرووس خاکەکەی لێ بگرن و خۆشی پووچ کەنەوە؛ ناچار لەگەڵ نایبولسەڵتەنە، عەباس میرزا موخابەرەی کرد.

مستەفاخان لە ئیشی قاجار و عرووس ئاگادار نەبوو کە بەپەنهانی لە

ڕێککەوتندا بوون؛ داوای یارمەتیی لە قاجارەکان کرد. ئەوانیش بەسستی نەجوابیان داوە و نە یارمەتیشیان کرد. بەڵام مستەفاخان خۆی ڕاگرت، کەم کەمە رووی لە سەرکەوتن و بزووتن کرد.

نایبولسەڵتەنە لەبری کۆمەگیکردن، پیرقولی ناو سەرکردەیەکی خۆی نارد و گەلێک ماڵی ئەهالیی تاڵشی بارکردن و بردنیە ئەردەوێل. قاقەزیشی لە تاڵشییەکان دەنویسی و دڵخۆشیی ئەدانەوە کە لە مستەفاخانیان بپچڕنەوە.

مستەفاخان بەگەرمی لەگەڵ عرووس ڕێک کەوت، چەند هەزار ساڵدات و چەند پۆڵکونیک عرووسی بەچەک و ئەسپابێکی زۆرەوە خواست کە بچنە ناوچەی ئەمارەتی تاڵشەوە.

نایبولسەڵتەنە کە لەوە ئاگادار کرا لەشکرێکی قورسی هەڵگرت و چووە نەخچەوان تاکو پەلاماری تاڵش بدات. عرووس لە هەموو گۆشەیێکی تخووبەوە ساڵداتی ئاژووتە پێشەوە، تاکو پەلاماری خاکی قاجار بدا. بەوە عەباس میرزا لە گەیشتنە دڵخوازی پاش کەوت، لە بری هەڵمەتبردن، پەلاماری دراییّ.

ساڵی ١٢٢٣ گەلێک شەڕ و کوژتار کەوتە نێوانی عرووس و قاجارەوە. ئاوری شەڕوشۆڕ ئایسا. چەندجار کوژتاری خوێناوی ڕووی دا (جلّد ئەوەڵ، تەئریخ قاجار لاپەڕە ٩٢ – ٩٣ – هەتا ١٠١).

ساڵی ١٢٢٤ فەرەجوڵڵاخانی هەوشاری بۆ چوونە سەر مستەفاخان ناردرا ئەردەوێڵ لەگەڵ نەزەر عەلیخانی شاە سەوان کە حاکمی ئەردەوێڵ بوو ڕێک کەوتن کە لەگەڵ مستەفاخان شەڕ نەکەن؛ ئەو هێزەی بەدەستیانەوەیە بەگژ قاجاریدا کەن. بەوجۆرە لەگەڵ مستەفاخان موخابەرەیان کرد و ڕێک کەوتن.

مستەفاخان لەودەمەدا ماڵ و ئەسپابی خۆی ناردبووە کەلای گامیشەوان (جامیشوان) و میر حەسەنخانی کوڕی خۆشی بەسوپاهێکی قورسەوە ناردبووە سەر حوسێن عەلیخانی باکۆیی. میر حەسەنخان لینگی دا سەریان، عەلیخانی رودباری، هاشم خانی شێروانی، مەحەمەدخانی برای هاشم خانی گرتن و کوژتارێکی قورسی کرد و گەڕاوە تاڵش.

لەولاوە سوپاهی قاجار ڕوو بەشاری «لەنگەران» کە پایتەختی تاڵش بوو ڕۆیشت. دیوار و خانوبەرە و کۆشکی ڕەنگاوڕەنگی مستەفاخانیان ڕوخاند و

تالانیان کرد و گەڕانەوە.

مستەفاخان میر هیدایەتی کوڕی خۆی بۆ لای مستەفاخانی شێروانی نارد، کە پێکەوە ڕێک کەون و یاریدەی یەکتر بدەن. ئەگەرچی لە یێکە پیاوە گەورەکانی شێروان چووبووە لای مستەفاخانی تالش کە نیوبژیی هەردوولا بکات ناوی عومەر سوڵتان بوو، بەدەست میر حەسەنخان بەکوژت چووبوو، مستەفاخانی شێروان لەوەش چاوپۆشی کرد. دەستە تفەنگهاوێژی هەزار کەسیی بۆ نارد، بەچەک و ئەسپاب یارمەتیی کرد.

لەودەمەدا محەمەدخانی سەرکردەی هوزارە لە تەرەف قاجارانەوە ناردرا سەر تالش، لەنێوانی هەردوولا کوژتار کرا، قاجار شکان.

فەتالی شا میرزا بزورگی وەزیری نایبولسەڵتەنەی نارده تالش لە شاری لەنگەران. میر گۆنەخانی ئامۆزای مستەفاخانی دڵخۆشیی داوە و ناردیە گامیشەوان. لە دواجار خۆی و میر گۆنەخان پێکەوە چوونە لای مستەفاخان، بناغەی دۆستی و ئاشتییان لە تەکا دامەزراند و گەڕانەوە دوایی. لەشکری قاجار لە تالش دەرکەوت و گەڕاوە ئەردەوێڵ؛ بەڵام مستەفاخان لەتەک عرووسا ڕابیتەی نەپچڕاند. ساڵی ١٢٢٧ عەباس میرزا لە مستەفاخان زۆر دەترسا کە دووچار بە بەڵای بکا. کازم ناو ئامۆزایێکی مستەفاخانی ساز کرد و فەتالی شاش مەلا عەلی گەیلانی ئامادەکرد و ناردیانە لای مستەفاخان کە بناغەی ئاشتی دامەزرێنن و چی دیکە بەقسەی عرووس فریو نەخۆن. چوونیان بێ فایدە بوو، بەپووچی گەڕانەوە.

مستەفاخان زۆر بەلەز لە دەستوبرد خەریک بوو خاکی خۆی دەست خستەوە و ڕەعیەتە بڵاوەکانی وەخڕ کردن و خزمەکانی کە لەکن قاجارەکان گیرابوون بەری دان و بردنیەوە لای خۆی. لە تەک عرووسا ئیتفاقێکی جوانی کرد و بۆ یارمەتیدانی چەک و ئەسپابیشی لی وەرگرتن (جلد ئەوەل، تەئریخ قاجار، لاپەڕە ١٠٤).

شەڕ و کوژتاری عرووس و ئێران لە دەریای قەزوینەوە تا دەشتی ئەردەهان و فارس، مودەتی چوار ساڵ دەوامی کرد. مستەفاخانی تالش وەکو کوردەکانی دیکەی شێروان و جوانشێر و جەبری لە مەیدانی شەڕدا بەرابەر بەقاجارەکان، ڕاوەستابوون، هێندێک جار سەر دەکەوتن و هێندێک جار لە چیا بەرزەکانیانا

خۆیان ڕادەگرت.

ساڵی ١٢٢٨ ناپلیۆن لەگەڵ ئیمپراتۆری عرووس نێوانیان تێک چووبوو، تەمای شەڕ و جیدالی کرد. سەرداری عرووس «یەنەراڵ ڕەدیشچۆف» لەگەڵ حکوومەتی قاجار بناغەی ئاشتیی دامەزراند، پۆڵکونێک فریقان ناوی بەوەکالەتی خۆی نارده لای «سەر کوزر وێلی برۆنتی» ئینگلیز کە لە ئێران بوو، وە «مایۆر پاپۆف» ناویشی نارده لای نایبولسەڵتەنە کە لە تەکیانا مامڵەت بکرێ. لەودەمەشدا ئیشی عرووس و قاجار بەهێند داندرا و شەڕ نەما.

مستەفاخانی تاڵش لەوە ئاگادار نەبوو کە عرووس لە ترسی ناپلیۆن لە تەک ئێرانا بەناچاری سوڵح دەکا، هەر بەهەوای پێشوو ڕای دەبوارد.

نایبولسەڵتەنە ئەودەمی ڕێککەوتنەیەی لەگەڵ عرووس پەلاماردانی مستەفاخانی تاڵشی بەفەرز زانی و شەڕ و کوژتاری ئەو چەند ساڵەی لەسەر کوردەکانی تاڵش کردبوو بەماڵ، جا لەبەر ئەو هەڵبەتە لابردنی مستەفاخان واجیب بووبوو. لەشکرێکی قورسی هەڵگرت و ڕوو بەتاڵش بزووت.

لە لایێکەوە پیاوانی ئینگلیز و قاجار لەگەڵ یەنەراڵ ڕەدیشحۆف لە هاتووچوونی موساڵەحەدا بوون و لە لایێکی ترەوە نایبولسەڵتەنە بۆ چوونە سەر تاڵش لە دەستوبردا بوو.

مستەفاخان کە لەوە ئاگادار کرا، ڕۆژی حەوتی شەعبان هەموو جێگا تەنگەکانی گرت و بەداری چەم سەنگەری لە گەلی و دەربەندەکاندا گرێ دا و میر حەسەنخانی کوڕی خۆشی بەسەرداری سوپاه نارده پێش نایبولسەڵتەنە.

مستەفاخان کەشتیی شەڕی لە گامێشەوانەوە خستە نێو دەریاوە و لە هەموو لایێکەوە شەڕ دەست پێ کرا، قاجار ڕوو بەشاری لەنگەران ڕۆیشتن، تۆپی کوردەکان لەنێو کەشتیدا دەستی بەئاورباران کرد. لە دوو سەعات زیاتر هەردوولا بەتۆپ یەکتریان ئاورباران کرد. لە نێوانیدا چەند زابت و ساڵداتی عرووس کوژران؛ لە نەتیجەدا قاجار شکستەی تێ کەوت. بەڵام چونکە سوپاهی قاجار لە سێ جێگای خاکی تاڵش قەڵای دروست دەکرد، سوپاهی شکا و لەو جێگایانە خۆیان گرتەوە.

لە نزیک لەنگەران و لە «قرق ئاغاج» و لە «شلومار» مستەفاخان چوار مانگ ئەو

قەلایانەی دەورە دا و هەموو شەو و ڕۆژێک تۆپ و تفەنگ ئاوردان لە کاردا بوو.

نایبولسەڵتەنە بۆ موساڵەحەکردن لەگەڵ عرووس سادقخانی کوڕی نەجەف قولیخانی کوردی گەرووس و «مستەرلزی» زابتی تۆپ و «مستەر گومڵی» دوقتۆری ئینگلیزی ئامادەکردن و بۆ موساڵەحەکردن ناردنیەوە لای سەرداری عرووس؛ بەڵام سەری نەگرت. جەنەراڵ رەدیشجۆف ئەوانەی هەموو بەهەڵخەڵەتاندن زانی و ناردنیەوە دوایی (جلْد ئەوەڵ، تەئریخ قاجار، لاپەڕە ١٢٦).

لەسەر ئەوە شەڕ لە نێوانی عرووس و قاجار گەرم بوو. عرووس لە هەموو لایێکەوە تەقویەی کوردەکانی کرد. جەعفەر قولیخانی کوردی دونبوڵی و مستەفاخانی تاڵش و مستەفاخانی شێروانی و جەعفەر قولیخانی ئاغای جەبری بەریز لە ئێرەوان و نەخچەوان و قەرەچەباغ و قەرەداغ دەستیان بە کوژتاری قاجاران کرد.

فەتالی شای قاجار لە تارانەوە ڕوو بەئاوربایگان خشا و نایبولسەڵتەی لە شەڕ مەنع کرد. قاجار بەشکاوی ڕوو بە تەورێز کشانەوە.

مستەفاخانی تاڵش چەند قەلایێکی قاجار دروستیان کردبوون گرتنی و گەلێک تالان و ئەسپابی دەست کەوت و خاکی خۆشی لە قاجار پاک کردەوە.

جلْد ئەوەل، تەئریخ قاجار، لاپەڕە ١٣٨ دەڵێت: بیست نۆی مانگی شەوالی ئەو ساڵە عەهدنامەیەک لە نێوانی حکوومەتی عرووس و ئێران لە خاکی «قەرەباغ» لە مەحالی (گولستان) لە کەنار چۆمی «زێوە» –کە لەشکرگای عرووس بوو– نویسراوە. هەردوو حکوومەت تەسدیقیان کرد کە دە فەسڵە، لە فەسڵی دووەم و سێیەمدا قەراریان دا خاکی تاڵش لە ئەردەوێڵەوە هەتا ئەنزەلی بە«خان نشین» ناو بنرێت و لە ژێر چاوەدێریی هەردوو حکوومەتدا ڕابگیرێ و عرووس سوێندخۆر و پشتیوانی بێت.

لەو تەئریخەدا تاڵش کەوتە ئیدارەیێکی چاک و خاوێنەوە. چاودێریی عرووسیان قبووڵ کرد و قاجاریان نەویست. لە تەرەف موهەندیسانی هەردوو حکوومەتەوە تخوبیان بۆ دانان و عرووس بەهەموو هێزێکەوە دەستی بە دامەزراندنی ئەو خاننشینی کوردە کرد. مستەفاخان زۆر بەئازادی لەگەڵ ڕێکی و دامەزراندنی حکوومەتی خەریک بوو.

له مـــودەتی دوو ســـالا ئەو خـــاکـــەی گـــەورە و ئاوەدان بوو، زۆر چاک ڕووی له سـەرکەوتن کرد. گەلێک دەوڵەمەند و خـاوەندکار و کـاسبی و پیشـە بوو. وە تۆپ و تفـەنگ و قـۆرخـانەیـەکی قـورسی پێکەوە نا. لەشکر و سـوپاهـی، وەکـو سـاڵدات و قـــازاخی عـــرووس تەعلیم ئـەدرا، له تەرەف عـــرووســـەوە زابت و پیـــاوانـی زانا و کاردارانی بۆ ناردرا بوو. ئوموریشی بەدەستووری فەننی بۆ دامەزراندرا.

مستەفاخان هەتا ساڵی ۱۲۳۰ هیجری لەژێر چاودێریی حکوومەتی عرووسا بە حوکمـداریی تاڵش ڕای بوارد، له مـانگی ڕەجـەبدا نەخـۆش کـەوت و بـەئامـورزشـی یەزدان شادبوو. سێ کوڕی له پاش بەجێ ما ۱- میر حەسەن ۲- میر حوسێن ۳- عەباس بەگ.

٥- میر حەسەنخانی کوڕی مستەفاخانی تاڵش

که مستـەفاخـان مرد، کـوڕەکانـی پێکەوە ڕێک نەکەوتن، شـۆڕشیـان کەوتە نێوانی. میر حـەسـەنخان بۆ ئەمـەی که ببێتـە جیگانشینی باوکی، چووە لای «سـەقـاویچ» که سـەرداری عرووس بوو له ئاوربایەگان. لەودەمـەشـدا نێـوانی ئێران و عرووس زۆر بەخۆشی ڕادەبرا.

عـەباس میـرزای [قـاقـەزی] له «سـەقـاویچ»ی نویسی و داوای مـیـر حـەسـەنخـانـی کرد، سەقاویچ زۆر بەناپیاوی میر حەسـەنخانی گرت و تەسلیم بە نایبو لسەڵتەنەی کرد. عەباس میرزا تەسلیم بە قولیخانی سـەعدەلوویی حاکمی خەڵخـاڵی کرد، که ئاگاداری بکا و هەڵنەیێ.

میـر حـەسـەنخان کـەلێنی دەست خۆی خست و هـەلات و چووە تاڵش. سوپاهێکی زۆر چاکی له کـوردی تاڵش ســازکـرد و پەلامــاری خـاکی لەنگەرانی دا. چەند شەڕێکی لەگەڵ عەرووس کرد و گەلێک خوێنی لێ ڕشتن و لەنگەرانی گرت و چووە سەر «ئەرگەوان». ئەویشی بەشەڕ و کوژتار له چنگ عەرووسی دەرخست.

مـیـر حـەسـەنخـان خـاکی بابی بەتەمـامی له عـرووس ئەســتـاندەوە و ئالای سەربـەخۆیی تێدا هەڵدا و دەستی بەدامـەزراندنی حکومەت کردەوە. «سەقـاویچ» لەوە کـە ئاگـادار بـوو، هەڕەشـەنامـەیەکی بـۆ حکوومـەتی قـاجـاڕ نـارد کـە: بۆچی مەیدان بەمیر حەسەنەخان دراوە هێندە کوژتار له عرووس بکا.

عەباس میرزا سوپاهێکی قورسی لە تەورێز ڕێک خست و لە ڕێگای ئەردەوێڵەوە ناردیە سەر میر حەسەنخان و هەردوولا دەستیان بەکوژتار کرد.

لە لای عرووسەوە مستەفاخانی شێروانی و محەمەدخانی کوردی شەکی بە لەشکری شەکی و شێروانەوە و ئەلگساندەری والی گورجستان بەتۆپ و قۆرخانەوە ساڵداتێکی زۆری هەڵگرت و لەگەڵ لەشکری کوردەکان ڕوو بەمەحالی شەکی ئاژۆتیان. حاجی محەمەدخانی کوردی قەرەگوێز لەگەڵ مستەفاخان ڕێک کەوت و چووە لای.

حکوومەتی قاجار لەولاوە مەهدی قولیخانی کوردی جوانشێریان لە ڕێگای موقری و بەرکەشات نارده سەر میر حەسەنخان. مەهدی قولیخان لەگەڵ میر حەسەنخان ڕێک کەوت و بەو لەشکرەی پێی بوو چووە پێش مستەفاخانی شێروان. دوو لەشکری کورد بەگژ یەکتردا چوون و گەلێکیان لێک کوژت.

فەتالی شا کە وای زانی بەپەنهانی یارمەتیی میر حەسەنخانی کرد. ئاقا سلێمانی گەیلانی بەفەوجە شکاکەوە نارده کۆمەکی میر حەسەنخان و ڕوو بەعرووس چوو. گەلێک کوژتاری لێ کردن.

مستەفاخان شێروان چارده ساڵ بوو لەسەر ئەو خاکە لە تەرەف عرووسەوە حوکمڕان بوو. هەروەکو شەوی نۆی موحەڕەم کەوتبووە دەستی، لە پاش چارده ساڵ شەوی نۆی موحەڕەم ئەو خاکە کەوتە دەست میر حەسەنخان.

میر حەسەنخان لە قەڵای لەنگەرانەوە چووە سەر قەڵای ساڵیان و ئەویشی بە شەڕ گرت. لە جلْدی ئەوەڵ تەئریخ، قاجار لاپەڕە ١٩٤دا دەڵێت «سەد هەزار خەروار ئارد کە لە تەرەف مستەفاخانەوە بە تێشوو داندرابوو، کەوتە دەست میر حەسەنخان».

میر حەسەنخان بە ئازادی و ڕەشیدی ناوبانگی کرد و لەنێو ئیسلامدا لەبەر زۆری شەڕکردنی لەگەڵ عرووس بە« ئەسبەقولموجاهدین» (اسبق المجاهدین) لەقەبی داندرا و لەگەڵ فەتالی شای قاجار نێوانی چاک کرد.

ڕۆژی ١٢ی موحەڕەمی ساڵی ١٢٤٠ بەحوکمڕانی تاڵش ناونرا. حکوومەتی قاجارِ ئەو حکوومەتەی لەژێر چاوەدێریی خۆیدا تەسدیق کرد و میر حەسەن بە«میر حەسەنخانی تاڵشی» لەقەب کرا.

هەروەکو باس کرا مستەفاخان و محەمەدخان ڕوو بەخاکی خۆیان کشان، وە بەقاجار کوژتن خاکی شەکی و شێروانیان خستەوە دەست و بەزۆری بازوو و شیری تیژ خاکی خۆیان لە قاجار پاک کردەوە.

مستەفاخان لەسەر شێروان و محەمەد حوسێن خان لەسەر شەکی بوونەوە بە حوکمڕان و لە ژێر چاوەدێریی عرووسا حکوومەتیان دامەزراند.

حکوومەتی قاجار بۆ خستنەوە دەستیان کۆشان و پیاوی چاپلووسیان ناردە لایان کە مامڵەت بکەن، بە تۆپ و تفەنگ جواب درانەوە.

میر حەسەنخان لەگەڵ کوردەکانی شەکی و شێروان ڕێک کەوت و دەستی بەئوموور خۆی کرد. گاه لەگەڵ ئێران و گاه لەگەڵ عرووس بە پەنهانی خۆی ڕێک دەخست. بەوجۆرە پێنج ساڵی تەواو و بەبێ کێشە بەحوکمداری ڕای بوارد.

تەشکیلی ئەو حکوومەتە لە عرووس گران هات؛ سەقاویچ سەرداری عرووس هەڕەشەنامەیەکی دووەمی بۆ حکوومەتی قاجار نوویسی و گوتی کە میر حەسەنخان لە دەست عرووسدا بوو تەسلیم بەقاجار کرا کە نەهێڵن ببزوێت؛ ئێستا حکوومەتێکی وای دروست کردووە سبەینێ پەلاماری قەوقاز دەدات. ئەگەر قاجار لەوەدا دەستی نییە، لەشکرێکی بکاتە سەر و ئەمنیش بە لەشکرەوە پشتی لێ دەگرم.

عەباس میرزا لەشکرێکی قورسی لە ڕێگای ئەردەوێڵەوە ناردە سەر میر حەسەنخان. لەولاشەوە سەقاویچ ساڵدات و موهیماتێکی قورسی بەتۆپ و قۆرخانەوە ناردە سەری.

میر حەسەنخان کە لەوە هوشیاربوو ناچار خۆی بەردا و ڕوو بەئەنزەلی و گەیلان هەڵات. لە مانگی شەوالی ١٢٤٥ی هیجری لەوێ خۆی نەگرت و چووە مازەندەران و لەوێوە چووە تاران. فەتالی شای قاجار تەمای بوو ببەخشێ، بەڵام لەولاوە سەقاویچ داوای کرد.

لە نێوانی ئێران و عرووسا گەلێک گفتوگۆ کرا؛ عرووس هەر داوای کرد. فەتالی شا قەراری دا کە تەسلیم بەسەقاویچی بکات و بینێریتە تفلیس.

میر حەسەنخان لەو مودەتەدا نەخۆش کەوت. لە مانگی زیلحەجە بەئامورزشی یەزدان شاد بوو و لە تاران ناژتیان.

خـاکی تاڵش کـرا بە دوو بەش، لای ئـەنزەلی و دەریـای قـەزوین وەبەر عـرووس کەوت، لای ئەردەویڵیش درا بەقاجار. ئیتر ئەو خانەدانە هونەرمەندەی کوردە پووچ کراوە.

٦- ئیبراهیم خەلیل خانی کوردی جوانشێر

بنەماڵەی جوانشێر لە خاکی قەرەباغ و قەراچەداغدا حوکمڕان بوو، وە لە[ناو] ئومەرایانی کوردستانا ناوبانگیان هەبوو. ئیبراهیم خەلیلخان وەکو ئومەراکانی کورد لەگەڵ حکوومەتی زەند پێک هاتبوو. کە سێڵاوی قاجارەکان بەخاکی ئێرانا پەرش بوو، برایم خەلیلخان سەری بۆ نەنەواندن.

ساڵی ١٢٠٧ ئاقا محەمەدی قاجارِ قاقەزی لێ نوویسی کە ئیتفاقی لە تەکا بکا، برایم خەلیلخان بەتۆپ جوابی داوە.

ئاقا مـحـەمەد شـەش هەزار پیاوی شـەڕکەری ئازای لەژێر فـەرمـاندەی سلێمـان خـان نیـزامـولدەولەدا ناردە سـەری. برایم خـان کە تەمـاشـای بەخت و نێـوچاوانی کورد و قاجاری کرد، مـامڵەتی لە شـەڕ چاکتر دی. عـەبدولسـەمەد بەگی ئامـۆزای خۆی سازکرد و بۆ تارانی نارد.

مـورتەزا قـولیخـانی قـاجـار لە نیـوەی ڕێگا چووە پیـشـی شـەڕیان پێ فـرۆت و برینداریان کرد و بەبرینداری گرتیان و سەریان بڕی و کەلەشیان ناردە شیراز.

برایم خـەلیل خـان لەو سـەربهووردە کـە ئاگادار بـوو، ڕقی هەسـتـا و ئاوری تێ بەربوو. دەزبەجێ لە تەک حکوومـەتی عرووسـا مـوخـابەرەی کرد. سـاڵی ١٢٠٩ لە تەک والی تفلیسـا ڕێک کەوتن و پەیمـانی خـۆشـەویستـییـان گرێ دا (جلـد ئەوەل، تەئریخ قاجار، لاپەڕە ٣٨).

برایم خـەلیل خـان لەگـەڵ کوردەکانـی «شـێروان و شـمـاخـی و قـەبە و دەربەند» گـفـتـوگـۆی کـرد و ڕێک کـەوت و هـاتـوچۆیان دەست پێ کـرد و بۆ بەرابـەریی قاجارەکان پێویستانیان سازدا.

لەولاوە ئاقـا مـحـەمـەد لە بزوتنی کوردەکان خـەبەردار بوو؛ سـوپاهێکی لە ژێر فەرمانی وەزیر لەشکر میرزا ئەسەدخان نووریدا ناردە سـەریان. برایم خەلیل خان هەمـوو جێگا تەنگەکانی گرت و پردی خـودا ئافـەرین کە لەسـەر چۆمی ئاراز بوو،

ڕوخاندی. لەمبەرە و بەرەوە تۆپی لێ گرێ دا و ئامادەی شەڕ بوو.

لەشکری قاجار بەشەڕ و کوژتار کەوتە نێوانیان، کورد هەرچەندە کۆشان پێشیان پێ نەگیرا. قاجار گەیشتنە سەر پردی خودا ئافەرین و پردەکەیان دروست کردەوە، لە هەر چوار لایەوە بورجیان دانا و پڕیان کرد لە تۆپ و ئەسپابی ئاورین. ئاقا محەمەد بۆ خۆشی بە لەشکرەوە گەیشتە سەریان. شەڕ و کوژتار گەرمەی تێ کەوت و لەشکری قاجار لە قەڵای «پەنائاوا» پەنگانەوە.

برایم خەلیل خان بەچوستی شەڕی کرد و ڕیزەی دوژمنی دەشکاند. تۆپ و تفەنگ لە هەردوو لاوە دەستی بە ئاورباران کرد. برایم خەلیل خان محەمەد بەگ و ئەسەد بەگی ناردن و جێگا سەختەکانیان گرت.

ڕەزا قولیخانی قاجار هەڵمەتی بردە سەر سەنگەری «تەختی تاوس» برایم خەلیل خان بە دە هەزار شەڕکەرەوە پێشی پێ گرت و دەستی بەکوژتاریان کرد.

ئاقا محەمەد لەو شەڕە شپرزە کرا و تەنگەی پێ هەڵچنرا و کەوتە تەقەلای فێڵ و دەلەسەوە. پیاوانی زانای خستە نێوان کە بەمامڵەت ئیش ببڕنەوە. قاقەزێکی پەیماننامەی بۆ برایم خەلیل خان نارد. ئاقا محەمەد لە قاقەزەکەیدا ئەم شیعرەشی بەفارسی بۆ نوویسی:

ز منجنیق فلک سنگ فتنه می بارد

تو ابلها نەگریزی بەآبگینە حصار

برایم خەلیل خان بەم شیعرە فارسییە جوابی داوە:

گر نگهدار من آنست، کە من می دانم

شیشەرا دربغل سنگ نگە میدارد

لە لایێکەوە بەموخابەرە و قاقەز نوویسین، برایم خەلیل خانیان ڕاگرتبوو، لە لایێکی دیکەشەوە شەش هەزار سوارەی قاجاریان ناردبووە سەر برازاکانی برایم خان و بە شەڕ و کوژتار گرتبوویانن.

برایم خان کە لەوە گەیشت، ئاوری لە جەرگ بەربوو، لە هەموو لایێکەوە دەستی بە هەڵمەتبردن کرد و قاجارەکانی هەڵسووڕاند و وەتەنگی هێنان.

ئاقا محەمەد کەوتە پاڕانەوە و قاقەزی لێ نوویسی و دڵخۆشیی داوە و

برازاکانیشی بەردا و بۆی ناردەوە. قاجار ڕوو بە ئەردەوێڵ گەڕانەوەیان قەرار دا (جلّد ئەوەڵ – تەئریخ قاجار – لاپەڕە ٣٩).

ئاقا محەمەد گەورە و کاربەدەست و لاوە ئازاکانی قاجاری کۆ کردەوە و پێی گوتن کە: «ئێمە بەئومێدی گرتنی ئاوربایەگان و قەوقاز لەشکرمان هێنا سەر قەڵای پەنائاوا، ئێستاکەش هیچمان بۆ نەکراوە و زستانیشی بەسەرهات و لە دەست کورد نفووسێکی قورسیشمان پووچ کرانەوە»، جەوان و پیرەکان ئەوەیان بەبیری ئاقا محەمەد کرد، لەسەر ئەوە قەراریان دا دەست هەڵگرن و ڕوو بە ئەردەوێڵ بگەڕێنەوە.

خان لە پاش ئەوە دەستی بە خۆکۆکردنەوە کرد و لەتەک حکوومەتی عرووسا یێکەتی و خۆشەویستی گرێدا و ڕێککەوت. هەرچیەکی پێویستی بوو لە عرووسی کڕی و تۆپ و ئەسپابێکی قورسی پێکەوە نا. بۆ ئینتزامی سوپاه و تۆپ و ئاوردان زابت و زانایانی عرووسی هێنا کن خۆی و بەدەستووری عرووس سوپاهی ڕێک خست.

ساڵی ١٢١٢ ئیمپراتۆری عرووس مرد. ساڵدات و زابتێکی کە لە لای بوو گەڕانەوە دوایی. برایم خەلیل خان تەنها لەگەڵ ئومووری حوکمڕانی خەریک بوو. ئاقا محەمەدی قاجار ئەوەی بەکەلێن زانی و بۆ شکاندنی کوردەکانی تاڵش و شێروان و قەرەباغ لەشکرێکی قورسی سازکرد و لە تاران دەرکەوت و ڕوو بە ئەردەوێڵ سوپاهی ئاژۆت.

برایم خەلیل خان کەوتە ترس و تەقەلاوە، ناردی پردی خودا ئافەرینی شکاند و قەڵای پەنائاوای قایم کرد و جێگا تەنگ و دەربەندەکانی کردە مەتەرێز و بۆسە.

ئاقا محەمەد لەولاوە ڕوو بەپردی خودا ئافەرین لەشکری لێ خوڕی؛ کە گەیشتە سەر ئاراز، پردی بە ڕوخاوی دی. کەڵەکی سازکرد و لەشکرەکەی بەهەزار ئەزیەت پەڕاندەوە، بەڵام لە کەڵەکدا گەلێک لە لەشکری بەئاوداچوون و خنکان.

برایم خەلیل خان لە خۆی ورد بووەو، بەرابەریکردنی بەئەزیەت و پەرێشانی زانی. ژن و منداڵ و ئەسپابێکی پێی دەربازبوو هەڵگرت و ڕووی کردە شەکی و خاکی گزیە.

قاجارەکان بەبێ شەڕوشۆڕ چوونە نێو پەنائاواوە، ماڵ و گەنجینەیەکی چەند

سـەد سـاڵی –کـە لـە تەرەف ئەو بنەمـاڵە گـەورەیە کـۆکـرابوونـەوە –کـەوتە دەست تورکمـانی قـاجـارٍ. ژن و منداڵێکی زۆری کورد بەسـەرە ڕمی تورکمـان زگ دڕان و گـەلێک بەدیل گـیـران. تورکمـان گـەلێک بەدوڕندەیی و وەحشـیـیـانە بزووتنەوە و هێندێک ماڵیشیان بەجارێک پووچ کردەوە.

شـەوی شـەمـووی ٢١ی مـانگی زیلحـەجـەی سـاڵی ١٢١٢ دوو کـەس لە جـەرگ سـووتاوانی کورد، چوونە سەر ئاقا محـەمەد و بەخـەنجـەر پارچە پارچەیان کرد و ئەمانەتی حوکمدارەکانی کوردی زەند و هی دیکەی کە لە لای بوون، هەڵیان گرت و چوونە لای سادقخانی شکاک (جلّد ئەوەل – تەئریخ قاجار، لاپەڕە ٤٥).

کە ئاقا محـەمەد کوژرا، شکستە کەوتە سوپاهی قاجارەوە. برایم خەلیل خان لە هەمـوو لایێکەوە پـەلامـاری دان و گـەلێکی کـوژتن و تـالانێکی زۆری دەست خـۆی خست و گەڕاوە خاکی خۆی و دەستی بە دامەزراندنەوەی کیشوەری کرد.

سـاڵی ١٢١٣ فـەتالی شـای قاجار حـوکمداری تـازەی ئێران لەشکرێکی لەژێر فـەرمـانی حـوسـێن قـولیـخـانی عـیـزەدینلوودا ناردە سـەر قـەلاّی پەنـائاوا و بەشکسـتـەیی و پەرێشـانی گەڕاوە دوایی. لەو سـاڵەدا مـانگی سـەفـەر فـەتالی شا لەگەڵ برایم خـان مـوخابەرەی کرد و بناغـەی دۆسـتی و ئاشنایەتییـان دامـەزراند، حکوومەتی جوانشێر لە تەرەف فەتالی شاوە تەسدیق کرا.

فـەتالی شـا لە تەورێز بوو، برایم خـان «ئەبو فەتح خـان»ی کوڕە بچـووکەی خـۆی ناردە لای، لە مەحـالی گەرمـە و لە میـانج گەیشـتە فەتالی شـا و بنچینەی یێکەتیان گرێ دا و خـەلات و نیـشـانی حـوکمـداریی بۆ برایم خـەلیل خـان نـارد و ئەبو فـەتح خانیشی بەخان لەقەب کرد (جلّد ئەوەڵ – تەئریخ قاجار، لاپەڕە ٥٢).

ساڵی ١٢١٥ فـەتالی شا بۆ ئاشنـایەتی پایەداربوون، حەسـەنخانی قەرە گویزلی بۆ خـوازبێنی ناردە پەنائاوا، کـچی برایم خـەلیل خـانی بۆ فـەتالی شـا خـواست و گوێزتیانەوە.

قـاجـار بەوەش دەسـتـیـان هەڵنەگرت، هـەر ڕۆژەی بە بـهانـەیـەک دەسـتـدرێژییـان دەکرد. برایم خـەلیل خـان ناچاربـوو دیسـان لەگـەڵ عرووس ڕێک کـەوتەوە و ناردی سـاڵدات و قازاخ و زابتـێکی زۆری عرووسی بردە لای خۆی و ئیـتفـاقـێکی قایمیـان کرد.

فـــەتالی شـــا لەوە زۆر ئەندێشـــەناک بوو؛ ئەمـــری دا بەعـــەباس مـــیـــرزای نایبولسەڵتەنە کە سوپاهێکی قورس بباتە سەر کوردەکان. ساڵی ١٢١٨ عەباس میـرزا لەشکری ناردە سـەر قـەڵای پەنائاوا. لەولاوە برایم خـەلیل خـان پێی زانی، جەعفەر قولیخانی نەتەوەی خۆی و فەزل عەلی بەگی جوانشێری ناردنە گەنجە. لەولاوە ساڵدات و قـازاخێکی زۆریان بەئالەت و موهیماتەوە وەرگـرت و گەڕانەوە قەڵای شووش.

برایم خـان مـحـەمـەد حەسـەنخانی کوڕی خـۆی و سـوپاهی قـەرەباخ و لەشکری عـرووسی ناردە سـەر پردی خودا ئافـەرین، لەولاوە ئیـسـمـاعـیل خـانی دامغـانی بەئەمری نایبولسەڵتەنە بووبوو بەپێشمەرگەی. لەشکر گەیشتە چوار فرسەنگی پردی خـودا ئافەرین، کورد و عرووس بۆ پێش بـە قاجـار گرتن بزووتن و شـەڕێکی زۆر چاکیان کرد.

ئیـسـمـاعـیل خـان شـپـرزە کـرا و تەنگەیان پێ هـەڵچنی و نزیکی هـەڵاتن و شکانیـشی بوو، بەڵام عـەباس میـرزا بەهاواریەوە چوو. کـە تاریکیی شـەو داهات دەست لە کوژتار بەردراوە، کوردەکانیش چوونە قەڵای شووشەوە.

عەباس میـرزا لـە لایێکەوە هەڵمـەتی برد فـەتالی شـاش لەلایێکی دیکەوە و ڕوو بەتەختی تاوس ڕۆیشت و دەستی بەشەڕ و شۆڕش کرد. عەباس میرزا قەڵای ئاق ئوغلانی گرت و لە ڕێگای چناقچیەوە ڕوو بە قەڵای پەنائاوا ڕۆیشت. برایم خـەلیل خان بۆ بەرابەری ئامادەی شەڕبوو.

«گـورگین پۆڵۆنیک» و «کـاتارا وسکی» فـەرمـاندەی عـرووس بەسـوپاهێکی عرووسـەوە لە گەنجـە دەرکەوتن و بەهاواری برایم خـەلیل خـانەوە چوون و ڕوویان کردە پردی خودا ئافەرین.

نایبولسـەڵتـەنە کـە وای زانی، ناچار بۆ پیش بەپۆلۆنیک گـرتن، جـڵـەوی سووراندەوە، ڕۆژی ٢٥ی مـانگی ڕەبیعی یەک، لەشکری قاجـاڕ پیاوانە کۆشـان، تۆپ و تفـەنگ لە هەردوولاوە دەسـتی بەتەقە و گـرمـە کـرد. لە پیـاوە ناودارەکـانی قاجار گەلێک بەر گوللەتۆپ کەوتن.

عرووس لەلایێکەوە لەگەڵ شەڕ خەریک بوو، لەلایێکی دیکەوە مەتەرێزیان دەکۆڵی و لەلایێکی ترەوە تۆپیان داوێژت.

فەتالی شا کەوتە ئەندێشەوە، حوسێن قولیخانی دامغانی بە شەش هەزار پیاوی ئازاوە ناردە یارمەتیی عەباس میرزا. شەش شەو و شەش ڕۆژان لەسەر یێک شەڕ و کوژتار کرا.

لەو شەڕەدا پۆڵۆنیک لە سێ جێ زامدار کرا. عرووس بەشەو کەوتنە نێو قەڵای «تەرناوت»ەوە. قاجاڕ لەوە گەیشتن چوار دەورەی قەڵایان گرت. پۆڵۆنێک هەتا سێ ڕۆژ ئەمانی خواست؛ شەڕ ڕاگیرا. شەوی سێیەم پۆڵۆنیک ڕێگای گەنجەی گرت و بۆی دەرچوو (جلّد ئەوەڵ – ئەتریخ قاجار، لاپەڕە ٦٦ – ٦٧).

برایم خان لەگەڵ بەخێوکردنی پردی خودا ئافەرین خەریک بوو. لەشکرێکی لە قەڵای پەنائاوا خزاند کە پێش بەدوژمن بگرن، سوپاهێکی ناردە پیش فەتالی شا، تەختی تاوسیشی لە دوژمن بەخێو کرد. عرووس لە هەموو لایێکەوە ڕوو بەخاکی ئێران کەوتنە بزووتن. فەتالی شا ئەمانی خوازت و ڕوو بەتاران گەڕاوە.

برایم خەلیل خان بۆ نێوان خۆشی ڕاگرتن لە تەک عرووسا «ئیشپەخدر»ی سەرداری عرووسی میوانداری کرد و لە قەڵای شووش یەکتریان چاو پێ کەوت و لەسەر ئەمە قەرار و پەیمانیان گرێ دا، کە خاکی برایم خەلیل خان لەژێر چاوەدێریی حکوومەتی عرووسا ئازاد و سەربەخۆ بێت. حکوومەتی عرووس لە هەموو تەنگانەیێکا بە دراو و چەک و ساڵدات یاریدەی بدات. بەوجۆرە پەیماننامەیان نوویسی و بۆ یەکتریان مۆرکرد، چوارسەد ساڵدات و چوار تۆپی بۆ برایم خان بەجێ هێشت و گەڕاوە و چووەوە گەنجە.

برایم خەلیل خان هەتا ساڵی ١٢٢١ بەو پەیمانە لەگەڵ حکوومەتی عرووسا بەخۆشی ڕای بوارد و بەحوکمڕانی بەسەری برد، لەو ساڵەدا هەموو ئومووری حکوومەتەکانی فرەنسە و ئینگلیز و عوسمانی لەگەڵ قاجارەکانا چاک کرابوو. حکوومەتی قاجار شکڵێکی حکوومەتیی وەرگرتبوو، ڕۆژ بەڕۆژ لە تەک حکوومەتە گەورەکانا ئیتیفاقی ئەکرد.

برایم خەلیل خان کەوتە ئەندێشەوە، چونکە لەو مودەتەدا گەلێک وەعدەی بەراوەژووی لە عرووس چاو پێ کەوت و لە ئیدارە و کردەوەیانا وەڕەز بووبوو، قەراری دا کە عرووسی لە خاکی خۆی دەرخا، بەشەرتێ لەگەڵ قاجار ڕێک کەوێ. لەسەر ئەو فیکرە دەستی بەموخابەرەکردن کرد.

ئەبو فـەتح خـانی کوڕی خـۆی نـاردە تاران و بناغـەی ئاشـنایی و دۆسـتیـیـان لە تەک قاجار دامەزراند.

فـەتالی شـا بۆ عـەبـاس مـیـرزای نوویسی کـە یارمـەتیـیـان بکا. عـبـاس مـیـرزا سـوپـاهێکی سـازکـرد و فـەرەجـۆڵڵاخـانی شـاهـ سـەوان و ئـامـانوڵڵاخـانی هـەوشـار و ئیسمـاعیل خـانی دامەغانی کردنە سـەرکردە و خسـتینە ژێر فەرمـانی ئەبو فـەتح خانەوە و ناردنی. ئەو لەشکرە چوو لە پردی خودا ئافەرین پەڕییەوە.

جەعفەر قولیخانی کوڕی ئەبو فەتح خان – کە مامی ئیبراهیم خەلیل خان بوو – لە نێو عرووسـان بوو. «مـایۆر» ناو، سـەرکردەکەی عرووس جەعفـەر قولیخـانی بۆ داوای مـیـرات کردن لە ئیـبـراهیم خـەلیل خـان هەوادار کـرد و سـێ سـەد سـاڵداتی دایێ کە بچێتە سەر ئیبراهیم خەلیل خان. بەو هێزەوە چووە قەڵای گوزیدە.

شـەوی بیـسـت وسـێی مـانگی رەبیـعی یەکی سـاڵی هەزار و دووسـەد و بیـست و یەک لە ڕێگـایێکی کـە لە قـەڵاوە بۆ مـاڵی ئیـبـراهیم خـەلیل خـان ئەچوو جـەعفـەر قولیخـان و چەند سـاڵداتێک بەو ڕێگایەدا چوون، لە وەختی خـەوا برایم خەلیل خان و ژنی –کـە خـوشکی سـەلیم خـانی شـەکی بوو–کـچـێکی– کـە خـوشـکەزای هومـانـخـانی لەگـزی بـوو–چەند کـوڕ و کـچی دیکەی ئیـبـراهیـم خـەلیل خـانیـان بەجارێک کوژت (جلد ئەوەل، تەئریخ قاجار، لاپەڕە ٧٩).

جەعفەر قولیخـان بەقسەی مـایۆر ئەو گوناهە گەورەیەی کرد بەبێ فایدە بوو. لە نەتیـجـەدا حوکمداری قەرەباغ لە تەرەف مـایۆرەوە درا بەمـەهدی قـولیخـانی کـوڕی برایم خەلیل خان.

سـەلیـم خـانی شـەکی لەولاوە کـە ئەو سـەربـهـووردەی بیـسـتـەوە، زۆر دڵگیربوو. قـاقـەزیکی لە عـەبـاس مـیـرزا نوویـسی و گـوتی: هـەرچـەنـدە لەسـەر مـسـتـەفـاخـانی شێروانی هەواداری عرووسم ئەکرد، ئەوا لەسـەر مەی مەسئلەی برایم خـەلیل خان ڕووگەردان بووم. بۆ کوژتاری عرووس ئامادەم و چاوەنۆڕی یارمەتیتان ئەکەم.

عـەبـاس مـیـرزا ئەمـری دا بەفـەرەجـوڵڵا خـانی شـاسـەوان، بە هـێـزێکی بەدەسـتـیـەوەیە بۆ یارمـەتی سـەلیم خـان بـچێت و لە تەکیـا کـۆمـەکی بکات. (جلد ئەوەڵ، تەئریخ قاجار، لاپەڕە ٧٩).

٧- مەهدی قولیخان، کوڕی ئیبراهیم خەلیلخان

کە جەعفەر قولیخان ئەو بنەماڵەی پووچ کردەوە، چاوەنۆڕی لوتفی مایۆر بوو کە بیکاتە حوکمداری قەرەباغ. مایۆر ناردی مەهدی قولیخانی کوڕی برایم خەلیلخانی بردە لای خۆی و دڵخۆشیی داوە و خەڵاتی کرد و تۆپ و چەک و پێویستی دایێ و ناردیەوە سەر قەرەباغ و لە جێگای باوکی دایمەزراندەوە.

مەهدی قولیخان لەگەڵ حوکمڕانی و ئیدارەکردن لەتەک عرووسا خەریک بوو. ڕەعیەتە بڵاوەکانی بە لوتف و میهرەبانی لەسەر خۆی کۆکردنەوە.

ساڵی ١٢٢٦ قاجارەکان بە پەنهانی میللەتەکەیان دەبزاوت. عەشیرەتی ئەمیر –کە کورد بوو –لە خاکی قەرەباغا کەوتنە سەر هەوەسی شۆڕش؛ پەلاماری شووشیان دا و لە دەروازەی خەلیفەوە چوونە ژوور. گیشە گیا و ئەنباری دانەوێڵەی ساڵداتی عرووس کە بۆ یارمەتیی مەهدی قولیخان لە شووش دانیشتبوون، سوتاندیانن (جلد ئەوەڵ، تەئریخ قاجار، لاپەڕە ١١٦).

حاجی محەمەدخانی قەرەگۆیز لە تەرەف فەتالی شاوە ناردرا سەر قەرەباغ. ئەویش بەلەشکرێکی قورسەوە چوو لە چۆمی ئاراز پەڕیەوە. مەهدی قولیخان لە قەڵای عەسکەران بۆ بەرابەری ئامادە بوو. حاجی محەمەدخان نەیوێرا نزیک بەو قەڵایە بێت؛ لە چۆمی «تەڕتەڕ» پەڕیەوە و بۆ سەر عەشیرەتی جەبرانی کورد ئاژۆت. ئەو عەشیرەتە لەسەر چیا بەرزەکانەوە لنگیان دا سەر قاجاران و کوژتاریان لێ کردن و بەشپرزەیی گێڕایانەوە دوایی.

جەعفەر قولیخانی کوڕی میر حەسەنخانی کوڕی برایم خەلیلخان، لەگەڵ کوردی جەبرانی تەمایان بوو لەگەڵ قاجار ڕێک کەون؛ بەڵام لەمە دەترسان کە ئەبو فەتحخانی برا گچکەی –کە هەواداری ئێران بوو– نەبادە بیانگرێت و تەسلیم بە قاجاران بکات.

ئەو لەو خەیاڵەدا بوو، عرووسیش ئاور لە گێشە و ئەنبار بەردان لەوانەوە دەزانی. جەعفەر قولیخان و لوتف عەلی ئاغای جەبرانی گرتن و خستنیە حەپسەوە، مەحموود ئاغای جەبرانی هەموو عەشیرەتەکەی هەڵگرت و چووەوە سەر چیا بەرزەکان کە لە کوژتنیان بپارێزرێن.

لەولاوە ئەبو فەتح خانی جوانشێر بە نایبولسەڵتەنەی گوت: کە بۆ ڕزگاربوونی

کوردەکان لە دەست عرووسا یارمەتییەک بکا. عەباس میرزا ئەوەی بە کەلێن زانی لەوە دوازدەی مــوحــەڕەم ئەمــری دا لەشکرێکیــان ئامــادە کــرد کــە بــە هاواری کوردەکانی قەرەباغەوە بچن.

عرووس لەولاوە جەعفەر قولیخان و لوتف عەلی ئاغایان سوارکردن و پەنجا سوار ساڵداتیان لەگەڵ خستن و بۆ گەنجەی بەرێ کردن. کە گەیشتنە سەرچۆمی تەرتەڕ جڵەوی ئەسپەکانیان بەدەست ساڵداتێکەوە بوو، هەوساری جڵەوەکەیان بڕی و دەستیان بەیاڵی ئەسپەوە گرت و بەرکێفکوت هەڵاتن، هەتا خۆیان گەیاندە نێو عەشیرەتی جەبرانی.

هەر کە خۆیان گەیاندە نێو عەشیرەتەکە، بەبارکردنیان دان و ڕوو بەخاکی قاجار ڕۆیشتن؛ چوونە لای عەباس میرزا وە بەلوتف و میهرەبانی نوازش کران. جەعفەر قولیخان کردە حاکمی قەرەباغ و ساڵێ چوار هەزار تومەن جیرەی بۆ بڕیەوە (جڵد ئەوەڵ، تەئریخ قاجار، لاپەڕە ١١٧ – ١١٨).

جەعفەر قولیخان بەهێزێکی کە هەیبوو، لە ڕێگای ئەسلاندوز بۆ قەڵای سوڵتان ڕۆیشت و سوارەی چاردا دەرو گەیشتنە هەواری هەوشاری و مەقدەم. لەگەڵ جەبرانی ڕێک کەوتن و هەموو عەشیرەتە کوردەکانی قەرەباغی –کە لەنێو میشە و لێڕەوار و چیاکانا خۆیان شاردبووەوە –کۆیان کردنەوە و باریان کردن و لە چۆمی ئارازیان پەڕاندنەوە وە لە کوژتاریان ڕزگارکردن.

لەولاوە نایبولسەڵتەنە سوپاهێکی قورسی بۆ سەر قەڵای سوڵتان نارد کە لەنێوانی خاکی شەکی و شێروان و شووش و گەنجەدا هەڵکەوتووە. «مستەر لەزی» ئینگلیز ئەمری دا تۆپە ئاوربارانەکانیان ڕوو بەلەشکرگای مەهدی قولیخانی جوانشێر و عرووس کردنەوە و شەڕ و کوژتار دەست پێ کرا.

چەند کەپتان و ئەفیچال و شەرژەند و تەنها مایۆرێکیان کوژتن و مایۆرێک و چەند ساڵدات و تۆپ بەدیل گیران.

مەهدی قولیخان کە وای زانی، لەگەڵ سوارەکانی خۆی لە مەیدانی خوێناوی دەرکەوت و ڕزگاربوو. کە عرووسەکان مەهدی قولیخانیان بەهەڵاتوو دیت، خۆیان تەسلیم بەقاجاران کرد.

جەعفەر قولیخانی کوڕی برایم خەلیلخان لەشکری هەڵگرت و چوو شەش هەزار

مـاڵە کـوردی قـەرەباغـی بارکـردن و بردنیـە قـەرەداغ و لـەنێـو شـەڕ و کـوژتاری دەرخستن.

لە قـەڵای پەنائـاوا چوارسـەد سـاڵدات و دووسـەد سـوارەی کـورد بە چوار تۆپەوە دەرکەوتن کە بەهاواری لـەشکری قـەڵای سـوڵتـانەوە بچن. کە لـە شکستـەی ئەوان ئاگـاداربوون، چـوونە قـەڵای «نزناووت». جـەعـفـەر قـولیـخـان بە لەشـکرەوە چووە سەریان. ئەوانیش بەو زستـانە بەشـەو لەو قەڵایە دەرکەوتن و ڕوو بەچیـای «جمرق» هەڵاتن. جەعفەر قولیخان کەوتە دوویان؛ بەڵام بە بێ شـەڕ گەڕایە دوایی. هێندێک ئەرمەنی کە لە دامێنی ئەو چیایەدا بوون، باری کردن و بردنیـە کەنار چۆمی ئاراز و دایمەزراندن.

لەودەمـەدا «یـەنەڕاڵ مـەرکیـز» سـەرداری عرووس، چووبوو بـۆ پێکهێنانـی شـێخ عەلیخـانی قەبە و لەگزیە و داغستان وە مستەفاخانی شێروان کە لەو بزووتنەوەیە ئاگـاداربوو، گـەڕاوە لە چـۆمی «کـر» پەڕیـەوە چووە قـەرەبـاغ و دڵخـۆشی مـەهدی قولیـخانی داوە و «یەنەراڵ کتاراوسکی» کردە هاواڵی وە لە قەڵای شـووشی دانا و گەڕاوە تفلیس.

عـەباس مـیرزا لەبـەر سـەرمـای زسـتـان و بـێ ئالیکی و دانـەوێڵـە، لـەم خـاکـەدا مانەوەی بـەچاک نەزانی و بانگی جەعفەر قـولیخـانی جوانشـێری کرد و بـە خـەڵاتی حـوکـمـڕانـی قـەرەباغ و قــەرەداغ نوازش کـرا و لەسـەر قـەرەچەداغ دانیـشـتنی ڕائەسپارد، هەتا قەرەداغ دەست دەخرێ، بۆ خۆشی گەڕاوە تەورێز.

سـاڵی ١٢٢٨ نێـوانی ئێـران و عـرووس لەســەر چاکـبـوون بوو، هـەردوولا بۆ پێکهاتن دەکۆشان. عرووسـەکان فێڵێکیان کرد، چەند کەسێکی قەرەباغییان ناردە لای جـەعـفـەر قـولیـخـانی جـوان شـیـر و خـەڵەتاندیان؛ گـوتیـان ئێـمـە لە تەرەف عەشیرەتەکانی قەرەباغەوە هاتووین، ئەگەر سوپاهێکمان لەگەڵ خەن و یاریدەمان بدەن، دەچین ئەو عەشایرەی کە ماون باریان دەکەین و دەیانپەڕێنینەوە.

جـەعـفـەر قـولیـخـان هەڵخـەڵەتاندرا و بە یەنەراڵـی عرووس ڕاگەیاندرا؛ ئەویش لەشکرێکی قورسی ناردە پێش. کە نزیکتربوون، لەشکری قـەرەباغ وای زانـی کە سوپاهی دۆستە، دووچاری یەکتربوون کوژتاریان دەست پێ کرد.

نایبولسەڵتەنە کە لەوە ئاگادار بوو، لەشکری ناردە هـاواری جەعفەر قولیخـان.

دوو شەو و دوو ڕۆژ، بەتۆپ و تفەنگ شەڕ کرا. هێندێک لە سالّداتی عرووس کە لە شەڕی سولّتان بەدیل گیرابوون، هەلاّتن و خۆیان گەیاندەوە نێو عرووسان.

ئەو سالّداتە عرووسیان خستە هەوەسی شەبەیخوون. شەوێ بەسەر لەشکری قاجاڕ و کوردیان دادا. لە ئەوەڵ شەڕدا «مستەر گرشت»ی ئینگلیز کە سەرهەنگی فەوجی شکاک و نەخچەوان بوو، لەگەڵ چەند کەسێک کوژران.

نایبولسەلّتەنە لە ئەسپ بەربووەوە و بەهەزار ئەزیەت ڕزگاربوو. شکستەیێکی پیس کەوتە نێویان. عرووس سەرکەوت و قاجار هەلاّت. جەعفەر قولیخان لەنێو مەیدان دەرکەوت و چووە مشکین.

مەهدی قولیخانی جوانشێر لە هەموو لایێکەوە جوابی لە عەشایر و گەورەکانی قەرەباغ نارد کە چی دیکە نەبنە مایەی فیتنە. بەهەر جۆرێک بوو ڕێکی خستن و لەگەڵ عرووس یێکەتیان گرێ دا و عرووسیان بردەوە قەرەباغ.

لە پاش چەند سالّێک حکوومەتی عرووس و قاجاڕ ئیتفاقێکی قورسیان کرد و تخووب و سنووریان دامەزراند.

ئەو بنەمالّە گەورەیە لە حوکمدارییەوە بەمەئموورێکی قاجاڕ و عرووس ڕابواردن، پووچ کرانەوە. (جلّد دووەم، تەئریخ قاجار، لاپەڕە ٣٣٤).

٨- جەعفەرخانی کوردی بەیات

ئەو زاتە وەک ئومەراکانی کورد حوکمڕانێکی سەربەخۆی ئازاد بوو. لە چاغی حکوومەتی زەندەوە لە نەیشاپوور فەرمانڕەوایی دەکرد.

سالّی ١٢١٠ ئاقا محەمەدی قاجار ڕووی لە خاکی خوراسان کرد. جەعفەرخان بەسوپاهی خۆیەوە چووە لای و فەرمانی حوکمڕانیی خۆی پێ تەسدیق کرد و لە تەکیا ڕێک کەوت.

ئاقا محەمەد بەو ڕۆیشتنەی کە بەرەو نیشاپوور ڕۆیشت، ئەو عەهد و پەیمانەی بەجەعفەرخانی دابوو، بەرگەشتی نواند و نیشاپووری تالاّن کرد. جەعفەرخان و ژن و منداڵی بەئەزیەت گرتن و ناردنیە تاران و هەموو سەرا و عیمارەتی چەند سەد سالّەی ئەو بنەمالّە گەورەیەی بە تالاّن برد.

سالّی ١٢١٣ جەعفەرخان لە زیللەت و بەند ڕزگار بوو و بە حاکمی نیشاپوور

ناردراوه سەر خاکی خۆی. بەڵام کە گەیشتە نێو میللەت و خزمانی، دەستوبردی لە سەرکەوتن کرد.

لەوساڵەدا سادقخانی شکاک چووە سەر چناران و فەتالی شای قاجاریش چووە نیشاپوور. جەعفەرخان ڕێگای چوونە نێو شاری بەقاجارەکان نەدا، بورج و بار و دەروازە و قەڵای شاری توند کرد و تۆپ و موهیمماتی دانا و بۆ بەرابەریکردن ئامادەی شەڕ بوو.

ئامۆزاییێکی جەعفەرخان ناوی حوسێن قولیخان بوو؛ بەدڵگیری زیزبوو، پەنای بۆ فەتالی شا برد و بەلوتف و شادی و بەخشش قبووڵی کرد و بۆ ڕۆژێکی پێویست لە کەلێنا ڕای گرت.

لەشکری قاجار کەوتە دێهاتی نیشاپوورەوە و دەستیان بەکوژتار و تاڵان کرد. فەتالی شا لە پاش موعامەلەی دوڕندانە لەگەڵ کوردی نیشاپووردا، کوڕێکی جەعفەرخانی -کە لە لای بەگرە و ڕاگیرا بوو- بردیانە پێش قەڵای نیشاپوور و بانگی جەعفەرخانیان کرد ئەگەر خۆی تەسلیم نەکات، کوڕەکەی بکوژن. جەعفەرخان جوابی نەدانەوە.

فەتالی شا کوڕێکی نازداری لەبەرچاوی جەعفەرخان و کوردەکانا کوژت و سەرەکەیان لە بەدەنی جوێ کردەوە.

جەعفەرخان زیاتر دڵقەوی و ڕق هەستاو بوو، بۆ شەڕ و کوژتار چیرە بوو. تەنگەی بەفەتالی شا هەڵچنی و پەرێشانی کرد.

فەتالی شا ناچار بوو بناغەی ئاشنای دانێت و فەرمانی حوکمڕانیی جەعفەرخانی تەسدیق کرد و بناغەی ڕێککەوتنی دامەزراندەوە و گەڕاوە تاران.

لە سەفەری فەتالی شا بۆ خۆراسان جەعفەرخان چووە لای و لە تەکیا گەڕانەوە تاران و دووبارە بۆ شەرکردن لەگەڵیا چووە مەشهەد. کە گەیشتنە مەنزڵی «ئارغیان» جەعفەرخان خەڵات و نیشانی حوکمڕانیی نیشاپووری پێ درا و گەڕاوە نیشاپوور.

ساڵی ١٢١٥ مانگی زیلحەجە، فەتالی شا بۆ گرتنی «ئاق قەڵا» کە ئەللایارخانی کوردی لێ بوو، وە بۆ دەستخستنی «سەبزەوار» کە لە دەست کوردەکاندا بوو، سوپاه و موهیمماتی هەڵگرت و لە تارانەوە کەوتە ڕێگا.

١٥ی موحەڕەمی ساڵی ١٢١٦ گەیشتە «یێنگی قەلا» کە لە یێکە قەڵاکانی ئەللایارخان بوو؛ بەهەڵمەتدان گرتیان و تالانیان کرد و لەگەڵ خاک ڕاستیان کرد، وە هەموو ئەهالییەکەیان کوژت و چوونە سەر سەبزەوار (جلد ئەوەڵ، تەئریخ قاجار، لاپەڕە ٥٨).

ئەللایارخان بۆ بەرابەی ئامادەی شەڕبوو. لە دوای شەڕ و کوژتارێکی زۆر، بە مامڵەت لەگەڵ فەتالی شا ڕێک کەوت؛ بە مەرجێ کچێکی خۆی بە ژنی بداتە فەتالی شا پێک هاتن.

فەتالی شا لە سەبزەوارەوە تەمای چوونە سەر نیشاپووری کرد، جەعفەرخان دەستی بەخۆکۆکردنەوە کرد و لەشکری ساز دا و بۆ پێش بەفیتنەگرتنی فەتالی شا ئامادەی شەڕ بوو. فەتالی شا لەشکرێکی لەژێر فەرماندەی حوسین قولیخاندا نارده سەر جەعفەرخان و بەرەعیەت کوژتن و دێهات سوتاندن ڕوو بەنیشاپوور چوو. جەعفەرخان بۆ پێش پێگرتنی لە شار دەرکەوت و شەڕ و کوژتار لە هەردوو لاوە دەست پێ کرا. حوسێن قولیخان وەتەنگ هات، بە پەرێشانی و بڵاوی لە مەیدانی شەڕ دەرکەوت و بە شکاوی هەڵات.

فەتالی شا ئەوجارەش ناچاری گەڕانەوە بوو بۆ تاران. جەعفەرخان بەدڵخۆشی و تالانێکی زۆر وەدەست خستن ڕوو بەنیشاپوور چوو، دەستی بەئوموور و سوپاه ئامادەکردن و ئەسپاب ڕێکخستن کرد.

ساڵی ١٢١٧ فەتالی شا دیسان بۆ گرتنی نیشاپوور لەشکرێکی قورسی لەژێر فەرمانی شازادە حوسێن خانی قاجاردا نارده سەر جەعفەرخان.

جەعفەرخان بۆیان دەرکەوت و تەنگەی پێ هەڵچنین و بەتۆپ و تفەنگ ئاوربارانی کردن و هەردوولا شێرانە شەڕ و کوژتاریان لە یەکترکرد و لە دواییدا شازادە شکا و ئەسپاب و جبەخانە و تۆپ و بارووتێکی زۆری بۆ کوردەکان بەجێ هێشت.

لەو ساڵەدا فەتالی شا، شازەمانی ئەفغانی نارده لای جەعفەرخان کە چی دیکە سەرکێشی نەکات. جەعفەرخان جوابی دا و قسەی بەهێند نەگرت.

فەتالی شا سوپاهێکی بیست هەزاریی لەژێر فەرمانی ئیبراهیم خاندا و پازدە هەزار سوارەی لەژێر فەرمانی سولەیمان خانی قاجاردا نارده سەر جەعفەرخان و

ئەمر درا بەهەموو خەوانینەکانی خوراسان کە کۆمەگی ئەو دوو لەشکرە بکەن. لەشکر فریای چوون نەکەوتن. کوژتنی ئیبراهیم خانی ئیعتمادولدەولە کەوتە تاران، لەشکر پاش کەوت و جەعفەرخان دڵقەوی بوو (جلّد ئەوەل، تەئریخ قاجار لاپەڕە ٥٩).

جەعفەرخان هەروەها لەگەڵ حوکمڕانی خەریک بوو هەتا [لە] ساڵی ١٢٢٨دا مرد و حوسێن قولیخانی کوڕی لە جێی دانیشت؛ هەتا ساڵی ١٢٣١ کەوتە دەست قاجاران.

٩- عەلیخانی کوردی خەمسە

ئەو پیاوە گەورەیە لە بنەماڵەی میرانی کوردی خەمسە بوو. لە پەرای کەریمخانی زەندا بەڕاستی کەمەری گرێ دابوو. لە میللەت و ئێلی خۆی دەستە لەشکرێکی سوارە و پیادەی هەمیشە لە سوپاهی زەندا هەبوو؛ بۆ خۆشی سەرکردەیێکی ناودار و جەنگاوەر و ڕەشید بوو.

ساڵی ١١٩٨ لەگەڵ جەعفەرخانی کوڕی سادقخانی زەند -کە برازای کەریمخان بوو-بۆ هێندێک مەسایل چووبوونە مەحالی خەمسە. لە ئەوەڵی ساڵی ١١٩٩دا، عەلی مورادخانی حوکمڕانی زەند مرد. جەعفەرخان بۆ گەیشتنە سەر تەختی حوکمڕان، بەلەز لە خەمسەوە ڕوو بەشیراز گەڕاوە. عەلیخان بەبهانەی لەشکر کۆکردنەوە خۆی وەپاش دا. عەلیخان کە تەماشای کرد ئاقا محەمەدی قاجار لەلایێکەوە لە سەرکێشیدایە و لە تەرەف گەیلان و ئاوربایگانەوە کوردەکان لە بەند و تەندان و حکوومەتی زەندیش لە کەموکورتیدایە، خۆی کۆکردەوە و ئێلەکەی خۆ بەخێوکردنی لەکن چاکتربوو، دەستی بەپێویست سازکردن و ئامادەبوون کرد و چاوەنۆڕی دەم و چاغ بوو.

ساڵی ١٢٠٠ ئاقا محەمەدی قاجار چووە سەر شاری «قوم» و نەجەف خانی زەند -کە لەوێ حاکم بوو- دەرپەڕاندرا و قوم کەوتە دەست قاجارەوە. عەلیخان بۆ ڕۆژی پاشەمین بە پەنهانی موخابەرەیێکی سەروڕۆی لە تەکا کرد.

کە ئاقا محەمەد گەیشتە کاشان، چووە دیدەنی و گەڕاوە و نەبزەیێکی گرت. هەروەکو لە پێشیشدا حاکم سەردارێکی سەربەخۆ بوو، بەجارێک بۆ سەربەخۆیی ئامادەی خۆی بوو.

لەوساڵەدا جەعفەرخانی زەند بەلەشکرێکی قورسەوە چووە ئیسفەهان و تەمای چوونە سەر تارانی هەبوو. عەلیخان کەوتە جووڵانەوە و تۆڵە ئەستاندنەوە لە قاجاران و کۆمەگی و یاریدەدانی جەعفەرخان.

ئاقا محەمەد لەولاوە کە ئەوەی زانییەوە لەشکرێکی نارده سەر عەلیخان کە بیخەن و سەری نەرم کەن. بەڵام هەروەکو چۆن گەیشتن، گەڕانەوە.

ساڵی ١٢٠١ ئاقا محەمەد چووە سەر ئیسفەهان و لەوێوە لەشکرێکی نارده سەر عەلیخان. لە پاش شەڕ و کوژتارێکی قورس، عەلیخان گیرا. لە ئیسفەهان لە عیمارەتی حەوت دەست، میلیان لە چاوی کێشا و کوێریان کرد و بەهەزار ئەزیەت کوژتیان. (جلّد ئەوەڵ، تەئریخ قاجار، لاپەڕە ٢٨).

١٠- حوسێن قولیخانی کوردی دنبۆڵی

بنەماڵەی دونبوڵی (زازا) زۆر لە پێشینەوە لە خاکی خۆی حوکمڕان بوو. لەو بنەماڵە کوردە حوسێن خان لە چاغی زەکی خانی زەندا، بووبوو بەحوکمڕانی خۆی و تەورێز و مەرەند. بەشەهامەت و ئازایی ناوبانگی کردبوو. لەگەڵ کوردەکانی جوانشێر زۆر دۆست بوو. لە پاشان کچی برایم خەلیلخانی جوانشێری بۆ خۆی خواست و خزمایەتیشیان پەیا کرد.

ساڵی ١٢٠٥ ئاقا محەمەدی قاجار کە ڕوو بەئاوربایگان چوو، حوسێن قولیخان لە تەکیا ڕێک کەوت.

ئاقا محەمەد کە گەیشتە قەرەچەداغ، حوسێن قولیخان لە تەکیا بوو. زۆری لێی کرد بەبێ لێکدانەوە، خێزانی -کە کچی برایم خەلیلخانی بوو- بەسوورەتی گرەو پێی نارده قەزوین و حکوومەتی تەورێز و خۆی بۆ تەسدیق کرد.

ساڵی ١٢١٣ کە فەتالی شا چووە سەر ورمێ، حوسێن قولیخان میواندارییێکی بۆ کرد کە تا ئەو ڕۆژە بۆ هیچ حوکمڕانێک نەکرابوو (تاریخ قاجار لاپەڕە ٥١) دەڵێت:«میواندارییێکی وا هیچ حوکمدارێک نەیدیتبوو هیچ حوکمدارێکیش نەیکردبوو».

حوسێن قولیخان لەوساڵەدا چاغی زستان بەحوکمڕانی خۆی ڕادەبوارد، مرد. لەمە بەولاوە لە باسی جەعفەر قولیخانی برایا دێتە گۆتن.

١١- جەعفەر قولیخانی کوردی دنبلی

ساڵی ١٢١٢ی مانگی ڕەبیعی یەک لە تەرەف فەتالی شاوە کرا بەفەرمانگوزاری تەوریز و خۆی؛ بەڵام هەر بە پەرا لە لای فەتالی شا ڕادەبوارد.

ساڵی ١٢١٣ کرا بەحوکمڕانی ئاوربایگان، لە تارانەوە کەوتە ڕێگا. سادقخانی شکاک (هەروەکو لەپێشدا گوترا) لە ترسا دەستی لە گەرمەر و سەردەر بەردا و ڕوو بەشێروان هەڵات.

جەعفەر قولیخان کە گەیشتە تەوریز دەستی بەخۆ کۆکردنەوە کرد و میللەتی گرد کرد و دڵخۆشیی دانەوە و سەری لە قاجارەکان وەرچەرخاند. جوابی لە سادقخان نارد کە بگەڕێتەوە و لە تەکیا ڕێک کەوێت. ئەو دوو ئەمیرە کوردە ڕێک کەوتن، محەمەد قولیخانی هەوشاریشیان کردە هاودەنگ.

حوسێن قولیخانی برازای محەمەد قولیخان بە پەنهانی چووە تاران و سەربهووردی جەعفەر قولیخانی بۆ فەتالی شا گێڕاوە. فەتالی شا بۆ چوونە سەر جەعفەر قولیخان، حوسێن قولیخانی هەوشاری کردە حاکمی ورمێ و سلێمان خانی نیزامولدەولەشی بەلەشکرەوە کردە «پێشمەرگە» و بەڕێ کردن.

سادقخان بەپەنهانی لەگەڵ حوسێن قولی خانا موخابەرەی کرد. کە لێی ئەمین بوو، هەستا چووە لای. لەولاوە جەعفەر قولیخان ئەمەی زانی، هەستا چووە نێو ئێلە کوردە یەزیدییەکان، لە دنبلی و شکاک و یەزیدی لەشکرێکی کۆ کردەوە.

محەمەد قولیخانی هەوشاری چووە نێو شاری ورمێ و لەشکری کۆکردەوە و کەلای لەسەرخۆ گرێ دا. حوسێن قولیخان بەپشتیوانیی ئێلی بڵباس چووە سەر کەلای ورمێ و دەورەی دا و بە کەم شەڕێک ورمێی گرت. محەمەد قولیخان مامی دەستبەست کرد و سەربهووردی بۆ فەتالی شا نووسی.

فەتالی شا ئەمری دا بەمیرزا ڕەزا قولیخانی مونشیئولەمالیک ڕوو بە ورمێ بڕوات. کە گەیشتە ورمێ، ماڵی محەمەد قولیخانی تاڵان کرد و ئەشرەفخانی دەماوەندی کردە حاکمی ورمێ.

فەتالی شا خۆی لەودەمەدا گەیشتە ورمێ، بەرگی سووکییان لەبەر محەمەد قولیخانی هەوشاری کرد و هەموو بازاڕیان گرێ دا و ئابڕوویان برد و خۆشی لە ئاوربایەگانەوە گەڕاوە.

سـاڵی ١٢١٣ مـانگی ڕەبیـعی یەک جـەعفـەر قـولیـخـان لەشکرێکی لە کـوردی یەزیدی و دنبۆڵی و شکاک کۆکردەوە و لە چیاکانی هەکاری ڕوو بـە خۆی هەڵمەتی برد. حوسێن قولیخانی براگەورەی خۆی دەورە دا. حوسێن قولیخان لەنێو کەلادا و جـەعفەر قولیخان لە دەرەوە دەسـتیـان بە شـەڕ کرد. حوسێن قـولیخـانی دنبلی بەلەز قـاقەزێکی بـۆ فەتالی شـا نارد و کۆمـەگی لێ خـواست. فەتالی شا بەتالووکە ئیبراهیم خـانی قـاجاڕی بـەلەشکرەوە بۆ نارد . حوسێن خـان و ئیبراهیم خـان بۆ بەرابەریی جـەعفـەر قولیخـان لەشکریان ڕیز کرد و لە هـەردوو لاوە بە شـیـری تیـژ دەست بە خوێنڕژان و تۆپ و تفەنگ ئاورباران کرد.

حـوسـێن خـان چونکە دونیـادیدە و شـەڕ و کـار ئامـزوودەتر بـوو لە جـەعفـەر قولیخان بە تەدبیر خۆی سەر خست.

جـەعفـەر قولیـخـان ناچار دەسـتی لەشـەڕ بـەر دا و ڕوو بە چیـاکـانی هەکـاری گەڕاوە پاشێ.

چونکە زسـتـان بەسـەردا هـات، فەتالی شـا ئەمری دا ئیبـراهیم خان لە تەورێزەوە و جەعفەرخانی لە خـۆی دانیشن. لەو ساڵەدا دەمی زسـتان حوسێن خانی دونبلی لە کەلای خۆی بەئامورزشی خودا شاد بوو.

جـەعفـەر قولیـخان کـە مردنی کـاکی بیسـتـەوە، لەشکری هـەڵگرت و چووە خـۆی، ئەهالیی شار پێشوازییـان کرد و بەشادمانی بردیانە نێو کەلاوە. جەعفـەر قولیخان دڵخۆشیی ئەهالیی داوە، گەورەکانی خەڵات کرد و لەگەڵ ڕێکخسـتن و دامەزراندنی ڕەعیـەت و سوپاه خەریک بوو. قـاقەزێکی بۆ فەتالی شـا نویسی و داوای یێکەتی و دۆستایەتیی لێ کرد و دامەزراندنی حکوومەتی دنبلیی لەژێر چاوەدێریی قاجارانی لێ خواست.

فـەتالی شـا بەمـەرجی ئەمـە کە جـەعفەر قولیـخان کوڕێکی خـۆی بنێرێتـە تاران، بناغـەی ئاشـنایەتیی لە تەکا دامـەزرانی جـواب داوە. جـەعفـەر قولیـخـان کوڕێکی خۆی ساز کرد و ناردیە تاران.

فەتالی شا عەباس میرزای کردە نایبولسـەڵتەنە و تەورێزیشی کردە ناوچە و بە موهیـمـماتێکی قـورس بەڕێی کـرد. عەبـاس مـیرزا لە نیـوەی ڕێگا گـەیشـتـە کوڕی جەعفەر قولیخان، بەلوتف و میهرەبانی نوازشی کرد و بۆ تارانی نارد.

عەباس میرزا کە گەیشتە تەوریز، قاقەزێکی بۆ جەعفەر قولیخان نوویسی کە تۆ کوڕی خۆت بۆ لای شا ناردووە، ئەبێ بۆ خۆشت بێیە لای من، ئەو قاقەزە جەعفەر قولیخانی وشیار کردەوە و ناچاری خۆ سازکردن و ئامادەبوونی جەنگی کرد.

عەباس چوونە سەر خۆی بە پێویست زانی لەشکری هەڵگرت و لە ڕێگای سەڵماسەوە کەوتە ڕێ. جەعفەر قولیخان کە وای زانی برایێکی خۆی کردە حاکمی خۆی و خۆشی لەشکری هەڵگرت و چووە نێو کوردەکانی شکاک و یەزیدی و سبێکی و دنبۆڵی پازدە هەزار پیاوی شەڕکەری ئامادە کرد و ڕووبەڕووی عەباس میرزا سوپاهی ئاژۆت.

عەباس میرزا لەولاوە چووە سەر قەڵای «هود» و دەورەی دا. خان ئەبداڵ خانی کورد کە لە تەرەف جەعفەر قولیخان کرابوو بە حاکم، بۆ پێش بە دوژمن گرتن لە قەڵاوە دەرکەوت و شەڕ و کوژتارێکی جوانی کرد و لە دواییدا بەشکاوی ڕوو بەخۆی هەڵات. قەڵای هود کەوتە بەر زیللەی دوڕندەوە و هەموو تاڵان کران و کوژران و بەدیل گیران و پووچ کرانەوە.

جەعفەر قولیخان دەشتی سەلماسی پڕ لە ئاو کرد و بۆ خۆشی بەلەشکرەوە ڕوو بەدوژمن ڕۆیشت. عەباس میرزاش ڕێگای خۆی گرت و ڕۆیشت. لە نزیک سەلماس دوو سوپاه دووچاری یەک بوون. ڕۆژی حەوتی ڕەبیعی دوو یەکتریان ئاورباران کرد. کوردەکان بۆ بەخێوکردنی خاکی خۆیان بەدڵێکی خاوێن تێ کۆشان.

دوژمنی بەهێزتر و زۆرتر بوو؛ ئازاییی کورد خۆی نەنواند. کورد لە دوای گەلێک کوژتار شکا و ڕوو بەقەڵای ماکۆ هەڵات. جەعفەر قولیخان ماکۆی قایم کرد و لەشکر و سوپاهی تێدا دانا.

عەباس میرزا بۆ کوژتار خۆی گەیاندە کەلای خۆی. ئەگەرچی لەشکرێکی زۆری لە قوڕی دەشتی سەلماس مرد، بەڵام گەیشتە کەڵای خۆی و شیری لە ئەهالی مەزلووم نا. لە پاشان پیر قولیخانی قاجاری کردە حاکمی خۆی و بۆ خۆشی ڕوو بە تەوریز گەڕاوە.

جەعفەر قولیخان گەیشتە ماکۆ و لەتەک حکوومەتی عرووسا موخابەرەی دەست پێ کرد و لەگەڵیان ڕێک کەوت. عرووس قوەتێکی بۆ نارد کە خاکی خۆی پێ ڕزگار کاتەوە. ساڵدات و پۆڵکۆنیک و زابتێکی زۆری عرووسی بردە لای خۆی و

پێویستیی خۆی ئامادەکرد و لە خۆ کۆکردنەوە و سوپا سازکردن دەکۆشا.

ساڵی١٢٢٠ عەباس میرزا کە تەماشای کرد جەعفەر قولیخان ڕۆژ بەڕۆژ هێز پەیا ئەکا و سوپاهێکی بەمەشق فێرکردووی ئامادە کردووە و تۆپ و تفەنگ و موهیمات پێکەوە ئەنێ، لەوە کەوتە ترسێکی تەواوەوە و بۆ بەرابەریکردن و لابردنی لەشکری ڕێک خست.

مەهدی قولیخانی بەگلەر بەگی ئێرەوان و حوسێن قولیخانی حاکمی ورمێ و ئیسماعیل خانی حاکمی خۆی و کەلب عەلیخانی حاکمی نەخچەوان، هەریێک بە سوپاهی خۆیانەوە و عەشیرەتێکی کە لەژێر دەستیانا بوو، بۆ شەڕی جەعفەر قولیخانی موهەییا کردن.

عەباس میرزا حاجی محەمەدخانی قەرەگۆیزی نارد کە لە بەرابەر کەلای «تالین» کەلایەک دروست کا و هەزار کەسی شەڕکەری ئازای تیا دانێت کە ڕێگای هاتن و چوون و دانەوێڵە لە جەعفەر قولیخان گرێ دەن. جەعفەر قولیخان کە لەوە ئاگادار بوو، دەستی بە پێویست ڕێکخستن و سوپاه ئامادەکردن کرد؛ هەتا ساڵی ١٢٢٨ بەوجۆرە ڕای بوارد و هەمیشە لەگەڵ قاجارا شەڕوکێشەی هەبووە، لەگەڵ عرووسا سوێندخۆر بوو.

لەو ساڵەدا بۆ یارمەتیی مستەفاخانی تاڵش چووە شێروان و لە وڵاتی شەکی پێشی بە قاجار گرت و گەلێک کوژتار و ئازاییی نواند.

عەباس میرزا سوپاهێکی ڕێککەوتووی لەژێر فەرمانی پیر قولیخانی قاجارا ناردە سەری و نزیک بەشەکی بوون. جەعفەر قولیخان چووە پێشیان و تەنگەی پێ هەڵچنین. شکستە کەوتە لەشکری قاجارەوە و میقدارێکی زۆرکەمیان ڕزگاربوون و بە پەرێشانی خۆیان گەیاندە ئەردەوێڵ.

عەباس میرزا لەولاوە لەشکرێکی قورسی هەڵگرت و ڕووی لە خاکی شەکی کرد.

جەعفەر قولیخان لە «ئاق ئوغلان» لەشکری خۆی دابەزاند و بە شەو پەلاماری قاجارانی دا و شکا و شکاندی و نایبولسەڵتەنەش لە ئەسپ بەربووەوە و لە چەند جێگای برینداربوو. بە هەزار ئەزیەت خۆی لەو مەیدانە خوێناوییە ڕزگار کرد. ئالەت و ئەسپاب و تۆپ وتفەنگی عەباس میرزا کەوتە دەست کوردان. نایبولسەڵتەنە خراپ شکستەی خوارد و بە پەرێشانی گەیشتەوە تەورێز.

لەودەمەدا عرووسیش لە نەخچەوانەوە ڕوو بە ئێلی موغایر هەڵمەتی برد و دەری ڕێڵدز و قەرەباغ کەوتە دەستیان.

جەعفەر قولیخان هەروەها لەسەر خاکی خۆی و شەکی حوکمڕان بوو. ساڵی ١٢٣٠ ئیسماعیل خانی کوڕی لەسەر شەکی دانا و بۆ خۆی گەڕاوە ماکۆی و لەوێ مرد.

ئەهالیی شەکی سەریان لە ئەمری ئیسماعیل خان سووڕاند. عرووس بە هێزی خۆیەوە دوژمنەکانی ئیسماعیل خانی گرتن و تەفروتوونای کردن. ئیسماعیل خان دەستی بە هێز پەیاکردن کرد. میر ئەسلان خانی برای جەعفەر قولیخان لەگەڵ چەند کەسێکی خۆی پەنایان بردە لای عەباس میرزا .

ساڵی ١٢٤٣ عرووس هەموو ئاوربایەگانی گرت. نایبولسەڵتەنە عەباس میرزا لە خۆی قایمەی شەڕی کرد. لە پاشان لەوێش بەرابەریی پێ نەکرا و کەلای خۆی دا بە میر ئەسلان خانی دنبۆڵی و کردیە حاکم و بۆ خۆشی ڕوو بەسندوز و ساین کەلا هەڵات و بۆی دەرچوو (جلد ئەوەڵ، تەئریخ قاجار، لاپەڕە ٢٠٤ – ٢٠٥).

میر ئەسلان لەتەک «بسقاویچ»ی سەرداری عرووسی موخابەرەی کرد و بەئیتفاق عرووسی بردە نێو کەلای خۆی و بەواسیتەی ئەوانەوە حوکمڕانیی ئەکرد. کە حکوومەتی ئێران و عرووس ڕێک کەوتن، میر ئەسلان هەتا مرد لەژێر ئیدارەی قاجاران حاکمی خۆی بوو. ئەو حکوومەتە کوردییەی پارچە کرد و لە پاشان لەبەر دوولاییی ئیسماعیل خان و میر ئەسلان خان کە هەریێک لەژێر ئیدارەیێکدا دەگەڕان، زۆری پێ نەچوو حکوومەتەکەیان پووچ کرا و هەریێک لەوانە لە ئەولادیان بوون بە مەئمووریێکی یێک لەو دوو حکوومەتانەی زەبەردەست.

١٢- سولەیمانخانی کوڕی میر ئەسلانخانی کوردی دنبۆڵی

کە بابی چووە لای قاجاران، کەوتە ریزەی مەئمووررانی قاجارەوە. هەریەک بە بڵاوی لە دائیرە و لەشکرێکا دەژیان و لە شارەکانی ئێران بڵاو کرابوونەوە.

ساڵی ١٢٦٢ حکوومەتی قاجار سست و پەرێشان بوو. خان و میرانی خوراسان –هەروەکو دێتە گۆتن –لە قاجار ڕووگەردان بوون و هەوای سەربەخۆیی لە مێشکیانا دەجووڵایەوە.

حکوومەتی قاجار لە ئازایی و ئیشگوزاریی سلێمان خانی دنبلی ئەمین بوون و باوەڕیان پێ هێنا کە زۆر چاک پەرا ئەکات؛ ئەویان سەرپشک کرد کە ئەحواڵی میرانی کوردی خوراسانیان بۆ ئاشکەرا کات کە لە چی دەرەجەیەکدا بە هێز و کاربین. بۆ ئەو ئارەزووە کرا بە حاکمی بەستام.

هەشتی مانگی جەمادی دووەم، حکوومەتی بەستام و شاردر لە تەرەف محەمەد شای قاجارەوە درا بەسلێمان خان و مەهدی قولیخانی کوڕی کرا بەوەزیر. لە پێشدا مەهدی قولیخان بەناوی بابیەوە لە تاران دەرکەوت و ڕوو بە بەستام ڕۆیشت و دەستی بە پشکنینی ئومووری کوردی خوراسان کرد.

لە پاشان سلێمان خان ڕوو بەفەیرووزکۆ لە تاران دەرکەوت، لە ڕێگای ڕانیەوە کە جەعفەر قولیخانی کوردی شادی بۆ سەرکێشیی حەسەنخانی سالاری بزاوتەوە و هێندێک تورکمانی گۆگڵان و دەورپشتی کردە هەواداری. سلێمان خان ئەو سەربەهووردەی بۆ تاران نوویسی و ناردی.

سلێمان خان لە فەیرووزکۆوە ڕوو بەخاکی «چاردە و کەلاتە» ڕۆیشت. لەودەمەدا جەعفەر قولیخان چووبووە سەر خاکی نەردین و جاجرم و گرتبوونی. ژن و منداڵی محەمەد حەسەنخانی قاجار کە لەوێ بوون، بەدیلی گرتبوون. محەمەد حەسەنخان بەتەنها سوارەیی خۆی رزگار کرد و ڕوو بە بەستام هەڵات و پەنای بردە بەر مەهدی قولیخان. مەهدی قولیخان بە ئیحترامەوە بۆ تارانی نارد.

سلێمان خان بە پشکنینی خەوانینی کوردی خوراسان چووە بەستام؛ ئومووری بەستامی دامەزراند و چەند قسەهێز (جاسووس)ی بەکرێ ناردە نێو خەوانینەوە و هێندێکی بە پەنهانی ناردە ئوستراباد و بروجەرد. بەوجۆرە زۆرچاک پەرای قاجارەکانی دەکرد و کەم کەمە ئێلەکانیشی ڕام کردن.

ئاسەفولدەولە بۆ هێز پەیاکردن، سالار کوڕی خۆی ناردە لای محەمەد شای قاجاری و نشووری موتەوەلییەتی مەشهەدی وەرگرت و ڕووی لەشار کرد کە میرزا محەمەدخان بەگلەربەگی بە تایبەتی ڕەوانەی خوراسان بکات و ئەمرێکیشی وەرگرت کە سلێمان خانی دنبلی لە بەستامەوە پێنج سەد تفەنگداری سوارە و سەد پیادەی لەگەڵ خات و دوو دانە تۆپیشیان بداتێ، هەتا دەگەنە خوراسان.

لەوەدا فیکری سالار کەمکردنەوەی قووەتی سلێمانخان و زیادکردنی هێزی

خۆی بوو، بەم فیکرە کە زوو بتوانێ بەستام بگرێ. بەڵام سلێمانخان وشیاربوو، زۆر زوو نەخـەڵەتا و دە ڕۆژ دەسـتـاودەسـتی بە مـیـرزا مـحـەمـەدخـانی کـرد و سەربەهووردی بۆ محەمەد شا نوویسی.

شـا ئەمری دایێ کە زوو پێویستیی بۆ ساز بکات و بەڕێی بکا. سلێمان خان وەکو ئەمری پێ کرابوو کردی.

میرزا محەمەدخان کە گەیشتە مەشهەد، بە تەدبیری سالار سوارە و تۆپەکانی ناردەوە و میرزا محەمەدخان لەگەڵ سالار ڕێک کەوت و دەنگی سەربەخۆییان بڵندکرد.

محەمەد شا لەشکری کوردی هەوشار و ساینکەلا و موکریی خواجەوەندی لەگەڵ دوو تۆپ، لە مانگی ڕەمەزانی ساڵی ١٢٦٣ بۆ بەستامی بەڕێکردن.

لەولاوە سالار هەتا سەبزەواری خستە دەست. جەعفەر قولیخانی کوردی شادی بەدوازدە هەزار کوردەوە لە ڕێگای کەلاتە خیچەوە چوو لە قەهیچ لەشکربەزی کرد. لەگەڵ لەشکری موکری سەعاتێک دوور لە بەرابەر یەکتر ڕاوەستان.

محەمەد شا وەڵامی بۆ سلێمانخان نارد کە ئاگادار بێت و ئەگەر نەتوانێ بەرابەریی بکا بەگـژیا نەچێ و بگەڕێتەوە پاش. سلێمان خان لە گەڕانەوەدا خراپەی لە چاکە زیاتر ئەدی، لەبەرئەوە قەراری دا هێندێک لەشکر لە بەستام و هێندێکیش لە کەلای قاسماوە دانێت و ئەوەی بەدەستەوە ماوە لە مەیداندا لەگەڵ جەعفەر قولیخان شەڕی پێ بکات و ئەگەر شکا لە یێکێک لەو کەلایانەدا خۆی بگرێتەوە.

لەودەمەدا قسەهێزێک چووە لای سلێمانخان و پێی وت کە چوار کوردی کوداری کە لە گوندی ئەبر بەستام دادەنیشن، لەگەڵ جەعفەر قولیخان ڕێک کەوتوون کە ئاور لە جبەخانە بەردەن. سلێمانخان دەزبەجێ هەر چواری گرتن.

ئیبراهیمخانی سەڵماسی و مەجیدخانی موکری، لەشکریان بردە بەرابەر جەعفەر قولیخان و ڕاوەستان و شەڕ و کوژتاریان دەست پێ کرد. ئەسپی مەجیدخان کوژرا و لەم شەڕەدا مەهدی قولیخانی دنبلی زۆر ئازایانە شەڕی کرد و سەرکەوت.

ساڵی ١٢٦٦ سلێمانخان بوو بەحاکمی (توربەت) کە شارێکی قیتعەی

خوراسانە. ئەو بنەماڵە گەورە کوردە لە حوکمڕانی و سەربەخۆییەوە بوون بە نۆکەر و مەئمووری قاجاران.

١٣- مستەفاخانی کوردی شێروان

بابوباپیری مستەفاخان لەسەر خاکی شێروان حوکمڕان بوون و بەئازایی و سەربەخۆیی ئەژیان و لە تەک هەوشاری و زەندەکانا بە ئیدارەیەکی باش ڕایان ئەبوارد.

ساڵی ١٢٠٩ پریشکی فیتنەی قاجار هەروەکو ئومەرای کوردەکانی دیکەی سووتاند، وە لە مەستەفا خانی شێروانیش کەوت.

ئاقا محەمەدی قاجار لەشکرێکی لە ژێر فەرمانی مستەفاخانی قاجاردا ناردە سەر شێروان. کوردەکان بۆ پێشگرتن دەرکەوتن و لە دوای شەڕ ڕوو بە چیا بەرزەکانی شێروان کشانەوە. لەشکری قاجاڕ کەوتە نێو شێروانەوە و دەستیان بە کوژتار و تاڵانی ئەهالی کرد و گەلێکیان دێهات سووتان. گەورە و سەرکردەی کوردی شێروان و شەکی بە زنجیرکراوی بۆ تاران ناردران.

ئاقا محەمەدی قاجاڕ لەو دەمەدا لە تەرەف گەنجە بوو. مستەفاخانی قاجاڕ گەلێک دیل و دیاریی هەڵگرت و بۆ لای ئاقا محەمەد چوو و کەوتە ڕێگا. مستەفاخانی شێروان بە لەشکریکی لە دەستیا مابوو، لەسەر ڕێگایا ڕاوەستا و پێشی بە قاجاڕان گرت. کە نزیکبوونەوە دەستیان بەقاجار کوژتن کرد. مستەفاخانیان گرت. کوژتیان و چەند ماڵ و ئەسپاب و دیلێکی کە پێیان بوو، وەریان گرتەوە و لە سوپاهی قاجاریش کەسێکی لێ ڕزگار نەبوو؛ هەمووی وەبەر شیری کوردان کەوت.

ئاقا محەمەد کە لەوە ئاگادار کرا چووینی بۆ سەر مستەفاخانی شێروان بە پێویست زانی. عەلی قولیخانی قاجاری بەدەستە لەشکر و تۆپ و موهیمماتەوە ناردە سەر شێروان.

مستەفاخان لە خاکی «فنداغی» پێشی بە قاجاران گرت و شەڕ و کوژتاریان هەڵایساند و لە دوای خوێنڕێژییێکی زۆر عەلیخان وەتەنگ هات و شکا و بە پەرێشانی هەڵات.

مـسـتـەفـاخـان دەسـتی بە دامـەزراندنەوەی خـاکی شـێـروانی کـرد و لەگـەڵ حکوومـەتی عرووسا بینای موخابەرەی دامەزراند. ساڵی هەزار و دووسەد و یەک پەیمانی لە تەکا بەست و هێزێکی زۆری لە ساڵدات، لە تۆپ، لە پێویستی و لە زابیتی بردە لای خۆی و دەستی بەدەستوور فێرکردنی سوپاهی کورد کرد. ئەوەڵ ساڵێک ڕاوەستابوو.

لە ساڵی هەزار و دووسەد و دوازدە ئیمپراتۆری عرووس مرد و نەختێک پشێوی کەوتە عرووسییاتەوە. ساڵداتێکی لە شێروان بوون؛ بە ناچاری گەڕانەوە دوایی و شێروانیان بەر دا و مستەفاخان بە تەنها لەگەڵ ئیدارە خەریک بوو؛ بەڵام ڕابیتەی لە تەکیا هەر مابوو.

ساڵی ١٢١٨ سەردار سوپاهی عرووس «ئیشپەخدەر» لە گەنجەوە ئیتفاقنامەیەکی بۆ مستەفاخان نوویسی و ناردی. دووبارە یێکەتیان تازە کردەوە و پەیمانی کرد کە لە هەموو دەمێکا دەتوانی یاریدەی بدا. لە مستەفاخانی خواست کە بچێتە شێروان و ئومووری لەشکری بۆ دامەزرێنێت.

ئیشپەخدەر بە لەشکرێکی قورسی عرووسەوە ڕوو بەشێروان کەوتە ڕێگا. نایبولسەڵتەنە لەوە کەوتە ترس و ئەندێشە. لەشکرێکی ڕێککەوتووی لەژێر فەرمانی پیر قولیخانی قاجاری سازکرد. حوسێن قولیخانی قاجار، عەسکەرخانی کوردی هەوشار، ئەحمەدخانی کوردی مەقدەم، بەگلەربەگی تەورێز و مەراغە، بەتۆپخانە و ئەسپاب و موهیمماتەوە ناردران. عەباس میرزا بۆ خۆشی بە سوپاهێکی گرانەوە لە ڕێگای ئەردەوێڵەوە ڕۆیشت.

حوسێن قولیخان قاقەزێکی لە ئیشپەخدەر نویسی کە مولاقاتی بکا بۆ ڕێککەوتن و مەشوەرەت بەیەکتر بکەن. ئیشپەخدەر قبووڵی کرد و لە جێگایێکا چاویان بە یەک کەوت. حوسێن قولیخان ئیشپەخدەری کوژت و سەرەکەی بۆ فەتالی شای قاجار بەدیاری نارد.

مستەفا خانی شێروان کە تەماشای کرد ناتوانێت پێش بەسێلاوی بەڵای قاجاران بگرێت، تەدبیرێکی چاکی کەوتە بیرەوە. قاقەزێکی لە ئەحمەدخانی کوردی مەقدەم نویسی و لەبەر کوردایەتی لێی ئەمین بوو؛ قەراری لەگەڵ دا لە کەنار چۆمی «کەڕ» دیدەنیی بکا. ئەویش بەو دڵئەمین بوو، چوو چاویان پێک کەوت.

ساڵی ١٢٢٠ ئەحمە خانی مەقدەم بوو بە ناوبژی مستەفاخان و نایبولسەڵتەنە و پێکی هێنان. مستەفاخان خۆی لە شەڕی قاجاران پاراست و گۆشەگیربوو؛ بەڵام ڕابیتەی لە عرووس نەبڕی.

ساڵی ١٢٢١ مستەفاخان دیسان لەتەک عرووسا ڕێک کەوتەوە و ئیسماعیلخانی برای خۆی و سوپاهێکی باشی هەڵگرت و چووە سەر چۆمی «کەز» و ئیسماعیلخانی برای نارده شەڕی قاجاران.

لەولاوە نایبولسەڵتەنە لەشکرێکی لەگەڵ حوسێنخانی سەردارا نارده سەر مستەفاخان و هەردوولا بۆ شەڕکردن ڕیز بوون و تۆپ و تفەنگ کەوتە کار و خوێنێکی بێ ژمار ڕژا. قاجار نەشیان خۆ ڕاگرن و بەشکاوی و پەرێشانی گەڕانەوە. نایبولسەڵتەنە لە پڕێکا گەیشتێ و نەجەف قولیخانی کوردی گەڕووسی نارده کەڵای «فیت» کە جێگای ئەمارەتی مستەفاخان بوو، تاکو گفتوگۆی لە تەکا بکا و بناغەی ئاشنایی دامەزرێنێت. بەهەر جۆرێک بوو نەجەف قولیخان مستەفاخانی تێ گەیاند و لەگەڵ نایبولسەڵتەنە پێکی هێنان. مستەفاخان بۆ دڵپاکی محەمەد عەلی بەگی خاڵۆزای خۆی نارده لای عەباس میرزا.

عەباس میرزا سوڵحێکی بە فێڵ کرد و مستەفاخانی خەڵەتاند و لەناکاو لنگی دا سەر شێروان و کەڵای شێروانی گرت و ئەهالییەکی تێدا بوو کوژتنی و چووە سەر قەبیلەی مورادخانی کورد -کە شەش هەزار ماڵ بوون- هەمووی بارکردن و ناردنیە موغان.

مستەفاخان فێڵێکی وەبیر هاتەوە. کە سەلیم خانی شەکی لە قاجاران فریو دا و بیخاتە سەر هەوەسی شەڕ لەگەڵ قاجارانا. قاقەزێکی لێ نوویسی ئاگادار بێ کە حەسەنخانی برای سەلیمخان لە تەرەف عەباس میرزاوە بۆ گرتنی سلیمخان تەعیین کراوە.

سەلیمخان لەوە ئەندێشەی کرد و میللەتی خۆی هەڵگرت و چووە کێوی گوڵشەن گورسەن.

نایبولسەڵتەنە بە هەزار کێشە و ئەزیەت خەریک بوو دڵی سەلیمخانی دامەزرێنێتەوە و ڕامی کات. هەتا نایبولسەڵتەنە لەگەل سەلیمخان خەریک بوو کە لە دەست دەرنەچێت، مستەفاخان لە خۆکۆکردنەوە و هێز پەیداکردن دەکۆشا،

گەلێک کەسی لەژێر ئاڵایدا کۆبونەوە و زۆر هێزیشی وەخڕ کرد.

نایبولسەڵتەنە کە لەوە ئاگادار بوو، بەناچاری دەستی لە شێروان بەر دا.

مستەفاخان ناردی دوو هەزار ساڵدات و چوار تۆپ و چەند پۆڵکۆنیکێکی هێنا لای خۆی و لەگەڵ کوردەکانی ساڵیان بناغەی دامەزراند؛ ئاشنایەتی و دۆستیی خستە پیشەوە و هینانیە ژێر حوکمەوە.

مستەفاخان لەشکرێکی هەڵگرت و چووە سەر خاکی «جەواد»، بەهەر جۆرێک بوو گرتی و لنگی دا سەر پیر قولیخانی قاجار و بە شەوەیخونبردن میللەتی خۆی لە دەست رزگارکردن و پیر قولیخانی شکاند و گەلێک تالانی لێ گرت و کوژتارێکی زۆری لێ کرد.

میر باقیربەگ برای مستەفاخان هەواداری قاجارەکان بوو؛ بە لەشکرێکەوە ناردرا کەلا و شاری ساڵیان بەخێو کا. ئاگای لە شکستەی پیر قولیخان و دەستدرێژی مستەفاخان بەسەر ساڵیاندا نەبوو. بەهەوایێکی ئازادەوە ڕوو بەساڵیان چوو، لە ناکاو کوردی تاڵش کە بۆ یارمەتیی مستەفاخان دانیشتبوون، میر باقیربەگ و لەشکرەکەیان بەدیل گرت.

ئەو بزووتن و شەڕ و کوژتارەی کە مستەفاخان ئەیکرد، چاوی قاجارەکانی شکاند؛ وە لەو کەلێنەدا «نەبلیسین» ناو سەردارێکی عرووس چووە سەر باکۆ و بە زۆر گرتی و قاجاری لێ دەرخست. عرووس لە هەموو لایێکەوە پەلاماری قاجارەکانیان ئەدا دەریان دەپەڕاندن.

مستەفاخان بەکەم چاغێک ساڵیان، موغان و شەکی خستە دەست خۆی. سەلیمخانی لەگزی بۆ بەرابەری لەشکرکێشی کردووە و لە دواییدا هەڵات و ماڵ و منداڵی خۆی ڕزگارکرد و چووە تەورێز.

مستەفاخان قاقەزێکی لە خانی تاڵش نویسی کە ئێلی شێروان و موغان و «ڕوودەبار»، لە تەرەف قاجارەکانەوە لە وەتەنی خۆیان باریان پێ کردبوون و دوورخرابوونەوە، داوای لێ کرد و بۆی نوویسی ئەگەر وا نەکا سێسەد کەس خزم و خۆێشی مستەفاخانی تاڵش کە لە لای ئەوە دەیانکوژێت.

مستەفاخان سەربەووردەکەی لە عەباس میرزا نوویسی و بەزبان خۆشی، خانی شێروانی ڕاگرت و نەیهێشت دڵگیر و ڕەنجیدە بێت.

مستەفاخانی شێروان بەوجۆرە لەگەڵ مەملەکەتداریی خۆی و ئیتفاقی لە تەک عرووس و دوژمنی لەگەڵ قاجار و دۆستی لەگەڵ ئومەرا و دراوسێ و سەردارە کوردەکانا ڕای دەبوارد.

ساڵی ١٢٢٤ مستەفاخانی تاڵش بۆ یێکەتی و یاریدەدان لەگەڵ خانی شێروان موخابەرەی دەست پێ کرد. مستەفاخانی شێروان لە بنەماڵە و گەورە پیاوەکانی شێروان، عومەر سوڵتانخان ناوێکی هەڵبژارد و ناردیە تاڵش کە بناغەی ئاشنایەتی توند کا. عومەر سوڵتان لەگەڵ میر حەسەنخانا قسەگیر نەبوو؛ میر حەسەنخان عومەر سوڵتانی کوژت؛ هەروەکو لە باسی مستەفاخانی تاڵشا گوترا.

مستەفاخانی شێروانی بناغەی ئاشنایەتیی لەودەمە نازکەدا تێک نەدان و دۆستی پەیداکردن و دەستی لە خوێنی عومەر سوڵتان خان هەڵگرت و تیپێکی هەزار کەسیی ئازای تفەنگ بە دەستی بۆ کۆمەگی ناردە تاڵش کە لە ژێر فەرمانی مستەفاخانی تاڵشا شەڕ لەگەڵ قاجار بکەن.

فەتالی شای قاجار لەولاوە فەرەجولڵاخانی بە سوپاهێکی زلەوە ناردە سەر مستەفاخانی تاڵش. لە پاش گەلێک شەڕ و کوژتار ئەمیر گۆنەخانی کورد بە ناوبژی کەوتە نێوانی. فەرەجوللا دەستی هەڵگرت و گەڕاوە شێروان، بە ئازادی و سەربەخۆیی بوو بە حاکم.

ساڵی ١٢٤١ حکوومەتی عرووس و قاجار نێوانیان ئاڵۆز بوو. موجتەهیدانی شیعە فتوای غەزایان دا. فەتالی شا لە پێش هەموو چتێکا دیوارێکی توندی وەکو مستەفاخان لە پیش لابردنی بە فەرز زانی. ئەمری دا لە هەموو گۆشەیێکی ئێرانەوە سوپاه کۆکرانەوە و ئەردەوێڵیان کردە لەشکربەز. ئەوەندەی لە هێزی قاجاراندا بوو لە ئەردەوێل کۆ کرایەوە.

مستەفاخان لەولاوە خۆی کۆکردەوە و پێویستانی ساز کرد و داوای کۆمەگی لە عرووس کرد. حکوومەتی عرووس موهیمات و ئەسپابێکی زۆری ناردە تخووبی شێروان. لە هەموو نوقتەیەکی شێروانا شەڕ و کوژتار هەڵایسا. قاجار و شێروانی بە تۆپ و تفەنگ ئاورباران یەکتریان دەکرد. عرووس کەوتە ترسەوە و ناردی ئۆردووێکی تەواو ساڵداتی هێنا و خزاندیە نێو خاکی شێروانەوە. هەموو بەرابەر بە قاجار ڕاوەستان و دەستیان بە شەڕ و کوژتار کرد.

مستەفاخانی شێروان و محەمەد حوسێن خانی کوردی شەکی، لەشکری کوردەکانیان هەڵگرت و ئەلگساندەر میرزا والی گورجستان بە ئالەت و تۆپ و تۆپخانە و ساڵداتێکی زۆرەوە ڕوو بە مەیدانی شەڕ چوو.

حاجی محەمەدخانی کوردی قەرەگۆیز کە هەواداری قاجار بوو، لە تەک مستەفاخانا ڕێک کەوت و چووە لای. لەولاوە قاجارەکان مەهدی قولیخانی کوردی جوانشێریان لە ڕێگای موقری و خاکی بەرگشاتەوە بۆ پێش مستەفاخان بەڕێ کرد.

کورد و عرووسێکی بۆ بەخێوکردنی خاکی شووشی کە لە تەرەف مستەفاخانەوە دانرابون لە نزیک کەلای شووشی لەگەڵ شازادە ئیسماعیل میرزا بەشەڕ هاتن و لە هەردوولا کوژتاری بێژمار کرا و شازادەش بە نیوە شکان گەڕاوە.

فەتالی شا میر حەسەنخانی کوڕی مستەفاخانی کوردی تاڵشی کە هەواداری بوو، بۆ شەڕ ئامادەی کرد و ئاقا سلێمانی کوردی گەیلانی بە تیپی شکاکەوە لەگەڵ خست و ڕوو بە کەلای لەنگەران بەڕێ کرد؛ میر حەسەنخان بە زۆر ئەو کەلایەی گرت. ئەو کەلایە چاردە ساڵ لەوەپێش شەوی نۆی موحەڕەم کەوتبووە دەست مستەفاخانی شێروان؛ هەر بەوجۆرە شەوی نۆی موحەڕەم کەوتە دەست میر حەسەنخانی تاڵشی.

فەتالی شا ئەمری دا کەلای لەنگەرانیان بە جارێک ڕوخاند. میر حەسەنخان لە لەنگەرانەوە ڕوو بەساڵیان ڕۆیشت و ئەویشی گرت. سەد هەزار خەروار ئاردی کە مستەفاخان بۆ لەشکری بە تێشوو دانابوو، کەوتە دەست میر حەسەنخان (جلّد ئەوەڵ، تەئریخ قاجار، لاپەڕە ١٩٤).

میر حەسەنخان دوازدەی موحەڕەمی ئەو ساڵە بە ئەمری فەتالی شا بوو بە حوکمڕانی تاڵش.

هەروەکو گوترا مستەفاخانی شێروان بۆ هێز پەیداکردن چووبووە گەنجە و لەشکر و سوپاهێکی قورسی کۆ کردەوە و ئەلگساندەری والیی گورجستانی هەڵگرت و چووە سەر قاجاران و بە زۆری خۆی خاکی شێروانی ئەستاندەوە.

فەتالی شا لەشکرێکی لەژێر فەرمانی حاجی محەمەد خانی قاجاردا بە تۆپ و جبەخانەوە نارده سەر مستەفاخان. لە نزیک ساڵیان مستەفاخان چوو پێشی گرت

و له جـێگایـێکی پێی ئـەڵێن «جـەواد» بە تۆپ و تفـەنـگ یەکـتـریان ئاوربـاران کـرد. قـاجـار شکان و هـەڵاتن؛ مـسـتـەفـاخـانیش خـاکی خـۆی لە دوژمن خـاوێن کـردەوە و ئالەت و ئەسـپـابێکی زۆری دەست کـەوت. شـێروان بۆ مـسـتـەفـاخـان و شـەکی بۆ محەمەد حـوسێن خان خاوێن کرانەوە و هـەریێک لەسـەر خـاکی خۆیان دامەزرانەوە و لەگەڵ عرووسـا موتەفیق بوون و لەژێر ئیدارەیێکی چاکا دەستیان بە حـوکمڕانی کرد.

قـاجـارەکان بـەو شکسـتـەیە تەنگاوبـوون و تەمـای ڕێککەوتنیـان کـرد و پیـاوانی زانایان خستە نێوانی کە ڕێکیان خات. مستەفاخان بە گوللە جوابی دانەوە.

فەتالی شـا کە تەماشـای کرد سولْح ناکرێ، ئەمری دا پەلاماری کەلای شووشی بدرێ و بخرێتە سەر شاری باکۆ.

لەشکری قاجار ٢٤ی موحەڕەم لە ئەردەوێڵ دەرکەوت و ڕوو بە شێروانە ئاژۆتی.

فــەتـالی شــا بیــست هـەزار کــەسی بە تـۆپەوە ســاز کــرد و لـە ژێر فــەرمــانی ئاســەفولدەولـەدا لەگەڵ نایبـولسـەڵتـەنە بۆ سـەر کەلای شـووشی ناردن و دوو هـەزار تومـەن دراوی پـێ دان کـە لە پێویسـتـیی خـەرج کـەن. نایبـولسـەڵتـەنە بـەو هێزەوە کەوتە ڕێگا.

مـسـتـەفـاخـان کـە لەوە ئاگـادار بوو هـاواری لە عـرووس کـرد کـە یاریدەی بدات. «مـەدەدۆف» ناو گـەورەیێکی عـرووس بـە چل هـەزار سـاڵدات و قـازاخ و ٢٠ تۆپ و جـبــەخـانەیێکی قـورسـەوە بـەهاوارییـەوە چوو و دەست بە شـەڕ و کـوژتـار کـرا. وەلیعەهدی قاجاریان شکاند و پەرێشانیان کرد.

مستەفاخان بەلەشکری کوردانەوە بەرەو نایبولسەڵتـەنە ڕۆیشت و شـەڕ گەرمەی تێ کـەوت و کـوردەکـان تەنگەیان بـە نایب ولسـەڵتـەنە هـەڵچنی و شکانـدیان و بە هـەزار ئەزیەت و پەرێشانی ڕوو بە تەورێز گەڕاوە.

مـستـەفا خـان تاڵان و ئەسـپابێکی زۆری دەست کەوت و گـەلێک قاجـاری بە دیل گرت و گەڕاوە جێگای خۆی و دەستی بە ڕێکخستنی ئوموور کردەوە.

مـەدەدۆف لە مـانـگی جـەمـادی دووەمـدا لە ئاراز پەڕیەوە کـە ئێلەکـانی قـەرەباغ ببـاتەوە جـێگای خـۆیان. نایبـولسـەڵتـەنە ناچاربوو لـەشکرێکی نـاردە پێـشی کـە نەهێڵێت؛ بەڵام زستان و بەفر نەیهێشت شـەڕ بکرێ.

شێروان بەوجۆرە لەژێر حوکمڕانی مستەفاخان و ئیدارەی عرووسا ماوە، هەتا کەم کەمە ئەو حکوومەتە بچووکەی کورد پووچ کراوە.

١٤ – ئەمیر نەسیرخانی کوردی هەکاری

ئەمیر نەسیرخان کوڕی مستەفاخانی میری هەکارییە. چونکە بابی لەگەڵ حکوومەتی قاجارانا ڕێک کەوتبوو، نێوانیان تێک چوو و بەگژ یەکدا چوون. باب لە دەست کوڕی وەتەنگ هات.

ساڵی ١٢٣٥ حکوومەتی عوسمانی و قاجار لەسەر عەشیرەتانی «حەیدەران و سپیکان» بەشەڕ هاتن. کوردی هەموو وڵاتی وان و بایەزید و ئەرزەڕۆم و مووش و بتلیس، لە ژێر پێیانا پلیخانەوە.

نەسیرخان لەودەمە خوێنینەدا بووە بەرهەڵستی خاکی هەکاری، وە لە پشێویی تورک و قاجاری پارازت. بەڵام مستەفاخانی باوکی دەیەویست بکەوێتە ژێر چاودێریی قاجارانەوە.

ئەمیر نەسیرخان بە کۆمەگی عوسمان بەگی کوردی هەرتووشی لەشکرێکی قورسی لە کوردی وان و هەکاری کۆکردەوە و چووە سەر خاکی سەلماس و خۆی و کوژتارێکی زۆریان لە قاجاران کرد و خاکەکەیان خستە دەست خۆیان.

ساڵی ١٢٣٧ نەسیرخان و عوسمان بەگ هەزار پیاوی شەڕکەریان هەڵگرت و لە چیاکانی هەکاری ڕوو بە دەشتێ چوون. نایبولسەڵتەنە لەشکرێکی نارده پێشیان. سەرداری لەشکر یووسف خان بوو؛ کورد و قاجار بەگژیەکدا چوون. لە دوای گەلێک کوژتار ئەمیر نەسیرخان شکا و ڕوو بە کێوەکان هەڵات. لە نێوانی ئەمیر نەسیرخان و یووسفخانا چەند شەڕێک کرا؛ بەڵام مەرگ مۆڵەتی نەدا و ئەمیر نەسیر بە مردن مرد.

مستەفاخان لەگەڵ قاجاران ڕێک کەوت و چووە تەورێز و گەڕاوە پایتەختی ئەمارەتی خۆی کە «باش قاڵان» بوو.

نایبولسەڵتەنە خوازبێنیی کچی مستەفاخانی کرد بۆ وەلیعەهد محەمەد میرزا، کە لە دوای فەتالی شا بوو بە پادشا. مستەفاخان وەلیعەهدی کردە زاوای خۆی و بە جارێک لە تەکیانا ڕێک کەوت.

١٥- ئەمیر گۆنەخانی کوردی زەعفەران

ئەو ئەمیرە کوردە لە چاغی زەندەکان حاکمی «خەبوشان» بوو. لە سەرکەوتنی قاجاردا گۆشەگیریی کرد.

ساڵی ١٢٠٥ ئاقا محەمەدی قاجار لەتەک ئەمیر گۆنەخاندا خەریک بوو بیخاتە دەست؛ نەشیا.

ساڵی ١٢٠٩ ئاقا محەمەد چووە خاکی خوراسان. ئەمیر گۆنەخان لە خاکی «ئەرغیان» چووە کنی و حوکمڕانیی خەبوشانی پێ داوە.

ساڵی ١٢١٣ فەتح عەلی شای قاجار چووە مەشهەد. ئەمیر گۆنە لە شاری چناران دیدەنیی کرد و گەڕایەوە؛ زۆری پێ نەچوو میرزا شەفیعخان سەدری ئەعزەمی قاجار بۆ خوازبێنیی کچی ئەمیر گۆنە بۆ شازادە حوسێن عەلی میرزا مارەیان کرد و بردیانە تاران. ئەو ئەمیرە کوردە بەوجۆرە هەتا ساڵی ١٢٢٨ لەگەڵ حوکمڕانیی خەبوشان و ئیدارەکردن خەریک بوو. زۆر موحتەرەم و قسە ڕەوا بوو. ڕۆژ بەڕۆژ نفووسی زیاد دەکرد و داراتر دەبوو. لەوساڵەدا ڕەزا قولیخانی کوڕە گەورەی کەوتە سەر هەوەسی حوکمڕانێکی سەربەخۆ و هەموو گەورە و سەردارە خێڵەکانی کورد و خەوانینەکانی خوراسانی کردە هاودەنگ و لە قاجاران بڵندبوو. لەو نێوانەدا ئەمیر گۆنە دووچار بە ئەزیەت کرا، هەروەکو دەگوترێ.

ساڵی ١٢٣٠ی مانگی جەمادی دوو، فەتالی شا لەشکرێکی لەژێر فەرمانی ئیسماعیلخانی دامغانیدا ناردە سەر خەبوشان. هەوادارەکانی ئەمیر گۆنەخان لە ئیسحاقخانی قەرایی، قۆجەخانی کەیوانی، بەگلەرخانی چاپش بوون و سوێندیان لەگەڵ خواردبوو، پێشیان بە سوپاهی دوژمن گرت و شکاندیان. ئەمیر گۆنەخان بۆ ناوبژی چووە تاران و گەڕاوە. بۆ بناغە دامەزراندن، ڕەزا قولیخانی کوڕی و نەجەف عەلیخانی کوردی شادی ناردنە تاران و ئیتفاقێکی بچووکیان کرد و گەڕانەوە.

ساڵی ١٢٣١ حکوومەتی قاجار لەشکری ناردە سەر خەبوشان. ئەمیر گۆنە خان چووەکن سەرداری لەشکر و نەیهێشت شەڕ بکرێ و گەڕاوە.

ڕەزا قولیخان لە بابی ئەمین نەبوو؛ گرتی و حەپسی کرد. لە پاش دوو ساڵ بەئیتفاق و تکای سەدری ئەعزەمی قاجاران ئەمیر گۆنەخان ڕزگار بوو.

١٦- ڕەزا قولیخانی کوڕی ئەمیر گۆنەخان

ئەو دلێـرە کوردە هـەمـیشــە لە جـەور و زوڵمی قـاجـاران دڵگیر و ڕەنجـیدە بوو. لەگـەڵ هـەمـوو گـەورەکـانی کـوردی خـوراسـانا ڕێک کـەوت و بە پەنـهـانی کـردنیـە هـەواداری خۆی کە لە چنگ حکوومەتی قاجاران ڕزگاربن.

ڕەزا قـولیـخـان لەژێرەوە هـەمـوو خـاکی خـوراسـانی خـسـتـە ژێر حـوکـمـیـەوە، بە گەورە و بچووکی ئەو خاکەوە کەوتنە ژێر فەرمانی ڕەزا قولیخانەوە. دەستی قاجار لە خوراسانا کورت بوو.

والیی خوڕاسـان محـەمـەد وەلی میرزای کوڕی فـەتالی شا بوو. گەورەکانی کورد بۆ تارانیـان نوویسی کـە ئەو پیاوە بەکار نایەت و لای بەن. ڕەزا قـولیـخـان ناردیە دووی هـەمـوو خـەوانینی خـوراسـان و گـەورە و کـەیخـودایانی کـورد. لە دەشـتی گورگان کۆبوونەوە. ڕۆژی چوارشـەمـە ٢٧ی شـەعبـانی ١٢٢٨ هـەموویان بۆ ڕەزا قـولیـخـان سـوێندیان خـواردبوو. بەیێکیـەتی ئیـتـفـاقـێکی تەواویان گـرێ دا کـە حکوومـەتێکی کـوردی نەشـتـمـانی (وطنی) لە خـاکی خـوراسـان دامـەزرێنن و ژێر حوکمی کەس قبوڵ نەکەن. قاچار لە خاکی خوراسان دەرخەن.

لەسەر ئەو ئیتفاقە دەستیان بە سەرکێشی کرد، ناردیان دراو و ئەسپی فەتالی شـایان برد، مـاڵات و ڕەوە ئەسپی شـازادەیان تاڵان کـرد و قـاجـارەکانیـان وەتەنگ هێنا (جلد ئەوەڵ، تەئریخ قاجار، لاپەڕە ١٣٤).

حکوومـەتی قـاجـار لەشـکرێکی قـورسی ناردە سـەر ڕەزا قـولیـخـان. شـەوی شەممەی مانگی ڕەبیعی دوو ١٢٢٩ لەشکری کورد پەلاماری قاجاریان دا. لە دوای گـەلێک کـوژتار و تاڵان کـە ڕۆژ بووەوە بە تۆپ و تفـەنگ بەرابەر ڕاوەسـتـان. کوردەکان زۆر بـە گەرمی تێ کۆشـان. سـەردار لەشکری قاجـار ئیـسـماعیل خـانی دامـغـانی شکسـتـەی تێ کـەوت و تەنگەی پێ هـەڵچنرا و هەڵات. فـەتالی شـا جـاری دووەم لەشکرێکی دیکەی سـاز کرد؛ بەڵام چونکە محـەمـەد زەمـان خـانی قـاجـار سەرکێشیی کرد، نەشیا ئەو لەشکرە بنێرێتە سەر کوردەکان. کوردەکان بەجارێک خاکی خوراسانیان خستە دەست خۆیان. تەنها شاری مەشـهەد لە دەست والیدا مابوو؛ ئەویش هەموو ڕۆژێ لە دەست کوردەکانا وەتەنگ هێنرابوو. ڕەزا قولیخان ناردی لەگەڵ خانی خارەزما ئیتفاقی گرێ دا و سوێندی پێ خوارد.

ساڵی ١٢٣٠ حکوومەتی قاجار لەشکرێکی قورسی نارده سەر خەبوشان.

ڕەزا قولیخان پێشی پێ گرت و بە شەڕ و کوژتار، ڕۆژی هەشتی شەعبان لەشکری قاجاڕی شکاند و تاڵان و دیلێکی زۆری دەست کەوت. لە دوای ئەو هەموو شەڕە، فەتالی شا، بە موورادی هاتوو حکوومەتی بۆ تەسدیق کرد کە ڕەزا قولیخان حوکمڕانی خەبوشان و نەیشاپوور و شارەکانی دەوروپشتی بێ و نەجەف عەلیخانی کوردی شادی وەزیری بێ و محەمەد وەلیخان حاکمی مەشهەد بێت. ئەو حکوومەتە لەتەک قاجارانا ڕابیتەی هەبێ و فەتح عەلی شای قاجار بە پادشاهی بناسن و سکە و خوتبە بەناوی هەردووکیان بێت. کە ئەو ئیتفاقە ڕێک خرا، هەیئەتی سوفەرای تاران، چوونە خەبوشان و بناغەی ئیتفاقیان توند کرد و گەڕانەوە.

ڕۆژی ٢٢ی مانگی شەوال، ڕەزا قولیخان و نەجەف عەلیخان بۆ دیدەنیی فەتالی شا چوونە تاران و بە ئیحترامەوە پێشوازی کران و ئیتفاقنامەیەکی لە نێوانی قەرار درابوو، دووبارە لەسەری ڕێک کەوتنەوە و گەڕانەوە خەبوشان.

ساڵی ١٢٣١ شازادە چووە سەر کەلای «ڕادەگان و دەرەجز» کە خاکی کورد بوو. ڕەزا قولیخان کۆشا کە ئیتفاقیان تێک نەچێت، بێ سوود بوو. ئەمیر گۆنەخان هەڵات چووە لای شازادە، ڕەزا قولیخان لەشکری هەڵگرت و پێشی بە شازادە گرت و وەتەنگی هێنا و شکاندی و بابیشی بەدیل گرت و بردی حەپسی کرد. ڕەزا قولیخان ناردی لەگەڵ حاجی فەیرۆز خانی والی هیراتا ئیتفاقی کرد.

ساڵی ١٢٣٢ حکوومەتی قاجاڕ شوجاعو لسەڵتەنەی بە سەفیری نارده خەبوشان ٢٠ی جەمادی یەک ڕەزا قولیخان پێشوازیی کرد و بردیە خەبوشان؛ دووبارە ئیتفاقیان گرێ داوە. شوجاعو لسەڵتەنە خواهیشتی لە ڕەزا قولیخان کرد، بۆ چوونە سەر هیرات کۆمەگیان بکا، ئەویش پەیمانی پێ دا.

ساڵی ١٢٣٣ فەتح خانی وەزیرلئەعزەمی ئەفغانی چوو هیراتی گرت و وەڵامی نارده لای ڕەزا قولیخان کە ئیتفاقی لە گەڵا بکات. بۆ چوونە سەر مەشهەد ڕێک کەوتن (جلد ئەوەڵ، تەئریخ قاجار، لاپەڕە ١٥٨).

فەتح خان لەولاوە و لەشکری کوردیش لەم لاوە چوونە سەر مەشهەد. لەو دەمەدا حکوومەتی قاجار لەشکرێکی قورسی لە تارانەوە نارده کۆمەگی شازادە. لە دوای

گەلێک کوژتار، هەردوولا بەماملەت پێک هاتن. موئتەمەری هەردوولا کە میحراب بەگ و شەرەفخان بەگی کوردی شادی بوون، لە تەرەف کوردەکانەوە بە مەندووبی لەگەڵ شازادە محەمەد تەقی میرزا، لەسەر دەستووری پێشوو رێک کەوتنەوە، بەڵام قاجارییان فێڵیان کرد. لە لایێکەوە بۆ مامڵەت مەجلیسیان گرت و لە لایێکی دیکەوە دە هەزار شەڕکەریان ناردە خەبوشان کە بیگرن. لەودەمەدا ڕەزا قولیخانی کورد چووبووە «تەربەت». خەبوشان لە سوپاە چۆڵ بوو، فەتالی شای قاجار دەورەی خەبوشانی گرت و وەتەنگی هێنا. ڕەزا قولیخان هەرچەندەی کۆشا لە دەرەوەی خۆی بگەێنێتە نێو شارەوە مومکینی نەبوو، ناچار ڕوو بە کەڵای شێروان چوو؛ تێیدا دانیشت. بیستی رەمەزان سەدرەلئەعزەم لە تەرەف فەتالی شاوە چووە لای ڕەزا قولیخان کە خۆی تەسلیم کا نەبوو. لە دوای ئەوە شار و دێهاتی دەورەی خەبوشان لە تەرەف قاجارەوە تالان کران و کوژتارێکی قورس کرا و ئاوایی سووتاندران. لە مووەدەتی سێ ڕۆژا هەموو وڵاتی خەبوشان وێران کرا و کەلای شیروان و خەبوشانیش بە تۆپ و تفەنگ ئاورباران کرا. (جلد ئەوەڵ، تەئریخ قاجار، لاپەڕە ١٦٤).

ڕەزا قولیخان لە هەموو لایێکەوە لەگەڵ شەڕ خەریک بوو. گەورەکانی کورد کە لە لای فەتالی شا بوون، لەگەڵ شا گفتوگۆیان کرد کە ژن و منداڵ و هەژار، بەبێ گوناهی کوژتن ڕەزا قولیخان ناترسێنێت. لەسەر ئەوە عولەما و ڕیش سپییان خستە نێوانی و بە مامڵەتکردن خەریک بوون و پێک هاتن. لەو شەڕەدا زیانی ڕەزا قولیخان ٦ تۆپ و ٢٠٠ زەنبورەک و ٦٠٠ شمخال و ٢٠٠٠ تفەنگ بوو کە کەوتبووە دەست قاجاران، فەتالی شا گەڕاوە لەگەڵ ڕێکخستنەوەی خاکی خۆی خەریک بوو.

ساڵی ١٢٣٦ فەتالی شا موعتەمیدولدەولەی ناردە کن ڕەزا قولیخان؛ گرێی یێکیەتی و ئاشنایەتییان دامەزراندەوە. لە دوای ئەوە ڕەزا قولیخان بۆ باوەڕیی حوسێن قولیخانی کوڕی خۆی و عەلی موڕادخانی کوڕی نەجەف عەلیخانی کوردی شادی و مەهدی قولیخانی کوردی قەرایی بە موعتەمیدی ناردنە تاران، لە دوای ئیحترام و پێکهاتنەوە گەڕانەوە خەبوشان.

ساڵی ١٢٤٣ دیسان بە فیتنەئەنگێزیی محەمەدخانی قەرایی، شۆڕش کەوتە نێوانی ڕەزا قولیخان و قاجاران. هەلاکۆ میرزای والی مەشهەدی لێ خست و

گرتی و ناردیه خەبوشان و شاری مەشهەدی خستە دەست خۆی. نیشاپوور و ئەترافیشی گرت و جەعفەر قولیخانی کوڕی نەجەف عەلیخانی کوردی شادی –کە زاوای بوو– کردیە حاکم و لەسەری دانا. هەلاکۆ میرزاشی ناردە سەبزەوار. ئەو حاڵە چوار ساڵ دەوامی کرد. بەڵام چەند جاران قاجار و کورد شەڕیان کرد، هەر کورد سەرکەوت و قاجار شکان.

محەمەد خانی قەرایی بووبوو بە هەواداری قاجار و مەشهەدیشی گرتبوو. ڕەزا قولیخان کوردەکانی زەعفەران و شادی و جیهان بەگی نارد و خانیان دەرپەڕاند و مەشهەدیان گرتەوە.

ساڵی ١٢٤٦ نایبولسەڵتەنە بۆ دامەزراندنەوەی خوراسان لەشکری برد و چەند کەلای ڕەزا قولیخانی گرت و ڕۆژ بەڕۆژ ڕەزا قولیخان ڕووی لە سەرەوژێری کرد؛ بەڵام زوو میرزا ڕەزای موعتەمیدی خۆی نارد و لە دوای گەلێک کێشە نایبولسەڵتەنە ڕوو بەمەشهەد دەچوو، گەڕاوە. ڕەزا قولیخان دووبارە دامەزراوە.

ساڵی ١٢٤٧ نایبولسەڵتەنە کچی خۆی دا بە کوڕی محەمەد و کچی ئەویشی بۆ کوڕی خۆی خواست. ئەوە بووە مایەی تێکدانی یێکەتی کوردیی خوراسان، قەراری دا بیکاتە پایتەخت؛ بەڵام کوردەکانی زەعفەران کۆمەگی قاجارانیان کرد و سەربازیان بردە خەبوشان. یێزدان وێردیخانی برای جەعفەر قولیخان بەسێ هەزار سوارەی کوردی شادی و بۆ بەخێوکردنی ئەو خاکە لە کەلات دانیشت. مانگی ڕەمەزانی ساڵی ١٢٦٢ سالار تەپڵی ئازادی و سەربەخۆییی خاکی خوراسانی لێ دا و ئاڵای سەرکێشیی بڵند کرد.

حکوومەتی قاجار سوپاهێکی قورسی تێکەڵاو لە کوردانی هەوشاری و موکریانی و ساین قەڵایی و خواجەوەندی و عەبدولەلەکی سازکرد و لەژێر فەرمانی سەرتیپ برایم خەلیلیخاندا، ناردیانە سەر خوراسان و لە ڕێگای بەستامەوە کەوتنە ڕێگا. جەعفەر قولیخان بە٣٠٠ سوارەی کورد پێشی پێ گرتن. لەشکری قاجار بەتۆپ و تفەنگ کوردی خوراسانیان ڕاگرت. جەعفەر قولیخان بە فێڵی نایبولسەڵتەنە کارێزی لە بورج دا و ئاوری تێ بەردا، بە شەڕ و کوژتار ئەو کەلایەی گرت و ٣٠٠ شەمخال، ٣٠٠ ئەسپ، ٥ خەروار باڕووت، ٦٠٠ خەروار گەنم، ٦٠٠ تفەنگ کە ڕەزا قولیخان لەو کەلایەدا داینابوو کەوتە دەست

نایبولسەڵتەنە. (جلّد ئەوەڵ، تەئریخ قاجار، لاپەڕە ٢٥٦).

خاکی قیتعەی چناران هەموو گیرا. ڕەزا قولیخان خێڵ و میللەتی خۆی بە جارێک لە خابوشان کۆکردەوە و بۆ بەرابەریکردن ئامادە بوو. گەورەکانی هەموو لە خۆی کۆ کردنەوە. ڕەزا قولیخان ناردیە دووی جەعفەر قولیخانی کوردی شادی کە زاوای خۆی بوو، بە هەزار سوارەی کورد و بە هەزار شەمخاڵۆنەوە لەسەر کەلاّی خەبوشانی دانا و حوسێن قولیخانی کوڕی خۆشی بە١٠٠٠ سوارەی شەمخاڵوانەوە ناردە کەلاّی شێروان کە پاسەوانی بێ.

نایبولسەڵتەنە ڕوو بە خەبوشان چوو؛ کەلاّی «ڕادەگان»ی گرت و چووە تەپەی تاوس.

نەجەف عەلیخانی کوردی شادی لە ڕەزا قولیخان جویّ بووەوە و چوو گەیشتە نایبولسەڵتەنە.

حوسێن قولیخان کوڕی ڕەزا قولیخان شەوەیخونی لە سوپاهی قاجار دا و گەلێکی لێ کوژتن. لەولاوە کامران میرزا و یار محەمەدخانی ئەفغانی، بە لەشکرێکی قورسەوە لە ١٢ی ڕەبیعی یەکەم گەیشتە یارمەتیی نایبولسەڵتەنە.

ڕۆژ بەڕۆژ لەشکری نایبولسەڵتەنە زل دەبوو. هاواڵەکانی ڕەزا قولیخان بۆ موسالّەحە لە عولەمایانی کوردی خەبوشان مەلا حوسێنی گچکەی ناردە کن نایبولسەڵتەنە کە پێکیان بێنێت. ئەویش بەم مەرجە کە خەبوشان بەدەستەوە بدات و بۆ خۆشی بچێتە کن نایبولسەڵتەنە سوڵح دەکرێت. ڕەزا قولیخان نەیکرد و بۆ شەڕ و کوژتار ئامادە بوو.

نایبولسەڵتەنە لە هەموو لایێکەوە دەستی بە پەلامارادان و لغوم لێدان و ئاوربارانی خەبوشانی کرد. گەلێک کوژتار لە هەردوولاوە کرا، لە نەتیجەدا بە ماملّەت ڕەزا قولیخان خۆی بەدەستەوە دا.

ڕۆژی هەشتەمی ڕەبیعی دووەم ڕەزا قولیخان کەوتە دەست نایبولسەڵتەنە. ڕۆژی نۆیەم خەبوشان تەسلیم کرا. ژنی ڕەزا قولیخان کە کچی نەجەف عەلیخانی کوردی شادی بوو، کراسێکی تێل زێڕی گەوهەرچن کە بە دە هەزار مسقاڵ زێڕ کرابوو، لەگەڵ ١٠ سەر ئەسپی چاک و ٣ سەر وشتری لووک بە پێشکەشی دایە نایبولسەڵتەنە (جلّد ئەوەڵ، تەئریخ قاجار، لاپەڕە ٢٥٦).

شارانی خەبوشان و نیشاپوور و بام و سەفی ئاوا و جیهان ئەرغیان و چناران و ئەمیر ئاوا کە خاکی پاکی کوردی زەعفەران و شادی و جیهان بەگی و خێلاتی دیکەی کوردی خوراسان بوون، لەژێر حوکمڕانێکی وەکو ڕەزا قولیخانا بوو، کەوتە ژێر پەنجەی قاجارەوە.

لە دوای تالان و کوژتارکردنیان، نایبولسەڵتەنە ڕەزا قولیخانی بردە مەشهەد. ڕۆژی ٦ی جەمادی یەک ڕەزا قولیخان تەمای هەلاتنی هەبوو؛ بەلام نەیتوانی. نایبو لسەڵتەنە هەستا چووە سەر شاری «سرەخس». جلد ئەوەڵ، تەئریخ قاجار لاپەڕە ٢٥٨ دەڵێت: لە کوردی سەرخەس ٤٥٠ کەس بەدەست نایبولسەڵتەنە بەکوژت چوون. لە دوای ئەوە نایبولسەڵتەنە گەڕاوە مەشهەد، ڕەزا قولیخان و محەمەدخانی خستە زیندانەوە و تووشی مەرارەتی کردن.

ساڵی ١٢٤٨ دوای مانگی زیلحیجە، نایبولسەڵتەنە ڕەزا قولیخان و محەمەد خانی لەگەڵ خۆی بردە تاران و بۆ ئاوربایەگانی بەڕێ کردن.

٢٠ی موحەرەمی ساڵی ١٢٤٩ لەشاری میانە (میانج) ڕەزا قولیخان مرد و لە میانە نێژرا (جلد ئەوەڵ، تەئریخ قاجار، لاپەڕە ٢٦٥).

لە دوای ڕەزا قولیخان هەردوو کوڕەکانی کە سامخان و ئەبوفەزلخان بوون، هەتا ساڵی ١٢٦٤ لە تاران دەستبەسەربوون و لە پادشا ڕووگەردان بوون و هەلاتن و چوونە خەبوشان. گەلێک پەرایان کرد و تۆڵەیان لە خالانی کە کوردی شادی بوون کردیانەوە. (تەفسیلی ئەوانە هەموو لە کتێبی «میللەتی کورد»ی ئێمەدا دێتە گوتن، موراجەعە بفەرموون).

١٧- ئیبراهیمخان کوردی شادی

ئیبراهیمخان سەرداری کوردی شادی بوو. وە لە جاغی حکوومەتی زەندا سەرکردەیەکی سوپاهی زەندەکان بوو. کە زەند کەوتن ساڵی ١٢١٠ ئاقا محەمەدی قاجارِ چووە سەر خاکی خوراسان، ئیبراهیم خان بەدەستوورێکی جوان لە تەکیا ڕێک کەوت و حکوومەتی «ئەسفراین»ی بۆ تەسدیق کرا و بە گۆشەکیری ڕای بوارد.

ساڵی ١٢١٥ ئیبراهیمخان لەگەڵ فەتح عەلی شای قاجارا ڕێک کەوت و ئیتفاقیان گرێ دا.

١٨- نەجەف عەلیخانی کوردی شادی

نەجەف عەلیخانی کوردی دلسۆژ، برازای ئیبراهیمخان بوو؛ گەلێک حەزی بە ڕزگاربوون ئەکرد. بەڵام لە دەستی نەدەهات. لە ساڵی ١٢٢٨دا لەگەڵ ڕەزا قولیخان ڕێک کەوت و لە هەموو شەڕ و کوژتار و ڕاو و تەدبیرێکا هاودەنگی بوو. ساڵی ١٢٤٨ وە دوای مانگی سەفەر لەبەر نارێکیی خەوانینەکانی کوردی خوراسان، ناچار بوو لە ڕەزا قولیخان پچڕاوە وەکو لە سەربەهووردی ڕەزا قولیخانا یەک بەیەک گوتران. بەڵام جوێبوونەوەی نەجەف عەلیخان بوو بەمایەی تێکدانی حکوومەتی کوردی زەعفەران و شپرزەییی هەموو کوردەکانی خوراسان.

هەروەکو گوترا نەجەف عەلیخان کە لە ڕەزا قولیخان پچڕاوە، کوڕ و کچەکانیشی ڕزگارکرد. جەعفەر قولیخانی کوڕی کە هەم زاوا و هەم سەردار سوپاهی ڕەزا قولیخان بوو، هێنایە کن خۆی و تێکەڵ بە سوپاهی قاجاری کرد. ساڵی ١٢٤٨ مانگی موحەڕەم نایبولسەڵتەنە چوو بۆ تاران و جەعفەر قولیخانی لەگەڵ خۆیا بردە کن فەتالی شا و بە خەڵات و ڕوتبەوە بردیە مەشهەد.

مانگی ڕەبیعی دووەمی ئەو ساڵە، وەلیعهەد محەمەد میرزا چووە سەر هیرات. نەجەف عەلیخان بە لەشکری کوردی شادی و هەموو «چەمشکزک»ەوە بۆ یارمەتی لە تەکیا چووە گەلێک پەرای کرد. کەڵای «کۆسە» و چەند شارێکی کوردەکان کە لەسەر ڕێگا بوون بەتەواوەتی گرتیان. لەسەر پردی «نەقرە» لەگەڵ ٥ هەزار کەسی ئەفغانی بەشەڕ هاتن و شکاندیان. کە گەیشتە سەر شاری هیرات کوردەکان لە دەورەی شار سەنگەریان دروست کرد و بە گەرمی شەڕیان کرد.

مانگی جەمادی دوو جەعفەرقولیخانی کوڕی وەڵامی دایێ کە نایبولسەڵتەنە مرد. نەجەف عەلیخان بۆ ئەمەی لەشکر نەشکێت، زۆر بە لەز لەگەڵ کامەران میرزا ماملەتی کرد. کە ماملەتی هیراتی تەواو کرد، لە ١١ی جەمادی دوو ١٢٤٩ لە هیراتدا دەست بە دامەزراندنی ئومووركرا و گەڕاوە مەشهەد، ولیعەهد چاوەنۆڕی ئەکرد. لەگەڵیا چووە تاران و گەلێک ناوبانگی کرد.

ساڵی ١٢٥٣ نەجەف عەلیخان بوو بە سەردار سوپاهێکی ڕەسمیی قاجاران. ساڵی ١٢٥٤ لەگەڵ محەمەد شای قاجار چووە سەر هیرات و دەورەی دا. جەعفەر قولیخانی کوڕی بە١٠٠٠ سوارەی کوردەوە بە کۆمەگیەوە چوو. لەو شەڕ و

کۆششەی هیراتدا پەرایێکی زۆریان بۆ محەمەد شا کرد. لە تاریخ قاجار، جلّدی دووەم، لاپەڕە ۳٥۱) لەوە زیاتر باسی نەجەف عەلیخانی نەکردووە.

۱۹- جەعفەر قولیخانی کوڕی نەجەف عەلیخان

ئەو پاڵەوانە کوردە، یێکە ستوونی حکوومەتی ڕەزا قولیخانی کوردی زەعفەران بوو، وە گەلێک پەرای کردبوو، هەروەکو سەربهووردی بەدرێژی لە کتێبی ئێمە بەناوی «میللەتی کورد» دێتە گوتن. ئەو پیاوە کە بە۱۰۰۰ سوارەوە چووە یاریدەدانی باوکی لە هیرات، زۆر چاک تێ کۆشا لەگەڵ سەردار سوپاه ئاسەفودەوڵە ڕێک کەوت و چووە سەر «مەرغاب» و گەلێک تورکمانی کوژت و بە دیلی گرت و چووە سەر خەلیفە عەبدوڕەحمانی تورکمان و نادر میرزا. کە هێزی ئەفغان و تورکمان ۲۰ هەزارکەس بوو، شەڕی لە تەکیانا کرد و شکاندنی. چووە سەر خاکی «مەیمەنە و سەرپەل»، شێر محەمەدخانی هوزارە و جەمشیدخان لە ترسان پێشوازیان کرد. میزراب خانی والیی هوزارە بۆ دەشتی گورگانی هەڵبڕی. مەخدووم قولیخان ناچاربوو محەمەدخانی کوڕی بە دیارییەوە نارده کنی؛ جەعفەر قولیخانیش گەڕاوە.

جەعفەر قولیخان هەرچەندە لەگەڵ قاجاران تێکەڵ بووبوو، بەڵام چاوی هەر لە ڕزگاربوون بوو. لە سەفەری هیرات لەگەڵ ئاسەفولدەولە ئیتفاقی کرد کە خوراسان لە پەنجەی قاجاران دەرخەن.

جەعفەر قولیخان لە مەشهەد لەگەڵ حەسەنخان سالاری کوڕی ئاسەفولدەولە ڕێک کەوت و کردیە هاودەنگی خۆی. ساڵی ۱۲٦۱ جەعفەر قولیخان کچی خۆی دا بە سالار و خوشکی سالاری بۆ خۆی خوازت و بوون بە خزم و پێویستیی بڵندبوون و خۆ ڕزگارکردنیان سازکرد و شەو و ڕۆژ خەریک بوون.

ساڵی ۱۲٦۲ مانگی ڕەبیعی دوو حاجی ئاقاسی وەزیری لەشکری قاجار کە لە مێژبوو ئاگادارییی لە جەعفەر قولیخان پەیدا کردبوو، هەڕەشەنامەیەکی بۆ ئاسەفولدەولە نارد کە بەلەز جەعفەر قولیخانی بۆ تاران بەڕێ کات. سالار بە بەرئاوەژوو وەڵامی داوە، هەتا چەند جار ئەو هەڕەشەنامەیە ناردرایە خوراسان، ئاسەفولدەولە و سالار نەیانبهیست. جەعفەر قولیخان سالاری کردبوو بە مەتاڵ و بە ناوی سالارەوە ئیشی دەکرد. حکوومەتی قاجار وشیاربوو، کە ئەوە فیتی

جەعفەر قولیخانە؛ دەنا سالار ئەوە نییە.

جەعفەر قولیخان هەستا چووە نێو تورکمانی گوگئالان و چووە کن سلێمان خانی حاکمی ئوستراباد بۆ سەر بڵندکردن و خرۆشاندن، سلێمان خانی ناونا «خانی خانان» و گەڕاوە خاکی نەروین و جاجرمی گرتن و خستنیە سەر خاکی خوراسان. جەعفەر قولیخان شەو و ڕۆژ تورکمانی هان دەدان و بەگژ حکوومەتی قاجاریدا ئەکردن.

جەعفەر قولیخان چووەسەر شاری کەلات و گرتی و خۆی چۆڵ کرد و کشاوە چیاکان. ئەو ڕۆژە هەر سبەینێ چادریان گوللەباران کرد. لە کوردی شادی کەس نەکوژرا بەڵام لە لەشکری قاجار ئەسپی مەجیدخانی موکری کوژرا.

جەعفەر قولیخان چوو کەلای سەفی ئاوای گرت و تەسلیم بە بەگلەربەگی محەمەدخانی برای سالاری کرد و بۆ خۆشی چووە مەشهەد.

لەولاوە محەمەد عەلیخانی ماکۆیی بە١٠ تۆپ و ٤ فەوج سەربازەوە ڕوو بە خوراسان چوو. دەستەسوارێکی کورد چوونە پێشی و لەگەڵ سپێدەدا بە دوژمنیان دادا و گەلێک شەڕ و کوژتاریان کردن و گەڕانەوە و لە ڕێگا تووشی لەشکری ئیبراهیم خەلیفەخان بوون و لەگەڵ ئەوانیش شەڕ و کوژتاریان کردن و سەرکەوتن و بە تاڵانگرتنێکی زۆر گەڕانەوە. لەو دەمەدا حەمزە میرزا بە لەشکرەوە لە تاران گەیشتە لەشکرەکەی دیکە. سێ قۆڵ لەشکر ڕوو بە سالار و جەعفەر قولیخان چوون.

ڕەزا قولیخان کەوتە ئەندێشەوە، هەواداری پەیداکردن و دەستی بە خۆکۆکردنەوە کرد. نایبولسەڵتەنە قایمقامی خۆی نارده کن نەجەف عەلیخانی کوردی شادی کە دڵخۆشیی ڕەزا قولیخان بداتەوە؛ بەڵام بە فێڵ و چاپلووسی نەجەف عەلیخانیان لە ڕەزا قولیخان پچڕیەوە و بە پەنهانی گەلێک لە گەورە کوردەکانی کردە هاودەنگی خۆی و ڕەزا قولیخانی بێهێز کرد.

ساڵی ١٢٤٨ نایبولسەڵتەنە بە بهانەی چوونە سەر هیرات لەشکرێکی قورسی ساز کرد، سەری موحەڕەم لە دەری مەشهەد لەشکربەزی کرد، لە دوای شەش ڕۆژ ڕوو بە خاکی ڕەزا قولیخان چوو و دەستی بە گرتنی شار و کەلایانی کرد. کەلای «میراوە» کە یەکە بینا گەورەی ڕەزا قولیخان بوو، مانگێک لە تەکیا شەڕیان کرد،

له ٨ی مـانـگی سـەفـەردا جـەعـفـەر قـولیـخـان له دووەمین ڕۆژ زۆر تـرسـا، زێڕ و گەوهەرێکی بێژمار و ١٤ ئەسپی سواری له جێگایەکی توند پەنهان کرد و لەگەڵ سـالار چوونه بەرابەری قـاجـاران و له خـاکی «ئەرمـیـان» لەشکریـان ڕاگـرت. گەورەکانی هوزاره و ڕادەگـان و خـوڕاسـان لێیـان جوێ بوونەوه و لـەشکرەکەیان هەمـوو به جارێک چوونه لای شـازاده. قازیی نیشـاپوور و سـەرهەنگی تۆپخـانه به دەسـتـەیانـەوه پشـتیـان له جەعفـەر قولیخـان کرد و چوون. جـەعـفـەر و سـالار به ناچاری ماڵ ومنداڵ و نەقدینەیان هەڵگرت و هەڵاتن. ژن و منداڵانیـان لەنیو خـێڵی شادیدا بەجێ هێشت و بۆ خۆیان چوونه نێو تورکمانی ئاغاخان و «ئاق اوقلان ئان بەیگی» گەورەی ئەو خێڵه، ڕای گرتن.

که ئەوانه هاتن، شـازاده دەستی به گرتنی خـاک و کوژتنی ئەهالی کرد. میللەت وەڕز بوون و بەپەنهانی کۆمەڵەیان بەست و لەگەڵ جەعفەر قولیخانا موخـابیرەیان کرده ئەو زسـتـانه بەسـەر چوو؛ له بەهارا جـەعـفـەر قـولیـخـان به یـارمـەتیی خـێڵی تورکـمـان و فـەوجی بەیات -کـه له لایەن قـاجـارەوه له خـاکی [سـمـڵـقـان] بوون- شکاندران و چوونه «بزونجرد». کوردەکانی شادی یارمەتیان دان و له دوای گەلێک کوژتار و چەند شـەرێک بزونجـردیان گرت، بەڵام شەش مـانگ شـەڕ کـرا. له دوایی چوونه سەر کەلای «خان» و گرتیان و گەلێک تالانیشیان دەست کەوت.

ساڵی ١٢٦٣ جەعفەر قولیخان سرەخس و ئاقدەربەندی خسته دەست خۆی و به لەشکرەوه چووه «کالّی قـووتی» و ڕوو به حەمزه میرزا کشا. سوارەی قـاجاریان له تۆپخـانه پچـڕیەوه و دەسـتـیـان به کـوژتاریان کـرد. لەشکری شـازاده زۆر کـەمی ڕزگـار بوو. له هەمـوو لایێکەوه لەشکری قـاجـاریان وەتەنگ هێنا و پێچـایانەوه و بردیانه نێو شاری مـەشـهەد. هەموو له شـاری مەشـهەد خزانـدران و کورد دەورەی حـەمـزه مـیـرزایان له ئەرکدا دا و هەمـوو خـاکی خـوراسـان کەوته دەست جـەعـفـەر قولیخان.

لەشکری قـاجاڕ که شـاری مەشـهەدیان دەوره دا، عولەمـای مەشـهەد فـتوایان دا کـه کـوژتنی قـاجـاران دروسـتـه. ئەهـالی به جـارێک بوونه هەواداری کـوردەکـان و دوژمنی شـازاده. شـەڕ و کوژتار کـەوته نێوشـار. ئەهـالی دەسـتـیـان به تالانکردنی ئەنبـار و جبەخـانه و بارخـانەی شـازاده کـرد، وه نزیک سـاڵێک شـەڕ و کوژتار له

دەورەی شاری مەشهەد و لەنێو شاردا دەوامی کرد. لەودەمەدا محەمەد شای قاجار مرد و ناسرەدین شا لەسەر تەخت دانیشت.

ئەگەر چی مەشهەد لە گرتندا بوو، بەڵام لەو وەختەدا سامخانی کوڕی ڕەزا قولیخانی زەعفەران لە ئەسارەتی تاران ڕزگاربوو و گەڕاوە خەبوشان. کوردەکانی خەبوشانی لەسەر خۆی کۆ کردنەوە و بوو بە هەواداری قاجار و دوژمنی سالار و جەعفەر قولیخان؛ چونکە لە وەختی خۆیا جەعفەر قولیخان و بابی لەگەڵ ڕەزا قولیخان بابی سامخان خەیانەتێکیان کردبوو و بۆ تۆڵە ئەستاندنەوە ئامادەبوو، ئەوە بە جارێک پشتی جەعفەر قولیخان شکاند و حکوومەتی کوردیی شادیی تێ کدا.

جەعفەر قولیخان لەوە گەیشت کە سامخان تۆڵەی لێ دەکاتەوە، ناچار لە ساڵی ١٢٦٤ مانگی موحەڕەم بۆ حاجی نوور محەمەدخان سەرداری سوپاهی قاجاڕی نوویسی و بە پەنهانی لە تەکیا ڕێک کەوت و بۆ پاشەڕۆژ چەند بناغەیەکی دانا کە تێدا نەچێت. بە هێز و توانای کورد و ئەهالیی مەشهەد، لە سەری ئەو ساڵەدا، یار محەمەدخانی ئەفغانی کە پشتیوانی حەمزە میرزا بوو لەگەڵ حەمزە میرزا مەشهەدیان بەر دا و ڕوو بە هیرات هەڵاتن. سالار و جەعفەر ٣-٤ قۆناغ کەوتنە دوایان و گەڕانەوە و مەشهەدیان خستە دەست و حکوومەتێکی جوانیان دامەزراند.

جەعفەر قولیخان بە لەشکرەوە چووە خەبوشان و نەیشاپوور. سلێمان خانی کوردی جوانشێر کە لە لایەن ناسرەدین شاوە ناردرابوو لەگەڵ جەعفەرقولیخان موخابەرەی کرد و ئەمینەتیشی دا -هەروەکو لەباسی جوانشێر گوترا- ئیتفاقێکی داپۆشراویان کرد.

قاجار لە هەموو لایێکەوە دەستی بە لەشکرناردن کرد، کوردەکانی خەبوشان لە جەعفەر قولیخان ڕووگەردان بوون. جەعفەر قولی خان زۆر ترسا و لەسەر قسەی سەردار سوپاه و سلێمان خان -کە لە تەکیا کردبوویان- لەشکرەکانی کوردی هەمووی کۆ کردەوە و بە بهانەی شەڕەوە لە سالار جوێ بووەوە و هەستا چووە بزونجورد کە نەشتمانی پەتی بوو. لە «ڕوویین» لەگەڵ سلێمان خان یەکتریان دی و پێکەوە چوونە بزونجورد. ڕۆژی هەینی، یەکەمی ڕەبیعی یەکەمی ١٢٦٤ جەعفەر

قـولیـخـان له بزونجورد دەرکـەوت و ڕوو بـە تاران چوو. سێ ڕۆژ له پێش جـەژنی نەورۆژا له تـاران دیدەنیی نـاسـرەدین شـای کـرد و به خـەڵات و نیـشـان و بەرات دڵخۆشیی دراوە (تەئریخ قاجار، جڵد ٣، لاپەڕە ٥١٥).

جـەعـفـەر قـولیـخـان لەو ڕۆژەوە بوو بە مـەئمـوورێکی قـاجـاران و سـالار له سەرکێشیدا ماوه. جەعفەر قولیخان هەمیشه له مەجلیسی خاسی ناسرەدین شا دادەنیشت. ساڵی ١٢٧١ بوو به حوکمداری «ئوستراباد و جاجرم و نەروین». لەوێ گـەلێک پەرای کـرد و زۆر بەشـەرەف و ناوداری ژیا و تورکـمـانی ئەو جـێگایانه هەمووی ڕام کردن و خستنیه ژێر حوکمەوه.

بەدرێژی حکوومـەتی شادی و حـوکمڕانی جەعفەر قولیخان و سەربهووردیان و سەربهووردی سالار و کوردەکانی خوراسان له دوای جەعفەر قولیخان له کتێبی ئێمەی «میللەتی کورد»دایه.

٢١- خان ئەبداڵخانی کوردی بەختیاری

ئەو ناوداره زرینگه کورده، سەردار خێڵی کوردی بەختیاری و سەردار سوپاهی زەندەکان بوو. به شان و شەوکەت و ڕەشیدی ناوبانگی کردبوو.

سـاڵی ١٢٩٩ شـۆڕش کـەوته نێـو حکوومـەتی کـوردی زەند، سـەرکـێـشـەکـانی تورکمـانی قـاجـار، له هەمـوو لایێکەوه کوردیان وەتـەنگ هێنا. خـان ئەبـداڵخـان له هەمـوو شـەڕەکانی کـورد و قـاجـارا یـارمـەتیی کوردەکـانی ئەدا. له دووەمـینی ئەو ساڵەدا تەقیخان له دەست ئاقا محەمـەدی قاجاڕ، گورفتار بوو، کوژرا. سەرکردەی شـەریرەکـانی قـاجـار بەوە زۆر هـەوادار و بەنەشـەخـوش بوون و دەسـتـیـان به وەتەنگهێنانی کوردەکان کرد.

خـان ئـەبداڵ به لەشکرێکی قـورسـەوه کـوردی گـوڵبـایـەکان، فەراهـانـه و کوردی بەخـــتـــیـــارییـــەوه ڕوو بـه ئەســـپـــەهـان چوو کـــه پێش بـه دوژمن بگرێ. له دێی «عەسکەران» لەگەڵ قاجارا تێک هاڵان و دەستیان به شەڕ و کوژتار کرد. دوو شەو و ڕۆژان به گـــەرمی کـــوژتاریان لـه یەکـــتـــر کـــرد. خـــان ئەبداڵ ناچاربوو کـــه سـەنگەرەکانی بەر دا و ڕوو بەچیا بەرزەکان بکشێتەوه. به لەز گەیشته چیاکانی ئەسـپـەهان. دوژمن دەسـتی لێ بـەر نەدا و دەورەی دا و له دوای گـەلێک شـەڕ و کـوژتـار، قـاجـار تەنگەی به خـان ئەبداڵخـان هـەڵچنی. خـان ئەبداڵخـان و چەند

سـەرهەنگ و گـەورەی سـوپاهـی کـەوتنـە دەست قـاجـاران و سـەریان بڕین. مـاڵ و ئەسپـاب و چەکێکی قـورسـی کـورد کـەوتە دەست قـاجـاران. ئـەوەی لە کوردەکانی بەختیـاری مـابوون کـەوتنە چیاکان. ئیسمـاعیلخـانی بەختیـاری بـۆ ئەمـە فـیتنە بکوژێتـەوە لەگـەڵ ئـاقـا مـحەمـەدخـان ڕێک کـەوت، هـەمـوو میللـەتەکەی کۆ کـردەوە و پارازتی. (تەئریخ قاجار، جلد یەک، لاپەڕە ٢٦ – ٢٧).

٢٢- محەمەد قاسمخانی کوردی پیرانوەند

ئەو پیـاوە زۆر بەبیـر و کـوردپەروەر بوو. کـە چاوی بـە زوڵم و جـەوری قـاجـار و کـوژتاری کـورد کـەوت، دڵگیـربوو و کـەوتە ئـەندێشـە و فـیکری دەسـتـەودایرە پەیداکردن. چونکە خـاوەند فـەن و پیشە و هونـەر بوو، بە ئازایی و زرینگی گەلێک کەسی بە ناوی دین خستـە ژێر فـەرمـانی خـۆیەوە و مـوریدی زۆربوون. سـەید ناو کوردێکی زۆر وریای کردە خـەلیفـەی خـۆی و لەنێو میللـەتدا چاوڕای پێ دەکرد. هەموو فیکر و تەدبیری بە«سـەید» بوو؛ بەو دەستوورە گەلێک هێزی پەیدا کرد.

ساڵی ١٢١٤ هەستـا چووە (کاشان) و بە کیمیاگەر و زانا ناوبانگی خـۆی بڵاو کردەوە. هەموو میللەتی شار و دەرەوەی کاشان بوون بە موریدی.

شازادە حوسێن قولی میرزای برای ئاقا محەمەدی قاجار لەودەمەدا حوکمڕانی کاشان بوو؛ بە نادیتە گورفتاری فەن و زانای محەمەد قاسم خان بوو.

محـەمـەد قاسم خان بۆ گەیشـتنە دڵخوازی –کە تۆڵە لە قاجـارکردنەوە بوو– دا و و تەڵەیێکی زۆری بۆ شازادە داناوە کە تووشی کات. بەو واسیتەیە گەیشتنە یەکتر و مـحـەمـەد قـاسم خـان بۆ بەگژ فـەتالی شـا کردنی و هـەوای حوکمـداری هـانی دا، گەورە پیـاوەکانی کـاشـان –کـە موریدی بوون –تێ گەیاندران کە شازادە ببزوێنن و بۆ حـوکمـداریی بڵند کـەن. لە دواییـدا شـازادەیان خسـتـە سـەر هـەوەسـێک ئەگـەر مـحـەمـەد قـاسمـخـان و سـەید ئارەزوو بکەن، بە ڕۆژێک هـەموو خـاکی ئێران دەخـەنە ژێر حوکمی شازادەوە؛ بەڵام محەمەد قاسم خان زۆر بە گرانی خۆی دەنواند.

سـاڵی ١٢١٥ و مـانگی زیلحـیجـە بە هـەزار تکا و خـواهیـشـتی مـوریدان ڕێگا بە شـازادە درا کـە بچێتـە زیارەتی قـاسم خـان. تەئریخ قـاجـار، جلد یەک، لاپەڕە ٦١ دەڵێت: شـازادە لە بەرابەر مـحـەمـەد قـاسم خان وەکو کۆیلە (بەندە) دەست بەسـینە لە پێشی ڕادەوەستا. مـحـەمـەد قـاسم خـان بە شـازادەی گوت لە قاجـاران بەدخـوا

زۆرن. بە ئیشارەتی ئەو هەمووی گرتن و چاوی کۆلین و حەپسی کردن و ماڵی گەلێکی تالان کردن، بەوە زیللەیەکی قورسی لە قاجاران دا.

محەمەد قاسم خان ئیشارەی بە شازادە دا چوونە سەر ئەسپەهان و گرتیان. مانگی ڕەبیعی یەک ١٢١٦ شازادە تەقیخانی برای حوسێن قولی میرزا بوو بە حاکمی ئەسپەهان. لە دوای ئەو شازادە و قاسمخان چوونە ئەسپەهان و حکوومەتێکی جوانیان دامەزراند. شازادە بوو بە پادشا و محەمەد قاسمخان وەزیری دەستەڕاست، سەید وەزیری دەستەچەپ و سکە لە زێر و زیو و مس بە ناوی حوسێن قولی لێ درا و لەسەر مینبەر خوتبەی بە ناوی خوێندرا و چەک و پێویست و دانەوێڵە و لەشکرێکی قورسیان پێکەوە نا.

فەتالی شا لە تارانەوە لەشکری هەڵگرت و چووە سەر ئیسپەهان. شازادە بە مەشوەرەتی قاسم خان بۆ لەشکر کۆکردنەوە چوونە «سێلاوخوڕ» و نێو خێڵی پیرانوەند و باجەلان. حاجی جەعفەرخانیان کردە نایبولسەڵتەنە و لە ئەسپەهانیان دانا. محەمەد قاسمخان لە ڕێگا کە دەچوون بە شازادەی گوت بۆ میللەت وەدەستخستن و چاوترساندنی دوژمن نەوەکو ڕوو بە فەتالی شا هەڵێت و شۆڕش بخاتە نێو حکوومەتەوە. وا چاکە شازادە محەمەد تەقیخان میرزای برات بکوژی، هەرچەندە هانی دا شازادە براکەی خۆی نەکوژت. لەولاوە فەتالی شا گەیشتە ئیسپەهان و وەتەنگی هێنا و دەورەی دا. «ئاقاجانی» قاجاڕ لە سێلاوخور و «محەمەد عەلیخان» لە بروجەرد ڕووبەڕووی شازادە ئامادەی شەڕ بوون. شازادە ڕوو بەخاکی «کەمەرە» چوو. قاسم خان لە ئیشی گەیشت کە پووچە، تەمای هەڵاتنی هەبوو؛ بەڵام شازادە گرتی و زنجیری کرد. لە دوای دوو ڕۆژ موریدەکان دزییانەوە، لەگەڵ سەید هەڵاتن و بۆی دەرچوون.

شازادەش گورفتاری دەستی فەتالی شا بوو. فەتالی شا گەلێک لە کوردەکانی باجەلان و پیرانوەندی گرتن و کوژتنی و گەلێکیشی دووچار بە ئیزا و «ئەزیەت» و تالان کردن .

٢٣- ئەسەدخانی کوردی بەختیاری

ئەسەدخان لە خاکی لوڕستانا بە حوکمڕانی ڕای دەبوارد و سەری بۆ هیچ کەس نەچەماند و بە سەربەخۆیی و ئازادی فەرمانڕەواییی دەکرد.

حکوومەتی قاجار شازادە محەمەد تەقی میرزای کردە حوکمداری لوڕستان و بەختیاری و ناردیە پێشەوە. شازادە وەزیری خۆی میرزا عەلی کرایلی، ناردە کن ئەسەدخان کە ڕامی کات و بیخاتە ژێر پەنجەوە.

شازادە محەمەد عەلی میرزای حوکمداری عیراق لە لایێکی دیکەوە سندووقداری خۆی ناردە کن ئەسەدخان کە دڵخۆشیی بداتەوە.

ئەسەدخان جوابی بە هەڕەشە دانەوە و هەردوو ناوداڕەکانی گرتن و حەپسی کردن.

ساڵی ١٢٣١ حکوومەتی لوڕستان درا بە محەمەد عەلی میرزا؛ ئەمیش لەشکری سازکرد و چووە سەر ئەسەدخان، لە کەلای «وزمیران» کە جێگای دانیشتنی ئەسەدخان بوو، بە دوو فرسەنگ دوور، لەشکربەزی کرد. چونکە کەلاکەی زۆر سەخت بوو. شازادە نەدەشیا بچێتە سەری؛ نەرمیی نیشان دا. میرزا محەمەدی وەزیری خۆی ناردە کن ئەسەدخان کە نوازشی بکات.

ئەسەدخان چونکە دووربین و ئازا و زانا بوو بە مامڵەت لەگەڵ شازادە ڕێک کەوت؛ لە جێگای خۆی دامەزراوە. بەڵام لەژێر ئیدارەی قاجاران دەستی بەحکمفەرمایی کرد.

ساڵی ١٢٥١ بەهرام میرزا چووە سەر محەمەد تەقیخانی کوردی کنوڕسی. جەعفەر قولیخانی کوڕی ئەسەدخان بە گەورەکانی کوردەوە لە دیزفوول گەیشتە شازادە و گەڕاوە وزمیران؛ دووبارە حوکمڕانییەکەیان تەسدیق کراوە.

ساڵی ١٢٦٥ شازادە ئیحتشامو لسەڵتەنەی قاجار بۆ دامەزراندنەوەی بەختیاری و باجەلان لەشکرێکی زلی بردە سەر سنووری لوڕستان و فەرمانێکی بۆ ئەسەدخان و مەنشوورێکی بۆ ئەهالی ناردن کە ئەسەدخان حوکمڕانی هەموو لوڕستان و بەختیارییە و باقیرخان وەزیریەتی.

ئەسەدخان لەوە کەلێنی دەست خست و هێزێکی چاکی پەیدا کرد؛ بەڵام شازادە بە فڕوفێڵ ڕۆژ بەڕۆژ دەستی سیاسەتی خستە ناو کوردستانی بەختیارییەوە.

ئەبراسیاب خان و قاسمخانی باجەلان و عەلی محەمەدخانی بەختیاری -کە یەکە پشتیوانی ئەسەدخان بوون- فریوی دان و بردنیە کن خۆی بە میوانداریی شەوێک، بە دەسیسەی گرتن و زنجیری کردن و هاوێژتنیە زیندانەوە. لە پاش ئەوە

لینگی دا سەر خێڵەکانی کوردی مەمیوەند و زڵقی و بەختیاری و سەرلەک، هەتا سنووری چەمەنی فەتحاوای ئاژوت.

خوسرەوخانی کوردی سەرلەک پیاوێکی ڕەشید و زرینگ و کوردپەرست و ئازابوو، لەگەڵ هەموو گەورەکانی کورد یێک بوو. شازادە بۆ دیتن و گفتوگۆ لە تەکیا کردن، قاقەزێکی بۆ نارد، خەسرەوخان بەبێ ئەندێشە پەنجا سواری هەڵگرت و چووە کن شازادە و یەکتریان دی و لە گۆشەیەکی لەشکرگاهەوە، چادری خۆی هەڵدا.

شازادە دەسیسەی قاجاریەتیی دامەزراندبوو، کە لە ناکاو و لە وەختی میوانداریدا بیکوژن. خوسرەوخانیش بە ئازاییی خۆی دەخوڕی و لە نامەردی دوژمن نەگەیشتبوو.

ڕۆژی دووەم چووە کن شازادە. لەناکاو قاجارەکان بەسەریان دادا و لەنێو چادری شازادە میری دڵپاک و گەورەی کوردیان بە نامەردی گرت و زنجیری کرد و ناردیانە تاران. هەر بەو فێڵ و دەلەسەیە ناردبوویە دووی ئەسەدخان و ئەسەدخان لەنێو چادری خۆیا بە نامەردی لەو ڕۆژە، هەردووکی گرتن و بۆ تارانی بەڕێ کردن.

خان جانخانی بەختیاری و گەورەی خێڵی چوارلینگ کە لە ئازا و ڕەشیدانی بەناوبانگی کوردی چوارلینگ بوو، لە فڕوفێڵ و دەلەسەی شازادە ئاگادار کرا و هەموو خێڵەکانی کۆ کردنەوە و لە کەلای «فەهرەنیک» خۆیان ئامادە کرد، کە پێش بە شازادە بگرن.

شازادە چووە سەریان و دەست بە شەڕ و کوژتار کرا، لە یێکەمین هەڵمەتدا کوردەکان گەلێکیان لە شازادە کوژت. دووەمین جار هەژدە سەر و جەوادخانی سەرهەنگیان کوژت، سێ شەو و ڕۆژان شەڕ و کوژتار کرا. شازادە کەلای وەتەنگ هێنا. شەوی زیلحیجە، خانجان خان دەستە لەشکرەکەی لە کەلێنێکەوە لە کەلا دەرکەوتن و چوونە کەلای «عەلیاوا».

ئەهالیی شاری فەهرەنیک داوای ئامانیان کرد، لەشکری قاجار زۆر بەدوڕندانە کەوتنە نێو شار و گەلێک ئەتک و سووکییان کرد و کەلاکەیان ڕووخاند. شازادە چووە سەر خێڵی کوردی «بەسحەنی». میللەتی بەسحەنی ژن و منداڵ و ماڵیان

نارده چیا بەرزەکان و پیاوەکانیش ڕوو بەشەڕکردن چوونە پێشەوە. دوو شەو و دوو ڕۆژان شەڕ و کوژتار کرا ٦٠ کەس کورد و ٣٠٠ قاجار لەو شەڕەدا کوژران.

٢٤- حاجی هاشمخانی کوردی بەختیاری

ئەو پیاوە کوردە لە «لبنان ئەسپەهان» دادەنیشت. کوردی بەختیار زۆر لێی کۆبووبوونەوە و ڕۆژ بەڕۆژ هێزیان زۆر کرد و لەگەڵ سەرکەوتن خەریک بوون و میللەتی ئەو خاکەیان هەموو خستە ژێر فەرمانی خۆیانەوە. هەر حوکمدارێکی قاجار لە ئەسپەهان بە ئارەزووی ئەوان نەبزووتایەتەوە دەشیان عەزلی بکەن. ئەمینولدەولە عەبدوڵلاخان کچی حاجی هاشمخانی خواست.

میرزا عەلی محەمەدی کوڕی عەبدوڵلاخان ساڵی ١٢٣٨ لە لایەن فەتالی شای قاجارەوە کرا بە حوکمداری ئەسپەهان. ئەو پیاوە بە ناوی ئەمە کە خوارزای حاجی هاشم خان بوو، گەلێک تەقەلای دا کە فەرمانی خۆی بخاتە نێو ئەو میللەتەوە؛ نەشیا؛ بەڵکو ئەوان زیاتر دەستدرێژییان کرد. میرزا عەلی محەمەد لە دەستیان شکایەتی کرد.

ساڵی ١٢٤٠ فەتالی شا لەشکری بردە ئەسپەهان و چووە سەر حاجی هاشمخان. لە پاش شەڕ و کوژتارێکی قورس، مانگێک لەسەر یێک، هاشمخان بەدیل چوو. شای بێژراو هەردوو چاوی ئەو گەورە کوردەی لە خوتوخۆڕایی کۆڵی و کوێری کرد. ٥٠ هەزار تومەن زێڕی لە ئەمینولدەولە عەبدوڵلاخانی ئەستاند و میرزا عەلی محەمەدی لە حوکمداری خست. (تەئریخ قاجار، جلد یەک، لاپەڕە ١٨٨).

٢٥- محەمەد تەقیخانی کوردی کنورسی بەختیاری

محەمەد تەقیخانی کوڕی عەلیخان، لە ئومەرایانی بەختیاری بوو لە کەلای «تەل» بە سەربەخۆیی ڕای دەبوارد. حکوومەتی قاجار نەشیابوون سێبەری ڕەشی خۆیان باوێژنە سەری. حاکم و شازادەکانی قاجار خوداخودایان بوو محەمەد تەقیخانیان لێ نەئاڵۆزێ.

ساڵی ١٢٤٨ لەشکرێکی ٨٠ هەزار کەسیی هەڵگرت و چووە سەر شوشتەر. ئەسەدوڵلا میرزای قاجار نەشیا بەرابەریی بکات و تەسلیمی بوو. محەمەد

تەقـیـخـان چوو دیزفـوول و ڕام هورمـزی گـرتن. مـەنسـوورخـانی بەهبـەهانی و وەلیخانی مەمنی کردنە هاودەنگ و جەمالخانی دەشتیشی خستە ژێر ئەمرەوە.

مـحـەمـەد تەقـیـخـان مـەئـمـوورانی قـاجـاری لە خـاکی خـۆیدا دەرکـردن و ئالای سەربەخۆیی هەڵدا.

سـاڵی ١٢٤٩ فەتالی شـا، لەشکرێکی هەمـوایی لێ کرد و هەمـوو خاکی ئێرانی لە مـحـەمـەد تەقیـخـان دەنگ دا کـە شـەڕی لـەگـەڵ بکەن. هـەمـوو شـازادە و حـاکم و لەشکر و سـوپاهەکانی لـە ئەسـپـەهان کـۆ کردنەوە؛ بەڵام مـەرگ نەیهێشـت بگاتە دڵخـوازی [لە] ١٩ی جـەمـادی ٢ی سـاڵی ١٢٥٠ فـەتالی شـا لە ئەسـپـەهـان مـرد و نەشیا بچێتەسەر محەمەد تەقیخان.

محەمەد تەقیخان کە وای زانی دەسـتی بەشار و دێهات گرتن کرد و لە هەمـوو خـاکی پارسـەوە، هەتا کاشـانی خسـتـە ژێر فـەرمـانی خـۆیەوە و لەگـەڵ پێویست و ڕێکخستن خەریک بوو.

سـاڵی ١٢٥٠ بەهرام میرزای قاجار لە لایەن محـەمەد شـاوە کرا بە حـوکمداری لوڕسـتـان و کـرمـاشـان. مـیـرزا هـیـدایەتی ئەردەڵانی و سلێـمـانخـانی گـۆران و دووسـەد سـوارەی کـوردی شکاک و تیپێک کوردی مـەراغـەی هەڵگرت و لە ڕێگای سـابڵاغ و مـوکـریانەوە ڕوو بەسـنە چوو. لەشکری سنە و گـۆران و کـەلهـوڕ و ئەو کوردانەی بە سلێمـانخان و مـیرزا هیدایەت کۆ کردەوە و چووە سیروان و هەمـوو خـێـڵـی کـوردی لێ کـۆ بووەوە. عـەبدوڵڵا پاشـای بابـان چووە کنی و لـەوێوە چووە کرماشان و محەمەد عەلیخانی موکری ناردە خوزستان کە لەشکری بۆ کۆ بکاتەوە و ئەسەدوڵڵا مـیرزای قاجـاڕی بگرێت و بگەڕێتەوە. بەوجۆرە لەشـکرێکی قورسی لە کورد کۆ کردەوە و ڕوو بەلوڕستان چوو.

تەقیخان لەو لەشکرە ئەندێشەی پەیدا کرد. زۆر بـە لەز لەگەڵ هێز پـەیداکردن و لەشکرکـێـشی خـەریک بوو. سـاڵی ١٢٥١ بەهرام مـیـرزا دەسـتی گـەیاندە خـاکی لوڕستان و وەلیخانی مـەمـەنیش -کە یێکە پشـتیـوانی تەقیخـان بوو- لەناوی برد؛ هـەروەکو لـە باسی خـۆیا دەگـوترێ. وڵاتی فـەیلیی گرت و گـەلێک گـەورەی کوردی لەنـاوبردن. زۆر لە ناودار و سـەرفـرازانی کـورد بەدیل ناردیانە تاران و گـەلێکی کوژتن.

محەمەد تەقیخان کە تەماشای کرد دوژمن کورد بە کورد دەکوژێت، ناچار میرزا شەفیعخانی بەختیاری کە وەزیری بوو، ناردە لای کە مامڵەت بکات. لە دواییدا شازادەش میرزا ئەمینخانی کوردی عەلیاوای لەگەڵی خست و ناردیە کن محەمەد تەقیخان کە نەترسێت و ئەندێشە نەکات.

محەمەد تەقیخان چونکە لەگەڵ فەیلی و لوڕستان و خوزستان پێک هاتبوو کە یارمەتیی بدەن، لەبەرئەوە پەیمانەکانی بەهرام میرزای نەویست. لە پاش نەورۆژ شازادە روو بە محەمەد تەقیخان لەشکری برد. محەمەد تەقیخانیش ئامادەی شەڕ بوو؛ بەڵام عەلی تەقیخانی برای ناردە کن شازادە کە پێک بێن و شەڕ نەکەن.

«ڕاڵنسن» ساحیبی ئینگلیزی کە سەردار سوپاهی شازادە بەهرام میرزا بوو، قەراری دا کە پێک بێن و جێگایەکی بۆ دانان کە یەکتر ببینن. شازادە بەهرام میرزا و ڕاڵنسن ساحیب، لە لەشکر دوورکەوتنەوە. محەمەد تەقیخان لەولاوە هات و لەو جێگایەدا یەکتریان دی. ڕاڵنسن هەموو قسەکانی تەقیخانی پەسند کردن و پێک هاتن.

بۆ سبەینێ ڕاڵنسن بە٣٠ سوارەوە چووە کن محەمەد تەقیخان، شیرێکی گەوهەربەند و کەوڵێکی سمۆرەی بە دیاری بۆ برد. سێ ڕۆژ لەوێ ماوەو و هەموو کێو و چیا و دۆڵ و دەرەکانی ئەو خاکەی دیت و گەڕاوە. محەمەد تەقیخانیشی لەگەڵ خۆی بردە لەشکرگای شازادەوە.

محەمەد تەقیخان ٢٢ ڕۆژ لە کنیان ماوە و ٤ پەیمانیان لەگەڵ کرد. محەمەد تەقیخان چووەوە و شازادەش گەڕاوە دیزفوول.

لەسەر شکایەتی کوردەکانی بەختیاری و گۆران و زەنگەنە و مەمەنی و باجەلان و لوڕ، ساڵی ١٢٥٣ ڕۆژی ١٤ی شەوال بەهرام میرزا لە حوکمداری کەوت و چووە تاران. مەنوچەهرخانی موعتەمیدولدەولە کرا بە مەئمووری سنووری هەردوو عیراق.

لە ساڵی ١٢٥٥ شاهرۆخ خانی کوردی حەوت لینگ کە حوکمڕانی «جانگی» بوو، لە قاجاران بڵند بووو چیا بەرزەکانی کردە سەنگەر و لینگی دا سەر شازادە و هەڵی بڕی و لە چۆمی کەرەندی پەڕاندەوە.

محەمەد تەقیخان لەولاوە لەشکری هەڵگرت و لە ئاوی کەرەند پەڕیەوە و بەگژ

شـازادەدا چوو، دەسـتی بە کوژتار کرد. ١٥ شـەو و ١٥ ڕۆژان شـەڕ و کوژتار بوو (تەئریخ قاجار، جلّد ٢ لاپەڕە ٣٧٩).

پیـاوانی هـەردوولا کـەوتنە ناوبژی؛ بە هـەر جـۆرێک بوو شـازادەیان لە چنگ محـەمـەد تەقیـخان ڕزگـار کرد. محـەمـەد تەقیـخان هەتا سـاڵی ١٢٥٧ لەشکری شـەڕکەری بوو بە١٠ هـەزار سـوار و٢٠ هەزار پیـادە. لە بەنـدەری فـارسـەوە هـەتا نزیک ئەسپەهانی خستە ژێر فەرمانیەوە.

مـەنوچـەهرخـان لە پـایزی ئەو سـاڵەدا بـە بەفـر و سـەهۆڵ لـەشکرێکی قـورسی هەڵگرت و لە ئەسـپـەهان دەرکەوت و ڕوو بە لوڕسـتـان ڕۆیشت. بەڵام قـاقـەزێکی بۆ تەقیـخان نـارد و داوای محـەمـەد کـەریمخـانی برای کرد کە بۆی بنـێرێت و قسـەی لەگەڵا بکات. لە دوای ئەوە قـەراریان دا مەنـوچەهرخان هـەسـتـا چووە کن محـەمـەد تەقیخان و لە کەلای «تەل» شەوێک ماوە و گەلێکیـان گفتوگۆ کرد. لەسەرئەوە کە لە بەهارا بچێتـە شـوشـتـەر و چاوی بە مـەنوچەهـرخـان بکەوێت، ڕێک کـەوتن و شـەڕ ڕاوەستا.

لە بەهـارا منوچەهرخـان چاوەنۆڕی کرد، محـەمـەد تەقیـخان نەچووە کنی. سـەید محـەمەد حـوسێنی شوشـتـەری نـاردە کن تەقیـخـان، سوێند و پەیمانی بۆ خـوارد کە سبەینێ بیباتە کن مەنوچەهرخان.

مـحـەمـەد تـەقی خـان هـەسـتـا چـووە دەشـتـی «لە بـهـری» کـە پێنج فـرسـەنگ لە شووشـتـەر دوورە، دابەزی کـە منوچەهرخانی بچێتە کنی. منوچەهـرخـان نەیوێرا و پەیمان و مامڵەتیش تێک درا.

ئەسـەدخانی بەخـتیـاری چونکە ڕقی لە محـەمـەد تەقیـخان بوو، لەشکرێکی زلی کۆ کـردەوە و لەژێر فـەرمـانی جـەعفـەر قـولیـخـانی کوڕی خـۆیا ناردیە کـۆمـەگی مەنوچەهرخان. لە کوردی چوار لینگ و حەوت لینگ دیسان لەسـەر مەنوچەهرخان کۆبوونەوە.عەلی ڕەزاخـانی بەخـتیـاری کە باوکی بە دەست تەقیخان کوژرابوو، بۆ تۆڵەکردنەوە چووە کن مەنوچەهرخان، بەوجۆرە محەمەد تەقیخان زۆر بێ هێزبوو.

مـحـەمـەد تەقـیـخـان کـە لە کـوردەکـان نائـومـێـد بوو، ناچار هـاواری لە شـێخ تامرخانی عەرەب گەورەی خێڵی «جەعب» کرد و کۆمەگی کرا.

مـەنوچەهـرخـان قـاقـەزێکی لە شـێخ تامـرخـان نوویسی کـە لەگـەڵ تەقیـخـان

باوەڕبێن و بۆ مامڵەتکردن سوێندی بۆ خواردن و سلێمانخان سەرتیپی ناردە کنی و خەڵەتاندنی.

شێخ تامرخان و محەمەد تەقیخان هەستان چوونە کن مەنوچەهرخان. محەمەد تەقیخان بە پەنهانی خرایە ژێر چاودێرییەوە و شیخ تامر ئیزن درا کە بڕواتەوە. کە گەڕاوە ماڵی خۆی ناموسی خێڵی شێخ تامرخانی بزاوت، زۆر چاک ماڵ و منداڵی محەمەد تەقیخانی بەخێو کرد و کوردەکانی ڕاگرت و پەنای دان. موعتەمیدولدەولە وەڵامی دایێ کە ژن و منداڵی تەقیخان تەسلیم کات؛ ئەویش وەڵامی (جوابی) نەداوە. لەسەرئەوە گەلێک شەڕ و کوژتار کرا و ئەو شێخە بە نامووس و غیرەتدارە عەرەبە دەستی لە نامووسی بەر نەدا و چەند جاران لەگەڵ موعتەمیدولدەولە شەڕی کرد و ژن و منداڵی کوردی تەسلیم بە دوژمن نەکرد.

موعتەمیدولدەولە لە دوایی چووە سەر (فەلاحیە) و لە هەودوولا شەڕ و کوژتارێکی قورس کرا، لە ئاخیرا شێخ تامیر شکا و بە مامڵەت ڕای گرت و گرەوی دایێ کە پەیمانی خۆی بەجێ بێنێت. موعتەمیدولدەولە ڕوو بە شوشتەر گەڕاوە. تەقیخان بە کۆت و زەنجیر گیرا و ئیزاوی درا.

عەلی نەقیخانی برای مەحەمەد تەقیخان بۆ لابردنی فیتنە ژن و منداڵی برای هەڵگرت و لە فەلاحیە دەرکەوت. لە نێوان لەشکری قاجار و عەلی نەقیخانا چەند شەڕ و کوژتاری بێژمار کرا.

محەمەد کەریمخانی برای و گەلێک لە گەورەی کوردەکان کوژران، بەڵام دوژمنی شکاند و کەوتە چیا بڵند و بەرزەکانەوە.

موعتەمیدودەولە دووبارە داوای ماڵی محەمەد تەقیخانی لە شێخ تامیرخانی کرد کە تەسلیمی بکا. شێخ تامیر تەسلیمی نەکرد، لەبەرئەوە موعتەمیدودەولە لەشکرێکی قورسی بردەسەری. لە دوای گەلێک شەڕ و کوژتار و خوێن ڕژانێکی زۆر، شێخ تامیرخان شکا و هەڵات.

خاکی فەلاحیە و لوڕستان و بەختیاری، هەموویان نزیک بە وێرانبوون کران و بە جارێک تاڵان کران. ٥٩ دانە تۆپ و ٢ خومپارە و ١ قفز؟ و ٢ هەزار سەرە ئەسپ لە محەمەد تەقیخان گیرابوو لەگەڵ محەمەد تەقیخان بەزنجیرکراوی و ئیزاوەوە ناردرا تاران (تەئریخ قاجار، جلد ٢ لاپەڕە ٤٠٣).

سـاڵی ١٢٥٨ عەلی نەقیخـان لەگەڵ فەرهـاد مـیرزا مـوخـابەرەی کرد و لە مـانگی جەمادا چووە کنی و لەوێوە ناردرا تاران.

ئەو حکوومەتە بچووکە کوردە بە شـەرەفە، بەوجـۆرە لەگەڵ حکوومەتی فەلاحییە، بە دەست قاجاران پووچ کراوە.

٢٦- وەلیخانی کوردی مەمنی

وەلیـخان لـە وڵاتی شیـرازا حـاکمـێکی سـەربەخـۆ و فەرمـانڕەوایێکی بـێ پرسیـار بوو. خـێـڵـی کـوردی مـەمنی لە ژێر ئەمـری ئەو گـەورە کـوردەدا زۆر دەوڵەمـەند و سەرکەوتوو بوون و بەجارێک وڵاتی شیرازیان خستبووە ژێر دەستەوە.

وەلیـخـان کـەلایانی زۆر سـەختی هـەبوو، کە بـە سـەخـتـترین ناوبانگیـان کـردبوو، یەک «گوڵ و گولاو» و دوو «سپید» کە باب وباپیریشی لە سـەریان حوکمڕان بوون.

سسـاڵی ١٢٥١ مـحـەمەد شـای قاجـارڕ لێی کەوتبـووە فڕوفێـڵان. مەنوچەهـرخانی موعتەمیدولدەولە قاقـەزێکی پەندامێزی بۆ نارد. وەلیخان بەچاکی پەسندی کرد و محەمەد باقیرخانی کوڕی خۆی ناردە کن مەنوچەهرخان. بەگەورەیییەوە ڕاگیرا و ڕائەسپاردرا کە بگەڕێتەوە بابی بنێرێتە کنی.

مـحـەمـەد باقیـرخـان کـە گـەڕاوە بە بابی گـوت و لە فـڕوفـێڵـی قـاجـارانی ئاگـادار کرد.

وەلیـخان ماڵ و منداڵی بردە کەلای سـپید و خێڵەکەشـی لە کەلای کـۆڵ و گولا و کۆ کردەوە و باقیرخانی لەسـەر دانان. وەلیخان چوو کەلای «نوراوا»ی توند کرد و پەلامـاری دوژمنی دا. مـحـەمـەد تایەرخـان و ڕەزا قـولیـخـان و سـەلیـمـخـان -کـە سـەرکردەی لەشکری قـاجـار بوون- بەدیل گیـران و لەشکرەکەشی شـپرزە کرا و کوژران.

مـوعتـەمـیدولدەولـە لەشکرێکی قـورسـی لە ژێر فـەرمـاندەی «وش»ی سـاحـیـبی ئینگلیزیدا ناردە سەریان.

وەلیخان خێڵەکەی بردە سـەر تۆقەسـەری چیاکان و بەشەو پەلاماری دوژمنی دا. شەڕ و کوژتار دوو مانگ پایەداربوو؛ کورد هەر بەشـەو شـەڕی دەکرد.

مـوعتـەمیـدولـدەولە وەتەنگ هات و داوای یارمـەتیی لە تـاران کرد. مـحـەمـەد شـا

لەشکرێکی زلی بۆ نارد و قاقەزێکیشی بە هەڕەشەی بۆ نوویسی کە دەست لە وەلیخان بەرنەدات.

وەلیخان ئەسیرەکانی بەردان و ڕوو بە خاکی بەهبەهان چوو. موعتەمیدولدەولە کەوتە خاکی وەلیخانەوە.

خواجە حوسێنی گولاوی کە هاودەنگی وەلیخان بوو، کەلای گولی دا بەوەلیخان و ژن و منداڵی تێدا دانا و باقیرخانی کوڕی کردە پاسەوانیان و بۆ خۆشی بە سەرکێشی لەگەڵ وەلیخان بە شەڕ و کوژتار دەکۆشا.

موعتەمیدولدەولە بە هەزار شەڕ و کوژتار لەشکری گەیاندە بەهبەهان. خواجە حوسێن خیانەتی کرد و ٣٠٠ سەربازی بردە نێو کەلای گولاوەوە کە ئەو کەلایە بەسەر کەلای گولیدا زاڵ بوو. سەرباز لە سەرەوە بە تۆپ و تفەنگ کەلای گولییان ئاورباران کرد و لە خوارەوەش موعتەمیدولدەولە بە لەشکرەوە دەورەی دا.

محەمەد باقیرخان مانگێک شەڕی کرد و لەو کەلایەدا ماوە و لە پاشان بە زۆر ژن و منداڵی وەلیخان و محەمەد باقیرخان هەرچییەکی لەو کەلایەدا بوو بەدیل کەوتە دەست قاجاران.

وەلیخان ناچار ڕوو بە خاکی کازرۆن هەڵات. لەشکری قاجار کەوتە سەری. وەلیخان لەوێشەوە ڕوو بە شیراز هەڵات و لە گوندی «خانەزەنان» شەوێک ماوە. ئیسماعیل خانی قەرەگۆزی قاجار بە لەشکرەوە دەورەی دا و گرتی و بەزنجیر و پاڵەهەنگ ناردیە تاران (تەئریخ قاجار، جلد ٢ لاپەڕە ٣٢٨) دەڵێت:

لەشکری موعتەمیدولدەولە بە کورد کوژتن گەڕاوە و هێندەیان کورد کوژتبوو لە کەللەی سەری کوردانی مەمنی چەند منارە بینا کران و گەورە و سەرکردەکانی کورد چاوکۆڵدران و لە دەمی تۆپ گرێ دران و کا لە کەللەسەریان ئاخنرا. ئەو جەور و دوڕندەییە لە ساڵی ١٢٥١دا بوو.

حکوومەتی قاجار کوردی مەمنیی هەموو دەربەدەرکرد و تورکمانی قەشقایی بردەسەر خاک و دێهاتەکانیان. کوردێکی لەو خاکەدا مابوون شەش ساڵ پێکوتی تورکمانیان خوارد. ساڵی ١٢٥٧ کوردەکان کۆبوونەوە و دەستیان بە تورکمان کوژتن کرد و لە هەموو لایێکەوە شیریان تێ نان و نزیک پووچکردنەوەیان کردن.

فەرهاد میرزای قاجار حاکمی شیراز چووە سەر کوردەکان. بە شەڕ و کوژتار

کەڵای «تووس» و کەلای «مەوزەر» کە یێکە کەلا سەختەکانی کوردی مەمنی بوون گرتن و ڕوخاندنی و خێڵی «ڕۆستەم، بەکش، جاوی، دوژمنیار» کە هەریەک تیرەیەکی مەمنی بوون، گرتن و بڵاوی کردنەوە. «خان عەلیخان»ی سەردار خێڵیان هەڵات و چووە خاکی «ماهوور میلاسی». عەلی وەیسخانی برای خان عەلیخان و چەند گەورەیەکی کوردی لە دەم تۆپ گرێ دان و کوژتن. لە خێڵی کوردی مەمنی «باوی، ئاجری، نوویی، یار ئەحمەدی» و گەلێکی دیکەی بارکردن و بە حاجی شوکروڵلاخاندا ناردنیە شیراز و بۆ خۆشی بە وێرانکردن و کوژتن و ئاوایی سووتاندن گەڕاوە شیراز. (تەئریخ قاجار، جلد دووەم، لاپەڕە ٣٢٦ – ٣٢٧ – ٣٢٨ – ٣٢٩). ئەو جەور و دوڕندەیییە، بە ئاخ و جگەرسۆزشەوە باس ئەکات.

ساڵی ١٢٥٨ خان عەلیخان لەگەڵ فەرهاد میرزا ڕێک کەوت و بوو بە حوکمڕانی وڵاتی مەمنی.

خان عەلیخان کە بوو بەحوکمڕانی وڵاتی مەمنی، دەستی بە ڕێکی و پێکیی وڵاتی مەمنی کرد و ئەو کورد و خێڵاتە کوردە پەراگەندانەی گرد کردەوە (تەئریخ قاجار – جلد دووەم – لاپەڕە ٤٢٢).

لەو خێڵاتە کوردە ئەمرۆکە لە «چانوخار»ی لە ئەترافی شاری سلێمانی و لە دێهات و مولکی شێخ مەحمووددا بە بڵاوی و لە دەشتی شارەزووردان.

٢٧– نەسیرخانی کوردی جودەکی (دلڤان)

نەسیرخان گەورەی کوردی دلڤان بوو. بە زرنگی و ڕەشیدی یێکە پاڵەوان بوو. لە حکوومەتی قاجار ڕووگەردان بوو و دەستی بە شەڕ و کوژتار کرد.

ساڵی ١٢٦٧ گەورانی سجوعب» لەناکاو و بەنامەردی نەسیرخانیان گرت و دایانە دەست ئیلدرام میرزای قاجاڕ.

لەودەمەدا ناسرەدین شا لە ئیسفەهانەوە ڕوو بەلوڕستان دەچوو، نەسیرخانیان پێشکەش کرد. ئەویش بەزەنجیر و پاڵەهەنگ ناردیە تاران و براکەشی کردە گەورەی خێڵی دلڤان.

ناسرەدین شا، هەموو گەورە و سەردارەکانی دلڤانی گرتن و خستنیە زیندانەوە. کە ناسرەدین شا ڕۆیشت، خێڵەکان کۆبوونەوە و بەسەر لەشکری

شــازادەیان دادا و ٧ ســەرباز و تۆپ ئەندازێکیــان کــوژت و لەشکری قــاجــاریان وەتەنگ هێنا.

ئیلّدرم میرزای قاجار ناچاربوو، بەندییەکانی بەردان ڕوو بە بروجەرد گەڕاوە.

کوڕانی نەسیرخان لەشکرێکی چاکیان کۆکردەوە و چوونە سەر مامیان –کە لە گرتنی نەسیرخانا دەستی هەبوو– گرتیان و کوژتیان و هەموو خێلاّتەکەشیان خستە ژێر حوکم و فەرمانی خۆیانەوە (تەئریخ قاجار، جلّد سێیەم، لاپەڕە ٦١٥).

٢٨- بوداقخانی کوردی موکری

ئەو گەورە کوردە پالّەوانە، لەنێو کوردی موکریان بەبوداق سولّتان ناوبانگی کردبوو و بەعەدالەت و دادخواهی بە نەوشیرەوانی دووەم ناونرابوو. پیاوێکی میللەتپەروەر و دادخوا و تێگەیشتوو بوو.

سالّی ١١٩٨ لەگەلّ حکوومەتی زەندا ڕێک کەوت و بە موستەقیللی ڕای بوارد. لەو سالّەدا لە تەک عەلی مورادخانی زەند ڕێک کەوت و ئەمارەتی موکریانی خستەوە دەست. هەر لەو سالّەدا جەعفەر قولیخانی برای ئاقا محەمەدی قاجار چووە سەر موکریان. بوداقخان بە هێزی کوردەکانەوە پێشی پێ گرت و لە دوای شەڕ و کوژتارێکی قورس قاجاری شکان.

سالّی ١٢١٠ ئاقا محەمەدی قاجار موخابەرەی لەگەلّ بوداقخان کرد و ئەمارەتی موکریانی بۆ تەسدیق کرد.

سالّی ١٢١٣ فەتالی شاش حکوومەتی بوداقخانی تەسدیق کرد و گەلێک پیاوانی گەورەی کوردی موکریان کەوتنە سوپاه و دەوائیری قاجارانەوە. مەجیدخانی موکری بە سەرهەنگی بوو بە سەرکردەی لەشکر. ئیسماعیل ئاغای دێبوکری لە دیوانی پادشاهیدا بوو بە یاساولّ. سالّی ١٢٢٦ حکوومەتی قاجار، تورکمانی قەرەپاپاقیان لە دەشتی سندوس دامەزراند. خێلّی بلّباس لینگیان دا سەر قەرەپاپاقەکان و گەلێک کوژتار و تالاّنیان لێ کردن و هەتا چوونە سائین قەلاّ بە قاجار کوژتن ڕۆیشتن.

بوداقخان لە نایبو لسەلّتەنە عەباس میرزای نویسی، لەشکرێکی قورسی لەژێر فەرمانی ئەحمەدخانی کوردی مەقدەم و عەسکەخانی هەوشاریدا ناردە سەر

بڵباسەکان. لە پاش گەلیک شەڕ و کوژتار بوداقخان بە مامڵەت ڕێکی خستنەوە.

ساڵی ١٢٣١ دووبارە خێڵی بڵباس بۆ قاجار کوژتن لە چیاکان چوونە خوار. بوداقخان نەشیا پێشیان پێ بگرێت، بۆ نایبو لسەڵتەنەی نویسی کە کۆمەگی بکا. ئەویش ئەمیرخانی خاڵی خۆی و جەعفەر قولیخانی مەراغەی بە لەشکرەوە ناردە هاواری بوداقخان. پێشیان بە خێڵ گرت و شەڕ و کوژتاریان گەرم کرد و لە هەردوو لاوە نزیک ١٠٠٠ کەس کوژران. بڵباس زۆر پیاوانە بزووتنەوە و ڕوو بە چیاکان گەڕانەوە (تەئریخ قاجار، جلد یەک، لاپەڕە ١٤٩).

بوداقخان لەژێر ئیدارەی قاجاراندا زۆر چاک حوکمڕانیی کرد و کیشوەرەکەشی لە شۆڕشی قاجاران پارازت.

٢٩- سەردار عەزیزخانی موکری

عەزیزخان لە بنەماڵەی «بابامیر»ی کوردی موکریانە؛ لە دێی «وەستان» و لەنێو گەورک و لە نزیک شاری سەردەشت هاتووەتە دونیاوە و لە دەوری یێکەتیی بوداقخان لەگەڵ قاجارانا، عەزیزخان چووە تەورێز و بە سوارچاکی و ڕەشیدی و زرینگی ناوبانگی کرد. میر نەزەر عەلی حەکیمباشی زۆری خۆش ویست و خستیە ڕیزی نیزام و سوپاهی قاجارەوە. بە هونەر و دلێریی خۆی زۆر زوو سەرکەوت و بوو بە «سەرهەنگی نیزامی».

ساڵی ١٢٥٣ لە شەڕی قاجار و ئەفغان لە دەوری هیرات، یار محەمەدخانی ئەفغانی پیاوێکی خواست کە گفتوگۆی مامڵەتی لە تەکا بکا. حکوومەتی قاجار عەزیزخانیان هەڵبژارد و ناردیان و بە کەم موودەتێک ڕێکی خستن. عەزیزخان گەلێک پەرای کرد و بە ناوبانگ بوو، ڕۆژ بەڕۆژ دەکەوتە بەرچاوان.

ساڵی ١٢٦٣ بۆ دامەزراندنەوەی شۆڕش، عەزیزخان لە ژێر ئەمری حوسێن خانی ئاجوودانباشی کە کوردی گەڕووس بوو، چووە خاکی شیراز. ئەهالی شیراز لە حوسێن خان دڵگیربوون و دەستیان بە سەرکێشی و سەرباز کوژتن کرد. عەزیزخان زۆر بە دلێری و زانایی پێشی بەو فیتنەیە گرت. لە ساڵی ١٢٦٤ و شەشی شەوال ڕۆژ بەڕۆژ دوژمنەکانیان بەهێز بوون و عەزیزخانیان دەورە دا و شەڕ و کوژتار زۆر دەوامی کرد. ئەهالی هێزیان گەیشتە ٢٠ هەزار شەڕکەر. عەزیزخان ٥٠ سەربازی پێ مابوو و هی دیکە بە خاوەند مەنسەبانەوە تێکەڵ

بەئەهالی بوون. عەزیزخان وەکو شێر بە دوومانگ ئەو هێزەی شکاند و ئاسایشی بە شیراز دا.

لەودەمەدا محەمەد شای قاجار مردبوو؛ ناسرەدین شا لەسەر تەخت دانیشتبوو، میر تەقیخانیش بووبوو بە ئەمیر نیزام کە یێکە خۆشەویستی عەزیزخان بوو، زۆرچاک باوەڕی بەعەزیز خان هێنابوو و لەکن ناسرەدین شا زۆری پێ هەڵگوتبوو و بە پەسندی خستبوویە پێشەوە. ناسرەدین شا، هەرچەندە بە ئەمیر نیزام باوەڕی کردبوو، بەڵام کۆشەوە و ئازایی عەزیزخان لە شەڕ، هێندەی دیکە نیشان دابوو، بەم شیعرە فارسییە خواستیە تاران:

عزیزا بیا تا عزیزت کنم

همه أهل ایران کنیزت کنم

عەزیزخان بە لەز ڕوو بەتاران لە شیراز دەرکەوت و سەری مانگی موحەڕەم ١٢٦٥ گەیشتە تاران.

ئەمیر نیزام هەموو ئومووری نیزامیی تارانی خستە ژێر فەرمانی عەزیزخانەوە و ڕوتبەی ئاجوودانباشیی لە شا بۆ وەرگرت و بە لەز بۆ پێشەوەی بڵند کرد.

وەلیعەهدی ڕووس چووبووە ئێرەوان. ناسرەدین شا نیشانە و خەڵاتێکی شایانی سازکرد و عەزیزخانی بە سەفارەت ناردە ئێرەوان و کە گەیشتە زەنگان فیتنە و شۆرشێکی قورسی «بابی» کەوتبووە زەنگان.

عەزیزخان بۆ دامەزراندنەوەی ماوە و ناردی عەلیخانی کوڕی خۆی -کە سەرهەنگی تیپی تەورێز بوو- میرزا حەسەنخانی وەزیرو لنیزام کە برای ئەمیر نیزام بوو، بردنیە زەنگان و ئومووری بۆ ڕێکخستن و فیتنەی کوژاندەوە و چووە ئیرەوان. لەسەر چۆمی ئاراسەوە پێشوازی کرا و ئیحترامەوە گەیشتە ئێرەوان و دیاری و پێشکەشەکانی بردە کن وەلیعەهد ئەلگساندەر. بە گەورەییەوە پەسند کرا و لە خوسووس کوردستان و موکریانەوە ئیتفاقێکی سڕی گرێ دا و گەڕاوە تەورێز.

ئومووری سەر بە تەورێز و مەراغەی ڕێک خست و ڕوو بە تاران [گەڕاوە]. لەلایەن ناسرەدین شاوە پێشوازی کرا (تەئریخ قاجار ، جلد ٣، لاپەڕە ٥٥٩ – ٥٦٣).

ساڵی ١٢٦٧ ناسرەدین شا چووە ئیسپەهان و عەزیزخانی کردە مەئموری ئینتیزامی پایتەخت و بەخێوکردنی ئەرک. لە مانگی زیلقەعدەدا لەگەڵ ئەو مەئمورییەتە خەریک بوو، سوارەی کوردی موکری، سابڵاغ، کەرەند، کەلهوڕ هەوشاری کردنە پاسەوان و عەلیخانی کوڕی خۆی لەسەر دانان و زۆر بە توندی لەگەڵ وەزیفەی خەریک بوو.

ناسرەدین شا کە گەڕاوە، عەزیزخانی کردە سەرداری کوللی عەساکری ئێران. بە شیر و حەمایلی گەوهەربەند خەڵاتی کرد. ئەو ڕوتبەیە هەتا ساڵی ١٢٧٤ ڕۆژ بەڕۆژ لە بڵندتردا بوو. لەوساڵەدا کاری سەدرولئەعزەم کەوتە عوهدەی میرزا ئاقاخانی ئیعتیمادودەولەوە، کە لەوەپێش دوژمنی سەردار عەزیزخان و ئەمیر نیزام بوو. میرزا ئاقاخان دەستی بە موفسیدی و بەدخواهی عەزیزخان کرد و بە چەند مەتەڵەی موهیممی سیاسی ئیتیهامی کرد. دووەمین توهمەتێکی ئەوەبوو کە گۆیا لەگەڵ ڕووس ئتیفاقی هەبووە کە بۆ کوردەکان کارێک بکات و لەبەر سوننیەتی لە ئیدارەی شیعە بێزاری تەمای ڕزگاربوونی هەیە و کورد لەژێر پەنجەی تورکان دەرخات و لەگەڵ وەزیر موختاری ئینگلیزدا بە پەنهانی ڕێک کەوتووە کە کوردستانی ئاوربایەگان و لوڕستان بکەنە یەک پارچە و لەژێر حوکمی قاجارانی دەرخەن و وەکو ئەفغانستان ئیدارەی بکەن.

بەڵام تەئریخی قاجار جلدی ٣ لاپەڕە ٧٣ دەڵێت: لە هەموویان زیاتر مەبەست لە لابردنی عەزیزخان ئەوەبوو کە حیشمەت و گەورەیی سەدرو لئەعزەم بە وجودی عەزیزخان پەست بوو و میرزا ئاقاخان لە پێشگاهی پادشا بێ ڕەواج بوو. ئەو لاپەڕەی تەئریخە زۆر بە درێژی حەللی کردووە کە جگە لەوە کە عەزیزخان کوردێکی ئازا و زرینگ بوو، لەگەڵ وەزیفەی خۆی ڕاست بوو، لە دەوری ئەودا فڕوفێڵی ئاغاخان سەری نەدەگرت، چی دیکە نەبوو.

ڕۆژی ٢٠ی شەوال ساڵی ١٢٧٤ لە سەرداری کوللی عەزل کرا و لە پاش چەند ڕۆژان ڕوو بە بۆکانی موکری لە تاران دەرکەوت. هەتا ئەمڕۆکەش بە ناوی سەرداری عەزیزخانەوە گەلێک ئاساری لە تاران و شارەکانی ئێرانا هەر ماون. چار ڕاهی عەزیزخان لە تاران ئەمڕۆکە بەو ناوە مەوجوودە.

بەکۆمەگی یەزدان تەواو بوو

میللەتی کورد

* مێژوو (تـأریخ)ی تیره و ڕەگەزی کورد، لە عـەسری پێنجەمینی مـیلادەوە، هەتا ئەمڕۆ. سەربهورد و کردەوە و ژیان و تێداچوونی هەموو پادشا و فەرمانڕەوا و میر و زانا و تێگەیشـتوو و بوێژ و نوویسـەر و مـێژوویینـی کورد. بە١٢ بەرگ پەڕتووک (کـتـیب) نویسـراوەتەوە. بـەرگی ١٠ – ١١ –١٢ بەوێنـە ڕازاندراوە. بۆ چاپکردنی چاوەنۆڕی یارمەتی کورد پەرستەکانین .

* هـەر دانەیێکی پەڕتووکی (ناودارانی کورد) یەک ڕوپیەیە.

ئاوڕێکی پاشەوە

بەرگی دووەم

جزمی سێیەم

پادشایانی بنەماڵەی عەلی گچکە و چەند ئەمیرێکی دیکە لە هەولێر

پێشەنگ

هەولێر – هۆلێر یاخود (اربیل – أربیل)

مێژوویی و هەڵکەوتی جوگرافیای

قەڵای هەولێر، قەڵایێکی قایم سەخت و چەند هەزار ساڵییە، مێژووی ئەو زۆر لە پێش میلادە، کوردەکانی گۆڵشەنییەکان قسی سیترو دایمەزراندووە و لە هەموو گەڕێک (عصر)دا هەمیشە ناوچەی کێش و ئاینیی میللەتی کوردان بووە، پەرستشیانەی (هور – خووا) لەوێ بوو، لەبەرئەوە بە هەولێر ناوبانگی کردووە، لەبەر شەڕی ئەسکەندەری گەورە و شکەستەی دارای سێیەم کە دوای حوکمداری کوردەکان (مادی) بووە، هەولێر لە کتێبانی ڕۆژهەڵات و ڕۆمییەکاندا زیاتر ناوبانگی کرد. هەولێر لە گەڕی کوردەکانی قسیدا لە تەرەف یوزئاسپی حەکیمەوە کە پەرستشیانەیێکی بەدەزگایەکی قورسەوە تێدا هێنا وەجوود، زیاتر ڕەونەق ئەفزا بوو، هەر کەسێکی ئاینی مەئاوای هەبووبێ بۆ پەرستش دەچوونە هەولێر، لە چاغی حوکمداریی ئەردەشێری بابەگاندا کە یێکەمین پادشایانی ساسانییەکان بوو، ئاردیۆراڤی حەکیم کە کوردێکی زانا و تێگەیشتووی شارەزوور بوو، کتێبی زندە ئەڤێستای سەرلەنوێکە نویسییەوە و کتێبی (ئاروی ویراڤنامە)ی بەکوردی لە هەولێر دامەزراند، بە کۆشەوەی ئەو حەکیمە کوردە و بە هیمەتی پادشایێکی وەکو ئەردەشێر، هەولێر زۆر چاک ڕووی لە ئاوابوون و گەورەیی کرد. لە دەست پێکردنی ئیسلامییەت و پەلاماری ئەسحاباندا، هەولێریش وەکو شارەکانی دیکەی کوردستان، دووچار بە گەلێک زیللەتی قورس بوو، ئەهالییەکەی هەموو دەربەدەر و پەرێشان کەوتن و شارەکە وێران و خراپ کرا. لەبەرئەوە شاری هەولێر لەو دەمەدا لە جێگای شار و قەڵای ئێستا نەبووە، لە ڕۆژاوای شاری ئێستا بە سێ سەعات دوور، واقیع بووبوو، وێرانەکانی و تەپە و کۆنە خراپەکانی ئێستاکەش شاهیدی دەدات کە گەلێک جار لەو جێگا کۆنانە چتی بە قیمەت و ئاساری پێشینی تێدا

دۆزراوەتەوە، تەپە و جێگا و کاولەکانی لێمان ئاگادار دەکا کە شارێکی زۆر زل لە ژێر ئەو خاکەدا بێ.

هەولێر ٨٠ کیلۆمەترە لە شەرقی جنووبی مووسڵەوە و ٧٥ کیلۆمەترە لە شیمالی غەربی کەرکووکەوە، لە نێوەڕاستی دەشتێکی گەورە و پان لە نێوان هەردوو چۆمانی (زێ – زاب)دا واقیعە، یاقووت حەمەوی لە مەعجەمیدا دەڵێت: درێژاییی هەولێر ٦٩ دەرەجە و نیوە، پانایی ٣ دەرەجە و نیو سێ یەکێکە. بوستانی لە (دائرە المعارف)دا دەڵێت: هەولێر قەڵایێکی زۆر سەخت و شارێکی زۆر گەورەی هەبوو، قەڵاکەی هەر چوار دەوری خەندەقێکی پان و قووڵ و پڕ لە ئاوی هەبوو، دیوار و شوورەی شار کە لە ئەترافی شار دروست کرابوو، لە نزیک پشتی شەقڵاوەوە یەک دەکەوتنەوە. قەڵاکە لە سەرتەپەیەکی گەلێک گەورە لە خۆڵ و سەرتەپەیەکی پان و بەرین دامەزراوە. لەنێو ئەو قەڵایەدا بازاڕ و دوکان و قەیسەری و خانووبەرەی چاک و جوان بۆ رەعیەت، مزگەوت بۆ نوێژ و (گەرماوە – حمام)ی تێدایە، ئەم قەڵایە گەلێک لە قەڵای حەلەب دەچێ، بەڵام ئەو گەورەتر و بڵندترە.

شەمسەدین سامی لە (قاموس الاعلام)یدا دەڵێت: هەولێر دوو گەڕەکە، یەکێک لەسەر قەڵا و دووەم لە بەردەمی قەڵاکەیە، گەڕەکی بەردەمی قەڵا چوار پێنج ئەوەندەی گەڕەکی نێو قەڵایە، هەرچێکو شاری خوار قەڵایە، ئەمیر موزەفەرەدین کۆکبەری بینای کردووە، بازاڕ و خان و مزگەوت و خانووبەرە و خانەقا و مەدرەسە و میوانخانە و تیمچەیەکی زۆری تێدا دروست کرد، شوورە و دیوارێکی پان و بڵندی بە دەورەدا کێشا و لەگەڵ قەڵا لێکی داوە. بوستانی دەڵێت: ئەمیر موزەفەرەدین بە گەورەکردنەوەی شاری هەولێر و شوورە بە دەوریدا کێشان، شان و شەرەف و شەوکەتێکی هێندە زلی پەیدا کرد، لەگەڵ حوکمدارەکانی دەوروپشت و سوڵتانەکان ڕقەبەریی دەکرد، پادشاکان لە لێقەوماوی پەنایان بۆ دەبرد و ئیفتیخاریان پێوە دەکرد. لە هەموو حوکمدارەکانەوە سوفەرایانی دەچووە لای و لە هەموو لایێکەوە بازرگان و خاوەند سەروەتان دەچوونە لای و دادەمەزران، زۆری پێ نەچوو لەبەر عەدالەت و دادخواهیی ئەو ئەمیرە چاکە و پیاوەتیی ئەو، هەولێر بوو بە شارێکی زۆر زل لە ڕۆژهەڵاتدا و بوو بە پایتەختێکی گەورەی کوردستان و بە دەوڵەمەندی و جوانی ناوبانگی بە هەموو ئاوایێکی دونیادا بڵاوبووە، لەگەڵ

ئەوەش دێهاتەکانی لەبەر گەورەیی بووبوون بە قەسەبچەیێکی زلە و نفووسی زۆر زیاد بووبوو، لە کڕین و فرۆتن و چاندندا لە هەموو پارچەیێکی حوکمدارەکانی کورد بە قازانجتر بوو، ئەهالی و ڕەعییەت ، سوپاهی و سەرکردە و مەئموورەکانیشی کورد بوون، حکوومەتێکی کوردان بوو لە خاکی کوردستاندا.

(ابن الاثیر) لە (التاریخ الکامل)دا دەڵێت: هەولێر چەند قەلاّیێکی زۆر قایمی وەکو (خفتیزەکان – خفتیسکان) لە چیا و کێو و دەشتدا هەبوو، هەریێک لەو قەلاّیانە بەسوپاه و ئەمیرێکەوە قایم کرابوون و لە وەختی پێویستدا لە هەولێر ئامادە دەبوون. یاقووتی حەمەوی دەڵێت: هەولێر دار و باغ و باغچەی نەبوو، بەری داری لە چیاکانی شیمالییەوە بۆ دەچوو، هەموو چاندنیان بە ئاوی کارێز و چالاّوە، بۆ خواردنەوەش لە ئاوی کارێزیان وەردەگرت، ئاوی کارێز و چالاّوانی زۆر خۆش و بە تامە و سووکە، لەگەڵ ئاوی زێ و دەژلە و فورات فەرق ناکرێن، بەڵکو لە ئاوی زێ و دەژلە بەتامترن.

بەندی یەکەم

سەربهوردی ئەمیر عەلی گچکەی کوڕی بەگتەگین

٥٠٠ - ٥٦٣ھ

بنەماڵەی حوکمدارەکانی کوردی هەزبان چەند ساڵێک لە کوردستاندا سەربەخۆ فەرمانڕەواییان کردووە، نەکەوتنە ژێر باری بیانییانەوە، بەڵام لە دەوری ئەمیر ئاقسەنقەری زەنگیدا، بەگتەگین خێوی هەولێر لە دەست کەوتبوو، عەلی گچکەی کوڕیشی نەوەشیا لەگەڵ ئومەور خەریک بێ، کەم کەمە نزیک بە نەبوون بووبوون. ئەمیر عەلی کە بەگچکە ناوبانگی کردووە لەگەڵ ئەمیر ئاقسەنقەردا وەها ڕێک کەوت، بە شەرتی هەولێر بەرە بەرە بدرێتەوە عەلی گچکە. لەبەر بێ دەسەڵاتیی بەگتەگین، ئەمیر عەلی کەوتە ڕیزەی ئەمیرێکی ئاقسەنقەر لە سوپادا. ئەمیر عەلی لەگەڵ ئاقسەنقەر وەها ڕێک کەوت و خەزمەتی بە ڕاستیی بۆ دەکرد کە هەموو کەس قینیان لێ دەبووەوە، بەڵام بە ڕەغمی دوژمن خۆی پێش خست و لە یەکە ئەمیرانی ئاقسەنقەر دەهاتە ژماردن. کە ئەمیر ئاقسەنقەر نەما عیمادەدین زەنگی بوو بە ئەتابەگ، ئەمیر عەلی گچکە زیاتر کەوتە بەرچاوان و خۆشەویست بوو، ڕووی لە زیادبوون کرد و ڕۆژ بەڕۆژ ئازایی و زرنگی لەنێو چاوانیدا دیاریی دەکرد، لە کار و پیشە و شەڕدا خۆی دەنواند.

ساڵی ٥٣٦ خەلیفەی عەباسییان ڕاشیدبیللا لە دەست مەلیک مەسعوودی خێوی هەمەدان کەوتە تەنگاییەوە، زەینەدین عەلی گچکە بە سوپاهی هەولێرەوە لەگەڵ ئەتابەگ عیمادەدین چووە بەغدا و کۆمەگی خەلیفە بکات. سوڵتان مەسعوود کە دەورەی بەغدای دا تەماشای کرد حوکمدارانی کوردستان کە زەینەدین عەلی گچکەی خێوی هەولێر و عەلائەدین کوڕی ئەحمەدیل خێوی مەراغە بە لەشکری کوردی مەراغەوە و ئەمیر عیسا حەمیدی خێوی ئاکرە و شووش و دەوروپشتی بە سوپاهی کوردی زێبار و حەمیدییەوە و ئەمیر ئەحمەدی کوڕی ئەبیهەیجای کوردی

هەكاری بە لەشكری كوردانی ئەشب و جزیرە و نووشییەوە یاریدەدەری خەلیفە دەدەن، تەمای سوڵحی كرد و ئومەراكانی كورد ڕازی نەبوون و بۆی دەركەوتن و بە پەرێشانی دەریانكرد و بە كەیفەوە گەڕانەوە و ڕوویان كردەوە كوردستان. عەلی گچكە لەگەڵ عیمادەدین زەنگی چووە سەر شارانی ئورفە و بیرەجگ و نسێبین و سەرینچاوە – رأس العین – لە تەک فرەنگدا شەڕ و كوشتاریان كرد و ئەو جێگایانەیان خستە ژێر حوكمەوە، لەو دەمەدا كە لە دەورەی بیرەجگ بوون، مانگی زیلقیعدەی ساڵی ٥٣٩ھ نەسرەدین چقر والیی مووسڵ كوژرا، عیمادەدین لەوە ترسی لێ پەیدا بوو، لە پشێویی كوردستان ئەندێشەناک بوو كە نابادا دووچار بە سەركێشی ببن. ئەمیر عەلی گچكەی كوردی هەولێری كە لەلای بە پیاوێكی زرنگ و ئازا و بیرتیژی خۆی نواندبوو و لەنێو كوردستاندا ناوبانگی هەبوو، عیمادەدین لە هەموو ئومەراكانی زیاتر خۆش دەویست و ئیعتمادێكی تەواوی پێ بوو و ئەمنیەتی لێ حاسڵ كردبوو، لەبەرئەمە كە عەلی گچكە چاتر لە ئومووری كوردستان ئاگادار و بە شەهامەت بوو، كردیە ئەمیری جەیش و نایبی خۆی و والیی مووسڵ و بە زەینەدین لەقەبی كرد و ناردرایەوە مووسڵ. كە گەیشتە مووسڵ بەلەز قەڵای خستە دەست خۆی و لەشكر و سوپاهی ڕێک خست و دژدارێكی باوەڕ پێهاتووی لەسەر قەڵا دانا و چووە نێو شار و دەستی بە دامەزراندنی ئەهالی و شار كرد و مەیدانی شۆڕشی لە كەلێن دانیشتووەكان گرێ دا و دەستی بە حوكمداری و مەملەكەت ڕازاندنەوە و دڵخۆشیی ئەهالی دانەوە كرد و هەموو ئوموورێكی عیمادەدینی هێنایە ژێر پەنجەی خۆیەوە.

ساڵی ٥٤١ عیمادەدین لە قەڵای جوعبر كوژرا، مەلیک ئەرسەلانی كوڕی سوڵتان مەحموود تەمای لە موڵک و خاكی زەنگی كرد. سەیفەدین غازی كوڕی زەنگی لەسەر شارەزوور دانیشتبوو، زەینەدین بەلەز ناردیە دووی غازی حوكمداری شارەزور لە مەسەلەی مەلیک ئەرسەلان ئاگاداری كرد و خواستییە مووسڵ، لەولاشەوە چوو پێشی بە لەشكری ئەرسەلان گرت، جەمالەدین وەزیری مەلیک ئەرسەلان كە سەركردەی سوپا بوو دەردەستی كرد و خستیە زیندانەوە. سەیفەدین غازی كە گەیشتە مووسڵ زەینەدین ئەوی بەحوكمدار قەبووڵ كرد و هەموو مەملەكەت و خەزینەی تەسلیم كرد، سەیفەدینیش زەینەدین عەلی گچكەی كردە ئەمیری جەیش و نایبی خۆی لە موڵكدا و بە والیی مووسڵی دانا.

زەینەدین دەستی بەڕێکوپێکیی ئومووری کیشوەر و سوپا کرد و ڕۆژ بەڕۆژ بۆ گەورەبوونی سەیفەدینی دەکۆشا، هەر لەو ساڵەدا جۆسلین حوکمداری فەرەنگ لە ئورفە خزا و ئاڵای سەرکێشیی لە سەیفەدین هەڵدا و دەستی بە خراپە کرد. زەینەدین بە سوپاهێکی قورسەوە چووە سەری. بەڵام لەولاوە شەهید خێوی حەلەب پێشدەستیی کرد و لینگی دایە سەر (ڕەهە) و گرتی و تالانی کرد. زەینەدین کە وای زانی گەڕاوە مووسڵ. نوورەدین گەلێک دیاری و چتی چاکی لەگەڵ چەند جاریەیەکی بەقیمەتی بۆ زەینەدین نارد و خەڵاتی کرد و قاقەزێکی منەتداریشی لێ نووسی. ساڵی ٥٤٢ زەینەدین سوپاهێکی ڕێککەوتووی هەڵگرت و چووە سەر ماردین و قەڵای دارا، دەستی کرد بە گرتنیان، حیسامەدین تەمرتاش خێوی ماردین بەپاڕانەوە زەینەدینی ڕاگرت کە نەبێتە مایەی خراپی و وێرانی، زەینەدین بە شەرتی ئەمە حیسامەدین کچی خۆی بدا بە سەیفەدین غازی مامەڵەتی کرد و گەڕاوە مووسڵ. ساڵی ٥٤٣ موعینەدین وەزیری موجیرەدین ئەبق خێوی دیمەشق لە دەست فەرەنگ وەتەنگ هاتبوو، بۆ کۆمەگیکردن هاواری لە سەیفەدین غازی کرد کە بەسوپا یاریدەیان بدا، سەیفەدین لەشکرێکی ڕێککەوتووی بۆ زەینەدین ساز کرد، زەینەدین بە هیمەتێکی بەرزەوە ڕوو بەدیمەشق چوو، فەرەنگ چونکو لە ئازایی زەینەدین شارەزا بوون، زانییان دووچاری بەڵا دەبن، لە پێش گەیشتنی زەینەدین دەستیان لەو خەیاڵە بەردا و گەڕانەوە جێگای خۆیان، زەینەدین لە پاش گەیشتنە دیمەشق و ماندوویان حەساوە، بە کەیف و شادی ڕوو بە مووسڵ چوونەوە.

ساڵی ٥٤٤ سەیفەدین غازی مرد، بە لەز قوتبەدینی برای سەیفەدینی کردە حوکمداری مووسڵ. زەینەدین چووەماڵی قوتبەدین و سواری کرد و کەوتە پێشی هەتا بردیە خانووی حوکمداری دیوانەوە و جاڕی کێشا و هەموو ئەهالی و ئومەرایانی کۆکردەوە و بە زۆر خستیە ژێر ئەمری قوتبەدینەوە و خەزینە و سوپاهی هەموو تەسلیم کرد، قوتبەدین دیسان زەینەدینی بەئەمیری جەیش و والی مووسڵ داناوە. زەینەدین کە حوکمداریی قوتبەدینی دامەزراند، جزیرەشی هێنایە ژێر حوکمییەوە، خێوی ژەنگار قاقەزی لە نوورەدین مەحموود خێوی حەلەب نوویسی ئەگەر بێتە سەر ژەنگار شاری بە بێ شەڕ دەداتە دەستی، نوورەدین بە تالووکە لەشکری هەڵگرت و چووە ژەنگار، عەبدولەلیک خێوی ژەنگار شار و قەڵای

تەسلیم کرد و بە کەیفوخۆشی نورەدینیان بردە نێو قەڵات. زەینەدین عەلی گچکە کە لەوە ئاگادار بوو لەشکری هەڵگرت و چووە سەر ژەنگار و گەیشتە تەلیعفەر و قاقەزی لە نوورەدین نوویسی کە ئەوە چتێکی چاک نییە، لەو خسووسەوە ناردراو لە هاتوچۆدا بوو، لە نتیجەی گفتوگۆدا بە مامەڵەتیان کرد کە نوورەدین دەست لە ژەنگار بەردا و قوتبەدین لە حومس وازبێنێت، زەینەدین ئەو سوڵحەی بە چاکتر زانی، لەسەر ئەوە نوورەدین گەڕاوە چووە حەلەب و زەینەدین ئومووری ژەنگاری دامەزراندەوە و بەر بە مووسڵ جڵەوی سووڕاندەوە، لەو سوڵحەدا زەینەدین خزمەتێکی گەورەی بۆ گەورەی خۆی کرد، چونکو بەبێ شەڕ و کوشتار فیتنەی پیاوێکی وەکو نوورەدینی کوژاندەوە.

ساڵی ٥٥١ زەینەدین بۆ سەرپەرشتیی کوردستانی شارەزوور لە مووسڵ دەرکەوت و بە گەڕان ڕۆیشتە شارەزوور، خێوی هەمەدان سوڵتان محەمەد دیاری و خەڵاتێکی زۆری بۆ زەینەدین نارد و گەلێک چتی گرانبەهای پێشکەش کرد، سوڵتان محەمەد بەئومێدی کۆمەگی و یارمەتی، دڵداری زەینەدینی بە دیاری دەداوە. زەینەدین بە منەتداری ئەو چتمەکەی قەبووڵ کرد. زەینەدین ئەمیر بزان کوردی شارەزووری کردبوو بەنایبی خۆی و لەسەر شارەزووری دانابوو، ئومووری بۆ ڕێک خست، لەو دەمەدا سوڵتان محەمەد خێوی هەمەدان بە لەشکرەوە چووە سەر سولەیمان شا سوڵتان خەلیفە پێکەوە بەشەڕ هاتن، لە نەتیجەدا سولەیمان شا شکا و بەسەر شارەزووردا ڕوو بە بەغدا هەڵات، زەینەدین لە مانگی جەمادی یەک ئەمری بە ئەمیر بزان خێوی شارەزوور کرد و چووە پێش سولیمان شا بەدیل گرتی و بردیە لای زەینەدین بە ئیحترامەوە ڕایان گرت، کە زەینەدین ڕوو بەمووسڵ گەڕاوە لەگەڵ خۆی بردی و بە عیزەت و ئیکرامەوە لە مووسڵدا حەپسی کرد و دەستبەجێ لە سوڵتان محەمەدی گێڕاوە، لە شوکرانەی ئەوە دیاری و سەوقاتێکی زۆری بۆ نارد و وەعدەی دایە لە هەموو ئومووریک و بە هەموو دەمێک بۆ یاریدەدانی زەینەدین ئامادەیە و لە بەرابەر دوژمندا ڕاوەستاوە.

لەو ساڵە و لە مانگی زیلحیجەدا سوڵتان محەمەد خۆی کۆکردەوە و تەمای چوونە سەر بەغدای کرد و لە زەینەدین عەلی گچکە گێڕاوە ئەگەر یاریدەی بدا تاکو لەو چوونە پەلە بکا، زەینەدین لێی ڕائەسپارت: ئەو لەولاوە بچێ و زەینەدین لە مووسڵەوە بەسەر بەغدا دەدات، سوڵتان محەمەد بە پشتیوانیی زەینەدین و

یارمـــەتیی ئەوەوە لەشکری هەڵگرت و چووە ســـەر بەغـــدا، زەینـەدین لـەولاوە سـوپاهێکی ڕێکخراوی پێکەوە نا ڕوو بە بەغدا سـوار بوو، بە مـەملەکەتی خەلیفە گـرتن ڕۆیشت هەتا گـەیشـتـە کـەناری شـار، بـەغدای دەورە دا و وەتەنگی هـێنا، ئەهالیی بەغدا کەوتنە ترس و لەرز و خۆپێچانەوە، هەموو مـاڵ و ئەسـپابیـان بردە خـانووی خـەلیفـەوە، خـەلیفـە پردی پسـاند و کـەشـتی شـەڕ و باری خسـتـە کار، زەینەدین لە هەمـوو لایێکەوە دەسـتی بە تالآن و گـرتنی شـار کـرد، لە کـووچە و کۆلآنانی شار دەست پێ کرا، گەڕەکی کەرخ کەوتە دەست زەینەدین، ئەهالی کەرخ بۆ تالآنگرتن یاریدەی زەینـەدینیـان دا و لەگـەڵ لەشکر کـەوتن. زەینـەدین گـەلێکی مـاڵ و چتی چاک دەست کەوت، خـەلیفە دەستی بە چەک و ئالەتی شـەڕ بڵاوکردن کرد بـەسـەر ئەهالیـدا، ئەهالیی بـەغدا لە دەورەی تاجی خـەلافـەت کـۆبوونەوە و لە هەمـوو لایێکەوە دەست بە مـەنجـەنیق گـرێدان و تیـرهاوێژتن کـرا، پشـێـویێکی وا کەوتە بەغداوە کەس ئاگای لە کەس نەبوو.

٢٠ی مـانگی موحـەڕەمی ٥٥٢ زەینـەدین بە سـوپاهییـەوە سـوار بوو، سـوڵتـان مــحــەمـەد لـەولاوە لەشکری خـۆی گـەیاندە زەینەدین، هەردوو ســوپا ڕوو بەڕقــە ڕاوەستان و تاجی خەلیفەیان دایە بەر تیر و مەنجەنیق، هەتا شەو بەسەردا هات و بە ئەسـپـایی دەبزووتنـەوە، کە شـەو هات شـەڕ و کوشـتـار گەرم کرا و هەڵمـەتدان توند بـوو، نەفت و ئاگـرباران و مـەنجـەنیـق و تیـرهاوێتن بـە گـەرمی کـەوتنە کـار، زەینەدین دەم بەدەم سـەر دەکەوت، ئەو شـەڕە گەلێکی زەرەر لە خـەلیفـە دا و چەند ڕۆژ دەوامی کـرد و گەلێک پیـاو کـوژرا و مـاڵ تالآن کـرا. ڕۆژی سـێـیـەمی مـانگی سـەفـەر سبـەینە زوو ئەهـالی بەغدا دەسـتیـان کرد بە لە دجلە پەڕینەوە، زەینەدین هەرچییـێکی پەڕییـەوە گـرتی و کـوشـتی، بۆ ئەهالی بەغـدا و بۆ خـەلیفـە لەو ڕۆژە ڕەشـتــر و بـە نەگـبـەتر ڕووی نەداوە، زەینەدین پردی لەســەر دجلە هـەڵبـەست و لەشکری پەڕاندەوە بۆ بـەری ڕەسـافـە، ئەمـجـا شـەڕ و کـوشـتـار کـەوتە هەردوو گـەڕەکی بەغداوە. زەینـەدین بۆ خـۆی لە کـەرخ شـەڕی دەکـرد و لەشکرەکـەشی لە بەری ڕەسـافـە کـوشـتـاری دەکـرد. (ابن الاثیـر) لـە بەرگی یازدەیـەمی (التـاریخ الکامل)دا دەڵێت: زەینەدین لەبەر خـۆشـەویسـتـیی دین و ئیسـلامییـەت حـەزی بە کوشـتـار نەکرد، بەڵام خـەلیفـە زۆر نـاشـایسـتـەییی دەکرد، بۆیە زەینـەدین ناچار دەبوو شـەڕی دەکرد، دیسـان دەڵێت: ئەگەر زەینـەدین کـەیفی لە کوشـتـار و خـراپە

بوایە، شەڕ هێندە دەوامی نەدەکرد، ڕۆژی ئەوەڵ کە گەیشتە کەرخ بەغدای دەگرت و خەلیفەی دەکردە دیل، لەبەرئەوە شەڕ دەوامی کرد و خەلیفە و ئەهالی بەغدا سووکایەتییان زۆر بەسەردا نەهات. لەشکری زەینەدین ڕوو بەرەسافە پەڕینەوە، سولتان محەمەد بۆ گرتنی قەلا و جێگایانی سەخت ٤٠٠ دانە نەردیوانی بەدروستکردن دا، کە بە دیوارانیەوە نێت و لەشکری پێدا سەرخاتە سەرەوە، تاکو بچنە ئەو دیوەوە. ئەهالیی بەغدا کە وایان زانی دەروازەیان کردەوە و بۆ تەسلیمبوون هاواریان دەست پێ کرد. سولتان محەمەد لە ٢٤ی ڕەبیعی یەکدا وەلامی بۆ هات کە مەلیکی برای پەلاماری هەمەدانی دا و گرتی هەموو ماڵ و خەزێنەی خستە ژێردەستەوە، سولتان محەمەد بە ناچاری دەستی لە بەغدا هەڵگرت و ڕوو بە هەمەدان گەڕاوە. لەو شەڕە زەینەدین عەلی گچکە ماڵ و ئەسپابێکی دەست کەوتبوو، کۆی کردەوە و سوپاهی وەخڕ کرد و ڕوو بەمووسڵ تەپڵی شادی لێ دا و گەڕاوە.

ساڵی ٥٥٤ نوورەدین شەهید نەخۆش کەوت، ئەمیری ئێران برای تەمای لە مولک و حوکمداریی برای کرد و ئالای سەرکێشیی هەڵدا و چووە سەر حەڕان گرتی و خستیە ژێر حوکمەوە، نوورەدین کە لە نەخۆشی ڕزگار بوو هەستاوە سەر خۆی، لەشکری حەلەبی هەڵگرت و چووە سەر حەڕان، ئەمیری ئێران حەڕانی بەردا و هەلات، نوورەدین کە حەڕانی خستەوە دەست پێشکەش بە زەینەدین عەلی گچکە کرد. لەو ڕۆژەوە حەران بوو بە مولکی تایبەتی زەینەدین. ساڵی ٥٥٥ سولتان محەمەدی کوڕی سولتان مەحموودی خێوی هەمەدان مرد، ئومەرا و ئەعیان و ئەهالیی هەمەدان، قاقەزێکی پاڕانەوەیان لە زەینەدین نویسی کە سولەیمان شا بەربدا و بینێرێتە هەمەدان و بیکەنە سولتان، بەو شەرتە قوتبەدین ئەتابەگی مووسڵ ئەتابەگ و زەینەدین ئەمیری جەیش و جەمالەدین وەزیری بێت، ئەو قاقەزە کە گەیشتە مووسڵ، زەینەدین سولەیمان شای لە بەند ڕزگار کرد و تەدارەکی سولتانی بۆ ڕێک خست و پێویستی حوکمداریی بە چاکی ساز کرد و سوێندی دا کە لەسەر قەراری خۆی ڕاوەستێ و خیانەت لەگەڵ زەینەدین و قوتبەدین نەکا. بەو شەرت و قەرارە لێی ئەمین بوو، لەگەڵی سواربوو ڕوو بە هەمەدان ڕۆیشتن، کە نزیک هەمەدان بوونەوە، هەموو ڕۆژێ دەستە بەدەستە پێشوازی دەکران، سوپاه و ئومەرا و گەورە، دەستە دەبوون و دەچوونە

ئیستقبالیان، هەتا گەیشتنە هەمەدان، لەشکرێکی قورسیان لەسەر کۆمەڵەی بەست، زەینەدین کە چاوی بەو سوپاهە کەوت و لە ئومەرا و سەرکردەکانی وردبووەوە، کەوتە ئەندێشە و ترسی لێ پەیدا بوو، تەماشای دەکرد بزووتنەوەیان بۆنی ئاشنایەتیی لێ نەدەهات، لەبەرئەمە نەبادا بێ ئەدەبی پێ بکرێ و قسەی سووکی پێ بڵێن، بە ڕەنگێکی زرنگانە خۆی نواند و بەرەو شتێکی چاوەڕوان لە هەمەدان جوێ بووەوە و بە لەشکرەکەی خۆیەوە گەڕاوە مووسڵ و سولیمان شای لە هەمەدان بەجێ هێشت. ساڵی ٥٥٦ زەینەدین تەدارەکی گرت و لەگەڵ شێرکۆی کوڕی شادی کە مامی سەلاحەدینە چووە حەج ئەدای حەکی کرد و گەڕاوە. ساڵی ٥٥٩ی مانگی ڕەمەزان فەرەنگ لە هەموو لایێکەوە نوورەدین شەهیدیان وەتەنگ هێنا، لەشکری نوورەدین لە شاری حارم لە دەست فەرەنگ شکا و بە پەرێشانی ڕوویان لە هەڵاتن کرد و فەرەنگ کەوتنە دووی شکستەی موسڵمانان، زەینەدین عەلی گچکە لەو دەمەدا بە فریایان کەوت و لەشکری ڕوو بە فەرەنگ ڕاکێشا، لە پاش گەلێک کوشتار و خوێن ڕژاندن، ماڵ و ئەسپاب زۆر و عەسکەرێکی بێ ژماری بەدیل گرت، فەرەنگی شکاند و کەوتە دوویان و کوشتاری لێ کردن و نەیهێشت پیاوێکیان لێ ڕزگار بێ، کۆمەڵەیێکی دیکەی فەرەنگ بە ئومێدی ئەمە کە موسڵمانان شکاون، تالانیان لێ بگرن، کتوپڕ تەماشایان کرد بەسەر کۆمەڵە کوژراوی فەرەنگدا کەوتن و دەستیان لە چووین سست بوو، لە ترسان گەلێکیان لە ئەسپ بەربوونەوە و سەرسام مان و شیر و مەتالیان لە دەست بەربووەوە. زەینەدین چاردەوری ئەوانیشی گرت و شیری تێ نان و دەستی کرد بە کوشتاریان، ئەوانیش بە ناچاری دەستیان لە ئالەت و چەکی شەڕ و کوشتار گەرم بوو، خوێن وەکو جۆگەڵە ڕەوان بوو، فەرەنگ ئەو ڕۆژە ڕۆژی نەگبەتیی بوو، بەڵایێکی وایان بەسەردا هات هیچ نەیانبیستبوو. (ابن الاثیر) لە (التاریخ الکامل)دا دەڵێ: فەرەنگێکی بە دەست زەینەدین کوژران، ژمارەیان لە ١٠ هەزار کەس بەرەوژوورتر بوو، ئەسیر و بریندار لە ژمارە بەدەر بوو، نوورەدین شەهید کە ئەوەی زانییەوە زۆر دڵشاد و بەکەیف بوو، سوپاه و لەشکری نوورەدین دەستیان کرد بەشایی و ڕازاندنەوە، نوورەدین کەلێنی دەست خست ڕوو بە ئەنتاکییە سوپاهی ئاژۆت و جاڕی جیهادی بەنێو ئیسلاماندا کێشا، بێحەد خێوی ئەنتاکییە بەسوڵح پێشوازیی نوورەدینی کرد، بەڕێی کۆمەگی ئەسیرێکی زۆری فەرەنگی لە

زەینەدین کرییەوە. زەینەدین چووە سەر شاری حارم و بەشەڕ گرتی، ئەهالیی فەرەنگی کە لە حارمدا بوون کوشتنی.

ئەو مەرز و بوومە لە سایەی شیری تیژی زەینەدینەوە لە فەرەنگ چۆڵ کرا، بە دەست و بازووی ئەو ئەو خاکە لە دوژمن خاوێن کرا و نوورەدین لە تەنگانی ڕزگار بوو ڕوو بەقەڵای بانیاس چوون کە نزیک دیمەشقە، ئەودەمە لە دەست فەرەنگدا بوو، زەینەدین لە بانیاس بۆ گەڕانەوە خاترخواهیی لە نوورەدین کرد و بە کەیفوخۆشی و تالانێکی زۆرەوە گەڕاوە مووسڵ.

ساڵی ٥٦٣ زەینەدین عەلی گچکە کە نایب و ئەمیری جەیش و هەمەکارە و والیی مووسڵ ئەتابەگەکانی زەنگی بوو لە مووسڵدا، لە حوکمداری قوتبەدین مەودوودا حاکم بوو، لە دەوڵەتیدا زۆرترین خاک و مەملەکەت بەرەی ئەو بوو، هەولێر و شارەزوور و تەواوی قەڵایان و هەموو مەملەکەتی هەکاری و قەڵایانی ئەشب (ئامید) و هی دیکە و تەواوی خاکی حەمیدی و ئاکرە و تکریت و ژەنگار و حەڕان و قەڵای مووسڵ و دەورویشتی هەموو لە ژێر حوکم و پەنجەی زەینەدیندا بوون و بەرەی ئەو بوون و ژن و ماڵ و گەنجینە و سەروەت و سوپاهی خسووسی خۆی لە هەولێر لە ژێر ئیدارەی ئەمیرێکی خۆیدا بوو، شارەزووریش هەر هی خۆی بوو، ئەمیرێکی لەسەر دانابوو. لەبەرئەمە کە پیر ببوبوو و عومری لە سەد زیاتر بوو، ڕەخنە بە گوێ و چاوی گەیشتبوو، کەنارگیریی بە چاک زانی، شارەزوور و هەولێری بۆ خۆی هەڵبژارد، چونکو خاک و وەتەنی خۆی بوو، قەڵا و شارەکانی دیکەی، کە باس کران، هەمووی پێشکەش بە قوتبەدین مەودوود کرد و خستیە ژێر حوکمییەوە و شەرت و قەراری لەگەڵ گرێ دا و سوێندیان بۆ یەکتر خوارد کە زەینەدین وەکو عەهد و پەیمانێکی لەگەڵ باب و براکانی هەبوو، شارەزوور و هەولێر لە دەست زەینەدین قەرارگیر بێت، بەو شەرتە زەینەدین دەستی لە مووسڵ بەردا و گەڕاوە هەولێر و لەگەڵ ماڵ و منداڵی خۆی دانیشت.

زەینەدین ئەمیرێکی ئازا و زرنگ و تێگەیشتوو و خۆش ڕەوشت و دڵپاک و بەختەوەر و بێ ترس و بە دەهشەت بوو، لە هیچ شەڕێکدا هەڵاتن و خۆشاردنەوەی نەدەزانی، لەگەڵ سوپاه و ئەمیر و هەژار و فەقێ و مێزەر بەسەراندا دڵسۆز و بە بەخشش و خەڵات و بەرات بوو، چەلێکی (حەیسە بەیسە)ی شاعیری مەشهوور بە قەسیدەیەک پێیدا هەڵگوتبوو، تەمای کردبوو بۆی بخوێنێتەوە، پێی گوت:

(مــەیخــوێنەوە نازانم چی دەڵێنی بەڵام هێندە دەزانم چتــێکم لێ دەخــوازی) دەسـتبـەجێ ئەمری دا ٥٠٠ سـەد لیرە و ئەسـپێک و خـەڵاتێکیـان دایـێ، هەمووی بەژمار بایی هەزار زێڕ بوو.

زەینەدین لە گەلێک شـەڕاندا خزمـەتی ئیسـلامـەتیی کرد، زۆر بەدین و بە تەقوا بوو، لە شـەڕی فەرەنگدا زۆری پشـتیوانی کرد و کۆشـا، بۆ ئاوەدانیی مەملـەکەت و عیمـارەت و چاندن و بازرگانی و سەروەتی مەملەکەت زۆری تەقەلا دا. (ابن الاثیر) لە (التـاریخ الکامل) و (ابن شـداد) لە (سـیـرە صـلاح الدین)دا دەڵێ: زەینـەدین لە سـەد سـاڵ زیاتر ژیا، لە دوای عـومـریدا لە هەردوو چاوان نـابینا بـوو، لە هەردوو گـوێیـان نابیـست و کـەڕ بوو، زەینەدین کـە دەسـتی لە مـووسڵ بـەردا و گـەڕاوە هەولێر، دەستی بەڕێکوپێکیی قەلا کرد و حوکمدارێکی چاک و ڕێکی دامەزراند و دەستی بە ئومووری ڕەعییەتپەروەری و مـەمڵەکەتداری کرد، بەبەخش و ئینعام ڕۆژ بەڕۆژ مـیللەتـی دڵخـۆشی دەداوە. زەینـەدین شــەوی یەکـشــەمــەی ١٥ی مــانگی زیلحـیـجـەی سـاڵی ٥٦٣ لە شـاری هەولێـر بە ئـامـوورزشـی یەزدان شـادبوو، لە نێوەڕاسـتی شار لە قـەبرسـتانێ کە بە قـەبرستانی مزگەوتی گەورەی کۆن (عتیق) ناوبانگی کرد ناژترا، ئەو جێگایە ئەمڕۆکە کەوتووەتە جنووبی شـارەوە و نزیک بە گـڵکەندی ڕێگای کـەرکـووکـە. ئەهالی هەولێـر و هەمـوو دەوروپـشـتی بە مــردنی غـەمناک و ڕەشـپـۆش بوون، چونکو مـیللـەتی کـوردی هەولێـر و شـارەزوور لە ژێر سێبەری ئەو ئەمیرە کوردە عادیلەدا، دوور لە هەموو بەڵا و ئەزیەت و ڕەنج بوون.

زەینەدین عـەلی گـچکە هێنـدەی بە زرنگی و زەبەردەسـتی و شـەڕکـەری ناوبانگی کردبـوو، سـەد چەندان بە خـێرخـواهی و دادڕەسی و تەرەقی پێدانی عیلـم و فـەن سـەرکەوتبـوو. لە گەلێک جێگایاندا مزگەوت و مـەداریس و خانەگایانی بینا نابوو، لە مووسڵ مزگەوت و مـەدرەسەیێکی زۆر جوانی بینا کرد و مەوقووفـە و جیرەیێکی زۆری لێ گـرێ دا، کـە زینـەدین مـرد بە کـۆمــەگی ئومــەرا و ئەعـیــانی کـوردان موزەفـەرەدین کوک بەری کە کوڕی گەورەی زەینەدین بوو، لە عومری ١٤ ساڵانەدا کردیانە حوکمداری هەولێر و شـارەزوور. سـەیفـەدین غازی ئـەتابەگی مـووسڵ بە تەحریکی موجاهیدەدین قایماز بۆ سوڵتانی میسر و بۆ خەلیفەی نوویسی و کۆشا و تەقـەلای دا مـوزەفـەرەدینیـان لە حـوکـمـداری عـەزل کـرد، ئەحـوالی ئـەو لە باسی خۆیدا بە درێژی دێتە گۆتن.

بەندی دووەم

حوكمداریی زەینەدین یووسف ئەبا موزەفەر كوڕی زەینەدین عەلی گچكە لە هەولێر ٥٦٣ - ٥٨٦ هـ

كە زەینەدین مرد و موزەفەرەدین عەزل كرا، موجاهیدەدین قایماز تەمای موڵكی شارەزوور و هەولێری كرد كە بیكاتە بڕبڕەی خۆی، بۆ بەجێهێنانی ئەو فیكرە، جگە لەمە یووسفی كوڕی ئەمیر عەلی گچكە، كە برایێكی چكۆڵەی موزەفەرەدین بوو، بە حوكمداری دایمەزرێنێت و خۆی ببێتە پشتیوانی، چارەیێكی دیكەی لەوە پەیدا نەكرد، لەبەر گەیشتنە دڵخواز و دەست بەسەر هەولێر و شارەزووردا كێشان، یووسفی كردە حوكمدار و لەقەبی موزەفەری و زەینەدینی دایە و بۆ خۆی لەگەڵ حوكمداریی ئەو دوو قیتعە كوردستانە خەریك بوو. ئەتابەگی مووسڵ سەیفەدین غازی كوڕی مەودوود بۆ سوڵتان و خەلیفەی نویسی كە موزەفەرەدین نەیدەتوانی ئیدارەی مەملەكەت بكا عەزلم كرد، موجاهیدەدین قایماز كرا بە ئەمیری جەیش و وەزیر و وەكیلی زەینەدینی یووسفی كوڕی ئەمیر عەلی گچكە و لەسەر حكوومەتی هەولێر و شارەزوورمان دانا، بەڕاستی هەمەكارە و ئیش لە دەستهاتوو هەر موجاهیدەدین بوو. حكوومەتی كوردستانی هەولێر و شارەزوور كەوتە ژێر پەنجەی موجاهیدەدینەوە، زەینەدین بەناو حوكمدار بوو.

ساڵی ٥٧١ سەیفەدین ئەتابەگ قایمازی كردە ئەمیری جەیشی مووسڵ و حكوومەت. سەیفەدین ئەتابەگ بێت و قایماز ئەمیری جەیش و نایب بێت. زەینەدین یووسف لەو كردەوە كەمێك بووژاوە و نەفەسی هاتە بەر و دەستی بە خۆكۆكردنەوە كرد. محەمەد شەهابەدینی كوڕی ئەمیر بزان خێوی شارەزووری كردە ئەمیری جەیشی خۆی و ئومەرایانی كوردی لە خۆ كۆكردەوە و دەستی بە هێزپەیداكردن كرد.

ساڵی ٥٧٢ بە هاندانی زەینەدین سەری لە موجاهیدەدین وەرسووڕاند و بەیانی

ئەمــەی کـرد کـە لـە فـیـتـنەی ئەمـین نیـیـە، هەسـتـا چووە شــارەزوور و ئاڵای سەربەخۆییی هەڵدا و لە سەیفەدین غازی ڕووگەردانیی کرد. شەهابەدین لەشکری کۆکردەوە و لە ژێرەوە زەینەدین لە هەموو ئومەراکانی کوردستان گێڕاوە یاریدەی شەهابەدین بدەن. سەیفەدین کەوتە تەقەلا و قاقەزی بۆ شەهابەدین نارد کە هیچ نەبزوێتەوە، شەهابەدین گوتی: قایماز کۆنە دوژمنە و بەدنیهاد و پیسە و لە ژێر ئەمریدا ناتوانم خۆ بەخێوکەم، هیچ چارە نەما ئەمجا جەلالەدین وەزیری ئەتابەگ قاقەزێکی پەندئامێزی لە شەهابەدین نویسی و لە قایمازی ئەمین کرد و دەرعەهدە بوو، شــەرت و قــەراری دایە کـە قـایمەز دەست لـە هەولێـر و شــارەزوور بەردات، لەسـەر ئەو قاقەزە شەهابەدین خۆی کۆکردەوە و ئەتابەگیی سەیفەدینی قەبووڵ کردەوە و هەستا چووە مووسڵ و ئەتابەگی دیت و گەڕاوە شارەزوور، لەو ڕۆژەوە موجاهیدەدین قایماز دەستی کورت بووە، بەڵام نفووزێکی مابوو. ساڵی ٥٧٩ لە مـانگی جەمـادی یەکدا عیـزەدین مەسـعوودی ئەتابەگی مووسڵ، لەبەرئەمە کـە موجاهیدەدین دەستی بەسەر هەموو مەملەکەتیدا گرتبوو، لە بەندی کرد. زەینەدین یووسفی خێوی هەولێر لەوە کەڵێنی دەست کەوت، تاکو ئەو ڕۆژە چونکو منداڵ و ساوا و لە کار و ئیشدا خاو و بێ کردەوە بوو، نەیدەتوانی خۆ لە قایماز ڕاست بنێت و بە هەموو جۆرێک لەگەڵ قایمازی ڕادەبوارد. زەینەدین کە زانیی قایماز گیرا، لەگەڵ ئەمیری شارەزوور و دەکۆک ڕێک کەوت و گرتی قاقەزێکی لە سوڵتان سـەلاحـەدینی ئەیووبی نویسی و بەیانی ئیـتـاعـەتی کـرد، بۆ ئەمـە هەمـیـشـە لە خزمەتیدا بێت و بە خۆی و لەشکریەوە ئامادەی هەموو کارێکی بێت.

سەدرەدینی شەیخولشیوخ بۆ مامڵەتی نێوانی سوڵتان و عیزەدین لە تەرەف خەلیفەوە ناردرا. عیزەدین ئەتابەگ قازیی محیەدینی شارەزووری لەگەڵ خست و ناردیانە خزمەت سوڵتان کە سوڵح بکەن. سوڵتان بە شەرتی ئەمە عیزەدین چ دەخلی بەسەر شارەزوور و دەهۆک و هەولێرەوە نەدابێ سوڵحی قەرار دا. لەولاوە قازی محیەدین بەوە ڕازی نەبوو، بەڵام سوڵتان دەستی لەو کوردستانە بەرنەدا، لەو ڕۆژەوە زەینەدین یووسف و ئەمیر شەهابەدین خێوی دەکۆکا بوونە یەک و لە ژێر چاوەدێریی سوڵتاندا کوردستانی خۆی کۆکردەوە، زەینەدین یووسف دەستی بە تەدارەک گرتنی حوکمداری و مەملەکەتپەروەری لەشکر و سوپا و ئەسبابی فەڕ کرد، ساڵی ٥٨٠ موخافیرە دێن. قایماز کە لە بەندیخانەی ئەتابەگ ڕزگار بوو

چووە ئاوربایەگان، شەمسەدین پاڵەوان لە داخی سەلاحەدین سوپاهێکی قورسی بۆ موجاهیدەدین پێک وەنا و ناردیە سەر هەولێر. قایماز بە ٣٠ هەزار سوارەوە ڕوو بەهەولێر خشا و بەسووتانی ئاوایی و دێهات و کوشتاری ئەهالی و تاڵان و وێرانکردن و ئەتک و سووکی و شەپرزە بەسەرهێنانی میللەتی کورد، بەر بەهەولێر چوو کە قەڵا بگرێت. زەینەدین یووسف بەلەشکری کوردی هەولێرەوە چووە سەر قایماز و سوپاهەکەی کە بەدێهاتاندا بۆ تاڵانکردن بڵاو بووبوونەوە، لەناکاو زەینەدین هەڵمەتی دایە سەر دوژمن و دەستی بەکوشتارکردن کرد و بەڕاستی ئەو ڕۆژە جەوهەری خۆی نواند و ناوبانگی کرد. قایماز جگە لە هەڵاتن چارەیێکی دیکەی نەما و پشتی کردەوە و هەڵات، زەینەدین بە سوپاهەوە کەوتە سەری و لە پاش گەلێک کوشتار و تاڵان و دیلگرتن، کەمێکی خۆی ڕزگار کرد و بە پەرێشانی خۆیان لەنێو بێشە و لێرەواراندا ڕزگار کرد. زەینەدین بە کەیف و شادی و سەرکەوتن و سەرفرازیی سوپا گەڕاوە هەولێر و بە تەواوی خۆی لە دوژمن ڕزگار کرد و خاکی خۆی لە هەوادارانی قایماز پاک کردەوە، ئەوجا ئومێدێکی چاکی بە خۆی پەیدا کرد کە دەتوانێت بە ئازادی و سەربەخۆیی بژی. لەولاوە موجاهیدەدین بە هەزار ئەزیەت و بە دوو نۆکەری خۆیەوە شەپرزە و ڕووت خۆیان گەیاندە مووسڵ. ساڵی ٥٨١ سوڵتان سەلاحەدین بۆ گرتنی مووسڵ بەر بە جەزیرە لەشکری کێشا. زەینەدین یووسف بە لەشکری هەولێر و شارەزوور چووە پێشوازی سوڵتان، لەو دەمەدا سوڵتان گەیشتبووە حەران، ئەمری دا زەینەدین یووسف لەگەڵ موزەفەرەدینی برای چووە سەر مووسڵ و بە توندی دەورەی مووسڵیان گرت و خستیانە تەنگانەوە، لەلای ڕۆژهەڵاتەوە پەلاماری شاریان دا، مودەتێکی تەواو، تاکو سوڵتان چووە میافارقین دەورەدانی مووسڵ دەوامی کرد، ئەوجا زەینەدین گەڕاوە هەولێر. ساڵی ٥٨٥ سوڵتان لە عەکا شەڕی لەگەڵ فەرەنگ دەکرد، فەرەنگ سوڵتانیان وەتەنگ هێنابوو، سوڵتان قاقەزێکی لە پادشایانی کوردستان نویسی بە هاواریەوە بچن. زەینەدین یووسف بە سوپاهی کوردی هەولێر و شارەزوور چووە هیمدادی و لە دەرەوەی عەکا گەیشتە سوڵتان و لەو شەڕەدا گەلێک خزمەتی کرد.

زەینەدین یووسف لە هەموو شەڕێکدا پێش دەکەوت و لە کوشتار و هەڵمەتاندا ناوبانگی کرد، لە شەڕی سووتاندنی بورجی عەکا و لە شەڕی کەشتیی دەریادا لە

هەموو کەس زیاتر بەگیان و دڵ دەکۆشا و گیانفیدایی دەکرد، لەو شەڕانەی وادا کــە لاپەڕەی تەئریخ وای نەنووســیــوەتەوە، زەینـەدین لـە پێش دوژمـندا بووبـوو بە سوپەرێکی قایم.

سـاڵی ٥٨٦ لە ٢٠ی جەمـادی دووەم فـەرەنگ لە عـەکادا لـە خـەندەقـانی خـۆیاندا هەڵمـەتیـان بـردە سـەر سـوپاهـی سـەلاحـەدین، فـەرەنگ هێندە زۆربوون نـەدەهاتنە ژمـار، ڕوو بە لەشـکری مـیـسـر چوونە پێـشـەوە، مـەلیک عـادیلـی برای سـوڵتـان سـەرداری سوپاهـی مـیـسر بوو، کە ئەوەی زانی بۆ فـەرەنگ سوار بوو شـەڕ دەست پێ کـرا، فـەرەنگ کـەوتنە نێو چادر و لەشکرگـای مـیـسـریانەوە و دەسـتـیـان بە کوشـتار و تـاڵانی کرد، مـیـسـرییەکـان لەنێو چادراندا دەسـتیـان بە فەرەنگ کوشتن کرد، بە زۆریی بازووی کوردان فەرەنگیان بـە شەپرزەیی لەنێو چادرەکان دەرکرد و ڕوو بە ســەنگەری دوژمن چوون، لـەو شــەڕەدا نـزیک ١٠ هـەزار فــەرەنگ کــوژرا. زەینەدین یـووسف خـێـوی هـەولێـر لە پاش سـوپاهـی مـووسڵ گـەیشـتـە پێشــەوە و پەلامـاری فـەرەنگی دا و خـوێنی فـەرەنگ لەبەر شـیـر و تیـر و بڕندەی کـورد وەکو ئاوی ڕەوان لەو دەشتەدا دەڕۆیشت و تەواوی کەناری عەکا بووبوو بە گۆمی خوێن. زەینەدین یووسف لە پاش گەلێک شەڕ و کوشتار و جیهاد لە خزمەت سەلاحەدیندا گـەڕاوە و چووە ناسریە، کـەمێک مـاوە کـە مـاندووی بحـەسێـتـەوە، نەخـۆش کـەوت. ٢٨ی مانگی ڕەمەزانی ساڵی ٥٨٦ لە شاری ناسریە بە ئامورزشی خودا گەیشت و هـەر لەوێ ناژتیـان، خـوای لـێ خـۆشـبـێ. عیـمـادی کـاتیب و (ابن الاثیـر) دەڵێن لە ١٨ی ڕەمـەزاندا مـرد، بەڵام (حـافظ ابا خطاب) لە کتێبی (حـرق العین)دا دەڵێ: لە ٢٨ی ڕەمەزاندا مردووە، خوا دەیزانێت.

کـە خـەبەری مـردنی زەینەدین یـووسف بە کوردسـتـان ڕاگـەیشت، موجـاهـیـدەدین قـایمـاز تەمـای گـرتنی هـەولێـری کرد و قـاقـەزی لە ئـەهالی نویسـی قـبـوڵی کـەن، مـیللەتی کـورد بە هـەڕەشـە جـوابیـان داوە و قـەبووڵیـان نـەکـرد، قـایماز لـە ترسـی سوڵتان سەلاحەدین نەیوێرا بە زۆر بچێتە سەر هەولێر.

بەندی سێیەم

حوکمداریی سوڵتان موزەفەرەدین کۆک بەریکوڕی زەینەدین عەلی گچکە ٥٧٦ - ٦٣٠ھ

ساڵی ٥٦٣ کە زەینەدین عەلی گچکە مرد، موزەفەرەدین ١٤ ساڵانە بوو، لەبەر شۆخی و بەرگی جوان و کۆک لەبەرکردن لەنێو ئەهالیدا بە کۆک (پۆشتە)بەری ناوی لێ نرا، یەعنی کۆکبەری پۆشتە لەبەر، بەڵام موئەریخەکانی تورک لەسەر ڕەوشتی خۆیان کە هەمیشە حەقایقیان بزر کردووە و گەڕاون لەمە کە ناوێک بکەنە تورکی و نیسبەتی پیاوێکی گەورە و نامداری کورد نەدرێ، لەبەر تەعەسوب ناوی عەلی کوچک (گچکە)یان لەبیرچووە کە کوردیێکی پەتییە، هێنایان کوک بەرییان بەگوگ بۆری یەعنی گورگی بۆر لە کتێبانی خۆیاندا قەیدیان کرد، بەڵام حافز عیزەدین کە لە خوتەبایانی موزەفەرەدین و هەمعەسری بووە لە تەئریخچەیەکی کە نویسیویەتییەوە دەڵێ: زەینەدین چونکو کورتە باڵا بوو بەکوچک و گچکە ناو لێ ندرا، موزەفەرەدینی کوڕی چونکو لاوێکی چاک و پۆشتە بوو، هەموو دەمێ جلوبەرگی لە هەموو کەس چاکتر و جوانتر لەبەر دەکرد و ئەو بەرگەی لێ دەهات بە کۆکبەری یەعنی پۆشتەلەبەر ناوبانگی کرد.

موزەفەرەدین کۆکبەری لەسەر ڕائەسپاردنی بابی و ڕێککەوتنی ئومەرا و گەورەی دەوڵەتیان بوو بەحوکمداری هەولێر و شارەزوور و دەکۆک (داقۆق – تاوق). موجاهیدەدین قایماز نایبی ئەتابەگی مووسڵ چاوی لە مەملەکەتی موزەفەرەدین بری کە بیخاتە ژێر پەنجەی خۆیەوە و دەستی بەسەردا بکێشێ، قایماز کەوتە فروفێڵ و بهانەگرتن و لەمە زیاتر چارەیەکی نەدۆزییەوە کە بۆ سوڵتانی میسر و خەلیفەی بەغدا بنویسێ کە موزەفەرەدین ناتوانی ئیدارەی مەملەکەت و ڕەعیەت بکا، لەو ڕێگایەوە دەستی بەفیتنە و فەسادی و ئاشووب کرد و شۆڕشی خستە نێو ڕەعیەت و سوپاهی هەولێرەوە و قاقەزی بە ئاتەبەگ لە

سوڵتانی میسر و خەلیفە نویسی کە موزەفەرەدین منداڵە و بەد مەسرەفە و خەزێنە و ماڵ و سەروەتێکی ئەمیر عەلی گچکە کۆی کردووەتەوە، بەخۆڕایی لە بڵاوکردنەوەی خەریکە و هەرچی هەیە دەیداتە بەرگ و ئەم و ئەو، بەو دەستووره زۆری پێ ناچێ مەملەکەت ڕوو لە وێرانە دەکا و سوپاهی بڵاوەی تێ دەکەوێ و خەزێنە چۆڵ دەکرێ. ئەو جۆرە قاقەزانەی نارد و لەملاشەوە قایماز دەستی هاوێتە سەر موڵک و ئەملاکی موزەفەرەدین و کەم کەمە لە پەڕوپۆی کردەوە.

موزەفەرەدین کە لەوە وردبووەوە گوتی مادامە برا گچکەکەی دەبێتە حوکمدار وا چاکە دەست لەوە بەردا، بەناچاری دەستی لە حوکمداری بەردا و ڕووی لە بەغدا کرد و پەنای بردە بەر خەلیفە کە چارێکی بکا، هەرچەندە کۆشا و هاواری کرد و تەقەلای دا چی بۆ نەکرا، بە ناعیلاجی لە بەغدا دەرکەوت و چووە مووسڵ و خۆی هاوێتە کن ئەتابەگ سەیفەدین غازی کوڕی مەودوود، ئەتابەگ پێی خۆش بوو یاریدەی بدات و بینێرێتەوە سەر حوکمداریی خۆی، بەڵام لەبەر قایماز نەیدەوێرا خۆی تێ بگەیێنێ. موزەفەرەدین زەمانێک خزمەتی ئەتابەگ سەیفەدینی کرد، لە پاشان بە واسیتەی قایماز ناردرایە سەر شاری حەڕان و مودەتێک لە حەڕان مەئمووریەتی کرد و بوو بە مەئمورێکی قایماز، لە پاشا ساڵی ٥٧٧ عیزەدین ئەتابەگی مووسڵ حەڕانی بە بڕە دا بە موزەفەرەدین و قەڵای حەڕانیش لەبەر ئیعتیماد پێکردن خستە ژێر پەنجەیەوە.

ساڵی ٥٧٨ موزەفەرەدین قاقەزێکی لە سوڵتان سەلاحەدین نویسی کە بۆ گرتنی جزیرە خزمەت دەکا، دەمێکی قاسیدی موزەفەرەدین گەیشتێ، سوڵتان بەیرووتی دەورە دابوو شەڕیان دەکرد، کە سوڵتان قاقەزی خوێندەوە کەوتە سەر هەوا و هەوەسی چوونە ڕۆژهەڵات، چونکو موزەفەرەدین لە قاقەزەکەیدا وەعدەی دابوو، هەردەمێکی سوڵتان لە فورات پەڕییەوە، موزەفەرەدین بە سوپاهەوە یاریدەی بدات، لەوێدا گەلێک بەیانی لێ خۆشهاتنی لە سوڵتان کردبوو، گرتنی کوردستان بەیانی حەزکردن و سەربەرزیی نیشان دابوو. سوڵتان کە وای زانی زۆری لێ خۆش هات و شادمان بوو، ئەوەی بەخاڵی چاک زانی، بۆ پێش و بەرەی کاری سەڵتەنەت دەستبەجێ خۆی کۆکردەوە و ڕوو بە فورات دەستی بە لەشکرناردن کرد. سوڵتان کە نزیک بە فورات بوو، موزەفەرەدین بە سوپاه و دەزگاوە چووە پێشوازی، سوڵتان کە چاوی بە لەشکری کورد کەوت، گەشاوە و دڵی ڕوون بووەوە.

موزەفەرەدین بۆ گرتنی بیرەجگ، سولّتانی نوازش دا، بیرەجگ جێگایێکی سەخت و قەلاّیێکی قایمی لەسەر فورات هەبوو، کەوتووەتە لای خاکی جزیرەوە، خێوی بیرەجگ بۆ ئیتاعەتکردنی سولّتان چووە پێشوازی و پردیان لەسەر فورات هەلّبەست، سولّتان و موزەفەرەدین و خێوی بیرەجگ بە لەشکر و قۆشەنەوە لە فورات پەڕینەوە بەری بیرەجگ. هێشتا سولّتان لە دیمەشق بوو، عیزەدین ئەتابەگی مووسلّ و قایمازی نایبی، زانییان سولّتان تەمای گرتنی جزیرەی کردووە و سوپاهێکی زۆریان کۆکردەوە و چوونە نسێبین کە نەبادا سەلاحەدین بچێتە سەر حەلّەب و بیگرێ، زوو بە فریا بکەون و نەهێلّن، بەلاّم کە سولّتان لە فورات پەڕییەوە، مەسەلە وەرچەرخا، زانیان چوونەپێش چاک نییە و لە نەتیجەدا مووسلّ لە دەست دەردەچێ، بە ناچاری گەڕانەوە مووسلّ و سوپاهەکەیان ناردە شاری ڕەها نیگەهبانی بکەن و نەیەلّن سولّتان بیگرێت.

لەولاوە کە سولّتان ئەوەی بیست بۆ گرتنی ئەو خاکە غیرەتی زیاد کرد و تەمای لێ نیشت، ئەو ڕۆژەی لە فورات پەڕینەوە، موزەفەرەدین لەگەلّ هەموو پادشاکانی کوردستان موخابەرەی کرد و بۆ ئیتاعەتکردنی سولّتان دلّخۆشیی دانەوە و چاوەڕای دەست پێ کرد، هەموو پاشا و ئومەرایانی کوردستان قاقەزیان بۆ نوویسی و ئیتاعەتی سولّتانیان قەبوولّ کرد و وەعدەیان دایێ بە مالّ و سوپا یارمەتی و کۆمەگی بکەن، لەو ڕێگایەدا بە ڕاستی و بەدلّ و گیان بکۆشن. لە دەمێکی سولّتان لە دیمەشق بوو نوورەدین کوڕی قزلّ ئەرسەلان چووە خزمەتی، شەرت و قەراریان دا کە ئامێد گیرا سولّتان بیدا بە نوورەدین، لەودەمەدا کە سولّتان لە بیرەجگ بوو، نووورەدین بە قاقەزی ئەوەی وەبیر هێناوە. سولّتان لە پاش گرتنی بیرە چووە سەر ڕەها، لە مانگی جەمادی یەکدا دەورەی دا وەتەنگی هێنا کوشتارێکی زۆر کرا و شەڕ گەرم بوو، ئەمیر فەخرەدین مەسعوودی زەعفەرانی خێوی ڕەها کە تەماشای کرد، دەورەدانی لێ وەتەنگ هات و کوشتارێکی بێ ژماری لێ کرا، دوای کار و ئیشی بە خراپ هاتە بەرچاوان، گرتی قاقەزێکی لە سولّتان نویسی، بە شەرتی ئەمینکردن شاری تەسلیم دەکا، سولّتان ئەمنیەتی دایێ، بەو شەرتە شاریان بەدەستەوە دا، کە شار گیرا سولّتان دەورەی قەلاّی گرت و وەتەنگی هێنا، دزداری قەلاّ بەئەمان و ئەمنیەت خواستن قەلاّی تەسلیم کرد، ئەسپاب و خەزێنە و مالّێکی هەبوو کەوتە دەست سولّتان، بە شار و

قەڵا و سوپاه و ئالاتەوە پێشکەش بە موزەفەرەدین کوکبەری کرد، لەوێوە چووە سەر حەڕان، لە پاش کەم شەڕێک حەڕانیش گیرا، سوڵتان دیسان دایە موزەفەرەدین، ئەمجا موزەفەرەدین بوو بەخێوی ڕەها و حەڕان و ڕەقە، لە پاشان سوڵتان کە چووە سەر مووسڵ شاری شمیسانی گرت و ئەویشی بۆ موزەفەرەدین خستە سەر ڕەها و حەڕان و ڕەقە.

سوڵتان کە چووە سەر نسێبین و خاپوور و ئەو دەوروپشتە، بەشەڕ گرتنی، تەمای لە مووسڵ گرتن کرد، لە نسیبین هەموو ئومەراکانی کوردستانی کۆکردنەوە و مەشوەرەتی چوونە سەر مووسڵی خستە پێشەوە و ڕوو بە چ شارێک چوو لێی خواستن، هێندێک لە ئومەراکانی داوای سەر مووسڵ و هێندێک چوونە سەر ژەنگار و هێندێک چوونە سەر جزیرەی عومەریان گرت، موزەفەرەدین گوتی: چوونە سەر جێگایانی تر چاکترە لە چوونە سەر مووسڵ، چونکو کە چووینە سەر مووسڵ موجاهیدەدین قایماز و عیزەدین دەچنە قەڵایانی قایمی کوردستان و خۆ دادەمەزرێنن و لە دەست دەردەچن، بەڵام کە جێگایانی دیکەمان گرت، مووسڵ بە ئاسانی دەکەوێتەوە دەست، ناسرەدین محەمەدی کوڕی شێرکۆ، ئامۆزای سوڵتان لەمێژ بوو لەگەڵ سوڵتان قەراری هەبوو، نزیک ١٠٠ هەزار دینار پارەی بۆ سوڵتان خەرج کردبوو کە مووسڵ گیرا بیدرێتێ، لەبەرئەوە ناسرەدین قسەی موزەفەرەدینی بەچاک زانی، ئەو مەشوەرەتەیان عەرز کرد، سوڵتان قسەی موزەفەرەدینی قەبووڵ کرد و ڕوو بە مووسڵ ڕۆیشتن. کە سوپا نزیک بە مووسڵ بوو، سوڵتان لە ئۆردوو جوێ بووەوە. موزەفەرەدین و ناسرەدینی لەگەڵ خۆی هەڵگرت و سێ بەسێ چوونە سەر جێگایێکی بڵند و تەماشای شاری مووسڵیان کرد، سوڵتان مووسڵی گەورە و توند و دەورە بەشووره و بورج و بارووی کەوتە بەرچاو، ڕووی لە موزەفەرەدین و ناسرەدین کرد و پێی گوتن: ئێوە منتان فریو دا و بە فێڵ منتان کێشا سەر شارێکی گەورەی قایم ، ئێستا کە ئەگەر پەلاماری بدەم و بشکێم ناموس و شەرەف و هەیبەتم دەشکێ و ناتوانم خۆ بگرمەوە. لە پاشان سوڵتان گەڕاوە لەشکرگاهی خۆی. موزەفەرەدین و ناسرەدین گەلێک دڵخۆشیی سوڵتانیان داوە و خستیانە سەر هەوەسی چوونە سەر مووسڵ، سبەینێ کە ڕۆژ بووەوە مووسڵیان دەورە دا و هەر چار کەناری شاریان وەتەنگ هێنا، مەنجەنیق و ئاگرهاوێژیان گرێ دان و دەستیان کرد بە بەرد و ئاگرباراني مووسڵ، تیرهاوێژ لە هەموو

لایێکەوە هەڵمەتیان دەبرد. نە عیزەدین و نە موجاهیدەدین و نە لەشکرێک بۆیان دەرکەوتن، سوڵتان بە تکای سەدرەدینی شێخی شیوخ بە ئەمانەت دەستی لە مووسڵ بەردا و چووە سەر شاری ژەنگار، بە کۆشەوە و کردنی موزەفەرەدین و ئومەراکانی کوردی زەرزاری کە لەنێو ژەنگار دادەنیشتن، لە کەلێنێکەوە دەروازەی باشووریان بۆ سوڵتان کردەوە، شەرەفەدین برای ئەتابەگی مووسڵ کە خێوی ژەنگار بوو وەختێکی لەوە ئاگادار بوو، بێجگە لە ئەمان چارەیێکی نەدۆزیەوە و داوای ئەمانی کرد و سوڵتان ئەمانی دا و شار و قەڵای تەسلیم کرا، لە نەتیجەی خزمەتی موزەفەرەدین گەلێک جێگای تر کەوتنە ژێر حوکمی سەلاحەدینەوە.

موزەفەرەدین لە گرتنی دیاربەکر و ئامێد و عەینتاب و هەموو ئەرازیی جزیرەدا خزمەتی بێ ژماری بۆ سەلاحەدین کرد، چونکو لە فیکر و تەدبیردا نەدەخەڵەتا، لە شەڕ و کوشتاردا بێ ترس بوو، لەبەرئەوانە ڕۆژ بەڕۆژ سوڵتان حەزی لە موزەفەرەدین دەکرد و دەم بەدەم منەتداری دەبوو، لە هەموو جێگایەکدا بە قەدر و حورمەت دەستی خۆشەویستیی بە پشتەوە دەنا و گەورەی دەکرد.

ساڵی ٥٧٨ و لە مانگی زیلحیجە، سوڵتان خوشکی خۆی کە ڕابیعە خاتوون بوو، لە موزەفەرەدین کۆکبەری مارە کرد، ئەمجا خزمایەتی و زاوایەتی خۆشەویستبوونی زیاد کرد، زرنگی و ئازایی و زەبەردەستی و تێگەیشتن و ڕاستی و غیرەت، ڕۆژ بەڕۆژ موزەفەرەدینی لەبەرچاوی سوڵتان گەورە دەکرد، خوا بەخت و یومنێکی وای دابوو بە موزەفەرەدین، لە ئومەرا و پادشایانی کوردستاندا نەیدابوو بە کەسێکی دیکە، دەستی دەبردە هەر کارێکەوە با چەندە گرانیش بوایە، بۆی ڕێک دەکەوت و بە ئاسانی دەکەوتە دەستیەوە.

موزەفەرەدین گەلێک دڵی بە مووسڵەوە بوو و چاوی تێ بریبوو، لەبەر حەز لێکردنی هەموو دەمێک قاقەزی لە سوڵتان دەنووسی و گرتنی مووسڵی وەبیر دەهێناوە، لەو ڕێگایەدا کە مووسڵی دەست کەوێ ٥٠ هەزار دیناری بۆ سەلاحەدین پەخش کردبوو، سوڵتان لەوە کە گرتنی مووسڵی لەکن بەئەزیەت و گران بوو، ڕقی لەو نویسراوانەی موزەفەرەدین دەبووەوە، ئەگەرچی موزەفەرەدین بوو بەسەبەبی گرتنی جزیرە و بۆ دەسخستنی جزیرە گەلێک تەقەڵای دا و خۆی ماندوو کرد و زەرەری کێشا، لە بەرابەری ئەو هەموو خزمەتەی بۆ سوڵتانی کرد و ڕێگای چاکی

نیشان دا، سوڵتان موزەفەرەدین ڕەنجیدە بوو.

ساڵی ٥٨١ سوڵتان بۆ گرتنی مووسڵ دووبارە خۆی کۆکردەوە و کەوتە ڕێگا، کە گەیشتە حەڕان دەزبەجێ موزەفەرەدین کۆکبەریی گرت و خستیە زیندانەوە، زۆری پێ نەچوو ئومەراکانی کوردان لەو مەسەلەیە دڵگیر بوون و کەوتنە تەقەلا، سوڵتان لەوە ئاگادار بوو، کەوتە ئەندێشە و ترسەوە، کە تەماشای کرد کاروباری حوکمداری و کیشوەرگیریی بەرئاوەژوو ڕووی وەرسووڕاند، ڕۆژهەلات لەدەستچوون و تەشویشاتێکی زۆر کەوتە نێو لەشکرگایەوەی هاتە بەرچاوان، گرتنی موزەفەرەدینی لە زەرەر زیاتر چی دیکە لێی نازێتەوە، ئەمری دا بەریان دا و خەلاتی کرد و بەئینعام و بەخشش و نوازش دڵشادی کرد.

کە سوڵتان ڕووی لە مووسڵ کرد، موزەفەرەدین بە سوپاهێکی قورسەوەی لە خزمەتدا چووە سەر مووسڵ، لەبەرئەمە هێندێک بۆ مامڵەت کەوتنە نێوانی، سوڵتان تەمای دەست هەڵگرتنی لە مووسڵ کرد، موزەفەرەدین و فەقێ عیسێی هەکاری و ئەمیر ئەحمەدی کوڕی مەشتووبی هەکاری لە یەکە ئومەرایانی قیمەتداری سوڵتان بوون، ڕوویان لە سوڵتان کرد دەست لە مووسڵ بەردان مایەی شکستەی شەوکەتی سەڵتەنەتە، پیاو بە قسەی ژنێک کە کچی زەنگییە چۆن دەست لە مەملەکەتێکی وەکو مووسڵ بەردەدا. لەسەر ئەوە بۆ گرتنی مووسڵ ئامادە کرانەوە، موزەفەرەدین بە سوپاه و قوشەنێکی قورسەوە، کوردی حەڕان و سروج، زەینەدین یووسف برای خێوی هەولێر بە سوپاهی هەولێر و شارەزوورەوە، لەگەڵ هێندێک لە ئومەرایانی کوردستان، چوونە سەر مووسڵ، هەروەکو لە باسی زەینەدین یووسف گوترا، لای ڕۆژهەلاتی مووسڵیان وەتەنگ هێنا، کوڕی مەشتووب لەولاوە چووە سەر خاکی هەکاری، قەلای جزیرە و بۆتان و دەوروپشتی دەورە دا، ئومەرا و حوکمدارەکانی کوردی هەکاری بەسوپاه و ماڵەوە یاریدەیان دا، شەڕ و کوشتار کرا و چەند جێگای سەختی ئەوێ گیران، موزەفەرەدین و زەینەدین ڕۆژهەلاتی مووسڵیان توند کرد، هەموو ڕۆژێ شەڕ و کوشتار بوو، لە ئاخریدا سوڵتان بە مامڵەت مووسڵی بەردا. کە سوڵتان کشاوە، موزەفەرەدین بە لەشکریەوە چووە سەر شاری خەلات کە لە ڕۆژئاوای دەریاچەی وانەوەیە، لە جنووبی غەربی شاردا سوپاه و ئۆردووی دامەزراند، شەڕ و کوشتار دەست پێ کرا، خلاتی وەتەنگ هێنا، لەسەر ئەمە ئەهالی و ئەمیری خلات قاقەزی لە سوڵتان

نوویسی کە سوڵتان لە میافارقین بوو، بە ئەمری سوڵتان، موزەفەرەدین بە سوڵح دەستی لە خڵات بەردا و بەشادییەوە گەڕاوە و چووە حەران.

هەر لەو ساڵەدا بوو، مانگی شەعبان موزەفەرەدین بە ئەمری سەلاحەدین لەشکری بردە سەر مووسڵ و لە نسێبینەوە چووە کفرزەمار، لەو دەمەدا سوڵتانیش گەیشتە موزەفەرەدین، شەعبان و ڕەمەزانیان لە کفرزەمار بەسەربرد، لەولاوە عیزەدین ئەتابەگی مووسڵ کەوتە تەقەلای پاڕانەوە بە ناردنی پیاوی خەلیفە و خۆیەوە، بەم شەرتە لە ڕۆژهەڵاتی زابەوە کە عیبارەتە لە هەولێر و شارەزوور و دەکۆکا، عیزەدین لێیان دەستبەردار بێ و حەقێکی بەسەر جزیرەشدا نەبێ، لە پاش گەلێک پاڕانەوە سوڵتان بە سوڵح دەستی لە مووسڵ بەرداوە.

ساڵی ٥٨٣ی ڕۆژی پێنج شەممە و جومعە و شەممە کە دووی هەتا پێنجی ڕەبیعی دووەم بوو، موزەفەرەدین بەسوپاهی کوردستانەوە لە واقیعەی حەتین لە مەیدانی کوشتار و شەڕی فەرەنگا پیاوانە کۆشا و هونەر و ئازایی دەنواند و کوشتارێکی وای کرد، هەموو موئەریخەکان لە مەدحکردن و پێدا هەڵگوتنیا حەیران ماون، لە دەست و برد و چالاکی و ئازاییدا لەو ڕۆژەوە بە ناوبانگ هەموو ڕۆژهەڵاتی پڕ کرد، هەر شەڕێکی لەوەپاش کە دەکرا موزەفەرەدین ئاسا ناودەبرا، ئەومەرا و پادشایانی فەرەنگ بە سوپاهییانەوە پۆل پۆل بەدیل دەگیران و دەناردرانە پێش دەمی سەلاحەدین، ئەسپاب و کەلوپەل و ماڵ بە قەنتاران تاڵان دەکرا و دەخرایە ژێر پێی سەلاحەدین. سەرکەوتنی لەشکری سوڵتان و کەوتن و گرتنی فەرەنگ لە سایەی غیرەت و دەست و بردی موزەفەرەدین بوو، لەو ڕۆژەدا گەلێکی خزمەت کرد و گەلێک یاریدەی سوڵتان و عالەمی ئیسلامەتیی دا و بە ڕاستی چاک سەرکەوت.

موزەفەرەدین لە پاش واقیعەی حەتین لە تەبەریە و عەکادا گەلێک خزمەتی شایستە و ئازایی و زرنگی و سەداقەتی نیشان دان، کە عەکا گیرا موزەفەرەدین گەڕاوە جێگای خۆی و لەگەڵ ئومووری حوکمداریی کوردستان و لەشکر و سوپاه و ڕەعیەتپەروەری خەریک بوو. لە تەئریخی عیمادەدینی ئیسپەهانی و بەهائەدین کوڕی شەدادا هاتووە کە موزەفەرەدین کۆکبەری لە غیرەت و ئازایی و هەڵمەتاندا و لە خۆڕاگرتن و چوونە پێشدا و لە وەختی تەنگانی و سەختیدا، سەبر و

تەحەمولێکی ئاوای دەکرد، لە ئومەراکانی دیکەدا نەدەتیرا. بەو سیفەتانەی لە سەرەوە بێژران، لەنێو هەموو حوکمدار و ئومەراکانی کورد و ڕۆژهەڵاتا ناوی کردبوو و خۆزیی پێ دەخوازرا، با خسووس واقیعەی حەتین زیاتر ناوی بەنێو ڕۆژهەڵاتا بڵاو کردەوە، چونکو ئەو نەبوایە فەرەنگ زۆری هێنابوو بۆ کوردان و ئومێدی چاکە چاودێری نەدەکرا. بەڵام موزەفەرەدین بەسوپاهی کوردی حەڕان و سروج و ڕەها و جزیرە بەجارێک کۆمەڵەی فەرەنگی بڵاو دەکردەوە. هەر بەدەست موزەفەرەدین نەسرەت و زەفەر کەوتە دەست سوڵتان.

ساڵی (٥٨٥) فەرەنگ بەقووەتەوە چوونە سەر عەکا، سەلاحەدین قاقەزی بۆ هەموو حوکمدارەکانی کوردستان نارد و داوای یارمەتیی لێ کردن. موزەفەرەدین بە سوپاهی کوردانەوە هەستا گەیشتە فریای سەلاحەدین، لە هەموو شەڕ و کوشتاری فەرەنگیدا لەگەڵی بوو، لەو شەڕانەی کە لە تەواریخاندا مەشهوورن، موزەفەرەدین هەر بەگیان و دڵ دەکۆشا و ئازایەتیی خۆی و میللەتی نیشان دەدا.

(ابن الاثیر) لە تەئریخی (الکامل)دا دەڵێ: لە شەڕی مەشهووری عەکادا زەینەدین یووسف خێوی هەولێر بۆ یاریدەدانی سوڵتان بە لەشکری کوردی هەولێر و شارەزوورەوە چووە سەر عەکا، لە پاش چەندێک نەخۆشی لە ١٨ی ڕەمەزانی ساڵی ٨٦ ەدا لە شاری ناسیرە لە نزیک عەکایە مرد. لە عیمادەدین کاتب لە کتێبی (البرق الشامی)دا دەگێڕێتەوە و دەڵێ: کە بیستمان زەینەدین مرد بۆ سەرەخۆشی چووینە لای موزەفەرەدین کە برا گەورەی زەینەدین بوو، لەو برایەش زیاتری نەبوو چاومان پێ کەوت، موزەفەرەدین هەموو ئومەراکانی زەینەدینی برای خۆی گرتبوون و لەنێو چادردا سندمی خستبوونە پێیانەوە، یەکێک لەوانە (ئەمیر بەلداجی) خێوی خەفتیزەکان بوو، ئەویش لەوانە دەترسا کە لێی ڕووگەردان بن و ئیتاعەتی نەکەن، موزەفەرەدین لەگەڵ وەدەستخستنی حوکمداریی هەولێر خەریک بوو. موزەفەرەدین لە پاش مردنی زەینەدینی برای، قاقەزێکی لە سوڵتان سەلاحەدین نوویسی و لەوێدا گوتی: کە دەست لە حەڕان و قەڵای ڕەها و شەمسیات و دەوروپشت هەڵدەگرێت، بۆ ئەمەی سوڵتان لە بڕی ئەوانە هەولێر و دەوروپشتی دەربەندی قەرابلی و قەفچاق و شارەزووری بەتەمامی بداتێ، سوڵتان بەوە دڵخۆش بوو، ئەمریان دایە موزەفەرەدین و ئیزنی خواست و ڕوو بەهەولێر ڕۆیشت. لە مانگی زیلحیجەی ساڵی ٥٨٦ گەیشتە هەولێر، ئەهالی پێشوازییان

کرد و بەئیـحتیـرامـەوە بەردایان و داخـیلی قـەڵایان کـرد. بە مـوددەتێکی زۆر کـەم خاکی شـارەزوور و دەکۆک ، خـەفتیـزەکان و دەربەندی قـەرابلی و قەفچـاقی خسـتـە ژێر حـوکمـەوە. ئـومـەرا و سـەردارانی کـورد بە دیاری و بەخـشـشـەوە چوونە لای و ئیـتـاعـەتیـان قـەبووڵ کـرد. مـوزەفـەرەدین بوو بـە بەڵایەکی گـەورە و بارێکی قـورس لەسـەر گـیـان و ڕۆحی بنەمـاڵەی ئـەتابەگـانی مـووسـڵ و مـوجـاهیـدەدین قـایمەز. مـوزەفـەرەدین کـە ئومـووری هەولێر و حـوکمـداریی خـۆی ڕێک خسـت، دەسـتی بە ئاوەدانکـردنی شـار و قـەڵا و بازاڕ و جـێگایان کـرد، لە دەورەی قـەڵای هەولێـرەوە دیوارانی قـایمی دامـەزرانـدەوە و دەوروپشـتی کـردە خـەندەقێکی قـووڵ، لە دامـێنی شـار ڕوو بە جنووب بـازارێکی گـەورە و گـەلێک کـاروانسـەرا و خـانەگـایەکی زۆر گـەورەی بینـا نـا و منارەیێکی بڵندی لە نێـوەڕاسـتی حـەوشـەی ئەو خـانەگـایە دامـەزرانـد، کە ئەمـڕۆکەش ئەو منارەیە مـاوەتەوە بەڵام گـەلێک جـێگـای وێرانە. لە دەوروپشـتی شـار هەروەکـو لـە نەقـشـەدا دیارکـراوە شـوورەیێکی پـانی بە دەوری شـاردا کێشـاوە و بە کونگرە و سـەنگەر قـایمی کـرد، دەورەی ئەو شوورەشی کـردە خـەندەقـێکی قـووڵ و پان و پڕ لە ئـاوی کـرد. لـە هەمـوو لایێکەوە عـولەمـا و زانا و کارگەر و پیشـەکارانی بە ئینعـام و بەخشش دڵخـۆشی دەداوە و دەیبردنە هـەولێر. هەتا بە مـودەتێکی کـەم شـاری خـوارەوەی قەڵای هـەولێری وا ئاوا کـرد کـە جـێگای خانووی تێدا دەست نەدەکەوت.

سـاڵی ٦٠٠ ئەتـابەگی مـووسـڵ نوورەدین چـووە سـەر مـووسـڵ. مـوزەفـەرەدین ئەو دەمـەی بە کـەلێن زانـی و سـوپاهـی کـۆکردەوە و پـەلامـاری مـووسـڵی دا، دێهـات و ئاواییـیـەکی لەسـەر ڕێگادا بوون، کە لە زاب پەڕیـەوە تالانی کردن و گـرتـنی، هەتا گەیشـتە نەینەوا. بەشەڕ نەینەوای گـرت و تالانی کرد و دوکان و بازاڕەکەی هەموو سـووتانـد و دەوری شـاری مـووسـڵی دا. نـایبی مـووسـڵ خـەبەری دا ئەتابەگ و کرداری مـوزەفـەرەینی پێ ڕاگـەیاند. ئەتابەگ بە ئومـێدی چوونـە سـەر هەولێـر لە نسیبینەوە بە تالووکە خۆی گەیاندە مووسڵ. موزەفەرەدین لەولاوە ئاگادار کرا و بە پەلە سوار بوو لە زێ پەڕیەوە و گەڕاوە هەولێر. لەو دەمـەدا مەلیک ئەشرەفی کوڕی مـەلیک عـادیلی ئەیووبی قـاقـەزێکی لە مـوزەفـەرەدین نویسـی: ئـەگـەر بچـێتـە سـەر مـووسـڵ ئەویش لەولاوە ئەتابەگی وەتەنگ بێنێت، کـە مـوزەفەرەدین مـووسـڵ بگرێ و بیخاتە ژێر حـوکمـەوە مەلیک ئەشـرەف یاریدەی بدات و مووسڵیشـی بۆ بخاتە سـەر

هەولێر. موزەفەرەدین بەنویسراوان لەگەڵ مەلیک ئەشرەف ڕێک کەوتن و دەستی بە خۆکۆکردنەوە و سوپا ڕێکخستن کرد، لە کۆشەوەدا بوون نوورەدین بەلەز چووە سەر مەلیک ئەشرەف پێشی پێی گرت، موزەفەرەدین هەتا وەخۆ کەوت بچێتە سەر مووسڵ نوورەدین لە دەست مەلیک ئەشرەف شکستی خوارد و گەڕاوە مووسڵ و ئیتر فرسەتی لەدەست چوو.

ساڵی ٦٠٢ موزەفەرەدین لەگەڵ عەلائەدینی خێوی مەراغە موخابەرەی کرد و ڕێک کەوتن کە بچنە سەر ئەبوبەکر پەهلەوانی خێوی تەورێز، لە پاش ڕێککەوتنیان موزەفەرەدین سوپاهێکی قورسی کۆکردەوە و ڕوو بە مەراغە ڕۆیشت، لەولاوە عەلائەدینی کوڕی ئەحمەدێل لەشکری کوردی ئاوربایەگانی خڕ کردەوە و چاوەنۆڕی موزەفەرەدینی کرد. موزەفەرەدین بە عیزەت و پێشوازیکردنەوە گەیشتە مەراغە و بە هەموو لایێکی ڕاگەیاند کە ئەبوبەکری پەهلەوان شەو و ڕۆژ مەستە و شەراب دەخواتەوە و ئاگای لە مەملەکەت و ڕەعیەت نییە و شەریعەتی خستووەتە پاشەوە و لابردنی بەشەرع واجیب بووە، بەو بهانەیە سوپاهی خۆیان هەڵگرت و ڕوو بەتەورێز لە مەراغە دەرکەوتن.

ئەبوبەکر پەهلەوان کە لەوە ئاگادار بوو، قاقەزێکی لە ئیتغمش خێوی هەمەدان و ئیسپەهان و ڕەی نوویسی و هاواری لێ کرد. ئیتغمش لە نزیک قەزوین لەگەڵ ئیسماعیلییەکان شەڕی دەکرد، بەلەز ڕوو بەتەورێز ڕۆیشت و قاقەزێکی لە موزەفەرەدین نوویسی: ئێمە ئیعتیمادێکی تەواومان بەتۆ هەبوو کە پیاوێکی نوێژکەر و بەدین و خێرخوا و موسالەمەتپەروەر و دوورە شەڕی، بەڵام ئێستا بەرئاوەژی ناوبانگت دەبیستینەوە، ئەوە لێمان ئاشکرا بوو کە لە فەسادی و شۆڕش و شەڕ و فیتنە دەگەڕێی، من حەز ناکەم خۆ دووچار بە بەڵا و شەڕ بکەی، دەست لەو فیکرە بەردان بۆ پاشەڕۆژت خێری تێدایە.

موزەفەرەدین کە ئەو قاقەزەی گەیشتێ دڵی نەرم بوو، کۆڵی گریانی هەستا و لەو چوونە پەشیمان بووەوە و تەمای گەڕانەوەی کرد. عەلائەدین پێی گوت: نە بۆ من و نە بۆ تۆ چاک نییە بگەڕێیتەوە، چونکو ئێمە سوپا و لەشکرمان کۆکردەوە و هەموو کەس پێی زانی، ئێستاکەش بگەڕێیتەوە، حکوومەت و مەملەکەتی منی تێدا وێران دەبێ، ئەوە سوپاە و ئەوە مەملەکەت و ئەوە ڕەعیەت، وەکو عایلەی پەهلەوان

لێم داگیر بکەن تۆ بیخە ژێر حوکمەوە. عەلائەدین هەرچەندە پاڕاوە و کۆششی کرد موزەفەرەدین لە گەڕانەوەی دەستی هەڵنەگرت و ڕازی نەبوو. عەلائەدین چەند تەقەلای دا و دەلایل و بورهان و چتی نیشان دا چارەی نەکرد. موزەفەرەدین بە سوپاهی خۆیەوە سواربوو، بە دۆڵ و دەرە و چیا و هەڵدێری سەخت و گرژدا گەڕاوە هەولێر.

ساڵی ٦٠٦ مەلیک عادیلی برای سەلاحەدینی ئەیووبی تەمای گرتنی ژەنگاری کرد، موزەفەرەدین بە پشتیوانیی خزمەتەکانی پێشووی و سەداقەتی لەگەڵ عایلەی ئەیووبییاندا لە خۆی ڕادەدیت کە تکای هەرچییەک لە هەر ئەفرادێکی ئەیووبیان بکرێت لێی قەبووڵ دەکەن و ئیحترامی دەگرن. گرتی قاقەزێکی لە مەلیک عادیل نویسی و خواهیشتی لێ کرد ژەنگار بکا بەخاتری ئەو و بیبەخشێت. قاقەزی موزەفەرەدین کە گەیشتە دەست مەلیک عادیل، بە ساردی و قەبووڵ نەکردن قاسیدەکەی بەدڵشکاوی ناردەوە پاش. موزەفەرەدین لەوە گەلێک دڵگیر بوو و زۆری پێ ناخۆش هات، لەو دەمەوە ڕووی لە سەڵتەنەتی ئەیووبییان وەرگێڕا و قەبووڵی نەکردن. موزەفەرەدین لەسەر ئەو کارە ئەمجا بۆ هەواڵ پەیداکردن و پشتیوانی سەعی کرد کە خۆ لە شەڕی مەلیک عادیل بپارێزێ. گرتی قاقەزێکی لە مەلیک زاهیری غازی کوڕی سەلاحەدین خێوی حەلەب نویسی و یەکێکی لە کەیخوسرەوی کوڕی قلیج ئەرسەلان خێوی ڕۆم نویسی و کردنیە هاودەنگی خۆی و لەگەڵیان ڕێک کەوت، ئەوانیش جوابیان داوە: هەردەمێکی مەلیک عادیل قسەیێکی موزەفەرەدین قەبووڵ نەکات، هەر کەسەی لە سنووری خۆیەوە هەڵمەتی بەرنە سەر خاکی عادیل و بیگرن. بەو شەرتانە موزەفەرەدین گەلێک کۆمەگی پەیدا کرد.

کوڕانی زەنگی لەگەڵ یەکتر نێوانیان تێک چووبوو. مەلیک عادیل ئەوەی بە کەلێن زانی، لە شامەوە ڕوو بەخاکی قوتبەدین کشا. قوتبەدین و نوورەدینی خێوی مووسڵ لە بەرابەر مەلیک عادیلدا جگە لە شەڕ و پێش پێگرتن چارەیەکیان نەدۆزییەوە و لەگەڵ خۆکۆکردنەوە خەریک بوون. موزەفەرەدین کە لەوە ئاگادار بوو، ڕۆژی تۆڵەی کەوتەوە بیر. ئەو ڕۆژەی لە مەلیک عادیل بە کەلێن زانی و دەزبەجێ قاقەزێکی لە قوتبەدین ئەتابەگی نویسی و دایە دەست وەزیری خۆی و ناردیە مووسڵ. وەزیر بە شەو گەیشتە سەر دەجلە و خەبەری دا، بەلەز کەشتییان بۆ ساز کرد و پەڕاندیانەوە. وەزیر چووە لای نوورەدین و قاقەزەکەی دایە دەستی.

نوورەدین بە درەجەیێکی نیهایەت شادبوو، چونکو مەسەلەی موزەفەرەدین بە هیچ کڵۆجێک نەدەکەوتە بیری کەسەوە. کە قاقەزەکەی خوێندەوە، موزەفەرەدین لێی نوویسیبوو: بۆ نەهێشتنی مەلیک عادیل بە هەموو جۆرێک یاریدەی دەدەم و شەرتی ئیتفاقیش لەسەر داخوازی ئەوان بێت.

نوورەدین بەو شەوە و بە سوێندخواردن و شەرت و قەرار رێک کەوت و شرووتی ئیتفاقیشی خستە بەر ویجدانی موزەفەرەدینەوە کە هەرچۆنێک دڵخوازی بێ ئەو رازییە. بەو جۆرە نوورەدین جوابی قاقەزی نویسیەوە و بە ئیحترامەوە وەزیریان بەرێ کرد.

موزەفەرەدین گرتی قاقەزی لە خەلیفە ناسرەدین بیللا نویسی کە مەنعی مەلیک عادیل بکەن نەچێتە سەر مووسڵ و بە سوڵح ژەنگار لە دەست شەڕی رزگارکەن و خەلیفە پیاوێک بنێرێتە لای مەلیک عادیل کە دەست لە ژەنگار بەر دا و با نەبێتە مایەی شەڕوشۆڕ. موزەفەرەدین بە سوپاهی کوردانەوە چووە کۆمەگی نوورەدین لە مووسڵ، قەرارگاهی لەشکری دامەزراندەوە و جوابی نارد لە هەموو لایێکەوە ئومەرایانی کورد لەسەری کۆبوونەوە و چاوەنۆڕی هاتنی عادیلیان کرد و بە ئومێدی پیاوی خەلیفە بوون، مەلیک عادیل لەولاوە ژەنگاری دەورە دا، خێوی ژەنگار بە پشتیوانیی موزەفەرەدین و ئومێدی یارمەتی بە چست و چالاکی بەرابەر بە مەلیک عادیل راوەستا، لە دواییدا قاسیدی خەلیفە و پادشاکانی دیکە گەیشتنە لای موزەفەرەدین و بە هەموو لایەکەوە کەوتنە سەر مەلیک عادیل و ناچاری ماملەتیان کرد و بە سوڵح ژەنگاری بەردا و لە دەست خێوی خۆیدا قەرارگیر بووەوە. لەو دەمانەی موزەفەرەدین لە مووسڵدا چاوەنۆڕی قاسیدانی دەکرد، دوو کچی خۆی لە دوو کوڕی نوورەدینی خێوی مووسڵ مارە کردن، کوڕەکان یەکی عیزەدین مەسعوود و دووەم عیمادەدین زەنگی بوون. لە پاش شادی و کەیف موزەفەرەدین گەڕاوە هەولێر و لەگەڵ تەدبیر و ئیدارەی مەملەکەتی خۆی خەریک بووە.

ساڵی ٦١٢ خەلیفە لە خێوی هەمەدان مەنکەلی ڕەنجیدە بوو، هاواری لە هەموو ئومەرا و حوکمدارەکانی کوردستان و باقی ئومەرایانی دیکە کرد، موزەفەرەدین بە لەشکری هەولێرەوە چووە سەر مەنکەلی و بە شەوکەت و شانی کوردایەتییەوە لەناو هەموو حوکمدارەکاندا سەرکەوت و بە موەفەقی و فەتح و زەفەر گەڕاوە و

دەنگی ئازایی و تەدبیری دونیای پڕ کرد. ساڵی ٦١٥ عیمادەدین زەنگی کە زاوای موزەفەرەدین بوو، لەسەر ئاکرە حوکمداریی دەکرد، سوپاهی کۆکردەوە و چووە سەر زۆزان و هەکاری، بەدرەدین خێوی مووسڵ کە کوڕی مەلیک قاهیر بوو، بۆ بەرابەریی عیمادەدین لەشکرکێشیی کرد و چووە سەر موزەفەرەدین چونکو پشتیوانی عیمادەدین زەنگی بوو. لە بەدرەدینی گێڕاوە و گوتی: من شەرتێکم لەگەڵ بابی ئەوان کردووە کە خۆ لە مووسڵ و ئەترافی نەگەیێنم و حەز دەکەم شەرتی خۆم نەشکێنم، بەڵام کەسێک دەست باوێژێتە هەکاری و زۆزان و یەکێکی دیکە بچێت پێشی پێ بگرێت، ناچار دەبم بەرابەریی بکەم و یەکە کەسێکی هەڵمەتی بەرێتێ ئەمن دەبم، بەدرەدین لە ترسی موزەفەرەدین نەیوێرا بچێت و بە ناچاری گەڕاوە. موزەفەرەدین یاریدەی عیمادەدینی دا زۆزان و هەکاری و شووشیشی کەوتە ژێر حوکمەوە. لە پاش گرتنی ئەو خاکانە سوپاهی هەولێر چوونە جێگای خۆیان. لەولاوە بەدرەدین خێوی مووسڵ لەگەڵ مەلیک ئەشرەف بە مامڵەت ڕێک کەوت، مەلیک ئەشرەفیش لەگەڵ حوکمدارانی حەسەنکێف و ئامێد و ماردین گرێی یەکەتی و ئیتفاقیان گرێ دا، مەلیک ئەشرەف لە موزەفەرەدینی نویسی: ئەمرۆکە فەرەنگ لەسەر ئێمە شالاوی هێناوە لە بری یاریدەم بدەن ڕۆژی دوژمنایەتی نییە، ئەگەر کۆمەکیشم نەکەن دوژمنم بۆ پەیدا مەکەن، وا چاکە لەسەر ڕەوشت و قاعیدەی پێشوو بە ئیحترامی خۆتانەوە دامەزرێنەوە و خۆ تێکەڵ بەشەڕ و کوشتار نەکەن و کەلێن نەخەنە دەست دوژمنان، ئەگەر وا نەکەن ناچارم بە سوپاهێکی قورسەوە دێمە سەرتان... مەلیک ئەشرەف ئەو قاقەزەی نارد و جوابی نەدراوە چونکو لەگەڵ حوکمدارانی حەلەب و ڕۆم ڕێک بوون. بەڵام بەو قاقەزە زیاتر ئەهەمیەتی بە هێز پەیداکردن و سوپاه و ئالەتی شەڕ دا. مەلیک ئەشرەف بە سوپاهەوە ڕوو بە نسێبین ڕۆیشت کە یاریدەی بەدرەدین بدات.

بەدرەدین کە وای زانی بە سوپاهەوە چووە سەر ئامێدی کە لە دەست عیمادەدین خێوی ئاکرە حەمیدیدا بوو. موزەفەرەدین بە سوپاهی هەولێر و شارەزوورەوە یاریدەی عیمادەدینی دا، بەڵام هەتا لەشکری هەولێر کۆ کراوە، بەدرەدین لەبەر دامێنی ئاکرە بەسەر عیمادەدینی دادا و شکاندی. ئەویش بە پەرێشانی خۆی گەیاندە هەولێر و پەنای بردە بەر موزەفەرەدین، موزەفەرەدین بەوە زۆر دڵگیر بوو.

٢٠ی مانگی ڕەجەبی ئەو ساڵە موزەفەرەدین لەشکری کۆکردەوە و بە قووەتەوە چووە سەر مووسڵ کە لە زێ پەڕییەوە هەتا نزیک مووسڵ بە تالان و وێرانکردن ڕۆیشت و لەشکری بە دەوری مووسڵدا بڵاو کردەوە و گەلێکی خراپی کرد. بەدرەدین بە پەلە کوڕێکی خۆی نارده حەلەب و هاواری بردە بەر مەلیک ئەشرەف، لەولاشەوە لەشکری ئەشرەف لە نسێبین بوو. بەدرەدین لەوانیش پاراوە کە یاریدەی بدەن. ئەمیر ئەیبەگ سەرلەشکری ئەشرەف بوو، بەلەز خۆی گەیاندە مووسڵ و تەمای چوونە سەر هەولێری کرد. بەدرەدین نەیهێشت و پێی گوت: ماندووتان بحەسێننەوە لە پاشان لە دەجلە بپەڕنەوە و بچن. موزەفەرەدین لەولاوە کە هاتنی ئەیبەگی بیست لەشکری هەڵگرت و عیمادەدینی لەگەڵ خۆی خست و ڕوو بە مووسڵ لە زێ پەڕیەوە و خشا. بەدرەدین کە وای زانی لەشکرەکەی لە موزەفەرەدین پڕ کرد و بزاوتنی و ڕازاندنیەوە و تیپی دامەزراندن و ڕاست و چەپی ڕێک خست و پاش و پێشڕەوی سوپاهی ڕاگرت و پیاوە ئازا و ناودارەکانی خستە کەنارەوە، یەکێک لە ئومەرا گەورەکانی لە لای ڕاست دانا و ئەمیرەکانی دیکەی لە چەپەوە سازکردن. شەوێ نزیک خەوتنان ئەو ئەمیرە کە لە ڕاستەوە بوو، تەمای چوونە لای چەپی لەشکری کرد، دوژمنی بە قووەت کەوتە بەرچاو. موزەفەرەدین لەولاوە باڵی ڕاستی سوپای بەدرەدینی پێچاوە و وەتەنگی هێنا و پەلاماری دا و بڵاوی کردەوە، هەڵمەتی باڵی چەپی دوژمنی دا و شکاندی. بەدرەدین چونکو لەنێو چەپی سوپادا بوو، لەو دوو باڵە شکاوە ئاگادار نەبوو، لە پڕدا موزەفەرەدین ڕوو بە سینگی دوژمن هەڵمەتی برد، ئەیبەگ و بەدرەدین هەرچەند کۆشان، ڕاوەستان مومکین نەبوو، لە پاش شەڕ و کوشتارێکی زۆر، موزەفەرەدین لە سێ فرسەخێکی ڕۆژهەلاتی مووسڵ، بەدرەدین و ئەیبەگی بە پیسی شکاند و تالان و ئەسیرێکی زۆری دەست کەوت. بەدرەدین هەلات و موزەفەرەدین کەوتە سەری و نزیک سپێدە بەدرەدین و ئەیبەگ و سوپاهێکی لە کوشتار ڕزگار بووبوو، بە هەزار ئەزیەت و پەرێشانی خۆیان گەیاندەوە مووسڵ و لە دەجلە پەڕینەوە و چوونە قەلای مووسڵەوە و دەروازە و بورجیان گرێ دان. ئەهالیی مووسڵ کە تەماشایان کرد بەدرەدین بە ساغی ڕزگار بوو، دڵشاد بوون.

موزەفەرەدین هەر لە دووی شکستە بوو، بەتالان گرتن و کوشتار گەیشتە سەر دەجلە و دابەزی، سوپاه و ئۆردووی کۆکردنەوە، ئەسیران و تالانی بە بەردەمدا

ڕابواردن. لەو بەرەوە مووسڵییەکان بەدڵتەنگییەوە چاویان لێی بوو، بەڵام چیی لە دەست نەدەهات. لە پاش کەمێک ئاسوودەگی ماندوو حەساندنەوە، چوونە سەر نەینەوا و گرتیان، سێ ڕۆژ لەوێدا دانیشتن، لە هەر چوار کەناری مووسڵەوە تاڵان و گرتن کرا، لە دواییدا موزەفەرەدین بە کەیف و شادمانی چووە هەولێر و لە زاب پەڕیەوە. بەدرەدین پیاوانی گەورە و کەیخودایانی شاری ناردە لای موزەفەرەدین، لەسەر زاب گەیشتنە موزەفەرەدین و بناغەی ماملّەتیان لەسەر ئەوە دامەزراند: لەو ڕۆژەوە بەولاوە هەر کەس لەسەر خاکی خۆی حوکمداری بکا، ئەو خاکەی لە ژێردەستیدا بووە هەر بمێنێت و کەس لەگەڵ کەس شەڕ نەکا و بەدۆستی ڕای بوێرن. لەسەر ئەوە مامڵەت قەرارگیر بوو و گەڕانەوە جێگای خۆیان. عیمادەدین چووە سەر مەملەکەتی خۆی، جگە لە قەڵای کاواش هەمووی خستە دەست، پیاوی موزەفەرەدین لەسەر مەسەلەی قەڵای کاواش کە لە هەموو قەڵاکانی هەکاری و زۆزان قایمتر بوو هاتوچۆی کرد، بەدرەدین نەیدا بەدەستەوە، هەر لەسەر ئەوە نەختێک مامڵەتەکە بە ساردی ماوە.

موزەفەرەدین دیسان لەگەڵ پادشا و حوکمدارەکانی دوور و نزیک و دەوروپشت دەستی بە موخابەرە و یەکەتی کردەوە و هاودەنگانی زۆر کردن و لە مەلیک ئەشرەفی وەرگێڕانەوە و نەیهێشت حوکمدارێک بە مەلیک ئەشرەفەوە دڵگیر بێت و هەمیشە بۆ ڕێک نەکەوتنیان لەگەڵ مەلیک ئەشرەف لە کۆشەوەیەکی زۆردا بوو، دایمە حوکمدارەکانی لە کردەوەی مەلیک ئەشرەف ئاگادار دەکردن. پادشاکان بە قسەی موزەفەرەدین ئیعتیمادیان هەبوو و پێیان باوەڕ دەکرد و هەرچییەکی بگوتبایە بە ڕاستیان دەزانی بەدرەدین لە ڕقی موزەفەرەدین چوو لەگەڵ مەلیک ئەشرەف ڕێک کەوت و بزووتنەوە و کۆششی موزەفەرەدینی بۆ نویسی. موزەفەرەدین بە پەنهانی لەگەڵ ئومەراکانی مەلیک ئەشرەف موخابەرەی دەست پێ کرد، بە شەرت و قەرار هەمووی کردنە هەواداری خۆی، گەورەترین ئومەرایانی ئەشرەف ئەمیر ئەحمەدی کوڕی مەشتووب کوردی هەکاری و ئەمیر مەحەمەد عیزەدین کوردی حەمیدی ئاکرەیی و چەند ئومەرایانی دیکەی سەردار و سوپاهی لە ئەشرەف جوێ کردنەوە و بە ئومێدی چوونە هەولێر کەوتنە ڕێگا. لەولاشەوە خێوی دیاربەکر و خێوی ماردین مەلیک ئەشرەفیان لە چوونە مووسڵ مەنع کرد و نەیانهێشت بە هاواری بەدرەدینەوە بچێت، بە ناچاری بە سوڵح پێک هاتن. بەڵام

ئەشـرەف هەر ڕووی لە مـووسڵ کـرد و ڕۆیـشت. مـوزەفـەرەدین کـە لەوە گـەیشت، لەشکری هەڵگرت و چووە سـەر زاب و لە گوندێک (دێ) کە بە (سـەلامە) دەناسـرێ دابەزی. لەودەمەدا وەڵامـی خێوی دیاربەکری گەیشـتێ و پێیـان ڕاگەیاند کە لەگەڵ مـەلیک ئەشرەف مـامڵـەت کراوە، لە قـاقـەزێکی بـۆی هـاتبـوو نویسـرابوو کـە: ئێمـە لەگەڵ ئەشرەف ڕێک کەوتین، بەڵام هـەرچۆنـێکی موزەفەرەدین پێی خۆش بێ و داوا بکا لـەگـەڵی یەک و هـاواڵن... مـوزەفـەرەدین بـەوە دڵشـاد بوو، بە کـەیفـەوە گـەڕاوە هـەولێر. دیسـان قاقـەز لەسـەر قاقـەزی لە ئومەرا و حوکمدارەکانـی دەنوسی کە لە یەک ئاگادار بن و لە دوژمن بێباک دانەنیشن و خـۆشـەویستی سست نەکەن. ساڵی ٦١٧ تەتەر لە ئاوربایگانەوە بەخـراپەکردن چوونە سـەر مەراغە و فیتنە و فـەساد و کوشـتارێکی زۆریان لەو خاکەدا کرد. موزەفەرەدین لـە ترسـی ئەمە نەبادا بە دۆڵ و دەرە و تەنگی کـوردسـتـانی سـۆراندا لە چیـایان سـەرکەون و هـەولێر وەتەنگ بێنن، قاقـەزی لە هەمـوو حـوکمدارەکانی نزیکی نوویسـی کە بە سـوپاه و لەشکر یاریدەی بدەن. بۆ بەدرەدینـی خێـوی مـووسڵـیشـی نویسـی بە سـوپا یاریـدەی بدات تاکو لە پێش تەتەردا بچێتـە سـەر ڕێگایان و نەهێڵێت لە کێوان سـەرکەون. موزەفەرەدین لە هـەمـوو لایەکەوە سـوپاهـی کۆ کـردەوە. سـاڵـی ٦١٨ی مـانگی سـەفـەر بەو قـووەتەوە چوو هـەمـــوو جـێگا بڵند و تەنگەکـانـی گـرت و ڕێگای تەتـەری بڕیەوە، چونکو لەو کـێوانەدا جـێگای وا هـەبوو تـەنـها پـیـادەیەک نەبوایە ڕێگای هـاتوچوونی نەدەبوو. مـوزەفەرەدین بۆ ئەمـە ئەو ڕێگایانە لە دەست دەرنەچێ، لە پێشدا هەمووی خسـتـە ژێردەســـتـی خـــۆیەوە. تـەتـەر لە ئـاوربایـەگـــانەوە ڕوو بـە (دەکـــۆک) ڕۆیشـتن، مـوزەفـەرەدین بـە لەشکرەوە چووە دەکـۆک و پێـشـی بەتەتەر گـرت، تەتەر لـە ترسـی مـوزەفەرەدین نەیانوێرا خـۆ بنوێنن و دەسـتیـان لە دەکۆک بەردا و بەپەرێشـانـی ڕوو بە ئاوربایەگان گـەڕانەوە، پاشی مـوزەفـەرەدین لەگەڵ سـوپاهـی هـەولێر مـووسڵ و شـارەزوور بـە تاڵانێکی زۆرەوە گەڕانـەوە.

سـاڵی ٦٢١ مـوزەفـەرەدین گـرتی و قـاقـەزی نوویسـین و ناردنـی بۆ شـەهـابەدین غـازیـی ئەیووبی خێـوی خـلات و بۆ مـەلیک موعـەزەم مـووسـا خـێوی دیمەشـق کـە لەگەڵی ڕێک کەون و هـەریەک لە سنووری خۆیـەوە، خاک لە مەلیک ئەشـرەف بگرێت و مـوزەفـەرەدین بچـێتـە سـەر مـووسڵ و بیـخـاتە دەست، ئەوانـە هـەریەک لە جـێگای خـۆیەوە بزووتـن و چوونە سـەر خـاکی مـەلیک ئەشـرەف، لەولاوە مـوزەفـەرەدین

لەشکری کۆکردەوە و چووە سەر مووسڵ. بەڵام هەرچێکو مەلیک موعەزەم بوو کە ڕوو بە خاکی ئەشرەف بزووت، برای لە میسرەوە هاواری لێ کرد، بە ناچاری لەوە دەستی هەڵگرت و جڵەوی خۆی و سوپاهی بەر بەمیسر سووڕاند و بە هاواری برایەوە چوو، هەرچێکو خێوی خەلات بوو نەپەرژا ببزوێتەوە، مەلیک ئەشرەف گەیشتە سەری و گرتی و لە پاشان لە گوناهی خۆش بوو. موزەفەرەدین کە بە لەشکرەوە ڕووی لە مووسڵ کرد، ڕۆژی ١٣ی جەمادی دووەم دەورەی مووسڵی وەتەنگ هێنا و بۆ شەڕ و کوشتار ئامادە بوو، چاوەنۆڕی کۆمەگی دەکرد و بە ئومێدی ئەوەش کە مەلیک ئەشرەف بۆی بگرێتەوە و نەچێتە سەر خەلات، مەیدان بۆ غازی چۆڵ بکا. بەدرەدین لوولوو لەوە زۆر ترسی هەبوو، هەموو دەم سوپاهی سازبوو. لە بەختی موزەفەرەدین لەودەمەدا لەشکرەکەی لەگەڵ مەلیک ئەشرەف ناردبووە سەر خەلات، لە مووسڵدا دانەوێڵە و خواردەمەنی قاتوقڕی و گرانیی تێ کەوتبوو، ئەهالیی مووسڵ زۆر وەرز بووبوون. موزەفەرەدین ١٠ ڕۆژان مووسڵی وەتەنگ هێنا. ڕۆژی جومعە و حەوتەمی مانگی جەمادی مابوو، مووسڵ گرتنی بەبێ خوێنڕژتن لە لای گران بوو، ئەویش لە خوێنڕێژیی هەژارانی حەز نەدەکرد، هەروەها بۆ خۆشی دانەوێڵە و خواردنی کەم پێ مابوو، لەولاشەوە ئەشرەفیش خەلاتی گرتبوو، غازی بەدیل گیرابوو. موزەفەرەدین لەو چوونە سەر مووسڵە پەشیمانانە بەری خۆی داوە هەولێر. لەو ١٠ ڕۆژانەدا شەڕێکی وا نەکرا، بەڵام پیاوەکانی جار بەجار پەلاماری دامەنی شوورەی شاریان دەدا و کەسێکیش بۆ ئەوان دەرنەدەکەوت، ئەوانیش دەگەڕانەوە لەشکرگای خۆیان. موزەفەرەدین لە گەڕانەوە مودەتێک لە کەنار زاب لە سنووری خۆی سوپاهی دامەزراند و فەراری گرت کە نەبادا کەسێکی بچێتە لا یاخود نەبادا تەعەڕوزی بکرێت، کە تەماشای کرد هیچ نەبوو گەڕاوە هەولێر.

ساڵی ٦٢٢ جەلالەدین خوارزمشا گەیشتە عیراق و لەوێوە ڕوو بە کوردستان هەڵمەتی بردە سەر دەکۆک و دەورەی دا، ئەهالی بە دەست و باسکیان زۆر چاک بەرابەرییان کرد و شەڕ و کوشتاریان گەرم بوو. جەلالەدین لە نەتیجەدا بە شەڕ دەکۆکای گرت و تاڵان و کوشتارێکی زۆری لێ کردن. موزەفەرەدین لەوە ئاگادار بوو، بەلەز پیاوی ناردە لای و دەستی جەوری لەسەر کوردەکانی دەکۆکا لابرد و بە مامڵەت لەگەڵ یەکتر ڕێک کەوتن، لەپاش چەند جار قاقەز لێک نووسین قەراریان

داوە پێکەوە سوێندیان بۆ یەکتر خوارد بەشەرتی جەلالەدین ئاوربایەگان بگرێت و لەوێوە بچێتە سەر خلات و خاکی ئەشرەف بخاتە ژێر حوکمی خۆیەوە. لەملاشەوە موزەفەرەدین لینگ داتە سەر مووسڵ و لە ژێر پەنجەی بەدرەدینی دەرخات، ئەو شەرتە بوو بە بنچینەی مامڵەتیان و بۆ یەکتر پەیمان و سوێندیان خستە پێش و بوون بە سوێندخۆری یەک. موزەفەرەدین بۆ مەملەکەتی خۆی سنوورەکانی بە پەنهانی بە لەشکر قایم کرد نەوەکو جەلالەدین فێڵێکی لێ بکا، بەو جۆرە خۆی و مەملەکەتی لە شەڕ پارازت هەتا جەلالەدین بەری خۆی کردە ئاوربایەگان و ڕۆیشت. موزەفەرەدین لەسەر موعاهەدەیەکی لەگەڵ جەلالەدینی گرێ دابوو، قاقەزی لە مەلیک موعەزەم خێوی دیمەشق نویسی و لە خێوی ئامێد و ماردینیشی گێڕاوە، لەوانیشەوە قاقەزی وەرگرتەوە، کە ئەوانیش لەگەڵ ئەو عەهد و پەیمانەن. ساڵی ٦٢٣ موزەفەرەدین تەدارەکی لەشکری گرت و خۆی کۆکردەوە، هەتا سوپاهێکی قورسی پێکەوە نا و چووە سەر مووسڵ و گەیشتە سەر زاب و پەرینەوەی بە چاک نەزانی، سەرزابی کردە لەشکربەز، لەولاوە جەلالەدین لە تفلیسەوە ڕوو بە خلات سپاهی دەنگ دا. لە ڕێگادا پێیان گوت کە نایبی ئەو لە کرمان سەری لەژێر حوکمی وەگەڕاند، بە ناچاری ڕوو بە کرمان لەشکری ئاژۆت. بەدرەدین بە گەیشتنی موزەفەرەدین بۆ سەر زاب قاقەزێکی بۆ ئەشرەف نویسی، لەودەمەدا ئەشرەف لە شاری ڕەقە بوو، ڕوو بە حەڕان لەشکری بۆ سەر مووسڵ ئاژۆت، خێوی ماردین بە لەشکرەوە پێشی پێ گرت، تیروکەوان و شیر و خەنجەر بۆ یەکتر کوشتن ئامادە کران و شەڕ گەرم بوو، لە هەردوو لا گەلێک کوژران، ئەشرەف بە شەڕ ماردینی گرت و تالانی کرد و ڕووخاندی، لەولاوە مەلیک موعەزەمی ئەیووبی بۆ گرتنی خاکی ئەشرەف ڕوو بە حومس لەشکری برد و قاقەزێکی لە ئەشرەفی برای نوویسی: ئەگەر دەست لە ماردین و مووسڵ بەرنەدەی حەما و حەلەب دەگرم نایدەمەوە پێت، مەلیک ئەشرەف بەناچاری ماردینی بەر دا و دەستی لە چوونە مووسڵ هەڵگرت و چووە حەلەب. مەلیک موعەزەم قاقەزێکیشی لە موزەفەرەدین نوویسی: دەست لە مووسڵ بەردات، لەسەر قاقەز و بزووتنی مەلیک موعەزەم هەرکەس ڕوو بە خاکی خۆی لەشکری کێشاوە دوایی، بەڵام لەو کێشەدا مووسڵ و ماردین دووچار بە وێرانە و ئاشووب و زەرەرێکی بێ ژمار بوون. ساڵی ٦٢٧ سۆنج ناو پیاوێک لە چیای کوردستاندا دەستی بە جەردەیی کردبوو، گەلێک

شـەڕفـرۆش و ئاشــووبخـواه و پیـاوی ناڕاســتی لەســەر کـۆبـووبووەوە و دەســتـە تەریدەیەکی گەورەی پێکەوە نابوو، لە هەمـوو لایەکەوە تالان و برۆی دەکرد و لینگی دا سەر قـەڵای (سارۆ) کـە لە یەکە قـەڵایانی موزەفـەرەدین بوو گرتی و خستیە ژێر حوکمی خـۆیەوە و ئەمیری ئەو قەڵایەی کـوژت کە ناوی عیزەدینی کوردی حـەمیدیی ئاکرەیی بوو. مـوزەفـەرەدین زۆر زۆر دڵگیـر بوو، لەشکری کـۆکـردەوە و چووە سـەر سـۆنج، لە دوای کوشتـار و شـەڕ مـوزەفەرەدین دەرەقـەتی نەهات و لەسـەر ئەوە کـە قـەڵات لە دەست سـۆنجدا بمێنێـتـەوە مـامـڵـەتیـان کـرد، مـوزەفـەرەدین بە دڵێکی ساردەوە گەڕاوە هەولێر.

ســاڵی ٦٢٨ دەســتــەیێکی تەتـەر لە خــاکی ئاوربایەگــانەوە بـە شــەڕ و تالان و کوشتـار و ئاوایی سووتاندن روویان لە هەولێر کرد و گەیشتنە هـەر خاک و زەوی و شـار و دێهـاتێک تالانیـان کرد و سـووتاندیان و وێرانیـان کـرد و ئەهالییـەکـانیـان دەکوژتن و ئەتک و سـووکییـەکی تەواویان بەسـەر عرز و نامـووسی میللەت دادێنا، بەو ڕەزالەتە ڕۆیشتن گەیشـتنە هـەولێـر، مـوزەفـەرەدین هـاواری لە بەدرەدین کـرد، موزەفـەرەدین بە سوپاهی هـەولێر و مـووسڵەوە چووە پێش تەتەرەکان، ئەوانیش کە وایان زانی بەسـەر شـاری کـەرخـینی و داکـۆکـادا بـە سـەلامـەتی لە کـوردسـتـانی شـارەزوور دەرچوون و گەڕانەوە ئاوربایەگان. نە مـوزەفەرەدین و نـە حوکمـدارێکی دیکە نەکەوتنە سـەریان بیـانکوژن و نەهێڵن ڕزگار بـن، موزەفـەرەدین لەشکرەکـەی گێڕاوە هـەولێر.

موزەفـەرەدین شـەوی سێشـەممـەی ٢٧ی موحـەڕەمی ساڵی ٥٤٩ لە قـەڵای مووسڵ لە دایک بووە، بابی بەکـەمـاڵی ڕەوشت چاکی پەروەردەی کـرد، چونکو ئەمـیر عـەلی گـچکە لە مـووسڵـدا ئەمـیر و نایبێکی خـاوەند هێـز و شەوکـەت بوو، مـامـۆسـتـایانی زانا و تێگەیشتووی بۆ ڕاگرتبوو، لەسەر فەننی عەسری خۆی تەربیە دەکرا.

مـوزەفـەرەدین لە پـاش ٨١ سـاڵ ژیان، شـەوی جـومـعـەی ١٤ی مـانگی ڕەمـەزانی سـاڵی ٦٣٠ لـە قەڵای هـەولێر وەفـاتی کرد و هـەر لە هـەولێر و لە ناو قەڵادا نـاژتیان. بەڵام ڕەبیـعە خـاتوونی خـێزانی چووە دیمەشق و لە پاش ٨٠ سـاڵ عومر لە مـانگی شـەعبانی ساڵی ٦٤٣ لە دیمەشق مرد و لە چیای قاسـیۆن کە ئەمڕۆکە بەساڵحیە و مـحـەلەی کوردان ناو دەبرێ لە شیـمالی شـار مەدرەسـەیەکی بۆ خۆی دروست کرد

بوو، مەوقوفەیەکی تەواوی لێ گرێ دابوو، لەو مەدرەسەیە ناژتیان، ئەمڕۆکەش ئەو مەدرەسەیە ماوە ساڵی ١٣٤٠-١٣٤١-١٣٤٢ کە دەچوومە دیمەشق، مەدرەسەی ڕەبیعە سوڵتان خاتوون لە گەڕەکی کوردان کرابوو بە مەدرەسەیێکی ئیبتدائی بۆ کوردەکانی ساڵحیە و نزیکەی ٣٠٠ منداڵی کوردان لەوێیان دەخوێند.

ڕەوشت و خوو و کردەوە و ژیان و دیانەتی موزەفەرەدین

موزەفەرەدین بەتەبیعەت پیاوێکی دیندار و خێرخوا و شەریعەتپەرست و عیلمخوا و سۆفی مەشرەب و دۆستی شێخ و مەلا و زاهیدان بوو، لە کاری خێر و حەسەناتدا زۆر ئازا و بە غیرەت و بەکۆشەوە بوو، گەلێک چتی گەورەی بینا کرد. موئەریخەکان و عولەمای دینی، برێکی دەڵێن: موزەفەرەدین مەولوودی نەبەویی ئیختراع کرد و لەوەدا فەلسەفەی نواند و گەلێکی موبالەغەی تێدا دەکرد. خێرات و چاکەیێکی لە ئەو چاو پێ کەوتراوە لە هیچ حوکمدارێکی ئەو زەمانە و پێش و پاش نەدیتراوە، لە هەموو چتێک زیاتر خۆشەویستی و حەزلێکردنی ئەو ڕوحم بە بێدەستان و بەزەیی بەهەژاراندا هێناوە و دەستگرتنی دەستەنگان و کەوتووان بووە، ڕۆژی چەند قەنتار نانی بە پاتن دەدرا و بەسەر هەژار و دەروێزەکەران بڵاو دەکراوە و چەند قەنتاریشی دەنارده مەدرەسە و مزگەوتان، هەژار و بێ دەست و پێیانی کۆ دەکردەوە و دەستە بەدەستە نان و خواردنی دەدانێ. کە بۆ جێگایێک سواربوونی بووبوایە، خەڵکی بەڕیز لەبەر دەروازە کۆ دەکردنەوە و هەریەک بە هێندی پێویست لە بەرگ و خواردن و لە پاپووج و لە دراوی دەدانێ، بۆ ئەمەی هەتا لەو چوونە دەگەڕێتەوە دانەمێنن. ئەگەر زستان بوایە پێویستی سەرما، ئەگەر هاوین بوایە چتی فێنکی بەسەردا دەبەخشین، ئەگەرلە سەفەرێک بگەڕابایەوە بەو جۆرە دیسان هەموو هەژارەکانی خڕ دەکردنەوە و هەریێک بە قیاسی خۆی بێ ئیحتیاجی دەهێشتن و پێویستی دەدانێ.

بۆ کوێر و پارێزکاران چوار خانەقای دروست کردن و لە هەموو لایێکەوە کوێر و پیاوە پارێزکارەکانی کۆکردنەوە و لەو خانەقایانەی دانان، هەموو ڕۆژێ تێشت و جیرەێکی باشی بۆ گرێ دابوون و هەموو سبەینێی زوو دەیاندانێ، ئێواران بۆ خۆشی بۆ سەرپەرشتی دەچووە نێویان و یەک یەک پرسیاری لێ دەکردن و پێویستیانی لێ دەخوازتن، ئەگەر جیرەیان کەم بوایە یاخود چتێکی دیکەیان

بویستـایە بۆیانی زیاد دەکـرد و هـەمـوو لەوازیمـی بۆیان تەواو دەکـرد و لەگەڵیـان گـەمـەی دەکـرد و پێ دەکـەنی و دڵخـۆشـیی دەدانەوە. بۆ بێـوەژن و بێ کـەسـان خانووێکی دروست کرد و بۆ منداڵی گچکەی بێکەس و هەتیو یاخود منداڵێکی لە پیاو و ژنێکی فەقیر بووبێت دروست کرد و دایەن و ژنی شـیردار و خزمـەتکار و کەنیزەکی بۆ بەخێوکردنیان ڕاگرت و هەر پێویستییەکیان هەبوایە دەیدانێ، لە هەر لایێکەوە ژنی بێکەس یاخود ژنەکی فەقیر و دەستتەنگ بزابایە دەزبەجێ بە منداڵەوەیان دەبردە خانووی گوتراو، هەتا گـەورە دەبوون بەخێـو دەکران، ئـەگەر گەورە بوون یا دەبوونە خوێندەوار و کاتب یا دەبوونە سنعەتکار و بەئیش، چونکو هەرکـە بوون بە چوار سـاڵانە لەگـەڵ تـەربیـە و خـوێندنیـان خـەریک دەکـردن. مـوزەفـەرەدین هەمـوو ڕۆژێ بـۆ خـۆی دەچووە ئەو هـەتیـووخـانەیە و ئەحـوالی دەپشکنین و لێی دەپرسین و تەماشای دەکردن و یەک یەکە سەرپەرشتیانی دەکرد، هەموو دایەنەکانی بە بەخشش و خەڵات دڵخۆشی دەدانەوە و هـەر ڕۆژەی بە جۆرە دیارییێکەوە دایەن و خزمەتکارەکانی شادمان دەکرد. تیمارخانەیێکی زۆر چاکی بۆ نەخـۆش و دەردەداران بینـا نـا و حـوکـەمـای بەناوبـانگی کـردنە مـەئمـووری ئەو تیمارخانەیە، لە هەموو لایەکەوە نەخۆش دەچوونە ئەوێ و بەخواردن و دەرمانکردن و پێخەفیانەوە بەخێو دەکران. خۆشی ڕۆژی جارێک سەری تیمارخانەی دەدا و پیـاو بەپیـاو نەخـۆشـەکـانی دەدیت و داوای هەرچییـەکیـان بکردبا دەیدانێ و ئیـشـتـهـادیان لە هەر خـواردنێک بوایە بۆی دەناردن، بە قسـە و زبانی خـۆش گفتوگۆی لەگەڵ دەکردن و دەستی دەگرتن و تەماشـای نەخۆشی و برینی دەکردن، بە خەڵات و بەخشش بەنێویاندا دەگەڕا، حەکیمەکان و کارکەر و خزمـەتکارەکانی بە زبانخـۆشی و ئینعام دڵخـۆشی دەدانەوە و لە هەمـوو جێگایەکدا دەستی قەدر و حورمەتی دادەنا.

هەروەها مـیـوانسـەرایێکی زۆر جـوان و خـۆش و بـە دەسـتـووری چاک کـردبوو، ناسـراو و نـەناسـراو، گـەورە و گـچکە لـە دەرەوە بچـووبانـایە هەولێـر دەبـوو لەو میوانسەرایە دابەزیبان، دەوڵەمەند و هەژار و سوپا و بەهێز و بێ هێز لەوێ میوان دەبوون و هەرکەس بەشانی خۆی و جێگا دامەزراندن خزمەتیان دەکرا، سبەینێ و نیوەڕۆ و شێوان جیرەی خـواردن بۆ مـیوان دەناردرا، شەوێ بەداپۆش و پێخـەفی شایستە دادەمەزران، لە وەختی ڕۆیشتن و چووندا بۆ ڕێبوار تیشووی ڕێی دەدایێ

و هەركەس بەدەستوور و شانی خۆی و ڕێگای دوور و نزیکی خواردنی ڕێگاشیان دەدرایێ و بەخۆشی و شادی میوان بەڕێ دەکرا.

لەسەر مەزهەبی شافیعی مەدرەسەیێکی بۆ تەحسیلی عیلم بینا نا و مەدرەسەیێکی بۆ حەنەفی دروست کرد، لەو هەردوو مەدرەسە گەورانەدا لە عیلمی نەحو و سەرف و بەیان و مەنتیق و عرووز و تەفسیر و حەدیس و تەجوید و نویسین، مامۆستایانی بە فەزڵ و هونەری ڕاگرتن و بە جیرە و خەڵات و بەرات تەدریسیان دەکرد. گەلێک جاران بۆ گوێداریی تەدریس دەچووە حەڵقەی شاگردانەوە. مەلا و شاگردەکانی بە خەڵات دڵخۆشی دەکردن، گەلێک جار بەرگی بەری خۆی دەرخستووە و بەخەڵات داویتیە مودەڕیس و شاگردان. پیاوی بەدئەخلاق و ڕەوشت پیس و بێ مروەتی نەدەهێشت لە مەملەکەتیدا بمێنێت و پیاوانی خراپ نەیاندەتوانی بچنە لای، زوو دەینارد بە زیللەت و ئەزیەت لە شار و خاکی خۆی دوور دەخستنەوە. بۆ سۆفیی تەریقەتان دوو خانەقای زۆر قایم و مەحکەمی بینا کرد و پیاوانی بەدین و گەورەی پارێزکار و ڕەبەنی تێدا کۆ کردبوونەوە، گەلێک خەڵوەتنشین و دایم بەڕۆژیی تێدابوو، هەر سۆفییەکی دەرەوە بچووبایە نێو شارەوە ڕووی لە هەر خانەقایەک بکردبایە بە عیزەت و شەرەفەوە قەبووڵ دەکرا و هەر داخوازیە هەبوایە بۆی جێبەجێ دەکرا، لەو دوو خانەقایەدا هێندەی سۆفی تێ ڕژابوو، خەڵک تێیدا سەرگەردان بوو، ئەوقافێکی زۆری لێ گرێ دابوو، هەر کەسێکی پێویستییەکی هەبوایە، یاخود بۆ جێیەک بچووبایە هەرچییەکی لازم بووبوایە لەو ئەوقافەی دەدرایێ. موزەفەرەدین بۆ خۆی دەچووە نێویان و گوێدریی دەکردن و تەفتیشی کاروبار و ڕەوشت و خووی هەموانی بەچاوی دەکرد و لە هەموو ئیش و فیکرێکیان ئاگادار دەبوو، ساڵی دوو جاران بە وەزیرێکی خۆیدا ماڵ و دراوێکی زۆری دەنارده شارەکانی کەنار دەریا و دەیاندا بەدیلگیراوەکانی کە لە دەست فەرەنگدا بوون، دیاری و خەڵاتی بۆ سوپاه و شەڕکەرەکانی لە جیهاددا بوون دەنارد، ئەگەر ناردراوەکان بیانتوانیایە بگەنە لای دیلەکان بۆ خۆیان بەدەستی خۆیان دەیاندانێ، ئەگەر پێیان نەکرابا بەپیاوێکی ئەمیندا بەهەر کڵۆجێک بایە بۆیانی دەنارد.

موزەفەرەدین گەلێک ساڵان دەچووە حەج و هەر کەسێک حەزی چوون بوایە لەگەڵی دەچوو، بەوانەی لەگەڵی بچووبانایەتە حەج ٥ هەزار دیناری دەدایێ و

مەسرەفی ڕێگاشی دەخستە سەر خۆی. لە خزمەتکارانی حەرەم و موجاویرانی مەککە هەر چەندێک هەبوونایە بەهەمووانی خەڵات و بەرات دەدا و پارەیێکی زۆری بەسەردا دەبەخشینەوە. بەدراوێکی زۆر و مەسرەفێکی قورس ئاوی بردە چیای عەرەفات، لە ڕێگا و سەرچیادا حەوز و سارداوانی زۆری دروست کردن تاکو ڕێبوار ئەزیەت نەکێشن و تینوو نەبن. گەلێک ئاساری دیکەی چاکی لە مەککە و عەرەفات دروست کرد، ئێستاکەش زۆری ماون. لە عەرەفات چاڵاوێکی زۆر قووڵی کۆڵی. لە ساڵی ١٣٤١دا دۆزراوە، لە عەرەفات قەبرێکی بۆ خۆی دروست کرد ئەگەر مرد لەوێی بینێژن.

دەستووری دامەزراندنی مەولودی پێغەمبەر و مەخاریجی

موزەفەرەدین لەبەر دینداری و حەزلێکردن هێندە بەدیندا چووە خوارێ و هێندە لە موقەدەساتدا غەرق بوو، دەستی بە فەلسەفەتی دین کردبوو، ڕۆژی هاتنە دونیای محەمەدی (ص) کەوتە خەیاڵەوە، لەو ڕۆژە گەورەتر ڕۆژێکی نەکەوتە خەیاڵەوە، چونکو مەسەلەی (لەولاک) حەلکردنی بەمە نەتیجە بەخش بێ، مادامە ئەو ڕۆژە ڕۆژێکی پیرۆز و گەورەترین ڕۆژانی موقەدەسە، دەبوایە بۆ ئەو ڕۆژە زیاتر مەسرەف و کەیف بکرێ و بەشادی و خواردن و بەخشین ڕازاندنەوە بەسەر ببرێت چاکترە. هێنای ئەوەی خستە ژێر دەستوورێکی ڕێککەوتووەوە، بەکورتی تەئریخچەیەکی زنجیرەی بنەماڵەی باب و باپیری دایکی محەمەد (ص) هەتا ڕۆژی لەدایکبوون و کردەوە و کۆشینی دەوری منداڵیی ئەو حەزرەتەی نویسیەوە کە لە مەجلیسدا بەدەنگێکی خۆش بخوێندرێتەوە، تاکو هەموو کەس لەو تەئریخە ئاگادار بێت. جا لە پێش خوێندنەوەیدا لە ئەهالیی شار و وڵاتانی نزیکی وەکو بەغدا و مووسڵ و جزیرە و ژەنگار و نسێبین و ماردین و ئاوربایەگان و ئەو دەوروپشتانەی دەگێڕاوە، مەلا و فەقێ و سۆفی و واعیز و شوعەرا و ئودەبا و پارێزکار و گەورەکانی بەجارێک میوانی دەکردن. لە ئەوەڵی موحەڕەمەوە هەتا مانگی ڕەبیعی یەک ئەو عالەمە دەستیان دەکرد بە چوونە هەولێر، هەتا مانگی مەولوود لە هەر چوار کەناری دونیاوە حەشاماتێکی بێ ژمار دەڕژا نێو هەولێرەوە کە گوێدێری مەولود خوێندنەوە بکەن، ئەو هەموو عالەمە لە موزەفەرەدین میوان دەبوون و هەتا دەگەڕانەوە مەسرەفی دەکێشان. هەر بۆ ئەو مەوسیمە دار و تەختەیێکی زۆری کۆ دەکردنەوە، لە دەروازەی قەڵاوە هەتا دەگاتە خانەقای گەورە،

که ئەمڕۆکە کۆنە منارەکەی لە ڕۆژئاوای شار ماوە ٢٠ گومبەزی بەتەختە و دارێک و نهۆم و دوو نهۆمی و چوار پێنج نهۆمی دروست دەکردن، گومبەزی بەرخانەقای بۆ خــۆی دادەمــەزراند، ئەوانی دیکە بۆ ئومــەرا و وەزەرا و ئەعــیــان و دەوڵەت دەرازاندەوە، هەر نـهـۆمــێکی بۆ سـنفـێکی شـایسـتــەی بۆ دادەخـران، کـە دەبوو بەیەکەمین مانگی سەفەر، ئەو گومبەزانە بە پارچەی ئاوریشم و زێڕ بافت و چاک و جوان دەکران، لە هەر نهۆمێکی ئەو گومبەزانەدا دەستە دەنگبێژێک و سەماکەر و دەسـەتەیێک قسـەخۆش و نەقـال و گەمـە و تەرانـەکەری تێدا دادەندرا، هەریەک لە مـەقـامـی خـۆیدا بەگوتە و خـۆشـخـوانی ڕایان دەبوارد، لـە هەمـوو گومـبـەزێکا ئەو تەرتیـباتە هـەبوو، هەمـوو کـەسـێک لە دەست پێکردنی ئەو مـەوسـیـمـە کـە ئەوەڵی موحـەرەم بوو هەتا دواییی مەولود خوێندن کەس لە کڕین و فرۆتنی و داد و بستاد نەدەکۆشا، هەر یەک بەجۆرێک لەگەڵ کەیف و شادمـانی خـەریک بوون. خـانەقـای گـەورە لە مـەیدانی گەورە نزیک بوو، گومـبـەزی موزەفـەرەدین لەبەر دەرگـای ئەو خــانەقــایە دادەنـدرا، شــەو و ڕۆژ بـە زمــوڕەزم و زیـلوبەم بـوو. هەمــوو ڕۆژێ پاش نوێژی ئێوارێ لە قەڵاوە ڕوو بە خانەقا دەچووە خوارێ و گومبەز بەگومبەز دەچووە پێشیان ڕادەوەستا و گوێی لە خوێندن و قسە و گەمە و تەرانەیانی دەگرت، هەتا دەگەیشـتـە گومـبـەزی نزیک خـانەقـا یەک بەیەک لە گۆرانیبێژانی ئەو گومـبـەزانە ڕادەما و لە دوایی دەچووە خانەقا و هەتا نوێژی سبەینێی دەکرد دەماوە و ئینجا سـوار دەبوو دەچووە ڕاوکـردن و هەتا نـیـوەڕۆ دەگـەڕاوە و دەچووە قــەڵا و لەگـەڵ ئومووری خەڵک و خواردن و ئیسراحەتی خەریک دەبوو، کە نوێژی ئێوارەی دەکرد، دەچوو بەسـەر گـومـبـەزەکاندا دەگـەڕا، بەو جۆرە هەتا مـەولوود دەخـوێندرا کـار و پیشەی ئەوە بوو. لەبەر ئیـختیلافی قسەی عولەمـا کە هێندێک گوتوویانە تەوەللودی ١٢ی مـانگ و هێندێک ١٣ی مـانگی ڕەبیـعی یەکـیـان بەمـەولوود داناوە. لە پێش مـەولوودا بەدوو ڕۆژ لـە چوارپێ و باڵندەی گـۆشـتـی دەخـورێ هەزار بـەهەزاری بۆ کوشـتنەوە دەخسـتـە مەیدانێ. گۆرانیبێژ و دەهۆڵکوت و زوڕنا لێدەر و بۆڕێژەن لە پێشـەوە ئەهالی بەچەپڵە و هەڵپەڕین، ئەو دەعبا و چوار پێیـانەیان دەبردە مەیدانێ و دەسـتـیـان بە کوشـتـنەوەیان دەکرد، لەو مـەیدانانەدا مـەنجـەڵی گەورە و زلیـان لەسـەر کـوانی ئاور دادەنا و لەگـەڵ کـوڵینی خـەریک دەبوون. خـواردەمـەنی و چێتی ڕەنگاوڕەنگ و شیرینی خۆرشتی خۆشیان لێ دەنا.

موزەفەرەدین شەوی جەژنی مەولوود، نوێژی شێوانی لە قەڵا دەکرد، لە پاشان لە قەڵا دەچووە خوارەوە و مەشعەل و شەمدانی گەورەیان گەلێک لە پێشەوە هەڵدەگرت، چەند شــەمــێکی زۆر زلەی وا کــە هەریەک لـە ئێـسـتـرێکیـان دەنا، لە پشـتـی ئێـسـتـرەکـەیان گـرێ دەدا و دوو پیـاو لە پێـشـەوە ڕاست و چەپ دەیانگرت و بە سووتاندن دەیانئـاژۆت. چەند شەمی وا بەئێستر و چەند مەشعەلی گەورە و چوار فـەنەری زلیان دایساند، مـەشـعـەلی دیکەی چکۆڵە و شـەم لە شـەمـدانان بەدەست هەڵگیـراوە، پیـر سـونـەیەکی بێ ژمـاریان دەسـتـە دەسـتـە لە پێـشـەوە ڕادەگـرت. موزەفەرەدین بەو زینەت و دەبدەبەیە وە دەچووە خانەقا و گوێدێری مەولود خوێندنی دەکرد و هەتا نیوەشەو دەماوە و ئەوجا دەگەڕاوە و دەچووە ئەو گومبەزەی کە بۆ ئەو ڕازابووەوە و هەر چوار کەناری پەنجەرە بوو. سبەینێی زووی جەژنی، هەموو سۆفی و پارێزکار و واعیز و مەولودخوێن خەڵات دەکران. سۆفییەکان لە قەڵا لەبەردەرگای موزەفەرەدین ڕاوەستـان، خەڵات کە بۆ ئەو ئەسنافانە دەناردرا، سۆفییەکانیان ڕیز دەکرد و لە دوای یەک ڕادەوەستـان و هەریەک جۆرە خـەڵاتێکی بەدەستـەوە دەگرت، بەڕیز لە قەڵا دەچوونە خوارێ هەتا دەگەیشتنە خانەقا بەتیپ دەڕۆیشتن، ئەو ڕۆژە کورسی بۆ واعیز دادەندران و وەعزیان دەست پێ دەکرد.

مـوزەفـەرەدین لە گـومـبـەزی خـۆیدا دادەنیـشت، ئومـەرا و گـەورەی سـوپاه و ئەعیانی دەوڵەت و ماقووڵ و سەردار و کەیخودای شاری دەچوونە لای دادەنیشتن. ئەهالی شــار و دێهـات و سـوپا لە دەوروپشـتـی گـومـبـەزی ئەو کـۆ دەبـوونەوە، پەنجەرەی لایەکی دەنۆڕیە مەیدانی گەورە، ئەو مەیدانە گەلێک گەورە و بەرین بوو، هێندێک جـاران تـەمـاشـای سـوپاه و قـوشـەنی دەکـرد کـە لە مـەیداندا ڕیزیان بەستبوو، جارجارەش لە ئەهالی ڕادەما و کەمێکیش گوێی لە واعیز دەگرت، بەو جـۆرە دەمی خـۆی ڕادەبوارد هـەتا سـوپا بەئـەسـپـایی دەهات، ئەوجـا دەیگوت: خواردن سـازکرێ، سفرەیێکی درێژ لەمسەر و سەری مەیدانی پڕ دەکرد، ڕادەخرا بەخـواردنی ڕەنگاوڕەنگ دەرازاندراوە، هەژار و بێ کـەس و فـەقـیـری لەسـەر کـۆ دەبووەوە. لە بـۆ خـانـەقا خـوانچـەی مس دەچوو، ژووری ئـەو پیـاوانەی لە دەرەوەی کورسیی واعیز دادەنیشتن لەو خوانچە خواردەمەنییانە کۆ دەبوونەوە، لە پاش خـواردن دەست بەوەعـز خـوێندن دەکـرا و هـەتا چێـشـتـانێ وەعـز دەخـوێندرا. مـوزەفـەرەدین واعـیـز و ئودەبا و شـوعـەرا و ڕوئەسـا و فـوقـەها و دەنگبـێـژ و

خوێندەوار و گەورەکانی یەک بەیەک دەخواستە کن خۆی، بەناوی جەژنەپیرۆزە و خۆشەویستیی ئەو ڕۆژە خەڵاتی دەکردن و بەخششی دەدانێ، کە ئەوانەی هەموو خەڵات دەکرد، دڵخۆشیی دەدانەوە و هەڵدەستا دەگەڕاوە قەڵا، کە چەند ڕۆژێک لە جەژن ڕادەبورد بۆ ئەوانەی بۆ مەولود لە جێگایانی دوور هاتبوونە هەولێر، تەدارەکی گەڕانەوەی بۆ دەگرتن و هەموو پێویستییانی دەدانێ لە خەرجی و خواردن و سواربوون بۆ ڕێک دەخستن بەدیارییەکی چاک و شایستە بەڕێی دەکردن، ئەگەر هێندە پیاوێکی ماقووڵ پاسەوانی بویستایە لەگەڵی دەناردن هەتا دەگەڕاوە جێگای خۆی. حافز ئەبا خەتابی کوڕی وەحیە لە کتێبی (حرق العین) کە تەرجومەی ژیانی خۆیەتی دەڵێ: موزەفەرەدین گەلێکی ئەهەمییەت دابوو بەمەولود، ئەو ڕۆژەی بەچراخانی و بەزمورەزم و هەڵپەڕین و کەیف و خۆشییەکی وا بەسەر دەبرد کە هۆشی زرنگ تێیدا کەودەن دەبوو، دیسان دەڵێ: چوومە لای موزەفەرەدین میوانداریێکی چاک و خزمەتێکی شایستەی زیادی کردم و خەرجی دامێ، کە ناردمییەوە بەسواری بەڕێی کردم هەزار زێری زەردیشی لە پاش خەڵاتێکی گرانبەهای بۆ سەرفی عیال خستە کیسەمەوە. دیسان دەڵێ: کە خوانی دەچووە پێشی ئەگەر پارووێکی خۆش یا شیرینی باشی لەسەر بوایێ دەیگوت: ئەمە بۆ فلان عالیم و فازیلی گەورە چاکە، یاخود دەیگوت: بۆ فلان پارێزکاری ببەن، لە شیرینیات و مێوە و تەڕەدا دیسان هەروەها بوو.

موزەفەرەدین لەگەڵ بوونی بەتەبیعەت کەرەم و بەخشین و دڵنازکی لەگەڵ ئافەریدە بووبوو، زۆر زبانخۆش و ڕەوشت چاک و دڵپاک و ڕوو شیرین و دەم بەکەنین بوو، باوەڕ خاوێن و دڵنازک و خۆشڕەوشت و بەمیهرەبان بوو، لە توندوتیژی و گرژی دوور بوو، بەبەخشش و بهووردن بوو لە دیندار و خوێندەوار و پڕ هێزکار و ئەهلی سونەت و جەماعەتی حەز دەکرد و لەگەڵیان بەبەخشش و خەڵات و بەرات بوو، شوعەرا و ئەودەبا و موئەلیفانی زۆر بەقەدر و قیمەت ڕادەگرت و ئەگەر دەچوونە لای نوازشی دەکردن و ئینعامێکی چاکی دەدانێ. لە گچکەیی و منداڵییەوە عیلمی تەئریخی خۆش دەویست و بەدڵ حەزی لێ دەکرد و هەموو دەمێک لەگەڵ تەماشاکردنی خەریک بوو زیاد لە علوومانی دیکە، زۆری دەخوێندەوە و هەمیشە لەگەڵی خەریک بوو، کە دەشچووە سەفەرانی هەموو دەمێک کتێبی تەئریخی لەگەڵ خۆی دەبرد و لە تەماشاکردنیدا لەزەتی لێ دەبرد.

بەندی چوارەم

ئەمیر شەرەفەدین

ساڵی ٦٣٠ کە موزەفەرەدین کۆکبەری مرد، بەدرەدین لوولوو تەمای لە هەولێر کرد، ئەمیر شەرەفەدین جەلالی کە لە یەکە ئومەرا و دەستدرێژانی موزەفەرەدین بوو هەولێری بەدەستەوە نەدا و بەهەموو جۆرێک کۆشا و هێزی پەیدا کرد، لەگەڵ ئەهالی و ئەشرافی هەولێر و سوپاهی و سەرکردان رێک کەوت، بەرابەر بە بەدرەدین خۆیان ڕاگرت، مودەتێکی زۆر بەو جۆرە هەولێر بەدەستەوە نەدرا، هەتا ساڵانی ٦٥٠ جار بەجار بەدرەدین سەردەکەوت و جار جار شەرەفەدین بەرز دەبوو، لەو ساڵەدا شەرەفەدین لە شاردا بێ هێز ما و بەناچاری بۆ دەرەوە ڕۆیشت کە سوپا کۆ بکاتەوە. بەدرەدین بەدڵخۆشیدانەوەی ئەهالی ئەمیر ساحیب کوڕی سەلایەیان کردە ئەمیری هەولێر. شەرەفەدین ڕۆژ بەڕۆژ لە دەری شاری سوپاهی کۆ دەکردنەوە و قەڵاکانی دەرەوەی هەولێری لە دەست خۆیدا ڕاگرتن، بەدرەدین هەر چەند کۆشا نەیتوانی گوندێکی دەری شاری هەولێر بکاتە ژێردەستی.

ساڵی ٦٥٦ لە ئەواخیری زیلقەعدەدا هەلاکۆخان بە ئیتفاقی شەرەفەدین قاقەزێکی لێ نویسی و لەگەڵی ڕێک کەوت. سوپاهێکی قورسی هەڵگرت و چووە سەر هەولێر، ئەمیر ساحیب سەلایە کە تەماشای کرد لەگەڵ هەلاکۆخان شەڕکردن دوایی پەشیمانییە بۆ مامڵەتکردن کۆشا، ئەهالیی هەولێر ئەوەیان زانییەوە کە ساحێب لەگەڵ تەتەر مامڵەت دەکا، کۆبوونەوە و چوونە لای گەڤیان لێ کرد و پێیان گوت: بە هیچ جۆرێک ناخوازین ڕێگا بەتەتەر بدەی بێنە هەولێرەوە، لەسەر ئەوە هەموو ئەهالی لەشکرکێشییان کرد بۆ پێش بەتەتەر گرتن و ئامادەی شەڕبوون، لەولاشەوە هەلاکۆ ڕۆژ بەڕۆژ ڕوو بەهەولێر نزیک دەبووەوە. ساحیب گرتی بەپەنهانی قاقەزێکی لە بەدرەدین نویسی و هەموو بزووتن و سەربهووردی ئەهالیی بۆ ئاشکرا کرد و نزیکبوونەوەی تەتەریشی لێی نویسی. بەدرەدین لەوە گەلێک

دڵتەنگ بوو، دەزبەجێ نارداراوێکی ناردە لای هەلاکۆ و بەماملەت ٧٠ هەزار مسقاڵ زیوی دایێ و هەولێری لە ئاشووبی تەتەر ڕزگار کرد و هەلاکۆی لە چوونە هەولێر پەشیمان کردەوە، هەولێر دیسان لە ژێر ئیدارەی بەدرەدیندا ڕاوەستاوە. کە هەلاکۆ ئەو پارەیەی وەرگرت و دەستی لە هەولێر بەردا و لە خاکی هەولێر دەرکەوت، شەرەفەدین گوێبیستی ئەوەبوو، لە چیای شیمالی هەولێر لەگەڵ لەشکر کۆکردنەوە خەریک بوو، هیچ ڕانەوەستا و بەو لەشکرەوە کە کوردەکانی چیای شیمالی هەولێر بۆ پشتیوانی یاریدەیان دا بۆ چوونە سەر شاری هەولێر، بەبێ شەڕ و کوشتار هەولێری خستەوە دەست خۆی، ساحیب هەلات و ڕوو بە مووسڵ ڕۆیشت.

ئەمیر شەرەفەدین کە هەولێری گرتەوە، دەستی بەڕێکخستنی ئوموورات و دڵخۆشیدانەوەی ئەهالی کرد، لە هەموو لایێکەوە ئومەراکانی شارەزوور و داکۆکای لەلای خۆ کۆکردنەوە و بەخەلات و بەرات نوازشی نواند، لە پاش هێز پەیداکردن و لەخۆ ئەمین بوونەوە گرتی و قاقەزێکی لە هەلاکۆ خان نوویسی و داوای ئیتفاقی لێ کرد، هەلاکۆ جوابی دایەوە و گوتی: بەم شەرتە ئیتفاق دەکەم بە لەشکرێکی زۆری کوردستانەوە یاریدە بدرێ و لەگەڵ ئەوە سوپاهێک هەڵگرێ و بچێتە سەر جۆڵەمێرگ.

ئەمیر شەرەفەدین کە ئەوەی زانی لەگەڵ ئەمیرە کوردەکان بیریان کردەوە و بەڕێککەوتنی هەمووان سوپاهێکی چاکیان هەڵگرت و لەگەڵ لەشکری تەتەر ڕێککەوتن و ڕوو بەجۆڵەمێرگ ڕۆیشتن، لە نێوەی ڕێگادا بەدرەدین لەولاوە دەستەیەکی نژوە ڕێک کرد و بەپەنهانی ناردنیە پێش شەرەفەدین کە ڕێگای لێ بگرن، ئەو نژوانە شەو کەڵێنیان دەست کەوت و بەکۆمەڵە خۆیان گەیاندە نێو چادری شەرەفەدینەوە و لە شیرین خەودا وەبەر خەنجەریان دا و کوژتیان، لەشکرەکەی شەرەفەدین بڵاوەی تێ کەوت.

ئەمیر مختەس لەسەر هەولێر

کە شەرەفەدین کوژرا، بەدرەدین دەزبەجێ لەگەڵ هەلاکۆ بناغەی موخابەرەی دامەزراندووە و بەهەر جۆرێک بوو هەولێری خستەوە دەست. گرتی مختەسی برای سایی سەلمان حەکەمی کردە ئەمیری هەولێر. هەتا ساڵی ٦٥٩ هەولێر لە دەست مختەسدا بوو.

ئەمیر تاجەدین عیسا کوڕی مختەس

کە مختەس مرد بە ئیتفاقی هەمووان و ڕێککەوتنی ئەمیر تۆرانی تەتەر تاجەدین کرا بە ئەمیری هەولێر. بەو جۆرە زەمانێک بە ئیمارەتی هەولێر ڕای بوارد، لە پاشان ئەمیر موبازار کاک بەگی کوردی هێزی پەیدا کرد و چووە سەر هەولێر تاجەدین ناچار هەولێری بەردا و چووە لای برای ئەمیری.

ئەمیر موبازار کاک بەگ

ئەمیر موبازار کاک بەگ کە هەولێری خستە ژێر حوکمی خۆیەوە، کار و پیشەی حکوومەتی ڕێک خست و لەگەڵ لەشکر و سوپا کۆکردنەوە و دڵداریی ئومەرا و ئەهالی کوردستان خەریک بوو، بە دار و عەدل کوردستانی خستە ژێر باری منەتەوە. لەولاشەوە کە تاجەدین فیراری کرد و چووە لای سەعدودەولەی برای کە ساحیبی دیوانی تەتەرەکان بوو، دەستی بەتەشویشات و قووەت پەیداکردن کرد، لەلای تەتەرەکان کرا بە سوپاهدار و سەرلەشکر. ساڵی ٦٨٣ سوڵتان ئەحمەد ئێلخانی چوارەم کە نەوەی هەلاکۆ بوو، بەنیەتی گرتنی عیراق، سوپاهێکی قورسی هەڵگرت و ڕوو بە عیراق ڕۆیشت. تاجەدین کە کەوتبووە ڕیزی گەورە ئومەرایانی سوڵتان ئەحمەدەوە لەشکرێکی گەورەی لە کورد و تەتەر هەڵگرت بۆ گرتنی دیاربەکر ڕوو بەمووسڵ بزووت و لەشکرەکەی ئاژۆت، کە گەیشتە مووسڵ بۆ ماندوو حەسانەوە مودەتێک دانیشتنی قەرار دا، سەعدودەولەی ساحیبی دیوانی کوڕی مختەس کە لای سوڵتان ئەحمەد گەورەترین پیاوێک و ساحیب دیوان بوو، سوڵتان ئەحمەد بۆ سەر ئەمیر موبازار کاک بەگ دڵخۆشیی داوە و تۆڵەی ئەستاندنەوەی خستە قینەوە و بەهەر کڵۆجێک بوو سوڵتان خرا سەر هەوەسی چوونە هەولێر و قەراری دا کە هەولێری گرت بیداتەوە تاجەدین و ڕوو بە هەولێر جڵەوی ئەسپی سووڕاند، ئەمیر موبازار کاک بەگ کە ئەوەی زانییەوە خۆی ڕێک خست و هەستا پەنای بردە بەر سوڵتان ئەحمەد کە لە بەڵای بپارێزرێت، کە گەیشتە ئۆردووگای سوڵتان، دەست و پێوەندانی سوڵتان بەبێ ئەهەمیەتی تەماشایان کرد و ئیحترامیان نەگرت. سوڵتان کە لەوە ئاگادار بوو، ئەمیری کوردان پەنای بۆ بردووە، فێڵێکی کرد کە بە خەیانەتی بیگرن، گرتی قاقەزێکی بە زوبانی ئەمیر موبازار کاک بەگەوە بۆ ژن و منداڵەکەی نویسی کە بەگەیشتنی ئەم

قاقەزە ڕانەوەستن و بچنە لەشکرگای سوڵتان، لەو دەمەدا مەبەستی سوڵتان ئەمە بوو کە بەجارێک هەمووان بخاتە دەست و بیانکوژێ، بەڵام بە ئارەزووی نەگەیشت، کە ئەمیر موبازار کاک لە فڕوفێڵی سوڵتان ئاگادار بوو و هوشیار کراوە. گریگۆریۆس لە تەئریخەکەیدا دەڵێ: ئەو ئەمیرە کوردە کە تێ گەیشت سوڵتان لە تەکیا فیکرێکی زۆر خەراپی هەیە، بە چوستی و چالاکی خۆی لەبەر پەنجەیا دەرپەڕاند و هەڵات و چووە هەولێر و دەستی بە تەدارەک گرتن کرد. لەولاوە ناردراوەکەی سوڵتان زانییەوە کە ئەمیر موبازار کاک لە دەست دەرچوو و فڕوفێڵی سوڵتان سەری نەگرت، بە نائومێدی لە نیوەی ڕێگادا پاشەوپاش گەڕاوە و سەربهووردی بە سوڵتان گوت. سوڵتان تەمای بوو دەست لە هەولێر بەرنەدا، لە بەختی ئەمیری کوردان زستانی بەسەردا هات، ئەو ساڵە بەفر و سەرمایەکی زۆر ڕووی دا، لەشکرکێشی بە دژوار دەست دەخرا، بە ناچاری ڕوو بە گەرمەسێر باری کرد و چەند ئاوایییەکی کوردانی کە لەسەر ڕێگادا بوو، لەپێشدا خەرج و باجیان لێ وەرگیرا لە پاشان تاڵان کران و ئاوایییەکە وێران کران، گەورە و گچکە و ژن و منداڵ هەموو کوژران.

لەولاوە ئەمیر موبازار کە گەڕاوە هەولێر ڕانەوەستا و ڕووی لە چیا و کێوانی کوردستان کرد، لەشکرێکی زۆری کۆکردەوە و بە هەموو دێهات و ئاوایی هەولێردا سووڕی خوارد و هەموو میللەتی ئەو جێگایانەی کە لە ژێر حوکمیدا بوو کۆیکردنەوە و بردنیە نێو قەڵای هەولێرەوە تاکو لە ئاشووب و خراپەی ئێلخانییەکانی بپارێزێت، نەیهێشت نەفەرێک ڕەعیەت لە دەرەوەی قەڵادا بمێنێت و هەموو خزاندە نێو قەڵاوە، بەو جۆرە قووەتی سوپاهی زیاد بوو، بە دڵێکی پاک بۆ بەرابەری ئێلخانییەکان موهەییا بوون. ئەحمەد ئەرگۆن ئێلخانی حەوت جاران لەسەر یەک لەشکری ناردە سەر قەڵای هەولێر و دەورەی دا، چی کرد و نەکرد نەشیا ڕێگای پێ بەرێ. ئەمیر موبازار هەموو جارێ بۆیان دەردەکەوت و لە ژێر دیواری قەڵای شاری دوور دەخستنەوە و کوشتارێکی زۆری لێ دەکردن و دەیشکاندن و بەخۆشی دەگەڕاوە نێو شارەوە، ئێلخانییەکان لەو شەڕانەدا گەلێک ئەزیەتیان کێشا و ماڵی شەڕکەرێکی زۆریان کەوتە دەست، ئەمیری هەولێر هەرچەندە کۆشا لە زەرەر زیاتر چی دیکەیان دەست نەکەوت و بە ناچاری دەستیان لە هەولێر بەردا و لێیان دا ڕۆیشتن. کە ئێلخانییەکان هەولێریان بەجێ

هێشت ئەوەڵ مانگی ڕەشەمە بوو، ئەمیر موبازار لەگەڵ ڕێکی و دامەزراندنەوەی میللەت و وەتەن خەریک بوو. چوار مانگی بەسەرچوو، لە مانگی مایسی ئەو ساڵەدا ٢٠٠ پیاوی شەڕکەری فەرەنگی چەلیپایی (ئەهلی سەلیب) بە ئومێدی تاڵانکردنی هەولێر چوونە سەر چۆمی زێی مووسڵ کە پرد دروست کەن و بپەڕێنەوە، کوردەکانی هەولێر کە ئەوەیان زانی کەوتنە ترس و ئەندێشەوە، بێجگە لە شار بەردان و هەڵاتن چارەیان نەدۆزییەوە، ئەهالی هەموو بە کۆمەڵ چوونە لای ئەمیر و پێیان گوت، ناچار ئەمیریش بە قسەی ئەهالی خەڵەتا و بە جارێ شاریان بەردا و ڕوو بەچیاکانی شیمالی هەولێر ڕۆیشتن، لەولاوە کە ئێلخانییەکان لەوە ئاگادار بوون، بە جارێ چوونە نێو هەولێرەوە و حکوومەتیان تێدا دامەزراند و لەگەڵ ڕێکخستنی ئوموور خەریک بوون. ئەمیر موبازار لەولاوە کە زانییەوە سوپاهێکی قورسی کۆ کردەوە و بە هێزێکی تەواوەوە، ڕوو بە هەولێر لە چیاکان چووە خوارەوە، کە گەیشتە دەشت ئێلخانییەکان لە قەڵادا خۆیان قایم کرد. ئەمیری کوردان دەورەی هەولێری دا، لە پاش چەند ڕۆژ شەڕ، دوژمنی ناچار بە هەڵاتن کرد، ئێلخانییەکان لە دەورەلێدان وەرزبوون و لە قەڵا دەرکەوتن، ئەمیر موبازار کەوتە سەریان و گەلێکی لێ کوژتن و تاڵانێکی زۆری لێ دەستاندن و لە ئێلخانییەکان پیاوێک خۆی ڕزگار نەکرد، هەرچی کوژرا و هەرچی بەدیل گیرا، کورد بە چاکی تۆڵەی خۆیان وەرگرتەوە، ئەمیر بەو شەڕە گەلێک هێزی پەیدا کرد، ئەوجا بە چاکی شاری ئاوا کردەوە. ئەو شەڕ و کوشتارەی کە کوردانی هەولێر کردیان بە هەموو لایەکدا دەنگی دایەوە، لە سووریادا عەرەبانی بەدەوی و عەرەبانی جزیرەی عەرەب کە ئەوەیان بیست، هەوای تاڵانکردنی کوردستانیان کەوتە سەر، گۆیا شاری هەولێر وێرانە و کەسی تێدا نەماوە، ئەوانیش دەچن تاڵانی دەکەن، بەجارێک وەکو مێش پلوورەی بەست و کەوتە ڕێگا، کە گەیشتنە نزیک مووسڵ بەچاکی لە ئەحواڵ ئاگادار نەبوون و قووەتی کوردان لە هەولێردا و لە چی حاڵێکدایە نەیانزانیبوو، بۆ ئاگاداری و تێگەیشتنی ٢٠٠ سوارێکیان بە لەز ناردە هەولێر و ئەمیر موبازار بە چەند سوارێکی کورد بۆیان لە قەڵا دەرکەوتنە دەرەوە. تاتەکان کە وایانزانی بەبێ شەڕ پشتیان لە شار کرد و ڕوویان لە هەڵاتن نواند، ئەمیر و سوارەی کورد کەوتنە سەریان و دەستیان هەڵنەگرت و شیری تیژیان کێشا و دەستیان بە تات کوژتنێ کرد. لەو ٢٠٠ سوارە ٤یان بەپەرێشانی

ڕزگار بوون. ئەمیر موبازار بە شادی و دڵخۆشییەوە، بە تاڵانگرتن گەڕاوە ئەهالی هەولێر بۆ پیرۆزبایی هەتا دەری شار پێشوازییان کرد و بە کەیفەوە چووە نێو شاری هەولێرەوە و لەگەڵ دامەزراندنی حکوومەت و ئاسوودەگیی ڕەعیەت خەریک بوو، ڕۆژ بەڕۆژ ڕووی لە زیادبوون کرد. گریگۆریوس بەرایەریش کە لە چاغی ئێلخانییەکاندا بووە، کە لە تەئریخی ساڵی ١٢٨٦ میلادی لە مەراغە نویسییەوەتەوە بە زمانی ئاسووری هێندە لەو ئەمیرە کوردەی باس کردووە. ئەمیر موبازار کاک بەگ، هەتا قوبادی بابا ئەردەڵان هەولێری لەگەڵ شارەزوور کرد بەیەک حکوومەت، دەوامی کرد. بە ئومێدی خودا دەست بەجەزمی چوارەم دەکەین، پێشترینی باس لە ئەمیر شەمسەدین جگەرمژ دەکا.

تەواوبوو

لێ وەرگیر – مەئخەز
* التاریخ الکامل – ابن الاثیر – عەرەبی.
* مرآت العبر – سعید پاشای دیاربەکر – تورکی.
* سیرت صلاحیه – عمادی کاتب – عەرەبی.
* قاموس الاعلام – شمس الدین سامی – تورکی.
* بەرایەریش: گریگۆریۆس (مطران ابو الفرج) – ئاسووری
* حرق العین – حافظ أبا خطاب – عەرەبی.
* دائره المعارف – بطرس بستانی – عەرەبی.

دێرێکی پێشکەوتن

مێژووی دوو دەوڵەتی مەزنی «دوشتێکباز - هەزبانی»یە کە لە
ئاوربایەگان - دیاربەکر - ئەرگیش - جزیرە - مووسڵ -ێدا بەئازادی
و سەربەستییێتی فەرمانڕەواییان کردووە.

کردەوەی
داماو (حوسێن حوزنی) موکریانی

بەندی یەکەم
لە ساڵی ٣٥٦ تا ٤٨٩ ھ

زنجیرەی چاپی پێشوو : ١١

دێرێکی

پێشکەوتن

مێژووی دوو دەوڵەتی مەزنی دوشتێك باز ـ وەهەزبانی بە
کە لە ئاوربایەگان ، دیاربەکر ، ئەرگیش و
جزیرە ، موصلیدا بە آزادیو سەربەستێتی فەرمانڕەوایی یانکردووە

کردەوەی

داماو (حسین حزنی) موکریانی

لە سەر ئەرکی چاپخانەی کوردستان چاپکراوە
وە کەسی دی مافی چاپکردنەوەی نیە

﴿ چاپی دووەمیین ﴾

چاپخانەی کوردستان

هەولێر

٢٥٧٤ کوردی (١٩٦٢)

پێشەکی و بەسەرهاتی
داماو «حوسێن حوزنی» موکریانی

پێشکەوتن کە مێژووی دوو بنەماڵەی بەرزی میراتی کوردانە کە یەکەمیان دەوڵەتی «دۆشتـێک-باز»ە؛ لە دیاربەکر و ئەرکیش و تبلیس و جزیرە و موسڵـێدا هەڵکەوتووە؛ دووەمـینیـان دەوڵەتی «هەزبانی»یە لە «ئاردەوێڵ» و «تەورێز» و «مەراغە» و گشت شوێنەکانی تری ئازەربایجانێدا فەرمانڕەواییان کردووە کردەوە و یادگاری مێژووناسی ناودار و گران، داماو حوسێن حوزنی موکریانیی برامە و بۆ جاری یەکەمین لە ۱۹۲۷دا لە رەواندزێ لە چاپخانەی زاری کرمانجیی خۆماندا چاپ کراوە. لەڕووی ئەوەوە کە مێژووی «پێشکەوتن» لە مێژە نەماوە زۆر بەکەڵک و جێگای سوودە و داخوازیش زۆرە، بەمایەی سەربڵندێتی و بەختیاری خۆمی دەزانم کە سەرلەنوێ چاپی کەمەوە. بەڵکوو بەو هۆیەوە خونچەی ڕەوانی پاکی برا خۆشی نەدیتووەکەم لەناو گوڵزاری بەهەشتی کوردستانێدا لە خۆشیان بپشکوێ و بگەشێتەوە.

بەکورتی بەسەرهاتی داماو

حوسێن[١] کوڕی سەید عەبدوللەتیفی کوڕی شێخ ئیسماعیل کوڕی شێخ عیسای کوڕی شێخ لەتیفی خەزاییە. نێوبانگی هەندەرانی «حوزنی» و نازناوی کوردستانی «داماو»، «خدۆک» و«بێژەن»ە.

داماو شەوی پێنج شەمەی ٢٢رەبیعی یەکەمی ساڵی ١٣١١ لە سابلاخ (مەهاباد)دا لەگەڕەکی حاجی حەسەنیان پێی ناوەتە ناو مەیدانی ژیانەوە.

لەلای باوکی و خاڵەکانی و قوتابخانانداا، وە چەند ساڵێکیش لە رووسیە و ئەستەمبووڵێدا خوێندوویە. کوردی و فارسی و ئارەوی و رووسی و هیندی و ئەفغانی و ترکیی باش دەزانی. کەمێکیش سەری لە زمانی فەرانسەیی و ئینگلیزی دەردەچوو؛ جار جارەش هەڵبەستی دادەنا.

داماو لە تەمەنی دوازدە ساڵانەییدا نیشتیمان و کەس و کاری خۆی بەجێ هێشت، وەبە رێگای مەراغە و تەورێزێدا رووی لە ئێرەوان و موسکۆ و پەتریسبورغێ کرد. دوو ساڵانی لە وێدا رابوارد. دوایە بەرەو هیندوستان و ئەفغانستان و ئەستەمبووڵێ رۆیشت. دوو ساڵیش بە پیشەی مۆر هەڵکەندن و خۆشنووسیی لە ئەستەمبووڵێدا رابوارد و چەند ساڵێکیش بۆ خڕکردنەوەی شوێنەواری مێژوویی لە بەرگی گەڕۆکیدا بە هەموو گۆشە و قوولینچکێکی کوردستاندا گەڕا. لە دواییەدا چاپخانەیەکی پوختی بۆ خزمەتی زمان و مێژوو و وێژەی کوردی لە ١٩١٥ی زاینیدا لە شاری هەڵەبێ دامەزراند و بۆ خۆشی دوازدە ساڵانی تێدا مایەوە و لەوێدا بە پیشەی مۆرهەڵکەندن و خۆشنووسی تابلۆ (لوحە)ی زەرد، مۆری جیل، لاستیک، لەسەر شووشە ناو و وێنە و نەخش و نیگار هەڵکەندن، زەنگوغرافی، چاپخانە، وە لەسەر هەموو جۆرە کارتێکی نرخداری وەکو زێڕ و زیو و ئاقێق و یاقووت و پیرۆزە و دوڕ ئەڵماس، ناو و نەخش و نیگار

(١) ئەو چەند لاپەڕەیەم لەبەسەرهاتێکی چەند سەد لاپەرەییەوە کورت کردووەتەوە.

هەڵکەندنی رابوارد.

ئیتر لە سووریەوە لە ساڵی ١٩٢٥دا بە ماڵەوە هاتە بەغدا. لە پاش ٦ مانگان بەهەشتی سەید تاهای شەمزینی بە سواریی فڕۆکەی لەگەڵ خۆی بردیە رەواندوزێ و چاپخانەکەشی لەوێدا بە ناوی «مەزرەکەی زاری کرمانجی» دامەزراند.

داماوی خۆشی نەدیتوو و چارەڕەش لە ڕووی ئەوەوە کە لە موکریانێدا بیروبارەڕ لەسەر ئەوە کۆبووەوە کە بیکەنە پێشەوا و سەرۆکی خۆیان، دەستبەجێ لە ١٩٤٣دا لە لایەن کلکەکانی ئینگلیزانەوە بوختان و شڵتاخێ دزیەتیی پێ کراو خرایە بەندیخانەوە و ناجاریش کرا کە بچێتە بەغدا. ئیتر لەوێ دەستبەسەر کراو تا کوژتیان نەیانهێشت کوردستان ببێتەوە. بەڵان ئینگلیزان ئەوەندەشیان پیاوەتی لەگەڵ کرد کە بۆ بەدناوی و ئابرووبردنی دەهۆڵی کۆڤارو ڕۆژنامەی «دەنگی گیتی تازە»یان لەمل کرد. ئینگلیزی خوێنمژی هەژار کوژ، بەوەشیان واز لێ نەهێنا؛ لە ١٩٤٧دا دەرمانداویان کرد و تاڵاوی مەرگیان دەرخوارد دا.

«داماو» هیچ جۆرە منداڵێکی نەبوو تا لە پاشی بەجێ بمێنێ؛ بەڵان یادگاری وای بەجێ هێشتوون کە هەتا هەتایە نەخۆش نابن و لەناو ناچن و ڕۆژگاریش دەستەڵاتی تەفروتووناکردنیانی نییە.

یادگارە چاپکروەکانی داماو «حوسێن حوزنی» ئەوان:

١- خونچەی بەهارستان (مێژوو)

٢- پێشکەوتن (مێژوو)

٣- مێرگەی دڵان (مێژوو)

٤- ناودارانی کورد (مێژوو)

٥-ئاوڕێکی پاشەوە (مێژوو)

٦- شاهەنشایانی کوردی زەند (مێژوو)

٧- کورد و نادرشا (مێژوو)

٨- میرانی سۆران (مێروو)

٩- کوردستانی موکریان (مێژوو)

١٠- بەکورتی هەڵکەوتی دێرێکی (مێژوو)

١١- خۆشی و ترشی (چیرۆک)

١٢- خۆشی و ترشی

١٣- وێنەگری و کۆڵێن

١٤- پێشەوا ی ئاین

١٥- بەخێوکردنی کرمی ئاوریشم

١٦- چەند لاپەرەیەک لە دێرێکی موکری

داخەکەم چەن پەڕتووکێکی تر کە لە حەڵەب و ڕەواندز چاپ کراون خۆشیان نەماوە و ناویشیانم لەبیر نەمابوون؛ بۆ لێیان نەدواوم.

بێجگە لەوانەی سەرەوە ١١ جۆرە پەرتووکی خەڵکیشی چاپ کردووە. ٢١ یادگاری نرخداری چاپ نەکراویش ماون؛ داخی گرانم [دەستی] ڕۆژگار یاریکاریی نەکردووم کە بە چاپکردنیان بەختیار بم.

گیوی موکریانی

پێشدەستی

سـوپاسـێکی زۆر بۆ پەروەردگـارێکی وا بـێ کـە لەسـەر هەمـوو شـاهەنشـا و ئافەریدەیێکی فەرمـاندەیێکی بێ پرسـیارە. هونەرمـەندێکی وا بەرزە کە وریایی و تێگەیشتنی خستووەتە نێو کەللەی ئادەمیزادانەوە؛ تا بەهۆی تێکۆشـان و زانیاری ببنە نموونەی دەسەڵات و توانای پەروەردگار.

بۆ نموونەی پێشەوەریەتی و هونەرمەندیەتیی یەزدان ئەوەندە بەسە کە لەناو سێ پەردەی تـاریک و تنووکـدا، لـە تنۆکـە ئـاوێکی کـیـمـاوی، چ دوڕێکی یەکـتـا و چ گـەوهەرێکی هـەتیـوی بێ هـاوتای لە مـانگ و ڕۆژ جـوانتـری، لە تیـشکی ڕووناکی زانایی خۆی هێناوەتە دی، وە بەهەزاران جوورە خشڵی جوانی و نازداری و خوو و ڕەوشتی چاک و گەورەیی و ئازادیی و جوامێری و... ڕازاندووەتەوە.

بەندەی بێ دەسەڵات کە لەمێژە بۆ گردکردنەوەی شوێنەواری مێژوویی کوردان بەناو هەمـوو گۆشـە و قـوژبنێکی گێتـی و بە تایبـەتـی کوردسـتـانێدا گـەڕاوم، بە هەمـوو هێـز و توانایەکی خـۆمـەوە بـە دڵ و گیـان لە پـەلوپۆ و کـۆشـەوەدا بووم تا بەپشـتیـوانی خودای تاک و تەنها لە سـەرەتای ڕۆژێکەوە کە مێژوو نووسـراوەتەوە، تا ئەمـڕۆ ئەوەی کـە وەدەسـتم کـەوتووە، کـردوومـەتە کـۆمـەڵەیێکی چەند هەزار لاپەڕەیی و ناویم ناوە «گەوهەری یەگانە».

بەڵام کـە لەلایەن ئەرکی چاپـیـەوە سـەرنجم دایە، وا دەرکـەوت کـە بـەیەکـجـار چاپکردنی ئەو کۆمەڵە گەورەیە، ئەرکێکی گەورە و قورسی هەیە و پێداویستی پوول و دراوێکی زۆرە و ئەویش لەم ڕۆژەیدا کە ئێمە لە ڕەواندزێ لە پەلوپۆ کەوتووین و پەرێشـانین، هەڵناسووڕێ. جا لە ڕووی ناچارییـەوە پارچە پارچە بڵاوی دەکەمـەوە؛ بەو چەشنـە هەمـوو کەسـێکیش دەتوانێ بیکڕێ و هیچ کەسـیش لە خوێندنەوەیدا دڵگیر نابێت.

ئەو پارچەیەم کردە دووبەند: یەکەمینیـان باسـی چلۆنی پادشا و فەرمانڕەوایانی

دۆشتێک دەگرێتەوە کە لە «دیار بەکر» و «ئەرگیش» و «تبلیس» وجزیرە و مووسڵدا دەسـتـەڵاتدار بوون. بەندی دووەمین لەبابەت ژیان و فـەرمـانداریی پادشـایانی «هەزبانی» دەدوێ کـە لە «ئاردەوێڵ» و «مـەراغـە» و هەمـوو پارچەکـانی تری «ئاوربایەگـانی»دا فـەرمـانڕەواییـان کـردوە و ناویشم نا «پێشکەوتن»ی رەگـەزی کوردان و فەرمانڕەوایی دوو بنەماڵە و ئازادییان.

داماو حوسێن حوزنی موکریانی

بەندی یێکەم

دەوڵەتی دۆشتێک ـ باز

لە ساڵی ٣٥٦ – ٤٨٩دا

گەلێک مێژوونووسانی کوردستان کە دەستیان (قەڵەم) دەگرێت، لە پێشی هەموو چتێکدا گەوهەری و پێشدەستیان و دەسکەگوڵی تەرازووی گۆتنیان سەلاحەدین و بنەماڵەی ئەیووبییانە. هەرچەندە عەدالەت و سەخاوەتی سەلاحەدین ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای پڕ کردووە، ئەو قارەمانە دادوەر و پڕ شان و شکۆیە نەک تەنها بە تەنێ مایەی سەربڵندیی کوردانە و بەس، بەڵکو هەموو موسوڵمانێک شانازیی پێوە دەکات. بەڵکو سەرەڕای ئەوەش گەلێک پادشا و شاهەنشاهی خاوەند سوپا و قۆشەن و تەخت و تاج و دراوی پڕ شان و شکۆی دیکەش لە کوردان هەڵکەوتوون و مێژینووسان کەمیان لێ دواون و لەبەرئەوەی کە کورد بوون، جێگا و پایەی ئەوانیان بەهێند نەگرتوون. منیش جارێ لێرەدا بەکورتی هێندێک لە سەردەم و چاخی شاهەنشاهیتییان دەدوێم؛ تاکو لە خوێندەوارانی خۆشەویستی کورد ئاشکرا بێت کە «شەرەفنامە» و «ئیبن خەلدوون» و «ناسخ التواریخ»ی ئێران وە چەند کتێبێکی تری مێژوویی لەسەر ئەوە ڕێک کەوتون چەند شاهەنشاهێکی کە لە ژێر عینوانی «دەوری سەڵتەنەت»دا بڵاو دەکرێنەوە، هەموویان خاوەندی سکە بوون و خوتبەیان بە ناوی خۆیان خوێندووەتەوە، وە لە ژێردەستی هیچ بێگانەیەکیدا نەبوون. ئەمەش هێندێکە لە بەرگی یەکەمی مێژووی «گەوهەری یەگانە» کە دێرێکی کوردانە وە لە دانراوەکانی خێوی زاری کرمانجییە. بەندی یەکەمین باسی حوسێنی کوڕی دۆشتێک دەکات کە لە ئەرگیش (ئەردیش – ئەرجیش) و «دیاربەکرێ» و «جزیرە»یدا فەرمانڕەوایی فەرمووە.

چلۆنیی حوسێن و ناوی و ژیانی

حوسێن کوڕی دۆشتێک، لەقەبی سوڵتان شوجاع و ناوبانگی «باز» بوو. دەڵێن لەبەر تەڕدەستی و چالاکی و زۆر هەڵمەت بردنی بۆ سەر دوژمنان هێندێک بە«با» و هێندێکیش بە«باز»یان ناو دەبرد.

حوسێن پیاوێکی زۆر ئازا و بە سەلیقە و ڕەزا شیرین و گەلپەروەر و دادخواز و بە حەمییەت و سەخی و دڵفراوان و بەجەرگ و خووڕەوشت بەرز و ڕووخۆش و بە سام و دلێر و پاڵەوان و تیژبیر و خێرخواز و بە بەخشیش و تێگەیشتوو و زانا بوو. هەرکەسێکی لە هەر لایێکەوە پەنای بۆ ببردبایە، پەناشی دەدا و کۆمەکیشی دەکرد. دەستی هەژار و دەستکورتانی دەگرت، لە هەر شوێنێکیەوە هەر لێقەوماوێکی چووبا بە لای، بە ناز و نیعمەت و دڵێکی پڕ شادی و خۆشییەوە ڕەوانەی دەکردەوە و بەبێ خەم و پەرۆش بە هەموو جۆرە دڵخوازێکی خۆی دەگەیاند. لە هەر لێقەومانێکیدا پیاوانی گەورە و بە هێزی لەسەر وەخر دەبوون، بە گیان و دڵ بۆی دەکۆشان، دەنگی پیاوەتی و ئازایی و بانگی بەخشیش و جوانمێریی لەنێو هەموو کوردستاندا بڵاوبووەوە. لە لای هەموو کەسێک خۆشەویست بوو، دۆست و دوژمن حەزیان لێ دەکرد. لە جێگایان و وڵاتاندا بە چاکە و پیاوەتییان هەڵدەگۆت.

حوسێنی کوڕی دۆشتێک لە عەشیرەتی «هەموودی» لە ساڵی ٣٢٤ لە دیاربەکر لە دایک بووە.

دۆشتێکی بابی، گەورەی عەشیرەت بوو، ئامۆزای دۆشتێک دەستی بەسەر عەشیرەتی «هەموودی»دا کێشا، دۆشتێک بەرامبەریی نەکرد، چووە نێو شاری دیاربەکر و بە مەئموورییەتێکی چکۆلە بەسەری دەبرد. لە ساڵی ٣٢٨ دا بە کۆمەگی هێندێک لە سەرۆکی عەشیرەتان، دۆشتێکیان بردەوە نێو خۆیان و «ئاودەل»ی ئامۆزایان گرت و عەزلیان کرد.

حوسێن تاکو عومری دەگاتە دوازدە ساڵان لە کن مامۆستای بەتایبەتی دەخوێند، دوو ساڵیش لە دیاربەکرێدا بە تەحسیلی عیلم مەشغووڵ بوو.

لە ساڵی ٣٣٩ دا هێندێک لە عەشیرەتان سەریان لە دوشتێک بڵند کرد. حوسێن لەبەرئەوە خوێندنی بەردا و ڕووی کردە نێو عەشایری خۆی لە حدوودی جزیرەدا. ڕۆژێکی هەتا ئێوارە شەڕێکی وای کرد کە هەموو تیرەیەکی تێدا واقمان.

منداڵێکی وا بەو چکۆلەییەی ئەوەندە ئازا و ڕەشید و بێ ترس بێت. لەبەر هەڵمەت و ئازایی حوسێن، دوژمن شکستەی تێ دەکەوێت و بە گەلێک تالآن و خۆشی و شادییەوە گەڕانەوە.

لەوێوە شوهرەتی بنچینەگیر بوو؛ ڕۆژ بەڕۆژ ناوی بڵندبوو. لە هەموو لایێکەوە پۆل بەپۆل لێقەوماوان پەنایان بۆ دەبرد. دۆشتێکی بابی لە تەربییەت و ڕێگای چاک نیشاندانیدا قسووری نەکرد.

حوسێن بۆ دەوروپشتی خۆی دەستی درێژکرد و هەمووی خستە بن ئەمر و فەرمانیەوە. هەموو نزیکان گەورەیی حوسێنیان قبووڵ دەکرد. چاکە و پیاوەتی و سەخاوەتی، دڵی عالەمی جەلب کردبوو. لە ساڵی ٣٤٥دا هێندێک لە جزیرەی خستە ژێر ئەمریەوە. لە ساڵی ٣٤٦دا چووە سەر «سعیرد» و «بتلیس»؛ لە پاش گەلێک شەڕوشۆڕ گرتی. لەو سەفەرەیدا ناویان نا (با).

لەبەر زوو بەپەلەچوون و شەڕکردن و قەلا و شاران گرتنی وەکو «با» چوون و بەوێنەی «باز» تێڕووهاتن لە دوژمن، پێیان گوت (باز).

هەر لەو ساڵیدا ناوی ئەمیرییشی لە سەرخۆی دانا. لەشکر و قشوونێکی کە لە دەستیدا بوون، کردنیە ڕەسمی، ٢ هەزار سوار و پیادەی لەکن بوو. هەر ٣٠٠ سواری خستە بن حوکمی سەرکۆمارێکەوە؛ ناوی نا «سەرۆک». تەواوی سوار و پیادەکانی خستە ژێر فەرمانی «خودێبەند»ەی برای گەورەیەوە.

لە ساڵی ٣٤٨ دا دۆشتێک بابی حوسێن وەفات دەکا. بە شێوەیەکی چاک لە شاری سعیرددا دەیشارنەوە.

ئەمیر حوسێن باز تا ساڵی ٣٥٦ بێ موقابەلە و شەڕ و کێشە لەگەڵ ڕێکخستنی ڕەعییەت و ئومووری حوکمداری خەریک بوو. لە جێگایانی دوورەوە قووەتی بۆ پەیدابوو؛ گەلێک سەرۆکانی کوردستانی موکریان و بەبەیان بۆ هات. هەمووی بە ئیحترام و نەوازشەوە ڕادەگرتن. ئەرازێکی کە لە دەستیدا بوو، ڕۆژ لەگەڵ ڕۆژ دەستی بە ئاوەدانی کرد.

چەند عەشیرەتێکی ڕەوەندی کە لە ژێر ئەمریدا بوون، هەمووی لە گوند و شاراندا دامەزراند و تیجارەت و کڕیار و فرۆتن و چاندن و خانووبەرەیان دەست پێ کرد.

ئەمـیـر باز لە سـعـیـردا قـەڵای قـایم و بەرزی بۆ لەشکری بینا نا، بە هـەمـوو پێویستیێکی قۆشەنیی قایم کرد. لە بتلیس لەسەر چیای شیمالی شەرقی شارەوە قەڵایێکی زۆر چاکی دامەزراند، لە دەووری شار دیوارێکی پان و بڵندی ڕێک خست و دوو دەروازەی بـۆ کــردەوە. لـەســەر هـاتن و چـوونـی ڕووبارێکی بـەناو شــاردا ڕادەبرد.

لە ســاڵی ٣٥٠دا چەند قــەڵایەکی لە دەوروپـشــتی بـتلیس خــســتــە دەست. (مـلازگرت) و (مـوکس)ی لە سـاڵی ٣٥٢ کـەوتە دەست، هـەریێک پـیـاوێکی سـەرۆکی کوردانی لەسەر دانا.

لە ســاڵی ٣٥٣دا هێندێک گـوندی عـیـســایی ئاین کـە لە کـەناری ڕۆژئاوای دەریاچەی وان بوون، چووە سەریان و گرتیانی. لە ژێر دامێنی چیای (سیپان) کە لە ڕۆژئاوای گۆلی وان واقیعە لە کەناری دەریاچە لەشکربەزی کرد کە بچێتە سەر ئەرگیش (ئەرجیش)، لەبەرئەوە کـە لەشکرێکی زۆری ئەمـیـری ئەرگیش لە شـاردا بوو.

ئەمیـرباز نەیدەویست بـە شـەڕ و کوژتار بچـێتـە سـەریان؛ ئەمری دا لەو جـێگا لەشکرەدا، شـارێکیـان دامـەزراند بە ناوی بـاز. بە یەکبـوونـی سـەرۆک و گـەورە و سوپاهی، بە حوسێنیان گوت (شاباز). ناوی ئەو شارەیان نا کردەوەی شاباز. ئەو شـارە لە دەوری ئەیووبـیـیـاندا مـەلیک عـادیل برای سـوڵتـان سـەلاحـەدین کـە گـرتی ناوی نا عادیل کەوباز. ئەمڕۆکە بەعادیل جەواز دەناسرێت.

لە مـودەتی دوو سـالاندا شـاری شـاباز ئەوەندە زل بـوو کـە لە دەوروپـشـتـیـدا شــارێکـی وا پەیدا نەدەبوو؛ دوکــان و بازاڕ و خــانووبـەرە و ئاوەدانیـێکی زۆریان دروست کرد و بوو بە مەرکەزێکی کڕین و فرۆتن. چەند کەشتییێکی چاکیـان خستە دەریاچەوە. مـاڵی کڕیاریان لـەوان و ئێران و مـوکریان و هەکارییـەوە دێنا شـاباز، چتمەکیان تاکو لازستان و گورجستان دەچوو.

لە سـاڵی ٣٥٥دا ئـەمـیـری ئەرگـیش بـە لەشکرێکی زۆرەوە هـاتـە سـەر شـاری شاباز. لە چوار سەعاتە ڕێگایێکی دووری شار هەڵی دا.

حوسێن شاباز لەشکری سـەروبەر کرد و لە ١١ی شەوالدا لە شـارێ دەرکەوت و لە بەرامبەری دوژمن ڕاوەستا. دەستەسـوارێکی لە دامێنی شەرقی سیپانەوە ناردە

سەر ڕێگای ئەرگیشیان لە دوژمن گرێ دا.

دوژمن لەوە بێ خەبەر بوو کە ڕێگای لێ گیراوە و پشتیوانیی لە مەرکەزەوە بۆ نایەت. ئەو ڕۆژە هەردووک لا بۆ لێکدان ئامادەبوون. ئەگەر دوژمن بە گەیشتنی شاباز بەلەنگازی بووایە، مومکین بوو موەفەق بێت؛ چونکو سوارەکانی شاباز هێشتا نەگەیشتبوونە جێگای دڵخواز. شاباز هەرکە گەیشتێ لە شەڕ سستیی کرد تاکو پشتی دوژمن لە هاتوچوون گرێ دەدرێ. ئەو شەوەش تیپێکی پیادەی بۆ کۆمەگیی سوارەکان نارد. سوارەکان کە یارمەتییان بۆ هات بوونە دوو دەستە: دەستەیەک لەگەڵ هێندێک پیادە لەژێر فەرمانی «مەردان» ئەمیرێکی جزیرەدا چوونە سەر ئەرگیش. هێندێکیشیان لەسەر ڕێگای هاتوچوواندا جێگاگیربوون.

کە بەیانییان بەسەر داهات هەردووک لایان بۆ خوێنڕژتنی یەکتری شالاویان هێنا. تاکو ڕۆژئاوابوون شەڕ و کوژتارێکی وا کرا کە باوک کوڕی خۆی نەدەناسییەوە. دوژمن لە هێز کەوت و تەواو تاریکی پەیدا نەبووبوو، ئەمیری ئەرگیش بەدیل گیرا و سپا ڕووی لە هەڵاتن کرد. دەنگی هەڵات هەڵات گوێی عالەمی پڕ کرد. لە هەرلایێکەوە تێیان ڕۆهاتن؛ گەلێک پیاویان بەئەسیر گرتن و گەلێک ئەشیایان بەتاڵان هێنا دەست. هەموو سوپاهی شاباز لە تاڵان و ماڵی دوژمن تێربوون و بە شادی و خۆشی و بە ماڵێکی زۆر و گەلێک دیلەوە گەڕانەوە شاری شاباز. سێ شەو و سێ ڕۆژان لەنێو شاردا شادمانی و چراخان کرا.

شاباز هەموو لەشکرەکەی بە خەڵات و دیاری و ئافەرین و بەخشیش دڵخۆشی کردن. ڕۆژی چوارەم کە لە شادی بەشکردنی تاڵان و ماڵی دوژمن ئاسوودە بوون، شاباز ئەمری دایە ٢ هەزار سوار و پیادە بۆ کۆمەگیی ئەوانەی کە چوونە ئەرگیش بکەونە ڕێگا. لە ژێر فەرمانی ئەمیر خوابەندەی برایدا بەڕێی کردن؛ بۆ خۆشی تا جێگای هەڵاتنی دوژمنیان لەگەڵ چوو. ئەمیر خوابەندە ڕوو بە ئەرگیش بزووت.

شاباز ئەمری دا تەواوی لەشکر و سوپاهی لە شاری شاباز دەرکەون و بچنە ئەو مەیدانەی کە شەڕی لێ کرابوو. هەموو لەوێ خیوەت و خەرگایان هەڵدا.

ئەمیر خوابەندە کە گەیشتە نزیک ئەرگیش، تەماشای کرد (ئەمیر مەردان) جزیرەی شاری دەورە داوە و هەموو ڕێگایێکی لە هاتوچوویان گرێ داوە؛ دەستبەجێ ئەمری دا قاقەزێکیان بۆ ڕیش سپی و کەیخودایانی شار نووسی کە:

«ئەمیری ئێوە لەکن شا ئیخسیرە و هەموو لەشکرەکەتان بەدیل گیراوە. ئێوەش لەناو شـاردا دەورە بدرێن و ئەزیەت بکێشن چاک نییە؛ لە هیچ مەترسن و هەمووتان لای ئێمە موحتەرەم و خۆشەویستن و شابازیش بە داد و عەدالەتە، حەز بە زەرەر و زیانتان ناکا و لە ڕێگای دۆستایەتی و میهرەبانییەوە پێتان دەڵێم کە شەڕ مەکەن و دەروازەی شاری بکەنەوە. ئەوەندە بزانن ئەگەر ١٠ ساڵ لە دەورەی ئەرگیش دابنیشین، هێشتا بەجێهێشتنی مومکین نییە؛ هەتا وەدەستی نەخەین ناگەڕێینەوە...».

ئەهالی جوابیان داوە: «ئێمە بۆ خۆمان حوکمدارێکمان لەنێو خۆماندا قەرار داوە و هیچ ئێوە ناناسین...».

ئەو جوابەیان بۆ شاباز نارد و هەموو گفتوگۆیەکیان عەرزکرد. حەزرەتی شاباز فەرمووی: «لە گرتنی هەراسان مەبن، لە ئەزیەتدانی ئەهالیشدا خۆ بپارێزن؛ هەتا بە کەیفی خۆیان بێزار نەبن لینگ مەدەنە سەریان».

میر خوابەندە لەهەر چوار کەناری دیواری قەڵای شارەوە خێوەت و دەستگای هەڵدا و دانیشت. شاباز کە تەماشای کرد گرتنی ئەرگیش دوور دەکێشیت، لە جێگای لەشکرگاهی ئاوێکی بینا نا و ناوی نا «هەڵات». هەموو پیاوان و سەرکۆماران و سەرۆکان، ماڵ و منداڵی خۆیان هێنا ئەوێ. ئەوانیش بە ئاسوودەیی و عەدالەتگوستەری و کەیفخۆشی ڕایان دەبوارد. ئەو شارە ئەمڕۆکە بە «خەلات» ناو دەبرێت کە کەوتووەتە نێوان شاباز و ئەرگیشەوە.

مودەی ٥ مانگێک لەگەڵ گرتنی ئەرگیش و ئاوەدانیی «خەڵات» خەریک بوون. لە ساڵی ٣٥٦ ی هیجریدا ئەهالیی ئەرگیش زۆر وەتەنگ هاتن؛ تەماشایان کرد لە جێگایەکەوە کۆمەگیان نەکردن. هەموو سەرۆک و سەردارانی شار لە شارەوە چوونە خزمەت ئەمیر خوابەندە. ئەویش بەلوتف بەخێرهاتنی کردن.

لە ٢٢ی ڕەبیعدا بەشادی و خۆشی چوونە نێو شارەوە. خەبەری گرتنی شاریان ناردە خزمەت شاباز، لەناو هەردووک لایاندا شادمانی و خۆشی دەست پێ کرا. لە ئەرگیشدا دەست کرا بە تەرکیباتی لەشکر و ڕێکخستنی ئومووری شار.

شاباز لە جەمادی ١دا واریدی شار بوو؛ دەرکی داد و سەخاوەتی بەسەر ئەهالیدا کردەوە. هەموو ئەهالی یەک بەیەک بۆ بەخێرهاتن کردنی چوونە خزمەتی.

له پاش چەند ڕۆژێک دارودیواری قەڵای دەرەوەی شار کە لەبەر دەست لێدانی وێران بووبوو، چاکیان کردەوە و لە نێوەڕاستی شاردا خانووێکی شاهانەیان بۆ حوکمدار دروست کرد. لەشکر و قشوون دامەزران و سەرۆکانی لەناو خانووی ئەمیری پێشوودا دانیشتن.

شاباز لە ساڵی ٣٥٨دا بەر بەدیاربەکر بزووت. شاری ئامەد و میافاروقینی گرت و هەموو قەڵا و جێگایانی قایمی ئەو دەوروپشتەی خستە دەست و چوونە سەر ڕەها؛ ئەویشی خستە ژێر پەنجەوە. سەڵتەنەت و حوکمداریی خۆی دامەزراند و هەموو سنووری خۆی ڕێک خست.

ئومەرا و سەرۆکانی حەسنکیف و جەزیرە و بۆتان و سروج و نسێبین ڕەعیەتیی شابازیان قبووڵ کرد. میرانی هەکاری دۆستایەتییان لەگەڵ پەیدا کرد و بنچینەی ڕێککەوتنیان دامەزراند و دیاربەکری کردە پایتەخت.

حوسێنی برای لە ئەردیش دانا. بە لوتف و ئیحسان و ئازادی دڵی عەرەبانی بادیە و سووریای گرتبوو. لەبەر زۆرداری و نەترسانی و ئازایی لەلایەن خەلیفەی بەغداوە بە (ئەبو شوجاع)یان نێو برد. لەسەر مینبەران ناوی خەلیفە و بازیان خوێندەوە. لە ساڵی ٣٦٠دا دوو پارچە دراوی بە ناوی خۆی کوڵی و ناوی نا (شوجاعی).

سوڵتانی میسر موعزودین بیللا لە ساڵی ٣٦٢دا دیارییێکی زۆر چاکی بە قازیی خۆیدا بۆ نارد. پیرۆزیی پادشاهی دۆشتێکی لێ کرد و ناوی نا (مەلیک شوجاع).

هەرچەندە بەو ناوانە دڵخۆش نەبوو، بە ئازایی و دەستوبردی خۆی پشت توندبوو؛ بەڵان ناوبانگیشی زۆری کۆمەگی کردبوو، هێز و قووەتی پەیدا کردن چاکی دەست گرت. لە هەرلایێکەوە لەسەری خڕبوونەوە. گەلێک چاوی لە زیادکردنی موڵک بوو؛ بۆ فرەیی زۆر دەکۆشا.

کوڕانی بوویە کە (بەغدا)یان گرت. لە تەئریخی ٣٦٤ دا چووە سەر ماردین، گرتی و لەشکرێکی زۆری بردە سەر مووسڵ. بەختیاری کوڕی بوویە دەورەی مووسڵی دابوو.

مەلیک شوجاع لەگەڵ بەختیار شەڕێکی خوێناوییان کەوتە نێوانێ؛ شەڕ کەوتە گەڕەکی غەربیی شیمالییەوە.

تەعلەبی حـەمدانی داوای مـامڵـەتی لێ کرد. لەبەر زۆریـی دوژمن گـەڕانەوەی بە مـەسڵـەحـەت زانی؛ بەسـەر قـەڵا و جێگایانی کوردسـتـاندا گـەڕاوە. هێندێکی لە هەکاری گـرت و چوونە سـەر «کـاوا»ش کە بە«داردەمـشت» ناسـراوە. لە ئـەحـواڵی مێژیدا لە جنووبی دەریاچەی واندا هەڵکەوتووە. گرتی و چووە سەر قـەڵای وان. لە پاش ٣ مانگ دەورەدانی، گرتی. ئەوە بۆ کوردان بوو بە بڵندییەکی تەواو؛ چونکو لە دەست ئەرمـەنیـیاندا بـوو، ئەوانیشـیـان لە نێـوانێ وەدەرنا. لە پاش ڕێکخـسـتـنی حکوومـەت، سـەعیدودەولەی برای کردە حـاکم لە قـەڵای واندا و گـەڕانەوە و چوونە ئەردیش.

تەمـاشای چلۆنیی گەڕانی شـاری کرد. پێویسـتـییـەکی کـە بە ڕەعیـەت و دەوڵەت لازم بوو، بۆی جێبەجێ کردن. حـوسێنی برای ناو نـا شـەرەفودەولە. مودەتێکی بۆ ئاسوودەگی لەوێدا دانیشت.

لە سـاڵی ٣٦٦دا گـەڕاوە دیاربەکر. خـاکی کـوردسـتـانی لەژێر پەنجـەی هێندێک سـەرکێشانی حـەمدانی و کوڕی بوویە و ئەرمـەن دەرخـست و هـەمووی خـسـتـە ژێر فەرمانی پادشایەتیی خۆیەوە. بۆ بڵندی و یەکبوونیان گەلێک کۆشا.

لـە سـاڵـی ٣٦٧دا، عــەزەولددەولـەی بـوویەیـی لـەشکرێکـی زۆری نـاردە سـەر کوردستان لەژێر فەرمانی (ئەبو وەفا) ناوێکی ئەمیری کورداندا. تەعلەب حەمدانی لە دەسـتی هـەڵات. منداڵانی بەخـتـیـاریشی لەگەڵ خـۆی هێنابوو، پەنا بۆ ئـەمیـری نوسێبین دەبەن کە لە تەرەف مەلیک شوجاع بازەوە داندرابوو.

کە شـاباز ئەمـەی بیـست، بە لەشکرێکی قـورسـەوە چووە سـەر نوسـێبـین تاکو خـاکی خـۆی لە فـیـتنە بپـارێزێ. تـەعلەب لە خـۆی ترسـابوو لەگـەڵ هێندێک لە ئومەرایانی عەرەب لەوێوە بەدزی خۆیان دەگەیەننە میافاروقرین. لەوێش خۆ ناگرن هەڵدێن دەچنە (ئەرزنەی ڕۆم).

ئەبو وەفـا کـە دەگـاتە نزیک خـاکی شـاباز قـاقـەزێکی لێ نـووسی کـە: «هـێندێک هەڵاتووانـی فـیـتنـەخـواز ڕوویان لە خـاکی تۆ کـردووە؛ تکاتان لێ دەکـەین کـە بۆ لابردنی ئەوانە بەگورجی کۆمەگیمان بکەن».

شاباز لەگەڵ عەزەدولدەولە نامەنووسی دەکەن و بە دۆستایەتی ڕێک دەکەون.

لە کـەناری فـوراتەوە بـۆ ڕەقـە و بیـرەجک و عێنتـاب و سـۆرک و خـاکی ڕۆمـەوە

کۆمەگی ئەبو وەفای کرد.

ئەبو وەفا هەتا چوونە ئەرزەرۆم کەوتنە سەر تەعلەبی حەمدانی و دەستیان نەکەوت و گەڕانەوە.

شاباز بۆ نوسێبینی میهمانی بۆ ئەبو وەفا دروست کرد و نزیک چوار ڕۆژان ئیحترامێکی چاکی گرت و گەڕانەوە بۆ مووسڵ.

گەڕانەوەی ئەبو وەفا بوو بە سەبەبی دۆستایەتییێکی تەواو لەگەڵ عەزەدولدەولە. لە پاش چەند جاران نووسین و هاتوچۆکردن لە نێوانیاندا شاباز ئەبو وەفا و کوڕی عەزەدولدەولەی بە گریو هێنانە دیاربەکر؛ بۆ خۆشی چووە دیتنی عەزەدولدەولە.

لە مووسڵدا هەموو ئومەرا و وزەرایانی عەزەدولدەولە و ئەهالیی شاری مووسڵ بۆ پێشوازیی شاباز چوونە دەرێ و عەزەدولدەولە بۆ خۆشی لە پاشان دەرکەوت. بە خۆشی و شادمانییێکی تەواو هێنایانە نێو شارەوە. کە عەزەدولدەولە چاوی بە شانوباز و و وریاییی ئەو پادشا گەورە هیمەتە کەوت، گەلێک ئەندێشە و ترسی کەوتە دڵەوە. دڵی لێ پیس کرد، بە چاوێکی زۆر ناحەز و دوژمنایەتییەوە تەماشای نێو نێوچاوانی دەکرد.

شاباز کە لە وریایی و تێگەیشتندا هەموو کەس ئافەرینیان لێ دەکرد زۆر زوو تێ گەیشت. هەموو چتێکی بە تەجرەبە دەخوارد و دەست و پێوەندی خۆی تێ گەیاندبوو.

عەزدولددەولەی بە پەنهانی ئومەرا و سەرۆکانی خۆی ڕاسپاردن کە بۆتان هەڵکەوت بیکوژن. بەڵان مەیدانی فێڵی کەم بوو.

شاباز کە شەوی بەسەرداهات چاوی لە نۆکەرانی خۆی داگرت و بە گورجی خۆیان سازکرد. بە سێ تەپڵە و نەقارە لە مووسڵ دەرکەوتن. چوونەسەر ژەنگار (شنگاڵ) و گرتیان و خۆیان تێدا دامەزراند و زوو پیاوانی نارده نوسێبین و ڕەها و ئەو نزیکانە هەتا لەشکر خڕکەنەوە. عەزەدولدەولە کە ئەوەی بیست، گەلێکی ترسی لێ پەیدابوو.

شاباز قاقەزی مامڵەتی بۆ نارد و گوتی: «بەشەرتی ژەنگار بدا بەمن لەگەڵ دەورویشتی دەستی لێ هەڵدەگرم». عەزەدولدەولە دەستی لە ژەنگار بەردا،

گریوەکانی بدرێتەوە. باز ناردی بە چاکی و خزمەت و پیاوەتی ئەبو وەفا و کوڕی عەزەدولدەولەی بۆ مووسڵ بەڕێ کردنەوە.

مەرجی ماملّەتیان لە ساڵی ٣٦٨ ی مانگی موحەڕەم تا چوار ساڵان بوو؛ لەسەر ئەمە هەردووک لایان پێک شاد بوون.

شاباز کە ئەو مامڵەتەی کرد، لەگەڵ کوردستانی ئاوربایەگان و دەوڵەتی هدوبان و ئەمیری هەولێرێ بناغەی دۆستایەتیی رێک خست.

شا ئیبراهیمی کوڕی مەرزەبان پاشای ئاوربایەگان گرێی یێکەتیی لەگەڵ گرێ دا.

شاباز کە لە هەر چوار کەناری خۆی ئەمین بوو، لەگەڵ ئاوایی خاک و کیشوەری خەریک بوو. قەلای دیاربەکری دروست کرد و دیوارێکی بە هەر چوار دەورەی شاردا کێشا بە بورگ (برج)ان توندی کرد، لە (فیک)دا، کوتادژ (قەلا)یەک هەبوو لە بنچینەوە تازەی کردەوە.

دژی ماردین چەند جێگایێکی لێ ڕووخابوو؛ دروستی کردەوە. لە دیاربەکرێدا مزگەوتێکی زۆرچاکی بەدوو منارەوە دامەزراند و ناوی نا شوجاعی. قەلای (میافارقەین)ی لەسەردا دروست کرد. تا مودەتی سێ ساڵان لەگەڵ ئاوەدانی و دروستکردن خەریک بوو. لە چیای جزیرەدا گەلێکی دژ و جێگایانی توندی دامەزراند. بۆ گرتنی مووسڵ و خاکی عیراق ئامادەییی دەکرد و لەشکر و قۆشەنی ساز دەکرد و چاوەڕوانی تەواوبوونی وەختی مامڵەتی بوو. ڕۆژ بەڕۆژ قووەت و لەشکری پێویستی دەنارده نوسێبین و ژەنگار و خاپوور. لە ساڵی ٣٧٢دا بە تەواوی وەخت خەلاس بوو. عەزەدولدەولە مرد. شاباز ئەمەی بە دەرفەت زانی، ناردی لە هەموو لایێکەوە لەشکری بەراوکرد و ژەنگاری کردە لەشکربەز.

سەمسامودەولەی کوڕی عەزەدولدەولە کە ئەمەی بیست، گەلێکی ترس لێ پەیدابوو. بە ئەبی سەعد بارامدا لەشکرێکی زۆر قورسی نارده سەر شاباز.

لە سنووری ژەنگاردا هەردووک لا بەرامبەری یەکتری لەشکریان ڕاگرت. بە ئەوەل هەڵمەت سەعد بارام شکا و ڕووی لە هەلاتن کرد. لەشکری باز کەوتنە سەریان تا نزیکی مووسڵیان کردن. بارام خۆی کوتا نێو شارەوە. لەشکری شاباز لە دوو سەعاتێکی مووسڵدا هەڵی دا، بۆ ماندوو حەسانەوەی سوپاهی.

ئەهالیی مـووسڵ بەتکاکـردن دەرکـەوتنە دەرەوە و لـەبەر شـاباز پاڕانەوە کـە مۆڵەتیان بدا بە مەرجی سێ مانگان شاری تەسلیم کەن، هەردووک لا لەسەر ئەوە ڕاوەستان. سەمسامودەولە کە ئەو شکانەی بیست، سوپاهێکی بێژماری بەراو کرد و لەژێر فەرمانی ئەبوقاسم سەعیدی کوڕی حاجبدا لە خاکی سۆرانەوەی ناردیە سەر خاکی باز. لە هەولێرەوە بە چیاyاندا هێندێک ئومەرایانی کوردستانیان هەڵخەڵەتاند. لە هەکارییەوە بۆ سەر وان خشان.

شا کە ئەوەی بیست، ئەمیر عەلی کوڕی پشتووی خێوی دژی فیک، لەسەر لەشکری مووسڵ دانا و بۆ خۆی چووە شاری «کاواش» (داردەهیشت). لە مانگی جەمادی یەکدا لە جێگایەکی کە بە «بیاجلایا» دەناسرێ، ڕێگای بە سەعیدی کوڕی حاجیب گرت و لە پاش گەلێک لە دەیلەمیان کوژتن و تالان و ماڵێکی زۆر، لەشکرێکی زۆری بەدیل گرت.

سەعید هەڵات و بە هەزار دەردەسەری خۆی ڕزگارکرد. لە گەلێک جێگایاندا بەشەو دەکەوتە ڕێ، هەتا خۆی گەیاندەوە مووسڵ. شاباز ئەو ئێخسیرانەی ناردنە ئەردیش و بۆ خۆیان گەڕانەوە دیاربەکر. بەمەش هێندەی دیکە ناوبانگی پەیدا کرد.

ئەهالیی مووسڵ بەدڵ حەزیان دەکرد کە شار بکەوێتە دەست کوردانی شاباز. لە مێژبوو بەئاواتەوە بوون لە دەست زوڵمی ئومەرایانی دەیلەم ڕزگار بن.

باز کە هاتە دیاربەکر، لە مانگی شەعباندا بوو، ڕەمەزانی بە ئاسوودەیی بەسەربرد. ڕۆژی چوارەمی جێژن بۆ ژەنگار چوو. قاقەزی لە ئەهالی نووسی و دڵخۆشیی دانەوە و گوتی: «هەرچەند حکوومەتی بوویەش کوردن و لە ئێمەن، بەڵان لەشکر و ئومەرای سوپاهی، گەلێکیان لە تورکانی دەیلەمن. ئێمە هەر میللەتێکین، هەر من لە تورکمانان چاکترم بۆ ئێوە...» و گەلێکی پەند دادان.

هەمـوو ئەهالی لەبەرئەمە بە هەمـوو گـەورە و سـەرۆکانیانەوە بەربوونە بیـر و ئەندێشەکردنەوە. ئەمەیان بە مەسڵەحەت زانی کە پادشای خۆیان بێت، نەوەک بیانییێک. بە کۆمەڵە دەستوبردیان کرد و دەیلەمییانیان هەموو دەرکردن و جوابیان نارد بۆ شاباز. شاباز بە لەشکر و هێزەوە لە ١٠ی مانگی سەفەری ساڵی ٣٧٣دا بە شادی و خۆشییەوە چووە نێو شاری مووسڵ و هەموو دەوروپشتی قایم کرد و

حکوومەتی تێدا ڕێک خست و خۆی وەخۆ کرد کە بچێتە سەر بەغدا و دەیلەمییان لەوێش دەرخا. ناردیە کوردستان، لە هەموو کەناری دەوڵەتیەوە لەشکری بەراوکرد و بە چاکی مووسڵی ڕێکوپێک کرد. گەلێکی داد و بەخشین و پیاوەتی نیشانی ئەهالی دا. دەزگای دادخوازی لەسەر هەمووان کردەوە. پەردەی بەر دەرگای بۆ هەموو ئەهالی هەڵدرابووەوە. فەقیر و بێدەست و کەوتووانی بەبەخشیش داین تێرکردبوون. میهرەبانی و دڵخۆشی دانەوە و زمانی خۆشیی دڵی عالەمی جەلب کردبوو. مزگەوت و عیبادەتخانایێکی زۆری ئاواکردنەوە، لە مەجلیسیدا عولەما و زانا و پێشکەوتوو و سەرۆکی ئەهالی تێدا دادەنیشتن.

لە ساڵی ٣٧٤دا بەر بە بەغدا خشا. لە نزیک تکریت سەمسامودەولە لەشکرێکی زلی لە ژێر فەرمانی زیار شەهرا کوبەدا ناردە بەرامبەری شاباز. لە پاش گەلێک کوژتار زیار هەڵات و تەواوی گرانباری و ئەسبابی شەڕیان بەجێ هێشت و خۆی کوتا تکریتەوە. لەشکری کوردان تاڵانێکی زۆریان دەست کەوت و لەشکرێکی بێژماریان لە زیار بەدیل گرت و کەوتنە سەریان و دەورەی تکریتیان دا.

خەلیفە لە بەغداوە هێندێک زانایانی بۆ ئیسلاحی هەردووک لایان ناردە خزمەت شا. شاباز لەبەر فەرمایشی خەلیفە بەمە ڕازی بوو کە کوڕی بوویە دەست لە مووسڵ بەردات. ئەوەیان کردە مەرج و سنووری موڵکیان کردە نزیک تکریت.

کە زیار دووچاری ئەو شکستەیە بوو، زۆری لێ دڵگیربوو. یەکێکی لە لەشکریانی خۆی باتینی (باطنی) کە لە فێڵکردندا زۆر بەکار بوو، ناردیە مووسڵ کە بە جۆرێکی دەستی کەوێت باز بکوژێت. ئەویش لە تکریت دەرکەوت.

کە باز بۆ ڕاوکردن لە شار دەرچووبوو، لە یەک دوو سەعاتێکی مووسڵدا چادریان بۆ هەڵدابوو، ئەو باتینییە پەنای [پێ] برد. هەرچۆنێک بوو شەوێ لەنێو چادردا شیرێکی داهێنایێ، لە ترسی گرتنی هەمان بەلێدانی شیرەکە لە چادر دەرکەوت. [پێی وابوو] کە کوشتی؛ بەڵان شیرەکە لە لینگی باز کەوتبوو. زوو خۆی گەیاندە ئەو پیاوە. پاسەوان پێیان زانی و ئەو پیاوەیان گرت و پارچە پارچەیان کرد.

باز برینی ئەوەندە کاریگەر نەبوو کە لە کار بکەوێت؛ بەڵان شەش مانگ بە دەرمان کردنیەوە خەریک بوو، تا خوا شیفای دا و چاک بووەوە.

له ساڵی ٣٧٧دا شەرەفودەولەی بوویە -کە حوکمداری بەغدا بوو- لەژێر ئەمری ئەبونەسر خواشادە لەشکرێکی زۆری نارده سەریان، هەموو عەرەبی بەنی عوقەیل و بەنی نومەیر بوون.

باز بۆیان دەرکەوت، لە پاش شەڕ و کوشتارێکی زۆر پەرێشانی کردن و هەڵاتن. خواشادە قاقەزێکی لە شەرەفودەولە نووسی کە چلۆنیی ئێمە و سەربەهووردمان پەرێشانی و شکان بوو.

شەرەفودەولە لەشکرێکی قورسی لە عەرەبی دیکە بۆ خڕکردەوە، لە ئینتیهای ساڵی ٣٧٨دا هاتە سەر خاکی مووسڵ. شا (تەلیعەتودەولەی) برای نارده پێش دوژمن، لە پاش کوشتارێکی زۆر تەلیعەت شەهید کرا؛ بەڵان سەردارانی کوردان شاردیانەوە. لەسەر شەڕکردن ڕاوەستان تاکو دوژمنیان شکاند و بە شادی و تاڵانێکی زۆرەوە گەڕانەوە مووسڵ.

لە ساڵی ٣٧٩دا هێندێک فیتنە کەوتە نێو کوڕانی دەیلەمەوە و شەرەفودەولە مرد. چەند کوڕێکی حەمدان لە سووریادا بەسەریان دەبرد، هاتن و گەلێکیان لەشکر لە عەرەبی عوقەیلی و نومەیر گرد کردەوە کە بێنە سەر مووسڵ.

بەخت یاریی نەکردن و هەڵاتن و پەنایان بۆ محەمەدی کوڕی موسەیەب، ئەمیری بەنی عوقەیل برد تا کۆمەگیان بکات.

ئەهالیی مووسڵ بە پەنهانی لەگەڵ ئەبوتاهیری حەمدانی ڕێک کەوتن و محەمەد ئیبنی موسەیەب، شێخی عەشیرەتی عوقەیل پێکەوە مەرجیان کرد کە مووسڵ لە باز وەرگرنەوە. مووسڵ و دەورووپشتی بۆ کوڕی حەمدان بێ و نوسێبین و جزیرە بۆ کوڕی موسەیەب بێ. لەسەر ئەوە هەردووک لایان لەگەڵ مووسڵ ڕێک کەوتن. کوڕی حەمدان لە ڕۆژهەڵاتەوە چووە سەر مووسڵ.

شاباز بۆیان دەرکەوت؛ ئەهالی لە ژوورەوە دەستیان بە سەرکێشی کرد. لەشکری کوردان لەگەڵ عەرەبان بەشەڕ هاتن. گەلێکیان لە کوڕی حەمدان کوژت. بۆ تەرەفی ڕۆژئاوای شار هەڵاتن، لەشکری کوردان کەوتنە سەریان، مووسڵ دەروازەی ڕۆژئاوایان لە کوڕی موسەیەبی عوقەیل کردەوە و لە پشتەوە شیریان لە کوردان نا.

مودەی ١٠ ڕۆژان کورد کەوتنە نێوانی ئەهالیی شاری و کوڕی موسەیەب و

کوڕی حەمدانەوە، لەو شەڕەدا باز لە مەیدانی کوشتارێدا ئەسپی سەرسمی برد و لەسەر زین هەڵدێرا. لە ٢٠ جەمادی ٢ی ٣٨٠ھ دا کۆچی دواییی فەرموو.

لەشکری کوردان کە تەماشایان کرد بێ پادشا مانەوە و نەیانزانی چ بەسەر شاباز هات، کەوتبوونە نێوانی ئاورەوە. نە ڕێگای گەڕانەوەی شار و نە چوونی چیایان هەبوو. بە ناچاری شکستەی تێ کەوت و مووسڵیان بەردا و گەڕانەوە دیاربەکر.

عەلی خوشکەزای باز کە ئەمیری کوردانی پشێوی بوو، لە فنیک دوو فرسەخێک لە جزیرە دوور دادەنیشتن، لەو شەڕەدا ئەمیری نوسێبین و ژەنگار بوو، نەیهێشت ئەو قووەتە بڵاو بێتەوە، هەمووی خستنە ژێر فەرمانی خۆیەوە.

لەشکری حەمدانی کە بەوە سەرکەوتن، لە نێو کوژراواندا لاشەی شابازیان دۆزییەوە و بردیانە مووسڵ و لە خانووی حکوومەتدا بەمردوویی بەداریاندا کرد. چەند ڕۆژێک بەدارەوە ما. بەڵان ئەهالی مووسڵ گوتیان درۆیە ئەوە مەلیک شوجاعباز نییە، پیاوێکی وا ئازا... بەڵام ئاگادار نەبوون لەمە کە قەزاوقەدەر کۆمەگی... کردبوو، نەکو هەرگیز... لە پاش چەند ڕۆژان ئەهالی لاشەکەیان بە ئیحترامەوە لە دارەکە کردەوە و بردیان ناژتیان.

عەلی کوڕی باز لە ساڵی ٣٨١ تا ٤٠٣ ھ

کە مەلیک شوجاعباز وەفاتی فەرموو، مەلیک عەلی دووبارە بەناوی دۆشتێک بناغەی حوکمداریی خۆی دامەزراندەوە و تەواوی قووەت و لەشکری خاڵی خستنە ژێر فەرمانەوە، هەموو ئومەرا و سەردارانیشی لەسەر وەخڕبوون، پیاوێکی ئازا و کاربین و ڕەشید و ڕاست و بە میهرەبان بوو، تەواوی کوردانێکی ئەو خاکەی کە لەژێر دەوڵەتی شوجاع دۆشتێک بازدا بوون، بێ نیگەرانی پشتیان گرت. لە هەموو لایێکەوە بۆی هاتنە خزمەتی و دیاری و پێشکەشیان هێنا.

لە مانگی شەوالدا کوڕانی حەمدانی بە لەشکرێکی زۆر و بێ حیسابەوە بەتاڵان و کوژتار و... کەوتنە نێو کوردستانەوە. هەر جێگەیێکی گەیشتنێ لە بنچینەیان دەرهێنا. زوڵم و جەور و دڕندەیی و شەپرزەییان لە قانوونی بەشەریەتدا تێ پەڕاند. لە ژێر حوکمداریی عەبدوڵڵای کوڕی حەمدانیدا هیچ نەما کە بەسەر ڕەعیەت و بێدەست و ژن و منداڵان نەیکەن. ئەوەی ئەوان بە میللەتی مەزلوومیان

کرد، فەرهەنگ و چەلیپان بەسەر موسڵمانانیاندا نەهێنابوو.

ئەمیر عەلی لە میافاروقینەوە لەشکری بەراو کردبوو هێندێک چلۆنی نێوانی رێک دەخست. لە یەکی مانگی زیلقەعدەدا ئەمیر عەلی بە قووەتێکی زیادەوە چوونە پێش دوژمن. لە پاش کوشتار و پەرێشانیی دوژمن، عەبدوڵلای کوڕی حەمدانی بە دەستی کوردان ئێخسیر کرا. ئەو سەرکەوتنە بۆ میر عەلی سەربەرزیێکی تەواوی بەخشی، گەلێکی تاڵان و ئەسباب دەست کەوت و دوژمنی لەبەر یەک لەتوکوت کردن.

لە دوای ئەو سەرکەوتنە بڵندی و بەرزییە، بە ئیحترامەوە عەبدوڵلای کوڕی حەمدانی بەردا و ناردیەوە مووسڵ.

ئەبوتاهیری حەمدانی گەلێک لە عەبدوڵلای برای توندبوو کە چۆن گیران. عەبدوڵلا پاڵەوانی و ئازایەتیی میر عەلی بۆ گێڕاوە و پێی گوت چاکتر وایە لەگەڵ میر عەلی دۆشتێک مامڵەت بکرێت. عەبدوڵلا بۆ ئەوە کۆشا.

ئەبوتاهیر لە شەڕکردندا چی بوو، هەموو پێویستیێکی شەڕی حازر کرد. لە ١١ی سەفەری ساڵی ٣٨١دا لەشکریان کردە دوو قۆڵ و بۆ چوونە سەر خاکی کوردستان ئامادەبوون.

میر عەلی بۆ بەرامبەرییان لە دیاربەکر دەرکەوت و لە نزیک ژەنگار گەیشتە لەشکری دووبرایانی کوڕی حەمدانی. هەردوولا لەشکریان ڕاگرت و لێکیان دا، گەلێک لە کوڕانی حەمدانی کوژران و عەبدوڵلا بەدیل گیرا و تاهیر بۆ سووریا هەڵات. تەواوی لەشکریان لە دەست میر عەلیدا ئێخسیر کران، ماڵ و ئالات و چتمەکی لەشکر و دانەوێڵەیێکی زۆر کەوتە ژێر دەستی میر عەلییەوە و عەبدوڵلاشی ناردە دیاربەکر و بە ئەزیەت و ناسازیێکی زۆر توند خستیە بەندیخانەوە.

هەر بەو سەرکەوتنە ڕانەوەستا و بەر بەمووسڵ چوون. لە ساڵی بێژراودا –٨ ڕەبیعی یەک– چوونە نێو مووسڵەوە. لەوێدا دستی بە داد و عەدل و سەخا و کەرەم کرد و ناوی خۆی نا پادشا و جاڕی دەوڵەت و ئیستیقلال و ئازادی و سکەی بە ناوی خۆی لێ دا.

لە مانگی جەمادی یەکدا محەمەدی کوڕی موسەیەب چوونە سەر نوسێبین. میر عەلی لەشکری هەنارده سەری، شەڕێکی شێر ئاسایان لەگەڵ عەرەبان کرد.

بێجگە لە محەمەد عوقەیلی نەبێ ڕزگار بوو، پیاوێکی بەساغی لە دەست کوردان دەرنەچوون و هەموویان کوشتن. میر عەلی شا کە چلۆنیی دەوڵەتی لە مووسڵدا ڕێک خست، ئەردەشێری کوڕی هورمز کە یەکێک بوو لە ئومەرایانی لەشکری، بەتایبەتی لەسەر مووسڵی دانا و گەڕانەوە دیاربەکر.

پادشای میسر چەند مەلایێکی بەدیاری و چتی چاکەوە نارده خزمەت عەلی شا بۆ تکاکردنی بەردانی عەبدوڵڵای کوڕی حەمدانی. عەلی شا بۆ دڵخۆشیی پاشای میسر، عەبدوڵڵای بەردا، بەو مەرجەی کە لە خاکی کوردستانێدا نەمێنێ و نەچێتەوە عێراقیش و لەگەڵ عولەمایەکانی ناردیە حەلەب.

موقەلید کوڕی عوقەیلی شێخی عەشیرەتی عەرەب لە تەرەف نوسێبینەوە بە لەشکرێکی زۆرەوە و بە کۆمەگی بەهائوودەولەی بوویە چوونە سەر عەلی شا. وەکو محەمەد بەندە خۆی نەگرت و شکا و بۆ کۆمەگی ناردیە کن بەهائوودەولە. بەڵان لە دەورو‌پشتی خاپوور و نوسێبین و ئەو جێگایانە لە ڕاوڕووتکردن ڕانەدەوەستان و لە شێوەی ڕێگریدا لە کەناری فوراتدا دەژیان.

عەلی شا لە تەرەف خەلیفەی عەباسییانەوە فەخرودەولەیان ناوبرد. لە ساڵی ٣٩٢ دا هەر بەوجۆرە بە داد و ڕەشیدی و ئازایی دەژیان. تا لەساڵی ٣٩٤دا لەگەڵ کوڕانی بوویە ڕێک کەوتن و خوتبەیان لەسەر مینبەران بە ناوی خەلیفەی قادر عەباسی و بە ناوی فەخرودەولە ئەمیر عەلی شا خوێندراوە.

لە ساڵی ٤٠٣دا شەرەفودەولەی کوڕی بوویە گەلێکی حەز لە فەخرودەولە دەکرد و هێندێک عەرەبی بەنو ئەسەد و ئەمیرێکی عەرەبی بەقراوش مەشهوور لە سنووراندا ڕاوڕووتیان دەکرد. بە کۆمەگیی شەرەفودەولەی بوویە و فەخرودەولەی پادشای دیاربەکر چوونە سەر ئەو عەرەبانە و لە نیوەشەودا شەوی جومعەی ١١ی سەفەر، فەخرودەولە لە چادردا کوژرا؛ کەس نەیزانی کێ بوو. لەشکری کوردان کشانەوە و مووسڵیان بەردا و گەڕانەوە دیاربەکر.

ئەحمەدی کوڕی مەڕوانی برای ئەمیر شاعەلی وەلیعەهد بوو، بە گورجی لە ئەوەڵی ڕەبیعی دووەمدا، دەستی بەسەر خاکی خۆیاندا کێشا و گەلێک دڵی ئەهالی و سەردار و سەرکۆمارانی ڕاگرتبوو، هیچ کەسێک بە بەراوەژوویی ئەو نەبزووتنەوە. زۆرچاک لەسەر تەخت دانیشت.

ئەحمەدی نەسرودەولە لە ساڵی ٤٣٠ تا ٤٥٣ ھ

کە عەلی فەخرودەولەی برای شەھید کرا - ھەروەک لە پێشدا گوتمان - ئەحمەد نەسرودەولە لە دیاربەکرێدا وەلیعەھد بوو؛ دەستی بەسەر ھەموو موڵک و دەوڵەت و خاکی عەلی کێشا و ئاڵای یێکەتای بەرزکرد، سکە و خوتبەی بە ناوی خۆی و قادری خەلیفەی عەباسی لێ دا و خوێندیەوە. دەرگای داد و ڕەعیەتپەروەریی لەسەر ئەھالی کردەوە. بە چاکە و نەوازش دڵی ھەموو ژێردەستان و ئومەرایانی کێشابوونە لای خۆی و خۆشی پێ خۆشەویست کرد. زۆر ئازا و بەتەگبیر و تێگەیشتوو بوو، پیاوانی سوپاھیی زۆر خۆش دەویستن. لەگەڵ خولەفای عەباسییان و کوڕانی بوویە ئاشتی و دۆستایەتییەکی زۆری ھێنا پێشەوە. ھەموو دۆست و دوژمنێکی بەخۆشی دەلاواندەوە، وای نەدەکرد کە ھیچ ھاودەراوسێیەکی دەنگی لێ دەرکەوێت، زۆری حەز لە حیشمەت و جێگا و سەڵتەنەت دەکرد. دەڵێن ھەمیشە ٣٠٠ جاریەی نایاب و جوانی لە سەرای حکوومەتیدا ھەبوو. لەگەڵ کەیف و شادی و بەخشیش و پیاوەتی خەریک بوو. زۆر خۆی لە خوێنڕژاندن دەپاراست. خزمەتی دینی زۆر کرد. مزگەوتانی ئاوەدان دەکرد و مەلا و عولەمایانی لە مەجلیس دادەنا و چاکە و دەستگیری دەکردن. لە ساڵی ٤١٠دا سەفیرێکی دەوڵەتی کوردستان، دۆشتێکی نارده ئەستەنبوول کن دەوڵەتی ڕۆم و سەفیرێکیشی نارده میسر کن سوڵتانی میسر و سەفیرێکیشی نارده بەغدا کن خەلیفەی عەباسییان. ئەمیر سلێمانی کوڕی کرده وەلیعەھدی خۆی و لەسەر جزیره و بۆتانی دانا و بۆ خۆشی لە میافارقیندا کۆشک و باڵەخانە و دیوانی دروست کردبوو. گەلێک جاران دەچووە دیاربەکر و نزیکی مانگێکی لێ دادەنیشت و دەچووە وان و ئەردیش و خەلات و دەگەڕاوە.

لە ساڵی ٤٠٨دا خەلیفە قادر، بە نەسرودەولەی لەقەب لێ نا.

لە ساڵی ٤٢٩ فیتنەی تورکمانانی غەز کەوتە نێو ئاسیاوە و بەسەر کوردستانی ئاوربایەگاندا ھاتن و دەوڵەتی ھەزبانییان پەرێشان کرد و مەراغە کە پایتەختی کوردستانی ھەزبانی بوو وێرانیان کرد، لەژێر فەرمانی گوگناش و مەنسوورا ڕوویان لە کوردستانی ھەکاری کرد و گەلێکیان کورد کوژت و زۆریان ئەتک و سووکی بەسەر نامووسی ڕوو داپۆشراواندا ھێنا.

کوردەکانی هەکاری هەموو ماڵ و خانوویان بەردا و ڕوویان کردە چیایان و خۆیان لە دژ (قەڵا)یاندا قایم کرد.

ئەحمەدشا نەسرودەولە بە یەکێک لە وەزەرەیانیدا قاقەزێکی لە ئۆرتوغروڵی سەلجووقی نووسییە بەغدا، ڕەزاڵەت و وەحشەتی تورکمانانی پێ ڕاگەیاند، لەوێدا دەڵێ: لەو تەعەروزاتەی کە تورکمانان کردوویانە دەستیان لێ هەڵناگرم. لە پاش ناردنی ئەوە بە هەموو کوردەواریی ڕاگەیاند و خۆیان خڕکردەوە و هەڵمەتیان بردە سەر تورکمانانی غەز، ١٧٠٠ کەسیان لێ کوژتن و ٧ ئومەرا و ١٠٠ سەرکۆماری تورکمانانیان بەدیل گرت. تەواوی چتمەک و چەک و جلیان لێ تالان کردن. کۆمەڵەی تورکمانانیان بڵاو کردەوە. وڵاغی سواری و بارەبەریان پێ نەهێشتن و هەموویان لێ گرتن.

هێندێک لەغەزی دیکە لەسەر بڵاوبووەکان وەخڕبوون و خۆیان خزاندەوە زۆزان. لە ساڵی ٤٣٣دا گوندی بازبدی حەسەنییەیان لە ڕۆژهەڵاتی جزیرە و بۆتانەوە تالان کرد و گوندانیان سووتاند.

میر سلێمانی کوڕی نەسرودەولە کە حاکمی خاکی جزیر و بۆتان و چیای زۆزان بوو، لەگەڵ مەنسووری ئەمیری غەز کەوتە سەروبەندی مامڵەتەوە کە بە ئاسوودەگی لە خاکی کوردستان دەرکەون.

ئەمیر مەنسوور قایل بوو بە مەرجی ئەم زستانە لەوێ دانیشن و لە بەهارێدا ڕوو بکەنە شام و بڕۆن.

کە مامڵەتی میر سلێمان لەگەڵ غەزیان ڕێک کەوت، میوانێکی زۆر گەورەی دامەزراندبوو. سەرۆک و ئومەرایانی غەز لەگەڵ سەرداری گەورەیان مەنسوور کە هەمووی هێنانە نێو ژوورەوە، میر سلێمان بە لەشکری خۆی چواردەوری گرتن و دەست و پێی هەمووانی گرێ دان و خستنیە نێو زیندانەوە. غەزەکانی دیکەش -کە لەناو کوردستاندا بوون- هەموویان بەرەو شام و مووسڵ هەڵاتن و میر سلێمان وەدوویان کەوت و کوژتارێکی لە ژمارە بەدەری لێ کردن و شیری تێ نان، هەتا لە هەموو خاکی خۆی دوورخستنەوە. لە پاشان ئومەراکانیشی لە سنووری خۆی وەدەرخستن و بەری دان، بەڵان گەلێکی تالان و ماڵی لێ گرتن.

کوردانی بشنۆیی لە خاکی خۆیاندا دیسان دەستیان بە کوژتنیان کردن و بۆ

سەر مووسڵیان لێ خوڕین و گەلێکیان ماڵ و چەک و ئەسپ و چوارپێیان لێ گرتن.

لە ساڵی ٤٣٦دا نەسرودەولە دۆشتێک ئەمری بە عیسکانی ئەمیری کوڕی حەمید کە حاکمی «عقرە» (ئاکرێ) بوو کرد کە بۆ سەر مووسڵ بخشێت و قەراوشی عەرەب لە مووسڵ دەرکات.

قەراوش کە تەماشای کرد ناتوانێ بەرامبەریی ئەمیر عیسکان بکا، بە پەنهانی چەند پیاوێکی چاپلووسی نارده کن ئەمیر حەسەنی مووشکی هەزبانی خێوی قەڵای هەولێر کە لەگەڵ ئەمیر عیسکان بەشەڕ وەرە، ئاکرێ و جزیرە و زاخۆت بۆ دەخەمە سەر هەولێر. بە دەسیسە و فیتنە بڵندی کرد هەتا هێزی حکوومەتی دۆشتێکی پێ بشکێنێ؛ چونکو زۆری ترس هەبوو، ئەو دوو ئەمیرە کوردانەی بەگژ یەکدا کردن.

لەودەمەدا مەلیک عەزیزی بوویە لە دەست مەلیک مالیچار و کوڕانی بوویە پەنای بۆ نەسرودەولەی دۆشتێک برد. بەوەش ئەمەندەی دیکە دەوڵەتی دۆشتێک قووەتی پەیدا کرد و پیاوی لەشکری زیادکرد و گەلێکیان کۆمەگی نارده کن ئەمیر عیسکان.

قەراوش کە ئەوەی زانی زیادتری کۆمەگی ئەمیر حەسەنی مووشکی کرد؛ بەڵان بەسەر قەراوش داهات و هەموو عەرەبێکی لێ دڵگیربوو و لە دەوروپشتی کشانەوە و لە هەموو لایێکەوە سەرکێشیان لێ کرد.

زەعیمودەولە برای قەراوش لەگەڵ برازای قوڕەیشی کوڕی بەدرانی کوڕی موقەلید لێیان بوو بەشەڕ و کوشتار و قورەیش سەرکەوت و زەعیمودەولە هەڵات و پەنای بۆ ئەمیر سلێمانی دۆشتێک برد.

سنەسرودەولە لە مێژبوو لە کەلێن دەگەڕا کە تۆڵەی خۆیان لە قەراوش بکەنەوە و زوو ئەمری بە ئەمیر سلێمانی کوڕی و ئەمیر عیسکانی ئاکرێ دا کە لەشکرێکی زۆر خڕکەنەوە و بچنە سەر مووسڵ گورج بە لەشکرێکی قورسەوە هەستا و چوونە سەر مووسڵ.

قەراوش بۆیان دەرکەوت، فرسەخێک لە دووری شار بەگژ یەکدا چوون. گەلێک لە عەرەبان بەکوژت چوون و قەراوش لە دەست ئەمیر سلێماندا دیل بوو و تەسلیم بەزەعیمودەولەیان کرد.

زەعیمودەوله کە تەماشای کرد دوژمنی –کە کوردن– قووەتیان پەیدا کردووە، ترسا کە مووسڵی لەدەست دەرکەوێت؛ بە گورجی مەملەکەتی داوە بە قەراوش و بەری دا و ناردیەوە مووسڵ.

کورد کە ئەوەیان زانی، ئەمیر سلێمان زۆری پێی دڵگیربوون، بەڵان تەواوی ئەسیرانیان لەگەڵ خۆیان برد و گەڕانەوە خاکی دۆشتێک و گەلێکیان ماڵ و چەک و تاڵان دەست کەوت.

لەپێشدا باس کرا کە مەلیک عەزیزی کوڕی بوویە پەنای بۆ نەسرودەوله برد، گەلێکیان ئیحترام گرت و سەرایێکی تایبەتیان بۆ چۆڵ کرد و هەموو خزمەتێکی لە دەوڵەتی کوردانەوە درایێ. مەلیک عەزیز پارچە یاقووتێکی زۆر گەورە و بە قیمەتی پێ بوو، نەسرودەوله بە١٠٠ هەزار دیناری لێ کڕیبوو؛ لەساڵی ٤٥١دا بە دیاری ناردیە کن سوڵتان توغرول بەگی سەلجووقی.

ئەو سوڵتانە جوابی لێ نارد: بە چ جۆرێکی دەتوانم سوپاسی بەجێ بێنم، ئەوەندە دەڵێم تا من لە بەغدا سوڵتان بم، هەر کۆمەگێکم لێ بخوازێت مەرجی لەگەڵ دەکەم کە کورتایەتی نەنوێنم».

نەسرود دەوله لەساڵی ٣٥٤ دا و لە مانگی زیلحەجەدا مرد.

سلێمان نەسرەتودەولەی کوڕی نەسرودەوله لە ساڵی ٤٥٣ تا ٤٧٥

کە شا ئەحمەد نەسرودەوله مرد، ئەمیر سلێمان لەسەر تەختی باوکی دانیشت و دابودەستووری باوکی گرت؛ بەڵان پایتەختی بردە میافارقین و دیاربەکری دا بە سەعیدی برای. زۆر بە چاکی حوکمدارییان دەکرد و بۆ لابردنی دوژمن دەکۆشا. لە ساڵی ٤٦٠دا سەعیدی کوڕی نەسرەتودەوله لە دیاربەکردا وەفات دەفەرمووێت. نەسرەتودەوله ئەویشی خستە ژێر حوکمی خۆیان و هەموو ئومووڕێکی ڕێک خست و لە ساڵی ٤٧٥دا کۆچی دوایی فەرموو. لە زەمانی ئەودا هیچ واقیعەیەک نەقەوماوە.

مەنسورودەولەی کوڕی نەسرودەوله لە ساڵی ٤٦٥ تا ٤٧٨

کە سەعیدی کوڕی نەسرودەوله مرد، بە ئەمری سلێمان نەسرەتودەوله لەسەر دیاربەکر دانیشت. کە نەسرەتودەوله مرد میراتی هەردوو برایانی گرت و سکەی

به ناوی خۆی لێ دا و خوتبەی بە ناوی خەلیفەی فاتیمییەی میسر خوێندەوە. ئەو خەبەرە کە بە خەلیفەی بەغدا گەیشت، زۆر پێی عاجز بوو.

لە ساڵی ٤٧٧هـ دا خەلیفەی عەباسی ئەمری بەفەخرودەولەی نەسر کوڕی جەهد تەعلەبی کە وەزیری خەلیفە بوو لەمێژبوو لە کوڕانی دۆشتێک دڵگیربببوو، لەبەر دەستدرێژی و لینگدانیان بۆ سەر تەعلەبی ئەمیری مووسڵ، ئەویش لەو بنەماڵەیە بوو. هەمان کە خەلیفە ئەمری پێدا لەشکرێکی قورس هەڵگرێ و بچێتە سەر دەوڵەتی دۆشتێک لە دیاربەکر و جزیرەدا و بیگرێت.

مەنسوور دۆشتێک ئەوەی بیست، داوای کۆمەگی لە هێندێک دراوسێ و ئومەرایانی دەوروپشتی سنووری کرد.

شەرەفودەولەی عوقەیلی خێوی مووسڵ بۆ کۆمەگی ئامادە بوو؛ بە لەشکرێکی گەورەوە لەپێش کوڕی جوهیر ڕاوەستان، لە پاش کوشتار و شەڕکردن مەنسورودەولەی دۆشتێک لە دەست کوڕی جوهیر هەڵات و دەوڵەتی دۆشتێک کەوتە دەست کوڕی جوهیر. لە ساڵی ٤٧٨ی زیلحیجەدا مەنسورودەولە هەڵات و چووە جزیرە. کە لە دەست کوڕی جەهیر دەرباز بوو، لە هێندێک قەڵایان و جێگایاندا خۆی قایم کرد و هێندێک قووەتی گرد کردەوە و چەند قەڵایێکی لە جزیرە و بۆتان و هەکاریدا لە دەستدا ما.

لە ساڵی ٤٨٩دا هێندێک لەشکری خێوی مووسڵ بە قورسی لە قەڵای جزیرەدا دەوریان دا، لە پاش دەورەدانی دیواریان کون کرد و چوونە ژوورەوە. مەنسووردەولە کەوتە دەست تورکمان برا پگرمشی سەلجووقی. لە ساڵی ٤٨٩دا و لە مانگی موحەڕەمدا لە ماڵە جوولەکەیەک گرتیان و لە بەندیان کرد.

٢٨ مانگ بەلێدان شەهیدیان کرد و چوار کوڕی لە پاش بەجێ ما. بەڵان دەوڵەتیان ئینقرازی کرد و دوایی هات. ١٣٣ ساڵ بەحوکمدارییان ڕابوارد و سکە و خوتبە بە ناوی خۆیان بوو.

(بەیاریی خوا بەندی یێکەم تەواو بوو)

بەندی دووەم

دەوڵەتی هەزبانی لە ئاوربایەگاندا

لە ساڵی ٣١٠ – ٥١١ هـ

کە ئاوربایەگان کەوتە ژێردەستی عەباسییەکانەوە، عایلەی فەڕوخشا لە حوکمداری دەستیان کورت بوو، کەوتنە ژێر ئەمری عەباسییانەوە. ئیبراهیمی کوڕی محەمەدی کوڕی بێژەنی کوڕی ڕۆستەمی کوڕی فەزلوون، تا زەمانی مەهدی کەوتە سەروکاری حکوومەت و ڕەشیدی کوڕی کردە والیی ئاوربایەگان.

لە ساڵی ١٦٤دا ڕەشید ئیبراهیمی کردە نەدیم، لە حوکمداری عەزل کرد. کە ڕەشید بوو بە خەلیفە، ئیبراهیمی لەگەڵ خۆی بردە بەغدا و کردیە هەمەکارەی خۆی. لە پاش دوو ساڵان خستیە وەزارەتەوە. لەوێشدا زۆر بڵند بوو، هەموو ئومووریکی هاروونە ڕەشیدی خستە ژێر پەنجەوە.

کە ڕەشید مرد، ئیبراهیم لە بەغداوە بۆ ئاوربایەگان هەڵات و لە قەڵای (چران) لە کۆنە «لاگیان» (لاجان)دا خۆی گرتەوە و کچێکی ئەمیری موتاوی هێنا و لەو کچە کوڕێکی بوو ناوی لێ نا (دەیسەم) ئەو کوڕە بەتەربییەتێکی شازادانە بە خێوکرا، بە هەموو جۆرە ئاداب و حوکمدارێک مەشقی پێ دەکرا. لە ساڵی ٢٨٨ھ دا یووسف ساج لە شارەزوورەوە بەر بە ئاوربایەگان هجوومی کرد.

دەیسەم لەنێو هەموو کوردستاندا ناوی کردبوو؛ هەموو کەسێک بۆ تەدبیر دەهاتنە کنی و ئومەرا و حوکمدارانی نزیکی مەشوەرتیان پێ دەکرد. یووسف ساج موحتاج بوو لەگەڵ دەیسەم ڕێک کەوێت. پیاوی ناردە کنی و لەگەڵ خۆی ڕێک خست.

ئەو ساڵەشی گەلێ بە بەڵا و ناخۆشی بوو. چاو قووڵکە و مردن ئەوەندە بوو، لاشەی پیاوان سەگ نەیدەخوارد.

دەیسەم بە گەلێک شرووتان جوابی داوە. یووسف بەزۆری کرد و مومکین نەبوو بەبێ دەیسەم ڕوو لەو جێگایانە بکا. لە ساڵی ٢٩٦دا لەگەڵ دەیسەم لە موباحەسەدا بوو، هەتا لەسەر ئەوە کە هەموو ئومووری لەشکریی لە دەست دەیسەمدا بێ، ڕێک کەوتن و بە کۆمەڵە ڕوویان کردە ئاوربایەگان.

دەیسەم لەگەڵ کوردانی موخابەرە کرد هەر لە لایەگیانەوە تاکو دەریای قەزوێن تەواوی کوردستانی ئاوربایەگان لەگەڵ دەیسەم ڕێک کەوتن. دەیسەم بێ ئەزیەت ئاوربایەگانی خستە ژێر حوکمەوە تا ساڵی ٣٠٥ھ لەگەڵ یووسف بە یێکەتی حوکمداری ئاوربایەگان بوون و لەو مودەتەدا تەواوی ئەهالی کردە تەرەفداری خۆی. هەرچییەکی بوو هەر دەیسەم بوو.

لە ساڵی ٣٠٤دا یووسف لە دەست کەوت و کەس نەدەچووە کنی. لە خەلافەتی موقتەدیردا (موونیس) ناوێکی نۆکەری یووسف ساج دەسیسەیەکی دامەزراند، بە تەشویقی موقتەدیری خەلیفەی بەغدا ڕۆحی هەموو ئەهالی ئاوربایەگانی بۆ لای خۆی کێشابوو.

کوردستانی ئاوربایەگان ڕووی لە پشێوی کرد و جووڵانەوە. لە ساڵی ٣٠٥دا (سبک)ی پیاوی یووسف ساج زۆری لە موونیس کرد ئەو جێگایەی خستە دەست خۆی. کوردستان ئەوەندەی دیکە ڕووی لە تێکچوون کرد؛ تا ساڵی ٣١٠ھ کوردستان وەکو گێژەلووکەی لێ هات. هەر لەو ساڵەدا دەیسەم فیکری خۆی خڕکردەوە و بەهێزی خۆی تەکانی دا گۆی هونەری لە هەمووان ڕفاند و بە گورجی ئەوانی هەموو دەربەدەر کردن و خۆی خستە مەیدانەوە؛ سەری هەموو سەرڕەقانی نەرم کرد و دەستی هەموو دەستدرێژانی بڕی.

ئیستیقلالی کوردستانی ئاوربایەگان

دەیسەم ئاڵای یێکەتای لە کوردستاندا بەرزکرد. یووسف لەنێو گیانیدا دەژیا. هەموو ئوموور هەر ئەو بوو. یووسف لە خۆی گەیشتبوو، بەجارێکی دەستی لە هەموو ئومووریکی بەردا؛ هەرچۆنێکی دەیسەم ڕازی بوایە، یووسف دەمی نەدەکردەوە. دەیسەم گۆشە و قولینچێکێکی کوردستان نەما نەیگرێت و لەشکری بە قووەت و پیاوانی دلاوەری لەسەر دانەنێت. دونیای ئەمین کردەوە و هەموو ئەهالیی هێناوە ژێر حوکمی خۆیەوە. لە ساڵی ٣١٦ھدا یووسف مرد. دەیسەم بێ

حوسێن حوزنی (٢٥)

ڕەقیب و بەرامبەری بێ هاواڵ ماوە. دەستی بە تەشکیلاتی لەشکر و مەئموران کرد، هەر کەسێکی لە خۆی نزیک و لەسەر مەزهەب و میللەتی خۆی بوو دای دەنا. بەجارێک بەغدای نەناسی و بە تەنها ئاڵای کوردستانی بڵند کرد. ئەردەوێڵ (ئاردوبیل)ی کردە پایتەخت و دەستی کرد بەڕێکوپێکیی لەشکر و مەملکەتداری و ڕەعیەتپەروەری. دەستی عەدالەتی کردەوە و دەرگای زوڵم و تەعەدای داخست. هەرکەسێکی بۆنی زوڵمی لێ بهاتبایە بە جەزای خۆی دەگەیاند. هەر چوار کەناری ئەردەوێڵی کردە قەڵا و دیوار و خەندەقێکی قووڵی لە دەرەوەی دیوارەکەی کۆڵی و پڕی کرد لە ئاو. هەر چتێکی کە بۆ لەشکر لازم بوو، ڕێکی خست. هەموو سەردار و سوپەهدار و مەرزەبانانی لە کوردان دانا؛ چونکو لەپێشدا هێندێک لە بێگانان تێکەڵ بە لەشکری بووبوو، هەمووی دەرکردن بێجگە لە هێندێک دەیلەمیی نەهێشتەوە. لە هەر جێگایێکی کە کەمێک ترسدار بوو قەڵای لێ دروست کرد و گەورەیەکی بە لەشکرەوە نارده سەری. بۆ تەماشاکردن و ڕێکخستنی شار و قەڵا و ڕەعیەت و لەشکری بەمودەتێکی کەم بە نەفەسی خۆی هەموو ئاوربایەگان گەڕا و ناوی خۆی نا (شا). لەو سەفەرەدا نۆکەرێکی خۆی کە بە (وشمگیری کوڕی زیاد) مەشوور بوو، بەدزییەوە زۆر کەسی خستە دەست کە لە هەقی دەیسەم شادا پیسییەتی بکەن و فەسادێکی بەرپا کەن، بە بەهانەی ئەمەوە کە دەیسەم شا ئەشعەری مەزهەب و وشمگیر و ئەوانەی کە لەگەڵی ڕێک کەوتن خاریجی مەزهەب بوون؛ تەعەسوبی ئاینی و فیتنەی مەزهەبییان خستە پێشەوە.

دەیسەم شا بە زوویی گەڕاوە و ئەو ئاورەی کوژاندەوە و وشمگیر لە دەیسەم شا ڕزگار بوو و چووە ڕاجیس و گەلێکی زەویوزاری خستە دەست و تەپڵی حوکمداریی خۆی لە ڕاجیس لێ دا.

ئەو بزووتنەوەی وشمگیر بوو بە ئاگادارییێکی چاک بۆ دەیسەم شا.

لەوەش گەیشت کە مەیدان نەدات بەو جۆرە کەسانە، حاکم و قازی و سەرهەنگ مەرزەبانی لە هاوفیکرانی خۆی دانانە سەرکار و بە داد و ڕەعیەتپەروەری دەستی بە حوکمداری کرد.

لە ساڵی ٣٢٦هـ دا (سبکرە)ی بێژراوی پیاوی یووسف ساج دووبارە هەوای شۆڕشی کەوتە مێشکیەوە و ناوی خاریجی (باتینی) کردە ئاڵەت، گەلێکی کورد

لەسەر گردبوونەوە و تەماعێکی زۆری لە ڕێگای دینەوە خستنە پێش. بە دزییەوە قووەتێکی زۆری پەیدا کرد؛ تا فرسەتی دەست کەوت، لەگەڵ ئەو هێزە پەلاماری بۆ گەلێک قەلاّ و جێگایانی دەیسەم شا برد. لەشکری ئەو جێگایانەشی لەگەڵ کەوت. بەبێ ئەزیەت زۆر جێگایانی گرت.

دەیسەم شا کە بۆ مامڵەت کۆشا فایدەی نەبەخشی، چونکو حەزی نەدەکرد کورد لەگەڵ کورد بەشەڕ بدا. ئەوجارە کە بە ناچاری لەشکرێکی زۆری خڕکردەوە کە بچێتە پێش (سبکرەی). لەناکاو لەشکری سبکرەی دەورەی ئەردەوێڵی دا دەیسەم شا پیادەی لە دەروازەی ڕۆژهەلاّتەوە بۆ دەرخست و پشتی سبکرەی گرت. لە پاش کوژتار و خوێن ڕشتنێکی زۆر، سبکرەی هەلاّت و ڕووی کردە موکران (موقران – موکریان) و پەنای بردە بەر ئەمیری دەواله (میاندواو). ئەویش پەنای دا و لەشکرێکی تەواوی بۆ گرد کردەوە و پێکەوە چوونەسەر دەیسەم شا. لە پاش گەلێک کوژتار دەیسەم توانای ڕاوەستانی نەما؛ چونکو تەواوی کوردەواری کەوتنە لای دوژمنییەوە، بە ناچاری هەلاّت و چوو بۆ ڕاجیس (تاران) و پەنای بردەبەر وشمگیر کە لە پێشدا باس کرا کە حوکمداری ڕاجیس بوو. ئەویش پەنای دا و گەلێکی دڵخۆشی داوە. بۆ کۆمەگی بە شەرتێک لێی قبووڵ کرد کە لەژێر فەرمانی وشمگیردا بکرێت، دەیسەم شا لەبەر ژیانی هاتووی لی قبووڵ کرد و لەگەڵ وشمگیر شەرتنامەیان مۆرکرد، کە هەر ساڵەی ١٠ هەزار دینار بداتە ڕاجیس و ئەویش لە هەموو وەختێکیدا لەشکری بداتێ و کۆمەگی بکا. لەسەر ئەوە لەشکرێکی زۆری دا بە دەیسەم شا.

سبکرەی کە بیستی دەیسەم بە قووەتەوە گەڕاوە و شەرتنامەی لەگەڵ وشمگیر مۆر کردەوە، بێجگە لە هەلاّتن چارەیێکی نەما؛ ڕووی خۆی کردە (وان و ئەرگیش) و لەو چیایانەدا هێندێک ئەرمەنی عاسی بووبوون، دەستیان کرد بە ڕاوڕووتی ئەرمەنییان و لەگەڵ دەست و پێوەندی خۆی ڕوویان کردە زۆزان. دەستەی ئەرمەنییان لێیان وەخۆ کەوتن و دەستیان کرد بە کوژتاریان. لە پاش گەلێک یەکترکوژتن گەلێک پیاوانی سبکرەی و هاواڵانی مردن و چەند نۆکەرێکی پەرێشانی لە دەستدا ما و لە ڕەزالەتێکی زۆر پیس خۆی گەیاندە کن قەلاّی ترم (تەرگەوەڕ). کە (سان)ی کوڕی سبکرەی لە تەرەف دەیسەم شاوە حاکمی ئەوێ بوو. ئەویش خاوەندیی لێ کرد و لەگەڵ قووەتێکی زۆر چوونە سەر قەلاّی ترم.

مـيللـەتی کـوردان کـە زانیــیـان دەیســەم شـا گـەڕاوە ســەرتەخت، لـە سـبکرەی وەخرِبوون؛ لینگیان دانێ و شکاندیانن.

سان و سبکرەی خۆیان لە پێش ڕانەگرتن و هەر بەکوژتار هەڵیان برِین، هەتا لە خـاکی ئاوربایەگـانیــان بەر بە عـیـراق ئاواکـردن. سـان پەنای بۆ نـاسـرودەولەی حـەمدانیی مـووسڵ برد و هـێندێک پیـاوانیـشی چوونە بەغدا و پـەنایان بۆ خـەلیـفـە برد.

ناسرودەولەی حوسـێنی کوڕی سـەعیدی ئامۆزای لەشکرێکی زۆری دایـە سام و سبکرەی و بە قـووەتێکی زۆرەوە چوونە سـەر دەیسـەم شـا. کە لە مـەیدانی شـەڕدا لێکیـان دا نـەیانتـوانی لەبەردەم دەیســەم شـا ڕاوەسـتن و بە شکاوی و پەرێشـانی گەڕانەوە مووسڵ. دەیسەم شا لەسەر پەیمانی وشمگیر پابەندە ماوە و حوکمداریی هەمـوو ئاوربایـەگـانی لە دەسـتـدا بوو، لەشکر و قـووەت و گەورەیـی ڕۆژ بەڕۆژ لە زیادی بوو.

یەکـێک لە وزەرایانی دەیسـەم شـا کـە ناوی (عـەلی کـوڕی جـەعـفـەر) بوو، لە دەیسەم شا دڵگیربوو، هەڵات و چووە قەڵای ترم و پەنای بردە بەر محەمەدی کوڕی موسـافیر کە یەکێک بوو لە ئومەرایانی دەیسەم شـا و لە بنەماڵەی میـرانی کوردان بوو. لە تەرەف دەیســەم شـاوە ئەمـیـری حکوومـەتی کوردان و ئەرمـەنیـیـان بوو لەو خاکیدا و لەو دەمیدا.

(هۆزان) و (مـەرزەبان) کە هەردووکیـان کوڕی مـحەمـەد بوون لە باوکیان عـاسی بوون و تەواوی خـاک و سەڵتەنەت و ئەمارەتیـان خسـتە دەست و باوکیان لە قـەڵای ترمـدا لـە بەندی کرد. ئەو دوو برایە لە هەمـوو لایێکەوە دەسـتیـان بە سـەرکـێشی کردبوو. هەرچێکو عەلی کوڕی جەعفەر بوو پەنای بردە بەر مـەرزەبان و دەستی بە فـەسـادی و تەشـویشـات کـرد و مـەرزەبانی خـسـتـە سـەر هـەوەسی سـەڵتـەنەتی ئاوربایەگان و بە هەزار فێڵان تێی گەیاند.

سەرکێشیی مەرزەبان لە دەیسەم شا

مـەرزەبان چونـکو جاهیل بوو بە غـرووری جـحـێڵی تەفرەی خـوارد و بە قسـەی عەلی کەوتە سـەمـا و دەستی بە قووەت وەخرِکردن کرد. عـەلی تەشکیلاتی بۆ کرد و وەزارەت و ئیدارەی بۆ تەرتیب دا.

هۆی دووری عەلی لە دەیسەم شا و ئیتفاقی لەگەڵ مەرزەبان ئەمە بوو کە دەیسەم شا لەسەر قەولی ئەشعەری بوو، عەلی و مەرزەبان موخالیف بوون؛ عەلی باطنی (باتینی) مەزەب و مەرزەبان شیعە بوون. لەسەر دەیسەم ڕێک کەوتن و دەستیان بە بەیانات و ئینزار و تەشویقی خەڵق کرد و ئومەرا و گەورەی لەشکری دەیسەمیان بە لوتف و تەمەع جەلب و بە ئەفسانە و درۆ هەڵیان خەڵەتاندن و دەستیان بەخۆ وەخڕکردن کرد و زۆر کەسیان لە سەرۆک و گەورە و سەردارانی دەیسەمییان هێنا دەست. دەقیقەیەک لە فەسادی و ڕێکخستنی نیفاق غافڵ نەبوون و قاقەز و چەپەریان لەسەر یەک و بە دزییەوە دەنارده نێوەڕاستی کوردستان. دایمە لە جاسووس و پیاوناردنیان کۆتاهییان نەدەکرد، تا فەسادێکی تەواویان خستە ناو لەشکری دەیسەمەوە. کە هەموولایەکیان پڕ کرد لە تەشویقاتی فەسادی و ئەمنیەتیان لە لەشکر و سوپا و ئومەرایان حاسڵ کرد. بانگی شەڕ و کوژتاریان لێ دا.

مەرزەبان بە نەفسی خۆی چووە نێو کوردستانەوە و دەستی بە تەشویقات کرد و خەڵقی مایل بە خۆی دەکرد. کوڕێک بوو چاپلووس و عەیار و خۆشڕوو، زوو ئینسانی ئیقناع دەکرد. دەری کوردستانی نەهێشت نەگەڕێ.

دەیسەم کە تەماشای کرد کەسێکی لە پشتەوە نەما و هەموو کەوتنە لای مەرزەبانەوە و زانی بێ فایدە خوێن دەڕژێ، هەردووک تەرەف کوردن و کوردان دەکوژرێن، بە ناچاری هەستا لەگەڵ وەزیرەکانی و کەسانێکی لەگەڵ چوون، ڕوویان کردە ئەرمەنستان و پەنایان بۆ (سەجاجیق)ی کوڕی (دێرانی) برد. ئەویش پێشوازیی کردن و پیاوەتییەکی تەواوی کرد و زۆر خزمەتی کردن. مەرزەبان کە زانی دەیسەم شا هەڵاتووە، دەستی بەسەر هەموو کوردستانی ئاوربایەگانێدا گرت و دەستی بە تەشکیلات و زۆری و جەور کرد.

کوردەواری لە کارێکی کە کردبوویان، زۆر پەشێمان بوونەوە. ئیختلافاتی مەزهەب پەیدا بوو. هەرچێکو مەرزەبان بە نەفسی خۆی بووە خاریجی و ئەوانیش ئەشعەری بوون.

تەفرەقە دەستی پێ کرا، زۆری پێ نەچوو عەلی کوڕی جەعفەریش ئەو حاڵەتەی پێ چاک نەبوو. تەماشای کرد نە ئیدارە و نە قەواعید و نە زاکوون و نە ریعایەت و

نە گەورەیی و چکۆلەیی نییە. زانی بێ فایدەیە و لەم مولّکە زایع دەبێت. لە ژێرەوە دەستوبردێکی کرد و چەند کەسێکی لە وەزیران و گەورە و ئومەرایانی هەڵگرت و بەری خۆی داوە لای دەیسەم شا و پشتی لە مەرزەبان کرد. تەواوی ماڵ و منداڵ و کەسوکاریان هەڵگرت؛ ئەوەندەی لەشکر و نەفەری دەیلەمی بوو کوژتیان و ئەوی مانەوە ئیتاعەی دەیسەم شایان پێ کردن.

دەیسەم شا کە ئەو خەبەرەی بیست، لە هەموو لایێکەوە گەورە و پیاوانی خڕکردەوە و هجوومی کردە سەر ئاوربایەگان. بەبێ دەسایس و تەشویقات ئەوانەی کە لای مەرزەبان بوون هەڵاتن و خۆیان خستە لای دەیسەم شا.

عەلی کوڕی جەعفەر وەزیری، ئاشتیی هێنا پێش و تەورێزی تەسلیم کرد. لە تەورێزەوە بەرەو (ئاردوبیل) چوون.

عەلی هەڵات و چووە لای مەرزەبان و دەستی بە تەدارەکی جەنگی کرد. تا ئەو لەگەڵ مەرزەبان خەریکی ئەمە بوون، دەیسەم شا کەوتەوە ئەردەوێڵ.

ساڵێکی نەکێشا مەرزەبان و عەلی دەورەی ئەردەوێڵیان دا. دەیسەم شا کەوتەوە دەغدەغە، بە ناچاری ماڵ و منداڵی خۆی هەڵگرت و چوو لە ترم دانیشت و دەستی لە حوکمداری هەڵگرت. مودەتی حوکمداریی ئەو ٢١ ساڵ بوو.

دەوڵەتی موسافیر لە ساڵی ٣٣١ تا ٥١٠ ه

دەوڵەتی موسافیر لە ئاوربایەگاندا قەراری گرت؛ حکوومەتێکی کوردیان تەشکیل کرد. بابوباپیریان وەکو محەمەد وەکو موسافیر لەنێو کورداندا لە ماڵە میرانی کوردەواری کە لە نێوانی ئەردەوێڵ و ئەستەرە بوون، بە چەند پشتێک لەگەڵ بنەماڵەی دەیسەم شا دەگەیشتنە یەک کە ئەمڕۆکە بە (تاڵشی) مەشهوورن.

دەوڵەتی موسافیر بەنێوی باپیری مەرزەبان دەکرێت.

مەرزەبانی یێکەم پادشای دەوڵەتی موسافیر لە ساڵی ٣٣١ – ٣٤٦ه.

مەرزەبان کوڕی محەمەدی کوڕی موسافیر لە قەڵای ترم لە ساڵی ٣١٤دا لە دایک بووە. لە ساڵی ٣٣١ دا لەسەرتەخت دانیشت.

لە ساڵی ٣٣٢ دا تایفەیێک لە عرووسی قافقاز (قاوقاز)ەوە هجوومیان کردە سەر ئاوربایەگان و شاری (هەرزع)یان گرت و زۆر کەسیان کوژت و قەتڵ وعامیان

کردن و هیچیان نەهێشتن، ژن و منداڵ و پیاویان کوشتن و هەموو دوکان و ماڵیان خاپوور کردن.

مەرزەبان لەشکرێکی زۆر و زەوەندی لێ دەنگدان و چوونە سەریان. لە پاش کوشتارێکی زۆر دەریان کردن و شاریان لێ خاوێن کردنەوە، بەڵام عرووسان زۆریان زەرەر لە کوردان دا. خوداش زوو یارمەتی مەرزەبانی دا و موەفەق بوو.

کە حادیسەی عرووس تەواو بوو، هێندێک ئەحواڵی کوردستان کەوتە قەلقەلەوە. مەرزەبان لە حەرەکەی دەیسەم شا ترسا و قاقەزی لە سەجاجیقی ئەرمەنییەوە نووسی بۆ تەسلیمکردنی دەیسەم شا کە نەوەکو دیسان لەو کێشەکێشەدا تەماعی سەڵتەنەت بکاتەوە. سەجاجیق بۆ ڕاگرتنی جێگای، پادشایەکی وا کە بە میوانی لە پەنایدا دانیشتبوو گرتی و بە دەستبەستراوی تەسلیمی دوژمنی کرد.

لە ساڵی ٣٣٣دا مەرزەبان دەیسەم شای لە بەندێ کرد و لە کەمالی ئیستراحەدا دەستی بەسەر کێشا. مەرزەبان بە تەواوی و بێ کیشەکێش حوکمداریی کرد تا ساڵی ٣٤٦ مودەتی حوکمداری ئەو ساڵ بوو. لە دواییی زستانێدا کۆچی دوایی کرد و سێ کوڕی لە پاش بەجێ ما: جەستان، ئیبراهیم، ناسر.

دەوڵەتی هەزبانی - حوکمداری هەسوودان

هەسوودان کوڕی محەمەدی کوڕی موسافیر لە زەمانێ کە مەرزەبان بوو بە پادشای هەمەدانێ و برای کردە وەلیعەهدی خۆی، لە ساڵی ناوبراودا جەستانی کوڕی مەرزەبانی کردە وەلیعەهدی هەسوودان؛ بەڵام بە دزییەوە وەسیەتی کرد لەلای وەزیران و وکەلایان و تەنبیهی کردن کە من مردم جەستانی کوڕم پادشایە و وەلیعەهدی ئەو ئیبراهیم و ناسر بن؛ لە پاش ئەوان هەسوودان بکەنە پادشا.

مەرزەبان کە لە ساڵی ٣٤٦دا مرد، وەزیرەکانی لەسەر وەسیەتی مەرزەبان جەستانیان کردە پادشا.

جەستان دەستی بە تەرتیبات و ئیدارەکرد و ئەردەوێڵی کردە پایتەخت.

هەسوودان فیراری کرد و چووە مەراغە و ئیعلانی حکوومەتێکی کوردیی موستەقیللی کرد. هەسوودان بۆ خۆی بوو بە پادشایێکی موستەقیل لە مەراغە.

جەستان کە ئیستیلای حکوومەتی ئەردەوێڵی کرد، لە ساڵی ٣٤٦دا دەیسەم

شـای دەرخـست و کوژتی کـە نەوەکو تەمـاع لە حـوکمـداری بکا. بـەڵان بە کـوژتنی دەیسـەم شـا ئاسـوودە دانەنیشت؛ کـوڕێک بوو مـایل بە کـەیف و زەوق و ئاگـای لە ئومـووری حـوکمداری نەمـا. بە تەواوی بـە زەوق و ئاهـەنگی ڕادەبوارد. ئەو حـاڵە تا سـاڵی ٣٤٩ دەوام دەکا. لە سـاڵی ناوبراودا پیـاوێک لە ئەولادی مـوکتـەفـی بیللای عەباسـی پەیدا بـوو، دەسـتی کرد بە ئیـدیعایان و تەشویقـاتی دینی و ڕەزای خودا و پێغـەمبەر و ئیجـرای شـەریعەت و ئیزهـاری حـەق و عەدالەت و فەرمایشـاتی خودا و پێغەمبەرانی کردە ئالەت و پەردەی تەزویری گرتەوە.

دەرکەوتنی فیتنەی خەلافەت و ئاوری فەسادی

ئەو پیـاوە هـەروەکو ئەجدادی، پەردەی داو و حـیلەی گرتـەوە. بانگی خودا گـەورەیی و پێغـەمبـەر بە حـەقی بە گوێی کوردانی سادە و دڵی مـسکێنی بێ بیردا دا و نیدای حـەق و شـەریعەت پەرسـتیی کردە زنجیرێکی درۆ و دەلەسـە. حەڵقە حەڵقە بەنێوی ئیسـلامییەت و دیانـەت دانا و دانەی تەسبیح و داوی بەرماڵی بۆ گرتنی بێ هـۆش و هـەژاران داناوە و دەسـتی بە هـەڵخـەڵەتاندن کـرد. دڵی خـەڵقی بەناوی خـەلافـەت و دیانەت جـەلب کرد، خـستیـە گوێیـانەوە کـە خودا منی بۆ هـیدایەتی ئێوە ناردووە و غـەیری من خودا پیـاوی چاکی خـەڵق نەکردووە. ئەولادی پێغـەمبەرم و جـەددم منی کردە وەکیل. خـولاسـە ڕێگای فێڵ و ئەفسـوونێکی کە بە دەرس لە مـامـۆسـتـایان وەرگرتبـوو، بۆ غەش و ئیـخداعناسـی، بە شـەرتی زیادی لە وانیشـی بەکار برد؛ تا گـەلێک پیـاوانی ئیـخداع کـردن و بە مـوسـتـەجـیر بیـللا خـۆی مـەشـهـوور کـرد و جەمعیەتێکی زۆری خستە ژێر داوی مەکر و حیلەوە.

«نەعـیم» ئەمـیـری مـوقـران لە کـێـو و ئەرازیی مـابەینی ورمـێ و وانـی دایە؛ ئەو زاتەش بە دەسـایسـی وی هـەڵخەڵەتا و شـەرت و شرووتیان لەسـەر تەعەهوداتی ئاتی کرد و ئیـتـفـاقـیـان کرد کـە من کـۆمـەگیت دەکـەم و لـەشکرت بۆ وەخـڕ دەکـەمـەوە ئاوربایەگـان بگرین بە موڵکی بـۆ من بمێنێتـەوە، منیش کۆمـەگیت دەکەم بچۆ سـەر بەغدا و ببە بە خـەلیفە؛ کە بوویە خـەلیفە، ئاوربایەگان بۆ من بێت. موستەجیر بەوە ڕازی بوو.

نەعیم لە هـەموو لایێکەوە لەشکری بۆ دەنگ دا و ئەسپـابی شـەڕیان ئامادە کرد و ڕوویان لە ئاوربایـەگـان کرد و لە کێـوانی مـوقران بەربە ورمێ و خـۆی و سـەلماس

هاتنە خوارێ. لەولاشەوە جەستانی کوڕی مەرزەبان و ئیبراهیمی برای بە لەشکرێکی زۆرەوە بۆیان هاتن و بەرامبەریی لەشکری نەعیمیان کرد لە دەشتی سەلماسیدا لێکیان دا. لە پاش شەڕ و کوژتارێکی زۆر نەعیم بێ هێز بوو، هەڵات و بە پەرێشانی بەری خۆی دا کێوان.

هەسوودان ئەو حاڵەتەی بە فرسەت زانی و خۆی ئامادە کرد و غاری دا سەر برازاکانی ئیبراهیم و گرتنی.

ناسر خۆی خستە موقران و دڵخۆشیی بۆ موستەقبەل و پێشوویان، خەڵقی خستە ژێر چەک و سیلاحەوە. لەشکرێکی چاکی خڕ کردەوە و هاتە سەر ئەردەوێڵ. لەشکری ناسر لە وەختی موحاسەرەدا داوای دراویان کرد. بە زمان و حیلە ڕای گرتن تا لەگەڵ جەستانی برای بوونە یەک و بە یێکدەستی چوونە بەرامبەری مامیان. زۆر کەس کوژران و تالان کران و جێگایان وێران و کاول بوون و لە هەردووک لایان زەرەر کەوت و دیسان نەیانتوانی بەرامبەریی مامیان بکەن. تالیب بەسوڵح بوون و کەوتنە ژێر ئیتاعەی هەسوودانەوە. مامیان قبوڵی کردن و تەواوی زەوی و سەڵتەنەت و گەنجینە و لەشکرەکەیانی خستنەژێر حوکمی خۆیەوە و ئەوانیشی هەر یەکەی خستە سەر وەزیفەیەک تا بە تەواوی ئەمینی کردن. لە دوایێ هێنانیە ژێر چنگی خۆیانەوە و بە دایکەوە لە بەندی کردن و هەموو ئاوربایەگانی خستەژێر دەستیەوە و ئیسماعیلی کوڕی خۆی کردە وەلیعەهدی خۆی و ئەغڵەب قەڵا و جێگایانی مەحکەمی دایێ.

ئیبراهیمی کوڕی مەرزەبان بۆ ڕزگاریی براکانی چووە مەراغە و لەشکری کێشا. هەسوودان کە بیستی، جەستان و ناسر و دایکیانی کوژت. بەلەز ئەمری دا بە (جەستانی کوڕی سەر مەزن) بۆ لەشکر و سوپا خڕکردنەوە و بۆ کوژتاری ئیبراهیم موهەییا بوو. لەشکری بۆ تەواو بوو، چووە سەر ئیبراهیم لە مەراغەدا.

ئیبراهیم کە وای زانی هەڵات و چووە ئەرمەنستان. لە ساڵی ٣٤٩دا کوڕی سەرمەزن، مەراغەی گرت و ئیستردادی کرد و چووە سەر ئەرمەنستان تێکوپێکی دا و تەختوتاراجی لێ وێران کردن. ئەو حکوومەتەی لەنێوانی لابرد، ئەو زەوی و شارانەی هەموو خستە سەر مەراغە و بە مەراغەی گرێ دان.

لەو چاخ و وەختەدا خەبەری مردنی ئیسماعیلی وەلیعەهدی هەسوودان هات و

بەگوێی ئیبراهیم گەیشت، دەستی کرد بەقووەت وەخڕکردن و لینگی دا سەر ئەردەوێڵ و گرتی.

هەسوودان هەڵات و رووی لە دەیلەم کرد. ئیبراهیم تا حدوودی وەدوو کەت و تەواوی ئەملاکی مامی زەوت کرد و تالان و ماڵێکی زۆری دەست کەوت و گەڕاوە قەڵای ترم.

(قاسمی کوڕی مەنسەلی) بە سوپەهداری لە تەرەف هەسوودانەوە هاتە سەر ئەردەوێڵ و دیسان گەڕاندیانەوە. قاسم لەشکری زۆر بوو، چووە سەر ئیبراهیم و کوژتارێکی زۆریان کرد. ئیبراهیم نەیتوانی بەرامبەریی بکات و هەڵات و چووە ڕەی (تاران) پەنای بۆ ڕوکنودەولەی بوویە برد. ڕوکنودەولەی بوویە قبووڵی کرد و ئوستاز ئەبولفەزلی کوڕی عەمیدی لەگەڵ نارد و بە کۆمەگی سوپا و قشوونی دایێ و بە جەبەخانەوە هاتن تا هەموو ئاوربایەگانی گرت و هەموویان کەوتنە ژێردەستی ئیبراهیمی کوڕی مەرزەبان.

حوکمداریی ئیبراهیمی کوڕی مەرزەبان

ئیبراهیم بە کۆمەکی ڕوکنودەولە تەواوی ئاوربایەگانی خستە ژێر حوکمەوە. جەستانی کوڕی سەرمەزنیش ئیتاعەتی کرد و کوردستانی ئاوربایەگان بە جارێک سەریان بۆ دانەواند و بە پادشای خۆیان قبووڵ کرد.

کوڕی عەمید قاقەزی بۆ ڕوکنودەولە نووسی کە هەموو ئاوربایەگانمان کردە یەک وجوود و بۆ من ڕیعایەتێکی چاک دەکەن. ئەمر دەکەی ئاوربایەگان بۆ من بێت و سکە و خوتبە بەنێوی تۆ بێت و لە ژێر ئیدارەی ئێوەدا حکوومەت بە ئەمارەت بخەمە ژێر حوکمی خۆمەوە ئەمن ببمە ئەمیریان.

ڕوکنودەولە حاشای کرد و لە جوابیدا دەنووسێ: «کەسێکی پەنا بۆ من بێنێ و تەڵەبی کۆمەگیم لێ بکات، خیانەتی لەگەڵ ناکەم؛ زوو بگەڕێوە» لە پاش ئیستراحەتی مەملەکەت، کوڕی عەمید گەڕاوە. ئاوربایەگان بە موستەقیللی لە دەست کورداندا ماوە و حکوومەتی کوردی دەوامی کرد. ئەحواڵی ئیبراهیم تا ساڵی ٣٨٠ بە بێدەنگی ڕابرد. تەئریخێکی کە لەوێوە تا دەوری هەسووزانی کوڕی کلاس باس بکا. وە دەستمان نەکەوتووە. بەڵان ئەوەندە دەزانرێت کە هەسووزان بوو بەپادشا و لەسەر حوکمداریی باقی ما.

حوکمداریی هەسووزانی کوڕی کلاسی کوڕی ڕاوێدی

لە پاش برایمی کوڕی مەرزەبان ڕاوێدی کوڕی بوو بە حوکمدار. لە پاش ئەو کلاسی کوڕی ڕاوێدی بوو بە حوکمدار. چلۆنیی ئەحواڵی ئەو حوکمدارەمان بە چاکی لێ ئاشکرا نەبووە. لە وەختی نووسینەوەی ئەم کتێبەدا تەئریخێکی کە بە موفەسەلی باسی ئەوانە بکا دەستگیرمان نەبوو. لە ساڵی ۳۸۰ تا ٤٨٠ھ بە چاکی وەدەستمان نەکەوت. بەڵام ئەوەندەی کە لێمان دیار بووبێت، هەسووزانی دووەم کە لە ساڵی ٤١٥دا بووەتە حوکمداری کوردستان، هەروەکو پێشووانی، بە ئەمری حوکمداریی ڕابوارد و لە ساڵی ٤٢٠دا خێڵێکی عەشایری تورکمانان لینگیان دایە سەر ئاوربایەگان.

هاتنی تورکمانانی غەز بۆ کوردستان

غەز قەبیلەیەک بوون لە تورکمانانی بوخارا و کەوتنە ژێر فەرمانی سوڵتان مەحموودی سەبەکتەگین و بڵاوبوونەوە و دەستیان بە تاڵان و کوشتاری ئەهالی ئاسیا کرد و تێیدا دەم شیرن بوون. گەلێکیان بۆ لای ئەسپەهان چوون.

لە ساڵی٤٢٠دا ئەمیری ئەوێیان کوژت. ئەو ئاجووجانە هێندێکیان بۆ چیای یەکجار چوون لە کن خوارەزم و هێندێکیان بۆ ئاوربایەگان جوێ بوونەوە لە ژێر فەرمانی چوار ئەمیراندا: «تۆقا، گوگتاش، مەنسوور، دانا» بە تاڵانکردن و کوشتار چوونە تەورێز. لە پاشان چوونە مەراغەی پایتەختی کوردستانی هەزبانی.

لە ساڵی ٤٢٩دا لەوێوە ڕوویان کردە کوردستانی دۆشتێک لە جزیرە و دیاربەکر.

«بوستانی» لە «دائیرەتولمەعاریف»دا دەبێژێت: زۆر لە تایفەی کوردانی ئەو جێگایانە کۆمەگیان کردن، لەو وەختیدا پادشای ئاوربایەگان هەسووزانی کوڕی کلاسی کوڕی ڕاوێدی بوو. هەسووزان بە هەموو ئیکرامێک پێشوازیی کردن و هەموو ئەهالی و گەورە و ئەعیان ئیستقبالیان کردن و موساهەلە و تەوازوع و ئیکرامیان بۆ نواندن؛ فایدەبەخش نەبوون. بە تەهدید و ترس و شەڕ و لوتف و مەرحەمەت دیسان بەکار نەهات. چونکە قەومێکی غەدرئاوەری کێوی و موتەوەحیش بوون؛ مەنفەعەت و دەوڵەت و پوول و ماڵ و موڵک و ئەرازیی

کوردستانیان دیت، حشمەت و دەبدەبە و سەروەتیان چاو پێ کەوت؛ هەرچەندە کوردەواری ڕێگای نەرمیان نیشان دابان، تەماعیان لێ زیاتر دەبوون. هەرچەندی کوردان جەبائەت و بێدەستی و لاوازییان بۆ کردبان، ئەوان چاکتر قووەتیان نیشان دەدا. لەشکری تورک لە شارستان و دێهاتاندا دەستیان بە ڕەزالەت و تالان و کوشتار و دەستدرێژی کرد و بۆ پێشەوە نزیکیان کرد. تا ساڵی ٤٢٩ داخیل بە مەراغە بوون.

لە کوردستانی ئاوربایەگاندا تەشویشات و فیتنە و فەسادیان لە عەقڵ و شەرەفی بەشەری بەدەرکرد. ئەوەی ئیسلامییەت پێی ناخۆشە و ئەوەی بەشەر ئیکراهی دەکا و حەیوان پێی ڕازی نییە، ئەو میللەتە موتەوەحیشە ئەدایان دەکرد. نە چاک و نە خراپ، نە ژن و نە منداڵ نەمان کە دەستی زوڵم و ئەزیەتی ئەو زاڵمانەیان نەگاتێ. نە ناموس و نە ماڵ ما. کە داخیل بە مەراغە بوون قەتڵوعامیان کرد. لە پێشدا هەتکی ژن و کچی باکیرەیان دەکرد، لە پاشانیش دەیانکوژتن. نەقدیە و حەیوانات و ماڵ و پوولیان تالان کرد. مزگەوت و عیماراتیان سووتاند.

کوردەواری کە وایان زانی بە دزییەوە وەخڕبوون و بەیەک دڵی ئیتفاقیان کرد. بە گەل وەخڕبوون و کۆمە کران و دەستیان بە بیر و ئەندێشە کرد. یەکدەست بۆ یەک سوێندیان خوارد. بە هەموو جۆرێک بۆ دەرخستنی ئەو فیتنەیە ئیتفاقیان کرد.

هەسووزانیش لەگەڵ (ئەبولهەیجای کوڕی ڕەبیودەولە) ئیتفاقیان کرد و ئەوانیش لەگەڵ ڕەعیەت و تەبەعەی خۆیان ڕێک کەوتن. خولاسە هەموو ڕەعیەت و ئەمیر و گەوران یەکدەست و یەکدڵ بوون و بۆ دەفعی ئەو ئەشرار و بێدینانە.

ئەهالی کە ئەمەیان کرد، تورکان زانییان و جڵەوی هەڵاتن و فیراریان گرتە دەست و بەرەو ڕەی (تاران) چوون و تەرکی کوردستانیان کرد. ئەهالی لە هەموولایێکەوە تێیان خوڕین و دەستیان بە کوژتاریان کرد.

هەسووزان لە تەورێزەوە قیامی لێ کردن. ئەوانەی کە ئیقامەتیان کردبوو، خۆیان خستبووە ژێر عادەتی کوردیشەوە خەلاس نەبوون و کوژتیانن؛ هەتا کوردستانیان لەو فەسادانە پاک کردەوە. لە ساڵی ٤٣٢ تا ساڵی ٤٣٩ لە هەموو خاکێکی کوردەواریدا کوشتار بوو. لە ساڵی ٤٣٢دا زەویانی کوردستانیان پاک

کردەوە. کوردستان لە پاش ئەو شەڕەش تا ١٤ ساڵان بە ڕەحەتی و سەربەستی لە ژێر فەرمانی هەسووزاندا ڕای بوارد.

ئیستیلای دەوڵەتی سەلجووقییان لە ئاوربایەگاندا

بنەماڵەی سەلجووقیان، تورکێکن کە لە نێوانی چین و تورکستان بە ڕەوەندی دەژیان. ئەوان تورکمانانی تەتەر و خەتا و غەز بوون، کەوا خڕبووبوونەوە.

سەلجووقی عەشیرەتێکن لە غەز. بۆیەیان پێ دەڵێن سەلجووقی کەسێکی کە پێشڕەوی کرد ناوی سەلجووق بوو. ئەو بنچینەی حوکمداریی بۆ دامەزراندن؛ لەبەرئەمە بەو ناوەیان دەناسن.

سەلجووقی لە وڵاتی خۆیدا هێندێکی سەرکێشی کرد لە پاشان هەڵات و چووە جوندی نشاپوور لەسەر جەیحوون. لەوێ موسڵمان بوو. ئەو دەورویشتەی خستە دەست. کەسانێکی کە نەیاری بوون لای بردن و بە ئاسوودەگی بوو بە بەگێکی چکۆڵە و لەوێدا مرد.

ئورتوغرووڵی کوڕی مکایلی کوڕی سەلجووق لەگەڵ مەسعوود [سەبوکتەگین] بەشەڕ هات و بەسەریدا زاڵ بوو. خوڕاسان و نیشاپووری لێ گرت و کردیە پایتەخت. لە ساڵی ٣٢٩دا ناویان نا مەلیک موعەزەم.

مەسعوود لەشکری خڕکردەوە و لە گەڵیان بەشەڕ هات و تێ شکا و سەلجووقی سەرکەوتن و لەوێوە روویان لە خاکی ئێران کرد. ئاوربایەگان و خووزستان و کوردستان و ئەوانەیان گرت.

لە ساڵی ٤٤٦دا ئەرتوغرووڵی سەلجووقی ڕووی لە ئاوربایەگان کرد و تەمای تەورێزی هەبوو. هەسووزانی کوڕی کلاسی کوڕی ڕاوێدی پادشا بوو؛ پایتەختی تەورێز بوو. پێشوازیی لە ئورتوغرووڵێ کرد و بە هەموو سوپاسێکەوە ئیتاعەی کرد و خوتبەی بە ناوی وی خوێندەوە، سەردارێکی خۆی بەگرێو لە لای ئورتوغرووڵ دانا.

لەو تەئریخەدا کوردستانی ئاوربایەگان کەوتە ژێر ئینتدابی سەلجووقییانەوە، تەواو بە موستەقیللی نەما و لەژێر ئیدارەی ئەواندا دەژیا. لە ساڵی ٤٥٧ یا ٤٥٨دا هەسووزان وەفات دەفەرمووێ، ئیبراهیمی کوڕی لەسەر ئوموری حوکمدارای دانا.

ئیبراهیمی کوڕی هەسووزانی دووەم

کە باوکی مرد لەسەر عەهدی ئەو و ئیدارەی سەلجووقییان دەوامی کرد و بە ئەمری حکوومەت ڕاگەیشت. ئەحوالّی ئەو بە بێدەنگی ڕابرد. لە سالّی ٤٩٠دا ئیبراهیم وەفات دەکا.

ئەحمەدێلی کوڕی ئیبراهیم کوڕی هەسووزان

ئەمیر ئەحمەدێلی کوڕی ئیبراهیم ساحێبی مەراغە و بەعزێ لە قەتەعاتی ئاوربایەگان بوو. لە پاش باوکی بوو بە پادشا و پایتەختی بردە مەراغە، تا سالّی ٥١٠ بە ڕەحەتی و سەربەستی ڕای بوارد. پیاوێک بوو بە شەهامەت و ساحیب ئیقتدار و سابیت قەدەم و ڕەشید و مودەبیر و بە حەمییەت و وەتەنپەروەر و میللەتخواز و بە ئەخلاق و عادیل و بۆ پێشکەوتنی کوردان دەکۆشا. لە تەعمیرات و ئاوەدانی و تەرتیباتدا ساعی بوو.

لە سالّی ٥١٠دا تەفتەگین ساحێبی دیمەشق بۆ زیارەتی سولّتان دێتە بەغدا. ئومەرا و پادشایانی کوردەواری بۆ دیدەنی هاتبوونە بەغدا و لەسەرای سولّتان محەمەدی سەلجووقیدا میوان بوون. هەرچێکو سولّتان محەمەد بوو لە ئەمیر ئەحمەدێل دەترسا؛ چونکە ڕۆژ بەڕۆژ لە تەرەقی و پێشکەوتندا بوو. ئەندێشە و فیکری لێ دەکرد و بەهانەی بۆ پەیدا نەدەبوو؛ لە زاهیریشدا دەرەقەتی نەدەهات. خولاسە لە دلّدا هەراسی لێ هەلّگیرابوو، تا ئەو ڕۆژە بە بەهانەی هاتنی ئاقابەگ و دەعوەتی ئەمیر عەدالەتپەنا و تەواوی ئەمیرانی کوردستانی کرد و بە دزییەوە دەستووری دا بە هێندێک لە نۆکەران و دەسایسێکیان چا کرد و بە قەراراتی هاتوو دامەزرا کە ئەمیری موعەزەم بکوژێت. یاقووت ساحێبی (معجم البلدان) دەبێژێت: «ڕۆژی زیافەت هەموو میرانی کوردستان لە مەجلیسدا دانیشتبوون و ئەمیر ئەحمەدێل لە تەنیشت ئاقا بەگ بوو. لەناکاو پیاوێکی پەرێشان دەستی ڕاستی بەپەڕۆ بەسترابوو، وەکو بریندار بێت وابوو، هاوار و گریان و زاری دەست پێ کرد و بە زەلیلی دەپاڕاوە و دادوبێداد و ئەمانێکی بوو کە ئەو هەموو مەجلیسە تەحەیوری کرد و دەلّێ: «ئامان دەخیلوبم بمگەنێ»، ئەمیر ئەحمەدێلی سافدلّ و بە مەرحەمەت دلّی پێ سووتا و غافلّ لە حیلە و درۆ شەفەقەتی کرد و لە جێگای خۆی

تەکانی دا و چوو دەستی بگریت. ئەو زاڵمە لە خودا نەترسە، خەنجەرێکی ڕووتی لە دەستدا بوو، شاڵاوی بردە سەر میری کوردان و خەنجەرێکی حەواڵەی سینگی میری کرد. میر گرتی و خەنجەرەکەی لە دەست دەرخست و بە زەویی دادا و خەنجەرێکی لە زگی ئەو حەرامزادەیە دا و ورگی دڕی، یەکێکی دیکە لنگی دا سەر میر، ئەویشی خست و خەنجەرێکی گەیاندێ و ئەویشی کوژت. هێشتا لەسەر ئەو بڵندە نەبووە یەکێکی دیکەش هەڵاتە سەری؛ ئەویشی کوشت. ئەم حەرەکەیە لە ئەهالیی مەجلیس زۆر خۆش هات و ئافەرینیان لە تەڕدەستی و ڕەشادەتی ئەمیر کرد و دەنگی «چاکت کرد چاکت کرد» لە میرانی کوردان پەیدابوو.

ئاقا بەگ لەم حادیسەیە ترسی لێ پەیدا بوو، وەی زانی کە ئەو داوە بۆ وی داندراوە و سوڵتان بۆ کوژتنی ئاقا بەگ ئەو فێڵەی خستە پێشەوە.

ئاقا بەگ لەم فیکرەدا بوو دی کە سوڵتان بە دزییەوە ئیشارەی کردە کوژتنی ئەمیری کوردان. یەک دەفعە هجووم کرا سەر ئەمیری وەتەنپەروەر. لە پاش چەند کەسێک برینداری و کوشتن، ئەمیر بەدەستی مونافیقانی بە دنیەت شەهید کرا و ئومەرای کوردان یەک دەفعە تێک چرژان و قەستی سوڵتانیان کرد و وەبەر نەکەوت.

لە پاش چەند کەسی کوشتن، ئاقا بەگ لێی مەعلووم بوو کە ئەوە بۆ کوردانی بەدبەختە؛ شەرتی بێ... و بێ غیرەتانە کە بە ئاشکرایی ناتوانن کار بکەن و کەس بکوژن، میهمانی خۆیان سەر دەبڕن.

لە پاش ئەمیر ئەحمەدێل، حکومەتی کوردانی هەزبانی دەوامی بوو تا ساڵی ٦٥٤. ئەو وەختەی کە هۆلاکۆ خان ئاوربایەگانی وەکو باقیی شارەکانی ئاسیا گرت، ئەودەمی پادشای کوردانی هەزبانی لە مەراغەدا و کچێکی ئەو عائیلەیە بوو. ئومەرای مەغۆل ئیستیلای ئاوربایەگانیان کرد و مەراغە بوو بە پایتەختی ئێلخانییان.

حوکمدارانی کوردانی ئاوربایەگان بەرایی و دوایی ئەوان لە تەئریخی موفەسەڵی ئاوربایەگانماندا بە دوور و درێژی بە یاریدەی یەزدانی پاک باسی دەکرێت.

(بە پشتیوانی خودا تەواو بوو)

سەرچاوەکان:

١- شەرەفنامی. ئەمیر شەرەفخانی بتلیسی. بەفارسی.

٢- مرآت العبد (تەئریخی عموودی)، سەعید پاشای دیاربەکری، بەتورکی.

٣- معجم البلدان، یاقووت حەمەوی. بەعەرەبی.

٤- دائرە المعارف، بێترۆس بوستانی. بەعەرەبی.

٥- تەئریخی ئیبن خەلەکان، قازی عەبدولرەحمانی هەولێری.

٦- تەئریخی هەکاری و بۆتان و بادینان. بە زمانی فارسی. کردەوەی عەبدولڕەحیم هەکاری- دەستنووسە.

٧- تەئریخی موفەسەلی ئازەر بایجانی کوردستان. بە پێنووسی میرزا ئیبراهیم قازی سابڵاغی. بە زمانی فارسی. دەستنووسە.

تاریخی حوکمدارانی بابان

لە کوردستانی شارەزوور و ئەردەڵاندا

لە ساڵی ٦٣٦ی هجرییەوە هەتا ساڵی ١٢٧٤ھ

س. ح. موکریانی ١٩٣٠

لە منەوە وێنەیی بەدبەختی یادگاری چارەڕەشی
بمێنێتەوە بە غەم و دەرد و داخەوە لە ڕۆژی ڕەشی

تاریخی حکمدارانی

بابان

له کوردستانی

شاره‌زور و ئه‌رده‌لاندا

له سالی ٦٣٦ ی هجره‌وه

هه‌تا سالی ١٢٧٤ ه

پێشدەستی

لەبەر ئەوەی کە لە پێشەنگی بەرگی یەکەمی (ئاوڕێکی پاشەوە)دا بە دوور و درێژی لە مێژوو و مایەی ناو و جێگا و زەویی شارەزوور زۆر قسە هاژۆترا، بە پێویستم نەزانی لەم جزمەدا دووبارەی بکەمەوە بەڵام بۆ ئەوەی خوێندەوارانی ئەم جزمە نەزان نەبن، هێندەیان عەرز دەکەم کە ئەم خاکە پیرۆزی و پڕ مەینەتەی پشت و پەنای کوردانەی فریادڕەسە لە سالانی دوو هەزار و دووسەد و هەشتا و شەش پێش میلادی عیساوە لە دەستی جەوری هەمورابی کە بەسەر کوردستاندا درێژ بووبوو، کوردێکی لەو جەورە هەڵدەهاتن لە خاکی کێوانی ئەکباتان و زاغرۆسدا خۆیان پەنهان دەکرد، کۆبووبوونەوە و شارێکی گەورەیان ئاوا کرد و ناویان نا (شارەزوور). هەر خاکێکی کەوتبووە ژێر پەنجەی ئەو کوردانەوە بە شارەزوور ناسران.

کوردەکان لەو خاکەدا گردبوونەوە و مودەتی پەنجا و پێنج ساڵ دەوامی کرد هەتا هەمورابییان گرت و کوژتیان و ئەو ڕۆژەیان نێو نا نەورۆژ.

ئەو خاکە ڕۆژ بەڕۆژ ئاوەدان بوو و تەرەقیی کرد، هەتا زەمانی ئەسکەندەر. ئەو شارە لە تەرەف ئەسکەندەرەوە بە ئاو، قوم کرا و وێران بوو. کە ئەو جێگایە ئەمڕۆکە بە دەریاچەی زرێبار (خولبار) دەناسرێ.

خاکی شارەزوور لە ڕۆژی ناولێنانیەوە هەتا دەوری ئیسلامی عیبارەت بوو لە ئەکباتانەوە شەرقەن و زاخۆ غەربەن و دەریاچەی ورمێ شیمالەن و خاکی بابیل و خاکی ئیلام جنووبەن. بەڵام لە پاش ئیسلامییەت لە قرمیسینە[وە] هەتا زێی گەورە و لە جەبەل حەمرینەوە هەتا خاکی موکری، لە دەوری عەباسییەکاندا هێندێک جار خوزستانیش و ئەڵوەند و دینەوەر بە شارەزوور دەژمێردران؛ ئەو حاڵە هەتا دەوری چەنگیز دەوامی کرد. هەروەکو لە بەرگی یەکەم و دوویەمی ئەم کتێبەدا باس کران و درێژەی قسەمان پێ دابوو.

له پاش دەسـتـەڵاتی چەنگیـزەکـان خـاکـی شـارەزوور بوو بە پێنج پـارچە و هەر پارچەیەک چۆمێکی گەورەی کـوردسـتـانی کـردە تـخـووب. هەروەکو لـە خـاپـوورەوە هەتا سـەر زێی گەورە بە (بادینان) و لـە زێی گەورە هەتا زێی گچکە بە (سـۆران)، لە زێی گـچکەوە هەتـا دیالە بـە (بابان)، لـە ڕۆژهەڵاتی دیـالەوە هەتـا هەمـەدان بە (ئەردەڵان) وە لە شیمالی زێی گچکەوە هەتا جاخەتوو بە (موکریان) دەناسران.

شـارەزوور کـە لە پاش ئیسـلامیّ تـخووبی ڕۆژئاوای زێی گـەورە بوو، بوو بە چوار پارچە؛ هەریەک کـەوتە دەست منداڵێکی نێرینەی بابا ئەردەڵانی کـە دامـەزرێنەری بنەمـاڵەی بـابان و ئەردەڵان و سـۆران و مـوکـریانە؛ هەروەکـو لـەم کـتـێبـە بە دوور و درێژی لێیان دەدوێم.

قـەڵا و شـارەزوور کـە لە دەسـت بنەمـاڵەی باباندا بـوو، ئەمـانەی ژێرەوە عـەرز دەکرێن: (زەڵم) شـەمـیـران، هـاوارسـیـمـان، ڕاودان، گوڵعـەنبـەر، نەوی، مێـشـیلە، مـەهران، تەنوورە، هـەولێـر، خـەفـتـیـزەکـان، کلووس، نشـکاش، سـروچک، سـینە، حەسەن ئاوا، قزیلجە، قەرەداغ، شاربـاژێڕ، دینەوەر، دەرتەنگ، قرمیسین.

بەندی یەکەم

حوکمدارانی ئەردەڵان لە شارەزووردا

سـاڵی ٤٩٨ حکوومـەتی کـوردی دۆشـتـێک لە دەست کـوڕی جـهـێـردا وەرگـەڕا و مـەنسـوورشاه بەدەست تورکمـانەوە بەکوژت چوو. چوار کوڕی لە پاش بەجێ مـا. یەکێکیان کە ناوی فەیروز بوو پـەنای بردە لای سەرخابی کوڕی بەدری حەسنەوەی کە پادشای شارەزوور و دینەوەر بوو.

مـودەتێک لەنێو عـەشـیرەتەکانی گۆراندا بەسەرکردەیی ڕای بوارد. ئەو فـەیروزە مودەتێکی دوور لە خزمەت ئەو پادشایانە بەسەری برد.

لە پاش ئینقرازی حکوومـەتی حەسنەوەی [کە] ساڵی٦٣٠دا ناوی خـۆی نا قوباد ساسان. فـەیروزی کوڕی مەنسووری دوشتیک کە لە پێشداش هەوای حـوکمداریی بنەماڵەی خـۆی لە دەماغدا بوو دەجووڵاوە و بە قـوباد ساسان ناوبانگی کرد. لەنێو کـوردی گـۆرانەوە ڕوو بە شـارەزوور چـوو، بە پەنهـانی خـەڵکی لەسـەرخـۆی گـرد کردەوە و لە چیاکاندا قووەتێکی زۆری پەیدا کرد. لە نزیک (گوڵ عەنبـەر، هەڵەبجە و خولبارەوە) ڕوو بە کێو و چیاکان خشا و کەوتە چیایانی ئاوربایەگانەوە.

مـوزەفەرەدین کوکبـەری خێوی هەولێر کە ئەوەی زانـییـەوە، لەشکرێکی قـورسـی نارده سەری و لە نزیک قەڵای (نەوی) لەشکری هەولێر شکا.

ئەو زاتە ڕۆژ بەڕۆژ هـێزی پەیدا کرد و لە شـەرقی شـارەزووردا چەند قـەڵایەکی خستە دەست. لە ئاوربایەگانەوە لەگەڵ تاتاران ڕێک کەوت.

ساڵی ٦٣٦ قـوباد لەگەڵ ئەمیـر شەرەفەدین جەلالی خێوی هەولێر شـەڕێکی کرد و شکا و بە ناچاری خـۆی گەیاندە نێو گۆران. هـەر بەوجـۆرە قـوباد لە دەسـیسـە و شەڕ و هجووم ڕانەدەوەستا. تاکو ساڵی ٦٥٦ هەلاکۆ داخیل بە عێراق بوو.

یەشـمووت میـرزا کوڕی هەلاکۆ لە کرمـانشا تـەمای عیـراقی کرد. قـوباد هـەسـتا چوو لەگەڵ یەشـمووت خـۆی ڕێک خست. حکوومەتی ئێلغـازی قوبادیان بە ئەمیـری

شارەزوور قبووڵ کرد. یەشمووت لەسەر ئەو قەرارە دەستی لە شارەزوور هەڵگرت.

قوباد لە تەرەف هەلاکۆ خانەوە بە (بابا) ناونرا؛ یەعنی بابی گەورە. یەشمووت لەقەبی لەسەر زیاد کرد و پێی گوت بابا ئەردەلان؛ یەعنی بابە گەورەیێکی کە پێی دەڵێن نێر. ئەوجا بە قوبادیان دەگوت بابا ئەردەلان و ئەو لەقەبەی بۆ بوو بە ناو و بە حوکمداری شارەزوور ناونرا. بابا ئەردەلان لەگەڵ ڕێکخستن و دامەزراندنی حکوومەتەکەی خەریک بوو.

بابا ئەردەلان لە عەقڵ و تەدبیر و کاربینی و مەشوەرەتدا زۆر تێگەیشتوو بوو. لە زرنگی و ئازاییدا یەکە پیاوێک بوو دڵی کوردەکانی گرت. بە بەخشین و ئازایی ناوبانگی دەرکرد. کەم کەمە لەشکر و گەنجینە و ماڵی زیاد کردن. تەواوی شارەزوور و پارچەیەک لە قرمیسینی خستە ژێر حوکمەوە. لەگەڵ ئێلغازییەکان ئیدارەیەکی چاکی دەکرد. لە ساڵی ٦٧٥دا قوباد مرد. کلۆڵ کە کوڕە گەورەی بوو لە جێگایدا بە حوکمداری دانیشت.

حوکمداریی کلۆڵ کوڕی قوباد بابا ئەردەلان

کە قوباد مرد، کلۆڵی کوڕە گەورەی بە حوکمداری قەراری گرت و لە دامەزراندنی میللەت و ئیدارەیدا بوو. براکانی نەختێک تەمای سەرکێشییان کرد. کلۆڵ بە تەدبیر و چاکە، زوو فریایان کەوت، پێشی پێ گرتن. مەیدانی بزووتنی پێ وەتەنگ هێنان و بێدەنگی کردن، بە بەخشش نەیهێشت بکەونە کێشەوە؛ بە نەسیحەت دایمەزراندنەوە. کلۆڵ بەبێ شەڕ و ئەزیەت ٢٥ ساڵ بە حوکمداری بەسەری برد و مەملەکەتی بە ئاسوودەگی ئیدارە کرد، ساڵی ٦٩٩ مرد.

حوکمداریی خدر کوڕی کلۆڵ

کە کلۆڵ مرد، خدر لەسەر حوکمداریی شارەزوور قەرارگیربوو و دامەزرا و دەستی کرد بەئوموری حوکمداری و لەگەڵ لەشکر ڕێکخستن خەریک بوو. مەملەکەتی ڕوو لە ئاوەدانی کرد و بەرەبەرە لە هەموو لایێکەوە ئاسایش و ڕەعیەتپەروەریی دەست پێ کرد. هەتا ساڵی حەوتسەد و بیست دەوامی کرد؛ کە مرد ئیلیاس کوڕی خدر بوو بە حوکمدار. لە پاش ئەو خدر کوڕی ئیلیاس کوڕی خدر لەسەر تەختی حوکمڕانی دانیشت.

له دوای ئەو حەسەن کوڕی ئیلیاس کەوتە سەر حوکمڕانیی شارەزوور. لە پاش ئەو بابلۆی کوڕی حەسەن سەحنەتی شارەزووری دەست کەوت و مرد. لە دوای بابلۆ کوڕی ئەو کە مونزیر بوو کرا بە حوکمداری شارەزوور.

شەرەفنامە و مێژوونووسەکانی دیکەش هەر بەوجۆرە ناوی ئەو پێنج حوکمڕانەی کوردانیان نووسیوەتەوە. کەسێک سەربەوورد و وەقایعی ئەوانەی شەرح نەکردووە؛ ئێمەش هەرچەندە لە تەواریخاندا گەڕاین چتێکمان لە سەربەووردی ئەو حوکمدارانە دەست نەکەوت کە لەم کتێبەدا لێی بدوێم؛ هەروەکو مێژوونووسەکانی دیکە بەکورتی باسمان کردن. بەڵام لە شەرەفنامە و (ناسخ التواریخ)دا ئەوەندە نووسراوە کە ئەو پێنج حوکمدارانەی کوردان، سەد و پەنجا ساڵ بە حوکمداری و بە شەوکەتەوە ڕایان بواردوە و لە هێندێک تەواریخانیشدا بە سەد و پێنج ساڵ قەید کراون.

هەر مێژوونووسێک کە هاتووەتە باسی ئەو پێنج حوکمدارانە بە مەوهوومی و بێدەنگی و بە بێ دیقەت باسیان کردوون؛ هەرچەندە زاندراوە کە بە ڕاستی سەد و پەنجا ساڵ لە کوردستانی شارەزووردا حوکمدار بوون و خاوەند لەشکر و سوپاه و ڕەعیەت و بەیداغ و ئیدارە و سەرکردە و ئالەتی شەڕ و کوژتاربوونیان بێ شوبهەیە، وە لەگەڵ حکوومەتی مەغۆل و ئێلخانی و هی دیکەشدا عیلاقەدار بوون.

حوکمداریی مەئموونی کوڕی مونزیر کوڕی بابلۆ

مەئموون کە مونزیری بابی مرد، بوو بە حوکمداری شارەزوور و بەبێ شەڕ و کێشە و ئەزیەت لە ڕێکخستنی مەملەکەت و دامەزراندنی میللەت و ئوموری ڕەعیەتپەروەری خەریک بوو. بە ئیستیقلالییەت و ئازادی لەشکر و سوپاهێکی ڕێککەوتووی بە هەموو ئالەت و چەک و پێویستەوەی دانا و بۆ ئاسوودەگی مەملەکەت و تێک [نە]چوونی ئاسایش، پاسەوان و سوپاهییانی بەکاربرد. مەئموون بە دەوڵەت و حەشم و لەشکر زۆری لەنێو کوردستاندا ناوبانگی کرد، بە پیاوەتی و ئازایی و سەخاوەت و بەخشش لە ڕابردووەکانی زیاتر شوهرەتگیر بوو.

ساڵێ کە ئەمیر تەیموور و گورەکانی ڕووی لە خاکی کوردستان و شارەزوور کرد، مەئموون لەگەڵی کەوتە موخابەرەوە. بە موسالەمەت و سوڵح قەراریان دا. بە تەدبیر و فیکر پێشی بە ئەمیر تەیموور گرت و نەیهێشت سێڵاوی غەزەبی تەیموور

بەسەر کوردستانی شارەزووردا بێتە خوارێ و مەیدانی نەدا شۆڕش و خراپی بکەوێتە خاکیەوە. لە پاش سوڵح لەگەڵیان، ئەمیر تەیموور فەرمانی ئیستیقلالییەتی شارەزووری بۆ مەئموون نوویسی و تەسدیقی کرد.

مەئموون هەتا ساڵانی هەشت سەد و حەفتا و یەک بە ئازادی لە کوردستاندا حوکمڕانیی کرد. کە مرد سێ کوڕی لە پاش بەجێ ما: یێک بێگە بەگ، دووەم سورخاب، سێیەم مەحموود.

مەئموون لە زەمانی خۆیدا هەموو موڵکەکانی بەسەر کوڕەکانی دابەش کرد. بێگەبەگ -کە کوڕە گەورەی بوو- لەسەر قەڵایانی: (زەڵم، تەفسوو، شەمیران، هاوار، سیمان، راودان، گوڵعەنبەر، حوکمداریی کرد.

قەڵایانی : لۆی، مشیلە، مهروان، مەریوان، تەنوورە، کلۆس، نەشگاشی خستبووە ژێر فەرمانی ئەمیر سورخابی برایەوە و باقی خاکەکانی دیکەی بەسەر کوڕە گچکەکەی کە مەحموود بێگ بوو بەش کرد.

حوکمداریی بێگە بەگ کوڕی مەئموون بەگ

بێگەبەگ لە زەمانی بابیدا وەکیل و وەلیعەهد بوو. کە بابی مرد لە جێگای بابیدا بە ئوموری حوکمداریی شارەزوور دامەزرا و قەڵای زەڵمی کردە پایتەخت و براکانی بەڕێکی لەگەڵی پێک هاتن و سورخابی مامی دیسان بەخۆشی کەوتە ژێر ئەمری برازایەوە. بە یەکدڵی و یەکدەستی لەگەڵ حوکمداری خەریک بوون و بەبێ کێشە براکان و مامی هەر یەکەی لەسەر خاکێ کە لەژێر ئەمریاندا بوو، بەئەمارەت لەژێرحوکمی بێگە بەگدا ڕایان دەبوارد و لە رەعیەتپەروەری و ئاواییکردنی شار و مەملەکەتان دەکۆشا. بە تیجارەت و چاندن و کێڵان، میللەتەکەیان هەوادار کردبوو.

بەخۆشی مودەتی چل و دوو ساڵ حکوومەتی بێگەبەگ بە ئیستیقلالی ڕای بوارد.

کە مرد دوو کوڕی لە پاش بەجێ مان؛ یێک ئەمیر ئیسماعیل، دووەم مەئموون.

لەو زەمانەدا شارەزوور لە عیلم و سەنعەت گەلێکی تەرەقی کرد و دێهات و شار و قەڵاکانی زۆر بە نفووس و دەوڵەمەندبوون.

حوکمداریی مەئموونی دووەم کوڕی بێگە بەگ

کە بێگەبەگ مرد، مەئموون کە کوڕە گەورەی بوو لەسەر مەسنەدی حوکمداری دامەزرا و دەستی بە ئوموری مەملەکەتداری و ڕەعیەتپەروەری کرد. لەگەڵ کاروباری حکوومەت خەریک بوو.

لەولاوە سلێمانی قانوونی سوڵتانی ڕۆم دەستی بە کوردستان گرتن کرد و لە هەولێر زستانێک ڕای بوارد.

مەئموون بەهێندی نەگرت و ئەهەمییەتی پێ نەدا و بەهیچ کلۆجێک وجوودی نەزانی. سوڵتان سلێمان لەو مودەتەدا کە لە هەولێر ماوە، چاوی لە شارەزوور بڕیبوو؛ بەڵام چونکە قووەتی لە دەستدا نەبوو، لە دڵی خۆیدا ڕاگرت و لە هەولێرەوە چووە بەغدا و گەڕاوە ئەستەمبووڵ. سوڵتان سلێمان کە گەیشتە ئەستەمبووڵ قاقەزی بۆ هەموو ئومەراکانی کوردستان نووسی کە لەژێر فەرماندەی سوڵتان حوسێنی ئەمیری ئامێدیدا بچنە سەر شارەزوور.

سوڵتان حوسێن لە ئومەرایانی کوردی شیمالی و بادینانی گێڕاوە و لەشکرێکی قورسی لە کوردستان کۆ کردەوە و ڕوو بە شارەزوور کەوتە ڕێگا.

مەئموون بەگ لەولاوە لەشکری خۆی وەخڕ کرد و پێشی پێ گرتن. لە دوای شەڕ و کوژتارێکی بێ ژمار، مەئموون بەگ لە قەڵای زەڵمدا خۆی قایم کرد و چووە پێش سوڵتان حوسێن. لە مەیدانی کوژتاردا دوو برای کورد بۆ بێگانە شیر و خەنجەری تیژ و بڕندەیان تێک نا. لەسەر کیسەی دوژمن هەردوولای کورد گەلێکیان لە یەکتر کوژت.

سوڵتان حوسێن کە تەماشای کرد دەرەقەتی نایێ، فێڵبازیی خستە پێشەوە و داوای مامڵەتی کرد و قاقەزێکی پەندئامێزی بەناوی دینەوە بۆ مەئموون بێگ نووسی کە ئیتاعە نەکردنی خەلیفەی ئیسلام، بۆ ئیمان ڕەخنە و سووکی دەبەخشێ. بەو دەسیسەیە مەئموون بێگ خەڵەتاندرا و بەوەی کە سوڵتان حوسێن ئەمیرێکی خۆشەویستی کورد بوو، باوەڕی پێ هات و لەگەڵی ڕێک کەوت.

لە پاش ئیتفاقکردن و شرووت دانان، مەئموون دەرگای قەڵای کردەوە و سوڵتان حوسێنی میوانداری کرد و چەند ڕۆژێک بە ئاسوودەگی ڕای بوارد. سوڵتان حوسێن ڕووی لە مەئموون کرد و پێی گوت ئەمڕۆکە بۆ تۆ واچاکە سوار بی و

بچـیـە ئەسـتـەمـبـووڵ و من دەرعـوهـدە دەبم بە کـەیف وشـادمـانـی بگەڕێتـەوە سەرئەمارەتی خۆت. بەهەر فێڵێک بوو مەئموون بەگ خەڵەتاندرا، لەگەڵ ئیسماعیل بەگی برای هەستان چوونە ئەستەمبووڵ.

لە بەختی ئەوان وای تەسادوف کرد لەودەمـەدا حکوومـەتی عوسـمانی لە دەست حکوومـەتی سـەفـەویدا شکسـتـەیان تێ کـەوتبوو. لـەشکری ئێران ڕوو بە ئەرزەڕۆم ڕۆیشتبوون و عێراقی عەرەب کەوتبووە تەهلوکەوە.

عوسـمانییـەکان لە خودایان دەویست یەک لە ئەمـیرانی کـورد ببێتـە هەواداریان. لەبەرئەوە سلێمان قانوونی مەئمـوون بەگی نوازش کرد و بە خەڵاتکردن دڵخۆشیی داوە، وە لیـوای حیللەی بەبەرەی و مـولکیەت پێ بەخشـی و فـەرمـانی بۆ نوویسـی و لیـوای حـیللـە کـە لە ئـەترافی بەغـدایە بە مـوڵکی درا بەمـەئمـوون بەگ و لیـوای «سـرووچک» (کـەرکـووک) بۆ ئیـسـمـاعـیل بەگ قـەرار درا و هەردوو برا بـە دڵێکی شادەوە گەڕانەوە سەر لیواکانی بێژرا و دەستیان بە ئومووری حکوومەت کرد.

ئەگـەر لەودەمـانـەدا کـە مـەئمـوون بەگ گـەیشـتـە ئـەسـتـەمـبـووڵ وەزعـیـیـەتی عوسـمانییـەکان لە دەست ئێراندا دووچار بە شکسـتـە نەبووایە، ئەو دوو ئەمیرەی کـوردان بەسـاغی لە دەست سـوڵتـان سلێـمـان ڕزگـار نەدەبوون و هەردووک دەکـوژران؛ بەڵام بەخت و چارەیان هـاواڵ بوو کە عـوسـمـانی مـوحـتـاجی ئەو دوو ئەمیرانە نەبوون.

حوکمداریی سورخاب بەگ

ئەمـیـر سـەرخـاب کە مـامی مـەئمـوون بوو، وەخـتێ چاوی بە برازاکـانی کـەوت کە لەگەڵ مامڵـەتیان چـوونە ئەستـەمبووڵ، وای زانی جارێکی تر لە دەست سلێمـانی قانوونیدا ڕزگاربوونیان نابێ. بە ناچاری لەگەڵ شاه تەهماسب سەفەویدا دەستی بەموخابەرە کرد و لە تەکیا ڕێک کەوت و گرێی ئیتفاق و دۆستایەتییان بەست.

سـەرخـاب لە شـارانـی نەوی، مـێـشـیلـە، مـەریوان، تـەنوورە، کلوس، نـەشگاش لەشکری کۆکردەوە و چووە سـەر خـاکی برازاکـانی و ئەوانیشی گرت و خـستنیـە ژێر فـەرمـانی خـۆیەوە. لە پاش دامـەزراندنـی ئومـووری حکوومـەتی و لـەشکری و نوازشی ئەهالی، دەستـە لەشکرێکی هەڵگرت و چووە سـەر مـحەمـەد بەگ کە برای خۆی بوو بەئەزیەت خستیە دەست و مەملەکەتی ئەویشی خستە سـەر خاکی خۆی

و بە چاکی تەپڵی ئازادی و سەربەخۆیی لێ دا.

ئەمیر سورخاب ڕۆژ بەڕۆژ قووەت و هێزی پەیدا دەکرد و هەتا دەچوو لەگەڵ شا تەهماسپدا دۆستی و خۆشەویستیی زیاد دەکرد.

خـــاکی شـــارەزوور لەودەمـــەدا ڕووی لـە ئاوایی و تـەرەقی کـــردبوو، لەشکر و سـوپاهێکی ڕێککەوتووی لەژێر چەکدا هەمـیشـە ئامـادەبوو. لە چاندن و کـڕین و فرۆتندا گەلێک پێش کەوتبوو.

حکوومـەتی عوسـمـانی گەلێک دەسـایس و فێڵ و حـیلە و چاووڕاویان کـرد کە بیخـەنە دەست، نەیانتوانی و نەکەوتە داو و فێڵەوە. لە نەتیجەدا ناچاربوو بناغەی دۆستایەتی و ئیتحادی لەگەڵ دامەزراند و حکوومەتی بۆ تەسدیق کرد.

لە سـاڵی ٩٦٥دا ئەلقـاس مـیـرزا بـرای شـاه تەهمـاسـب لە پێـشـدا پـەنای بۆ حکوومـەتی عوسـمـانی بردبوو کـە سلێـمـان قـانوونـی یارمـەتیی بدات بۆ چوونەوە ئێران و بوونـە پادشا. بەو ئومێدە چەند مودەتێک بە بێکاری و نەگەیشتنە دڵخواز دەسووڕاوە؛ لە دواییدا سلێمان قانوونی تکانامەیەکی بۆ ئەمیر سورخاب نوویسی کە ببێتە نێوبژی لە نێوان ئەلقاس میرزا و شاه تەهماسبدا؛ بەجۆرێک بکۆشێت کـە تەهمـاسـب، ئەلقـاس مـیـرزا بەبێ ئەزیـەت و سـەرزەنشـتێ پێ بەخـشـێت و لە گوناهی خۆش بێ.

ئەمــیـر سـورخـاب لەو بابەتـەوە دەسـتی بە مـوخـابەرەکـردن کـرد و پیـاوی لە نێـوانیـاندا هـاتوچوو. هەتا بە جـارێک ئەمنیـەتی لە شـاتەهمـاسب وەرگرت کـە لە گوناهی ئەلقاس میرزا بهوردووە، بەچاکی دڵی پاک کردووەتەوە.

لەولاوە ئەمیر سـەرخاب پیاوێکی ئەمینداری خۆی لەگەڵ ئەلقاس مـیرزا خست و ناردیە ئێران. کە گـەیشـتـە خزمـەت شـاه تەهمـاسب، لـە دوای چەند ڕۆژێک شـاه تەهمـاسب بەرئاوەژووی وەعـدەکـەی کـرد و ئەلقـاس مـیـرزای گـرت و بە زنجـیـر و پاڵەهەندەوە ناردیە قەڵای قەهقەهە و حەپسی کرد.

لەولاوە ئەمـیـر سـەرخـاب کـە لەوە ئاگاداربوو زۆر وەتەنگ هات و دڵگیربوو، وە لە بزووتنـەوەی تەهمـاسب ڕقی هەسـتـا و دەسـتی بە لەشـکر کـۆکـردنەوە کـرد کـە پەلاماری ئێران بدات.

لەولاوە تەهماسب لە بزووتنەوەی ئەمیر سەرخاب هوشیار کراوە و زۆر زوو فریا

کەوت و چەند پیاوێکی زانا و کارپەزێری خستە نێوانێ کە مەیدان بە شۆڕش نەدرێ. بۆ ئەوە پیاوەکان چوونە لای ئەمیر سورخاب و بەهەر کلۆجێک بوو پێک هاتن و لەسەر ئەوە ئیتفاقیان کرد کە ساڵی لە گەنجینەی تەهماسب دە هەزار تومەن زێڕ بدرێتە ئەمیر سەرخاب و بەو دەستووره ڕێک کەوتن.

لەپاش ئەو موعاهەدەیە حکومەتی شارەزوور بەبێ دەسایس دەژیا. هەرچەند لە پێشدا ئەمیر سورخاب بۆ پشتیوانیی یارمەتی لەگەڵ ئێران نوازش و منەتدارێکی هەبوو، لەبەر ڕۆژێکی تەنگ چاوپۆشیی لە گەلێک چت دەکرد. لە پاش موعاهەدە ئەوانیشی فڕێ دا و لە هەموو دەسیسەیەک بێباک بوو؛ بانگی سەربەخۆیی و جاڕی ئازادیی بە گوێی دۆست و دوژمندا کێشا.

ئەمیر سەرخاب ئەگەرچی بۆ بەرابەری و هەڵمەتدانی سەر دوژمن هەمیشە لە نمایشدا بوو و خۆی دەنواند، بەڵام لە ڕەوشتیدا شەڕ و فیتنە و شۆڕش نەبوو؛ هەموو دەمێک حەزی لە ئاسوودەگی و بێ ئەزیەت و دڵ نەڕەنجی دەکرد. بەوجۆرە مودەتی شێست و حەوت ساڵ بە ئیستیقلالیەتی تەواو ڕای بوارد و بە حوکمداریی کوردستانی شارەزووری بەسەربرد و بە ئامورزشی خودا شادبوو.

یازدە کوڕی لە پاش بەجێ ما: حوسێن، ئەسکەندەر، سوڵتان، عەلی، یەعقووب، بارام، بسات، زولفوقار، ئاسلمش، تەھ سوار، سارۆ، قاسم.

حوكمداریی ئەمیر محەمەد کوڕی مەئموون

ئەمیر محەمەد کە باب و مامی مردن، بەلەز لەشکرێکی ڕێک خست و چووە سەر حیللە و گرتی و گەڕاوە سەر سرووچک و خستیە ژێر پەنجەوە. حکوومەتێکی ڕێککەوتووی لەو دوو پارچە خاکەدا دامەزراند و لەگەڵ ئومووری ڕێککەوتنی دەکۆشا و زۆر بەتالووکەوە قووەت و هێزی پەیداکرد و لەشکر و پێویستیی ساز کرد و بۆ پێشکەوتن تەقەلای دا کە لە خاکی خۆیدا کار و ئیشی ڕێک خست و دەستی بە ڕەعیەتنەوازی و دادخواهی کرد، میللەت و سوپاهی بە دان و بەخشینی شاد کردن. ئەوجا لەشکرێکی شەڕکەر و دلێری هەڵگرت و چووە سەر خاک و زەویی مامی کە شارانی قەرەداغ، شارباژێڕ، ئالان، مەهران، دلجۆران بوون. لە پاش کەمێک شەڕ و ئەزیەت میللەتەکەی بە مەرج و قسەی پیاوان ئاسوودە کرد و ئەو شارانەی گرت و خستیە سەرخاکی کە لەژێر پەنجەیدا بوو. کە ئەو خاکە

پیرۆزەی کوردستانی بە ئەمنییەت و ئاسوودەگی ڕێک خست، قاقەزێکی لە سلێمان قانوونی نوویسی کە خاکی میراتی باب و باپیر و مام و برایانم بەزۆری باسک و قۆڵی خۆم خستەوە ژێر حوکمی خۆم. پێویستە بە حوکمدارێکی کوردستان و شارەزوورم بناسن و ئیستیقلالییەتی تەواوم بۆ تەسدیق بکەن.

سوڵتان سلێمانی قانوونی لەو ئەمیرە تازە پێگەیشتووی وریا و زەبەردەستە ترسی لێ پەیدابوو و کەوتە ئەندێشەوە؛ ناردیە سەر سەدری ئەعزەم ڕۆستەم پاشا و میری میران عوسمان پاشا تاکو لەشکر کۆ بکەنەوە و پێویستیی چوون و تێشووی ڕێگا سازکەن و بۆ پەلامارداندە سەر میر محەمەد بکەونە ڕێگا و وەلامیشی دا بە هەموو میر و حوکمدارەکانی کوردستانی شیمالی کە بە لەشکری کوردانەوە بچنە کۆمەگی و یارمەتیی میری میرانی بەغدا و بەهەر کلۆجێک بێت، خاکی شارەزوور لەژێر پەنجەی میر محەمەد دەرخرێ و بکرێتە خاکێکی بە تایبەتی عوسمانی و لەژێر گەڕان و چاوەدێریی بەغدایا بەخێو بکرێ. لەسەر ئەو ئەمرە لە هەمووولایێکەوە لەشکر بۆچوونە سەر میر محەمەد کۆبوونەوە و بەهێز و تەوانایەکی تەواوەوە چوونە سەر قەلای زەڵم کە پایتەختی ئەمارەتی میر محەمەد بوو.

میر محەمەد کە لەوە ئاگاداربوو، لەشکری خۆی کردە چەند قۆڵێک و پێشی بە دوژمن گرت و شەڕ و کوژتار و خوێنڕێژی دەست پێ کرا. مودەتی دوو ساڵ لە تخووبی شارەزووردا جەنگ و جیدال و شەڕ و کوژتار بوو. هەرچەندە دوژمن کۆشا و تەقەلای دا دەرقەتی میر محەمەد نەهات و نەیتوانی بستێک لە تخووب دەربازبێ.

میر محەمەد بە پەنهانی لەگەڵ شاه تەهماسبی سەفەوی ئیتفاقێکی دۆستانە و موعاهەدەیەکی سوێندخواردنی گرێ دا کە لە شەڕی ئەمین بێت. شاهی بێژراو لە هەموو پێویستییەکدا یاریدەی دەدا و بە پەنهانی هێزی دەدایێ.

میر محەمەد لەو مودەتی شەڕوشۆڕەدا بە مەرگی خۆی مرد. سەرکردەکانی سوپاه نەیانهێشت ڕۆستەم پاشا لە مردنی میری کوردان ئاگادار بێ. بەمەرگە بەرابەرییان دەکرد وە مردنی میر محەمەدیان شاردەوە. ڕۆستەم پاشا لە پاش دوو ساڵ شەڕ و کێشە ناچاربوو دەستی لە شارەزوور گرتن بەردا و کشایەوە پاشێ؛

بەلەز لەشکری ڕوو بەبەغدا سووڕاندەوە و لە ڕێگا بە مەرگ گورفتار بوو. کە خەبەری مردنی ڕۆستەم پاشا بە ئەستەمبووڵ ڕاگەیشت، باڵتەچی محەمەد پاشایان بۆ گرتنی شارەزوور تەعین کرد و سەلاحییەتێکی تەواویان پێ دا.

باڵتەچی بە ڕق وتوندییەوە لەشکرێکی قورسی هەڵگرت و ڕوو بە شارەزوور خشا. لەودەمەشدا شارەزوور بێ گەورە و سەردار مابووە. باڵتەچی شیری غەزەبی لە کوردان نا، بە کوژتار و ئاوەدانی وێرانکردن و زگی منداڵ و ژن هەڵدڕین دەستی بە گرتنی کوردستانی شارەزوور و ئەردەڵان کرد. ساڵی نۆسەد و شێست و نۆی هیجری هەموو خاکی شارەزوور و ئەردەڵانی بە وێرانکردن خستە ژێر حوکمەوە. کوردستان دووچار بەلەقەیەکی گەورە بوو و گەلێک پیاوانی ناوداری بەقەنارەدا کران.

هەروەکو لە پێشدا گوترا سورخاب بەگ بەتەنێ حکوومەتێکی تەشکیل کردبوو لە دەوری حوکمڕانیی حیللە و سرووچکدا بۆ خۆیان بەئازادی دەژیان و لەگەڵ حکوومەتی ئێراندا ڕێک کەوتبوون. باڵتەچی شارەزووری گرت، نەیتوانی دەست باوێژێتە ئەو خاکەوە، گەلێک تەقەڵای دا و کۆشا، نەشیا بیگرێت.

حوكمداری سوڵتان عەلی کوڕی سورخاب

ئەمیر سوڵتان عەلی کە سورخابی بابی مرد لەسەر حکوومەتی خۆی قەراری گرت و دەستی بە حوکمداری کرد. زۆر نەژیا و گەلێک دەوامی نەکرد. سێ ساڵ بەبێ کێشە بە ئوموری ڕەعیەتپەروەری ڕای بوارد و مرد و دوو کوڕی لە پاش بەجێ مان: یەک تەیموورخان، دووەم هەڵۆ.

حوكمداریی ئەمیر بسات کوڕی سورخاب

کە سوڵتان عەلی مرد، ئەمیر بسات لەسەر تەختی حوکمداری دانیشت و دەستی بە کار و پیشەی حکوومەت کرد. تەیموورخان و هەڵۆ هەردووک پەنایان بۆ حکوومەتی ئێران برد و چوونە لای مونتەشا سوڵتان ئەستاجلوو کە سەرداری سوپاهی ئێران بوو. ئەویش مەسەلەی بە شا ئیسماعیلی دووەمی سەفەوی ڕاگەیاند؛ بەڵام کاروبار نەکەوتە کۆشەوە، هەروەها ماوە. هەرچەند مونتەشا سوڵتان کۆشا بۆ ئەو دوو ئەمیرانە هیچی بۆ نەکرا. بەڵام ئەمیر بسات هەر لەگەڵ

حوکمداری و ئیشوکاری مەملەکەتداری خەریک بوو، بۆ ڕیکخستنی ڕەعییەت و شار و دێهاتانی خاکی خۆی بە گەرم لە جووڵانەوەدا بوو و دڵداریی دەکرد.

تەیموورخان و هەڵۆ لە ئێراندا هەرچەند کۆششیان کرد نەیانتوانی ببزوونەوە؛ بەڵام لە هاودەنگ زیادکردن دەکۆشان. بەوجۆرە هەتا شا ئیسماعیلی دووەم مرد بە پەنهانی هاواڵ و هاودەنگیی بۆ خۆی پەیدا دەکرد و لەگەڵ گەلێک ئومەرا و کاربەدەستانی ئێران بووبوون بەیەکدڵ و ڕێککەوتوو. وە بۆ کوردستانیش وەڵامی هەر لە هاتوچووندا بوون. پشتیوان و یارمەتیی لێیان دەویست.

بەو چەشنە لە تەقەلاّ و ئیشدا بوو، کە شا ئیسماعیلی دووەم مرد؛ بە گورجی لەشکرێکی جوان و شایستەی پێکەوە نا و دەستی بە سەرکێشی کرد و لە هەموولایێکەوە پەلاماری ئاوایی و شار و دێهاتانی دا و ڕووی لە خاکی مامی کرد و لەشکری بۆ پێشەوە ئاژۆت.

ئەمیر بسات لەولاوە کە زانی تەیموورخان و هەڵۆی برازایانی ڕوو بە خاکی کەوتنە ڕێگا، لەشکری خۆی دەنگ دا و چووە پێشیان. هەردوولا مام و برازا بۆ یەکتر کوژتن خەنجەریان تیژکرد و شیری بێدادییان تێک نا و دەستیان بە کوژتارکرد. لە نەتیجەدا تەیموورخان بەزۆری بازووی گەلێکی زەوی و خاک لە مامی گرت و لینگی دایە سەر چەند نوقتەیەکی عەسکەریی عوسمانییان کە لە خاکی شارەزووردا بوون و کوژتنی و تالان و ئەسیرێکی زۆری لێ گرتن. بەوە کاروباری تەیموورخان ڕۆژ بەڕۆژ ڕوو لە بەرزی و چاکی بوو. بەو تەرزە چەند جارێک پەلاماری دوژمنی دا و عوسمانییەکانی بەزۆریی شیر لە شارەزوور دەرکردن و ماڵ و ئەسپاب و ئالەت و چەکێکی بێ ژماری لێ وەدەست خستن و خاکی خۆی لە دوژمن پاک کردەوە.

تەیموورخان لە پاش ئەوە کە پشتی عوسمانییەکانی لە شارەزوور شکاند و لەشکر و ماڵی فرە کرد و هێزی پەیدا کرد، دوو جاری دیکە پەلاماری مامی خۆی دا کە ئەمیر بسات بوو، شکاندی و هەموو هێز و داراییەکی کە هەیبوو لێی گرت و هیچی لە دەستدا نەهێشت.

لەودەمەدا پەیدابوونی تەیموورخان لە کوردستاندا بوو بە مایەی لەقەیەکی گەورەدان لە پەراسووی حکوومەتی عوسمانی، وەشکستەی ئەمیر بسات بوو بە

شکانی عوسمانی؛ چونکە ئەمیر بسات لەسەر کیسەی ئەوان دەکۆشا نەک بۆ میللەتی خۆی. عوسمانییەکان ئەمیر بساتیان بۆ خۆیان دەژمارد و ڕۆژ بەڕۆژ بەوەوە لە شارەزووردا بنچینەیان دادەمەزراند و هێز و تەوانای خۆی دەخستە کوردستانەوە و بە هەموو جۆرێک دەستدرێژییان دەکردە سەر موڵکی کوردەکان، هەروەکو پێشرەوی [قەممان (؟)] بوو. بەڵام ئەمیر تەیموورخان ڕێگای ئەو ئومێدەی لێ برین و تەماعی لەو خاکە پیرۆزە و جوانەی کوردستانی شارەزووردا لێی گرێدان.

حوکمداریی ئەمیر تەیموورخان کوڕی سوڵتان عەلی

ئەمیر تەیموورخان کە خاکی باب و باپیری خستەوە ژێر حوکمی خۆیەوە، بەداد و ڕەعیەتپەروەری ناوبانگی کرد و لەگەڵ حکوومەتداری و سوپا کۆکردنەوە خەریک بوو وە بە هەموو ئاوایییەکی خاکی خۆیدا دادخواهیی ڕاخست، کە بەشان و شەوکەتی دۆستانی بە بەخشین و دوژمنانی بە هەڕەشە ڕاگرت.

ساڵی ٩٨٨هـ سوڵتان مورادی سالیس حوکمداری عوسمانی لە ئەمیر تەیموورخان کەوتە ئەندێشە و ترسەوە، لە ئەستەمبووڵەوە لەشکریکی قورسی ڕێک خست و بۆ مووسڵی نارد کە بچنە سەر ئەمیر تەیموورخان. لەشکری عوسمانی لە مووسڵەوە ڕوو بە هەولێر لە دەژلە پەڕیەوە.

لەولاوە ئەمیر تەیموورخان سوپاهێکی گورجوگۆڵی کوردستانی هەڵگرت و چووە پێش دوژمن. لە پاش کوژتاری دوو شەو و دوو ڕۆژان، کوردەکان بەسەر دوژمندا زۆردار بوون و لە ڕاست و چەپیەوە پەلاماری ڕیزی عەسکەری دوژمنیان دا و تێکیان پێچان و بە شکانێکی پیس هەڵیان قەند و ڕڤاندیانن.

لەو ڕۆژەدا عوسمانییەکان هێندە بە پەلە هەڵاتن ئاگایان لەمە نەبوو کە دەمەدەمی بەهارە و زێی دەژلە لافاوی دێتە خوارێ و ئەمبەرەوبەری چۆمی پڕ ئاو کردووە و بواردان نابێ و لە زێی گەورە پەڕینەوە هیچ نەدیتراوە. بە ناچاری گەلێکیان بەسواری ملیان لەو دەریا و ئاوە نا کە گۆیا دەپەڕنەوە، هەموو بە ئاودا ڕۆیینە خوارێ و بەشی زۆریان کوژران و بەدیل گیران.

کوردەکان بە کەیف و شادمانی و تاڵانێکی زۆرەوە گەڕانەوە هەولێر و لەشکری عوسمانی ئەوەندەی ڕزگاربوو، بە پەرێشانی بەر بە مووسڵ هەڵاتن.

که سوڵتان مورادیان لەوە ئاگادار کرد، زۆری پێ تێک چوو و نەتیجەی ئەوەی بە فاڵێکی چاک نەکەوتە بەرچاو. نفووسی خۆی و دەسـتـەڵاتی لە عیراق و عارەب و ئاوربایەگـاندا بـە شـپـرزەیی کـشـانەوە پاشێ و کـەوتە بیـرەوە و هێـز و بەرزیی تەیموورخانی لە بەرابەر خۆی و سەفەری ئێراندا بە دیوارێکی ئەستوور و پان و پڕ لە چەکی لە لادا زل و قـورس و هەڵـمـاسـاو بوو. بزووتنی تەیموورخـان لە پێش عـەسکەریدا و شکانی عـەسکەری عـوسـمـانی بە مـەیدان فـرەکـردن بۆ دوژمن و سەرمەشقی شەڕی ئێران لەگەڵ عوسمانی زانی. لەبەرئەوانە کە هەمـوو ڕاست و دروست بـوون سـوڵتـان مـوراد ناچار مـا کـە خـۆشـەویسـتی و نوازشی بکاتە بەرهەڵستی ئاشووب و جەنگ و جیدال.

بۆ بەدڵـخواز گـەیشـتن، گرتی قاقـەزێکی پەندئامـێزی بۆ ئەمـیـر تەیموورخـان نوویسی کە ئەوا خۆت نواند و شان و شەوکەتی تۆ شایانی حوکمداری و گەورەیی و پیاوەتییە، ئـەوا خەڵاتێکی میری میرانی و فـەرمانی حـوکمداریی شـارەزوورم بۆ ناردی و تکای قبووڵ دەکرێت.

سـوڵتـان مـوراد فـەرمـانێکی میری مـیـران و حـوکـمـداری بە توغڕای دەوڵەتی بۆ نـوویسـی و ئاڵا و تـەپڵـی لەگــەڵ شــیـــرێکی بە گـــەوهەر ڕازاوەی بـۆ نارد و بـە تەیموورخان پاشا ناوی برد.

کـە ناردراوەکان بەدیاری و خـەڵات و ڕوتبـە و نیشـان و فـەرمـانـەوە گەیشـتنە لای تەیموورخان، بە ئیحترامەوە قبووڵ کران.

کـە ئەمـیـر تەیموورخـان ناردراوانی سـوڵتـان مـورادی قـبـووڵ کـرد، قـاقـەزێکی لە جـوابدا نوویسـیـیـەوە کە بە شـەرتی ئـەمـە ئەو ڕوتبـە و خـەڵاتە قـبـووڵ دەکـا، چوار کـوڕی خـۆی هەریەک لەسـەر پارچە خـاکـێک بـە مـیریان بناسـێت و دەسـتـەڵاتی کـەسـیـان بەسـەرا نەبێ و تەیموورخـان حـوکـمـدارێکی سـەربەخـۆی سـوێندخـۆر بێ لەگـەڵ عوسـمـانیـیـان و لە ئومـووری مـەملەکـەتداریدا ئازاد و مـوسـتـەقـیل خـۆی ڕابگرێت و لە وەخـتی پێـویسـتـدا هەردوو لا یاریدەی یـەکـتـری بدەن وە ئەگـەر تەیموورخـان لێی قەومـا، حکوومـەتی عـوسمـانی چ بەدراو و چ بەعـەسکەر کۆمـەگی بکات.

بەوجـۆرە گـەلێک لە نێـوانیـاندا نووسـراو و پیـاو هـاتوچۆیـان کـرد، لە دواییـدا

سـولّتـان مـوراد مـەنشـوورێکی بە دڵخـوازی تەیموورخـان نوویسـی و بۆی نارد و تخووبی خاکی تەیموورخانیان دیارکرد و خاکی هەر چوار کوڕەکانی دامەزراند و ئەوانیشی لە دەستوورێک گرێ دا کە لەژێر فرمانی ئەودابن؛ تاکو دوژمن نەیانکاتە ئالەتی دەست و هیچ دەسیسـەیەک لە نێوانیاندا کار نەکات و خـاکی کوڕەکانی بەم جۆرە دابەش کردن:

١- سنە و حەسەن ئاوا و قزیلجە، بۆ سولّتان عەلی.

٢- میهرەوان و مەریوان بۆ میر موراد ومیر بۆداغ.

٣- شاربـاژێڕ و دینەوەر، بۆ بەدرخان.

تاکو ئەو قەرارە درا لەشکرێکی بردە سەر دینەوەر و بەزۆر لە دەست قزلّباشانی دەرخـست و هێنایە ژێر حـوکمی خـۆیەوە و ئەویشی دا بە بەدرخـانی کـوڕی. بەو چەشنە کوڕەکانی لەسـەر ئەو جێگایانە دامـەزراند و جێگای خـۆشی -کـە شـار و قەلای زەلّم بوو- لە ڕێکخستن و ئاواکردنی دەکۆشا.

لەودەمـەوە خـاکی شـارەزوور کـرایە دوو بەش، دوو ناوی لەسـەر داندرا؛ یەکێک بوو بە بابان و دووەم بوو بە ئەردەلان. هەروەکو لە پێشدا باس کرا ئەو دوو نێوانە ناوی قوبادی باپیرە گەورەیان بوو. ئەمیر تەیموورخـان پاشا ئەو نێوەی باپیرەی لەت کرد (بابا – ئەردەلان) ناوی بابا درایە خاکی ئەو سێ کوڕانەی کە میر بۆداغ و میر موراد و میر بەدرخان بن؛ شـارەکانی سولّتان عەلیش کە سنە و حەسناوا و قـزیلجـە بوون، بە ئەردەلان، ناوی لێ نان و لە قـانوونێکی زۆرچاک گـرێی دان کـە نەتوانن ببزوونەوە.

تەیموورخـان پـاشـا بەڕاسـتی زۆر بیـرتیـژ و چاو لـە بلّندی و ڕوو لە بـەرزبوونی هەبوو؛ گەلێک وردبینی و دوور ئەندێشی دەکرد. چونکە لە ئێراندا سـەفەوییـەکان دەم بەدەم هێزیان پەیدا دەکرد، لەولاشـەوە عوسـمانییەکان بۆ مەسـڵەحەتـی کار و ئیــشـی پارازتنی خـۆیـان ، تخـووبیـان پڕ لە مـوهـیـمـات دەکـرد، لەبەر ئـەوانە تەیموورخـان پاشـا بۆ خـاکی خـۆپارازتن، ناچاربوو کـە مـەملەکەتی بکاتە دووبەش: یەکی بۆ پێشـهەڵسـتـیی ئێران و دووەمی بۆ بەرابەریی عوسمانی. وای بەچاک زانی کـە ئەو دوو پارچەیە هـەریەک لەگەڵ یەک لەو دوو حکوومـەتە زەبـەردەسـتـانە بخـاتە عالەمێکی سـیاسییـەوە و ڕابیتەیەکی خسووسـیی پێ دابمەزرێنێ؛ تاکو هەریەک بە

واسیتەی یەکەوە بتوانن بژین و دووچار بە شکستە و نەبوون نەبن.

ئەو ئەندێشەیەی تەیموورخان پاشا، خاکی شارەزووری بەدوو ناونا کە یەکێک بابان و دووەمی ئەردەڵان، کردە دوو پارچە و لە نەتیجەدا ئەردەڵانییەکان هەمیشە سیاسەتی خۆیان لەگەڵ ئێران و بابانییەکان لەگەڵ عوسمانییەکان ڕادەگرت و لە وەختی تەنگی و لێقەوماندا یەکتریان بەخێو دەکرد و بۆ کۆمەگی و یارمەتی دەستی یەکتریان دەگرت.

هەروەکو لە هاتوودا دەکەوێتە بەرچاو، بەڕاستی تەیموورخان پاشا بە فیکر و زرنگیی خۆی بناغەیەکی دامەزراند کە ئەو بنەماڵە بەگەورەیی و شەرەفەوە چەند عەسر ژیاون و ئیدارەی خۆیان کرد و حکوومەتیان پایەداربوو. ڕاگیراوی ئەو بنەماڵەیە لە سایەی تەدبیر و فیکر بڵندیی تەیموورخان پاشاوە بوو کە زەمانێکی دوور و درێژ ژیان و ڕاوەستاو بوون.

هەردەمێک دوژمن ڕووی لە یەک لەو خاکانە بکردبایە ئەوی دیکە لە حکوومەتی دراوسێ داوای کۆمەگی دەکرد و براکەی خۆی لە شەڕی دوژمن ئەمین دەکرد. ئەو فیکرەش بووبوو بە مایەی دەست درێژ نەکردنی دوژمن [و] بێدەسەڵاتیی ئێران و عوسمانی بەسەریاندا، وە بەجوێکردنەوەی ئەو ناوانە لەژێر پەردەیەکی کە هەریەک حوکمدارێکی سەربەخۆن، لە دەسایس پارازراو، لە شەڕ و فیتنە و کوژتاری یەکتر، خۆیان دوور ڕاگرتبوو. قسەی بەدبینی نەیدەتوانی بەگژ یەکیاندا بکا و هەڕەشە و دڵخۆشیدانەوەی دوژمنەکانیشیان نەیدەخستنە سەر هەوا و بەرزبوون و کەوتن.

مێژوونوویسی بەناوبانگی عوسمانی لە کتێبی «ابو الفاروق» بەرگی چوارەمیدا دەڵێت: دەورەی تەیموورخان پاشا لە کوردستاندا نەگبەتییەکی گەورەبوو بۆ حکوومەتی عوسمانی لە شارەزوور و عێراق و ئاوربایەگاندا و دەستی سیاسەتی عوسمانیی کورت کردبووەوە و نەدەشیا لەشکریان بنێرێتە سەر و ڕۆژ بەڕۆژ سیاسەتی عوسمانی لەو خاکانەدا پاشەوپاش دەکشاوە. بەجارێک قەتعی ئومێد لەو سێ خاکە کرا و بە دەسیسەی تەیموورخان پاشا، ئومەراکانی کورد و هەوادارەکانی عوسمانی لە ئێراندا ڕوویان وەرگێڕاوە؛ نە ئێران دەیتوانی حوکمیان بەسەردا بکات و نە عوسمانی پێی دەکرا لەشکرکێشییان بکا و بچێتە سەریان.

سوڵتان لەسەر ئەو ئازایی و زرنگیەتی لە تەجاوزات و دەستدرێژیی تەیموورخان پاشا دەترسا لە شەڕ و فیتنە و بزووتنەوەی ئەمین نەبوو؛ بۆ بێدەنگکردنی ئەمری بە وەزیری بەغدا کرد لە خەزێنەی خەرج و باجی بەغدا ساڵی سەدهەزار قوڕۆش پارە بدرێتە تەیموورخان پاشا.

مێژوونویسەکانی عوسمانی لەوە گەلێک دواون و ئیعترازیان لە سوڵتان موراد گرتووە کە ئەو پارەیەی دەیدا بە تەیموورخان پاشا، حەقی بێدەنگی و نەبزووتنەوە بوو؛ بەڵام بەو پارەیەش تەیموورخان زیاتر کەوتە بەرزنۆڕینەوە.

تەیموورخان پاشا لە هەر چوار کەناری خاکی خۆی تخووبی مەملەکەتیەوە لەگەڵ قایمکردن و فرەکردنی سنووری دەکۆشا؛ سوپاهێکی رێک خست و چووە سەر خاکی لوڕستانی گچکە و لە پاش شەڕ و پەلاماردان چەند ناحیەیەکی لێ گرتن و خستنیە سەر خاکی خۆی. عەلی بەگ شازادەی لوڕستان (شاوێردی) بە فێڵ و دەسیسە لەشکرێکی قورسی هەڵگرت و چووە گوڵعەنبەر و لە جێگایانی سەخت و دژواردا خۆی پەنهان کرد و ڕێگا تەنگ و باریکەکانی گرێ دا و لە نێوانی دۆڵ و گەلێیکی کە کەوتبووە نێو دوو شاخ و کێوی بڵند و گەورە، بۆی دامەزرا و هەموو ڕێگاکانیشی گرت.

تەیموورخان پاشا لە لوڕستانەوە بە کەیف و شادی گەڕاوە و بە بێباکی لەنێو خاکی خۆیدا جڵەوی ئەسپی شۆڕ کردەوە و ئاگای لە دەسیسە و فێڵی شاوێردی نەبوو. لەسەر تەپۆڵکەی ئەو شاخە بەرزانە سەرەوژێر بە دەشتی شارەزووردا چووە خوارێ، لەپڕێکا شاوێردی لە پێشەوە و دەستە لەشکرەکانیشی لە هەموو بەرزی و دۆڵێکدا لێیان بڵند بوون و لە جێگایەکی زۆر تەنگ و بێ دەسەڵاتدا سەر و ژووریان لێ گرتن و پەلاماریان دانێ.

تەیموورخان پاشا بە ناچاری ڕوویان تێ کردن؛ بەڵام چارە چی بوو؟ دەست بە کوژتار کرا و دۆڵ و شێو و دەرە پڕ لە لاشە بوو. لە دوای گەلێک شەڕ و تەقەلا، تەیموورخان پاشا لە دەست شاوێردیدا بەدیل گیرا، شاوێردی تۆڵەی لێ ئەستاندەوە و گەلێکی کوژتار لێ کردن و تالانێکی بێ ژماری لێ وەدەست خستن. تەیموورخان پاشا و چەند ئەسیرێکی دیکەی هەڵگرت و گەڕاوە و چووە لوڕستان. باقی ماوەی لەشکری تەیموورخان پاشا هەرچییەکی گیانی خۆی پێ ڕزگار کرا بە

شپرزەیی و پەرێشانی خۆی لە مەیدانی مردن ڕزگار کرد و هەڵات.

لە پاش گەڕانەوەی شاوێردی، گەورە ئومەرایانی کوردستان کەوتنە نێوانێ، بە تەدبیر و پاڕانەوە، بە هەڕەشە و گەفکردن تەیموورخان پاشایان لە دەست شاوێردی ڕزگارکرد و گێڕایانەوە سەر حوکمداریی خۆی.

تەیموورخان پاشا کە لەو ئەسارەتە ڕزگار بوو، چەندێک خۆی کۆ کردەوە و تۆزی بەدنامیی ئەو کەوتنەی لەسەر شان وقوڵی تەکاند و بە تەدبیر و چاکە گومی کردەوە و سوپاهێکی شەڕکەری ڕێک خست و هەستا چووە سەر قەڵای زێڕین کەمەر، کە هی سیامەنسوورەکان بوو.

کوردەکانی سیامەنسووری لە مێژبوو بە دەسیسە خەڵەتابوون و ڕۆژ بەڕۆژ قووەتی دەخزاندە قەڵای زێڕین کەمەرەوە، لە ڕۆژی کەلێن دەگەڕان کە هەڵمەتێک ببەنە سەر خاکی تەیموورخان. ئەگەرچی خاکی زێڕین کەمەر لەژێر ئیدارەی قزڵباشاندا بوو، بەڵام بە پەنهانی لەگەڵیان ڕێک نەکەوتبوون.

تەیموورخان پاشا هەمیشە لەوە ترسی هەبوو کە ڕۆژێک دەبێ لە خاکی زێڕین کەمەرەوە زللەیەک بخوا؛ جا ئەوە ناچاری کرد کە لەشکرێک بباتە سەر ئەو خاکە و بیگرێت.

تەیموورخان پاشا کە لەشکری خۆی لە سنوور پەڕاندەوە، ڕوو بە زێڕین کەمەر خشا. لەولاوە ئەمیر یار سوڵتان خاوەندی سیامەنسوور، دەستی بە لەشکر کۆکردنەوە کرد کە پێش بەتەیموورخان بگرێت نەیرژا. کە تەیموورخان دەستی بەگرتنی خاک و زەوی کرد، ئەمیر یار سوڵتان لە قەڵای زێڕین کەمەردا خۆی قایم کرد و هەموو ڕەعییەت و لەشکری لەوێ خزاند و بۆ بەرابەری ڕاوەستا. تەیموورخان پاشا جگە لە قەڵای زێڕین کەمەر هەموو دەوروپشتی گرت و خستیە دەستەوە و چووە سەر قەڵای زێڕین کەمەر، ئەمیر یار سوڵتان بۆی دەرکەوتە دەرێ و شەڕ و کوژتار دەست پێ کرا. مودەتی سێ مانگ شەڕوشۆڕ دەوامی کرد. لە ئەواخیری ساڵی نۆسەد و نۆهەد و هەشت تەیموورخان پاشا لە مەیدانی شەڕدا بە دەست ئەمیر یار سوڵتان بەکوژت چوو؛ لەشکری بێ سەردار ڕووی لە هەڵاتن کرد.

حوکمداریی ئەمیر هەڵۆخان کوڕی سوڵتان عەلی کوڕی سورخاب

کە تەیموورخان پاشا کوژرا، ئەمیر هەڵۆخانی برای لەسەر حکوومەت قەراری گرت و ڕەعیەت و سوپای خستەژێر حوکمی خۆیەوە و قاقەزێکی لە سوڵتان موراد نوویسی و بەیانی ئیرادەتمەندیی تێدا کرد و لەگەڵ حکوومەتی قزڵباش مەوەدەت و دۆستایەتیی دامەزراند. لەگەڵ هەردوو حکوومەتان ڕێک کەوت و تەپڵی ئازادی و سەربەخۆیی لە خاکی شارەزووردا لێ دا و لەسەر سوننەتی براکەشی، برازاکانی لە جێگای خۆیان دانانەوە و کردنیە ئەمیر و ژێردەستی خۆی. ئەوانیش ئیتاعەتیان کرد. لێرەدا بە جارێک بابان و ئەردەڵان لێک جوێ بوونەوە. ئەردەڵانی لەگەڵ ئێرانییان ئیتفاقیان کرد و بابان لەگەڵ سوڵتانی عوسمانی ڕێک کەوتن هەروەکو دێتە گۆتن.

بەندی دووەم

حوكمدارانی بابان لە شارەزووردا

هەروەکــو لە پێــشــدا لە ســەربهــووردی بابا ئەردەڵاندا گــوترا، بابا ئەردەڵان شارەزووری خستە دەست خۆی و یەکێک لە کوڕەکانی نارد کە لەسەر قەڵایانی نەوی، مێشیلە، تەنوورە، نشگا، میهرەوان دانیشێت و دەست بە ئەمارەت بکات. قەڵای مێشیلەی دا بە ئەمیر ئەبداڵی کوڕە گەورەی خۆی.

ئەمیر ئەبدال لەوێدا بەفەرمانڕەوایی ڕای بوارد و لەژێر حوکمی باوکیدا بوو، ئەو ئەمیـرە بچـووکـە لە هەمـوو شـەڕوشـۆڕ و فـیـتنـەیەک خـۆی دەپـارازت و لە خۆبەخێوکردن بوو. هەتا بە مەرگی خۆی مرد. کوڕی گەورەی –کە پیر بۆداق بوو– کردیە جێگانشینی خۆی و بە ئەمیر بۆداق ناوی دەرکرد.

حوكمداریی ئەمیر بۆداق کوڕی میر ئەبداڵ

ئەمیر بۆداق کە بابی مرد لەسەر ئەمارەت دانیشت و خاکی بابی خستە دەست خۆی؛ چونکە بابی لە هەموو شەڕ و شۆڕێک دووربوو، موڵک و ماڵ و دراو و ئالەت و پێویستییەکی زۆری خستبووە سەریەک. ئەسپ و ماڵات و ئەسپابێکی بێ ژماری پێکەوە نابوو. ئەوانە بوون بە پشتگرتنی میر بۆداق و دەستـتـفـرەیی و شـەوکـەت زیادکردنی.

کە میر بۆداق کەوتە سەر حوکمداری، بەجارێک ناوی حوکمداریی خۆی گۆڕی و لە هەموو جێگایەکدا بە بابان ناوبانگی پەیدا کرد و بە ڕاستی بابان لەم زاتە کە ئێمە لە سەربهووردی دەدوێین ئینتشاری کرد و دامەزرێنەری ئەو ناوە میر بۆداقە؛ ئەگەرچی لە پاش ئەو تەیموورخان پاشا دەکۆشا کە ناوی بابان لەسەر خاکی یەکـێک لە ئەولادەکـانی دانێ و بە بابان ناوبانگیـان پێ بکا، بەڵام مـیـر و حوکمدارانی بابان لەو ئەمیرە گەورەوە دەست بە دامەزراندن دەکات.

له گۆڕینی ئەم نێوەدا دڵخوازی ئەوەبوو له مام و خزمەکانی ڕزگار بێت و نەکەوێتە ژێر حوکمیانەوە. لەبەرئەوە هەمیشە لەنێو ئومەراکانی خۆیدا بە مەجلیسی دەگوت کە بابان ئەردەڵانی باپیرە گەورەیان ناوی قوباد بووە؛ مادامە لەو بنەچەکەین دەبێ بابان یاخود بابا قوبادیمان ناوببرێ. بابا قوباد لە گوتندا درێژە، بابان چاکترە بەکاربرێت. لەسەر قەراری پیربۆداق بنەماڵەی بابان لەوەوە پەسند کرا و مێژوونووسەکانیش بنەماڵەی بابان لە پیربۆداقەوە دەست پێ دەکەن؛ ئەگەرچی تیرەیەکی ئەردەڵانییەکانیش ئەو نێوەیان لەسەر خۆیان دانابوو، هەروەکو لە پێشدا بێژرا.

ئەمیر بۆداق بە سەخاوەت و کەرەم و ئازایی و بەخشش ناوبانگی کرد و کەم کەمە بۆ بەرزبوون و سەرکەوتن خۆی بزاوت و دەستە و دائیرەیەکی قورسی دامەزراند. بە لوتف و داین لە هەرلایێکەوە پیاوێکی ئازا و ناودار هەبوو بردیە لای خۆی و سەربەرزی کرد و هەر عولەما و پیاوچاکێک لە کوردستاندا بوو کردیە جیرەخۆر و هەواداری خۆی. دەم بەدەم هێزی پەیدا کرد و دەستە و پێوەندی زۆربوون، لەشکر و سوپاهێکی ڕێککەوتووی ساز کرد و جیرەی بۆ بڕینەوە. کە سوپاهی گەیشتە ئارەزوو و دڵخوازی، هەستا بە قووەتێکەوە چووە سەر ئومەرایانی زەرزا و بەشەڕ و کوژتار مەحالی لاجانی لە زەرزا ئەستاند و لەولاوە بەسەر کۆنە لاجاندا گەڕاوە و لەژێر پەنجەی سۆرانی دەرخست. بەوە ناوونیشانێکی پەیدا کرد و هێز و توانای پێ زیادبوو. لەوێوە چووە سەر «سیوی» (شیوی – شنۆ) و لە سۆرانی ڕزگار کرد و هەر بەو هێزەوە چووە سەر سندووز، ئەویشی لە دەست قزڵباشان دەرخست و قەڵای مارانی ئاوەدان کردەوە و گەڕاوە قەڵای مێشیلە، دەستی بە خۆڕێکخستن کرد.

بە لوتف و کەرەم و پیاوەتی، عەشیرەتی موکری و بانەشی خستە ژێر فەرمانی خۆیەوە. کە لەوانە ئاسوودە بوو، لەشکریکی ناردە سەر عەشیرەتی کوردی مەشیا و ئەوانیشی ژێرفەرمان کرد و لەسەر هەر یەکێک لەوانەی کردە میر سنجاغێک و ئەمیرێکی لە تەرەف خۆیەوە لەسەر دانان و لە ژێر ئیدارەیەکی چاکدا ڕای گرتن. کە لەوەش ئەمین بوو، لەشکرێکی قورسی ناردە سەر شاربازێر، لە دەست ئامۆزاکانی دەرخست و خستیە ژێر حوکمی خۆیەوە. لەوەوە حکوومەتێکی جوانی ڕێک خست و بۆ هەر میر سنجاغێک تەپڵێک و ئالایەکی بابانی بۆ ناردن و داد و

عەدالەتی لەو خاکەدا پان کرد، وە لەشکر و سوپاهیی خستە ژێر ئینتزامەوە و بۆ هەر میر سنجاغێک میقدارێک لەشکر و هەر لەشکرەی ئالای خۆی و تەپڵی بەتایبەتی بۆ قەرار دان.

لە پاش ئەوە کە ئەو هەموو ئیشە موهیمانەی ڕێک خست، دووبارە ناردی قەڵای مارانی زۆرچاک قایم کرد، دیوار و کۆنگەرە و بورج و بارووتی بڵند و سەختی لە دەورەدا دروست کرد و لەشکری هەڵگرت و چووە سەر قەڵای کەرکووک بەزۆری بازوو گرتی و کردیە ئەمیر سنجاغێکی بابان.

ئەمیر پیر بۆداق هەموو بزووتنێکی وەکو پادشایانی دونیاگیر وابوو، لە گەلێک کار و پیشە و جووڵانەوەیەکدا چتێکی بێ وێنەی بەبیرتیژی خۆی دەکردە دەستوور کە لە هیچ حوکمدارەکانی دیکەدا پەیدا نەدەبوو؛ وە بۆ هەریەک لە مەئموورەکانی خۆی دەستوورێکی دامەزراندبوو، وە بۆ هەر میر سنجاغێک ڕەوشتێک و قاعیدەیەکی دانابوو کە بەئومووری مەملەکەتداری خەریک بن، وە هەریەک تیپە لەشکرێکی بۆ ئاسایش و بەخێوکردنی ڕەعیەت دابوونێ.

لەشکری پیادە و سواری ڕۆژێ دەبوایە دووجار مەشقی تیرەندازی و شیرەوەشێنی و نێزەبازی و ئەسپ ئاژۆتن و بازدان بکەن. بۆ فێرکردنی ئەوانە پیاوانی زانا و تێگەیشتووی کردبوونە مامۆستای نیشاندانیان.

کە دوو ساڵ لە گرتنی کەرکووک بەسەرچوو، میر بۆداق لەشکرێکی ئازا و شەڕکەری هەڵگرت و چووە سەر قەڵا و شاری (شاه قولی) ئاوا (شەقڵاوە)، ئەمیر سەیدی کوڕی میر شا عەلی سۆران لە وەکیلیی برایەوە، فەرمانڕەواییی شاقولی ئاوای دەکرد؛ کە زانی حوکمداری بابان ڕووی لەو کردەوە، هێزی شەڕکردن و تەوانای بەرابەریی ئەوی نەبوو؛ بەناچاری دەستی لە شاقولی ئاوا بەردا و کشاوە چووە حەریر.

میر بۆداق بەبێ شەڕ و کێشە گەیشتە شاقولی ئاوا و گرتی و لەگەڵ ڕێکی و دامەزراندنی ئوموری حکوومەتی خەریک بوو. دەستەیەکی سوارەی خۆی تێدا بەجێ هێشت و هەستا ڕکێفکوت چووە سەر شاری حەریر. ئەمیر عیسای کوڕی میر شاعەلی –کە حوکمداری سۆران بوو– بەناچاری پایتەختی ئەمارەتی چۆڵ کرد و بەری دا و هەڵات و پەنای بۆ کێوە بڵندەکان و لێڕەوارە پڕ دارە سەختەکان برد.

میـر بۆداق بەبێ ئەزیەت چووە حەریر و شـار و دیوان و سـەرای حـوکـمدارانی سـۆرانی گـرت و خسـتـیـە دەسـت خـۆی. چەند ڕۆژێک بە دامـەزراندنی ئومـووری ئەمنییـەت و ئاسایشدان بە ئەهالی و نوازش و دڵخۆشیدانەوەی میللەت و ڕەعیەت کۆشا و لەشکری سـاز کـرد و کەوتە کێـوان و لێرەوارانەوە؛ لە پشت میـر عیسـاوە ئەحواڵی دەپشکنی.

ئەمیـر عیسـا کە تەمـاشـای کـرد لە شـەڕ و کـوژتار و بەرابەرکردنی زیاتر چارە نەماوە، بە توندی جڵەوی ئەسپی سوڕاندەوە بە لەشکرێکی لە دەستیدا بوو، پێشی بە ئەمیر بۆداق گرت.

دوو حوکمداری کورد بـۆ کوژتنی یەکتر شیـر و خـەنجـەریان تیـژکرد و بەرابەر بەیەکتری ڕاوەستان. شەڕ و کوژتار گەرم بوو، لە هەردوو لاو لاشەی کورد کەوتنە نێو دۆڵ و شێو و گەلییـانەوە. سێ شەو و سێ ڕۆژ دەستیان لە یەک بەرنەدا، هەتا لە مەیدانی خوێناویدا میر عیسا کەوتە بەر شیری بڕندەی میر بۆداقەوە و کوژرا.

کـە لەشکری سـۆران خـۆیان بەبێ خـاوەند و سـەردار چاوپێ کـەوت، هەڵاتن و کەوتنە کێوان لە بەدیل چوونیـان بەچاکتر زانی. هەرکەسێکی خۆشبەز و ئازابوو، دامێنی کێوی گرت و لە خوێنڕێژی ڕزگاربوو.

ئەمیر بۆداق کە حوکمداری سۆرانی کوژت، کەمێک کەوتە دوو شکستەی لەشکر و تاڵان و ئەسپـابێکی زۆری دەست خست و گەلێکی بەزیندوویی بەدیل گرتن و بە شـادی و کـەیف گەڕاوە هەریر، هـەمـوو ئومـوور و کـاری مـەملەکـەت و شـاری ڕێک خست و ئەمیـر سنجـاغێکی خـۆی لەسـەر دانا و هێندەی پێـویستی لـەشکری لە حەریر بەجێ هێشت و بۆ خۆی سواربوو ڕوو بە پایتەختی بابان گەڕاوە دوایی.

ئەمیـر بۆداق کە ئەو هەمـوو خاکانەی کـردە مـەملەکەتی خـۆی و دایمەزراندن، بەچاکە و داد و کەرەم و ئازایی و تەدبیر و زرنگی خۆی میللەتی خستە ژێر گەڕان و ئیدارەیەکی واوە. لەو خاکەدا نەیار نەمـان؛ دڵی هەمـووانی بەخۆیەوە بەستبـوو، هەریەک بە چـەشنە ڕەوشت و کـارێک نوازش و دڵپـەزێرای دەکـردن، بە پیـاوەتی و زبانخـۆشی، بـە توندی و هەڕەشــە و ترسـاندن، بـە ئینعـامـدان و بەخـشـش دڵی هەمووانی ڕادەگرت.

ئەمیـر شـەرەفـخـانی بتلیسـی لەشـەرەفنامـەیدا دەڵیت: مـیـر پیر بـۆداق بابان

هێندێک چتی ئیجاد کردبوو، چەشنە ئوموورانی ڕێک دەخست کە نە لەوەپێش و نە لەوەپاش هیچ ئەمیرێکی کوردستان بیری لێ نەکردبووەوە وەکو:

ئەگەر تەمای ژنهێنانی بۆ نۆکەرێک یا ئەمیر سنجاغێکی ژێردەستی خۆی بکردبا و بیخواستبا کە ژن بۆ مەئموورێکی خۆشەویست و کاربینی بێنێت، بۆ خۆی دەچووە خوازبێنیکردنی؛ بەناوی خۆیەوە داخوازی کچەکە دەبوو. وەکو بۆی بگوێزێتەوە هەموو پێویست و کەلوپەل و چتمەکی بۆ ڕێک دەخست و شایی و هەڵپەڕین و خەنەبەندان و شیرینی خواردن و دەزگیرانی هەموو بەناوی خۆیەوە دەکرا. تەماشای شەرەفی خاوەند کچ و پیاوەکەی ژێردەستی خۆی دەکرد، بەگوێرەی ئەوە خەرجی دەکرد و جلک و بەرگی بۆ دەدا بە دروون، وە دیاری و جیاز و تەدارەکی بەوجۆرە تەدارەک دەکرد. کە دەبوو بەشایی و وەختی مارەکردنی دەهات لە نۆکەر یا مەئموورەکەی -کە دڵخوازبوو- مارەی دەبڕا و بۆی دەگوازتەوە. هەتا ئەو ڕۆژەی مارە دەکرا، هەمووکەس و باوکی کچ و کچەکەش هەر وایان دەزانی بۆ ئەمیر بۆداق دەبێ.

میر ڕۆستەمی برای میر بۆداق لەگەڵ چەند کەسێکی بێ سەروبەر ڕێک کەوتبوو کە هێزێک پەیداکەن و میر بۆداق بکوژن، لە ناحیەی زەرزا برووزیان ئەستاند و لە خۆکۆکردنەوە خەریک بوون و بە دەسایس و قووەت پەیداکردن دەکۆشان و لەوەدا هاودەنگی زۆر کردبوون.

میر بۆداق لە بزووتنەوەی میر ڕۆستەم ئاگادار کرا. بە بێدەنگی چەند سوارەیەکی هەڵگرت و بە بەهانەی ڕاوەوە ڕوو بە ناحیەی زەرزا ڕۆیشت. میر ڕۆستەم و هەواڵەکانی دەردەست کرد و یەک بەیەک کوژتنی و ئەو تۆیەی فەسادییەی بڕیەوە. پیاوێکی زرنگ و ئەمینی لەسەر ناحیەی زەرزا دانا، لە پاش ڕێکخستنەوەی ئەو ناحیەیە گەڕاوە پایتەختی خۆی.

میر بۆداق کە لەو سەفەرە گەڕاوە، بیستیەوە کە میر سەیدی ئەمیری سۆران – کە لەپێشدا لێی دواین –لە شاقولی ئاواوە ڕوو بەلێڕەواران و کێوەکان هەڵاتبوو. لە بزووتنەوەی میر ڕۆستەم کەلێنی دەست خست و لە خۆکۆکردنەوە و هێز پەیداکردن خەریک بوو. دەستوپێوەندێکی زۆری لەسەرخۆی کۆکردووەتەوە. لەنێو لێڕەوار و چیاکانی پشت حەریردا دەستی بەتەریدە و ڕێگرتن و دەستدرێژی کردووە.

میر بۆداق لەشکرێکی ڕێککەوتووی هەڵگرت و چووە حەریر کە پێش بە ئەمیر سەیدی بگرێت و دەردەستی کات. چەند ڕۆژێک بەتەدبیرەوە لە حەریردا دانیشت؛ ڕۆژێک بەهەوای ڕاوکردن سواربوو و ڕووی لە کێوەکان کرد و دەستی بەسووڕاندنەوە و پشکنین کرد، کە میر سەیدی دەست بخا و بیگرێت.

میر سەیدی لەوە ئاگادار کرا کە میر بۆداق لە دووی ئەو لە کێواندا دەسووڕێتەوە؛ خۆی ساز کرد و چووە جێگایەکی کە بە«خروبیان» دەناسرا. لە جێگای سەخت و توند دامەزرا و ڕێگا باریکەیەکی لە نێوانی دوو کێوی بڵندا بەنێو دۆڵێکدا دەکشا و زۆر سەخت بوو. میر سەیدی پیاوانی ئازای لە دەربەند و گەلی ئەو ڕێگایەدا دانا. هەردوولای کێوەکانیان گرت و تێدا پەنهان بوون؛ بەچاوەنۆڕیی کەلێن و چوونی میر بۆداق دانیشتن. میر بۆداق بە بێباکی و ترس دەگەڕا، کە گەیشتە ئەو دەربەند و تەنگایەوە، لە نێوەڕاستی دۆڵەکەدا -کە جێگای هەڵاتنی نەدەبوو- پیاوەکانی میر سەیدی لە پاش و پێشەوە و لە دامێنی کێوەکەدا لێی بڵندبوون و دەستیان بە کوژتاریان کرد؛ خستیانە نێوانی پەلاماردانی. لەو هەموو نۆکەرانەی میر بۆداق یەکێک ڕزگار نەبوو؛ هەموو کوژران و میر بۆداقیش ئێخەی لە دەست دوژمن دەرنەخست، کوژرا.

کە میر بۆداق کوژرا، میر سەیدی لەگەڵ گرتنەوەی خاکی سۆران و حوکمداریی خۆی و دەرکردن و گرتنی بابان خەریک بوو. هەروەکو لە جزمێکی دیکەی ئەم کتێبە و بەندی خۆیدا لە باسی حوکمدارانی سۆراندا دێتەگوتن، بەدرێژی دەبێژرێت.

میر بۆداق بەڕاستی پیاوێکی ئازا و ڕەشید و دڵپاک و ڕەعیەتپەروەر و وەتەنخوا و تێگەیشتوو و زرنگ بوو. لە بەخشش و دادخواهی و میللەت نەوازیدا بێوێنە بوو. لە ئاواکردنی شار و دێهات و پێشکەوتنی عیلم و سەرخستنی کڕین و فرۆتن و چاندن و جووتدا بە کۆشەوە بوو. لەنێو کوردستاندا بە چاکە و پێداهەڵگوتن ناوبانگی کردبوو. حوکمدارێکی سەربەخۆ و ئازاد و موستەقیل بوو؛ سکە و خوتبەی بەناوی خۆی بوو. لە خاکی خۆیدا ئاڵا و نیشانەی حوکمداریی بابان لەوەوە دامەزرا و بناغەیەکی چاکی دامەزراند.

شایەر و بوێژانی خۆش هەڵبەستی قسەجوان لە هەموولایێکەوە داستان و

سەربەهووردی میر بۆداقیان هەڵبەستبوو. دەنگبێژ و گۆیندەکانی خۆشخوان لە دیواندا بۆ پیاوە گەورەکان بە ئاوازێکی گەلێک جوان پێیاندا هەڵدەگوت. تەواوی ژیان و کۆشیش و بەخشین و ئازایی و ڕەشیدی، پیاوەتی و مەملەکەت گێڕیی میر بۆداقیان کردبوو بە داستان و دەم بەدەم بۆ یەکتریان دەخوێندەوە و لە شاراندا ئەو داستانانە دەنووسرانەوە و لەبەر دەکرانەوە. داستانی کوژتنی بە تایبەتی هێندە بەدڵسۆزەوە و بەئاخ و داخ و جگەرسووتانەوە ڕێک خرابوو، لە هەر دیوان و جێگایەکدا بخوێندرایایەتەوە هەرکەسێکی گوێی لێ بوایە هیچ نەدەبوو، دڵی نەسووتێ و چاوی پڕ فرمێسک نەبێ و نەگری و ئاخی بۆ نەکێشێت.

حوکمداریی میر بۆداقی دووەم کوڕی میر ڕۆستەم

کە میر بۆداقی گەورە کوژرا، وەجاخ کوێربوو؛ منداڵی نێرینەی لە پاش بەجێ نەما. سەرکردە و کاربەدەستانی حکوومەت و کەیخودا و ڕیش سپی و هاتەڕووی میللەت بەکۆمەڵە ڕێک کەوتن و میر بۆداقی کوڕی میر ڕۆستەمییان کردە حوکمداری بابان. هێندێک لە ئاغایانی خاوەند عەشیرەت و گەورەی ئێلات سەریان بۆ میر بۆداقی چکۆڵە دانەنواند و بە گۆشەگیری و خۆ تێکەڵ نەکردن، بێدەنگ بوون.

میر بۆداقی دووەم کە لە جێگای مامی دانیشت و دەستی بە حوکمداریی بابان کرد و لەگەڵ دامەزراندنی لەشکر و ڕەعیەت خەریک بوو.

ئەو کەسانەی لەگەڵی ڕێک نەکەوتبوون و بەحوکمداریی بابانیان نەدەناسی، ڕۆژ بەڕۆژ لە خۆکۆکردنەوە و یەکگیری دەکۆشان. میر بۆداق هەرچەندە تەقەلای دا نەیتوانی نوازشیان بکات و دڵیان بێنێتە دەست. مودەتی دوو ساڵان لەگەڵیان خەریک بوو؛ ڕای نەگرتن و نەبوونە هەواداری. بەخۆشی و هەڕەشە هەرچەندەی کرد دەرەقەتیان نەهات. ئوموری حوکمداری هەموو دەمێک لە دەست ئەو پیاوانەدا لە نەبوون و چووندا بوو؛ ئەو دەرد و داخە لێی بوو بە نەخۆشی و کوژتی.

میر بۆداقی دووەم لەو تەقەلایەدا بوو، چەند کەسێکی بەگ و خزمی دیسان کە هەبوون لەو قابیلەتەدا نەبوون. هەرکەس بە ڕەنگی خاوەند دێهات لە دێیەکدا دانیشت و دەستی لە کار کێشاوە؛ بەوەش زیاتر میر بۆداق لەکار کەوت و تەنها ماوە؛ ئەوەی لێی بوو بە کەسەل. برایەکی گچکەشی لە دێهاتی ماوەتدا پارچە زەوییەکی لە دێهات خستە دەست و لەگەڵ چاندن خەریک بوو. لە پاش میر بۆداقی

دووەم لەو بنەماڵە گەورەیەدا پیاوێکی قابیل نەبوو کە بتوانێ ئومووری حوکمداری بخاتە دەست خۆی، حکوومەت کەوتە دەست نۆکەرانی میر بۆداقی گەورەوە و ڕشتەی فەرمانڕەوایی لە دەست بنەماڵەدا نەما.

بەندی سێیەم

حوکمداریی بنەماڵەی نۆکەران [کە] بە بابان ناوبانگ گیربوون

هەروەکو بێـژرا، مـیر بۆداقی گەورە مرد پشـێوی کەوتە نێوانی چەند کەسێک و حوکمداریی میر بۆداقی دووەمیان قبوڵ نەکرد. کە میر بۆداقی گچکەش مرد، سەری کار لە دەست بابان دەرکەوت و گەیشتە دەست نۆکەرانەوە؛ ئەوانیش هەر لەسەر نێوی بابان حکوومەتەکەیان دامەزراندەوە و ئاڵا و نیشانەی حوکمداریی بابانیان قبووڵ کرد و دەستیان بە حوکمداری کرد؛ وە هەروەکو لە هەردوولا یەک بەیەک دێتە گۆتن. وە میر و بەگەکانی بنەماڵەی بابان، سوورەتی ڕەعیەتی و جووتبەندەیی و ئاغادێییان وەرگرت، هەریەک کە مابوون کەوتنە دێیەکەوە و پارچە زەوییەکیان دەست خست و لەگەڵ ئاغایەتیی خۆیان خەریک بوون.

پیر نەزەری کوڕی پیر پەیرام

پیر نەزەر یەکێک بوو لە سەرکردە و میر سنجاغەکانی پیر بۆداقی گەورە. پیاوێکی زرنگ و وریا و ئازا و کاربین و سەخی بوو؛ بە بەخشش و کەرەم و دادخواهی هەموو ئەهالیی کوردستان حەزیان لێ دەکرد و خۆشیان دەویست. بە تێگەیشتن و زانینی خۆی دڵی کوردەکانی کردبوو بە هەواداری خۆی و هەموو میللەت بۆ ڕێککەوتنی ئوموری پیر نەزەر دەکۆشان و لەسەری کۆبوونەوە؛ بەگیان و بەدڵ بۆی تێوە چوون وە تەقەلایان بۆ دەدا. پیر نەزەر لە زەمانی پیر بۆداقی گەورەدا چونکە گەلێک ئیشوکاری گران و سەختی کە لە دەستدا دەبوو تێیدا سەرکەوتبوو، لە نێو کورداندا ناوونیشانەیەکی چاکی پەیداکردبوو. لە سایەی ئەوەوە هەموو کۆشین و کردەوەیەکی بە ئاسانی بۆ ساز دەبوو.

کە پیر نەزەر کەوتە سەر ئوموری کاربینی و خۆنواندن، ڕەعیەت لەسەری کۆبوونەوە و لەشکر و سوپاه و ئەسپابی پێویستی بۆ ڕێک خرا و ئامادەی حوکمداری بوو.

کە پیر بۆداقی دووەم مرد ئاڵای سەربەخۆییی هەڵدا و دەستی بە گرتنی خاکی بابان کرد و خستیە ژێر حوکمی خۆیەوە و هێواش هێواش دەستی بە ئاوەدانکردن و ڕێکوپێکی کرد.

کە بە چاکی هەموو خاکەکەی دامەزراندەوە، هەستا لەشکرێکی شەڕکەری هەڵگرت و چووە سەر شاری کفری (سەلاحیە) و بە شەڕ و کوژتار گرتی و خستیە ژێر حوکمی خۆیەوە و لەسەر ڕەوشتی حوکمداریی بابان، میر سنجاغێکی لەسەر دانا. بەو قووەتەوە بەنێو خاکی خۆیدا گەڕاوە.

هەرکەسێک کەمێک بۆنی نەیاری لێ هاتبوو، وە یا بۆ سەرکێشی و شۆڕش تەقەڵای دابوو، بە لوتف و خۆشی ڕامی کردن و ئاسوودەی کردنەوە و گەڕاوە پایتەختی. وە لە بنەماڵەی بابان هەرکەسێکی مابوون، لە دێهاتدا دانیشتبوون بۆ ئەمەی نەبزوونەوە، لە هێزی خستن و بێ دەسەڵاتی کردن.

پیر نەزەر بەڕاستی پیاوێکی بە کۆشەوە بوو، حەزی لە فرەکردنی مەملەکەت و ڕەعیەت و کڕین و فرۆتن دەکرد و بۆ ئاوەدانی و پێشخستنی خاکی بابان زۆر کۆشا و بۆ ئاسوودەگی و دامەزراندنی ئەهالی گەلێک تەقەلای دا؛ بەڵام مەرگی بێ ئامان نەیهێشت بە ئارەزووی خۆی بگاتە دڵخوازی. ئەگەر چی بەتەواوی هەموو خاکەکەی پیر بۆداقی گەورەی وەدەست خست و کردیە حکوومەتێکی ئازاد، بەڵام گەلێک ئارەزووی مابوو موەفەق نەبوو و مرد.

لە پاش مردنی پیر نەزەر خاکی بابان لە ژێر چاوەدێریی دوو ئەمیراندا ڕادەگیرا.

حوکمداریی میر سلێمان و میر ئیبراهیم

لە دەوری پیر بۆداقی گەورەدا میر سلێمان و میر ئیبراهیم، هەریەک لە جێگایەکدا میر سنجاغیک بوون و لە دەوری میر بۆداقی دووەم و پیر نەزەردا لەسەر وەزیفەی خۆیاندا مابوونەوە و شانوشەوکەتیان بە زیادەوە پەیداکردبوو. هەریەک لەوان خاوەند لەشکر و هێزێکی تەواوبوون و ئالەت و چەکیان زۆربوو، لەنێو میللەتدا قسە ڕەوا و دەست درێژبوون.

کە پیر نەزەر مرد ئەو دوو ئەمیرانە پێکەوە ڕێک کەوتن و لەشکر و هێزێکی

هەیانبوو کردیانە یەک و بوونە یەک تەن و یەک بەدەن؛ وەکو گیانێکی لە دوو پێستدا بێ کۆشان و تەقەلاّیان دا و هەموو خاکی بابان و شارەزووریان خستە دەست خۆیان و بەیەکەتی حوکمدارییەکی جوانیان پێکەوە دامەزراند. مەیدانی شۆڕش و بزووتنیان بۆ کەس بەتاڵ نەکرد کە ببنە مایەی تێکدانی ئەو حکوومەتە. دیوان و لەشکر و دەزگای میرەکانی ڕابردوو، هەرچۆنێکی هەبوو، بەبێ شێواندن دەستیان بەسەردا کێشا و هاوێژتیانە ژێر پەنجەیانەوە. ئالاّ و نیشانە و ڕەوشتی حوکمداری و ناوی بابانیان ڕاگرت و بەخێویان کرد؛ هەر بەو دەستوورە دەستیان بەفەرمانڕەوایی و حوکمڕانی کرد.

ئەو دوو ئەمیرە کوردە دیسان هەر بە ناوی بابانەوە –وەکو برایەکی ڕاست– دەستی خۆشەویستییان پێکەوە گرت. میر سلێمان برا گەورە و میر ئیبراهیم خۆی بە برا بچووک دانا. لە شکڵی جەمهوریەتدا مودەتی چەند ساڵان پێکەوە حوکم فەرمانی کوردستان و بابان و شارەزووریان بە تەواوی کرد. دڵگیری و نائەمینی و ڕەنجیدەیەک بە هیچ کلۆجێک ڕووی نەدا، بە دڵێکی پاک و بێ قرێژەوە زۆرباش تێوەچوون و تەقەلایان دەدا و گەلێک بە ئاسوودەگی دەژیان.

ناحەز و نەکێش و قسەچێن و دووڕووان کەم کەمە کەوتنە نێوانیانەوە و قسەیان هێنا و برد. تۆی نەیاریی خراپیان لە بەیندا چاندن. خۆشەویستی بە دوژمنی گۆڕاوە. برایەتی کرا بە نەیاری و یەکەتی بە کوژتار وەرگەڕا. گەرمی ساردبووەوە، کار کەوتە شیر و خەنجەر، نەتیجە گەیشتە جێگایەکی وا هەردوولا بۆ کوژتارێ لەشکرکێشییان کرد و بەگژ یەکدا چوون و کوژتار گەرم بوو؛ خوێن ڕژا، چەندێک شەڕ و کوژتار دەوامی کرد. لە دواییدا ئەمیر ئیبراهیم بەدەست میر سلێمان بەکوژت چوو.

مودەتی نۆ ساڵ حوکمدارییەکی برایانە، بەخوێنڕژتن و کوژتن نەتیجە بەخش بوو.

حاجی شێخ کوڕی میر ئیبراهیم لە مەیدانی شەڕدا خۆی ڕزگارکرد و هەڵات و چووە ئێران و پەنای بۆ شاه تەهماسبی سەفەوی برد (لە پاشان لێی دەدوێین). لە ئەمیر ئیبراهیم سێ کوڕ بەجێ مان: یێکەم میر حاجی شێخ؛ دووەم میر ئەمیر؛ سێیەم میر سلێمان میر حاجی شێخ چووە ئێران و براکانی دیکەی لە کوردستان مانەوە.

حوکمداریی میر سلێمان

کە میر ئیبراهیم لە مەیدانی شەڕدا کوژرا، میر سلێمان بە تەواوی لەشکرەکەی میر ئیبراهیمیشی خستە ژێر پەنجەوە. بەو هێزەوە چووە سەرخاکێ کە کەوتبووە دەست میر ئیبراهیمەوە و هەمووی گرت و هاوێژتییە سەر بەشەکەی خۆی. ئەوجا هەمـــوو خـــاکی بابانی بەبێ ئەزیەت و هاواڵی وەدەست خـــست و ئومـــووری حوکمداریی پێک هێنا و لەشکر و سوپاه و گەنجینەی کۆکردنەوە. مەملەکەتداری و فەرمانڕەواییی بە دادخواهییەوە لە کوردستاندا دامەزراند. ئاسوودەگی و ئەمانی خستە نێو خاکی بابان و شارەزوورەوە. دەستی بە میللەت نەوازی و ڕەعیەتپەروەری و لەشکر لاواندنەوە کرد.

لە دەوری میر سلێماندا کوردستان بووبووە بەهەشتی بەرین، کار و کاسبی، کڕین و فرۆتن و کێڵان و چاندن و بازرگانی سەرکەوت.

میر سلێمان بەئاسوودەگییەکی تەواو پازدە ساڵان حوکم فەرما بوو. نۆ ساڵ بە یارمەتی و هاواڵیی میر ئیبراهیم و شەش ساڵ بە تەنهایی ڕایبوارد و زۆر بە سەربەرزی و خۆشی گوزەرانی کرد و مرد. چوار کوڕی لە پاش بەجێ مان: یەکەم میر حوسێن؛ دووەم میر ڕۆستەم؛ سێیەم میر محەمەد؛ چوارەم میر سلێمان.

حوکمداریی میر حاجی شێخ کوڕی میر ئیبراهیم

هەروەکو بێژرا کە میر ئیبراهیم بە دەست میر سلێمانی هاواڵیەوە بەکوژت چوو، میر حاجی شێخ چووە ئێران و پەنای بۆ شاه تەهماسبی سەفەوی برد و داوای یارمەتی و کۆمەگی کرد. شاه بە هێندی نەگرت و جوابیشی نەدا کە نایکا و بە داپۆشراوی تەفرەی دەدا.

کە میری بێژراو تەماشای کرد لە قەزوێندا دانیشتن بێ سوودە، ناچار سواربوو ڕوو بەکوردستان گەڕاوە دواوە. دەستەسوارێکی ڕێک خست و چووە سەر شارانی بنلین و دیالە و کەلای کورد، میر عیزەدینی برای میر سلێمان –کە لە تەرەف برایەوە فەرمانڕەوای ئەو جێگایانە بوو– لەشکری کۆکردەوە و چووە پێشی. هەردوولا دەستیان بە کوژتار کرد، لە پاش گەلێک خوێنڕژتن میر عیزەدین لە دەست حاجی شێخدا بەکوژت چوو.

میـر حـاجـی شـێـخ لەو خـاکـانـەدا ئەمـارەتی خـۆی دامـەزرانـد و دەسـتـی بە تەشکیـلات و خـەریکی هێـز پەیداکردن و خـۆکۆکردنـەوە بوو. هەمـوو کـوردەکانی ژێردەستی لە فەرمـانڕەوایی و دادخواهی مـەمنوون بوون، هەتا مـیر سلێـمان مـرد، گەلێک ناوبانگی پەیدا کردبوو.

کە میر سلێمـان مرد، حاجی شـێخ سوپاهێکی شـەڕکـەری هـەڵگرت و چووە سـەر خاکی شـارەزوور و بابان کە لەژێر دەستی میـر سلێماندا بوو. مـیر حوسێن و مـیر محـەمەد و میـر ڕۆستەمی کوڕانی میر سلێمان، نەشیـان بەرابەریی بکەن و خاکی باوکیان بەردا و ڕوو بە ئێران پەنایان بردە بەر شاە تەهماسبی سەفەوی.

میر حـاجی شێخ کە چووە سـەر خاکی مـیر سلێمـان، بەبێ ئەزیەت هەمـووی بۆ سـاز کرا کـە بیـگرێت؛ چونکە لە پێـشدا لەگـەڵ هەمـوو گـەورە و ڕەئیـسـەکانی ئەو خـاکە بە قـاقـەز نوویسین ڕێک کـەوتبوو و هـەمـووی کردبوونەوە هـەوادار و دۆسـتی خـۆی. لـەبەرئـەمــە بەبـێ مـوشـکیــلات کــە لەشـکری برد، ئـەهالی بـۆ پێــشــوازی سازبووبوون و خاکی بابانیان بە تەواوی خستەژێر پەنجەوە.

کە هەمـوو خاکی بابانی کەوتە دەست و گەنجینە و ئالەت و پێویستییەکی زۆری پەیداکرد و سوپاهێکی زۆر ڕێککەوتووی ڕیز کردن و تەپڵ و بانگی سـەربـەخۆیی و ئازادیی بەگـوێی هەمـوواندا دادا. هـەر سـەرڕەقـێکی لە بـەرابەری بوو، لای بردن و بزۆزەکانی بە خۆشی و زۆر ڕام کردن. ڕەعیەت و میللەتی بەزبان و کردەوەی چاکە نوازش کرد و خۆی بە حوکمدارێکی موستەقیللی کوردستان ناو نا.

لە پێشدا باسمـان کرد کە میر حـوسێنی کوڕی میـر سلێمـان پەنای بۆ شـاە تەهمـاسب برد کە یاریدەی بدات. شـاهـی بێزراو لە حـاجی شێخ لە ئەندێشـەدا بوو و دەترسا کە تەما لـە خاکی ئێـرانیش بکـا، بۆ ئەوە نەهێـڵێت جێ بەخۆ فـرە کات، ئەمری دا بە چراغ سوڵتانی والی دینەوەر کە بە سوپاهی شـەڕکەرەوە یاریدەی میر حوسـێن بدات. ئەویش لەشکرێکی باشی هـەڵگرت کـە ڕوو بە خـاکی حـاجـی شـێخ ببزوێتەوە.

حاجی شـێخ بە تەڕدەستی چووە پێشێ و بەسـەری دادان و گەلێکی لێ کوژتن و تالآن و ئەسیرێکی زۆری لێ گرتن. میر حوسێن و براکانی چراغ سوڵتان بە هـەزار ئەزیەت لەو مـەیدانـە خوێناوییـەدا خـۆیان ڕزگـار کرد و هـەڵاتـن. میـر حـاجـی شـێخ بەشـادی و خۆشییەوە گەڕاوە خاکی خۆی.

شاه تەهماسب کە لەوە ئاگاداربوو، ڕقی هەستا و ئەمری دا گوگچە سوڵتان قاجاڕی والی هەمەدان کە بەهەموو هێزی خۆیەوە هەستێت و ئومەرا و لەشکری ئەو دەوروپشتەش هەڵگرێت و بچێتە هاوار چراغ سوڵتان و میر حوسێن.

ئەو سەردارە گەورەیە بەلەشکرێکی قورسەوە ڕوو بەکرمان و دینەوەر چوو. لەسەر ڕێگاشیدا لەشکری کۆکردەوە و گەیشتە دینەوەر. لەوێشەوە لەشکری خڕکردەوە و بەموهیماتەوە ڕوو بەخاکی بابان چوونی ئارەزووبوو.

میر حاجی شێخ لەوە ئاگادارکرا. لەشکری خۆی هەڵگرت و چووە سنووری دینەوەر. لەناکاو لینگی دا سەر گوگچە سوڵتان و دەستی بەکوژتارکردن. لە هەر چوار کەناری لەشکربەزییەوە پەلاماری دوژمنیان دا و هەڵمەتیان بردەسەریان.

لەشکری گوگچە بەشپرزەیی و نیوە شەڕێک و تەواو هەلاتنێکی دەست پێ کرد و شکان، لە پاش گەلێک لاشە و ماڵ و ئەسپاب بەجێهێشتن، کەمێکی گیانیان لە دەست لەشکری جەنگاوەرانی میر حاجی شێخ ڕزگارکرد و لە نێوانی دەربازبوون.

میر حاجی شێخ بەماڵ و ئەسپاب و تالانێکی بێ ژمار و دیل گرتنێکی زۆر گەڕانەوە. لەو دوو سەرکەوتنەدا لەشکرەکانی زۆر شادمان و بەهەوەسبوون و لە شەڕ و کوژتار چیرەبوون. ئەو دوو جارانە میر حاجی شێخ لە هەموو کوردستان و ئێران و ڕۆمدا ناوبانگی شێران و پاڵەوانانەی کرد و دڵی دوژمنی خستە کرپەوە. شاه تەهماسب زیاتر هەراسان و بێزار و تەنگاوبوو.

کە جاری دووەم لە شکستەی گوگچە سوڵتان شاهی ئێرانیان ئاگادارکرد، دڵتەنگ و پڕ غەزەب بوو؛ ئەو شکانەی بەفاڵێکی خراپ زانی و دەست لێ هەڵگرتنیشی لەلای چاک نەبوو؛ چونکە نەتیجەی بێ دەنگبوون دەبووە مایەی دوژمن زیادکردن و بزاوتی بزۆزان و هێز پەیداکردن و وەتەما خستنی میر حاجی شێخ. لەبەرئەوە جاری سێیەم لەشکر ناردنە سەری، ناچاربوو.

شاهی بێزراو لەشکرێکی قورسی لە ژێر فەرمانی عەبدوڵلاخان ئێستاجلۆی سەردار لەشکری ڕێکخست. هەموو پێویست و ئەسپابی سەفەری بۆ ساز کرد.

بابی موئەلیف و موئەریخی مەشهوور شەرەفخانی بدلیسی کە مێژوونووییسی کوردان و نوویسەری شەرەفنامەیە، لەگەڵ ئەو لەشکرەدا خستیە ژێر فەرمانی سەرداری ناو گوتراو.

ئەو لەشکرە قورسە لە ڕێگای موکریانەوە بە لاجاندا لە کێوە بەرزەکانی قەندیلەوە، بە ناحیەی باڵەکاندا بە ڕێگای گەلاڵەدا -کە ڕێگایەکی سەخت و بڵند و تەنگ بوو-. بەنێو لێڕەوارە پڕ دارەکاندا بزووتن.

شەرەفخان لە تەئریخەکەیدا دەڵێت: لە ڕێگایەکەوە ڕۆیشتن گەلێک جاران پیاو بەئەزیەت دەیتوانی خۆی ڕزگار کات؛ ئەویش لەسەر پەسندکردن و شارەزاییی میر حوسێن و براکانی بوو.

میر حاجی شێخ لەولاوە لەشکری خۆی هەڵگرت و چووە پێشیان، لە نزیک جێگایەک کە بە (گەلاڵە) دەناسرێ، ڕێگا تەنگەکانی لێ گرتن و هەڵمەتی بردە سەریان. لەشکری ستاجلۆی بۆ بەرابەری ئامادە بوون، هەردوولا دەستیان بە کوژتاری یەکتر کرد. پاڵەوانانی بابان بەدەستوبردتر بوون. دوژمنیان وەتەنگ هێنا و لە هەموولایێکەوە کۆیان کردنەوە و کوژتیانن. لە پاش چەند سەعاتێک شەڕ و شیربازی، لەشکری وەستاجلۆی خۆی نەگرت و پشتی دا و ڕووی لە هەڵاتن کرد.

خودانی شەرەفنامە لە باوکیەوە دەیگێڕێتەوە کە بۆی گوتووە و دەڵێ: لەشکری ئێستاجلوو وەها پەرێشان و شپرزە بوون لە هەڵاتندا کەوای بەریان و کەوش و پێڵاویان لێیان بوو بەبار و فڕێیان دەدا و هەڵدەهاتن؛ هەتا کراسی بەریان لەسەر گیانیان گران بوو و بە ڕووتی و پێخواسی و بێ بەرگی لەنێو لێڕەوانرادا بە چیا بەرزەکاندا سەردەکەوتن و لە ترسی گیانیان لەو چیا بەرزانە کە بەرەو ژوور دەچوون، وایان دەزانی بە دەشتدا دەڕۆن. کە لەشکری ئێران شکا، سوارە و پیاوەکانی میر حاجی شێخ کەوتنە سەریان و شیر و خەنجەریان تێ نان و کوژتاریان لێ کردن و لەو لەشکرە قورسە، زۆر کەمیان ڕزگاربوون؛ ئەوانیش بە پەرێشانی و پێخواسی و ڕووتی، گیانیان لەو مەیدانە خوێناوییەدا دەرپەڕاند و دەردەچوون. بەو حاڵەوە چوونەلای شاوتەهماسب و سەربەهووردیان بۆ گێڕاوە.

شاهی گوتراو ئەوەی لە نەزانین و ناشارەزایی و بێ تەدبیریی میر حوسێن و براکانی ئەژمارد و هەر سێکی گرتن و خستنیە بەندەوە.

میر حاجی شێخ لەو کوژتارەدا هەزار ئەسیر و ماڵێکی زۆری دەست کەوت و سی پیاوی کوژرا و دوو هەزار کەس لە لەشکری ئێرانی کوژتبوو. هەرچەندە ئەسپاب و ئالات و چەک و چادر و دانەوێڵەیەکی بە لەشکری ئێستاجلووی بوو

لەگـەڵ بەرگ و جلکی پیـاوەکـانیش کـە هـەڵاتبـوون، کـەوتـە دەست. بە شـادی و خۆشـییـەوە گەڕانەوە. هـەمـوو لەشکر و پیاوەکانی میر حاجی شـێخ لە تاڵانگرتن و کەلوپەل وەدەستخستن تێربوون و بە کەیف و ڕەزمەوە چوونەوە ماڵی خۆیان.

کـە شـاتـەهمـاسب ئەو سێ برایەی گـرت، مـودەتێک لە بـەندا بوون؛ بە تکای هێندێکان بەردران. لە پاشـان کەلێنیان دەست کەوت و هـەڵاتن و چوونە خاکی ڕۆم و پەنایان بردە لای سوڵتان سلێمان.

سـوڵتـانی ڕۆم بە جـیرەیـەکی چاک ناردنیـە خـاکی ڕۆم ئێلی و کـردنی بـە مـیـر سنجاغ. نزیک شـەش ساڵان بەو ئیشـە ڕایان بوارد. لەگەڵ سوڵتـان حوسێن میری ئامێدییان موخابەرە کرد کە تکایان بۆ بکا تاکو بگەڕێنەوە کوردستان.

لەسـەرئەوە مـیری ئامـێدی کـەوتە مـوخـابـەرەکردن و تکـا لە سـوڵتـانی ڕۆم، هەتا گەڕانەوە ئەستەمبووڵ و لەوێوە چوونە ئامێدی.

کە میر حوسـێن و براکانی گەڕانـەوە ئەستـەمبـووڵ، سـوڵتان سلێمـان فەرمـانی حـوکـمـداری کـوردسـتـانی بابانی بـۆ نوویسـین و ئەمـری دا بەسـوڵتـان حـوسـێن و هـەمـوو ئومەراکانی کوردستان کە لە وەختی لزوومدا لەشکر بۆ میر حوسێن کۆ کەنەوە و بچنە سـەر مـیر حـاجی شـێخ و دەری کەن و بە زۆر مـیر حـوسـێن بکەنە حوکمدار.

حـوکمـدارەکـانی کوردسـتـان بە لەشکرەوە بۆ یاریدەدانی مـیر حـوسـێن ئامـادە بوون و لەشکریان هەڵگرت و ڕوو بە خاکی بابان خشان.

میر حاجی شێخ بە هێز و قووەتیـەوە چووە پێشـیان، لە پاش گەلێک شـەڕکردن مـیر حـاجی شـێخ بە سـەریاندا زاڵ بوو و هـەمـووی شکانـدن و بە کـەیفـەوە گەڕاوە خـاکی خـۆی. مـیـر حـوسـێن و براکـانی بە شـپـرزەیی چوونـەوە ئەسـتـەمـبـووڵ و ناردرانەوە بۆ ڕۆم ئێلی.

سـاڵی نـۆسـەد و چل و یەک سـوڵتـان سلێـمـانی قـانـوونی بۆ گـرتنی بـەغـدا لە هەولێرەوە کەوتە ڕێگا و دەستی بە موخابەرەکرد و لەگەڵ میر حاجی شێخ بناغەی خـۆشـەویسـتیی دامـەزراند، ئیـتفـاقیان دەست پێ کرد. سوڵتانی ڕۆم بە بـهـانەیەک دیتنی میر حاجی شێخی خواست.

مـیـر حـاجی شـێخ سـەربەخـۆ و بێ پرسـیـاری کـەسـێک کـەوتـە تەدارەکی چووینە

بەغـدا. هێندێک تێگەیشــتــوو و زانایانـی مـیللـەت ئەوەیان بـە چاک نەزانـی و بۆ نەچوونیان پێ گوت. ئەویش گوێدێریی نەدەکردن و دەزگای خۆی هـەڵگرت و کەوتە ڕێگا.

لە ناحیەی مەرگە لە جێگایـەک دابـەزی کە چێشتان بخـوا، لەگەڵ نوێژی نیوەڕۆ خـەریک بوو. کـۆمـەڵێک کورد پەلاماریان دایـێ و لە نوێژدا کوژتیـان. ئەمـیر بەگی برای بۆ بەرابەری ئامـادەبوو، ئەویشیـان کوژت و چـەند پیاوێکی هـاوفـیکریان بوون کوژران.

مـیـر حـاجی شـێخ دوو کوڕی لە پاش بەجـێ مـا: یێکەم مـیـر بۆداق، دووەم مـیـر سـارم.

حوكمداریی میر بۆداق کوڕی میر حاجی شێخ

کە میر حاجی شێخ کوژرا بە ئیتفاقی هـەموو گەورەکانی کوردان میر بۆداقی کوڕە گەورەیان کردە حوکمداری بابان و هـەموو لەشکر و گەنجینەی باوکیـان خستە ژێر فەرمانیەوە.

لە بەغدا واقیعەی مـیر حـاجی شێخ بە سـوڵتانی ڕۆم گەیشت و سـەربـهوورديان پێ گوت. سوڵتانی هوشیار پێشدەستیی کرد، بۆ ئەوەی قامکی تێوەردانی بکەوێتە کوردستـانی بابانەوە، گرتی فەرمـانێکی توغرای بە نـاوی میـر بۆداقی حـوکمـداری بابانەوە نوویسـی و حوکمـداریی تەسـدیق کـرد و قـاقـەزێکی تایبـەتی بۆ کـوردەکان نوویسـی کـە ئـێـوە مـوسـڵـمـانن و تابـیـعـی شـەریعـەتن و دەبـێ سـەر لە فـەرمـانـی خـەلیفەی ئیسـلام نەپێـچنەوە و بە هـەمـوو جـۆرێک ئیـتاعـەی بکەن و ئیـتاعەی مـیر بۆداق کردنتان لەسەر لازمە و دەبێ بە حوکمدارێکی خۆشەویستی خۆتانی بزانن.

لەوەدا سـوڵتـانی ڕۆم چاپلووسـیـێکی زۆر پڕی نواند و پەنـچـەیکی خـسـتـە نێـو کوردەکانی شـارەزوورەوە و بـۆ دەسـیـسـەی پاشـەڕۆژ کـارسـازیـی دەکرد. کە مـیـر بۆداق بوو بەجێگانشـینی باوکی، دەستی بە دامەزراندنی مەملەکەت و ڕێکخستنی لەشکر و ئاسوودەگیی ڕەعیەت کرد. بە هـەموو تەرزێک ئوموری حکوومەتی بابانی پێک هێنا و خـاکی بابانی بە چاکی کـردە پارچە حکوومـەتێکی زۆرچاک و لە ئاواکردنی شار و بازێڕ و فرەکردنی کڕین و فرۆتن و گەورەکردنی فەرمانڕەوایی تەقەلای دەدا. بە خۆشی و نوازش هـەموو میللەتی کردە موتیع و مونقادی خۆی.

میر بۆداق بەبێ مونازەعە و شەڕ و ئەزیەت شازدە ساڵ لەسەر خاکی بابان و شارەزوور حوکمداریی کرد.

میر حوسێنی کوڕی میر سلێمان -کە لە پێشدا باسیان کرا- پەنایان بۆ ڕۆم بردبوو، بە تکای سوڵتان حوسێنی میری ئامێدی و بە قاقەزی سوڵتانی ڕۆم، بۆ خاکی بەبە گەڕانەوەیان لە تەرەف میر بۆداقەوە قبووڵ کرابوو. لە نەتیجەدا دەسایسی دوژمن دەستبەرداریان نەبوو؛ خستنیە سەر هەوا و هەوەسی حوکمداری. هەستان بە پەنهانی ڕوو بە ئامێدی هەڵاتن و پەنایان بۆ میری ئامێدی برد.

حوکمداری بادینان عەریزەیەکی دوور و درێژی بۆ ئەستەمبووڵ نارد کە میر حوسێن دەیەویست حکوومەتی شارەزوور لەژێر ئیدارەی سوڵتاندا بخاتە ژێر حوکمی خۆیەوە، بە بەگلەگی یا میر سنجاغێکی ڕۆمی لەسەر دانیشێت، بە شەرتی یارمەتی گرتنی لە تەرەف سوڵتانەوە بێت.

خونکاری ڕۆم چتێکی لێ خواسترا کە هەمیشە ئارەزوو و دڵخوازی ئەوە بووە. دەزبەجێ فەرمانی بە توغرا بۆ میر حوسێن نوویسی کە بە حوکمداری بابان نەسب و میر بۆداق عەزل کرا و قاقەزی لە هەموو ئومەرا و بەگەکانی کوردستان نوویسی کە بە هەموو تەرزێک لەشکرکێشی پێویست بێت و هەرچییەکی میر حوسێن بخوازێت، کۆمەگی بکەن و بیبەنە سەرتەختی شارەزوور و دایبنێن و بەزۆری خاکی بابانی بۆ بگرن.

سوڵتان حوسێن حاکمی بادینان و گەلێک لە ئومەرایانی کوردستان لەشکرێکی قورسیان بۆ ڕێک خست و هەستان چوونە سەر شارەزوور.

میر بۆداق بۆ ئەمەی خوێنڕێژی نەکرێت، هەستا ڕوو بە ئێران ڕۆیشت و پەنای بۆ شاتەهماسبی سەفەوی برد و بە ئیحترام و ئیکرامەوە قەبووڵ کرا. میر حوسێن بەبێ ئەزیەت چووە شارەزوور و بە پشتیوانیی حاکمی بادینان و ئومەرایانی کورد، دەستی بە فەرمانڕەوایی کرد.

لەو مەسەلەیە شەش مانگ بەسەرچوو؛ ڕۆستەم پاشای وەزیری ئەعزەمی ڕۆم لەگەڵ میر بۆداقا دەستی بە موخابەرەکردن کرد و دڵخۆشیی داوە و دەرعەهدە بوو کە حوکمداریی بابانی بداتەوە. لە نەتیجەی موخابەرەدا میر بۆداق ئەمنیەتی پەیدا

کرد و ڕۆیشتە ئەستەمبووڵ و بە شەرت و قەراری ئەمە کە لە ژێر ئیدارەی ڕۆمدا بێ، حکوومەتی بابانی پێ بەخشراوە و خەڵات کرا و فەرمانی دووبارەی بۆ نووسراوە. میر بۆداق کە فەرمانی درایێ، هەستا ڕوو بە خاکی بابان گەڕاوە دوایێ.

لەولاوە میر حوسێن کە لەوە ئاگاداربوو، کەوتە تەقەلاوە. کە میر بۆداق گەیشتە جێگایەکی کە بە (ڕابیەی بۆداق) دەناسرا، میر حوسێن و براکانی بە هەشت هەزار سوار و پیادەوە پێشوازیی میر بۆداقی کرد. شەڕ و کوژتار گەرمەی تێ نەکەوتبوو دە کەس نەکوژرا بوو، میر حوسێن و براکانی ڕوویان لە هەڵاتن کرد و بەری خۆیان دایە دەرگای سوڵتان.

میر بۆداق بەشاد و خۆشی لەشکریانی نوازش کرد و بڵاوەکانی گرد کردنەوە و هەموو ئەمین و ئاسوودە خاتری کردن و بە کەیفەوە چوونەوە شارەزوور و دەستیان بە ئوموری حوکمداری کردەوە.

کە میر حوسێن هەڵات و چووە ئەستەمبووڵ، سەربهووردیان بە سوڵتان گوت و هێندێ لە پاشا و پێشکاران تکایان کرد کە کاروباری میر حوسێن ڕاست بکەن.

سوڵتانی ڕۆم فەرمانی نووسی کە میر حوسێن و میر بۆداق پێکەوە حوکمداری بابان بن و هیچ کامێکیان لە ئەمری سوڵتان دەرنەچن.

میر حوسێن بە تالووکە فەرمانەکەی هەڵگرت و ڕووی لە شارەزوور کرد و لە هەموولایێکەوە لەشکری کۆ کردەوە و بە قووەتێکی قورسەوە چووە سەر میر بۆداق. لە نێوانی هەردووکان شەڕ و کوژتار ڕووی دا لە مەیدانی شەڕدا میر حوسێن و ڕۆستەم بەگی برای لە دەست میر بۆداق بەکوژت چوون و بە تەواوی ماڵ و ئەسپابیان بە تالان گیرا و باقی لەشکرێکی لەگەڵ بوو بە پەرێشانی و شپرزەیی لە مەیدانی شەڕ ڕزگار بوون. میر بۆداق بە کەیف و شادمانییەوە گەڕاوە خاکی خۆی.

کە خەبەری کوژتنی میر حوسێن بە سوڵتانی ڕۆم ڕاگەیاندرا، کەوتە غەزەبەوە و ڕقی هەستا و ئەمری دا کە هەموو ئومەرا و سەردارانی کوردستان و سوپاه و عەسکەری ڕۆم –کە لەو نزیکانە بوون –بە هەموو هێزێکەوە بچنە سەر میر بۆداق و تەئدیبی بکەن. ئەو لەشکرە قورسە بە جارێک ڕوو بە کوردستانی بابان خشا.

میر بۆداق کە وای زانی تەوانای بەرابەریی نەبوو، لەبەر چەند جار شەڕکردنی نەدەشیا شەڕ بکات؛ بە ناچاری چوونە لای حاکمی بادینان و هەستا ڕوو بە ئامێدی ڕۆیشت.

سوڵتان حوسێن چلۆنەتیی میر بۆداقی بۆ ئەستەمبووڵ نوویسی و تکای کرد لە گوناهی ببوورێت و لە کردەوە و کۆششی چاو بقوچێنێت و حوکمداری بابانی بداتەوە و ئەمریش بدات کە لەشکرەکەی لە چوونە شارەزوور بگەڕێنەوە، سوڵتان لە گوناهی بۆداق گوزەشتی کرد؛ بەڵام لەبری خاکی بابان ئەیالەتی عەینتابی بە سنجاغی دایێ، بەشە خاکی بۆداقی دا بە وەلی بەگ ناو پیاوێکی نەناسراو.

میر بۆداق بە ناچاری دەستی لە زێدی باب و باپیری هەڵگرت و چووە عەینتاب و بەمیرسنجاغی دەستی بە فەرمانڕەوایی کرد و شارەزوور کەوتە ژێردەستی نەیارانەوە.

میر بۆداق مودەتێک لە عەینتاب ماوە، لەودەمەدا شازادە بایەزید و سەلیم لە قۆنیەدا لێک دڵگیر بوون و بەگژیەکدا چوون. ئاوری شەڕ و فیتنەی ئەوان میری کوردان بۆداقی تێدا سووتا؛ چونکە دوژمن لە هیچەوە بەهانەی دەگرت. ئەوە بووبوو بە وەسیلە گۆیا ئەو دوو شازادانە کە لە قۆنیە گریبانگیری یەکتربووبوون لە عەینتاب میر بۆداق سەبەب بوو و لەگەڵیان ڕێک کەوتووە و ئاوری فیتنەی خستووەتە نێوانیانەوە.

لەسەر ئەوە سلێمان قانوونی میر بۆداقی خواستە شاری کۆتاهیە. بەو بهانەیەی کە گوترا، بەداریدا کرد و خنکاندی و سەرەکەشی بەرمەوە کرا و لەپێش بارەگای سوڵتاندا چەقاندرا. دوو شازادەی لەگەڵ یەک شەڕ بکەن، میرێکی گەورەی کوردان بکوژرێت.

کە میر بۆداق کوژرا چوار کوری لە پاش بەجێ ما: میر حاجی شێخ، میر حوسێن، میر محەمەد، میر سەیفەدین.

میر حاجی شێخ لەگەڵ بایەزید سوڵتان هەڵاتن و پەنایان بۆ شاتەهماسبی سەفەوی برد! لە ئێران حەپس کران و لە پاشان کوژران. میر محەمەد لە تەرەف سوڵتانی ڕۆمەوە کرا بەمیر سنجاغی شاری (کستانە). میر سەیفەدین بە مەرگی خۆی مرد، بەوجۆرە ئەو بنەماڵە پووچ کرانەوە.

حوکمداریی میر خدر کوڕی میر حوسێن کوڕی میر سلێمان

کە میر بوداق ناردرا سەر سنجاغی عەینتاب و وەلی بەگ کرا بە حاکمی بابان، میر خدر بە واسیتە و تکا بوو بە شەریکی وەلی بەگ و پێکەوە حوکمدارییان دەکرد. لە پاشان بە فەرمانی سوڵتان ناحیەی مەرگە و شارباژێڕ و ئەترافانی درا بە خدر و وەلی بەگ لەسەر باقی خاکی شارەزوور دامەزرا. لە دواییدا میر خدر بە دەسیسە وەلی بەگی لەنێوبرد و هەموو شارەزووری خستە دەست خۆی. هەتا ساڵی ٩٩١ شارەزوور لە دەست میر خدر دابوو.

حوکمداریی ئەمیرە بەگی کوڕی شێخ حەیدەری موکری

ئەمیرە بەگ لە ساڵی ٩٩١ھ دا هەروەکو خاکی هەولێر و مووسڵی خستە ژێر حوکمی خۆیەوە، حکوومەتی بابان دیسان کەوتە سەر موکریان. ئەمیرەبەگ کە خاکی بابانی گرت، مودەتێک میر خدری بابانی ڕاگرت و نەیشکاند و ئیدارەی دەکرد. لە پاشان میر خدر کەوتە خۆ ڕزگارکردن. ئەمیرەبەگ لەوە ئاگاداربوو، خۆشییان لێ بوو بەشەڕ و کوژتار، مودەتێک بە ناخۆشی ڕایان بوارد. میر خدر بە مەرگی خۆی مرد و شەڕ و کوژتاریش تەواو بوو؛ بنەماڵەی بابانیش دواییيان هات.

حکوومەتی بابان خرا سەر موکریان و لەودەمەدا ئەمیرەبەگ بەسەر خاکی تەورێز و مەراغە و دێ خۆرگان و ورمێ و موکریان و مووسڵ و هەولێر و بابان و شارەزووردا حوکمڕان بوو. خاکی بابان هەتا ساڵی هەزاری هیجری لەژێر حوکمی ئەمیرەبەگ حوکمداری موکریدا بوو. خاکی بابان لەوساوە بێ گەورە ماوە، عەشیرەتەکە بۆ خۆیان لەگەڵ ئیدارەی خۆیاندا خەریک بوون و چوار هەزار سوارەی بە چەکیان بۆ شەڕ و پاسی میللەت ڕاگرتبوو.

شەرەفنامە دەڵێت: بەهیچ کلۆجێک ئیتاعەتی کەسیان نەدەکرد و بۆ خۆیان حوکمدارییان دەکرد. هەر ئاغایەک لە ئاغایانی دێهات، گەورەی ناحیەیەکی دەرعەهدە کردبوو. دیسان دەڵێت: هیچ حکوومەتێک بەزۆر نەیتوانیوە دراوێکی سووریان لێ وەرگرێت. بابان بەوجۆرە مانەوە، وەکو کۆمەڵە عەشیرەتەکان بۆ خۆیان ئیدارەیەکی یەکەتییان دەکرد و لە کەس نەدەترسان. هەروەکو بە تەفسیل لە بەندی داهاتوودا نیشان دەدرێ.

بەندی چوارەم

سوننی و شیعەیی (١٠٥٥ - ٩٩٠)

هەرچەندە لە هەمـوو کـوردسـتـانـدا شـیـری تـیـژی ئـەو دوو نێـوە لە سـاڵی ٩٢٢وە بەگەرمی کوردەکانی لە مەیدانی خوێناویدا گەوزاند و دوو کورد بەدوو نێوانەوە بۆ دوژمن یەکـتـریان دەکـوژت؛ بەڵام لە خـاکی شـارەزووردا چونکو حـوکـمـدارێکی سـەربەخۆ لە بنەماڵەی بابان نەمابوو، میللەتی بێ سەردار چاکتر بوون بە ئالەتی دەست و بۆ خـۆ بەکوژدان ئامـادەتربوون. پیـاوێکی گەورەی بیـرتیـژ نـەبوو ببێـتـە دیوارێکی قایم، ڕێگا بە دوژمنانی بگرێت. جا لەبەرئەوە هەموو ڕۆژێک کوردستانی شـارەزوور دووچار بە تالآن و کوژتار دەبوو. ئێران بەناوی شـیـعـەتیـیـەوە سـێلاوی بەلآی بەسـەر کورداندا داژۆت و خونکاری ڕۆم بە ئالەتی سـونییەتەوە کوردەکانی تووشی شەڕ و موسیبەت دەکرد.

لە هەردوولاوە کـوژتاری یەکتـریان بە غـەزا دەزانـی و هـەردوو حکومـەت تـەمـای گـرتنی خـاکی یەکـتـریان بکردبا، چاووڕاوی ئەو دەوئـاڵەوە بڕنـدە کـوردی لـەبەر پێیاندا دەچوواند و کوردستانی تێدا وێران دەکرا.

وەکـو لـە بەندی ڕابردوودا باس کـرا، شـــارەزوور و خـــاکی بابان بـێ گـــەورە و سـەردار مـاوە؛ مـودەتێک لەژێر فـەرمـانی حـوکـمـدارەکـانـی مـوکریاندا بـوو. سـاڵی هەزار و سی و شەش حافز پاشای سەرداری عەسکەری ڕۆم لە ئەستەمبووڵەوە بۆ گـرتنی بەغـدا کـەوتە ڕێگا. لـە مـانگی شـەوالدا گـەیشـتـە مـووسڵ. مـیـر و بەگ و ڕوئەسایانی کوردسـتـان خەڵەتاندران، بە ناوی جیـهادی ئەعزەمەوە لەگەڵ قزڵباش شەڕکردن غەزایە و لەسەر هەموو موسڵمانێکی سونـنی واجیبە بەمـاڵ و گیان لەو ڕێگایەدا تێوەچێ. لە تەرەف مەلا و ڕۆحانییەکانی کوردستانەوە چاووڕاو کرا.

شێخ شـەمـسـەدینی نەقشـبـەندی -بە شێـخی ورمێ ناوبانگی کـردبوو- پیـاوێکی گەورە و بەدین و خاوەند قسە و فەرمانڕەوای کوردان بوو. کەوتە نێو کوردستانەوە

و میللەتی خستە سەر هەوەسی جیهاد.

ئومەرا و گەورەکانی کوردستان بە لەشکر و هێزەوە ڕوو بە مووسڵ چوون کە لەگەڵ سەرداری ڕۆمێ بچنە قزڵباش کوژتن و خاکی پاکی دارولسەلام لە دەست قزڵباش ڕزگارکەن.

کە بەو قووەتەوە گەیشتنە مووسڵ، حافز پاشا گەلێک شادمان بوو، بۆچی دەبێ شادمان نەبێ؟ بەبێ ئەزیەت و مەسرەف لەشکرێکی جەنگاوەری مفتەی دەست کەوت. یەکەیەکە گەورەکانی بانگهێشتن کرد و پێی دەگوتن مەرقەدی ئیمامی ئەعزەم و حەزرەتی غەوس و جونەید و شێخ مەعرووفی کەرخی لە دەست قزڵباشاندا کراوە بە تەویلە و ئێمە دەبێ لەسەر خۆمانی فەرزکەین بۆ هێنانە دەستیان گیان فیداکەین.

ئەگەرچی وانەبوو و لە تەرەف قزڵباشانەوە بێ ئیحترامی بەسەر ئەو مەرقەدانەدا نەهاتبوو، بەڵام ئەو قسەیە دەسیسەیەکی بەکاربوو لە تەرەف سەردار و عەسکەرێکی خەلیفەوە ڕووبەڕووی موسڵمانێکی دەروون سافی کورد بێتە گوتن.

چتێکی موهیم کە بە ملیۆن لیرە ساز نەدەکرا، بە قسەیەکی زۆر کورت دەست بکەوێ بۆچی دەبێ نەیگوتبا؟ حافز پاشا لەوەدا سێ قووەتی پەیدا کرد؛ یەک؛ لەشکری کەم بوو بە کوردەکان فرە کرا؛ دووەم: کورد ماڵ نەبوون و هەمیشە جێگای ئەندێشە بوون و کەوتنەدەست؛ سێیەم: پارە نەبوو؛ بە ئومەراکانی کورد بۆ جیهاد لە ڕێگای دیندا یارمەتی کرا، دراو بە موعاوەنەت کۆ کراوە و ئەرزاق لە کوردستانەوە جەلب کران.

حافز پاشا بەو قووەتەوە لە مووسڵ بزووت و ڕوو بەبەغدا کەوتە ڕێگا. کە نزیک بەغدا بوو، بە ئومەرا و لەشکری کورد شاری بەغدای وەتەنگ هێنا و خستییە موحاسەرەوە. کوردەکان پاڵەوانانە کۆشان و زۆر بەگەرمی شاریان دەورە دا و لە هەموولایێکەوە دەستیان بە هەڵمەت بردنی قەڵا و پەلاماردانی دوژمن کرد.

ڕۆمییەکان لە نێوانی خۆیاندا شۆڕشیان تێ کەوت. خوسرەو پاشا ئاغای یەنیچەری کە تەماشای کرد کورد بەجیدی تێوەچوون و بە غیرەتکێشی شەڕ دەکەن، زۆرچاک تێ گەیشت بەغدا بەدەست کوردانەوە دەکرێتەوە. ناوبانگ بۆ کوردە و ئەوان هیچ ئیستفادەیەک ناکەن. خانەدانی یەنیچەرییەکانی خستە سەر

هەوەسی سەرکێشیی شەڕنەکردن، تاکو کورد لەوەدا پایەدار نەبن.

یەنیچەریەکان ئالاّی سەرکێشییان هەڵدا و چوونە لای حافز پاشا و بەجوێندان بەرابەرییان کرد. لەو ئەسنایەدا ناردراوی شاهی ئێران لە مەجلیسدا بوو. لەبەرچاوی ئەو سووکیان کرد و لە سەرداریان خست و پیاوێکی دیکەیان خستە سەر کار و گوتیان: ئێمە شەڕ ناکەین و حافز پاشایان گرت و چادرەکەیان دڕاند و پەتیان لە ملی پاشا خست و هەتا مەقامی ئیمامی ئەعزەمیان بەکێشەکێشی لەسەر ڕوان ڕاکێشا.

ئەودەمەی یەنیچەری لەو سەرکێشییەدا بوون، کوردەکان لە دەوری قەڵا بەرابەر بە دوژمن شەڕیان دەکرد و لە هیچ ئاگادار نەبوون؛ بەڵام لەشکری ئێران لەوە خەبەردار کرابوو؛ بە گەرمی بۆ کوژتار دەکۆشان. لەوەدا گەلێک کورد لە نێوانیدا چوو. لە ئاخیردا بە ناچاری دەورەی قەڵایان بەردا و گەڕانەوە دوایی؛ چونکە کۆمەگیان بۆ نەچوو و بەچەک و دانەوێڵە یاریدە نەدران.

لەولاوە شاعەباسی سەفەوی لە هەمەدانەوە، بە لەشکرێکی گرانەوە بەسەر کوردستاندا ڕوو بە بەغدا ڕکێفکوت بوو. هەرچەندە ئاواییی کوردانی کە سوننی بوون و کەوتبووە پێشی وێرانی کرد و شیری بێ درێغی لە میللەت نا، وەکو سێلاوێکی خوێناوی کوردستانی داگرت. کە گەیشتە شارەزوور هیچ ڕەحمی بە میللەتدا نەهات و ورد و درشت و نێر و مێ و هەرچییەکی کەوتە بەر شیری شیعەوە ئەنجرا و کەتوپەت کرا. قەڵای مەریوان و زەڵم و گوڵعەنبەر ڕوخاندران و سووتان، لەوێوە ڕوو بەبەغدا بزووت و هەرچەندە عەشایری کوردی کەوتە دەست بەناوی ئەمەوە سوننیە و کوژتنی لازمە کوژران، خان و دێهاتان سووتان و کرانە خۆڵەمێش.

یەنیچەری هەر لەسەر سەرکێشیی خۆیان دەوامیان کرد و ڕوو بە مووسڵ گەڕانەوەیان قەرار دا. لەو نێوانەدا داو و تەڵە بۆ کوژتاری کوردەکان بوو.

شا عەباس هەروەکو گوترا ڕوو بە بەغدا ڕۆیشت و کوردەکان هەواداری غەزا و تەرەفداری ڕۆمی بوون، بە پەرێشانی و شپرزەیی ڕوو بە چیاکانی کوردستان هەڵاتن و یەنیچەری ڕوو بە مووسڵ و دیاربەکر هەتا گەیشتنە حەلەب خۆیان نەگرتەوە و فیراریان کرد.

که شاعەباس گەیشتە بەغدا، هەرچەندە کوردی سوننیی تێدابوو کوژتنی. تەنها کوردێکی ڕزگاربوو، هەڵات و ماڵ و ئەسپابی بەردا و ڕۆیشت.

کوردستانی شارەزوور دووچار بە فەلاکەت و ئەزیەتێک بوو نەبێتەوە. دۆڵ و دەر و کێوەکانی شارەزوور بە خوێن ڕەنگاوڕەنگ کرابوو. نە ئێران ڕەحمی پێ دەکردن و نە ڕۆمی جگەرسۆز بێ بەزەییان پێدابێ.

مودەتی سێ ساڵان کوردستانی شارەزوور و ئێران، بەڵکو کوردستانی شیمالیش لەژێر تیغی بڕندەی سوننییەت و شیعییەتدا دەکوژرا و لە حاڵەتێکی پەرێشاندا لە کێو و چیا سەختەکاندا خۆیان دەپارازت و بەرابەر بە شا عەباس ڕادەوەستان و قوربانییان دەدا.

ساڵی ١٠٣٩ یەنیچەریەکان خوسرەو پاشا ئاغای خۆیان کردە سەدری ئەعزەم و سەرداری سوپاھ و خوسرەو پاشا بۆ بەغدا گرتن و تۆڵە ئەستاندنەوە سوپاهێکی ڕێک خست و لە ئەستەمبووڵەوە دەرکەوت و لە مانگی ڕەبیعی یەکی ئەوساڵەدا گەیشتە مووسڵ. وەخت زستان و باران و تەڕ و تووشی بوو؛ لە مووسڵدا مانەوەی قەرار دا.

میر و بەگ و ڕوئەسایانی کوردستان دیسان بۆ تۆڵەکردنەوە و غەزا لەگەڵ قزڵباشاندا کۆبوونەوە و بە لەشکرێکی قورسەوە ڕۆیشتنە مووسڵ و چوونە لای خوسرەو پاشا کە گۆیا موجاهیدن و بۆ یارمەتیی خەلافەتی ئیسلامی هاتوون. ئەو گەورە و ڕوئەسایانی کورد هەر ئەوانە بوون کە یاریدە و کۆمەگی حافز پاشایان کردبوو و لەپێشدا لەگەڵی چووبوونە بەغدا.

خوسرەو پاشا بە بەهانەی ئەوە کە لە سەفەری بەغدایدا ئیحترامی نەگیرا و کوردەکان بە هێندیان نەگرتبوو و ئیتاعەتیان نەدەکرد، ڕوو بەڕووی گەورەکانی کورد ترشیی نواند و خۆی توند کرد و بەبێ ئەهەمیەتی تەماشای کردن.

گەورەی کوردەکان لە خوسرەو پاشا کەوتنە ئەندێشە و کەدەرەوە، بە بێدەنگی لە مەجلیسی دەرکەوتن و لە جێگایەکی تایبەتیدا کۆمەڵەیان بەست و لەسەر ئەمە قەراریان دا کە بەبێ سوود و ئومێد بۆ پیاوێکی وا خۆ نەخەنە تەڵەوە و گیانی خۆیان نەکەنە قوربانییەکی وەها کە بەبێ مایە دڵ ڕەنج و خەمناکی کردن.

لەپاش ئەم قەرارە بە پەنهانی لە ئۆردوگا دەرکەوتن و بە ئاشکرایی بەیداغی

ئێرانیان هەڵدا و بانگی دوژمنایەتی لەگەڵ ڕۆم و فەرمانبەرداری شاعەباسی سەفەویان بەگوێی خوسرەو پاشادا دا. هەر ئەو کۆمەڵە بڵاوەی نەکرد و لە هەمووولایێکەوە هێزیان پەیدا کرد و ڕوو بە چیا بڵندەکان سەرکەوتن و لەشکرێکی قورسیان کۆ کردەوە و قاسیدێکی توندڕەوی خۆشبەزیان نارده ئێران و قاقەزێکی زۆر جوانیان بۆ شا نووسی و خستیانە سەر هەوەسی بزووتنەوە.

مایەی ئەوەندە ڕووترشییە هەموو ئۆمەراکانی کوردی لە خوسرەو پاشا جوێ کردەوە. خوسرەو پاشا بە دەستی خۆی کوردەکانی لە دەست دا و کردنیە دوژمن و بوو بە سەبەبی ئەمەش کە دەست لە چوونە بەغدا بەردات و بچێتە سەر خاکی کوردستان. لە مەجلیسدا گوتبووی نەچوونە سەر خاکی خان و بەگی کوردە سەرکێشەکان مەملەکەت نە سووتاندن و نە کوژرانیان و چوونە بەغدا کاری عاقڵان نییە.

ئەگەرچی کورد لەپێشدا دوژمن نەبوون و هەموو هێز و پشتیوانی بوون و بە ئارەزووی خۆیان و دڵپاکییانەوە بۆ کۆمەگیکردنی کەمەریان گرێ دابوو، چوونەلای و بەیانی گیانفیدایی خۆیان بۆ کرد؛ بەڵام ئەو کوردەکانی کردە هەواداری شاه و دوژمنی خۆی.

خوسرەو پاشا قەراری لەسەر ئەمەدا کە بچێتە سەر شارەزوور و مەملەکەتی خانە سەرکێشەکان تاڵان کات و بیسووتێنی و وێرانی کات و میللەتەکەش قەتڵوعام کات و لە پاشان بگەڕێتەوە سەر بەغدا. لەسەر ئەو قەرارە عەسکەری دەنگ دا و ڕوو بە کوردستان ئاژۆتی.

لە ئەوەڵی بەهاردا خوسرەو پاشا بە شار و باژێڕ سووتاندن و دێهات وێرانکردن و تاڵان و کوژتارکردن ڕووبە شارەزوور کەو تەڕی، کە گەیشتە پردی سوور، «ئاڵتون کۆپری»، زێی گچکە هەستابوو، لوورەی دەکرد. لە کوندە و مەشکە پردیان دروست کرد. لەگەڵ پەڕینەوەی دانەوێڵە و گرانبار و حەیوانات و عەسکەر خەریک بوون، گەلێک حەیوانات و عەسکەر و بار و وڵاغ بەئاودا چوون و خنکان. هەتا بانگی شێوان هەر لە پەڕینەوەدا بوون. زۆر کەمیان بۆ ڕزگار بوو؛ گەلێکیان لەبەری دیکە مانەوە، تا بۆ سبەینێ بپەڕنەوە، لە کەنار چۆمی دابەزین و مانەوە.

شەوێ کوردەکان لە هەردوولای چۆمەوە شەوەیخوونیان بردنێ و ماڵ و

ئەسپابێکی زۆریان برد و عەسکەرێکی بێ ژمارەیشیان کوژت، جبەچی باشی حەمزە ئاغایان لە کەناری چۆمی سەربڕی و سبەینێ سەر و لاشەیان دۆزیەوە و ماڵ و ئەسپاب و جبەخانەیەکی ئێواریێ پەڕاندبوویانەوە و لە دەست کوردەکان پارێزرابوون، نیوەشەو چۆم زیادی کردبوو، ئەوانیشی بردبوو. هەر لەوشەوەدا لە ئەستەمبووڵ کۆشک و بەرەی خوسرەو پاشا ئاوری تێ بەربوو، بە ماڵ و منداڵەوە بووبوون بە خۆڵ و هەموو سووتابوون.

کوردەکانی شارەزوور بۆ دەفعی بەلا بەرابەریی خوسرەو پاشایان کرد و لەپێشی ڕانەوەستان، بەڵکو هێندێکیش پێشوازییان کرد. خوسرەو پاشا بەبێ ئەزیەت و شەڕ و کێشە بە شارەزووردا ڕۆیشت هەتا گەیشتە قەڵای گوڵعەنبەر کە لە یەکە قەڵا سەختەکانی شارەزوور بوو. ئەو قەڵایە – هەروەکو باس کرا – لە تەرەف شاعەباسەوە وێران کرابوو، دیوار و بورجەکانی ڕوخاندرابوو.

وسرەو پاشا بۆ ئەمەی بیکاتە لەشکرگابەز و بۆ هەڵمەتدانە سەر ئێران بیکاتە ناوچەی عەسکەر، دەستی بە دیوار و بورج و کونگەرە دروستکردنەوەی کرد و دەستە لەشکرێکی پازدەهەزار کەسیشی ناردە سەر قەڵای مەریوان (کە لەمەپاش لە چلۆنی گرتنی دەدوێین) قووەتێکی کافیشی ناردە سەر قەڵای حەسەن ئاوا کە مەرکەزی خانی ئەردەڵانی بوو، کۆشک و عیمارەتێکی زۆر بەدەزگا و عەجایب و غەرایبی تێدا دروست کرا بوو.

خوسرەو پاشا بۆ وێرانکردنی ئەو کۆشکە و سووتاندنی، ئەمری دا و عەسکەرەکەشی بۆیێ نارد کە وێرانی کەن.

مورادبەگ موئەریخی بەناوبانگی تورک لە کتێبی (ابو الفاروق) بەرگی پێنجەم لاپەڕەی ٣٢٦ و لە ژێر عینوانی (عەجم غایلەسی)دا بەم جۆرە باسی کۆشک و سەرای ئەحمەدخان دەکات و دەڵێت: زینات و سەنعەتکارییەکی لە سەرای قەڵاکەی حەسەناوادا بەکار برابوو، جایی تەحەیور و تەعەجوب بوو. باخسووس ڕەسمەکانی کە لە دیوار و دەرکەکانیدا دروست کرابوو، جالیبی دیقەت بوو. لە ڕەغمی مەمالیکی دیکەی ئیسلام کە خۆیان لێ دەپارازت، کوردستان و عەجەمستان گەلێک ڕەغبەتیان خستبووە سەر ڕەسم و شکڵ و وێنە، بەتایبەتی وێنەی ژنی ڕووت و منداڵی جوان و شکڵی دەعبایانی کێوی مەرغووبتر بوون.

هێندێک له مێژوونووسەکانی دیکه زۆر به ئەهەمیەتەوه بەو کۆشک و سەرایەی حەسەناوا هەڵدەڵێن و له کتێبە قیمەتدارەکانیاندا دەڵێن سەرای ئەحمەدخان هەموو به شکڵ و ڕەسمی نایاب و به ڕەنگی جوان و قیمەتدار ڕازاندرابووەوه. به دراوێکی زۆر و به فەنێکی میعماری و ئوسووڵێکی زۆر بەدیع و گرانبەها و به مەسرەفێکی بێ ژمار هاتبووه وجوود.

خوسرەو پاشای بێژراو بەبێ تەئەنی و ئینساف ئەو کۆشکه نایابەی به عەسکەرەکانی ڕۆم خراپ کرد و ئاوری تێ بەردا و کردیه خۆڵەمێش. ئەو بزووتنەوەی خوسرەو پاشا دەماری کوردەکانی زیاتر گوشی و خوێنی گەرمی ئەو میللەتەی چاکتر خسته جۆششەوه.

لەوه موهیمتر و عەجایبتر سەربهووردی سەردار محەمەدخانی غەزۆییه، که بەبێ گوناه و سووچ، پارچه پارچه دەکرێت. محەمەدخان حوکمداری غەزۆ سەردارێکی گەورەی کوردستانی شیمالی بوو. به هەموو لەشکری کوردستانی شیمالەوه لەگەڵ خوسرەو پاشا کەوتبوو که له شەڕی قزڵباشدا یارمەتیی بدات.

خوسرەو پاشا به لەشکرەکەیەوه خستبوویه ژێر حیمایەتی قلیجیزاده ناو پیاوێکی تورکەوه و بۆ پێشەوه کردبوویه پێشمەرگەی لەشکری ڕۆمیان. له هەموو جێگایەکدا پێشدار بوو، دوژمن شکێن و عەجەم ڕفێن بوو، به عیبارەتێکی دیکه، وەزیفەی محەمەدخان ڕێگا پاککردنەوه و دوژمن لەپێش لابردنی بوو، خوسرەو پاشاش له دواوه دەچووه سەر جێگای خاوێن و بێ شەڕوشۆڕ.

محەمەدخان لەپێش عەسکەرەوه هەمیشه به دوو سێ مەنزڵ شەڕی دەکرد و مەردانه دەکۆشا و شەعشەعەی ئازایەتیی کەوتبووه نێو ڕۆم و عەجەمەوه. ناوبانگی پاڵەوانەتیی گوێی دۆست و دوژمنی پڕکردبوو.

خوسرەو پاشا لەو ناوبانگه و خۆناسین دانی محەمەدخان ڕقی بووەوه و ناردیه دوای و خواستییه لای خۆی و به بهانەگرتن لێی توندبوو و هەڕەشەی لێ کرد و لەنێو خەڵکدا شکاندی. خانی غەیوری پاڵەوانی حەمیەتمەند، هەڵگرتنی قسەی ئاغایەکی یەنیچەری لەلای زۆر سووکایەتی بوو، دەستی دایه شیر و له کالانی دەرخست و دایهێنایه سەر خوسرەو پاشا. لەودەمەدا حاجی ئیواد سلێمان که له هەیئەی خوسرەو پاشا بوو، به ناوبژی کەوته پێشەوه و دەستی بۆ شیرەکه

ڕاگرت، شیری ئاوداری تیژ سێ قامکی حاجی ئیوادی کەپەلکرد لە کولەکەی نێوەڕاستی چادر کەوت و قەڵمی کرد و چادریان بەسەردا کەوت.

خوسرەو پاشا چونکو لە کەنار چادرەوە بوو، زۆر بە چالاکی لە ژێری دەرپەڕی و هاواری لە عەسکەر کرد، لەنێو چادردا نەیانهێشت محەمەدخان دەست ببزێوی بکا، لەتوپەتیان کرد.

نۆکەرەکانی محەمەدخان بەشیر و خەنجەر کەوتنە نێو عەسکەرەوە و لە پاش عەسکەر کوژتنێکی زۆر، ئەوانیش کوژران و پەلپەل کران.

ئەو مەسەلەیە بوو بەمایەی شەڕوشۆڕ و تێکچوونی ئومەراکانی کورد و سەرکێشییان، بەجارێک کەوتنە ڕێگا و دەستیان لە مەیدانی شەڕی دوژمن بەردا. خوسرەو پاشا کەوتە تەقەڵاوە؛ هەرچەندە ڕجاکار و ناوبژییان خستە نێوانی چارە نەبوو. ناردی قلیچیزادەی گرت و بەسێدارەی داکرد و خنکاندی کە گۆیا ئەو فەسادیی کردووە کە محەمەدخان بکوژرێت؛ لە تۆڵەی ئەو فیتنەیە بە جەزای خۆی گەیشت.

بەو فێڵەی کە قلیچزادە بێ گوناه کوژرا، کوردەکانیش نەرم بوونەوە و گەڕانەوە لەشکرگا، خوسرەو پاشا بە خەڵاتکردن و بەخشش و ئینعامێکی زۆر نوازشی کردن و دڵی ئەستاندنەوە.

لەولاوە شا عەباس کەلێنی لەو شۆڕشە دەست خست و لەشکرێکی قورسی کێشا هەمەدانەوە کە بەسەر عەسکەری ڕۆمیاندا بدات. بە پەنهانی عەیارانی دەناردە نێو عەسکەرەوە، بەشەو سەری زابتان و زگی پیاوە گەورەکانیان دەدڕی و عەسکەریان دەکوژت.

بەو بزووتنەوەی عەیاران، خوسرەو پاشا و عەسکەرەکەیان بەجارێک هەراسان کردبوو. شەو نەبوو چادر و ئەنبار و قۆرخانە ئاوری تێ بەر نەدەن.

خوسرەو پاشای ڕۆم، محەمەد ناوی بە یبلۆکێک عەسکەرەوە ناردە سەر عەیارەکان و جێگاکەیانی دۆزیەوە و دەورەدران و دەستیان کرد بە کوژتار، لەو عەسکەرە چوارێکی ڕزگار نەبوو و کوژرا؛ لە نەتیجەدا ئەحمەد هۆزە و هاوالانی کە عەیاربوون گیران و کوژران.

دەستە عەسکەرێکی خوسرەو پاشا کە لە گوڵ ئەنبارەوە ناردرابووە سەر قەڵای

مەریوان، لەشکری حەلەب و شام و ئەدەنە و سیواس و یەنیچەری ڕۆم ئیلی، هەریەک بە بیگلەربێگی خۆیانەوە پازدە هەزار کەس ناردرابوونە سەر قەڵای بێژراو. ئەو لەشکرە بەبێ شەڕ و ئەزیەت، چوونە نێو قەڵاوە و زۆر بە ئاسانی گرتیان و خستیانە ژێر حوکمیانەوە.

زەینەلخان کە لە تەرەف شاهی ئێرانەوە بەسەردار سوپاهی ناودرابوو فریا نەکەوت کە لە پێش ڕۆمییاندا بگاتە مەریوان و یارمەتیی ئەوێ بکا. بە چل هەزار سوپاهەوە گەیشتە نزیک مەریوان. کە زانیی قەڵا کەوتووەتە دەست دوژمنەوە، بۆ شەڕ و پەلاماردانی ڕۆمی لەشکرەکەی ڕاگرت و ئارایشی دا.

ڕۆمییەکان لەشکری کوردەکانیان کردە پێشمەرگە و ناردیانە سەر لەشکری ئێران و بۆشیان بوونە دومبال. هەردوو سوپا لە بەرابەر یەکتر ڕیزبوون و دەستیان بەشەڕ و کوژتار کرد. لە نزیک قەڵای مەریوان لە مانگی نیسانی ساڵی ١٠٣٩دا کوژتار و خوێنڕێژی دەست پێ کرا و لە مودەتی دوو شەو و دوو ڕۆژان کوردەکانی تەرەفداری ڕۆم لەشکری ئێرانیان شکاند و پەرێشانیان کردن. چەند قەڵا و دە فیل و هەزار کەللەی سەری پیاو و دوو هەزار ئەسیریان بەدیاری بۆ خوسرەو پاشا نارد. ئەویش لەسەر ڕەوشتی خۆیان هەموو ئەسیرەکانی کوژت. هەرچەند ئەسیرەکان پاڕانەوە بەزەییان پێیاندا نەهات. تەئریخی (نەعجا) و (ابو الفاروق) ئەو کوژتارە زۆر بە ئەسەف و وەحشەت ئەنگێزی دەنووسنەوە.

لە مانگی حوزەیرانی ئەو ساڵەدا هەمەدان بەدەست کوردەکان گیرا و خرایە ژێر پەنجەی ڕۆمییانەوە.

کە خوسرەو پاشا گەیشتە سەر حازروبازر، ئەمری دا ئاوریان لە شار و باژێر و باغوباغچەی هەمەدان بەر دا و تالان کرا و ڕوخاندرا، بەڕەوشتی جەنگیزی و خووی خۆیان میللەتی بێ گوناه شیری تێ نرا و باغ و بێستانی جوان و ڕەنگینی سووتاندرا. خانووبەرە و کۆشکی نەقشکراو و ڕەنگاوڕەنگ و ڕازاوەی وێران و خراپ کران.

کە شارێکی ڕەنگین دووچار بەو زوڵمە کرا خوسرەو پاشا بە شار و دێهاتی کوردستاندا جڵەوی بەر بەبەغدا سووڕاند، لە کوردی لوڕ و کەلهوڕ و گۆران و گەڵباغی -کە ئاواییەکانیان کەوتبووە سەر ڕێگا- لە میللەتەکەی ئەوێ دەست

کەوت کوژرا و هەرچەند دێهات و ئاوایی هەبوو سووتاندرا و خراپ بوو، وە ماڵ و ئەسپابیان بە تالآن برا.

باباخان حوکمداری لوڕستان، بۆ ئەمە پێش بەو سێلاوە خوێنخوارە بگرێت، لەشکری هەڵگرت و چوو ڕێگای پێ گرتن و شیری تێ نان. تەواوی ئەو قۆڵ و ئەو ئۆردووەی کە سی و شەش هەزار عەسکەری شەرکەری ڕۆمی بوون، مەحووکرانەوە و کوژران. لە دوای ئەو خوسرەو پاشا بەلەشکرێکی پێ بوو، گەیشتە پێشەوە و دەستیان بە شەڕ کرد. لە دوای گەلێک کوژتار، باباخان بەدیل گیرا. خوسرەو پاشا لە خووڕەوشتی باباخانێ خۆشی هات و حەزی لە قسە و گفتوگۆکانی کرد و لە کوژتنی بهورد و کردیە نەدیمێکی خۆی.

لەشکری ڕۆم لە مانگی ئەیلوولدا گەیشتە بەغدا. لە تشرینی دووەمدا دەستی بە دەورەدانی بەغدا و وەتەنگهێنانی کرد. میر جەمال و میر فەتاح کە هەریەک میرێکی گەورەی کوردان بوون و لە تەرەف شاهی ئێرانەوە فەرماندەی سوپاه و حاکمی بەغدابوون، بۆ بەرابەریی ڕۆمیان ڕاوەستان و دەستیان بە نەهێشتنی نزیکبوونەوەی ڕۆمییان کرد. لە دەوری قەڵا نغوومیان لێ دا و پڕ باررووتیان کردن، کە ڕۆمی نزیک دەبوونەوە لە پڕێکا ئاوریان دەکردن. بەو تەرزە گەلێک عەسکەر و چەند پاشایەکی گەورەی ڕۆمییانیان کوژت و زەرەرێکی زۆریان لێ دان.

چەند ڕۆژێک لەسەریەک بەوجۆرە خوسرەو پاشا تەمای هەڵمەتدانی قەڵای دەکرد و لە تەرەف ئەو دوو ئەمیرە کوردانەوە بە تەرزی بێژراو بەرابەرییان دەکردن و لە هەموولایێکەوە عەسکەری ڕۆمی وەتەنگ هاتن.

خوسرەو پاشا بە دڵگیری و شکاوی عەسکەرەکەی هەڵگرت و ڕوو بە چادری خۆی گەڕاوە و لە داخان هەموو دونیای لێ وەتەنگ هاتبوو؛ بە تووڕەیی و نێوچاوگرژی چووە چادرەکەی. هەرچەندی دەکرد ئاوری ڕقی نەدەکوژاوە و ناردیە دوای باباخانی حاکمی لوڕستان -کە لەپێشدا لێی دواین- خواستیە پێش خۆی و پێی گوت: تۆ هەم کوردی و هەم شیعەی. لەلای چەند کەسێکت وەسیەت کردووە ئەگەر شەهید کرای بدبەنە کەربەلا بتنێژن. بەو بهانەیە ڕقی ئەو دوو ئەمیرە کوردانەی لەسەر بەغدابوون، بەباباخانی ڕژت و دەزبەجێ لەبەر چادرەکەی بەسێدارەیدا کرد و کوژتنی. ئەو ڕۆژە هەشتی مانگی سەفەری ساڵی ١٠٤٠ بوو

کە ئەو پیاوە گەورە کوردە بەبێ گوناھ خنکاندرا و کرا بە قوربانیی بهانەیەکی جەنگیزانە.

خوسرەو پاشا بەوەش کەفوکوڵی نەنیشتەوە؛ تەمای دەستهاوێژتنی کوردەکانی شارەزووری کرد کە لە گەڵیا شەڕیان بۆ دەکرد. کوردەکان نەیانهێشت خۆ ببزێویت، پۆل بەپۆل و دەستە بەدەستە لە لەشکرگا دەرکەوتن، هەتا بوونە قووەتێکی وا کە خوسرەو پاشا نەتوانێ دەزدرێژییان بۆ بکات. ئەو کۆمەڵە ڕوو بە کوردستان گەڕانەوە.

لەولاشەوە عەسکەرەکەش تەواناییی بەرابەرکردنی میر فەتاح و میر جەمالیان نەبوو؛ لە دەورەدان سست بوون و لە شەڕکردن دەستیان کێشاوە.

خوسرەو پاشا لە دوای گەڕانەوەی کوردەکان، بە پەرێشانی و شپرزەییەکی زۆر پیس ڕوو بە مووسڵ و لەوێشەوە ڕوو بە ماردین هەڵاتن؛ بە هەزار ئەزیەت زۆر کەمیان گەیشتنە ماردین. لە ڕێگادا کوردە دڵ برینداری جگەرسووتاوەکان ڕێگایان پێ دەگرتن، بە کوژتن و بە ڕووتکردن تۆڵەیان لێ دەستاندن. لەوەدا گەلێک تەلەفات بە ڕۆم درا.

وەختێکی خوسرەو پاشا لە هەمەدانەوە ڕوو بەبەغدا ڕۆیشت – وەکو باس کرا– پێنج پاشا (کە ئەمانە بوون عومەر، ئەبدال، بەکر، مستەفا، ئیبراهیم پاشان) بەقووەتێکی قورسەوە لەسەر شارەزوور دانابوون. لەوێدا بە دامەزراندنی عەسکەر و دانەوێڵە و زەخیرە وەخڕکردن و تاڵانکردنی میللەتی کورد خەریک بوون کە لە وەختی لزوومدا ببنە کۆمەگیدەری خوسرەو پاشا و لە زەخیرە ناردن بۆ عەسکەر بکۆشن.

کە خوسرەو پاشا لە بەغداوە بەشکاوی ڕوو بە ماردین هەڵات، ئەحمەدخانی خاوەندی قەڵا و کۆشکی حەسەناوا کە بە درێژی باس کرا، لەناکاو بە لەشکر و هێزێکی قورسی کورد لینگی دا سەر شارەزوور و پەلاماری ڕۆمییانی دا و شیری بێ درێغیی تێ نان و دەستی بە کوژتاریان کرد و ماڵ و ئەسپاب و چەک و موهیماتێکی بێ ژماری لێ گرتن. ئەو پێنج پاشا ناودارە سەر عەسکەرانە، بە هەزار فێڵ و حیلە بە تەنها سوارە توانییان خۆ لە پەنچەی ئەحمەدخان ڕزگارکەن؛ هەرچەند عەسکەر و چادر و ئەسپابیان بۆ ئەحمەدخان بەجێ هێشت، بە سەڵتە

سواره خۆیان گەیانده خوسرەو پاشا گیانیان بە ساغی دەرباز نەکرد؛ خوسرەو پاشاش لە داخان هەر پێنجی بە سێدارەدا کردن و خنکاندنی.

ئەحمەدخان کەوتە دووی شکستەی دوژمن و تۆپ و موهیمات و جبەخانە و ئەسپابێکی بێ ژماری دەست کەوت و هەموو خاکی شارەزووری لە دوژمن خاوێن کردەوە؛ گەڕاوە سەر قەڵای گوڵعەنبەر، چەند ڕۆمییەکی تێدابوو کوژتنی و قەڵاشی خستەوە دەست. شارەزوور لە ئەوەڵی ساڵی هەزار و چلدا کەوتە ژێر حوکمی ئەحمەدخانەوە.

ئەحمەدخان بە داد و ڕەعیەتپەروەری، میللەتێکی لە دەست جەوری ڕۆمیان پەراگەندە بووبوون، کۆی کردنەوە و خاک و ئاواییەکی سووتاو و وێران کرابوون، دروستی کردنەوە، ئەهالیی بە ئاسوودەگی و خۆشی دامەزراندنەوە. وردە وردە کوردستان لە سایەی حەمییەت و میللەتخواهیی ئەو گەورە کوردەوە ئاوەدان کراوە؛ جووت و کار و پیشە دەست پێ کرا، کڕین و فرۆتن کەوتەوە ئیش. ئەگەر ئەو پیاوە فریا نەکەوتبایە، گرانی و قاتی و نەخۆشی لە دوژمن زیاتر میللەتی قڕ کردبوو؛ هەموو لە پەرێشانیدا دەمردن.

ئەحمەدخان لە لایێکەوە لەگەڵ ڕێکی و پێکیی مەملەکەت و سوپا، لە لایێکەوە لەگەڵ ئاواکردن و دێهات دروستکردنەوە و ڕەعییەت کۆکردنەوە خەریک بوو، لە لایێکی دیکەشەوە بە گەرمی بناغەی دۆستایەتی و خۆشەویستیی لەگەڵ سەفەوییەکان دادەنا. بەو تەرزە هەمیشە لە کۆشش و تەقەلادا بوو، هەتا پێنج ساڵان کوردستانی لە ئەوەڵ چاکتر دامەزراندەوە، وە بەئیستیقلالیەتێکی تەواو حاکمییەتی کرد.

ساڵی کووچەک ئەحمەد پاشا ئەمیری مەفرەزەی دیاربەکر – کە ڕۆمی بوو – بە پەنهانی لەگەڵ ئەحمەدخاندا دەستی بە موخابەرە کرد و کەم کەمە ناخۆشیی نێوانی بەخۆشی وەرگەڕاند و بناغەی ئاشناییان دامەزراند.

شاسەفیی سەفەوی – کە لەوە ئاگاداربوو– ڕقی هەستا و لەشکرێکی گرانی لەژێر فەرماندەی سەردار سوپا ڕۆستەم خاندا ساز کرد بۆ ناردنە سەر ئەحمەدخان و سەر نزمکردنی، خەریکی ئامادەیی بوو، پێویستی ڕێک دەخست.

کە ئەحمەدخان ئەوەی زانییەوە ڕۆستەم خانی دەچێتە سەر، قاقەزی لە ئەحمەد

پاشـا نوویسـی و داوای یارمەتیی لـێ کرد. ئەویش هـەتا لە سـەرداری ڕۆمی گێڕاوە و بە ئەسـتـەمبووڵ ڕاگەیاندرا مـودەتێکی بەسـەر چوو. لە ئاخیردا جـوابی دراوە کە: وەختی ئەوە نەهاتووە کە دڵی شای ئێران بۆ حوکمدارێکی کورد بشکێندرێ.

ڕۆسـتـەم خـان بە قـووەتێکی چـل هـەزار کـەسـیـیـەوە ڕوو بە کـوردسـتـان بزووت و کەوتە ڕێ، نزیک بە خاکی ئەحمەدخان بووەوە.

ئەحمەدخان لەشکری کوردەکانی هـەڵگرت و چووە پێشەوە. لە مانگی زیلحیجەی ئەو سـاڵەدا گەیشـتە دوژمن و سـوپاکەی ڕیز کـرد. هـەردوولا دەسـتـیان بە کـوژتاری یەکتر کـرد. لە نەتیجەدا لەشکری ڕۆسـتـەم خان شکا. لەشکری ئەحـمـەدخان کەوتە دووی شکسـتـەی دوژمنیـان، مـاڵ و ئەسـپـابێکی زۆریان کـەوتە دەست؛ هـەتا چەند زنجـیـرە فـیـل لە ڕۆسـتـەم خـان بەدیل گـیـران. مـاڵ و نەقـدییـە و چەک و چتی گـرانبـەهای بێ ژمـار کـەوتە دەست لەشکریانی ئەحـمـەدخـان. بەشـادی و خـۆشـی گەڕانەوە پاشێ.

کووچەک ئەحـمـەد پاشـا کە لەوە ئاگاداربوو، سـەربـهـووردی لـە خـۆی بەرەوژوورتر دا و ئەمـری وەرگـرت کە کەلێن دەست کـەوتەوە و دەسـتـەیەک عـەسـکەری هـەڵگرت و ڕوو بەشـــارەزوور کـــەوتە ڕێگا و قـــاقـــەزێکی لە ئەحـــمـــەدخـــان نـوویسـی ئـەوا بە عەسکەرێکی قورسەوە بەهاوارتەوە هاتم و خۆڕا بگرە «یەعنی لەوە ئاگادار نییە کە ئەحـمەدخـان دوژمنی شکاندوە» هـەروەکو ڕەوشتی خـۆیان خـۆی بە نەزانی نیشـان دا و کەوتە ڕێگا.

ئەحـمەدخـان لەوە گەیشـت کە ڕۆمی بە فـێڵن و لە وەختـی تەنگیدا دەسـتی کـەس ناگـرن؛ کە بۆ خـۆیـان لێیـان قـەوما زۆر زوو هـاوار لـە دراوسـێـیـەکـانیـان دەکەن. ئەحـمـەدخـان ئـەمـەشـی زۆرچاک زانیـبـوو کـە کـووچەک پاشـا بۆ دەست بەسـەر شارەزوور کێشاندا چوونـە ئێرانی کردووەتە بەهانەوە ئەگەر لەگەڵ ئێرانیش شـەڕ بکات، شـارەزووری بەزۆر دەکاتە لـەشکر و ڕێگای هـاتـوچوون. کەوابوو بە هـەمـوو جـۆرێک سـەرکـەوتنی ڕۆمـی لەو شـەڕەدا بۆ کـورد چاک نیـیـە و ئامـادەی وێرانیی کوردسـتـانە. ئەحمەدخـان زانینی خۆی پەنهان کرد و بە ئاشکرا ڕێگای ڕابواردنی دا بەئەحمەد پاشا.

ئەحـمەد پاشـا بە عـەسکەرەکەیەوە بـە شـارەزووردا ڕۆیشت هـەتا گـەیشـتـە قـەڵای

مەریوان، بەڵام ئەحمەدخان لە کۆمەگیدا بێدەنگیی ئیختیار کرد و لە دانەوێڵە و تێشووداندا نەزانین و خۆ تێ نەگەیاندنی کردە دەستوور. ئەحمەد پاشا عەسکەرەکەی ڕوو بە هەمەدان ئاژۆت. لەولاوە ڕۆستەم خان لەشکرێکی قورسی هەڵگرت و لە نزیک هەمەدان بەرابەر بە عەسکەری ڕۆمی ڕاوەستا. ڕۆستەم خان زانیبوویەوە کە کوردەکان گۆشەگیرن، لە شەڕ چیڕ بوو؛ لە هەموولایێکەوە دەستی بە پەلاماردانی عەسکەرکرد و لە مانگی ڕەبیعی یەکی ساڵی ١٠٤٦ شەڕ دەست پێ کرا.

ئەحمەد پاشا ئەمری شەڕی دا. عەسکەر هەرچەندە کۆششیان کرد چارەیان لە هەڵاتن زیاتر دەست نەکەوت، چونکو لە هەموو بزووتنەوەیەکدا بە گەلە دەکوژران و بەدیل دەگیران. پاشا و عەسکەرەکەی لە شەڕکردن هەراسان بوون؛ ئەمری ڕوو بە شارەزوور گەڕانەوەی دا. عەسکەر ڕێگای هەڵاتنی لێ گیرابوو، هەرچەندە تەقەڵایان دا لە مەیدانی کوژتار ڕزگار نەبوون. لەشکری ئێران شیری بێ درێغی تێ نابوون و لەتوپەتی کردن. لە نەتیجەدا ئەحمەد پاشا بە دەستێکەوە شیر و بە دەستی دیکەوە ئاڵا، ڕوو بە لەشکری ئێران هەڵمەتی برد و دەستی بە شەڕ کرد. هەتا کوژرا لە مەیداندا پیاوانە شەڕی کرد. لە نەتیجەدا هەم سەرعەسکەر و هەم هەموو لەشکرەکەی ڕۆمی لە دەست ڕۆستەم خاندا نابوود بوون و هەموو ئاڵەتەکان کەوتە دەستیان و بە شادی گەڕانەوە هەمەدان.

ئەحمەدخان هێندێک ئەنبار و ئەسپابی ڕۆمییانی لەو شەڕەدا دەست کەوت و لە هەموو کوردستاندا لەشکری خڕکردەوە. لە ڕۆم و لە ئێران کەوتە ترسەوە کە لە ناکاو هەڵمەتی بەرنە سەری، بۆ خۆپارازتن لەشکری بڵاونەکردەوە.

ئەحمەدخان لە پاش سەربهوردی کووچەک پاشا دەستی بۆ دۆستایەتی ڕێکەوتنەوە لەگەڵ ئێران [درێژ] کرد و نێوانی خۆش کردەوە. هەمیشە پیاویان لە هاتوچووندا بوو، تخووبی شارەزووری دامەزراوە. ئەوجا لەگەڵ ئێران بوو بە سوێندخۆر.

ساڵی ١٠٤٨ سوڵتان موراد رابیع بۆ گرتنی بەغدا لە ئەستەمبووڵەوە دەرکەوت. لە مانگی شەعباندا لە ڕێی مووسڵەوە گەیشتە بەغدا و دەورەی دا. فەتاح خان حوکمداری بەغدا –کە لە تەرەف ئێرانەوە تەعیین کرابوو– (لە پێشدا لێی دواین).

بۆ بەرابەریی سولْتان موراد خۆی ڕاگرت و بە چاکی شەڕی کرد و لە هەموو دەمێکدا ڕوو بە هەڵمەتدانی سولْتان پەلاماری دەبرد و دەیگێڕانەوە دوایی. لە نەتیجەدا سولْتان موراد کە گەڕاوە ڕوو بە مووسڵ و دیاربەکر جڵەوی سووڕاندەوە. کوردەکانی شارەزوور نە کەم و نە زیاد خۆیان تێ نەگەیاند و بە هێندیان نەگرت و نە چوونە لای و نە پرسیاریان لێ کرد.

ئەحمەدخانی حوکمداری شارەزوور لە ڕێگایاندا لە بری خزمەتکردنیان، تالآنی لە ڕۆم دەگرت و دەیشکاندن.

مورادی ڕابیع لەوە کە کوردەکان بە بەراوەژووی ئومێدکردنی بزووتنەوە، غەزەبناک و ڕقی هەستاو بوو، لە داخان ڕقی خۆی بە گەورە شێخێکی کوردان ڕشت و تۆڵەی لێ کردەوە و بەبهانە و فێڵەوە خنکاندی، لە بری خەلآت سێدارە بوو. موراد بێگ [لە] تەئریخی (ابوالفاروق) لە بەرگی پێنجەمدا بەم جۆرە ئەحوالی ئەو شێخە گەورەی کوردە و خزمەت و موکافاتی دەگێڕێتەوە و دەڵێت: شێخێکی کورد کە بەشێخی ورمێ ناوبانگی کردبوو و پوستنشینی نەقشبەندی بوو، بە نفووز و قسەڕەوا و بە قەدر و قیمەت و موقتەدیر بوو. سولْتان موراد کە لە پێشدا سەفەری ئیرەوان و قافقاسی کرد، ئەو شێخە بە قووەتێکی تەواوی موریدەکانیەوە گەلێک زۆر خزمەتی کرد و لە ڕێگای ڕۆمییاندا شەڕی کرد و مەملەکەتی گرتبوون. لە سایەی ئازایی و ڕاستی و دینپەروەری خۆیەوە بووبوو بە خۆشەویستێکی چاکی سولْتان موراد. لە سەفەری بەغدای سولْتان موراددا ئەو شێخە کوردە بە هێزێکی تەواوەوە بۆ پێشوازیکردن هەتا حەلەب چوو، بەیانی ئیخلاس و ڕاستکۆشینی لەلای سولْتان کردبوو. لە شەڕ و کوژتار و دەورەدانی بەغدادا بە دڵێکی خاوێن و کۆشینی چاکەوە شەڕی کردبوو. هەتا گەڕانەوە دیاربەکر لەگەڵیدا بوو. سولْتان موراد لە بری خەلآت و بەخشیش و ئینعام و موکافات کە لە باتی ئەو هەموو خزمەتەی شێخ تۆڵەی بۆ بکرابایە، بە ئەسەفەوە، خزمەتەکەی شێخ سێدارە و خنکاندن نەتیجە بەخشبوونی ڕەوابوو؟

سولْتان موراد بە دەسیسەی ئەمە کە گۆیا کچی ئەمیر فەخرەدین مەعان ئوغڵی کە ئەمیری دورزییەکان بوو، لە پێشدا لە دەست کووچەک ئەحمەد پاشا هەلآتبوو، لە بەرگی نێرینەدا لە لای شێخی ورمێ خۆی پەنهان کردبوو و شێخ ڕای گرتبوو.

گـۆیا شـێـخ لە ئەسـراری کیـمـیـا و زێر دروسـتکردن ئـاشنا بوو، ئەو عـیلمـەی بە سـوڵتـان نیـشـان نەدابـوو. هەرچەند پادشـا گـەلێک لەگـەڵی خـەریک بووبـوو، لێی شـاردبووەوە و فێری نەکردبوو. لە بەغدا کە گەڕابوونـەوە گۆیا لـە ڕێگایدا بە هەر جـۆرێک سـوڵتان وەعدەی لە شـێخ وەرگرتبـوو کە گـەیشـتنەوە دیاربەکر، بە هەمـوو تەرزێک حـەقـایقی زێر دروسـتکردن و عـیلمی کیـمـیـا و ڕەمڵ نیـشـان بدا، وەعدەی بەجـێ نەهێنـاوە. ئەو بهـانانە لـە شـێـخ شـەمـسـەدین دۆزرانەوە و بـوو بە مـایەی خنکاندنی. سوڵتان لەسەر ئەوە ئیعدامی کرد.

دیسـان مـوراد بێگ لە بەرگی پێنجـەمـی کتـێبی (ابو الفـاروق) لاپەڕەی ٣٧٦دا دەڵێت: ئەوانەی کـە بێژران سـەبەبی ئـیعدامـی شـێخ نەبوون؛ بەڵام دەسـیسـە بوون. ئەسڵی سـەبەب نفـووز و ئیقتیدار و قسەڕەواییی شێخ بوو کە بە ئیعدامکردنی دا؛ چونکو هەمـوو کـوردسـتـان بەچاو لێ داگـرتنێکی شـێخ، بەجـارێک هـەسـتـان و تێکچوون و کەوتنە شۆرشیان بەبێ شک و شوبهە بوو.

ئەو شەوەی دەورەی ماڵی شێخ درا و گیرا و بەداری خنکاندا هەڵواسـرا، قازیی ڕومئیلی خواجە سەعدەدین زادە محەمەد ئەفەندی لە شێخ میوان بوو، لەو کێشە و گرتنەدا ترسا و لە داخان گیانی دەرچوو و مرد.

کوژتنی شێخ شـەمسـەدین گەلێک لە کوردەکان گران هات و تەئسیرێکی زۆری بەخشی. کوردسـتان کـەوتە جۆشـشـەوە و لە هـەمووولایێکەوە دەست بە سـەرکێشی کرا و بوو بە بەڵایەکی بێ دەرمان و ئاشووبێکی لە تەوانای ڕۆمییان بەدەر.

کوردسـتان چاغێکی زۆر بە پەشێوی و تێکچوونی ڕای بوارد و جارێک ئێران بە ناوی شیعەیەتی و جارێک ڕۆمی بە ناوی سوونیەتی دەستی داوێتە کوردستانەوە و هێندێک جـاریش کـوردەکـان هۆشـیـان دەهاتەوە بـەریان نە دەبوونـە ئالەتی هـیچ کـامـێکیـان و سـەربـەخـۆ دەژیان. هەتا خـودا فـەقێ ئەحـمـەدی دارەشـمـانەی لە بنەماڵەی بابان نارد و جاری سێیـەم خاکی شارەزووری لە دەسایس ڕزگارکردەوە و خسـتیـە ژێر فـەرمانی خـۆیەوە. لە بەندی پێنجـەمی ئەم جزمـەدا بە درێژی دێتە گۆتن.

بەندی پێنجەم

دامەزرانەوەی بنەماڵەی حوکمدارانی بابان جاری سێیەم

لە شارەزوور ١٢٧٤ - ١٠٥٥

هەروەکو لە بەندانی ڕابردوودا بێژرا، ئۆمەراکانی بابان لە پاش پیر بۆداقی گەورە کەوتنە دێهاتی پژدەر و ماوەتەوە. لە حوکمدارییەوە بوون بەئاغادێ و کوێخا و پیاوی فەقیر و بێدەسەلاتیشیان لێ پەیدابوو؛ هەروەکو لە گەلێک بنەماڵەی حوکمدارانی دیکەش ڕووی داوە.

لە ساڵی ١٠٥٥دا یەک لەو بنەماڵە گەورەی دوودەمانە نەجیبە کەوتە نێو مەدرەسە و مزگەوتانەوە و بەخوێندن خەریک بوو. لە پاش ئەوە کە عومری بەسی گەیشت و بوو بە فەقێ، لە مەدرەسە دەرکەوت و هەوای حوکمداری و ئاغایەتی و ڕەعیەتپەروەری کەوتە سەریەوە. بە بەخشش و پیاوەتی ئیشتهاری کرد؛ چەند نۆکەرێکی ڕاگرت. چونکو لە دارەشمانە پێ گەیشت بە (فەقێ ئەحمەدی دارەشمانە) ناوبانگی کرد.

فەقێ ئەحمەد ڕۆژ بەڕۆژ هێزی پەیدا کرد و دەست و پێوەندی زیادکردن و چەند ئاوەدانێکی خستەژێر دەستەوە؛ بانگی بنەماڵەی بابان و زیندووبوونەوەی بە کوردستاندا بڵاوکردەوە. لەو ساڵەدا دەستی بە بنچینەی حوکمداریی بابان کرد. ئەحمەدخانی حوکمداری حەسەن ئاوا - کە لەسەر شارەزوور فەرمانڕەواییی دەکرد - بەلەشکرەوە چووە سەر فەقێ ئەحمەد و لە ماوەت بەگژیەکدا چوون. ئەحمەدخان شکا و فەقێ ئەحمەد سەرکەوت و ماوەتی خستە دەست خۆی.

لە پاش ئەو شەڕە ساڵی ١٠٥٦ فەقێ ئەحمەد هەموو عەشیرەتی پژدەر و شاری مەرگە و قەزای شارباژێڕی لە ئەحمەدخان ئەستاند و خستیە دەست خۆیەوە و دەستی بە دامەزراندنی ڕەعییەت و لەشکر کۆکردنەوە کرد. کەم کەمە دەوروپشتی خۆی قایم کرد، ڕۆژ بەڕۆژ هێزی پەیدا کرد، لە هەموولایێکەوە میللەتی پەراگەندە

و پەرێشانی لەسەر کۆبوونەوە و چوو قەڵاچوالانی کردە پایتەختی خۆی، ئومووری حوکمداری و فەرمانڕەواییی تێدا دامەزراند.

فەقێ ئەحمەد هەتا ساڵی ١٠٦٠ تەواوی خاکی شارەزوور و ئەترافی گرت و زۆر بە چاکی حکوومەتی بابانی ژیاندەوە، لەشکر و ئاڵا و تەپڵی حوکمداریی سەربەخۆی ڕێک خست. لەسەر مینبەر خوتبەی بە ناوی خۆی خوێندەوە، حکوومەتێکی کوردیی زۆرچاکی دامەزراند، هەتا ساڵی ١٠٧٤ بە ئیدارەکردن و ڕەعیەتپەروەری و نفووز زیادی و ئومووری حکوومەت پێکهێنان ڕای بوارد و مرد، لە قەڵاچوالان ناژترا.

حوکمداریی سلێمان کوڕی فەقێ ئەحمەد (١٠٧٤ - ١٠٨٦)

کە فەقێ ئەحمەد مرد، میر سلێمان بەگ کە کوڕە گەورەی بوو لە جێگای دانیشت. خاکی شارەزووری بەتەواوی هاوێژتە ژێر حوکمیەوە. جگە لە عەشیرەتی زەنگنە هەموو فەرمانبەرداری بوون؛ بەڵام عەشیرەتی بێژراو بۆ خۆیان لەسەر خۆیان فەرمانڕەوا بوون و ئومەرای خۆیان لەسەر حاکم بوو، نەدەکەوتنە ژێر گەڕی کەسێکەوە.

میر سلێمان لە دەوری بابیدا ناودار بوو، بە هونەر و ئازایی و پاڵەوانی ناسرابوو، لە بابی زیاتر بۆ هێز و تەوانایی دەکۆشا. ساڵی ١٠٧٦ لەشکرێکی گرانی هەڵگرت و چووە سەر خاکی ئەردەڵان و شاری سنە و ئەترافی گرت و چووە سەر موکریان و شاری سابڵاغیشی خستەژێر حوکمی خۆیەوە و لە قەڵاچوالانی گرێ دان و هەریەک لەوانە میر سنجاغێکی خۆی لەسەر دانان.

میر سلێمان بە دەستوورێکی جوان بۆ پشتیوان زیادکردن و لەشکر ئینتزام پێ دان، خانگ بەگی کوڕی و میر بەکرەسوور بەگی کوڕە گەورەی و خالیدی برا بچووکی خۆی کردنە میر سنجاغ و هەریەک لەوانی لەسەر پارچە مەملەکەتێکی دانان و لەشکرێکی ڕێککەوتووی بە هەموو پێویستێکەوە بۆ قەراردان کە هەریەک لەوانە بۆ فرەکردنی خاکی خۆیان و گەورەبوونی شانیان بکۆشن.

لە ساڵی ١٠٨٠ حکوومەتی ڕۆمیی عوسمانی لەگەڵ حکوومەتی عرووس ئیعلانی حەربیان کرد. سوڵتانی ڕۆم بەناوی دین و جیهادی ئەعزەمەوە پیاوی ناردە لای سلێمان و داوای یارمەتی و کۆمەگی لێ کرد. تەئریخی جەودەت دەڵێت:

«حکوومـەتی عوسـمـانـی لە سلێمـان پاشـای بابانی ئیـسـتـمداد کـرد، ئەویش بە ئۆردوویێکی موجەهەزەوە بە هاواری سوڵتانەوە چوو».

میر سلێمان لەشکرێکی قورسی لە کوردسـتان کۆ کردەوە، بە ناوی جیهادەوە و بە دڵێکی پاکی دینداری و خـوداپەرسـتییـەوە ڕوو بە مـەیدانی شـەڕ لە کوردسـتـان مـاڵاواییی خواست و کەوتە ڕێگا، جەبهـەیەکی مـوهیمی لە مـەیدانی شەڕدا خسـتـە عـوهدەوە. ئەگەر مـیر سلێمـان لەو سـاتانەدا نەگـەیشـتـبایـە پێش دوژمن، لەشکر و ئۆردووی ڕۆمی دووچـار بە ڕۆژێکی وا تاریکی بوون بە پەرێشـانـی و شـپـرزەیی لە پێشـدەسـتـیی دوژمن ڕزگـار نەدەبوون. بەڵام لـەو وەخـتـە تەنگەدا فـریـای ڕۆمـییـان کـەوت و بە شـەو هەڵمـەتی بردە سـەر عرووس و دوژمنـی لەبەریەک بڵاو کـردەوە. بە دەرەجەیەکی شـپرزە کردن کە لە برِی ڕوو بەخـاکی خۆیان دەربازبن، دەستەدەسـتـە خـۆیان داویـتە نێو لەشکری کوردەکانەوە و بەدیل دەگیـران و دەکوژران. بەو جـۆرە هەموو لەشکری ڕووسی پەرێشان و شپرزە کرد.

تەئریـخـی جـــەودەت: کـە «مــوژدەی ئەو فــەتحـــەی کـوردەکـان بەپـادشـــای ڕۆم ڕاگەیـاندرا، لە تەرەف پادشاوە شـیرێکی مـورەسـەع و کـەوڵێکی گرانبـەهـای بۆ مـیر سلێمان نارد و ناوی نا پاشـا و میری میرانی لەگەڵ فـەرمانی بۆ نارد». بەڕاسـتـی میر سلێمان پیاوانـە و قەهرەمانانە دوژمنێکی زەبەردەستی وەکو ڕووسی بۆ ڕۆمی شکاند و ڕۆمـیـیـەکـانی لە ئەسـارەت و پـەرێشـانی ڕزگـارکـرد، ئالەت و ئەسـپـاب و جبەخـانەیەکی قورسی بۆ گرتن. بەو سـەرکەوتنە میر سلێمان ناوبانگی پاڵەوانی و ئازایەتیی بە دونیادا بڵاو کردەوە.

بەڵام ئەو شوهرەتە لەبەرچاوی ڕۆمییاندا زۆر بە ئەهـەمیـەت گیرا و بە گەورەیان ئەژمارد. ئەو فەتح و زەفەرە بۆ میر سلێمان لەودەمەدا لە جێگایەکی وا کە دوور لە خـاکی خـۆی و لەنێو نـەیار و بێگانەدا بوو، بە خـاڵێکی چاک نەتیـجـە بەخش نەبوو. حکوومـەتی عوسـمـانی کـەوتە تەسـەوراتەوە. یێکەم لەمـەدا ئەندێشـەیان کـرد کـە لە دەست عـرووسـدا شکابـوون، مـیـرێکی کوردان ڕزگـاری کـردن نـەک مـەئمـوورێکی تورک، ئەوە لـە نەزەر دوژمندا ئـەهـەمـیـەتـی دەبەخـشی. دووەم مــیـر سلێـمـان بەو ناوبانگە و بـە فـەتح و زەفـەر و نیشـانەوە کە گەڕاوە کـوردسـتـان، دەبێتـە بارێکی گران لە سەریان و لە عرووسەکان زیاتر دەستدرێژی بکات.

حکوومەتی عوسمانی لەسەر ئەمە قەراری دا کە ئەو پیاوە بە سـاغی گەڕانەوەی

بۆ کوردستان لە ڕەوشتیان دوور و بەرئاوەژووی خۆیانە. لە بری منەتداری بەهەر وەسیلەیەک بێت کوژتن و لەناوبردنی تەتبیق بکرێ، چاکتر و نزیکتری دەستووریانە.

میر سلێمان کە بە فەتح و زەفەرەوە لە شەڕ و کوژتاری عرووس دەستبەرداربوو، بە کەیف و شادمانی گەڕاوە و گەیشتە ئەدرنە، کە شارێکی گەورەی عوسمانییان بوو. ئۆردوو بە چاوی قومانداني و سەر عەسکەری پێشوازییان کرد و بە ئیحترامەوە گەیاندیانە نێو شارەوە. مودەتێک بۆ ماندوو حەساندنەوە گۆیا ڕایان گرت؛ هەتا کەلێن دەست خرا و شەوێ لە خەودا کوژرا. لەشکر و پیاوەکانی هەرچییەکی لە پێشدا ڕوو بەوەتەن گەڕابوونەوە ڕزگاربوون. ئەوی مابوون، هەموو بێ سەروشوێن کران.

جەنازەی میر سلێمان لە ساڵی ١٠٨٦دا لە گۆڕستانی سوڵتان سەلیم ناژترا. مەدحی سلێمان پاشای کوڕی خالید پاشای کوڕی سلێمان پاشای گەورە کە بە میر سلێمان غازی ناوبانگی کردبوو، لە تەرەف مەلا ئیلیاسی سزینە ساڵی ١١٢٣ گوتراوە کە چووە ئێران و شکاندی:

منم جادار کیخسرو خراجت گیر خاقانم
عجم را ضبط سیف آرم سلیمان ابن سلیمانم
زنوک رمح خون ریزم فلک آلوده میگردد
که گیو و بیژن و قارون ندارند تاب می دانم
ز بانگ طبل و کوس من که شیران درگریز آیند
هز براز جنگ من عاجز، که من شاه هز برانم
هبقیصر پنجه می بازم بەایران تیغ می رانم
فرنگستان بەجوش سلم و تور آرم که تورانم
کسی از بطن مادر می نیارد سر مگر بیرون
سمعنا گر نگوید سرزند برتیغ برانم
فریدون وار می گردم، منوچهر طرح می رانم
کسی را کی رسد دستش بەفرق طاق ایوانم

ز ســـــحـی بادپـای مـن زمـین در لـرزه‌مـی آید
اگـر عـمـرم شـود باقی کـه در فکر خـراسـانم
سـپـاهـان برسـر راهست مگر تخـتش کنم او را
از آن حبشش کنم بخش که بنده‌ی شاه مردانم
زهر اطراف اعـدایم کـه جـمله در امـان آیند
زروی حق امـان دارم کـه مـن هم کـوه آمـانم

شاه سولّتان حوسێنی سەفەوی کە پادشای ئێران بوو لە ساڵی ١١٣٣دا کە سلێمان بەگی غازی ڕوو بەهەمەدان گرتن چوو، ئەم قاقەزەی بە شیعر بۆ ناردبوو:

زنم آتش بەکوردستـان کە دود از هـند بر خـیـزد
کـشـم تیغ حـسـینی را امـان از روم برخـیـزد

مەلا ئیلیاس لە تەرەف میر سلێمان بەگی غازییەوە بەو دوو شیعرانە جوابی سوڵتان حوسێنی شاهی ئێرانیان نووسییەوە و بۆیان نارد:

زنم آتش بەایران از سـپـاهان دود بـرخـیـزد
ز بیم تیغ خـون ریزم صـدای الحـذر خـیـزد
شـدم حـارس بەاین سـرحد پناه این بروبومم
کـشـم تیغ سلیـمـانی پناه قـیـصـر رومم

ئەگەرچی لە بەیازی خەتدا ئەو شیعرانە لە تەرەف مەلا ئیلیاسەوە بەناوی سلێمان پاشای دووەمەوە قەید کرابوو، بەڵام ئەو تەئریخە لەگەڵ خانگ خان پاشا موناسەبەتی زیاترە.

حوکمداریی ئەمیر بەکرەسوور کوڕی سلێمان پاشای یێکەم (١٠٨٦-١١٢٧)

سلێمان لە زەمانی خۆیدا بەکرەسووری کوڕی خۆی لەسەر چەند پارچە خاکێکی شارەزوور دانابوو حوکمداریی تێدا دەکرد و بە دەبدەبەیەکی چاکی ڕادەبوارد. کە باوکی لە ئەدرنە کوژرا، بۆ خۆی لە کوردستاندا ئاڵای سەربەخۆییی هەڵکرد و بە ئازایی و ڕەشیدی گۆی هونەری لە مەیدانی پیاوەتیدا بردەوە و بە ڕەعییەتپەروەری

و جەنگاوەری نـاسـرابوو. هەتا سـاڵانی هـەزار و سـەد و بیست و حـەوت بە دڵێکی ساز لە ئوموورى حوكمداريدا ڕاى دەبوارد.

لەو ســاڵەدا حکوومــەتی ســەفــەوی لە ئێـراندا دووچار بە شـکسـتــە بـووبوو. حكوومـەتی عوسمـانی لە گرتنی ئێران کەوتبووە تەما. شاتەهمـاسبی سەفەوی بۆ پێش بەفیـتنەگرتن لە قەزوینەوە ڕووی لە تەورێز کرد. دەوڵەتی عوسمانی ئیـبراهیم پاشا حاکمی ئەرزەڕۆم بۆ گورجستـان و عارف ئەحمەد پاشا بـۆ ئێران و عەبدوڵڵا پاشـای کۆپرلی ئۆغڵی حـاکمی وان بۆ تەورێز و حـەسـەن پاشـای والی بەغدای بۆ کرمـانشان مەئمـوور کردن. هـەریەک بە عەسکەرێکی قـورسـەوە بە گرتنی ئەو خـاکە بزووتن.

مـیر بەکـرەسـووری حـوکـمداری بابان چونکە خـۆی بە حـاکـمێکی سـەربەخـۆ دەزانی، لە چوونی حـەسـەن پاشـادا کـەنارەگیـریی کرد. حـەسەن پاشـا مـیـرەکانی زەنگنـە و باجـەلانـی خـواسـتـە لای خـۆی و بەناوی کـێش و ئاینـی سـوونیـەتی و شیعەتییەوە نوازشی کردن و دڵخۆشیی دانەوە بۆ چوونە سەر قزڵباش کە بەشەرع بۆ سەر ئەوانە لەسەر ئەهلی سووننەت و جەماعەت واجیبە، خەڵەتاندنی.

مـیر بەکرەسـوور لەوەدا بەتەنها مـاوە. کە حـەسـەن پاشـا گەیشـتە کرمـانشـان ئەهالیی کوردستان و خانک پاشای براشی سـەرزەنشتی میر بەکرەسووریان کرد، ئەویش بە ناچاری لەشکرێکی هـەڵگرت و بـۆ یاریدەدانـی حــەســەن پاشــا ڕوو بە کـرمـاشـان ڕۆیشت و بـەهێـز و تەوانای پاڵەوانی کـوردان کـرمـانشـانیـان گـرت و خستیانە ژێر حوکمەوە.

لەولاشەوە خانک پاشا بە لەشکرێکی گرانی بابانەوە چووە شاری سنە و خاکی ئەردەڵان؛ بەزۆری بـازوو گرتی و خـسـتـیـیـە ژێر حـوکـمـەوە و ڕووی لە سـابلاغی مـوکری کرد، ئەویشی خسـتـە دەست و بە لەشـکرەوە بۆ یارمـەتیی حـەسـەن پاشـا چووە کرمانشان.

حـەسـەن پاشـا والی بەغدا کـە کرمـانشـان بە دەستی حـوکـمدار و مـیـرەکانی کوردستان گیرا و خرایە ژێر حوکمەوە، بە بهانەی ئەوە کە ئەمـیر بەکرەسوور لە چوون درەنگیی نواندووە، بە خـیـانەتیـان ژمـارد و بـە هـەواداری سـەفـەوییـەکـانی قـزڵبـاشـیـان لە قـەڵەم دا و خـوێنی ئەو ئەمـیـرە کـوردەیان بە حـەڵاڵ دانا. لە پاش

ڕێکخستنی ئوموری کرمانشان ئەمیر بەکرەسووریان لەنێو مەنزڵی خۆیدا کوژت.

لە بری چاکە لەگەڵ کردن و موکافات، بە کوژتن جەزایان داوە. لەوە ئومەرا و گەورەکانی کوردستان زۆر موتەئەسیر بوون، بەڵام دین و ئاین سکووتی پێ کردن. جەنازەکەی ئەمیر بەکریان بردە قەڵاچوالان و لەوێ ناژتیان.

ئەمیر بەکرەسوور لە کوردستاندا گەلێک خزمەتی چاکی کردن و ئاساری خەیرییەی زۆر بەجێهێشت. لە شاری کۆیێ مزگەوتێکی گەورە و مەدرەسەیەکی بۆ تەحسیلی عیلم دامەزراند، ئەمڕۆکەش ئەو ئاسارە هەرماوە. لە قەڵاچوالان مەدرەسە و مزگەوت و مەوقووفەجاتی دانا و لە گەلێک شار و قەڵایاندا بینای پەرستگاهی دروست کردن و بە دادخواهی و ڕەعییەت نەوازی و میللەتپەرستی ناوبانگی کردبوو. عولەما و خوێندەوار و شاعیرانی چاکی لە خۆ کۆکردنەوە و بە جیرە و شکارتە و دڵنەوازیکردن، لە دیوانەکاندا جێگای بەرزی بۆ دادەنان. لە جووتبەندەیی و ڕەنجبەریی زۆر حەز دەکرد.

حوکمداریی خانک پاشای کوڕی سلێمان پاشای یێکەم ۱۱٥٤ - ۱۱۲۷

خانک پاشا لە دەوری میر بەکری برایدا بە سەردار سوپاهی ڕای دەبوارد و هەموو کار و ئیشی حکوومەتیی لە دەستدا بوو. بە ڕەشیدی و ئازایی و جوامێری ناسرابوو. کە بەکرەسووری برای کوژرا بە خواستنی حەسەن پاشای والی بەغدا لە تەرەف سوڵتان ئەحمەد پاشای عوسمانی بە میری میران و پاشا ناونرا و لەسەر کوردستانی بابان، شارەزوور، ئەردەڵان، سابڵاغ موکری، بانە، بە حوکمداری دانیشت و لەگەڵ ئوموری مەملەکەت خەریک بوو. زۆر بە چاکی ئوموری مەملەکەتی ڕێکخست و سوپاه و ڕەعییەتی خستە ژێر فەرمانییەوە.

خانک پاشا بە گرتنی سنە و خاکی ئەردەڵان و موکری، ناوبانگی کرد، شان و شەوکەتی زیاد کرد، ئەستێرەی بەختی تروسکاوە، ڕووی لە بڵندبوون و بەرزی نواندن کرد. بە سەخاوەت و پیاوەتی و ئازایی و دلاوەری دۆست و دوژمن بوونە هەواداری. بە بەخششدان، دڵی چاک و خراپی گرت. ڕەعییەت و سپاهی و ژێردەستانی بەبوونی شاد و بەخزمەتی سەربەرزبوونیان دەخواست. کاروباری خانک پاشا ڕۆژ بەڕۆژ بۆ پێشەوە دەچوو.

خانک پاشا لە تەشویشاتی ئێران و لەشکرکێشیی عوسمانییان ئیستفادەی

کرد و ئومەراکانی کوردستانی دەم بەدەم دەخستە ژێر فەرمانی خۆیەوە. لەگەڵ میرانی زەنگنە و پاشایانی باجەلان ڕێک کەوت و گرێی یەکەتیی بەست. ئەحمەدخانی بیگلەربەگی ئەردەڵان کە لە دەستی هەڵات و ڕووی لە دیاربەکر کرد، بە میر سنجاغی نوازشی کردەوە و بردیە سنە و لە تەرەف خۆیەوە کردیە میر سنجاغی ئەردەڵان. ئومەرایانی کەلهوڕ و گۆران و گوڵباغی دڵخۆشی دانەوە و هەریەکی بە میر دانان و بە لەشکریانەوە کەوتنە ژێر ڕکێفیەوە.

خانک پاشا لەوە خەریک بوو بۆ خۆی لە سنەدا دانیشت و لە وەختی کوژتنی ئەمیر بەکرەسووری برایدا، حەسەن پاشای والی بەغدا مرد. کرمانشان و ئەترافی بێ سەردار بوون و کەلێنی دەست کەوت و ئەو دەوروپشتەشی خستە دەست خۆی، لەشکرێکی قورسی ساز کرد و بۆ گرتنی هەمەدان ئامادەی کرد. پیاوانی پێشڕەوی لەشکر هەتا دەوروپشتی هەمەدانیان کردبوو بە ڕاڕەوەی تاڵان و بردن.

خانک پاشا کە تەمای لە هەمەدان کرد، قاقەزێکی لە فەرەیدوون خانی موکری نوویسی - کە لەودەمەدا حاکمی هەمەدان بوو - دڵخۆشی داوە کە هەمەدان بەدەستەوە بدات. فەرەیدوون خان شار بەدەستەوەدانی بۆ نەدەکرا، بەڵام بەناوی شەڕکردنەوە لەشکری هەڵگرت و لە شار دەرکەوت و ڕۆیشت و خۆی گەیاندە سوپاهی خانک پاشا و بە عیزەت و شادمانی پێشوازی کرا و ئیحترامی گیرا.

خانک پاشا لە خۆکۆکردنەوە و چوونە سەر هەمەدان خەریک بوو، بە لەشکرێکی گرانی کوردستانەوە و بە کۆمەگی و یارمەتیی میران و سەردارانی کوردان، هەستا چووە سەر هەمەدان و دەورەی دا. ئەهالیی هەمەدان بە ئومێدی ئەمە کە لە تەرەف حکوومەتی سەفەوییەوە کۆمەگیان دەگاتێ، سێ مانگ بەرابەر لەشکری کوردان خۆڕاگیری و شەڕیان کرد، لە دواییدا کە نائومێد بوون، قەڵایان بەدەستەوە دا و لەشکری کوردستان چوونە نێو شارەوە.

کە هەمەدان بە دەست کوردان گیرا و کەوتە دەست خانک پاشا، لەوێدا حکوومەتی دامەزراند و خستیە ژێر ئینتزامەوە و ئوموری ڕێک خست و بۆ هەموو دایرەیەک مەئمووورانی بۆ دانا و ئەترافی شاری بە لەشکر قایم کرد و دەورەی شاری کردە لەشکربەز.

حکوومەتی عوسمانی لەولاوە - هەروەکو باس کرا - دەستی بە گرتنی خاکی

ئێران کردبوو. لە جێگای حەسەن پاشای والیی بەغدا، ئەحمەد پاشای کوڕی حەسەن پاشایان کردە والی و سەرعەسکەر. مودەتی سێ ساڵ هەمەدان لەژێر حوکمی خانک پاشادا بوو، ساڵی هەزار و سەد و سی و پێنج عەبدوڕەحمان پاشا ناو بەحاکمییەتی هەمەدان تەعیین کرا و ناردرا. خانک پاشا بە ئیحترامەوە قبووڵی کرد و ئومووری بۆ دامەزراند و قووەتی لەشکری خۆی گەڕاندەوە کرمانشان و بۆ خۆشی چووە سنە.

ساڵی هەزار و سەد سی و شەش ئەحمەد پاشای والی بەغدا لە تەرەف حکوومەتی عوسمانییەوە بە سەرداری تەعین کرا، لەگەڵ هەنگێک سوپا بۆ هەمەدان کەوتە ڕێگا و داوای کۆمەگی لە خانک پاشا کرد کە بچنە سەر شا سوڵتان حوسێنی سەفەوی و خاکێ کە ئەفغان لە ئێرانی گرتووە بیگێڕنەوە ژێر حوکمی عوسمانییەوە. ئەحمەد پاشای والی بەغدا و سارۆ مستەفا پاشای حاکمی مووسڵ کە گەیشتنە تخووبی خانک پاشا، فەرمانی سوڵتانی عوسمانییان تەقدیم کرد کە بە میری میران و بەگلەربەگی کوردستان لەقەب کرا و خەڵاتێکی لایق و نیشانەیەکی شایستەی بۆ ناردبوو، دایە خزمەتی و تەکلیفی چوونە سەر سەفەوی و ئەفغانیان لێ کرد.

خانک پاشا بە ناوی ئیسلامییەت و کێشەی سونییەتەوە یارمەتیدانی ئەوانی قبووڵ کرد؛ هەرچەندە لە فیتنەی عوسمانیش ئەمین نەبوو و لە پاشەڕۆژ ترسیشی هەبوو، لەگەڵ ئەو زانینەش لەشکرێکی قورسی لە کوردستان هەڵگرت و هەموو میر و بەگی کوردانی لەگەڵ خۆی خست و هەستان و ڕوویان کردە هەمەدان. لەوێشەوە سوپاهی عوسمانی کەم تا کورت کە لەگەڵ عەبدوڕەحمان پاشای والیی هەمەدان بوون، هەڵیان گرت و چوونە سەر زیرئاباد و یەزدیگورد و فەرەهان. ئێلچییان ناردە لای ئەشرەفی ئەفغانی کە سوڵتانی سەفەوی تەسلیم کات و دەست لە سەرکێشی بەردات.

ئەشرەف کە ئەوەی زانی، ناردی سەری شاسوڵتان حوسێنی بڕی و دایە ئێلیچییەکان و بۆ خانک پاشا و و ئەحمەد پاشای نارد و بە شیر و خەنجەر جوابی دانەوە.

پاشاکان ڕقیان هەستا ڕوو بە شاری یەزد لەشکریان کێشا و هەردوو لەشکر

له یەزد بەرابەر بە یەکتر بوون. لە دوای کوژتار، کورد و ڕۆم شکان و ئەفغان سەرکەوتن و خانک پاشا بە لەشکری شکستە گەڕانەوە هەمەدان. لەو شەڕەدا گەلێک کورد و میرەکانی بوون بە فیدای ئەحمەد پاشای عوسمانی.

ساڵی هەزار و سەد و سی و حەوت عوسمانییەکان لەگەڵ ئەفغانەکان بناغەی ماملەتیان بەم جۆرە دامەزراند کە ویلایەتی خوزستان و لوڕستان و فەیلی و کزاز و زنجان و سوڵتانییە و ئەردەوێڵ و ڕۆمیان و شەرقی عیراق و دارولەرزەبان بۆ ئەفغان بمێنێتەوە. خانک پاشا لەو ماملەتەی ئەوان ئیستفادەی ئەمەی کرد کە خاکی کرمانشان و دینەوەر و زەهاو و سنە و بانە و سابڵاغی موکری خستە سەر مەملەکەتی خۆی و تخووبی بەو دوو حکوومەتە دامەزراند و کردیە موڵکی خۆی، لەگەڵ مەملەکەتداری دەکۆشا.

ساڵی ١١٤٠هـ هەزار و سەد و چلی هیجری نادرشای هەوشاری لە کێوانی لوڕستانەوە ڕوو بە کرماشان لەشکری هاژووت. حوسێن قوڵیخانی زەنگنە لەسەر تخوویدا سەردارێکی کوردان بوو، کەوتە لەشکرگاهی نادرەوە بە سەرداری سوپاه و بە پێنج هەزار سوارەوە ناردرا سەر کرمانشان کە بیگرێت. حوسێن قوڵیخان لە بروگۆردەوە بە کێوانی فەیلیدا ڕۆیشت، لەولاوە هێندێک لە کوردی ئۆزبەگی و کەلهوڕ موخابەرەیان لەگەڵ کرد و خواستیانە نێو خۆیانەوە، چونکو سەرە ڕێگای هاتوچووانی ڕۆمیان بوو بۆ بەغدا و هەمەدان، ئەوانیش لەوە بێزار بووبوون، ئەنبار و دانەوێڵە و چەکی ڕۆمییان گەلێک لەوێ بوو، هەموویان گرت، حوسێن قوڵیخان بەبێ شەڕ چووە نێو قەڵاوە. چونکە بۆخۆشی یەکێک بوو لە کوردی زەنگنە و سەردارێک بوو لە کرمانشاندا، بە واسیتەی خزم و کەسیانەوە بەبێ ئەزیەت چووە نێو کرمانشانەوە. لە گەورە و سەرکردەکانی کوردی زەنگنە و کەلهوڕ حکوومەتێکی جوان و ئیدارەیەکی شایستەی دامەزراند، قەڵا کۆنەکەی وێران کرد و لەوە قایمتر و پانتر قەڵایەکی تازەی دروست کردەوە.

خانک پاشا کە لەوە ئاگاداربوو لەشکرێکی گرانی ساز کرد و داوای یارمەتیی لە تەیموور پاشای کوردی مللیی حاکمی وان کرد.

تەیموور پاشا بە گەلێک ئومەرا و سەردارانی کوردی وان و پاشایانەوە، بەلەز بۆ یارمەتی فریای خانک پاشا کەوتن، بە سێ هەزار لەشکری کوردانەوە بۆ پێش

نادرشـا گـرتـن چوونه دەشــتی مـەلایر، کـە جـێگایەکی پان و بەرین بـوو. لەولاوە نادرشـا لە هەمـەدان دەرکەوت، لەو دەشـتـەدا پێشی بە پاشـا و لەشکرانی کوردان گـرت و لە هەردوولاوە شـەڕ و کوژتار دەست پێ کرا. چۆمێک کـەوتبـووە نێـوانی هەردووکـان، ئـەمبـەرەوبـەر بە گـوللەی تفـەنگ و تۆپ و خـومـارە یەکتـریان داگرت، لـەشکری نادر لـەلای ڕاســـتـــیـــەوە لـە چۆمـی پەڕینـەوە، شـــەڕ بوو بـەشـــیـــر و خەنجەربازی؛ لە نەتیجەدا کوردەکان دەشتیان بەردا و ڕوویان لە دامێنی کێو کرد.

ســەلیم بەگـی بابان لـەو ڕۆژەدا گـیـرو‌داری پاڵەوانـانـەی کـرد و لەنێـو دۆست و دوژمندا ناوبانگی شـەڕ و کـوژتاری نوانـد و پێـشی بە لـەشکری دوژمـن گـرت و کوژتارێکی زۆری لێ کردن و گەلێکی بە زیندوویی دیل و ماڵ و چەکێکی بێ ژماری لێ بـەتاڵان گـرتن و لەشـکری نادرشـــای بە پاشــدا کـشــاندەوە تاکــو لە چۆمی پەڕاندەوە.

بەڵام لـەو شــەڕەدا گـــەلێک لـە پاشـــایانـی ڕۆم کـــە لە تـەرەف هەمـــەدان و ئەو دەوروپشـتـانـە بوون، لەگەڵ لەشکری پاشـای حـاکمی هەشـتـەر و لە دەست نادردا ئەسـیـربوون. عـەبدوڕەحـمـان پـاشـای والیی هـەمـەدان لەولاوە هـەڵات و ڕوو بەسنە گەڕاوە. کـوردەکانی ئەردەڵان و بابـان دەسـتێکیـان بەسـەر و پۆتراکیـانـدا هێنا و گەڕانەوە، بارێکی پێیان بوو لێیـان ئەسـتاندن و ڕوو بە بەغدا ڕەوانەیان کردنەوە. لەو مەسەلەیەدا ئەحمەد پاشای والیی بەغدا زۆر دڵگیربوو.

لەپاش ئەو شەڕ و کوژتارە و سەرکەوتنەی سەلیم بەگی بابان، نادرشا ناچاربوو لەگــەڵ خــانـک پاشــا دەســتی بە ناردراو و قــاقــەز نوویســین کـرد و خــۆشی و دۆستایەتی کەوتە نێوانیان. نادرشا لەوێوە کە لەگەڵ خانک پاشا ئیتفاقیان گرێ دا و لە شەڕی کوردەکان ئەمین بوو، ڕوو بە تەورێز سوپاهی ئاژۆت.

خـانک پاشـا کـە تەمـاشای کرد نادرشـا ڕوو بە تەورێز دەچێت، لەشکرێکی ڕێک خست لەژێر فـەرمـانی عـەلی ڕەزاخـانی مـوکریدا ناردیە تخـووبی مـیـاندواو کـە لە نێوانی پارخاکانی مەقدەم و دەهدەمدا هەڵکەوتبوو.

تەیموور پاشای مللی کە بۆ یارمەتیی خانک پاشا لە وانەوە چووبووە شارەزوور، بۆ یاریدەدەریی عەلی ڕەزاخان هەستـان چوونە میاندواو و دەستیـان بە قەڵابەندی کرد.

نادرشـا لە جێگایەکی کـە بە سـەفـاخـانەوە دەناسرێ ئۆردووبەزی کردبوو کـە زانییـەوە قـووەتی خـانک پاشا لە مـیاندواودا کۆبـوونەوە، وەختـی ئێـوارە بنەی لە سەفاخان بەجێ هێشت و بە دەستە لەشکرەوە ڕوو بە میاندواو کشا.

ڕۆژی دووی موحـەڕەم نزیک نیوەڕۆ لەسـەر چۆمێ کە لەشکری عـەلی ڕەزاخان و تەیموور پاشـای لێ بوو دابەزی، لـەمبـەرەو بەری چۆمـەوە دەست بە تفـەنگ و تۆپ کرا. هـەتا شـەو بەسـەرداهات شـەڕ دەوامی کرد، کـە تاریکیی شـەو ڕووی زەویی ڕەش کرد، تەیموور پاشـا لە ڕێی مەراغـەوە ڕوو بەوان هـەڵات و عـەلی ڕەزا خـانیش بە نـاچاری ڕوو بە کـێـوەکـانی شـارەزوور کـشـاوە دوایی. لـەو ڕۆژەوە دەهـدەم و سـابڵاغی مـوکری لەژێر حـوکمی خـانک پاشـا دەرکـەوت و بوو بە خـاکی نادرشـا و مەئمووری لەسەر داندرا.

لەولاوە ئەحـمەد پاشـای والیی بەغدا کە لەو ئەحواڵە ئـاگادار بوو، لە گـەڕانەوەی نادرشـا ترسـا. جـوابـی لە خـانک پاشـا نارد کـە بـۆ تخـووب قـایمکردن چی دەوێت تاکو یاریدە بدرێت و بۆ بەخـێوکردنی تخـووبی عێراق لەشکری لە هـەمـوو لایێکەوە دامـەزراند و لە خـاکی کوردسـتـاندا دەست بەڕێکیوپێکی و قایمەتـی کرا. ئەحـمـەد پاشـا کوردی باجـەلان بە حـاکـمـیـیـەتی زەهاو داندرا و لـەشکرێکی چاکی خـرایە فەرمانیەوە.

خـانک پاشـا لە ترسـی نادرشـا لەشکری کۆکردەوە و دەسـتـی بە ڕێکخسـتن کرد کە نەبادا دوژمن لە کەلێندایە هەڵمەتی بباتە سەری. تا سـاڵی هـەزار و سـەد و چل و سـێی هیـجری لە ئـالەت و چەک و لەشکر کۆکردنەوەدا بـوو. بە دڵخۆشـیـدانەوە و نوازشـی ئەهالی و ڕەعـیـەتی دەکۆشـا. خـالید پاشـای براشـی کـردە سـەرعـەسکەر و بۆ ئینتزامدان بە میللەت و سوپاه و مەملەکەت کردیە سەردار و کاربەدەستی.

لەو سـاڵەدا تەهمـاسب شـای سـەفـەوی لە ئێـرەوانەوە ڕوو بە تەورێز کـشـا و لە هـەمەدان خـۆی گرتەوە. لەشکری کوردی ئەردەڵان و بابان لەژێر فەرمـاندەی خـانک پاشادا چوونەسـەری. لـە دێیەکی کە بە (گۆڕخان) ناوبانگـی کردبوو، دەست بەشـەڕ کرا. شـاتەهمـاسب شکا و نزیک پێنج هـەزار سـوار و پیادە و سـوپاهـی کوژرا، تۆپ و تفەنـگ و چەک و ئەسپابێکی زۆر کەوتە دەست کوردانەوە. شـا و چەند کەسـێکی دی بە هـەزار مـەرارەت گیـانیان ڕزگار کرد. کوردەکانی هـەمەدان و کرمـانشـایان

خستەوە دەست خۆیان و گەڕانەوە.

ئەحمەد پاشای والیی بەغدا بەوە کەیف خۆش بوو، لەولاوە بە لەشکرەوە چووە هەمەدان و حاکمی خۆیان لەسەر دانا و تخووبیان وەکو پێشووی دەوری ئەفغان دامەزراندەوە و لەگەڵ ڕێکخستن خەریک بوون.

خانک پاشا عەلی ڕەزاخانی موکریی نارده سەر سابلاغ و دەهدەم و گرتی و خستیه دەست و گەلێ تالآن و ئەسپابی دەست کەوت. دیسان خانک پاشا دەستی بە دامەزراندنەوەی مەملەکەت و زیادکردنی سوپاه و لەشکر کرد.

ساڵی هەزار و سەد و چل و چوار نادرشا بە قووەتێکی زۆرەوە بۆ گرتنی بەغدا بەسەر کوردستاندا چوونی قەرار دا. لە مانگی جەمادی دووەمدا لە کێوانی لوڕستانەوە ڕوو بە کرمانشان ڕۆیشت و گرتی. لەولاوە خانک پاشا خۆی کەنارەگیر کرد؛ بەڵام ئەحمەد پاشای باجەلانی تەقوییە کرد کە لە زەهاودا بەرابەریی بکا.

ئەحمەد پاشای والی بەغدا کە بیستیەوە نادرشا ڕوو بە کەرکووک و بەغدا خێوەتی لە دەشتی ماهیدەشتدا هەڵداوە، لەشکر و هیمەتێکی زۆری لەگەڵ چەند پاشایەک بۆ زەهاو نارد کە پێشی پێ بگرن؛ چونکە کلیلی بەغدا و کەرکووک زەهاو بوو. بە ئالەت و موهیمات قایمیان کرد و قەلا و جێگا سەختەکانیان بە تۆپ و ئالاتی شەڕ پڕ کرد و لە عەسکەریان کردە سەنگەر و مەتەرێز.

نادرشا بە خەیاڵی شەونخوون، شارەزایانی هەڵگرت و لە کێوی گاوروان سەرکەوت و نزیک ڕۆژئاوا ڕوو بە دوژمنیان سەروژێر بوون. ئەو کێوە بڵندانە و شێو و گەلی و دۆڵە تەنگ و ڕێگا باریکەکانیان بڕی و ڕۆیشتنە خوارەوە، بە شەو و ڕۆژێک گەیشتە سەر ئەحمەد پاشای کوردی باجەلان؛ ڕکێفکوت چووە سەر زەهاو. لەگەڵ سپێدەی بەیانی دەوری ئەحمەد پاشای دا. ڕۆژی بیست و چواری مانگی بێژراو دەورە دران. لە پاش کەمێک شەڕ و کوژتار، ئەحمەد پاشای باجەلان و گەلیک لە سەرکردەکانی کورد و پاشایانی ڕۆم لە دەست نادردا گرفتاربوون و بەدیل گیران.

نادرشا گەلێک تالآنی دەست کەوت و گرتی، لە جێگای بڵند و سەختی دەوروپشتی زەهاو، چەند بورج و بارووی قایمیان دروست کرد. سوار و پیادەیەکی

زۆری بە دێهاتی کوردستاندا بڵاوکردنەوە و دەستیان کرد بە دانەوێڵە و چەوری و مەڕ و ماڵ و تێشوویەکی بێ ژماری کۆکردەوە لە زەهاو ئەنباری کرد و لە ڕێگای قەڵای عەلی بەگەوە ڕوو بە کەرکووک لەشکری ئاژۆت. چونکە ناشارەزابوون، سوار و پیادەیەکی لەگەڵ بار و بنە لە چۆمی دیالەدا بەئاوداچوون.

نادرشا بە سوپاهەوە گەیشتە خورماتوو؛ لەشکربەزی کرد. دەستەسوارەی بۆ دەوروپشتی کەرکووک بڵاوکردنەوە، لە هەموو ئاوایی و دێهاتێکدا دەستیان بەدیل و تاڵانگرتن کرد و بە جارێک ئەو دەوروپشتە ژێر پێ کرا و وێران بوو. لە عەشیرەتی بەیات دە هەزار ماڵی کۆچ دا و ڕەوانەی خوراسانی کردن. نادرشا حەوت هەزار کەس لەشکری ناردە سەر قەڵای کەرکووک کە بیگرن و بۆ خۆشی ڕوو بە داشکۆرپی باری کرد. لە ڕێگای قەرەتەپەوە ڕوو بە بەغدا ڕۆیشت. لەولاوە لوتف عەلی بەگ نایبی تەورێز بە شەش هەزار نەفەر لەشکری کوردی ئاوربایەگان و موکری و ئەردەڵان گەیشتە لەشکری نادر.

خانک پاشای بابانیش دەستەیەک سوارەی بۆ نارد و بینای یەکیەتیی لەگەڵ دامەزراند. سەلیم بەگی براشی بەو لەشکرەوە ناردە یارمەتی و کۆمەگیکردنیان. لە قەرەتەپە قاقەزی خانک پاشایان دایێ، بە ئیحترام و ئیکرامەوە بەخێرهاتنی کردن و بە خەڵات و بەخشش دڵخۆشیی سەلیم بەگی داوە.

ڕۆژی دووەم نادرشا کە ڕوو بە بەغدا ڕۆیشت، محەمەد پاشای کورد حاکمی کۆیی بۆ یاریدەدانی ئەحمەد پاشای والیی بەغدا کە چووبوونە بەغدا بە چەند پاشایانی ڕۆمەوە دە هەزار عەسکەری کۆیی و ڕۆمییان هەڵگرت و چوونە پێش نادرشا، لە جێگایەکی بە (ئینگێجە) ناودەبرێ پێشیان بە نادرشا گرت و هەردوولا دەستیان بە شەڕ و کوژتار کرد، لە پاشان محەمەد پاشا و لەشکر ڕوو بە بەغدا فیراریان کرد، نادرشا هەمووی بەدیل گرتن.

نادرشا بە شەڕ و کوژتار ڕووی لە بەغدا کرد. ڕۆژی سێ شەممەی دووی مانگی ڕەمەزان گەیشتە کەنار بەغدا و لە نزیک مزگەوتی براتی، ئەحمەد پاشا سێ هەزار لەشکری لەژێر فەرمانی ئەحمەد پاشای والیی ئورفە و قەرە مستەفا پاشا ناردنە پێشەوە.

نادرشا سوارە کوردەکانی قەڵاچوالانی لەژێر فەرمانەدی سەلیم بەگی باباندا

نارده بەرابەری ڕۆمییان. سوارەکانی کورد بە هەڵمەتی شێرانە پەلاماری ڕۆمیان دا و لەسەر بان و بن دیوارانی شارەوە بە تۆپ و تفەنگ و خومپارە، کوردەکانیان ئاورباران کرد. لەو شەڕەدا کوردەکان گەلێک بە کوژتن چوون، ڕۆمی لە کەلێندا بوون و کوردیش لە دەشتدا ڕاوەستابوون و شەڕیان دەکرد. بە ناچاری نادرشا تورکمانی گوگەلانی بۆ یارمەتیی کوردەکان نارد، دیسان گەلێکیان لێ کوژرا و هەڵاتن. بەڵام کوردەکان بە گولله و شیر بەرابەریی ڕۆمیان کرد و سینگی گۆشتنیان کردبوو بە سەنگەری گولله و تۆپ و تفەنگ. سوارەی ئەفغانی چوونە کۆمەگیان، بەڵام زوو ڕۆمی لە جێگای خۆیانی هەڵکەندن و گێڕایانەوە پاش.

لەوەدا لەشکری نادر شکا و کوردەکان بە هەزار کێشە ئەوەی ڕزگاربوون خۆیان گەیاندە لەشکرگا؛ بەڵام نادرشا لە هەر چوار کەنارەوە بەغدای دەورە دا و خستیە تەنگانییەوە. هەتا مانگی سەفەری ساڵی هەزار و سەد چل و پێنج دەوامی کرد.

بەڵام لەولاوە تۆپال عوسمان پاشای وەزیر بە سەد هەزار لەشکرەوە گەیشتە کەرکووک. ئەحمەد پاشای والیی بەغدا نادرشای وەتەنگ هێنا.

لە ئەواخیری مانگی بێژراودا نادرشا لەشکرەکەی لە برسان و تینووان مرد و کوژرا و پەرێشان بوون. بۆ خۆشی ڕوو بە هەمەدان هەڵات.

کە نادر شا هەڵات و لەشکرەکەی مەحوو بووەوە، سەلیم بەگی بابان بە هەر کلۆجێک بوو، چەند کەسێکی کە لەگەڵی ڕزگاربووبوون هەڵاتن و خۆیان گەیاندە کوردستان. لە دوو هەزار کوردی ئەردەڵان و پێنج سەد کوردی موکریان یەکی لێ ڕزگار نەبوون و هەموویان کوژران و بەدیل گیران. عوسمان پاشای تۆپاڵ قاقەزێکی بە هەڕەشە بۆ نادرشا نارد کە لە وەختی خۆیدا دەگوتری.

هەروەکو بێژرا کە نادر هەڵات، سەلیم بەگی بابان گەڕایەوە کوردستان. ئەحمەد پاشای والیی بەغدا لە مێژبوو داخ لە دڵی خانک پاشا بوو. ئەویش دەترسا چونکە پیاویکی ناودار و حوکمدارێکی پاڵەوان بوو، لە شەڕی تەهماسبی سەفەوی و گرتنی هەمەدان و مامڵەتکردنی لەگەڵ نادرشا لە دەشتی مەلایەردا و یارمەتیی جاری دواییی بە نادرشا و گەلێک بزووتنەوەی دیکەشی لێ بەدڵ گرتبوو. هاتنی عوسمان پاشای تۆپاڵی بە کەلێن ژمارد و شکستەی نادری بە غەنیمەت زانی. بە فێڵ خانک پاشای خواستە بەغدا کە هێندێک مەسایل هەن لێی دەدوێن، خانک

پاشا لەوە دڕدۆنگ بوو، وای بەچاک زانی کە خالید پاشا بنێرێتە لای تۆپاڵ پاشا و بەخێرهاتنی بکات و بناغەی مەوەدەت دامەزرێنێتەوە.

کە خالید پاشای خستە ڕێ و گەیشتە کەرکووک، تۆپاڵ پاشا گەلێکی حورمەت گرت و نوازش و ئیکرامێکی بێ ژماری نیشان دا و بۆ حوکمداری بابان نامزەدی کرد، بەڵام پێی نەگوت و لە دڵیدا ڕایگرت و ناردیە دووی خانک پاشاش کە بۆ نادرشا و مەسەلەی تخووب مەشوەرەتێک بکەن. بە هەزار درۆ و فێڵ خانک پاشا خەڵەتاندرا و لەڕێ دەرخرا، خانک پاشا بۆ بەخێرهاتنکردنی تۆپاڵ پاشا بە هەزار سوارەی کوردەوە چووە کەرکووک و سەلیم بەگی کردە وەکیلی خۆی و لە قەڵاچوالانی دانا. کە خانک پاشا گەیشتە کەرکووک، عوسمان پاشا لە پاش میوانداری و ئیحترام گرتنی بە خۆشیی خۆی ناردیە بەغدا، ئەحمەد پاشا چتێکی لە خەودا چاوی پێ نەدەکەوت، بەئاشکەرا دیتی، شەوێ لە خەودا خنکاندی و سبەینەی پازدەی ڕەبیع جەنازەکەی ناردەوە کوردستان.

حوکمداریی خالید پاشا برای سلێمان پاشای یێکەم (١١٥٥ - ١١٤٥)

هەروەکو لە پێشدا گوترا، تۆپاڵ عوسمان پاشای سەدری ئەعزەمی ڕۆم بە سەد هەزار لەشکرەوە لە ئەستەمبووڵ دەرکەوت و پازدەی سەفەریساڵی هەزار سەد و چل و پێنج گەیشتە کەرکووک و لە دیاربەکر و مووسڵەوە گەلێک لەشکر و ئومەرای کوردیشی لەگەڵ خۆی خست. مووسڵ و هەولێری پڕ لەشکر کرد و بەتۆپ و چەک قایمکردن و دەوروپشتی کردنە سەنگەر و مەتەرێز، بە زبانێکی دینی بەسەر ئومەرا و گەورەکانی کوردا هات کە نادرشا شیعەیە و لە بەرابەر خەلیفەی ئیسلام شیری کێشاوە و شەڕ لەگەڵ کردنی غەزایە و لەسەر هەر موسڵمانێکی ڕاست فەرزە کە لە ڕێگای دینی پاکدا بکۆشێت؛ ئەگەر مرد و کوژرا دەچێتە بەهەشت و ئەگەر ما و سەرکەوت غازییە و گوناهی دەڕوا. بەو قسە پەندانە هەمووی هێنانە جۆش و خرۆش. میر خانک پاشای حوکمداری گەورە و بەشانی بابانی بەو پەتە بە کوژتنی فتوا درا کە لەگەڵ نادرشای شیعە ڕێک کەوتووە. ئەگەر ئەو دەسیسەیە نەبوایە خانک پاشایەکی وا زەبەردەستی بەهێز چۆن دەچووە لای و بە دەست ئەحمەد پاشاوە بەکوژت دەچوو. ئەو هەموو ئومەرا و حوکمدارانەی کورد دەکەوتنە دووی.

که خانک پاشا شەهید کرا، تۆپاڵ پاشا خالید پاشای بابانی بە پاشا نەسب و خەڵاتی حوکمداری شارەزوور و بابانی بەسەر شان دادا و فەرمانی سوڵتانی بۆ جەلب کرد. لە کەرکووکدا هەموو ئومەرایانی کوردستانی شیمالی کە لەگەڵ بوون کۆی کردنەوە، بە فەرمانبی سوڵتان، خانگ پاشای بابان لەگەڵ دوژمنی دەوڵەتی عەلییە ئیشتراکی کردبوو، فەتوای کوژتنی درا و خالید پاشای براشی بە پاشایەتی و ئەمیر و ئومەرایی کوردستان و حوکمداری بابان و شارەزوور سەربڵند و فەرموراییی(؟) بۆ خوێندنەوە و شیرینی خورایەوە. هەموو ئومەراکانی کوردستان بەوە مەمنوون بوون.

بەراستی ئەو چاوڕاوەی عوسمان پاشا و خەڵاتکردنەوەی خالید پاشا و دڵدانەوە و نوازشی کوردەکان بووە شادی و کەیفی ئومەرایانی کورد و برینی خانک پاشای سارێژ کردن و شکستەی نادرشا، ئەو چاوڕاوە دینداریییە کوردەکانی خستە سەر هەوەسی ئەمە کە لە هەمووڵایەکەوە پەلاماری لەشکری نادرشا بدەن و لە ئاوی دەژلە دووری بخەنەوە و ڕێگای هاتوچوونی پێ وەتەنگ بێنن.

کوردەکان بە ناوی دینەوە دەستیان بە هەڵمەتدانی نادرشا کرد و وەتەنگیان هێنا و لە نەجەف و کەربەلا و کازمەین و ئەترافی بەغدایان دەرکرد و بەشکستەیی هەتا نزیک هەمەدانیان ئاژۆت. میرزا مەهدی خان خاوەندی مێژووی نادر، بە دوور و درێژی دەڵێت: کوردەکان بوونە مایەی شکانی شەوکەتی نادرشا؛ دەنا بەسرە و نەجەف و کەربەلا و بەغدا لە دەست ڕۆمییاندا نەمابوو و هەموو گیرا بوون و تەمای گرتنی مووسڵیشیان دەکرد. بەڵام کورد لە هەموو قوڵێکەوە، دوو هەزار و چوار هەزار لەشکر لەژێر ئیدارەی ئەمیرێکی کورداندا دەستیان بە هەڵمەتدانی لەشکری نادرشا دەکرد، لە بەرابەر ئەوانە ڕاوەستان نەدەبوو، لە هەڵاتن زیاتر چارە نەمابوو.

تۆپاڵ پاشا بە بەخشش و خەڵات کوردەکانی شارەزووری دڵخۆشی دەداوە و ڕۆژ بەڕۆژ لە شارەزووردا بناغەی قایم کرد و تەشکیلاتی عەسکەریی لێ دامەزراند. لە لایەکی دیکەشەوە عولەمایانی خستبووە نێو کوردستانەوە و بە ناوی سوونیەتی و شیعەیەتی، دڵی کوردەکانی لە نادرشا ڕەش دەکرد و بۆ شەڕکردن چڕی دەکردن.

هەرچەند بەئاشکرا کوردەکان لەگەڵی ڕێک کەوتبوون، بەڵام لە بنەوە داخی خانک پاشای حوکمداری خۆیانیان لە تۆپاڵ پاشا لە دڵ گرتبوو، ناچاری بێدەنگی بوون.

بۆ ڕۆژێکی کەلێن سەلیم بەگی ئامۆزای خۆی لە قەڵاچوالاندا هێشتەوە کە ڕۆژێک دەست کەوێت و بەدڵخواز بگەن. خالید پاشای بابان، ئەو پیاوە لە قەڵاچوالاندا هێزداربێ و لە دەست دەرنەچێت، ئەگەر نادرشا گەڕاوە، سەلیم بەگ ببێتە تەرەفداری نادر و خۆی حوکمداری خۆیان لە ڕۆمییەکان بستێننەوە. سەلیم بەگ بۆ ئەوە ڕۆژ بەڕۆژ لە کۆشەوە و خۆکۆکردنەوەدا بوو، ڕۆژ بەڕۆژ میللەتەکەی بەمە نوازش دەدا نەبنە هەواری ڕۆمی و لەگەڵ میللەتی خۆیان خەریک بن.

تۆپاڵ عوسمان پاشا لە نادرشا دەترسا، خالید پاشای حاکمی بابانی کردە سەر عەسکەر ئەمیش پاشای لەگەڵ خست و بیست هەزار سوپاهی کوردانیان هەڵگرت و چوونە سەر چۆمی دیالە ئۆردووبەزیان دەست پێ کرد. خالید پاشا کە گەیشتە سەر چۆمی دیالە کە هەشت فرسەخی کەرکووک بوو. جێگا سەختەکانی کردە سەنگەر و سوپاهی تێدا دامەزراند. لە پاش چەندێک پۆڵا پاشا و محەمەد پاشا بە لەشکرەوە چوونە یارمەتیی خالید پاشا.

خالید پاشا نزیک مانگێک لە دیالە خەریکی ڕێکخستنی ئۆردو و جێگایان بوو، هەمووی دامەزراندن. عوسمان پاشای تۆپاڵ لەبەر دوو چت خالید پاشای خواستەوە کەرکووک، یەکێک لەبەرئەوە بوو نەبادا لەگەڵ دوژمن ڕێک کەوێت و کوردستانی بەدەستەوە بدات، دووەم بۆ ئەوە کە لە کەرکووکدا چاوڕاوی پێ بکا و قووەتی پێ بخاتە دەست و لە ڕۆژی پێویستدا بەکاری ببات و خۆی پێ ڕزگار بکات، لەلای خۆی دانینی بە چاکتر زانی.

عوسمان پاشا کە خالید پاشای گێڕاوە ئەمیش پاشای ڕائەسپارد کە بە پەنهانی بزووتنەوەی نادرشا و کۆشش و کردەوەی کوردەکانی شارەزوور و ئەردەڵان بپشکنێ؛ ئەگەر نادرشا لە هەمەدانەوە ڕوو بە ئاوربایەگان ڕۆیشت بەلەز لەشکر ببەنە سەر کرمانشان. ئەو سێ پاشایانە شەو و ڕۆژ لەو پشکنینە خەریک بوون.

نادرشا لە بیست و دوو ڕەبیعی دووەمی ساڵی هەزار سەد چل و پێنج لە

هەمەدانەوە کە زانیـیـەوە خـانک پاشـای بابـان لەبەرئەوەی کـە یارمـەتیی نادری کردووە و ئەحمەد پاشـاش ئەمری بە کوژتنی داوە و خـالید پاشـای براشی کردە حوکمداری بابان، گرتی و قاقەزێکی دوور و درێژی بۆ سەلیم بەگی بابان نوویسی کە تۆڵەی مامۆزات لەسەر منە کە بیئەستێنمەوە؛ دڵگیر مەبن؛ ئەوا لەقەبی خانی و خەڵاتی حوکمداریی کوردستانم بۆ ناردن. لەو بابەتەوە قاقەزێکی چاکی بۆ نارد و دڵخـۆشیی داوە کـە پیـاوەتی و ئازاییی لـەلای خـۆت ئیـسپـات کـردبوو، بەوەش لە گرەودا بوو.

سـەلیم خـان بەگ کە قاقەزی نادرشـای وەرگرت، بە پەنهانی یەکیـەتیی لەتەکدا کرد و قـەراریشی دا کە خـالید پاشـا لە جـێگای خـۆیدا بـە حـوکمداری ڕاگـیراو بێتەوە و سـەلیم خـان بەگیش خزمـەتی بکات. بەوجـۆرە بە پەنهـانی لەگەڵ نادرشـا موخـابەرەی هەبوو و خـالید پاشـاش لە کەرکووکدا هاودەنگ و هـاواڵی تۆپاڵ شـا بوو. بۆ کار ڕێکخستن و کەلێن وەدەستهێنان لە هەردوولاوە ئیستفادەیان دەکرد.

نادرشـا لە سـەلیم خـان بـەگ ئەمنیـەتی پەیدا کـرد و واشـی زانی بە واسـیتـەی ئەوەوە لە شـەڕی کوردسـتان و خـالید پاشـاش ئەمین دەبێ. کە لەوە ترسـی نەمـا و دڵی ئاسـوودە بوو. چونکە هەروەک باس کرا نادرشـا لە شـەڕی دەشـتی مـەلایەر و جەنگ و جیدالی دەورەی بەغدا لە سـەلیم خان بەگ و کوردەکان چاوترساو بووبوو. کـە ئەو ترسـەی بەگـرەو و مـەرج و خـەڵات و دیاری نـاردن بۆ سـەلیم خـان بەگ لە لایێکەوە دانا، لە ڕۆمییەکان ئەندێشەی نەدەکرد و لێیان نەدەترسا. گەلێک جاران لە گـەلێک شـەڕاندا لە دەست کـورد و ئومـەرا و پـاشـایـانی کـورد شکسـتـەی خـواردبوو. هـەر کەسێکی مـێژووی نادرشـا بخـوێنێتـەوە تێ دەگا کە شکسـتـەی تەهمـاسـب شـا لـە ئێـرەوان و شکسـتـەی نادرشـا لە قـارس و ئێـرەوان و تەورێز، شکسـتـەی نادرشـا لـە خـوڕاسـان و لوڕسـتـان، شکسـتـەی نادرشـا لـە هەمـەدان و مـەلایەر و بەغدا، هەمـوو لە دەست کوردان خـواردووە؛ خـاسـمـە کوردەکانی بابان دیوارێکی سەخت بوون لە پێش نادرشـادا بۆ گەیشتنە ڕۆمی.

نادرشـا بـەو قـاقـەزەی ناردیە قـەڵاچوالان، هەم بـرینی بـاسی خـانک پاشـای کولاندەوە و هەم بۆ تۆڵە ئەسـتاندنەوە پێیدا هەڵگوتن و هوشـیاری کردنەوە و هەم کوردەکان لەگەڵی ڕێککەوتنیـان بە کـەلێن زانی بۆ مـەحـووکردنەوەی ڕۆمـیـیـان لە شارەزووردا.

نادرشا کە لە کوردەکان ئاسوودەخاتر بوو، لەشکری ڕوو بە دیالە سوار کرد و ڕێگای هەشت ڕۆژی بە دوو شەو و دوو ڕۆژان بڕی، گەیشتە سەر ڕۆمییان. مەمیش پاشا و هاوالآنی کە زانییانەوە نادرشایان گەیشتە سەر، لە هەلآتن زیاتر چارەیەکی دیکەیان نەدۆزییەوە، هەموو ئەسپاب و ئالەت و دانەوێڵە و چادریان بەردا و ڕوو بە کەرکووک تەکانیان دا و ڕۆیشتن. لەشکری نادرشا تا پێنج سەعات ڕێگا، کەوتنە سەریان و گەلێکیانی بە زیندوویی بەدیل گرتن. کوردەکانی – کە لەگەڵ ڕۆمییان بوون – سواری ئەسپی خۆیان بوون و هەریەکە بۆ ماڵی خۆیان هەلآتن، بەلآم گەلێکیان لێ بەکوژت چوو.

لەولاوە تۆپاڵ پاشا کە لە شکاوی مەمیش پاشا و کوردەکان ئاگاداربوو، ناردیە دووی خالید پاشای بابان کە بنێرێتە دووی سەلیم بەگ کە قووەتی کوردەکان کۆ بکاتەوە و بچێتە سەر نادرشا و پێشی پێ بگرێت.

خالید پاشا لە ڕێککەوتنی سەلیم بەگ ئاگاداربوو، قسەی تۆپاڵ پاشای خستە پشت گوێ؛ بەلآم بۆ قایمکردنی قەلآی کەرکووک و سەنگەر دروستکردن تەقەلآیان دا، دەوروپشتی شاریان قایم کرد.

عوسمان پاشا جوابی لە قۆچ پاشای حاکمی کۆی نارد کە بچێتە هەولێر و شاری هەولێر قایم کا و لەشکرێکی جەنگاوەری تێدا دانێت.

تۆپاڵ پاشا کەوتە ترسەوە بە خالید پاشای گوت کە لە ژێر فەرماندەی خۆیدا لەشکر دەرخاتە دەرەوە، خالید پاشا چاوەنۆڕی لەشکری شارەزوور کردنی پێ گوت و مەمیش پاشا و پاشاکانی دیکە ناردنە پێشەوەی نیشان دا.

تۆپاڵ پاشا بە مەغرورانە بزووتەوە، لەشکری کوردەکانی شیمال و سۆران و بادینان و شارەزووری لەگەڵ هێندێک ڕۆمیان لە دەری شار دامەزراندنی نیشان دان و باقی ڕۆمی و ئەستەمبووڵی و غەیرەشی لەنێو قەلآدا دانان و دەورەی قەلآی کردە خەندەق و پڕ لە ئاوی کرد و کونگەرە و بورجەکانی قەلآی پڕ لە لەشکری ڕۆمی کردن. چادر و دەزگاشی لە دەرێی قەلآوە بۆ کوردەکان و ئومەرا و پاشایانی کورد هەڵدا و کردنیە سوپەری تیری دوژمن.

نادرشا کە زانییەوە کوردەکانی شارەزوور لە سوپاهی ڕۆمیدا ئامادەی شەڕ بوون، لە جێگایەکی جەمشا لە هەشت سەعاتی زەهاوەوە واقیعە، سواربوو

حوسێن حوزنی (٣١)

لەشکری ڕوو بە کەرکووک ئاژۆت، لە هەموو سەرە ڕێگایەکدا بە کورد کوژتن و ئاوایی سووتاندن و بەدیل گرتن و تالانکردنی کوردان خشا. لە پازدەی جەمادی یەکدا بازارچەی لەیلان کە سێ سەعات لە قەڵای کەرکووک دوورە، ئەو جێگایەی کردە لەشکربەز.

عوسمان پاشا لەولاوە کۆمەڵێک عەسکەری لەگەڵ لەشکری کوردان کردە پێشمەرگە بۆ بەرابەری نادرشای ناردن. لەشکرەکانی دیکەی کە لە دەرێی شاربوون کردنیە تیپ و دەستە بۆ شەڕکردنی ڕاگرتن و بورج و قەڵای کەرکووکیشی قایم کرد.

ڕۆژی دووەم نادرشا لەشکرەکەی خۆی کردە سێ دەستە، ئەوانی ئازا و ڕەشید بوون لەگەڵ خۆی هەڵگرتن و ئەوانیشی کردە سێ قۆڵ و باقی دیکەشی بە دێهات و ئەترافی کەرکووکدا بڵاوکردنەوە کە دەست بە تالانکردن و کوژتار و ئاوەدانی سووتاندن و دیل گرتن بکەن.

نادرشا بە دەستە لەشکرێکی لەگەڵ خۆی هەڵگرتبوو بۆ سەر قەڵای کەرکووک ڕکێفکوت ڕۆیشت. لە جێگایەکی کە بە عەلەمداران دەناسرێت بەرابەر بە قەڵای کەرکووک ڕاوەستا لەولاوە لەشکری کورد و ڕۆمی چوونە پێشەوە، هەردوو لەشکر بە تۆپ و تفەنگ و بە شیر و خەنجەر هەڵمەتیان دایە سەریەک و وەکو ئاورێکی سۆزان ڕوویان لە یەکتر کرد. کوژتار و خوێن ڕژتن دەست پێ کرا.

ڕۆمی کە تەماشای کرد شریقەی تۆپ و ناڵەی تفەنگ دەنگی داوە و هاوار و چریکەی شەڕکەر مەیدانی پڕ کرد، لە هەڵاتن زیاتر ڕێگای ڕزگاربوونیان نەدۆزییەوە و جێگای خۆشاردنەوەشیان دەست نەدەکەوت، هەمووی پشتیان دا و هەڵاتن. نزیک دوو هەزار کەس لە ڕۆمی و کورد کوژران، ئەوانی لە شیر و تفەنگ ڕزگاربوون سەریان لێ شێوا و [بۆ] چوونە کەرکووک نەوێران. ڕوو بە ئەرزەڕۆم هەڵاتن و کوردەکانی لە دەرەوەی قەڵا بوون لە خاکی خۆیاندا شارەزابوون هەریەک لە لایێکەوە خۆیان شاردەوە و چوونە ماڵی خۆیان و سەرکردە و پاشایانی ڕۆمی خۆیان خزاندە قەڵاوە و دەروازەیان گرێ دا.

نادرشا چادر و ئەسپاب و ماڵ و دانەوێڵە و تالانێکی بێ ژماری دەست کەوت و ئەسیر و حەیوانێکی زۆری خستە چنگ و ناردنیە لەشکربەزی خۆی. گرتی

قــاقــەزێکی لە پاشــاکـانی ڕۆمـی نوویسی و بـۆی ناردن، لەوێدا گــوتبــووی: نان و خـواردنی پـادشـای خـۆتان بـە گـیـان نەکـەوێ دوژمنتـان دەورەی داون، کـوژتارێکی زۆری لێ کـردن و گـەلێکی لێ بەدیل گرتن و مـاڵ و چەک و ئەسـپـابێکی بێ ژمـاری بەتاڵان برد. بۆچی دەرگاتان لەسـەر خۆتان گرێ داوە و بۆچی پیاوانە مـزی خۆتان نۆشی گیان ناکەن؟ بۆ تۆڵەکردنەوە لێیـان دەرکـەون و پەلاماریان بدەن و لە خـاکی نیعمەتپەروەری خۆتانیان دەرکەن.

ئەو قاقـەزەی کە نوویسی دایە دەست ئەسیرێک و بۆ عوسمان پاشـای ناردە نێو قەڵاوە. مـودەتێک چاوەنۆڕی کرد و ڕاوەستـا، کەسێک جـوابی نەداوە، سواربوو ڕوو بە لەشکرگـای خـۆی گـەڕاوە. سبـەینـێ زوو دیسـان لەشکری هـەڵگرت و چووە سـەر قـەڵا و داوای پـیـاوانی شــەڕکـەری کـرد و کـەسـێک جـوابی نەداوە. دیسـان گـەڕاوە چووە قـەرارگـا، ڕۆژی سـێیـەم هـەروەها لە تـەرەف عوسـمـان پاشـا جـوابی نەدراوە. بەو جــۆرە سێ ڕۆژ لـەســەریەک هـەمــوو ســبــەینێــیــەک دەچـووە بەردەمی قــەڵای کـەرکـووک و سـەرزەنشـتی عـوسـمـان پاشـای دەکرد و بانگی دەکـردن. سـەرداری لەشکری بۆچی لە قـەڵادا خـۆتان پەسـتـاوتووە. کـە جـوابی دەست نـەکـەوت گـەڕاوە دواوە.

ئەو هـەمـوو سـەرزەنشـتی نادرشـا تۆڵەی قـاقـەزێک بوو کە تۆپاڵ پـاشـا لە وەخـتی هـەڵاتنی نادرشـادا بەگـەڤ بۆی ناردبوو، ئەحـمـەد پاشـای والیی بەغداش بە شـیـعـر هـەڕەشـەی لێ کردبوو.

نادرشـاش کـەوتە سـەر هـەوای گـرتنی قەڵای سووورداش. بۆ ئەوە لەشـکرێکی ساز کـرد و نـاردی، سـووورداش قـــەڵایەک بوو دوو مـــەنزڵ لە دووری کــەرکـووک لەســـەر کێوێکی زۆر بڵند و قایم دروست کرا بوو.

مـیـرزا مـەهدی خـانی نوویسـەری مێـژووی نادر شـا دەڵێت: جـێگا و ئەسـاسی کوردی (بنە و بـڵـبـاس) بوو لە دانەوێڵـە و تێشـووی و مـاڵومـوڵک و پڕ لە دەوڵەت و تەوانـای زیاد لە قـیـاس بوو. ئێل و عـەشـیـرەت و مـیللەتی ئەو دەور و پشـتـە بۆ خـۆ لەســـەر ئـێــشـی و ئەزیـەت پاراسـتن لەو قـــەڵایە خـــزابـوون، پڕ بووبـوو لە کــوردی شارەزوور و بابان و دەورووپشتی. لەشکر و ئالەت و ئەسـپابێکی زۆریشـی تێدا قایم کرابوو.

نادرشـــا لە ڕێگای ئاقــڵــر بەندەوە لەشکری هەڵگرت و چووە ســەر قــەڵای سـووورداش دەورەی دا، کـوردەکـان بۆ بەرابـەریکردنی ســازبوون، نادرشـا لە هەر چوار کەنارەوە دەستی بە تۆپ و خومپارە و تفەنگ هاوێژی کرد و قەڵای وەتەنگ هێنا و دەستە لەشکرێکی ناردە دێهاتی ئەتراف و دەسـتـیان بە تاڵان و کوژتاری کوردان کرد. لە پاش سێ شەو و سێ ڕۆژ شەڕ و کوژتار، نادرشا بە گوللەی تۆپ لایەکی دیواری قەڵای ڕووخاند و هەڵمەتی دایە ژوورەوە و شەڕ و کوژتار کەوتە نێو قەڵاوە، هەرچەندە کورد بە ژن و منداڵ و پیاوەوە لەو قەڵایەدا بوون، یان کوژران و یاخود بەدیل گیـران و یەکـێکی لێ ڕزگـار نەبوون و لە زینـدوو زیاتربوون. مـاڵ و دانەوێڵە و ئالەت و ئەسپابێکی زۆری کورد بە تاڵان چوو. نفووسـێکی زۆری کوژرا و ژن و منداڵێکی بێ ژمار زگ دڕان و بەدیل گیران. نادرشا کە قەڵای سووورداشی گرت و قەتڵوعامی کرد، ڕوو بە خاکی کوردستان و شارەزوور جڵەوی سووڕاند و دانەوێڵە و تێشووی بۆ جەمشا نارد کە ئەنبار کرێت.

کوردەکانی ئەردەڵان و کرمـاشـانی لەگـەڵ ئومـەراکـانی شـارەزوور و تەوابیـعی هەرچەندە دانەوێڵە و حەیوانات و چەوری هەبوو دیسـان کۆیان کردەوە، بە یەکسم و وڵاغی میللەتی کورد هەموویان کێشا و بردیانە ئەنبارێ کە لە جەمـشا بوو. دووبارە مـــەئمـوورانیـــان دانا کــە هـەرچیـیــەکی دەست کــەوێت لە دانەوێڵــە بۆ جـەمـشـاهی لێ خـوڕن. لەوەشـدا بە لایەکی گەورە و زەرەرێکی بێ ژمـار بەسـەر کـوردسـتـاندا هات، بە مـودەتێکی کـەم لە گـەنم و جـۆ و نیـسک و مـاش و برنج و هەموو دانەوێڵەیەک و بزن و مەڕ و وڵاغ و هەموو چوارپێیەک لە کوردستاندا نەما؛ هەموو کۆکرانەوە و ناردرانە جەمشا کە ئەنبار بوو.

لە پاش ئەوە بنە و پێـشـبـاری لەشکری نادرشـا چووە قـەرەتەپە. کـوردەکـانی شارەزوور کە تەماشایان کرد نادرشا بنەی بۆ قەرەتەپە چوو، دانەوێڵە و ئەنباریش بۆ دیالە دەچێتە جەمشا وایان زانی کە نادرشـا ڕوو لە هەڵاتن دەکا و لە ئێراندا چتێک ڕووی داوە؛ بۆیە هەمـوو قـووەتەکەی بە گـەرمی لە جـەمـشـا کۆ دەکـاتەوە، ئەوەیان بە تۆپاڵ پاشا ڕاگەیاند، ئەویش گوتی: بەبێ درۆ نادرشـا بێ هێز بووە و نەشێت شەڕ بکا، شارەزوور تاڵان دەکا و هەڵدێ و دەڕوا.

لەسەر ئەو فیکرەی عوسمان پاشا لەشکرێکی خستە ژێر فەرمانی مەمیش پاشا و ناردی کە بکەوێتە سەر نادرشا و لە دەستی دەر نەکات، مـەمیش پاشـا دوازدە

هەزار پیاوی ئازا و شەڕکەری هەڵگرت و کەوتە ڕێگا.

لەشکربەزی نادر کە قەرەتەپە بوو، ئەویش لە ئاغتەپە کە لە دەربەند بە (ئاغتەپەی دەربەند) (دەربەندی بازیان) ناوبانگی هەیە لە حەوت فرسەخی سووورداش هەڵکەوتبوو کە جێگایەکی سەخت و لەنێوان دوو کێودا بوو، جگە لە ڕێگایەک بۆ چوونی نەدەبوو.

مەمیش پاشا لەو جێگا سەختەدا دەستی بە سەنگەر دروستکردن کرد و لەشکری تێدا دامەزراند بۆ بەرابەریی نادرشا ئامادە بوو. نادرشا لەولاوە کە زانییەوە لە سووورداش لەشکری ساز کرد و سواربوو لە ڕێگایەکی کە مەمیش پاشا ڕێی پێ نەدەبرد و ڕێگا باریکەی ڕاوکەران بوو، کەوتە ڕێگا. ڕۆژی شەممەی یەکەمی جەمادی یەک وەختی ئێوارە لە ڕێگای (بازین) (بازیان)ەوە ڕوو بەدەربەند ڕکێڤکوت ڕۆیشت، نزیکەی سپێدەی بەیانی خۆیان گەیاندە نێو لەشکری مەمیش پاشاوە.

تۆپاڵ پاشا، وەختێکی مەمیش پاشای نارد کە بچێتە سەر نادرشا و شەڕی لەگەڵ بکات، کەوتە بیریەوە کە نادرشا دەشکێت و ناوونیشان بۆ مەمیش پاشا دەبێت، ئەویش بێ ناو دەمێنێتەوە. هەستا سواری تەختی ڕەوان بوو و لەگەڵ لەشکرێکی زۆرچوو و گەیشتە مەمیش پاشا و لە ڕێکخستنی سوپاه و عەسکەر و سەنگەر خەریک بوون، هەتا لە ناکاو ڕێیان گەیشتە سەری و شەڕ و کوژتاری تێ خستن.

کە هەردوو لەشکر شەڕ و کوژتاریان دەست پێ کرد تاکو نیوەڕۆ لە سوپاهی ڕۆمێ دە هەزار کەس بەکوژت چوو. سەر عەسکەری ڕۆم تۆپاڵ پاشا کە وای دیت هەڵاتنی بە پیاوەتی زانی و ڕوو بە کەرکووک هەڵات. (ئەڵلایار) ناو کوردێکی گەرایلی لە ڕێگا پێ گەیشت سەری بڕی و کەللەکەی بە نێزەوە کرد و بردیە پێش نادرشا.

کە سەرکردە کوژرا، هەموو لەشکرەکە چاویان بە کەللەسەرەکە کەوت، هەرچییەکی مابوون خۆیان تەسلیم کرد. نزیک نیوەڕۆی ئەو ڕۆژە نادرشا بەسەر هەموو قووەتەکەی عوسمان پاشا و مەمیش پاشادا زاڵ بوو. بژاردیان دە هەزار کەس کوژرا و سێ هەزار بریندار و ساغ بەدیل گیران، لەوانە پێنج هەزاری کوردی

شارەزوور و هی دیکەی کوردی شیمالی و ڕۆم بوون. نادرشا لەو شەڕەدا تالاَنێکی بێ ژمار و زۆری دەست کەوت و بەشاد و کەیفەوە گەڕاوە قەرەتەپە. لە پاش دوو ڕۆژ لەشکرێکی قورسی نارده سەر حیلله و نەجەف و کەربەلا و بەغدا کە بیگرن.

کە ئەو موزەفەرییەتە بۆ نادرشا ڕووی دا ناردیە دووی خالید پاشای حاکمی بابان و بە عیزەت و ئیکرامەوە پێشوازیی کرد و بە خەلاَت دڵخۆشیی داوە و بە خانی لەقەبی کرد و حکوومەتی بابان و شارەزووی پێ بەخشییەوە و وەعدەشی دایێ کە لە هەموو دەمێکدا یاریدەی بدات و بۆ کۆمەگیکردنی ئامادە بێت.

لە قەرەتەپەوە ڕوو بە خورماتوو لەشکرباری کرد. خالیدخان پاشاشی لەگەڵ خۆی برد کە نوازشی بکات و ئەمینی کاتەوە، کە گەیشتە خورماتوو نادرشا حوکمی دا لە خاکی شارەزوور و کوردستانی باباندا، چ ئاواییەک وێران کرابێ چاکی کەنەوە و چ ماڵێک ئەستێندرابێ تۆڵەی بۆ بکەنەوە. لە چەک و ئەسپابێکی تالاَنیان کە لە ڕۆمێ دەست کەوتبوو، میقدارێکی زیاد و دوازدە تۆپ و ماڵێکی زۆری دا بە خالیدخان پاشا و بە سەرفرازی و شادمانی ناردیەوە قەلاَچوالان.

خالیدخان پاشا کە لەکن نادرشا گەڕاوە دەستی بە ئاواکردنی دێهات و کۆکردنەوەی میللەت و دامەزراندنەوەی ڕەعیەت کرد و بۆ ڕێکخستنی مەملەکەت و شار کۆششی کرد. ئەوانەی دەربەدەر بووبوون بەراوی کردن و خستنیەوە سەر ئیش وکار و پیشە و جووت و چاندن و کڕین و فرۆتن و دادبستاد. کەم کەمە مەملەکەتی شارەزوور [رووی] لە ئاوابوون کرد و جێگایانی کوردستانی کە ژێر پێ بووبوون و لە ژێر سمی سوارانی نادر شادا کوترابوون و خراپ و وێران کرابوون، وردە وردە ڕووی لە ژیانەوە کردەوە. ئەگەرچی سێلاوی دوو دەریای لەشکری ڕۆم و ئێران پایەماڵی کردبوو، بووژاوە.

خالیدخان پاشا کە بە دامەزراندنی لەشکر و کۆکردنەوەی ئەهالی تێ کۆشا، چەک و پێویستی ئامادە کرد و قورخانە و ئالەتی فەراهەم دێنا، دەوروپشتی کەوتبوونە ئەندێشەوە. ئەحمەد پاشای والیی بەغدا لەوە زۆر ترسی لێ پەیدا بوو، دەستی بەدەستدرێژی بۆ شارەزوور کرد و تەشویشاتی خستە ئاوەدانییەکانی تخوویەوە.

ئەحمەد پاشا بە تەمای گرتنی کوردستان لەشکری کۆ کردەوە کە بچێتە سەر

حوکمداری بابان. لەبەر پشێوی سنووری لوڕستان ناچاری ئەمەبوو کە هێندێک خێرخواهان ڕەوانە کات لەگەڵ خالیدخان پاشادا بناغەی دۆستایەتی دامەزرێن و بە هەڕەشە و خواهیش بیخەنەوە دەست خۆیان. بە نێوبژیی هێندێ کەسان خالیدخان پاشا و ئەحمەد پاشا پێکەوە ڕێک کەوتنەوە و بەدۆستی ڕابواردنیان قەرار دا، هەردوولا لەشکرێکی بۆ سنووریان ئاژۆتبوو گێڕایانەوە دوایی، شۆڕش و فیتنەی نێوانی لابرا و مامڵەتکردنیان لە شەڕ چاکتر زانی. بەو جۆرە خالیدخان پاشا لەسەر حوکمداریی بابان جێگیر بوو و بە داد و ڕەعیەتپەروەری فەرمانڕەواییی دەکرد.

هاتنی سێیەمینی نادرشا بۆ شارەزوور

مێژوونووسەکان لەسەر ئەوەن کە حکومەتی ئەستەمبووڵ فەتوایەکی دەرخست و ناردیە مووسڵ کە شەڕکردن لەگەڵ نادرشا، جیهادی ئەعزەمە و کوژتنی لەشکریانی بۆ ئەهالیی سوننەت و جەماعەت غەزایە. بەو مینواڵە دوور و درێژ فتوایەک لە شیخولئیسلامەوە بە ئیرادەی خەلیفە بۆ ئەهلی مووسڵ ناردرا بوو. ئەو فتوایە بە نادرشا ڕاگەیاندرا و بە لەشکرێکی قورسەوە لە ئێران دەرکەوت و گەیشتە خاکی ئەردەڵان.

ساڵی ١١٥٦ بیست و چواری ڕەبیعی یەک نادرشا بە قووەتێکی زۆرەوە گەیشتە چوار فرسەخی شاری سنە، خیوەت و خەرگای هەڵدا و لە هەمەدانەوە دەستە لەشکرێکیشی بە ڕێگای کرماشاندا بۆ سەر بەغدا ڕەوانە کردبوو. خالیدخان پاشا و سەلیم بەگی ئامۆزای لەگەڵ وەزیرانی دەوڵەت و کەیخودای میللەتی کورد هەستان و چوونە پێشوازیی نادرشا؛ لە سنە گەیشتنە پێشەوە. نادرشا هەموو سەردارانی ناردە پێشوازییان و بە شان و شەرەفەوە چوونە پێشیان و بە کەیفوشادی گەیاندیاننە لەشکرگا، نادرشا بە خەڵات و نوازش و دڵخۆشی کردن و ئیحترامی گرتن.

لەولاوە ئەحمەد پاشای والی بەغدا کە لەوە ئاگاداربوو و زانییەوە حوکمداری بابان چووەلای نادرشا، گەلێک دڵگیر و ڕەنجیدە بوو. کە لە چووینی لەشکری نادرشا هوشیار بووەوە کە لە ڕێگای کرماشانەوە تەمای چوونە سەر بەغدایان کردووە، بەهەڵبەستراوی ئەم قاقەزەی بۆ نادرشا نارد کە دەڵێت:

ترا چون لقب ساربانی گریست
تمنای شاهنشهی بهر چیست
کسی درنجابت بود او شبان
نباید زدن دم ز گردن کشان
چوپان کار زادەای بدرگ نابکار
تو کی بودەای شاه ایران دیار
خیالت که خندکار عبدالیست
یا شاه سلطان یا والیست
مکن یاد این مرز و این بوم را
زقرآن گواه غلغلەی روم را
چو خواهی بدانی حکایات را
الف لام بخوان تلک آیات را
اگر لشکرم را شماره کنی
بباید نظر بر ستاره کنی
فرستم بەخون کار سالی پیام
بیاید برم لشکر مصر و شام
چنانت بتازم که ای تورک تاز
ز داستان هایت بگویند باز

که نادرشا ئەو قاقەزەی ئەحمەد پاشای وەرگرت، غەزەبناک و دڵگیربوو، ئەمری دا بەمیرزا مەهدی خانی وەقایع نیگار کە بەهەڵبەستراوی پێی هەڵکاڵێتەوە. بەم جۆرە بۆی نوویسی و بۆی ناردەوە:

مرا خوانده است احمد خیره سر
چوبان زادەام او أعرابی پدر
تمامی عباد ازره معدلت
تفاوت ندارند بەجز معرفت

نـظرچـون نمـایـد خــــــداوند كـل
اگــر خـــار باشـــد نمـايد بـهگـــول
شــبـــانی ز دنیـــا اگـــر بود عــیب
چرا كــرد مـــوسی برای شــعـــيب
اگـــر شـــاه بودم اگـــر پاســـبـــان
كــه بـاجى ندادم بـهشــاهنشـــهـــان
زنـامـــــه نمودی ســــپـــــهـــداريت
فـــــزونـی لشكر ز بســــيـــــاريت
فـــزونی لشكر نمودی شـــمــــار
بـهثل ســـــتـــــاره بچـــــرخی دوار
اگـــر لشكرت را شـــمــــاره كنم
ببـــــايد نظر بر ســــتــــاره كنم
چو صــبح ســـعـــادت نمايد طلوع
ســــتــــاره ز بزمش نمايد رجـــوع
چو خورشـيد تيغ شجاعت كشيد
سـتـاره بـهبزم عـدم سـر كـشـيـد
نشـــســتـی بـهعلقــه بـهافـســانهای
بيــــرون آراگـــر مـــرد مـــردانـهای
چنانت بتــــازم كـــــه ای زن جلب
نه ایستی تو در مصر و شام و حلب

***

نادرشا له سنه چەند ڕۆژێک دانیشت، هەتا له هەموو کوردستانەوه لەشکری لەسەر کۆ بووەوە. له پاشان خالیدخان پاشا ئارەزووی کرد کە له ڕێگای قەڵاچوالانەوه بچنه سەر بەغدا. لەسەر ئەو ئارەزووه لەشکر له ڕێگای خانەقینەوه کەوته ڕێگا، نادرشا لەگەڵ ئومەراکانی کوردستان بۆ میوانی چوونه قەڵاچوالان.

نادرشا و خالیدخان پاشا چوار ڕۆژ لە قەڵاچوالان مانەوە و ڕوو بە کەرکووک ڕۆیشتن. لە ناحیەی لەیلان لەشکربەزیان کرد.

ئەهالیی کەرکووک قەڵایان داخست نادرشا پازدەی جەمادی یەک دەورەی شاری دا بە تۆپ و خومپارە ئاوربارانی دەست پێ کرد. لە پاش شەش ڕۆژ ئاورباران، ئەهالی وەتەنگ هاتن. ڕۆژی بیست و یەکیی مانگ ئەمانیان خواست.

کە کەرکووک گیرا لەشکرێکی نارده سەر هەولێر، لە دوای گەلێک شەڕ و دەورەدان بە مامڵەت هەولێریش تەسلیم بوو.

مەئموورەکانی عوسمانی کە لە مووسڵ کۆبووبوونەوە، هاواریان لە کوردی کۆی و حەریر و بادینان کرد. قۆچ پاشای کورد حاکمی کۆی و حەریر بە لەشکری کوردەوە بۆ یارمەتیدانی چووە مووسڵ و بە ناوی جیهادەوە لە کوردانی ئامێدی و دهۆک و زاخۆ و دیاربەکر لەشکرێکی قورسی بۆ کۆ کراوە.

نادرشا لە کەرکووک بوو بە پەنهانی سەلیم بەگی بابانی نامزەدی حوکمداری کرد. خالیدخان پاشا کە لەوە ئاگاداربوو بە بهانەی چوونەسەر هەولێر هەستا و ڕوو بە ئورفە پەنای بۆ عوسمانی برد. لە مانگی ڕەجەبدا گەیشتە ئورفە.

ساڵی ١١٥٧ حەوتی مانگی ڕەبیعی یەک گەڕاوە مووسڵ و لە مانگی شەوالدا لە مووسڵ مرد و جەنازەکەیان بردەوە قەڵاچوالان. چوار کوڕی هەبوو: سلێمان، محەمەد، ئەحمەد، مەحموود.

حوکمداریی سەلیم خان بەگی بابان ١١٥٦ – ١١٧١

هەروەکو گوترا لە کەرکووکەوە نامزەدی حوکمداری بوو. نادرشا کە لە کەرکووکەوە ڕوو بە هەولێر سواربوو، چوونی خالیدخان پاشای بۆ ئورفە زانییەوە؛ بە شیر و خەنجەرێکی گەوهەربەند سەلیم خان بەگی خەڵات کرد و بەناوی (خان) فەرمانی حوکمداریی بۆ نوویسی.

نادرشا و سەلیم خان بە لەشکرەوە شەوێک لە هەولێر مانەوە، بۆ سبەینێ ڕوو بە مووسڵ لەسەر زێی گەورە ئامبازی قۆچ پاشا بوون. شەڕ و کوژتار گەرم بوو، قۆچ پاشا زۆر بە دلێرانە بەرابەریی کرد، بەڵام قووەتی نادرشا زۆرتر بوو، قۆچ پاشا لە کەلێنی شەودا ڕوو بە مووسڵ کشاوە. نادرشا هەتا نزیک مەرقەدی

یوونسی پێغەمبەر کەوتە دوای و قاقەزێکی بە هەڕەشە بۆ نوویسی. ئەهالیی مووسڵ، کەیخودا و ڕیش سپی و عولەمایانی ناردە لای و بە مامڵەت دەستی هەڵگرت و ڕوو بە کەرکووک لەشکری کێشاوە دوایی. لە مانگی ڕەمەزاندا لە قەرەتەپەوە سوپاهی دامەزراند و بۆ خۆشی بۆ زیارەتی عەتەبات ڕۆیشت.

هەولێر و کەرکووک و کۆی کەوتە ژێر ئیدارەی سەلیم خانی بابانەوە و لە قەڵاچوالانی گرێ دا.

لە پێشدا گوترا کە ئەحمەدخانی سوبحان وێردیخانی بەگلەربەگی ئەردەڵان چووبووە دیاربەکر، بە ئومێدی گەڕانەوە گەلێک چاوەڕێ بوو. وەعدەیەکی وای لە تورک دەست نەکەوت بگەڕێتەوە؛ هەتاکو ڕۆمییەکان گەورەبوونی سەلیم خان و دەستوبردی کوردەکانیان چاو پێ کەوت، بەهانە لەمە چاکتریان نەدۆزییەوە کە ئەحمەدخان بخاتە سەر هەواداری حکوومەتخواهی ئەردەڵان و شارەزوور.

بە ناوی ئاینەوە گەلێک بەیاناتی خەلیفەی بۆ ناردرا، ئەحمەدخان ئەو بەیانانەی بۆ هەموو ئومەراکانی کورد نارد و داوای یارمەتیی لێ کردن. لە عەشیرەتی بڵباس و بابان – کە لە شیعەیەتی دڵگیربوون – نزیک هەشت هەزار کورد لە دیاربەکر لەسەر ئەحمەدخان کۆبوونەوە.

لە مووسڵەوە بۆ سەر شارەزوور کەوتنە ڕێ. سەلیم خان کە ئەوەی بیستەوە قەڵا و شارەکانی قایم کرد و قاقەزێکی بۆ شازادە نەسروڵڵا میرزا نوویسی و لە سەربەهووردی ئاگاداری کرد. ماڵ و منداڵ و گەنجینەشی بە موهیماتەوە ناردە قەڵای سووربداش، بۆ خۆشی لەشکری هەڵگرت و ڕوو بە ئەحمەدخان و مووسڵ چوو.

ئەحمەدخان لە سەلیم خانی نوویسی کە دەست لێبەردانی نییە و نەبێتە مایەی خوێنڕێژی و کوژتاری کوردان.

ساڵی ١١٥٨ی مانگی ڕەجەب لە نزیک مووسڵ دوو لەشکری کورد ئەمبازی یەکتربوون، لە دوای سێ شەو و سێ ڕۆژ کوژتار، ئەحمەدخان شکا. سەلیم خان لەنێو دیلەکاندا زابتێکی عوسمانی دەست کەوتبوو، بۆ نەسروڵڵا میرزای بە دیاری نارد. بە شادی و خۆشییەوە لە دوازدەی شەعباندا گەڕاوە قەڵاچوالان.

سەلیم خان هەژدە ساڵ حوکمداری بابان و شارەزووری کرد، لەبەر لوتف و

پیاوەتیی ئەو، لەتێکی زل لە عەشیرەتی زەنگنە لە ماهیدەشتەوە چووە شارەزوور ئیسکان کرا. ساڵی ١١٦٤ هەزار و سەد و شێست و چوار قۆچ پاشای کۆی و عوسمان پاشای بابان کوژران. ساڵی ١١٧١ بە دەسیسەی وەزیری بەغدا سەلیم خان بەکوژت چوو.

حوکمداریی سلێمان پاشای دووەم کوڕی خالید خان پاشا ١١٧١ - ١١٧٧

کە سەلیم خان کوژرا بە تەدبیر و هێزی خۆی و گەورەکانی کورد، بوو بە حوکمدار. ساڵی ١١٧٢ چووە سەر کۆی و لە دەست سۆرانی دەرخست و چووە سەر حەریر و گرتیەوە. ئەحمەد پاشای برا بچووکی لەسەر دانا و محەمەد پاشای برا بچووکەکەی دیکەشی کردە سەرداری سوپاهی خۆی.

ساڵی ١١٣٧ ڕوو بە ئەردەڵان لەشکری برد و چەند خاکێکی خستە دەست و لەگەڵ حوکمداری زەند، بناغەی خۆشیی دامەزراند.

ساڵی ١١٧٥ محەمەد پاشای کوڕی خانک خان پاشا بە لەشکرێکی قورسەوە بۆ گرتنی بابان ڕوو بەقەڵاچوالان ڕۆیی. سلێمان پاشایش پێشی پێ گرت و لە دوای شەڕ و کوژتار محەمەد پاشای بێژراو بەدیل گیرا و لەشکرەکەشی شکاندرا و محەمەد پاشاش خنکاندرا.

ساڵی ١١٧٦ محەمەد پاشای کوڕی خالید پاشا- کە سوپاهداربوو - بە ئارەزووی حوکمداری لەژێر حوکمی سلێمان دەرچوو و بەلەشکرەوە چووە سەر قەڵاچوالان. سلێمان پاشا چووە بەرابەری و لە (تاران) دەست بە شەڕ کرا. سلێمان پاشا شکا و هەڵات، محەمەد پاشا گەلێکی تاڵان و دیل دەست خست.

ساڵی ١١٧٧ محەمەد پاشا هێزی زیادبوو لینگی دا سەر سلێمان پاشا، لە مەیدانی شەڕدا سلێمان گیرا و کوژرا و لەشکرەکەی بڵاوکراوە.

حوکمداریی محەمەد پاشا کوڕی خالیدخان پاشا وە شەڕ و کوژتاری لەگەڵ براکانیا ١١٧٧ - ١١٣٩

کە سلێمان پاشای کوژت، بەزۆری خۆی لەسەر تەختی حوکمداریی بابان دانیشت و ئەحمەد پاشای براشی کردە حاکمی کۆی و حەریر. زۆری پێ نەچوو برایەتییان بوو بە دوژمنایەتی و شۆڕش و فەسادییان کەوتە نێوێ. ئەو حاڵە گەلێکی بە دەوام

بوو، عولەما و گەورەکانی کورد نێوبژییان کردن و پێکیان هێنانەوە.

بەڵام محەمەد پاشا لە ئەحمەد پاشا دڵپیس بوو بەهەر فێڵێک بوو ئەحمەد پاشا بە میوانداری خواستە قەڵاچوالان و گرتی و لە بەندی کرد.

مەحمووود پاشا کە برا بچووکترینیان و هەواداری ئەحمەد پاشا بوو، کەلێنی دەست خست و هەڵات و چووە بەغدا و پەنای بۆ وەزیر عومەر پاشا برد.

عومەر پاشا ڕۆژێکی وای لە خوا دەخواست، چەند پارچە خاکێکی بە بڕە (مقطوع) دایە مەحمووود پاشا و بە ئیحترامێکی قورسەوە دڵخۆشیی داوە.

محەمەد پاشا لەوە ئەندێشەی پەیدا کرد، قاقەزێکی لە کەریمخانی کوردی زەند، پاشای ئێران نوویسی و بە ناوی کوردایەتییەوە داوای یارمەتیی لێ کرد و بۆ هەموو کوردستان خستنە ژێر حوکمەوە و هەواداری کرد.

ئەگەرچی ئەوەش ئارەزووی کەریمخان بوو بۆ یەکبوونی هەموو کوردستان دەکۆشا، بەڵام قاقەزی محەمەد پاشا زیاتر خستییە سەر هەوەس و بۆ چوونە یارمەتیی محەمەد پاشا دەستی بە تەدارەک گرتن کرد.

عومەر پاشای وەزیر کە زانییەوە، هاواری لە کەریمخان کردووە، دەزبەجێ سوپاهێکی باشی بۆ مەحمووود پاشا فەراهەم هێنا و ناوی حوکمداری بابانی پێوە هەڵواسی و ئامادەی چوونە شارەزووری کرد.

ساڵی ١١٨٧ چاوقوڵکە کەوتە بەغداوە و گەلێکی کوژتن و لە دوژمن زیاتر تەلەفیاتی دا و ڕوو بە کوردستانیش چوو؛ بەڵام محەمەد پاشا بەلەز میللەتەکەی بۆ جێگا فێنک و کوێستانان نارد و پێشی بەو بەڵایە گرت.

ساڵی ١١٨٨ مەحمووود پاشا بە هەواداریی حوکمدارییەوە لەشکری ڕوو بە شارەزوور ئاژۆت. محەمەد پاشا بەبێ شەڕ قەڵاچوالانی بەردا و ڕوو بەسنە پەنای بۆ حوکمداری ئەردەڵان برد و سەربەهووردی بە کەریمخانی زەند ڕاگەیاند.

مەحمووود پاشا لەو ساڵەدا بەبێ شەڕ چووە پایتەختی خۆیان و لەسەر کورسیی حوکمداری بابان جێگیر بوو، ئەحمەد پاشای براگەورەشی لە بەندیی ڕزگارکرد و بە دڵخوازی خۆی تەختی حکوومەتی پێشکەش بە کاکی کردەوە.

ساڵی ١١٨٩ محەمەد پاشا کە گەیشتبووە سنە بە یارمەتی کەریمخانی زەندەوە سوپاهی کۆ کردەوە و چووە سەر ئەحمەد پاشا و نزیک سێ سەعات لە

قەڵاچوالانەوە ئەحمەد پاشا پێشی پێ گرت.

هەرچەندە بە سوپا محەمەد پاشا هێزی زیاتر بوو، بەڵام بەخت هاوالّی ئەحمەد پاشای کرد. لە دوای شەڕێکی قورس، محەمەد پاشا شکا و لەشکری پەرێشان و بۆ خۆشی دەربەدەر بوو. بە گەلێک ئەزیەت خۆی گەیاندەوە سنە. کەریمخانی زەند لەوە ئاگادار کرا، بۆ تۆڵە ئەستاندنەوەی محەمەد پاشا و گەیشتنە ئارەزووێکی کە دڵخوازی بوو چل هەزار لەشکری بە سێ قۆڵدا بۆ سەر بەسرە و بەغدا و شارەزوور ساز کرد.

عومەر پاشا لە پێشدا ئەحوالی چوونی محەمەد پاشا و حوکمداریی ئەحمەد پاشا و یارمەتیی کەریمخانی زەندی بەئەستەمبووڵ ڕاگەیاند بوو. حکوومەتی ڕۆم شاعیری بەناوبانگ (وەهبی ئەفەندی) بە سەفارەت ناردبووە شیراز لە کەریمخان لوتف و میهرەبانیی چاو پێ کەوتبوو، بە وەعدێکی سارد و بێ بنە بەڕێ کرابووەوە.

لەشکری زەند قۆڵێکی لەژێر فەرماندەی کەلب عەلیخان ڕوو بەکوردستان بۆ یارمەتی محەمەد پاشا کەوتە ڕێگا و قۆڵێک ڕوو بەبەغدا بەتالانکردن و کوژتار ڕۆیشت.

خالید بەگی بابان حاکمی مەندەلی بۆ پێشگرتنیان چوو، لە مەیداندا کوژرا و دەوروپشتی بەغدا تالان کرا قۆڵی سێیەم بۆ سەر بەسرە و بە کوژتار جڵەوکوت بوون.

ساڵی ١١٩٠ لە بەسرەوە هەتا شارەزوور بوو بەمەیدانی تالان و برەو. ئەحمەد پاشای بابان کە لە سنەوە بزووتنی کەلب عەلیخانی زەند و محەمەد پاشای برای خۆی زانییەوە و تێ گەیشت بەرابەری ئەوانە نابێ بە ناچاری قەڵاچوالانی بەردا و هێز و سوپا و گەنجینەی بردە کەرکووک. سوپاهی زەند بە کوردستان گرتن و ئەهالی وەتەنگهێنان شالاویان برد و دەستیان بە مەملەکەت گرتن کرد. کەلب عەلیخان گەلێک دەستدرێژی نواندنی کرد.

هەروەکو جلّدی یەکەمینی مێژووی جەودەت باس دەکا، ئەو هەموو فیتنە و شەڕ و کوژتارە کە کرا میللەتی کوردی بەگژ یەکتردا کرد و حوکمدارەکانی بابانی کردە دوژمنی یەکتر و برا لەگەڵ برادا خوێنرێژبوون، مایەی هەموویان عومەر پاشای بەد ئەندێش بوونی بێ شوبهەیە؛ چونکە حەزی لە ئاسوودەگی نەدەکرد.

ساڵی ١١٩١ محەمەد پاشای بابان کە وردبووەوە کەلب عەلیخان بەجارێک کوردستانی وێران کرد و تەمای چاک نییە، بە پەنهانی هێزێکی ساز دا و پێشی دەست بەدرێژکردنی گرت و لەسەر ئەوە نێوانیان تێک چوو و بەشەڕهاتن. لە پاش کوژتار محەمەد پاشا شکا، کەلب عەلیخان بەرق هەستاوی بەنێو کوردستاندا ڕوو بەئێران گەڕاوە و هەرچییەکی دەست کەوت کوژتی و تالانی کرد و لە کوردستان دەرچوو.

محەمەد پاشا لە دوای چوونی کەلب عەلیخان بە یارمەتیی کوردەکان چووە قەڵاچوالان و لەگەڵ میللەت و سوپاه و خۆکۆکردنەوە خەریک بوو.

هەر لەوساڵەدا کەریمخان کە لە سەربهووردی محەمەد پاشا و کەلب عەلیخان ئاگاداربوو، لەژێر فەرماندەی خوسرەوخاندا سوپاهێکی قورسی نارده سەر محەمەد پاشای بابان، لە نەتیجەی کوژتارێکی زۆر خوسرەوخان شکا و بە شپرزەیی ڕوو بە ئێران هەڵات. محەمەد پاشا لە پاش تالان و دیلێکی زۆر وەدەستخستن بە شادمانی گەڕاوە قەڵاچوالان.

ساڵی ١١٩١ ئەحمەد پاشا کە لە کەرکووک بوو، سوپاهێکی باشی هەڵگرت و چووە سەر قەڵاچوالان. محەمەد پاشا بۆ بەرابەریی برای خۆی لەشکری هەڵگرت و چووە پێشی و شەڕ گەرم بوو. خوێنی مەزلووم ڕژا، لە ئاخریدا ئەحمەد پاشا سەرکەوت. محەمەد پاشا لەشکری پەرشوبڵاو بوو، بە هەزار ئەزیەت گیانی بە سەلامەتی خۆی و چەند سەرکردەیەکی دەرچوواندن و ڕزگاربوون و خۆیان گەیاندە سنە و پەنایان بۆ کەریمخانی زەند برد.

ئەحمەد پاشا سەرکەوت و ماڵ و ئەسپابێکی بێ ژماری دەست خست و بە شادمانی ڕوو بەقەڵاچوالان چوو و لەسەر تەختی حوکمداریی بابان دانیشتەوە.

حوکمداری ئەحمەد پاشا کوڕی خالیدخان پاشا ١١٩٢ - ١١٩٤

ئەحمەد پاشا کە چووە سەر تەختی حوکمداریی بابان بە نوازش و دڵخۆشیدانەوەی ئەهالی و سوپاهی، دەستی بە حوکمڕانی کردەوە.

ساڵی ١١٩٣ محەمەد پاشای بابان بە یارمەتیی کەریمخانی زەند لەشکری ئەردەڵان و ئێرانی هەڵگرت و چووە سەر ئەحمەد پاشای برای. لەولاوە جێگا بڵند و سەختەکانی کەوتبوونە سەر ڕێگا گرتنی و سوپاهی تێدا دامەزراندن.

مـحـەمـەد پاشـا بە بێـبـاكی ڕوو بە قـەڵاچوالان لەشكری ئاژۆت هـەتا گـەیشـتـە دەربەندێكی تەنگەوە. لە پڕێكا ئەحمەد پاشـا دەورەی دا و شیری كوژتاری تێ نان. لە مـەیدانی شـەڕدا محـەمـەد پاشـای ئەسیر كرد، دەزبەجێ هـەردوو چاوی كـۆڵی و كوێری كرد و ناردیە قەڵاچوالان و لەشكرەكەی پەرێشان كرا.

ئەحمەد پاشا بە شادمانی و بەبێ ڕەقابەت دەستی بەحوكمداری كرد و بناغەی مـەوەدەتی لەگـەڵ كـەریمخـاندا دامـەزراند؛ چونكە كـەریمخـانی كـورد، لە پادشـا ناودارەكـانی كـورد بوو، ئەحـمـەد پاشا حـەزی دەكـرد بۆ ئیـتـفـاقـێكی عـمـوومی كوردستان لە ژێر ئیدارەی پادشایەكی وادا بكۆشێ، بەڵام عومر وەفای نەكرد.

ئەحـمـەد پاشـا بەكـەمـاڵی ئازادی و سـەربەخـۆیی حـوكـمـڕانیی كرد. خـاكی درنە باجەلان، شارەزوور، كەركووك، كۆی، حەریر، لەژێر حوكمیدا بوو.

سـاڵی ١١٩٤ ئەحـمـەد پاشـا لە (سـێگرمـە) بەدەنەكـەیان بردە قـەڵاچوالان. دوو كوڕی ناودار و گرانبەهای لەدوای بەجێ ما. یەكێك ئیبراهیم ، دووەم خالید پاشا، كە هـەریەك لە جێگای خۆیاندا باسیان دەكرێ.

حوكمداریی مەحموود پاشا كوڕی خالیدخان پاشا ١١٩٤ - ١١٩٨

كـە ئەحـمـەد پاشـا مـرد، برا بچـووكی كە مـەحـمـوود پاشـابوو، لەسـەر تەخـتی حـوكـمـڕانی دانیـشت و لەگـەڵ ئەمـەشـدا دەیزانی عـومـەر پاشـا فـیتـنەئەنگێـز و بەدخـواهی كوردی ئیدارەی دەكرد و بە پەنهـانی ئیتفـاقی لەگەڵ كەریمخـانی زەند گرێ دا.

لەو ساڵەدا حكوومەتی عوسمانی بۆ كوژانـدنەوەی ئاوری فیتنە، مستەفا ناوێكی بە سـەلاحییـەتەوە ناردە بەغدا، ئـەگەر عومـەر پاشـا سـەرپێـچی بكات بیكوژێت. عومەر پاشا بەبێ كێشە دەستی لە وەزارەتی بەغدا بەردا.

مەحموود پاشا بۆ ئیتفاقی نێوانی، عوسـمان پاشای كوڕی خۆی بەوەڵام ناردە بەغدا و قاقەزێكی بۆ تازەكردنەوەی مەوەدەت بۆ وەزیری تازە نارد.

والیی بەغدا بە دەسیسـەی خەزێنەدار عـەلی بەگ حەزی دەكرد ئیبـراهیم پاشای كوڕی ئەحمـەد پاشا بكەنە حوكمداری كوردستان. عوسمان پاشـا سـەربهوردی بۆ بابی نوویسی و بۆ خۆشی لە چوونەلای وەزیر كورتیی نواند.

عەلی بەگی خەزێنەدار، وەزیری هەواداری ئەمە کرد لەشکر بباتە سەر مەحموود پاشـا. بەڵام لەبەر بێ هێـزی ئەوەیان پەنهـان ڕاگرت و بەو واسـیتـەیە کەم کـەمـە ساردی کەوتە نێوانی وەزیری بەغدا و مەحموود پاشاوە.

وەزیری بەغدا لەشکرێکی کۆکردەوە. لە پاش چەندجار خـەیاڵاتی کە بۆ خـۆشی بچێت، لەشکرەکەی ناردە سەر مەحموود پاشا و بە کەم شـەڕێک شکا و پەرێشان کرا و گەڕاوە بەغدا جاری دووەم دیسان چووە سەر مـەحموود پاشا و بەشـپرزەیی گەڕاوە. مـەحـموود پاشا بەو دووجـار سـەرکەوتنە، گەلێک تـاڵانی دەست کەوت و ناوبانگی کرد.

وەزیری بەغدا لەو فێڵـە زیاتر چارەی نەبوو کە بنێرێتـە دووی مـحـەمـەد پاشـای بابان و بە کوێریش بیکاتە ئالەتی فیتنە و شـەڕ. عومەر پاشاش بوو بە هاودەنگی.

سـاڵی ١١٩٥ عـومـەر پاشـای کـۆنە وەزیر و مـحـەمـەد پاشـای بابان، گـەلێک هاواڵیان پەیدا کرد و بە قووەتێکی تەواوەوە بۆ سەر قەڵاچوالان ڕۆیشتن. مەحموود پاشا بە سپاهەوە پێشی پێ گرتن. لە دوای گەلێک کوژتار، عومەر پاشا و محەمەد پاشـا بەدەست کـەوتن. مـەحـمـوود پاشـاش هەردووکی کـوژتن و ئـاوری فـیـتنەی کوژاندەوە.

سـاڵی ١١٩٦ مـەحـمـوود پاشـا لـەگـەڵ ئومـوور خـەریک بـوو، لە تەک ئەمـیـرە دراوسێکانی کورددا بناغەی خۆشیی دامەزراند و بۆ گەورەبوون تێ کۆشا.

ساڵی ١١٩٧ وەزیری بەغدا لەشکرێکی بۆ ئیبراهیم پاشای بابان ساز کرد و بۆ خۆشی لەگەڵ کەوت و ڕوو بەشارەزوور چوون. لە نزیک کەرکووک مـەحمـوود پاشا پێیان ڕاگەیشت و دەستیان بە ئاوربارانی یەکتر کرد. لە دوای کەمێک شـەڕ، وەزیر بەشکاوی بۆ بەغدا گـەڕاوە. هەر لە نیوەی ئەو سـاڵەدا جـارێکی تریش عـەلی بەگی خەزێنەداری لەگەڵ ئیبراهیم پاشا خست و ناردیە سەر شارەزوور. مەحمووود پاشا نەیهـێشتن نزیک بەتـخـووبی بـبن، شکاندنی و پەرێشـانی کردن و بـەهـەزار ئەزیەت عەلی بەگ و ئیبراهیم پاشا بەساغی خۆیان گەیاندەوە بەغدا.

ساڵی ١١٩٨ مـەحمـوود پاشا بۆ تەئدیب و خـستنە دەستی لەشکرێکی بردەسەر مـوکریان و لە ڕێگای بڵـبـاسەوە ڕوو بەلاجـان چوو. حوکمـداری موکریان بە تۆپ و تفەنگەوە، جێگا سەخت و تەنگەکانی قایم کرد و لە کەلێندا دانیشت.

مەحـمـوود پاشـا بەبێ ئەندێشـە لەشکری ئاژۆت، لە تەنگەی چۆمی نـواوەدا کە داخـیل بەلاجـان دەبێ لە تەرەف لەشـکری مـوکریانـەوە دەورەدران و ئاوربارینیـان دەست پێ کـرد. ئەو ڕۆژە هەتا ئێـوارە شــەڕ و کـوژتـار کـرا. لە تـاریکیی شــەودا مەحموود پاشا و لەشکرێکی کە مابوون ڕوو بەچیا بەرزەکانی قەندیل هەڵاتن.

موکریانییەکان لە پێشدا ئەوێشیان گرتبوو، سەرەوژێر پێیان دادان و کوژتاریان لێ کردن. شەوی دووشـەممەی مـانگی ڕەبیعی یـەکی ئەو سـاڵە، مـەحـمـوود پاشـا لە دەست مـوکـریانیانـدا بەکوژت چوو. لـەشکری بابانی کـە مابوون بـەهـەر فێڵێک بوو جـەنازەکـەی مـەحـمـوود پاشـایان دزییـەوە و ڕوو بـە قـەڵاچـوالان هەڵاتن و هەمـوو ئەسپاب و ماڵیان بەدیل گیرا. مەحموود پاشا دوو کوڕی ناوداری لە پاش بەجێ ما یەکێک عوسـمان پاشـا و دووەم عـەبدوڕەحـمـان پاشـا؛ سـەربـهـوردی هـەریـەکیـان بە جوێ لە جێگای خۆیدا دەبێژرێن...

حوکمداریی ئیبراهیم پاشا ١١٩٨-١٢١٨

ئیبراهیم پـاشای کوڕی ئەحمەد پاشـای کوڕی خالیدخان پـاشای بابان – هـەروەکو گوترا – هـەر لە بەغدا دادەنیشت؛ وەزیرەکان بۆ ڕۆژێک ڕایان گرتبوو.

لە مـانگی سـەفـەری ئەو سـاڵەدا کە زانییـەوە مـەحـمـوود پـاشـا ڕوو بە مـوکـریان لەشکری بردووە، کەلێنی دەست خـست و ڕوو بە قـەڵاچوالان ڕۆیشت و بە قـاقـەز و چاووڕاو بە شـەڕ و نەسـیـحـەت، نزیکی قـەڵاچوالان بـوو. لەودەمـەدا دەنگی کـوژتنی مەحموود پاشاش پەیدا بوو؛ بە ماملەت ئەهالی بردیانە نێو قەڵاوە و لەسەر تەختی حوکمداری دانیشت.

ئیبـراهیم پاشا چونکە پیاوێکی مـەعاریفپەروەر و مـەدەنی بوو، لە هەمووولایێکەوە عولەمـای بە ناوبانگی لە خـۆی گرد کـردبوونـەوە و مـەدرەسـە و مـزگـەوتی چاکی بۆ دروست کردن.

سـاڵی ١١٩٩ ئیبـراهیم پاشا قەڵاچوالانی پێ تـەنگ بوو. لە دەشـتی شـارەزووردا لە پانایی گۆشەیەکی دەشتی سەرچناردا بناغەی شارێکی زۆر گەورەی دامـەزراند و ناوی نا (سلێمـانی). هـەمـوو دایرە و مـەدرەسـە و مـاڵەکـانی قـەڵاچوالانی بردە ئەوێ و دەستی بەڕێکخستنی شار و دامەزراندنی عولەما و ئەهالی کرد، سێ ساڵ لەگەڵ دروستکردنی شار خەریک بوو.

ساڵی ١٢٠١ سلێمان بەگی شاوێززادەی کورد کە لە بنەماڵە گەورەکان بوو، لینگی دابووە سەر بەسرە و گرتی. سلێمان پاشای نۆکەرباب کە وەزیری بەغدابوو، لە نەتیجە ئەندێشەی کرد و کۆمەگی لە ئیبراهیم پاشای بابان و فەتاح پاشای درنە و باجەلان خواست.

سلێمان پاشا لە ژێر فەرماندەی خالید ئاغا و ئەحمەد ئاغا و کەیخوداوە لەشکری ناردە سەر سلێمان بەگ و بە شکاوی و پەرێشانی گەڕابوونەوە. سلێمان بەگ ڕۆژ بەڕۆژ ڕووی لە گەورەبوون کردبوو.

ئیبراهیم پاشا و فەتاح پاشا بە قووەتێکی قورسەوەی کوردی بابان و کۆی و حەریر و درنە و باجەلان گەیشتنە بەغدا. سلێمان پاشای وەزیر لەو قووەتە ئەندێشەی پەیدا کرد و ئەو قووەتەی بە فێڵ، بە بهانەگرتن لەشکرەکەی کوردستانی خستە ژێر فەرمانی خۆیەوە و بۆ بەسرەی ڕەوانەکردن و ئیبراهیم پاشاشی عەزل کرد و عوسمان پاشای کوڕی محەمەد پاشای بابانی کردە حوکمدار و فەتاح پاشاشی لێ خست.

عەبدولقادری پاشای ئامۆزای ئەوی کردە حوکمداری درنە و باجەلان و لەگەڵ خۆی هەڵگرت و چوونە سەر سلێمان بەگی شاوێز، بەهەر فێڵێک بوو لەگەڵ سلێمان بەگ ڕێک کەوتن و گەڕانەوە بەغدا.

مستەفا ئاغای کوڕی ئەحمەدئاغای کەیخودا دڵگیر بووبوو، بە پەنهانی گرتن ئیتفاقی سەرکێشیی لەگەڵ عوسمان پاشای بابان گرێ دا و دەستی بە سەرکێشی کرد؛ لە نەتیجەدا سلێمان بەگ ناچاربوو ئەرازی و ئەملاکی مستەفا ئاغا و سلێمان بەگی بە زیادەوە پێ دانەوە.

مستەفائاغا چوو لە قەرە ئەورەمان دانیشت. عوسمان پاشاش لە پاش گەڕانەوەی لە بەسرە ڕوو بە شارەزوور ڕۆیشت و لەگەڵ ئومووری حوکمداری ڕێکخستن لە سلێمانی دانیشت.

سلێمان پاشای وەزیر لە دوای چەندێک زانییەوە کە عوسمان پاشا و مستەفا ئاغا و سلێمان بەگ پێکەوە ڕێک کەوتوون، ناردی عوسمان پاشای بابانی گرت و خستیە بەندەوە و ئەزیەتی دا، عوسمان پاشا لە داخان نەخۆش کەوت. لە بەندیان دەرخست و ناردرایە ماڵەوە. عوسمان پاشا نەخۆشییەکەی درێژبوو، دەرد و داخی

پێ کێشا و لە ساڵی ١٢٠٤دا بەو داخەوە مرد.

لەو ساڵەدا ئیبراهیم پاشا کرا بە حوکمدار، سلێمان پاشای کوڵمە لە ئیبراهیم پاشا دوودڵ بوو؛ بۆ بەرهەڵستی ناردی ئاوڕەحمان پاشای کوڕی مەحموود پاشای بردە بەغدا و بۆ حوکمداری ناوزەدی کرد.

ساڵی ١٢٠٤ی مانگی ڕەمەزان، ئاوڕەحمان پاشا کرا بە حوکمدار و ئیبراهیم پاشا عەزل کرا و ئاوڕەحمان پاشا ناردرایە سلێمانی و دەستی بەفەرمانڕەوایی کرد، هەتا ساڵی ١٢١٢ ئیبراهیم پاشا بە گۆشەگیری لە بەغدا و ئاوڕەحمان پاشا بە حوکمداری لە سلێمانی ڕایان بوارد.

ساڵی ١٢١٢ سلێمان پاشا ناخۆشیی خستە نێوانی ئاوڕەحمان پاشا و ئیبراهیم پاشاوە. بە بهانەیەک ئاوڕەحمان پاشای خواستە بەغدا و عەزلی کرد. ئیبراهیم پاشا ناردرا سلێمانی، ئاوڕەحمان پاشا و سەلیم بەگ لە بەغدا حەپس کران و ئەزیەت دران.

ساڵی ١٢١٣ لە سلێمانی چاوقوڵکەی پیس پەیدابوو، میللەتی کوردی گەلێک پێ مردن و ماڵی گەلێک کوێربوونەوە و نەمان.

ساڵی ١٢١٦ محەمەد پاشای کوڕی خالید پاشا کرا بە حاکمی کۆی و حەریر و ناردرا و چوو دەستی بە حوکمداری کرد.

ساڵی ١٢١٨ ئیبراهیم پاشا بە دڵگیری چووە مووسڵ. لەو ساڵەدا لەوێ وەفاتی کرد و لە تەرەف وەزیری بەغداوە حکوومەتی بابان درا بە ئاوڕەحمان پاشا.

حوکمداریی ئاوڕەحمان پاشا

ئاوڕەحمان پاشا کە لە بەندیخانە ڕزگاربوو. دەستی بەهێز پەیداکردن کرد و ڕۆژ بەڕۆژ لە خۆ ڕزگارکردندا بوو. داخی وەزیر و محەمەد پاشای کۆی لە دڵ گرتبوو، لە کەلێن دەگەڕا.

ساڵی ١٢٢٠ ئاوڕەحمان پاشا لەشکرێکی ڕازاندەوە و پاشایانی کۆی و حەریری خواستن و بە یارمەتیی محەمەد پاشای حاکمی کۆیەوە چوونەسەر محەمەد بەگ ناو، لە خاپوور شۆڕشی دەست پێ کردبوو شکاندیان و بە سەرکەوتن و بەکەیفەوە گەڕانەوە. محەمەد پاشای کۆی بەتەمای چوونەوە بوو.

ئاوڕەحمـان پاشـا کـەلێن لە دەسـتـدانی لە ئازایی بەدوورزانی؛ بۆیە هەتا چوونە کەرکووک لەگەڵ خۆی برد.

کە گەیشتە دەشتی (فرقە) محەمەد پاشای بەسێدارەدا کرد و خنکاندی و سەربهووردی بەعەلی پاشای وەزیری بەغدا ڕاگەیاند و ڕوو بەشاری سلێمانی کەوتە ڕێگا.

عەلی پاشا لەوە زۆر دڵگیر و ڕق هەستاو بوو؛ خالید پاشای کوڕی ئەحمەد پاشای بابان کە لە ئامێدی بوو بردیە بەغدا و ناوی حوکمداری بابانی لێ نا و سلێمان پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشاشی کردە حاکمی کۆی و حەریر و بۆ چوونە سەر خاکی خۆیان لەشکر و تەدارەکی بۆ گرتن.

ئاوڕەحمان پاشا ئەوەی زانییەوە بە لەشکرەوە ڕوو بەبەغدا خشا و دەستی بە تالآنگرتنی دەوروپشتی بەغدا کرد و عەلی پاشای وەتەنگ هێنا.

خالید پاشا و سلێمان پاشای بابان بۆ بەرابەریی ئاوڕەحمان پاشا لە بەغدا دەرکەوتن و ئاوڕەحمان پاشایان شکاند و کەوتنە دووی.

وێنەی سەرکردەیەکی ئاوڕەحمان پاشا
سەرکۆماری جاف میرەبەگ

ئاوڕەحمان پاشا لە دەربەندی بازیان خۆی گرتەوە و بۆ شەڕ پێشی پێ گرتن.

عەلی پاشا بە سوپاهێکی قورسەوە چووە یارمەتیی خالید پاشا، لە دەربەندی بازیان بە شیر و خەنجەر و بەتۆپ و تفەنگ شەڕ و کوژتار کرا. ئاوڕەحمان پاشا نەشیا خۆڕاگرێ، بە پێنج هەزار ماڵە عەشایری کوردەوە ڕوو بەخاکی ئەردەڵان هەڵاتن و پەنایان بۆ ئەمانوڵلاخان برد. بە ئیحترامەوە پێشوازی کرا و سەربهوردی بە فەتالی شای قاجار ڕاگەیاند.

ساڵی هەزار و سەد و بیست مانگی ڕەجەب، سلێمان پاشا بۆ کۆی و حەریر و خالید پاشا بۆ شارەزوور لەسەر تەختی حوکمداری دانیشتن.

عەلی پاشای وەزیر ئەحمەد چەلەبی بە وەڵام

ساز کرد و دیاری و چتێکی زۆری بۆ شاهی ئێران پێدا نارد و ڕەوانەی تارانی کرد کە پەنای ئاوڕەحمان پاشا نەدرێ.

لەولاوە فەتالی شاش کە چوونی ئاوڕەحمان پاشای بۆ سنە بیستەوە، میرزا سادقخانی وەقایع نیگاری ناردە بەغدا کە نێوانی ئاوڕەحمان پاشا و وەزیر ڕێک خاتەوە و حوکمداریی شارەزوور بدرێتەوە ئاوڕەحمان پاشا.

وەقایع نیگار کە گەیشتە بەغدا ئیحترامی نەگیرا و حوکمداری شارەزووریش بە خالید پاشا درابوو، بە دڵگیری ڕوو بەتاران گەڕاوە و شاهی ئێرانیشی لەوە ڕەنجیدە کرد.

ساڵی فەتالی شا بۆ ئیتفاق کردن ئاوڕەحمان پاشای بۆ تاران میوانداری کرد و بەرەبەرە شاهانە پێشوازییان کرد. مانگی ڕەبیع گەیشتنە تاران و بە خەنجەر و شیری کالآن زێڕ و گەوهەربەند و بەکەوڵێکی سمۆرە و شاڵێکی تورمەی گرانبەهایی خەڵات کرا، حکوومەتی کوردستانی شارەزووری بە ئیستقلالێکی تەواو بۆ تەسدیق کرد و بە لەشکرێکی قورسەوەی بەڕێ کردەوە کە بەزۆر بچێتەوە سەر تەختی حوکمداری.

ئاوڕەحمان پاشا لەگەڵ ئەمانوڵڵاخانی ئەردەڵانێ ڕوو بە گرتنی شارەزوور گەڕانەوە. شازادە مەحەمەد عەلی میرزا و ئیبراهیم خانی کوردی دەلۆ و مەحەمەدخانی کوردی شامبیاتی بە سوپاهی خۆیانەوە بۆ سەر بەغدا لە تاران دەرکەوتن. مانگی جەمادی یەک گەیشتنە کرمانشان.

عەلی پاشا کە لەوە ئاگادار کرا سی هەزار سوار و پیادەی ساز کرد و پازدە هەزاری خستە ژێر فەرمانی خالید پاشا و سلێمان پاشای بابان و سلێمان پاشای کەهیا کە خوشکەزای خۆی بوو، ڕوو بە ئاوڕەحمان پاشای بەڕێ کردن و پازدە هەزاریشی لەژێر فەرماندەی فەتاح پاشای حاکمی باجەلاندا ناردە زەهاو، خۆشی هەتا (تاقی گەڕا) ڕانەوەستا.

ئاوڕەحمان پاشا و ئەمانوڵڵاخان بۆ گرتنی شارەزوور لە سنە دەرکەوتن و ڕوویان لە کەرکووک کرد. لە جێگایەکی پێی دەڵێن جەمشا، سلێمان پاشا و خالید پاشا پێشیان پێ گرتن و شەڕ گەرمەی نەکەوتێ، ئاوڕەحمان پاشا شکا و ڕوو بە سنە هەڵات و گەلێکی لێ بەکوژت چوو.

کـە مـزگێنیی ئەوە بەعـەلی پاشـا ڕاگـەیەندرا لە زەهـاوەوە بە تاڵان و کـوژتار چووە تاقی گەڕا.

نەورۆزخـانی ئێشـیک ئاغاسی بە سـوپاهی خـۆیەوە بۆ یارمەتیی شـازادە چووە هەمەدان. لەگەڵ شـازادە چوونە کەرەند. عەلی پاشا لە تاقی گـەڕا سواربوو گەڕاوە زەهاو و چووە سەر چۆمی سیروان دابەزی.

نەورۆزخـان و مـحـەمـەد عـەلیـخـانـی شـامـبـیـاتـی بـە دە هەزار سـوارەی کـوردی (مـەدانلوو جـیـهـان بەگلوو)ەوە بـە تاڵانکردن ڕوویان لە زەویـی بەغدا کـرد. فـەتاح پاشای باجەلان کەمێک لە بەرابەریدا کۆشا و ڕوو بە عەلی پاشا هەڵات، ئەوانیش لە زەهاوەوە هەتا بەعقووبە و مەندەلی کوژتار و تاڵانیان کرد.

فەرەجوڵڵاخـانی نەستەقچی پاشا و محەمەد وەلیخانی هەوشاری سفیارخانی کورد بەچی هەوشاری بە سوارەی کوردەکانی هەوشارەوە بۆ یارمەتیی ئاوڕەحمان پاشا کەوتنە ڕێگا.

خالید خان پاشا و سلێمان پاشای بابان و سلێمان کەهیا بە سوپاهەوە ڕوو بە سنە ڕۆیشتن لە کەنار دەریاچەی مەریوان ڕووبەڕووی ئاوڕەحمان پاشا بوون و ئەمبازی یەکتربوونیان یەک بوو.

ئەمانوڵڵاخـان و فەرەجوڵڵاخـان بە لەشکری کوردستـانی ئەردەڵانەوە لە ڕاستی مەیداندا ڕاوەستان. کوردەکانی هوزارە و هـەوشار لای چەپیان گرت، ئاوڕەحمان پاشــا بە کـوردی بابـان و شـارەزوور و کـەلـهـوڕ و زەنگنە و جـاف و گـۆڕانەوە لە ناوچەدا دڵی مـەیدانیان دەست خست و ڕیزبوون. خالید پاشا و سلێمان پاشـا بە لەشکری کوردی کۆی و حەریر و کەرکووکەوە بەرەوڕووی ئەردەڵانییەکان، نۆکەر و غولامی گورجی و عارەب لـەگەڵ سلێمـان پاشـای کـەهیا ڕوو بـە هەوشارییـەکان و عـەسکەری ڕۆم ڕوو بە ئـاوڕەحـمـان پاشـا ئـامـادەی شـەڕبوون و بـە تۆپ و تفـەنگ یەکتریان ئاورباران کرد.

لە نەتیـجـەدا لەشکری خـالید پاشـا و وەزیری بەغـدا شکا. سلێـمـان پاشـای کەهـیـا لەو شـەڕەدا بەدیل گیـرا و لە پاش سـاڵێک ڕزگـاربـوو. عـەلی پاشـا ڕوو بە کەرکـووک و بـەغدا هەڵات و لەشکری ئاوڕەحـمـان پاشا بە کـوژتار و تاڵان ڕوو بە دەوری بەغدا ڕۆیشت.

عەلی پاشا پەنای بۆ شێخ جەعفەری نەجەفی برد کە پیاوێکی مەلا و موجتەهیدی شیعەبوو. بە ڕجای ئەو لەشکری ئاوڕەحمان پاشا دەستیان لە شەڕ و کوژتار بەردا و گەڕانەوە. ئاوڕەحمان پاشا لەسەر حوکمداریی شارەزوور دانیشت.

سلێمان پاشای بابان گەڕاوە کۆی و خالید پاشا چووە بەغدا. لە ئەواخیری ئەو ساڵەدا شێخ جەعفەری نەجەفی بۆ ڕزگاریی سلێمان پاشای کەهیا چووە تاران و لەولاوە فەیزی ئەفەندی لە تەرەف سەدری ئەعزەمی عوسمانی و حاجی یووسف پاشاوە بۆ ئەوە چووە تاران و کەهیایان ڕزگارکرد و بۆ ڕێکخستنەوەی نێوانی ئاوڕەحمان پاشا و عەلی پاشا، میرزا سادقخانی وەقایع نیگار لە تارانەوە چووە بەغدا لە تەرەف ئێران و حکوومەتی عوسمانییەوە حکوومەتی شارەزوور بۆ ئەوڕەحمان پاشا تەسدیق کرا.

ساڵی مەدەد ئاغای گورجی ڕۆژی سێ شەممەی سێزدەی ڕەجەب، سبەینێ زوو چووە ژووری عەلی پاشای وەزیر و لەسەر بەرماڵی نوێژ کوژتی.

لەو ساڵەدا یووسف خواجەی کوڕی محەمەدەمین خواجەی ساحێبقرانی بەدەخشانی، کاری پەرێشان بووبوو. لە بەدەخشانەوە ڕوو بەمیسر و مەکە و سووریا ڕۆیشتبوو، پەنای بۆ ئاوڕەحمان پاشا برد. زۆر بە ئیحترامەوە ڕای گرت، پیاوێکی زانابوو، ئەم شیعرەی لەسەر مۆری کۆڵی بوو:

ای خواجه چون بەفردوسی برین شد زیناجهان
جانشین أوســت یوسـف، خواجەی صاحبقران

حکوومەتی شارەزوور و ئەهالیی بەغدا بەوەزارەتی سلێمان کەهیا قەراریان دا لە مانگی موحەڕەمی ١٢٢٣دا وەزارەتی تەسدیق کرا.

ئاوڕەحمان پاشا بە هەموو جۆرێک بۆ کاروباری ڕێکخستن دەکۆشا و دوو ساڵی تەواو لەگەڵ هێز پەیداکردن خەریک بوو. ساڵی ١٢٢٣ ئاوڕەحمان پاشا کە قەڵای زەڵمی لە مانگی سەفەردا گرت، سێ تۆپی گەورەی دەرخست و ئەم شیعرانەی لە گومبەزەکە بەنووسراوی چاو پێ کەوت:

خــان از بەی عـیش و کـامـرانی
چون جزم شدەش جـهان ستانی

در فـصل بـهـار و مـاه شـوال
شـد قلعـهی زلم فـتح خـانی
در سال هزار و بیست و شش را
آمـد بهحـصـول این امـانی

(تحریراً في ۲۸ شوال ۱۰۲٦)

لەو ساڵەدا ئاوڕەحمان پاشا لەشکری بردە سەر سلێمان پاشای حاکمی کۆی. لە پاش شەڕکردن دەرەقەتی نەهات و گەڕاوە.

لەو ساڵەدا مانگی ڕەبیعی دوو، سلێمان پاشای کەهیا بۆ خۆی و سلێمان پاشای بابان بە لەشکرەوە چوونەسەر ئاوڕەحمان پاشا کە دەری پەڕێنن و سلێمان پاشای بابان بکەنە حوکمدار. لە پاش گەلێک شەڕ و چەند کوژتار و کەشاکەش، لە مانگی ڕەمەزاندا ئاوڕەحمان پاشا هەموو خاکی خۆی خستەوە دەست و سلێمان پاشای حاکمی کۆییش ڕوو بە کەرکووک فیراری کرد؛ کۆی کەوتە دەست ئاوڕەحمان پاشا.

لە ساڵی مانگی ڕەبیعی یەک، بەسەر عەسکەری سلێمان پاشای بابان لەشکری وەزیری بەغدا چووە سەر دەوروپشتی ماردین و بە شکاوی ڕوو بە بەغدا گەڕاوە. ئاوڕەحمان پاشا بەو شکستەیە دڵ قەوی بوو، لەشکری کۆ کردەوە و ئامادەی چوونە سەر بەغدا بوو.

لە ساڵی سەفەردا ئاوڕەحمان پاشا ڕوو بە بەغدا دەستی بە گرتنی مەملەکەت و شار و دێهات کرد. لە حەوتی ڕەمەزاندا گەیشتە کەنار بەغدا و لە گەڕەکی ئەعزەمییە لەگەڵ وەزیری بەغدا شەڕی کرد و سلێمان پاشای بابانی بەدیل گرت. ئەهالیی بەغدا هەواداری ئاوڕەحمان پاشا بوون، سلێمان کەهیا ڕوو بە دەشتێ هەڵات و لە تەرەفی عارەبی ڕفاعییەوە گیرا و کوژرا.

ئاوڕەحمان پاشا چووە نێو شارەوە و بەغدای گرت و ئومووری تێدا دامەزراند. فەیزوڵڵا کەهیا و خەزینەدار و ئیسماعیل ئاغای کوژتن. سلێمان پاشای بابان و مووسا بەگزادە عەبدوڵڵا بەگ و مەحموود بەگی کوڕی خۆی – کە هەواداری کەهیا بوون – زنجیربەندی کردن. لە مانگی زیلقەعدە دا ناردنی بۆ کوردستان و لە

شاری کۆی حەپسی کردن. لە پاش گرتنی بەغدا خەزینەدار عەبدوڵڵا ئاغای کردە وەزیری بەغدا.

ڕەئیسولکیتابی عوسمانی کە ناوی حاتی ئەفەندی بوو، لە ئەستەمبووڵەوە بۆ فیتنە پەیداکردنی نێوانی حوکمدار و پاشایانی کوردستان و بەغدا ناردرابوو. لەودەمەدا لە بەغدا بوو عەبدوڵڵا ئاغای وەزیری تازە بە نەیاری ئاوڕەحمان پاشا بزووت و لە نێواندا شۆڕشی پەیدا کرد. بە ناچاری ئاوڕەحمان پاشا هاواری لە ئێران کرد کە یاریدەی بدەن.

حاتی ئەفەندی بە پەنهانیی ئەحمەد چەلەبی بەوەلام بۆ تاران ناردنێ ساز کرد و دیارییەکی زۆری بۆ فەتالی شا ڕێک خست و بەڕێکرد.

نێوانی ئاوڕەحمان پاشا و عەبدوڵڵا ئاغا تێک درا، لەنێو شارا شەڕ و کوژتار دەست پێ کرا، گەڕەکی کەرخ کەوتبووە دەست عەبدوڵڵا ئاغا و ڕەسافە لەژێر حوکمی ئاوڕەحمان پاشادا بوو. بە چاووڕاوی حاتی ئەفەندی، ئەهالی بەغدا بوون بە هەواداری عەبدوڵڵا ئاغا، لەنێو کووچە و کۆڵانی ڕەسافەدا کوژتار دامەزرا.

ئاوڕەحمان پاشا بە ناچاری لە شار دەرکەوتبوو، لە نزیک گەڕەکی ئەعزەمییە لە پڕ تاویدا و لە ئەسپ بەربووەوە. ئەهالی گرتیان و بردیانە لای حاتی ئەفەندی بەندی کرد.

بە پەنهانی دیسان هێزی پەیدا کردەوە، لە پاش شەش ڕۆژ حەپس دەرکەوت و شەرقی شیمالی شاری خستەوە دەست. عەبدوڵڵا و ئاوڕەحمان پاشا لە بەغدا هەرکەس بۆ هێز زیادکردن دەکۆشان. لەودەمەدا حاتی ئەفەندیش ئاوری فیتنەی دەکوژاندەوە.

ئەحمەد چەلەبی بیستی زیلحیجە گەیشتێ فەرمانی وەزارەتی بۆ عەبدوڵڵا ئاغای گورجی و حوکمداری شارەزوور و کۆی بۆ ئاوڕەحمان پاشای هێنا، لەسەر ئەوە ئاوڕەحمان پاشا ڕوو بە شارەزوور گەڕاوە.

ساڵی ١٢٢٦ مانگی ڕەبیعی یەک، حکوومەتی عوسمانی بۆ نەهێشتنی ئیتفاقی دەوڵەتی ئێران لەگەڵ ئاوڕەحمان پاشای بابان، سەید عەبدولوەهاب ئەفەندی و حەیرەت ئەفەندی و شاکر ئەفەندی بە سەفارەت ناردرانە تاران؛ بەڵام بەبێ گەیشتنە ئارەزوو گەڕانەوە تەورێز و چوونە لای نایبوسەڵتەنە و بۆ یارمەتی نەدانی

کوردان کەوتنە بیرەوە.

لە یازدەی جەمادی دوودا ئاورەحمان پاشا بە یارمەتیی گەورەکانی کورد، سلێمان پاشا و مووسا بەگزادە عەبدوڵلابەگ و کوڕی خۆی مەحموود بەگی عەفوو کردن و لە حەپسی کۆی دەری خستن.

خالید پاشای کردە حاکمی زەهاو و مەحموود بەگی کوڕی خۆی کردە حوکمرانی کۆی و حەریر. ئەحمەد بەگی ناردە سەر قەڵای سەردەشت، بۆ نیگەهداریی تخووبی سوپاهێکی دایێ و بۆ خۆشی لەگەڵ ڕێکیی ئوموور خەریک بوو.

شەڕی شازادەی محەمەد عەلی میرزای قاجار لەگەڵ ئاورەحمان پاشا

هەر لەو ساڵەدا بە واسیتەی سەفیری عوسمانییەوە، نایبوسەڵتەنە خەڵەتاندرا و فەتالی شا خرا سەر ئارەزووی شکاندنی بابان و دەست بە تەدارەکی سوپاه و بەهانە کرا.

مانگی ڕەجەب فەتالی شا ئەمری دا بە محەمەد عەلی میرزا کە بچێتە سەر ئاورەحمان پاشا و لەولاوە نایبوسەڵتەنە لە تەورێزەوە لەشکری ساز کرد. ئەحمەدخانی کوردی مەقدەم بەگلەربەگی مەراغە و بوداقخانی کوردی موکریی حاکمی سابلاغ، بە سوپاهی کوردی موکریان و بڵباسەوە لە ڕێگا و کێوانی بڵباس ڕوو بە شارەزوور ڕۆیشتن. نەورۆزخان عزەدین لووی قاجار ڕوو بە سەردەشت کەوتە ڕیگا. نەسروڵلاخانی کوردی قەرەگوێز و فەرەجوڵلاخانی کوردی هەوشار و محەمەد حەسەن خان کوردی وڵدان و محەمەدخانی کوردی دوڵلو لەگەڵ سوپاهی عەشیرەتە کوردەکانیان بۆ لای شازادە محەمەد عەلی میرزا چوون.

ئاورەحمان پاشا لە هەموولایێکەوە بۆ بەرابەری خۆی ساز کرد و لەشکری ئامادەی شەڕکرد؛ لە پرێکا سلێمان پاشا لە بازیانەوە بۆ کەرکووک و بەغدا فیراری کرد.

مانگی شەعبان خالید پاشای بابان و کوڕێکی ئاورەحمان پاشا لەگەڵ شازادە ئیتفاقیان کرد و ڕێگایان بەردا. شازادە بە یارمەتیی خالید پاشاوە گەیشتە زەهاو، لەوێشەوە چووە سەر چۆمی سیروان کە بچێتە سەر شارەزوور، لەولاشەوە ئەحمەد بەگ سەردەشتی بەردا و ڕوو بە شارەزوور کشاوە.

ئاوڕەحمان پاشا کە لەو دوولایەی بە قووەتەوە ئاگادارکرا، شەڕیان نەکرد و شەڕیان بەچاک نەزانی و هێز و نەقدینە و سوپاهی هەڵگرت و لە سلێمانی دەرکەوت و چووە شاری کۆی و دەستی بە سەنگەر و خۆ توندکردن کرد. لەودەمەشدا یووسف خواجەی بەدەخشانی چووە بەغدا.

کە ئەوە بە شازادە گەیشتەوە، خالید پاشای کردە حوکمداری شارەزوور و ناردیە سلێمانی. لە یەکی ڕەمەزاندا گەیشتە سلێمانی.

لە پازدەی ڕەمەزاندا شازادە و سوپاهی کوردان ڕوو بەکۆی کەوتنە ڕێگا، لە نزیک کۆیێ شەڕ و کوژتار دەست پێ کرا. شازادە گەلێک کوژتاری لێ کرا و پەرێشان بوو. بە مامڵەت شازادە گەڕاوە و ئاوڕەحمان پاشا لە کۆی ماوە.

کە شازادە ڕوو بە ئێران گەڕاوە، ئاوڕەحمان پاشا لە کۆی و حەریر لەشکری کۆکردەوە و پێویستیی ساز کرد. لە مانگی زیلحیجەدا پەلاماری خالید پاشای دا. بە گرتنی ئاوایی چووە بازیان. خالید پاشا لە زەهاوەوە ڕوو بە بەغدا هەڵات و بۆی دەرچوو.

ئاوڕەحمان پاشا بە دەبدەبەوە چووە سلێمانی و دەستی بە حوکمداری کردەوە و کەرکووک و کفری و باجەلان و زەهاو و کۆیێ و حەریر و سەردەشتی بە مونتەزەمی خستە دەست خۆی و ئومووری تێدا دامەزراندەوە و خەریکی هێز بوو.

حەزرەتی مەولانا خالید لە ڕەمەزانی ئەو ساڵەدا لە هیندستانەوە گەڕاوە سلێمانی و دەستی بە نەشری تەریقەت کرد.

حکوومەتی عوسمانی چونکە لە شان و شەوکەتی ئاوڕەحمان پاشا دەترسان و لە شەڕی ئەمین نەبوون، وەلامیان بە عەبدوڵلا پاشای والی بەغدا دا بە قووەتێکی قورسەوە بچنە سەری و دەری پەڕێنن و خالید پاشا بکەنە حوکمداری بابان.

ئاوڕەحمان پاشا بە هەموو جۆرێک خەریکی هێز بوو، لەگەڵ ئێران ڕێک کەوتەوە و سوپاه و ئالەتی ساز دا و هەموو تخووبەکانی بە سوپا توند کرد.

ساڵی ١٢٢٧ مانگی جەمادی دوو عەبدوڵلا پاشای وەزیری بەغدا و خالید پاشا و سلێمان پاشای بابان، بە سوپاهی کورد و گورجی و ڕۆم و عەرەبەوە ڕوو بە شارەزوور لە بەغدا دەرکەوتن. لە ئەوەڵی ڕەجەبدا دووچار بە ئاوڕەحمان پاشا بوون.

ئاوڕەحـمـان پاشـا بە لـەشکرەوە چووە پێـشـیـان. لە کـفـری و دەلوو عـەباس شـەڕێکی خوێناوی کرا. خـالید بەگی برای ئاوڕەحمان پاشا و ئیـسـمـاعیل بەگی گـەورەی عەشـیـرەتی کـوردی (بەیات) و گـەلێک لەشکر کوژران و زۆریشـی بەدیل چوون. ئاوڕەحـمـان پاشا و کوڕانی وەڵدبەگی جـاف و چەند کـەسـێکی دیکە ڕوو بە کرمانشان هەڵاتن.

خـالید پاشـا بەزۆریـی خـۆی چووە سلێـمـانی. لە ئاخـری ڕەجـەبدا لەسـەر تەخت دانیشتـەوە و سلێمان پاشـاشـی کردە حاکمی کۆیێ و حەریر و عەبدوڵڵا پاشـاش چووە بەغدا. ئیـسـمـاعیل خـانی حـاکمی ئەردەوێڵـی بۆ لای فـەتالی شـا نارد، بەبێ گەیشتنە ئارەزوو گەڕاوە.

لەولاوە حکوومەتـی عوسمـانی لەگەڵ عرووسدا مامڵەتی کرد و نـاوی حکوومەتی ئێران نەبرابوو. ئەوە بوو بە مایەی یارمەتیی ئاوڕەحمان پاشا.

فـەتالی شـا لەشکرێکی باشی کـۆکـردەوە و لـەژێر فـەرمـانی فـەرەجـوڵڵاخـانی هەوشـاری و تەهیرودەولە قـاسـمـخـانی قـاجـاڕ قـۆنلوو و سـوپەهدار یووسف خـانی گورجی دا ناردنی بۆ کرمانشان.

شـازادە مـحـەمـەد عـەلی مـیـرزا بۆ ئەمـە کـە کـوژتار نەبێ مـەهدیخـانی کوردی کەلهووڕی ناردە بەغدا کە بەبێ شـەڕ ئاوڕەحـمان پاشا بگەڕێتـەوە شـارەزوور. بۆ خـۆی و ئـاوڕەحـــمـــان پاشـــا لـەشکریان بردە زەهاو. مـــەهـدیخـــان بەدڵـخـــواز نەگەیشتنەوە گەڕاوە.

لە پازدەی شـەعبان لەشکر کرا بە سێ لەت. یەکێک لە ڕێگای قەرەتەپەوە، دووەم لە ڕێگـای قـزڵڕوبـاتەوە بەتاڵان و کـوژتار چوونە خـوارێ. شـازادە و ئاوڕەحـمـان پاشاش لە زهاوەوە چوونە سەر چۆمی خانەقین.

لەشکر ئەو خـاکانەیان هـەتا بەغدا وێران کرد و عـەبدوڵڵا پاشا بە ناچاری شـێخ محەمەد جەعفەری نەجەفی بۆ پاڕانەوە ناردە لای شازادە و دیارییەکی زۆریشـی بۆ نارد. بەوجـۆرە ئاوڕەحـمـان پاشـا دیسـان چۆوە سـلێـمـانی، لـە بیسـتـی ڕەمـەزاندا لەسـەرتەختی حوکمداری دانیشتەوە. خالید پاشاش بە هـەڵاتن ڕۆیشتە بەغدا.

ئاوڕەحمان پاشـا دەسـتی بە دامەزراندنـەوە کرد، لەولاوە حکوومـەتی عـوسمـانی کەوتنە ئەندێشـەوە و بۆ لابردنی ئاوڕەحمان پاشا تەقەلایان دا.

ساڵی ١٢٢٨ ئەسعەد پاشای کەهیا داوای یارمەتیی لە ئاوڕەحمان پاشا کرد، بە یارمەتیی ئەوان و عەشایری دەوروپشت لەگەڵ عەبدوڵڵا پاشای وەزیری بەغدا شەڕیان کرد. عەبدوڵڵا پاشا کوژرا و ئەسعەد پاشا بە وەزارەتی بەغدا تەعین کرا.

لەو ساڵەدا جەلالەدین ئەفەندی بۆ تێکدانی نێوانی ئاوڕەحمان پاشا و حکوومەتی ئێران لە ئەستەمبووڵەوە چووە تاران. لە پاش گەلێک گفتوگۆ قەرار لەسەر ئەمە درا ساڵێ دە هەزار تومان لە تەرەف ئاوڕەحمان پاشاوە بە حکوومەتی عوسمانی بدرێ، لە بری ماڵ و ئەسپابێکی لە شەڕ و تالانکردندا کەوتبووە دەست کوردەکان.

ئاوڕەحمان پاشا ئەوەی قبوڵ نەکرد و جوابی هەردوولای دانەوە. لەسەر ئەوە نێوانی کوردەکان و ئەسعەد پاشای وەزیری تازە تێک چوو؛ بەڵام بە تەدبیری هەمووان بەمە قەراریان دا کە ئاوڕەحمان پاشا نە هەواداری عوسمانی و نە لەگەڵ ئێران ڕابیتەی سرییان بمێنێت؛ ئاوڕەحمان پاشا ئازاد بێ لەگەڵ هەر کامێکیانا ئیتفاق بکات بتوانێ، بە شەرتی موسالەمەت.

ئاوڕەحمان پاشا بەو موعاهەدەیە لە هەموو چتێک ئاسوودە بوو، لە فیتنەی ئەم و ئەو ڕزگاربوو، بە کەیف و شادی لەگەڵ حوکمداریی خەریک بوو.

لەو ساڵەدا حەزرەتی مەولانا خالیدی نەقشبەندی لە بەغدا دوو ساڵ بوو ئیرشادی دەکرد، لە مانگی زیلحیجەدا چووە سلێمانی.

ساڵی ١٢٣١ بۆداقخانی حاکمی موکریان چووبووەوە سەر عەشیرەتی بڵباس شەڕی کردبوو، قەبیلەیەکی قورس لە بڵباس پەنایان بۆ ئاوڕەحمان پاشا برد. لە نزیک سووورداش و قەمچوغە دامەزراندران.

ساڵی ١٢٣٤ داود پاشای گورجی لەگەڵ ئەسعەد پاشا بەشەڕ هات و داوای یارمەتیی لە ئاوڕەحمان پاشا کرد و یاریدەی نەدرا.

ساڵی ١٢٣٤ ئاوڕەحمان پاشا بە ئامرزشی خودا شادبوو. چوار کوڕی لە پاش بەجێ ما: سلێمان پاشا، مەحموود پاشا، عەزیز بەگ، عوسمان بەگ. هەر لە زەمانی خۆیدا مەحموود پاشای کرد بەجێنوشین.

حوکمداری مەحموود پاشا ١٢٣٤ - ١٢٥٣

مەحموود پاشا لە پاش بابی لەگەڵ ئێران بناغەی خۆشەویستیی دامەزراند و بە ئومووری حوکمداری خەریک بوو. دڵی چاک و خراپی ڕاگرت و عولەما و مەشایخی کردنە هەوادار.

لەو ساڵەدا مەولانا خالید چووە بەغدا و بوو بە سەبەبی نێوانخۆشیی مەحموود پاشا و داود پاشای وەزیری بەغدا. ئەگەرچی مەحەبەت و خۆشەویستییان دوو ساڵێک چاک بوو بەڵام شکستەی ڕۆم لەلای وان و بتلیس و مووش و بایەزید و قارس و ئەردیش لە دەست حوسێن خانی کورد سەردار و ئەمیری وان، بوو بە مایەی فیتنە و هەڵمەتدانی شازادە محەمەد عەلی میرزا بۆ سەر مەحموود پاشا.

ساڵی ١٢٣٦ بە ئیتفاقی مەحموود پاشا کە قەراردرابوو محەمەد ئاغا کەهیا بە هەزار سوارە و پیادەوە بۆ یارمەتی چووە شارەزوور، لەولاوە مەحموود پاشا بە سێ هەزار پیاوی شەڕکەرەوە لە کەنار چۆمی سیروان گەیشتە کەهیا.

لەولاوە شازادە محەمەد عەلی میرزا بە پازدە هەزار لەشکر و دە تۆپەوە لە زیلحیجەدا لە کرماشان دەرکەوت.

حەسەن خانی والیی فەیلی بە سێ هەزار شەڕکەرەوە گەیشتێ، لە نزیک خاکی شارەزوور لەشکربەز کرا.

مەحموود پاشا و محەمەد کەهیا لە یاسین تەپەدا سەنگەریان کرد و پازدە تۆپیان دابەست و ئامادەی شەڕبوون؛ ئەگەرچی مەحموود پاشا لەو شەڕە پەشیمان بوو، بە پەنهانی وەڵامی بۆ لای شازادە نارد؛ بەڵام کار لە کار ترازابوو.

ڕۆژی پازدەی زیلحیجە هەردوولا بە تۆپ و تفەنگ شەڕیان کرد، لە هەردوولا گەلێک کوژرا. مەحموود پاشا شکا و ڕوو بە کەرکووک هەڵات و ماڵ و ئەسپابێکی بێ ژمار کەوتە دەست شازادەوە و بەبێ شەڕ چووە سلێمانی.

عەبدوڵڵا پاشای کوڕی سلێمان پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشای بابان - کە لە پێشدا پەنای بۆ شازادە بردبوو - کرا بە حوکمداری بابان.

شازادە لە مانگی موحەڕەم لە سلێمانی بوو، لە مانگی سەفەردا ڕوو بە گرتنی بەغدا کەوتە ڕێگا، لە دەللو عەباس بوو شێخ موسای نەجەفی لە تەرەف داود

پاشاوە ناردرا، لەبەر نەخۆشی لە پێ کەوتبوو و گەڕاوە کرمانشان و لە تاقی گەڕا بەو نەخۆشییە مرد. لەو مانگەدا چاوقوڵکە و گرانەتا پەیدابوو؛ کوردستانی هیلاک کرد. مەحموود پاشا لە ترسی نەخۆشی لە کەرکووک ماوە و عەبدوڵلا پاشاش لە سلێمانی دانیشت.

لە ئەواخیری ئەو ساڵەدا، شازادە حوسێن میرزا بۆ شارەزوور خستنەدەست، لەشکری بردە سەر مەحالی مەندەلی و زرِبات و پایەماڵی کرد و ڕوو بە شارەزوور گەڕاوە. عەبدوڵلا پاشای بابان تەمای شەڕی هەبوو؛ بەڵام نەخۆشی تاعوون کەوتە لەشکری شازادەوە و زۆری کوژتن و بە ناچاری چووەوە کرمانشان.

ساڵی ١٢٣٧ کە نەخۆشی تەواو بوو. ساغی کەوتە کوردستان، مەحموود پاشا لەشکری کۆکردەوە و تەمای چوونە سلێمانیی کرد. لەودەمەدا لەلای عەباس میرزای نایبوسەڵتەنەوە محەمەد حوسێن خانی ئێشیگ ئاغاسی لە تەورێزەوە گەیشتە کەرکووک. قاقەزێکی بۆ مەحموود پاشا برد کە ئیتفاقیان لە نێواندا دامەزرێتەوە.

مەحموود پاشا لەگەڵیان پێک هات و عوسمان بەگی برا بچووکی خۆی، لەگەڵ محەمەد حوسێن خانێ نارده تەورێز و ئیتفاقنامەیان مۆرکرد و حکوومەتی ئێران بە حوکمداریی مەحموود پاشا ئیقراری کرد و دوو فەوج سەربازی تەورێز و مەراغەی لەگەڵ ئیبراهیم خانی کوردی باکۆیدا ساز کرد و بە خەڵات و دیاری و ئیتفاقنامەوە لەگەڵ عوسمان بەگی خستن و ناردنی.

عەبدوڵلا پاشای کوڕی سلێمان پاشا کە لەوە ئاگاداربوو، قاقەزی لە داود پاشا نووسی و ئیتفاقی لەگەڵ کرد. خەڵات و ئیتفاقنامەی بۆ چوو.

مەحموود پاشا عوسمان بەگی بەڕێ کرد و چووە سەر کۆیێ و حەریر و هەولێر و لەشکری کۆکردەوە و ڕوو بە سلێمانی لە بزووتندا بوو. عوسمان بەگ و ئیبراهیم خانی گەیشتێ، لە نێوانی کۆیێ و سلێمانیدا خەڵاتی وەرگرت. عەبدوڵلا پاشا کە ئەوەی زانییەوە، پەنای بۆ ئێران برد و سلێمانی بەردا.

داود پاشا لەولاوە لەشکرێکی لەژێر فەرماندەی محەمەد پاشای حاکمی کۆیێدا ناردە سەر هەولێر، ژن و منداڵی مەحموود پاشایان بۆ مووسڵ سوارکرد کە بیانباتە بەغدا. مەحموود پاشا لە سلێمانییەوە چووە سەر هەولێر و ژن و منداڵی

برای لەوێ بوون، ڕزگاری کردن و شاری گرت و چووە سەر مووسڵ و دەورەی دا. ئەهالیی مووسڵ دایک و ژن و منداڵیان داوە و گەڕاوە و چووە سەر کۆیێ و محەمەد پاشای دەورە دا و شەڕ و کوژتار گەرم بوو.

محەمەد پاشا پیاوانە بەرابەریی کرد و چل و پێنج ڕۆژ شەڕ کرا. لە نەتیجەدا بە شەرتی محەمەد پاشا بە ساغی ڕوو بەبەغدا ئیزن بدرێ، قەڵای بەدەستەوە دا و بۆ خۆشی چووە بەغدا.

مەحموود پاشا کۆیەی گرت و عوسمان پاشای برای لەسەر دانا. چاردە تۆپیان لەو شەڕەدا دەست کەوتبوو لە کۆیەی بەجێ هێشت و چووە سلێمانی.

لەو ساڵە و لە مانگی زیلقیعدە مەحموود پاشا بۆ تازەکردنەوەی دۆستایەتی و مەرج دانان چووە تەورێز و لەگەڵ نایبوسەڵتەنە عەباس میرزادا ڕێک کەوتن و لە ئەواخیری زیلحیجەدا گەڕاوە و لە سلێمانی دەستی بە حوکمداری کردەوە.

لە ساڵی ١٢٣٨ داود پاشای وەزیری بەغدا شێخ مووسای نەجەفی ناردە تاران کە مەندەلیی پێ بدرێتەوە و لە لایەکیشەوە لەشکرێکی لەژێر فەرماندەی مەسرەف ئەفەندیدا ناردە سەر مەندەلی.

مەهدیخانی کەلهوڕ کە لەسەر ئەو قەڵایە بوو، هاواری لە مەحموود پاشای بابان کرد کە فریای کەوێت. هەتا مەحموود پاشا وەخۆ کەوت، مەسرەف ئەفەندی مەندەلی گرت و مەهدیخانی بەدیل برد.

لە بیستی مانگی ڕەمەزاندا مەحموود پاشا گەیشتە مەندەلی و دەستی بە شەڕ کرد. نزیک حەوت سەد ڕۆمی گرت و کوژتنی و قەڵای مەندەلیشی ئەستاندەوە. لەولاشەوە شازادە محەمەد حوسێن میرزا بە پێنج هەزار لەشکرەوە گەیشتێ. لە بیست و پێنجی شەوالدا واریدی مەندەلی بوو؛ بەیانی منەتداریی بۆ مەحموود پاشا کرد.

داود پاشا ناچاربوو بە مامڵەت و بە تکای ئەم و ئەو مەندەلیی پێ دراوە و مەحموود پاشا بۆ سلێمانی و شازادەش بۆ کرمانشان گەڕانەوە.

لەبەر تەشویشاتی ئێران و عرووس و شەڕوشۆڕی ڕۆمی و عرووس، نە عەبدوڵڵا پاشای بابان پەرژا سەر ئەمە بێتە سەر شارەزوور، نە مەحموود پاشا لە جێگای خۆی بزووتەوە. عەبدوڵڵا پاشا لە کرمانشان دانیشت و مەحموود پاشاش بە

ئومووری حوکمداری ڕای دەبوارد.

ساڵی ١٢٤٥ لەبەر فیتنە و شەڕی نێوانی شازادە محەمەد میرزا کە بووبوو بە حاکمی (نەهاوەند) و شازادە محەمەد تەقی میرزای حیساموسەڵتەنە کە حاکمی لوڕستان بوو، پریشکی ئاوری فیتنەیان وەشارەزوور کەوت.

مەحموود پاشا هەرچەندە کۆشا، پێشی پێ نەگیرا. حیساموسەڵتەنە لە عەشیرەتی کوردی باجەلان داوای یارمەتیی کرد، ئەوانیش لەشکریان بۆ کۆکردەوە، بەڵام گەلێکی بەکوژت چوون.

جلدی یەکەمی مێژووی قاجاڕی لاپەڕە ٢٤٣ دەڵێت: شا مورادبەگ ناو، کە کوردێکی قەبیلەی ڕواندز بوو لەبەر ئازادی و ڕەشیدیی خۆی بەسەر میری ڕواندزدا زاڵ بووبوو. بە فەرمانی نایبوسەڵتەنە عەباس میرزای قاجاڕ حکوومەتی کۆیێ و حەریری درابوویێ.

ساڵی س١٢٤٧ لە نێوانی کەرکووک و واندا سەرکێشیی دەستی پێ کرد پەلاماری محالی لاجان و سابلاغی موکریی دا. لە ئەواخیری زیلحیجەدا خوسرەوخانی والیی سنەی چووە سەر. لە دەشتی لاجان خوسرەوخان شکا.

لەوە وا دەردەکەوێت کۆیێ و حەریر مودەتێکی زۆربوو لە دەست باباندا نەمابوو. خاسمە لەو ساڵەدا میر محەمەدبەگی حوکمداری ڕواندز بە لەشکرێکی قورسەوە لە دەورەی مووسڵ شەڕی دەکرد و عەشیرەتی کوردی یەزیدیی تەئدیب دەکرد.(هەروەکو لە جزمی سۆراندا لێی دەدوێین).

ساڵی کە فەتالی شای قاجاڕ مرد، شازادە محەمەد حوسێن میرزا تەمای سەربڵندیی هەبوو. عەبدوڵڵا پاشای بابان لە کرمانشان بوو بە حوکمداری شارەزووری دانا و دووسەد و پەنجا سەرباز و چوار تۆپی لەگەڵ خست و ناردیە سەر سلێمانی، مەحموود پاشا بەبێ شەڕ ڕوو بە کرمانشان لە شارەزوور دەرکەوت و عەبدوڵڵا پاشاش چووە سلێمانی و دەستی بە حوکمداری کرد و خاکی زەهاو و درنە کەوتە دەست شازادەوە.

لەو ساڵەدا و لە مانگی ڕەمەزان، بەهرام میرزا لە تەرەف پادشای تازەی ئێران محەمەد شای قاجارەوە کرا بەحاکمی کرمانشان و لە ڕێگای سابلاغ و سنەوە چووە کرمانشان. لەشکر کوردی سنە لەژێر ئیدارەی میرزا هیدایەتوڵڵای

کوردستانیدا ناردرا کە سیروان بگرێت. سلێمان خان بە لەشکری عەشیرەتی کوردی گۆرانەوە چووە سەر زەهاو.

نورودەهر میرزا کە لە تەرەف حیشمەتودەولەوە کرابوو بە حاکمی زەهاو، نەشیا بەرابەریی بکا و هەلات. سلێمان خانی گۆران بوو بە حاکمی زەهاو.

محەمەدخانی سەرتیپ ئیرەوانی کە لەگەڵ عەبدوڵلا پاشای بابان چووبووە شارەزوور بە دووسەد و پەنجا سەرباز و چوار تۆپەکەیەوە چووە کن بەهرام میرزا. کە بەهرام میرزا گەیشتە کەنار سیروان، عەبدوڵلا پاشای بابان بە چوار هەزار سوارەی بابانەوە چووەلای بەهرام میرزا و ئیتفاقی لە تەکدا کرد و فەرمانی حوکمداری و موعاهەدەی کە لەگەڵ محەمەد حوسێن میرزای هەبوو، تازەی کردەوە.

عەبدوڵلا پاشا لە دوای چەندێک گەڕاوە شارەزوور و بەهرام میرزاش ڕوو بە کرمانشان ڕۆیشت. لەو ساڵەدا کۆیێ و حەریر و هەولێر لە دەست بابان دەرچوو و کەوتە دەست ئەمیری مەنسوور میر محەمەد میری ڕواندز. عەبدوڵلا پاشا و سلێمان پاشا نەشیان بەرابەریی بکەن.

ساڵی ١٢٥٣ ڕانیە و قەمچوغە کەوتە دەست میری ڕواندزەوە و سلێمان پاشا مرد و ئەحمەد پاشا لە جێگەیدا کرا بە حوکمدار.

شایەری بەناوبانگ (نالی) ئەم سوکوارییەی لەودەمەدا هەڵبەستووە و تەئریخی دانانی سلێمان پاشا و حوکمداریی ئەحمەد پاشایە:

تا فەلەک دەورەی نەدا سەد کەوکەبی ئاوانەبوو
کەوکەبی میهری موبارەک تەڵعەتی پەیدا نەبوو
تا نەگەریا ئاسمان و تەم وڵاتی دانەگرت
گوڵ چەمەن پەیدا نەبوو، هەم بۆی غونچە وا نەبوو
تا چەمەن سەیرانە جەم ئەسڵی درەختی لانەدا
فەرعی تازە و جەزم و بەرزی و بڵندی باڵا نەبوو
تا سلێمانان نەبوونە سەدری تەختی ئاخیرەت
ئەحمەدی موختاری ئێمە، شاهی تەخت ئارا نەبوو

گەر قیاسی کەی کە هەشت بێتو نەتیجەی بێتەجێ
حەمدولیللا شا کە عالی جابوو خالی جا نەبوو
شاهی جەم جا نالیا (تەئریخی جەم) (١٢٥٤) تەئریخییە
تا نەڵێن لەم عەسرەدا ئەسکەندەری جەم جا نەبوو

لەبەرئەمە سەنەدێکی شایستەمان لەوە دەست نەکەوتووە بزانین عەبدوڵڵا پاشا چۆن بوو بە حوکمدار و سلێمان پاشا کەی حاکمی شارەزوور بوو، هەر هێندەمان توانی باسیان بکەین.

شێخ ڕەزای تاڵەبانی شاعیری غەڕای کوردی بەناوبانگ لە غەزەلێکی میللیدا دەڵێ:

لە بیرم دێ سلێمانی کە دارولمولکی بابان بوو
نە مەحکومی عەجەم نە سوخرەکێشی ئالی عوسمان بوو

پێویست نییە تەواوی غەزەلەکە بیێژرێ؛ چونکە هەموو کوردێک لەبەریەتی و دەیزانێ، بەڵام هەر لەو غەزەلەدا وا ئاگادارمان دەکا کە عەبدوڵڵا پاشا یەک دوو شەڕی لە دەوری بەغدادا کردووە و بەغداشی گرتووە، لە دووەمین شیعرەکەشیا دەڵێ:

کە عەبدوڵڵا پاشا چوو لەشکری سنەی شڕکرد
ڕەزا ئەو ساڵە عومری پێنج و شەش تیفلی دەبستانی بوو

ئەو شەڕە لە جلدی دووەمی تەئریخی قاجاڕی لاپەڕە ٣٨٠ دا بەم جۆرە باس دەکا:

ساڵی ١٢٥٥ عەبدوڵڵا پاشای حوکمداری شارەزوور بە لەشکری شارەزوورەوە چووە سەر زەویی کرمانشان و گەلێک خاکی گرتن و سووڕاوە سەر سنە. لەو چاغەدا ڕەزا قولیخانی والی سنە لە محەمەد شای قاجاڕ حوکمداری تازەی ئێران کۆمەگی خواست. محەمەد شا وەڵامی دایێ کە لەشکری کوردستان و کرمانشان لەگەڵ مەحموود پاشای بابان هەڵگرێت و بچێتە سەر عەبدوڵڵا پاشا و پەرێشانی کات و مەحموود پاشا بکاتە حوکمداری شارەزوور.

ڕەزا قولیخان و مەحموود پاشا لەشکر و موهیماتێکی زۆریان کۆکردەوە؛

هەشت تۆپ و جبەخانە و پێویستییان هەڵگرت و کەوتنە ڕێگا.

عەبدوڵڵا پاشا کە ئەوەی زانییەوە لەشکرێکی شەڕکەر و زرنگ و ئازای ڕێک خست و چووە پێشیان. بە هەشت تۆپەوە پێشوازیی کردن، بە جۆرێکی وا چوو کە هیچ کەس لێی ئاگادار نەبوو، زۆر بەلەز هەڵمەتی بردنێ و لەنێو دۆڵێکدا کەلێنی گرت هەتا گەیشتنە پێشی. لە ناکاو پەلاماری لەشکری والی سنەی دا و بە گولله و تۆپ و تفەنگ ئاوربارانی کردن.

لەشکری والی باروبنە و جبەخانە و گەرانەیان هەموو بەجێهێشت و ڕوویان لە هەڵاتن کرد. مەحموود پاشا و والی و چەند سوارەیەک بە چەند فێڵێک خۆیان ڕزگار کرد، ماڵ و ئەسپاب و جبەخانە و دیلێکی زۆر کەوتە دەست عەبدوڵڵا پاشا و بە شادمانی گەڕاوە سلێمانی.

ساڵی ١٢٥٩ ئەحمەد پاشای بابان لە شۆڕشی نێوان سۆران کەلێنی دەست کەوت و خاکی کۆیێ و ڕانیەی خستەوە ژێر فەرمانی حوکمداریان.

ساڵی هەزار و دووسەد و شێست و شەش ڕەسووڵ پاشای سۆران تەمای پەلاماردانی حاکمی بابانی هەبوو. ئەحمەد پاشا بۆ پێش بە فیتنەگرتن، پیاوانی زانای نارده لای ڕەسووڵ پاشا، لە دوای گەلێک هاتوچوون نێوانیان چاک بوو و بناغەی دۆستی و میهرەبانیان دامەزراند.

هەر لەو ساڵەدا زۆری پێ نەچوو ئەحمەد پاشا هێندێک عولەمای بۆ خوازگێنی (فاتمەخان)ی خوشکی ڕەسووڵ پاشا نارده ڕواندز کە بیدا بەحوسێن بەگی ئامۆزای ئەحمەد پاشا.

بۆ نێوان گرێدان و خزمایەتی، ڕەسووڵ پاشا خوشکی خۆی دایە حوسێن بەگ و بەدەبدەبەی شاهانە بووک گوێزرایەوە و لەو دوو توخمە پاکە مستەفا زیهنی پاشا و حەمدی بەگ دوو گەوهەری نادیدە پەیدابوون. حەمدی بەگ لە بەغدا بوو بە موفەتیشی عەدلییە.

ئەحمەد پاشا لەبەرئەو خزمایەتییە دەستی لە خاکی دێرە و حەریر بەردا و پێشکەش بەڕەسووڵ پاشای کرد. خزمایەتی و دۆستایەتی ئەو دوو بنەماڵە گەورەیە گەلێک ڕاگیراوبوو، هەتا ساڵانی هەزار و دووسەد و حەفتا دوو ئەحمەد پاشا حوکمدارییێکی ئازاد و سەربەخۆی کردووە و لەگەڵ سۆران موتەفیق بووە.

لەو ساڵەدا ڕەسووڵ پاشا کەوتە دەست ڕۆمییان و چووە بەغدا و ڕواندز و خاکی سۆران پێکوتی ڕۆمیان بوو.

ئەحمەد پاشا کەوتە ترسەوە و هەمیشە لە خۆکۆکردنەوە و جبەخانە و سوپا ڕێکخستن خەریک بوو.

ساڵی هەزار و دووسەد و حەفتا و چوار نەجیب پاشای والی بەغدا، بەئەمری عەبدولمەجیدخانی سوڵتانی عوسمانی، لەشکر و موهیماتی هەڵگرت و چووە سەر خاکی بابان. کەرکووک و هەولێری گرت و ڕوو بە شاری کۆیێ ڕۆیشت.

ئەحمەد پاشا بە سوپاهی کوردانەوە گەیشتە کۆیێ و قەڵا و شاری قایم کرد و بیست هەزار سوارە و پیادە و بیست دانە تۆپی پێ بوو. لە هەموولایەکەوە سەنگەر و مەتەرێزی دروست کردن.

نەجیب پاشا کە نزیک کۆیێ بوو، لەشکری ئەحمەد پاشای چاو پێ کەوت لە چوون پەشیمان بوو. ئالەتی فێڵ و دەسیسەی بەکاربرد کە هەمیشە بەوە کاریان بۆ چووبووە سەر. بەیاننامانی پڕ لە ئایەت و حەدیس و باس لە خەلیفە و دین و شەریعەت کردنی بەناو کوردەکاندا بڵاوکردەوە و چەند قاقەزێکی بۆ مەلا و شێخەکانی کۆیێ و نێو لەشکریان نویسی کە شەڕ لەگەڵ ئەمیرولمۆئمینین جایز نییە و ئەوانیشی خەڵەتاند.

ئەوەڵ کەسێکی بەو ژەهرە گرفتاربوو بینباشی (بریندار ئاغا)ی سەردار سوپاهی ئەحمەد پاشابوو. عولەماکانی کۆیێش خەڵەتاندرابوون. بریندار ئاغا هەموو سوپاهەکەی کردە هاودەنگی خۆی کە لەگەڵ سوپاهی خەلیفەدا شەڕکردن کوفرە. قەراری دا سبەینێ بەبهانەی جیرە (معاش) خواستن سەرکێشی بکەن و بچنە نێو عەسکەری ڕۆمییان.

سبەینێ زوو بریندار ئاغا دەچێتە لای عەزیز مەسرەفی بابان و داوای جیرە دەکا بۆ سوپاهی. مەسرەف دەچێتە لای ئەحمەد پاشا و سەربەهووردی تێ دەگەیێنێ و پێی دەڵێ کە بە بەیاننامەی ڕۆمییەکان خەڵەتاون و بهانەمان پێ دەگرن و بەچاکی پێش پێگرتن لە توندی چاترە. ئەحمەد پاشا بەتوندی و تیژی بەرابەریی کرد و ئەمری شەڕی دا کە سوپاهی ڕێزبوون و شەیپووری شەڕ لێ درا، بریندار ئاغا و سەرکردەکان ئەمری تەسلیمبوونیان دا. بەجارێک شەش هەزار

کەس پەڕینەوە و تەسلیم بوون.

جگە لە ئەحمەد پاشا و عەبدوڵڵا پاشا و مەحموود پاشا، لەگەڵ چەند سەرکردەیەک نەبێ ڕزگاربوون، هەر لەوێوە چوونە ئەستەمبووڵ و حکوومەتی بابانیش دوایی هات و خاکی شارەزوور کەوتە ژێر حوکمی ڕۆمییانەوە.

ئەحمەد پاشاش بە گەلێک وەزایفی وەکو والییەتی بەسەری بردوە و لە ئەستەمبووڵ دانیشتووە.

شێخ ڕەزا لە دوامینی غەزەلێکی مەشهوور بە (ڕۆژی یەکشەممە کە مەشهوورە بەڕۆژی ئازار) ئەم چەند شیعرەشی بەئەحمەد پاشا هەڵگوتووە کە لە ئەستەمبووڵ بوو:

ئەمە دوو ڕۆژە کە سەر گەشتە و حەیران دەگەڕێم
کێم هەیە غەیری وەلی نیعمەتی فەرخوندە شیعار
یەعنی هەم نامی نەبی حەزرەتی ئەحمەد پاشا
فەخری دین کانی کەرەم بەحری حەیا کۆهی ویقار
کەفی زەڕ بەخشی کەوا مەنبەعی دوڕ و گەوهەرە
وەکو بەحرێکە نە ساحیلی هەبێت و نە کەنار
تەبعی جەواد و کەریمی وەکو قائانی دەڵێت
«زەڕ بەقەنتار هەمی بەخشد» و وشتر بەقەنتار
تاوەکو دەورە بکات و بگەڕێ چەرخی فەلەک
تاوەکو دێت و دەچێ بێت و بچێ لەیل و نەهار
بە مورادی بگەڕێ شەمس و قەمەر چەرخی فەلەک
زەفەر و فەتحی قەرین بەختی مەعین تالیعی یار

شێخ ڕەزا دیسان لە قەسیدەیەکی فارسی لە دواییدا بەم چەند شیعرە مەدحی ئەحمەد پاشا دەکات:

بیدار «رضا» هرزه مگو زانکه بدآید
برطبع ولی نعمت فرخنده سیربر

احـمـد لقب آن حـاتم جم جـاه كـه باشـد
صـد رتبه ز جـمشـيد بهاصل و بهگوهربر
طـهمورس و هـوشنگ و كـيومرز و سيامک
جـمـشـيـد كند فـخـر برين چار پـدر بر
نسـبت نتـوان كرد بـدين جـملهی مـعـدود
آبـاء كــرامش كـــه نيـــايد بهشـــمـــربر

مهكتهب و خوێندن و علوومی عهسكهری و فهننی حهرب

ئوسوولی میللهتپهروهری و نیشتمانخواهی

بنچینه و دانانی فیكری ئازادی و ڕزگاربوون له سلێمانی

ئهگـهرچی له كـتـێبی (مێـژووی سلێـمـانی) كه تـهئریخـێكی دوور و درێژی شـاری سلێـمـانییـه له ڕۆژی دامـهزراندنیـهوه هـهتا ئهمڕۆكه، چلۆنیی مـهكتـهب و مـیللهت هوشـیـاركـردنهوه و خـزمـهت و هـهمـوو سـهربـهوورد و وهقـایعـانی به تهواوی تێـدا بێــژراوه و بهم نـزیكانهش پـهرت ئهكــرێت؛ بـهڵام وام ئارهزوو كــرد خــوێندهواره خـۆشـهویسـتـهكـانی ئهم كـتـێبـه ئاگـاداركـهم لـه «پهراو» (خـزمـهت) و هیـمـهت و حـهمییـهتی بنهمـاڵهیهكی گهورهی كورد كه بۆ كوردسـتـان عـموومی و بۆ سـلێمـانی بهتایبهتی نواندوویانه.

هـهرچهند لهبهر چاوان بنـهمـاڵهی بابان پـووچ بووهوه، بهڵام له سـایـهی غـیـرهتی بهكۆشــهوهكان تۆوێكی وایان بهواسـیتـهی مـهكتـهب و خوێندنهوه چاند كـه بیـری میللهتی و وهتهنخواهـی و خهیاڵی ئازادی له شاگردهكانی ئهو مـهكتهبه هاتهڕوو، له خاكی كوردستاندا لهنێو هـهموو مێشكێكدا نهمام كرا و ڕواندرا.

هـهروهكو لهپێشدا بێژرا ئهحمـهد پاشا كه گـهیشتـه ئهسـتـهمبووڵ چـهند پـیاوێكی گهورهی لهگهڵ چوو؛ یهكێک لهوانه سلێمان بهگی قهواس بوو.

ئهو پیـاوه گـهورهیه تێ كۆشـا كـه له سلێـمـانیدا مـهكتـهب بكرێتـهوه و ئهحـمـهد پاشـای بابانیش یارمـهتیی كرد. بـه تهقهلا و كـۆشـشـی ئهو میللـهتپهروهرهوه، سـاڵی هـهزار و دوو سـهد و هـهشـتـا و پێنجی هیـجـری له سلێـمـانی مـهكتـهبی ڕوشـدییـهی ملكییـه به چوار «صنـف» (ڕیز) كـراوه. مـنداڵانی كـورد چوار سـاڵ لهو مـهكـتـهبه

ئەیان خوێند؛ لە پاشان ئەچوونە بەغدا و دوو ساڵیش لە مەکتەبی ئەعدادی بەغدا تەحسیل ئەکرا و ئیکمالی سنفی موخەڕەج ئەبوون. ئەوجا دەناردرانە مەکتەبی ئەعدادیی عەسکەریی ئەستەمبووڵ، دەست بە علووم و فەن و ئوسووڵی عەسکەری ئەکرا و تێیدا دەکۆشرا. لەو مەکتەبە بە زابتی سوارە و پیادە و تۆپچی و بیتری دەرئەچوون و ڕوتبەی گەورەیان دەست ئەکەوت.

لە سایەی ئەو مەکتەبە گەلێک پیاوی گەورە و ناودار و حەمییەتمەندی کوردان پێ گەیاندران. لە ساڵی هەزار و سێ سەد و پازدەی هیجری سەعید پاشای ڕەئیسی شوورای دەوڵەت کە کوڕی سلێمان بەگی قەواس بوو، کۆشش و غیرەتی فەرموو مەکتەبێکی ڕوشدییەی عەسکەریی بە چوار سنف لە سلێمانی کراوە. شاگردی ئەو مەکتەبە لە پاش چوار ساڵ دەرۆیشتە بەغدا و سێ ساڵ دەیخوێند و لەسەر ئارەزووی یان بە زابتی پیادە و یا سوارە و یاخود تۆپچی دەرئەکەوت.

ئەگەر بیویستایە دەچوو بۆ ئەستەمبووڵ و ٣ سێ ساڵی تریش لە مەکتەبدا دەیخوێند و بە تەبیب یاخود بەبیتر دەرئەچوو.

شاگردەکانی کورد هەمیشە لە نمرەدا بەرزتر و لە شاگردەکانی نەکورد چاکتر و زرنگتربوون و زووتر سەرئەکەوتن. ئەهالیی سلێمانی بەدە پازدە ساڵێک چاویان بە چاکە و خێری ئەو مەکتەبە کەوت زۆرچاک تێوە چوون بۆ بەرزی و پێشکەوتنی مەکتەب. ساڵی هەزار و سێ سەد و بیست و پێنج ئەهالی سلێمانی بۆ مەکتەبی ڕوشدییەی عەسکەریی عالییە و لە مەکتەبی بەغدا چاکتر دەستیان بە موراجەعەت و تەقەلا دا. حکوومەتی عوسمانی بە ناچاری ئارەزووی میللەتی بەجێ هێنا و مەدرەسەیەکی زۆرچاک دامەزراندرا. ئەو مەکتەبە شاگردی زۆرچاکی پێ گەیاند و بە شەهادەتنامەی ئەو مەکتەبە، شاگرد لە هەموو مەکتەبە عالییەکانی مەمالیکی سائیرەدا قبوڵ ئەکرا.

کوردەکان لە سایەی ئەو مەکتەبە چاکانەی سلێمانییەوە، زابتی عەسکەریی چاک و قوماندانانی ناودار و مودیر و قایمقام و موتەسەریفانی غەییور و مودیری ماڵ و موحاسیبیان لێ پێ گەیاندرا. لە خاکی عوسمانیدا زیاترین سەردارە گەورەکانی ئۆردوو سەدری ئەعزەم و سەفیرەکانی تورک شاگردە کوردەکانی ئەو مەکتەبە بوون. گەلێک جێگای بڵند و زلیان دەس دەخست؛ چونکە زەکاوەت و قابیلییەت پێشی دەخستن. زرنگی و ئازاییان گرەوی پێ دەبردنەوە. موهیمترین

وەزایفی حکوومەتی عوسمانی لەژێر دەستیاندا بوو، کاری زل و گەورەی حکوومەت بەشاگردە کوردە پێگەیشتووی ئەو مەکتەبە جێبەجێ دەکرا.

هەرچەندە حکوومەتی بابان نابووت و پووچ کراوە، بەڵام بە عیلم و مەعاریف و تەحسیل، کوردەکان زۆر ئیستفادەیان لە مەکتەبی سلێمانی کرد و ناوی بابانیان بە چاکترین بیر ژیاندەوە و خاکی شارەزووریان کردە لانکی فنوون و زانستی.

فیکری میللەت و نیشتمانخواهی لەو شاگردە پێگەیشتووانە زیندوو کراوە کە لە سلێمانی خوێندیان و چوون مەکتەبەکانی بەغدا و ئەستەمبووڵیان دیت و بوونە مەئموور و گەڕانەوە سلێمانی.

ئەمڕۆکەش ئەوانەی لە تورکیا و عێراق و سوریا وەزیفەی گەورەیان لە دەستدایە، دەتوانم بڵێم ئەغڵەبی ئەو شاگردە کوردانەن کە مەکتەبی سلێمانی پێ گەیاندبوون.

بە یارمەتی خودای جزمی یەکەمی بەرگی سێیەم تەواوبوو، دەست بە جزمی دووەمی بەرگی سێیەم دەکەین کە باس لە حوکمدارانی سۆران ئەکا.

جەنگاوەرێکی کورد
(حەوسەد ساڵ لەمە پێش)

وەرگیراو – مأخذ

– شەرەفنامە. تەئریخی کوردان ، بەرگی یەک، فارسی، چاپکراو.

– تەئریخی نادر. بەرگی یەک، فارسی، چاپکراو.

– تەئریخی قاجاریە. بەرگی یەک و دوو، فارسی، چاپکراو.

– تەئریخی نەعیە. بەرگی یەک، تورکی، چاپکراو.

– تەئریخی ابو الفاروق. بەرگی سێیەم و چوارەم و پێنجەم. تورکی چاپکراو.

– تەئریخی جەودەت. بەرگی سێیەم لە لاپەڕەی ١١٨–١٢٩.

– داود کتابی (طب) لە حاشیەی ئەو بەخەت و بەزبانی تورکی لە ساڵی ١١١٠ –١٢٢٧ بەکورتی تەئریخی وەقایع و مردن و ژیانی حوکمدارەکانی بابان نوویسراوە، لە سلێمانی لە کتێبخانەی شێخ ڕەسووڵی پڵاوخۆر وەرگیراوە.

– بەیازێکی خەت، بەدەستخەتی ئەحمەدبەگی زەنگنە لە ساڵی هەزار و سەد و بیست و سێ وە هەتا ساڵی هەزار و دووسەد و بیست و پێنج بەکورتی تەئریخچەیەکی بابان کە لە زەمانی خۆیدا بووە و بیستوویەتی، ئەو بەیازە ئێستا لەلای خۆمن.

– کۆنە بەیازێکی دەستخەتی مەلا ئیلیاسی شایەری سلێمان پاشای یەکەمی بابان و بەیازێکی دەستخەتی مەلا مستەفا شایەری خانک خان پاشای بابان لە لای خۆمن، باسی گەلێک وەقایعیان ئەکات و گەلێک شیعری تێدان و ئیستیناد بەشیعری نالی و شێخ ڕەزا و قسە و گوتەی هێندێک زانایان.

***

مێژووی

کورد و نادر شاه

لە خاکی ئێرانا

کردەوەی

خێوی زار کرمانجی حوسێن حوزنی موکریانی

میژوی

کوردو نادرشاه

له خاکی ایرانا

(**)

کرده وه ی

خیوی زار کرمانجی

حسین حزنی موکریانی

(**)

مزی چاپ بوخاوه ندی کرده وه یه

هه ردانه یك به ٥٠ فلسة

(**)

رواندز له مه زرکه ی زأر کرمانجي دأمه زرا ١٩٣٤
په رتي زار کرمانجی ١٩

پێشدەستی

لەبەر ئەوە کە سەربهوردی نادر شا و پشتیوانیی کورد لە تەکیا و کردەوە و ئەندێشەی ئەو لە تەک کورد و ڕەوشت و دەستووری کورد گوێزینەوەی لەم جێگا بۆ ئەو جێگا و هێنان و بردن و بزاوتنیان لە وڵاتی خۆیان بۆ خاکی بیانی، لە گەلێک کەس نادیار و لەبەرچاویان داپۆشراو و بزربووە، مێژوونویسێکی چاپلووس و قسە ڕێکخەری وەک میرزا مەهدی – کە تەئریخی نادری نویسیوەتەوە – لەبەر نێواخنی و پێیدا هەڵگوتن و قسە ڕێکخستن، ڕاستییەکەی گوم و سەرگوزەشتەکانی بەپەردەی ڕیایی داپۆشیوە، ژیان و کردەوەکانی نادر و کۆمەگیدەرەکان نادیار ماونەوە. جا بۆیێ تێ کۆشام ئەم پەڕاوییە پچووکەی مێژووی کورد و نادر شا بخەمە ڕوو. بۆ وەدەستخستنی مێژووی ڕاستەقینەکەی، جلدی دووەمی سەرجان ماڵکوم ئینگلیزی و ساکیسی ئینگلیزی و شەحنەی نادری و تەئریخی نادر و (ناسخ التواریخ)ی فارسی و تەئریخی جەودەت و (ابو الفاروق)ی تورکی و ئاساری دیکەم تەماشا کردن و ناچار بووم لە هەموولایەک بۆ وەدەستخستنی ڕاستییەکەی تەقەڵا بدەم.

بە هیممەت و غیرەتی برادەرە خۆشەویستەکانم گەیشتمە دڵخواز و ئەم پەڕاوییەم نویسیەوە و هێنامە ڕوو تاکو هەوەسدار و خاوەند ئارەزووەکانی کورد کە خۆشییان لە مێژوو خوێندنەوە دێت، ئاگادار بکرێن لەوەی کە کورد بۆ نادر شا چۆن بووبوون بە پشت و پەنا و ئەویش بەچ جۆرێک پاداشی دانەوە. ئەم چەند لاپەڕەیەم بەناوی (کورد و نادر شا)وە چاپ کرد.

پێشکەش بەزانا و تێگەیشتوو و مێژووناسی خاوەند هیممەت و هونەرمەند و گەورەی کوردەکان دەکەم. ئومێد وایە بە خوێندنەوەی دڵخۆش و بە لێوردبوونەوەی شادمان و بە هەوەسێکی جوانەوە پەسندی بفەرموون و چاو لە عەیب و کەچی و خوار و خێچیی بپۆشن.

س. ح. حوزنی موکریانی

١- سەربهووردێکی بچووکی نادر شا

بنەماڵەی نادر شا لە خاکی هەوشاری موکریدا کە نزیک (ساینقەلا)یە، پێ گەیشتووە. لە چاخی پادشاهیی شا ئیسماعیلی سەفەویدا ئەو بنەماڵە باریان کرد و چوونە خاکی خوراسان و لە (ئەبیوەرد) دامەزران، کە لە شیمالی شاری مەشهەدە. لەوێ کەوتنە نێو خێڵی کوردی (شادی)یەوە و چوونە (دەستجورد و دەرەجەز) دانیشتن.

نادر شا ساڵی ١١١٠ی رۆژی شەممەی ٢٨ی موحەڕەم لە قەڵای دەستجورد و دەرەجەز لە دایک بووە. بە ناوی باپیریەوە ناونرا (نەدر قولی). لە پچووکییەوە هەتا تەمەنی ١٥ ساڵەگی، گەلێک کۆشەوەی لێ بیندرا کە وەک گەوران چووبێ، لە پاش ئەوە رۆژ بەرۆژ گەورەیی و سەرداری و فەرمانڕەوایی لێ دیار دەکرا و هەرچییەکی بکردبایە ڕوو لە بەرزی و سەرکەوتن بوو.

میرزا مەهدیخان خاوەندی تەئریخی نادری لە لاپەڕە ١٦ی پەڕاوییەکەیا دەڵێت «لە دەمی جوانبەهاری و گوڵزاری زندەگانی و کامەرانیدا، بابا عەلی بەگی کۆسە ئەحمەد لوویی هەوشاری، هەمیشە لەگەڵ تورکمانان شەڕ و کوژتاری دەکرد. لەودەمەدا نادر شا کەوتە ڕیزەی پیاوانی شەڕکەرەوە و هەر کەسێکی خۆشی نەویستبا پووچی دەکردەوە. لە پاشان کچی بابا عەلی بەگی مارە کرد و کوڕێکی لەو بوو و مرد. کچی دووەمینی مارە کرد، دوو کوڕی لێ بوو».

نادر شا لە سایەی غیرەت و کۆششی کوردەکانی دەرەجز و کەلات و تورکمانی ئەو جێگایانە، بەسەر گەلێک ئیل و خێڵی ئەو خاکەدا زاڵ بوو؛ لەوەوە هەوای کیشوەرگیری و بڵندبوونی کەوتە مێشکەوە.

میرزا مەهدی لە تەئریخەکەیا ئەو سەرکەوتنەی نادر شا بەمجۆرە دەنویسێت و دەڵێت: «چونکە چاویان پێ کەوت و دیتیان کە ساقی چەرخی مینایی لە ساغەری مانگ و ڕۆژدا خوێناوی خەم دەڕژێنێتە نێو جامی ئێرانەوە، حەریفی توونگی تورفەی زەمانە لەبەر مەستیی خۆی کاسەی لەسەری حەریفاندا دەشکاند، جەردە و ڕێگەی فیتنەخوازیی دەهر، دەستی تەتاولی درێژ کردبوو و ڕێگای ئاسوودەگیی لە دوور و نزیکان بەستبوو، ئەوەش لە هیممەت و غیرەتی نادر شا نەدەوەشاوە.

بەئیلهامی خودای بێ نیاز و بەربەری بەخت و چارەی فەرخوندەیی و بە

یارمەتی و عەزم بڵندی و هیممەتی ئەرجومەندی تەوایفی ئەکراد و دانیشتووی دەرەجز و کەلات، ئەو خاکانەی هێنایە ژێردەست و لەگەڵ خۆیا ڕامی کردن».

میرزا مەهدی زۆر درێژ لەوانە دواوە و دەڵێت: دوو تایفە بوونە مایەی گەورەبوونی نادر شا، یەکەمیان کوردەکانی دەرەجز و ئەبیوەرد، کە گەورەترینی عەشایری خوراسانن؛ دووەم هەوشاری.

٢- کوردی چەمشکەزەک و شاە تەهماسبی سەفەوی و

محەمەد حوسێن بەگی کوڕی سام بەگ

مەلیک مەحموود هاواری لە کوردەکانی چەمشکەزەک کرد کە بۆ بەرابەریی نادر شا یارمەتی بکەن. کوردەکان لەولاوە گوتیان ئێمە گۆشەگیرین و تێکەڵ بە شەڕوشۆڕ نابین.

مەلیک مەحموود لە ڕەشیدی و ئازایی ئەو کوردانەی کە لە قەڵا و شاخ و کێوەکانی خوراسانا بوون، گەلێک دەترسا؛ لە خۆشیرا نەدەدی کە بڕواتە سەریان. بەڵام ٦٠٠٠ شەش هەزار پیاوانی شەرکەری هەڵگرت و لە ڕێگای (ڕادەگان)ەوە ڕوو بە خەبوشان چوو. کوردەکان پیاوێکی ئیلچییان ناردە لای و پێیان گوت کە بزووتنەوەیەکی وا دەبێتە مایەی سەرکێشی و دڵگیریی کوردەکان و شەڕ و کوژتار و خوێنرێژی پەیدا دەبێ و شۆڕش و تێکچووین دەکەوێتە نێوانێ. وا چاکە بەبێ شەڕ بگەڕێتەوە.

مەلیک مەحموود ناردراوەکەی کوردەکانی گرت و گوێ و کەپووی بڕی و بۆ کوردەکانی ناردەوە. ئەو ئیشەی مەلیک مەحموود بوو بەمایە و هەوێنی شەڕ و کوژتار لە خاکی خوراسانا.

هەموو کوردی ئەو خاکە جەمیان و کۆبوونەوە و هەرچییێکی پێویستی شەڕبوو ڕێکیان خست و ئامادەی جەنگ و کوژتار بوون و هەڵمەتیان بردە سەر مەلیک مەحموود. لە پاش گەلێک خوێنرێژی و کوژتار، مەلیک مەحموود سەرکەوت و کوردەکان ڕوو بە چیا و کێوە بەرزەکانی خاکی خۆیان هەڵاتن.

مەلیک مەحموود بەبێ ئەزیەت شاری خەبوشانی گرت و بۆ چوونە سەر قەڵا و ئاواییەکانی دەرەوەش ئامادەیی کرد. بە هەوای ئەوە کە هەموو کوردی ئەو خاکە

بگرێت و بیاننێرێتە (مەشهەد). لەشکری هەڵگرت و چووە سەر قەڵای (زێران) کە دوو فرسەنگ لە خەبوشان دوورە. بە ڕقەوە دەورەی دا و وەتەنگی هێنا.

کوردەکان داوای کۆمەگییان لە نادر شا کرد. لەولاوە نادر شا گەیشتە پێش و لە بار و جەبەخانەی مەلیک مەحموودی دا و هەمووی تاڵان کرد و گەلێکی لێ کوژتن. کوردەکانی زێران لە قەڵا دەرکەوتن و هەڵمەتیان بردە سەر لەشکری مەلیک مەحموود و تەنگیان پێ هەڵچنی و لە جێگای خۆی هەڵقەندرا. زۆر بە شەپرزەیی لە سەنگەرێکی زۆر دوور لە مەیدانی شەڕا خۆی گرتەوە و کەوتە سوپەرەوە و مەتەرێزی گرت. لەودەمەشا نادر شا گەیشتە پێش، ئەو ڕۆژە هەتا ئێوارە کورد و نادر شا کوژتاریان لە مەلیک مەحموود کرد. کە شەو بەسەرداهات مەلیک مەحموود گرانەبار و جەبەخانە و خێوەت و خەرگای بەجێ هێشت و بە چەند کەسێکی لە دەستیا مابوو، لە تاریکیی شەوا گریبانی لە مردن ڕزگار کرد.

لەولاوە محەمەد حوسێنخانی چەمشکەزەک لینگی دایە سەر سەعید سوڵتانی تورکمان و شکاندی و گەلێک تاڵانی لێ گرت و سەعید سوڵتان هەڵات و پەنای بۆ نادر شا برد.

لەودەمەدا ڕەزا قولیخان ناو سەردار سوپاهێک لە لایەن شا تەهماسبی سەفەوییەوە ناردرایە خەبوشان. شا تەهماسب کە گەیشتە خاکی خوراسان، تێ گەیشتبوو کە کوردەکان لە تەک نادرا تێکەڵن و یارمەتیی دەکەن. ڕەزا قولیخانی ناردە کن کوردەکان کە لەوە دەست بەردەن و لەگەڵ شا تەهماسبدا ڕێک کەون.

ڕەزا قولیخان کە گەیشتە خەبوشان قسەکانی شای بە گەورەکانی کورد گوت و چاووڕاوی دەست پێ کردن. (شاوێردی بەگ)ی کوردی شێخوان کەوتە ئەندێشەی ئەوەوە و دڵی نەرم بوو کە لەگەڵ شا ڕێک کەوێت. لەسەر ئەوە قاقەزێکی بۆ نادر شا نارد کە دەست لە دەورەدانی مەشهەد بەردات؛ چونکە لەودەمەی کە مەلیک مەحموود لە دەست کوردا شکا و هەڵات و ڕوو بە مەشهەد ڕۆیی، کورد و نادر شا دەستیان لێ بەرنەدا و هەتا بردیان لە مەشهەدیان پەستاوت و لەنێو شارا وەتەنگیان هێنا.

نادر شا کە ئەو نویسراوەی پێ گەیشت دەستی لە شەڕ بەردا و کشاوە و چاوەنۆڕی کرد. لەولاوە ڕەزا قولیخان لەشکرێکی لە کوردەکان کۆکردەوە و لەگەڵ

گەورەکانی کوردا ڕوو بەمەشهەد لە خەبوشان دەرکەوت کە گەیشتنە پێش، خەڵکی مەشهەد دەروازەی شاریان بۆ کردەوە کە بڕواتە نێو شارەوە.

مەلیک مەحموود زۆرچاک ڕەزا قولیخانی دەناسی و لە ڕەوشتی ئاگاداربوو. بە دەستە لەشکرێکەوە لە مەشهەد بەدەرکەوت و لە کەلێنا دانیشت، هەرکە ڕەزا نزیک بووەوە مەلیک مەحموود خۆی گەیاندەوە نێو شار و گرتیەوە و تێیدا دانیشتەوە.

نادر شاش لەنێو فرسەنگێکی شار، لەشکربەزی کردبوو. لە کردەوەی خەڵک و مەلیک مەحموود و ڕەزا وردبووەوە، گۆشەگیر دانیشت و لە ڕقان دەنگی نەکرد. کە لە دوامینی ئیش تێ گەیشت ڕوو بە ئەبیوەرد جڵەوی سووڕاند و گەڕاوە. ڕەزا قولی خان کە لە شەڕکردن بێدەست و تەوانای بەرامبەریی نەبوو، بەر بەخەبوشان ڕۆیشتەوە.

ڕەزا قولی خان ٣ مانگ لە خەبوشانا دانیشت و لەگەڵ لەشکر کۆکردنەوە خەریک بوو. لە پاشان دیسان هەوای کەوتە سەر کە بڕواتە سەر مەشهەد. کوردەکانی هەڵگرت و کەوتە ڕێگا. مەلیک مەحموود بۆی دەرکەوت و بە شەڕ و کوژتار شکاندی و بە شپرزەیی ڕوو بە خەبوشان ڕفاندی.

مەلیک مەحموود بەو سەرکەوتنە هەوای لێ پەیدابوو، گرتنی خاکی دیکەی کەوتە کەللەوە. مەلیک ئیسحاقی برازای خۆی نارده سەر کوردەکانی بەیات و بۆ خۆشی گرتنی (نیشاپوور)ی خستە پێش.

کوردەکانی نەیشاپوور داوای یارمەتییان لە کوردەکانی کەلات کرد. ئەوانیش لە کوردی ئەبیوەرد و دەرەجز و خەبوشان، کۆمەڵەیەکی چاکیان کۆکردنەوە و بەلەز لینگیان دا سەر مەلیک ئیسحاق و بەکەم شەڕێک گەلێکیان لێ کوژت و پەرشوبڵاویان کرد.

مەلیک ئیسحاق کە لە دەست کوردەکانا وەتەنگ هێنرا و هەڵات چووە نێو باخێکەوە کە دەورەی دیوار بوو. لەوێدا خۆی قایم کرد. کوردەکان دەورەیان گرت.

ئەو سەربهووردە کە بە مەلیک مەحموود ڕاگەیاندرا، بەلەز لە مەشهەد دەرکەوت کە بگاتە برازای. کوردەکان و نادر شا چوون پێشیان پێ گرت. لەشکری کورد و مەلیک مەحموود شیری خوێنرێژییان تێک نا و تەنگەیان بە مەلیک مەحموود هەڵچنی و سووڕاندیان، بەڵام لەو شەڕەدا کورد زۆریان لێ کوژران و برینداركران

و ئیبراهیم خانی برای نادر شاش بریندار بوو. کورد لەبەر بێباکی و ڕەشیدی و هەڵمەتبردن دەکوژران. هەوای تالانکردن و گەڕانەوە. کوردی لە دوامینا بڵاو کرد.

میرزا مەهدی لە تەئریخەکەیا لە لاپەڕە ٢٧ دەڵێت: «چونکە کوردەکان سەرکردەیەکی کامڵ ڕایان نەبوو، بە تالان و ئەسپابێکی کەوتبووە دەستیان، سەربەخۆ ڕێگای جێگای خۆیان گرتە پێش و ڕۆیشتن».

مەلیک مەحموود لەوە کەڵێنی دەست خست و سەرکەوت و چووە سەر نەیشاپوور و دەورەی دا. خەڵکەکە بە مامڵەت شاریان بەدەستەوە دا، فەتح عەلیخانی بەیات لە لایەن مەلیک مەحموودەوە کرا بە حاکمی نەیشاپوور؛ هەروەکو لەوەپێشیش هەر حاکم بوو. لە دوای دامەزراندنەوەی ئەو خاکە مەلیک مەحموود گەڕایەوە مەشهەد. لە ڕێگادا لەگەڵ نادر شا بەشەڕ هات.

مەلیک ئیسحاق لە دوای سەرکەوتنی مامی، بە لەشکرەوە چووە سەر خاکی (بوقمیچ). خەڵکەکەی هاواریان لە نادر شا کرد و ئەویش لەگەڵ دەستە لەشکرێکی کورد، چووە سەر مەلیک ئیسحاق.

مەلیک مەحموود کە لەوە ئاگاداربوو، چوو پێشی بە نادر شا گرت و لە دوای شەڕ و کوژتار دووسەد کەسی کورد لە لەشکری نادر شا کوژرا و هی ماوی هەڵاتن. نادر شا بە دوو پیاویەوە لە مەیدانی مەرگ خۆی لە دەست مەلیک مەحموود ڕزگارکرد و ڕوو بە کەلات هەڵات. مەلیک مەحموود بەوە دڵڕەق و هەوادار بوو، ڕوو بە خەبوشان ئاژووتی و بەزۆر خەبوشانی گرت.

لە هەموو لایەکەوە کورد کۆبوونەوە و نادر شایان پێش خۆیان دا و چوونە سەر مەلیک مەحموود و لە خەبوشانیان دەرپەڕاند و شکاندیان. لەو شۆڕش و کوژتارەدا شا تەهماسب لە هیچی نەبوو محەمەدخانی تورکمانی کردە سەرداری خوراسان و ناردیە پێشەوە. فەتح عەلیخانی بەیات لەگەڵ مەلیک مەحموود دڵگیر بوو و لەژێر فەرمانی دەرکەوت؛ ئەویش چووە سەری و کوژتی و مەلیک ئیسحاقی کردە حاکم و ئومووری بۆ دامەزراند.

نادر شا دەستە لەشکرێکی ڕێککەوتووی هەڵگرت و چووە سەر مەشهەد. (پیر محەمەد) ناو کە لە لایەن مەلیک مەحموودەوە کرابوو بە حاکم بە لەشکرەوە بۆ نادر شا دەرکەوت. لە دوای کوژتار و خوێنڕژتنێکی قورس پیر محەمەد تەنگەتاو

کرا و شکاندرا و ڕوو بە مەشهەد ئاژۆترا. نادر شا بەو هێزەی کە هەیبوو ڕوو بە مەشهەد چوو. مەلیک مەحموود لە (کوهی سەنگین) پێشی پێ گرت و لەولاوە مەلیک ئیسحاقیش لە نیشاپوورەوە چووە کۆمەگی مامی. نادر شا بە لەشکرێکی خوێنڕێژی کوردەوە لینگی دایە سەریان، مەلیک مەحموودیان تێکەوە پێچا و شکاندیان و تۆپ و جەبەخانە و هەموو خەرگا و بار و بارخانەی کەوتە دەست کوردەکان.

مەلیک مەحموود بە شپرزەیی هەڵات و چووە نێو کەلاوە. مەلیک مەحموود شۆڕشێکی خستبووە نێو تورکمانی ئەو خاکەوە و هەموو بێزار بووبوون، ناردی داوای کۆمەگی لێ کردن. نادر شا کە لەوە ئاگادار بوو، چووە سەر تورکمانەکانی (نەساو) و هەمووی سەر نەرم کردن و لەشکرێکی لێ گرتن و گەڕایەوە سەر مەلیک مەحموود و کەلای مەشهەدی دەوردا.

مەلیک مەحموود بۆی دەرکەوت، نادر شا بە فێڵ هەڵات لە شار دوورکەوتەوە، لە پرێکا بۆی گەڕاوە و مەلیک مەحموودی شکاند و کوژتاری لێ کرد و هەتا لە شاری مەشهەدی پەستاوتەوە و ڕفاندی.

٣- کوردی چەمشکە زەک و شاه تەهماسبی سەفەوی

شاه تەهماسب لە ئاوربایگانەوە روو بە خوراسان لەشکری ئاژووت. مەلیک مەحموود بۆ کاری سەڵتەنەت یێک جێکردن، چووە پێشی و لە مەشهەد دەرکەوت؛ هەتا (ئەسفەراین) بەرکێفکوت ڕۆیشت.

لەودەمەدا شاه تەهماسب لە (بەستام)دا بەزیبوو، کە لەوە ئاگادار بوو، بەلەز فەتحعەلی خانی قاجاڕ کە سپەهدار بوو، ناردیە ناو کوردەکانی جەمشکە زەک کە کۆمەگی بکەن. کوردی دڵپاک کە هەر کەسێک پەنایان بۆ ببا پشتیوانیی دەکەن و یارمەتیی کەوتوو و بێ دەستیان لەکن سەرفرازی و پیاوەتییە، لەسەر ئەوە هەموو کورد کۆبوونەوە.

نەجفعەلی بەگی کوردی شادی، جەعفەر قولی بەگی کوردی شادی، شاوێردی بەگی کوردی شیخوان، محەمەد حوسێن بەگی کوردی سام بەگی چەمشکەزەک و گەورە و سەرهات و کاربەدەستەکانی کوردی زەعفەران و قەرەچور، کۆمەڵەیان بەست؛ بە لەشکرەوە چوونە کۆمەگی شا تەهماسب. مەلیک مەحموود کە لەوە

ئاگادار بوو، بە ناچار ڕووبە مەشهەد گەڕاوە.

کوردەکان بە کەیف و خۆشی و نەوازش، پادشاهی گەڕۆک و حوکمداری بێ جێ و ڕێ و سوڵتان بێ تەخت و تاج و بێ پایتەخت و بێ سوپاه و بێ هێزی سەفەوییان بردە خەبوشان، دەست بەسینە لە پێشی ڕاوەستان و کەمەری خزمەتیان بۆ گرێ دا.

فەتح عەلیخانی قاجار کە وردبووەوە ڕۆژ بەڕۆژ کورد لە دەوروپشتی شا تەهماسب کۆدەبنەوە، زۆری لێ گران دەهات و بۆ بەرەی کاری خۆی ئەوەی بەچاکە بەراورد نەدەکردەوە و دوامینی بۆ خۆی بەپیس دەزانی کەوتە ئەندێشە و دەسیسەوە کە بەفێڵ و خراپی نێوانی کوردەکان و شا تەهماسب تێک دات و کوردەکان لەبەریەک بڵاو کاتەوە؛ تۆوی نەیاری و دڕکی دوژمنایەتییان بخاتە نێوانەوە تاکو هەریەک بۆ لایەک بڵاوەیان تێ کەێت و ئەوەی لە دڵی خۆیدایە، بەجێ بێنێت و لە ئیش و کاری حوکمڕانیدا دەستدرێژ بێت. ئەویش لەبەرئەوە بوو کە پیاوی وریا و ئیشگوزار و ئازا لەنێو کوردەکانا هەبوو، دەترسا کە ڕەشتەی کار لە دەست فەتح عەلیخان دەرخرێت.

فەتح عەلیخان بۆ گەیشتنە ئارەزووی خۆی کە بڵاوی کورد بێت ئەم شۆڕشەی بەرپا کرد، نەجەف عەلی بەگی کوردی شادی کە سەردارێکی ناوداری کوردان بوو کردیە مەئموور کە لەشکرێکی گرانی کورد هەڵگرێت و بڕواتە سەر مەشهەد و بیگرێت و ئومووری تێدا دامەزرێنێت؛ هەتا شا تەهماسب دەگاتە پێشەوە.

ئەوەش لە تێگەیشتن و زانین دوور بوو کە پیاوێکی ئازای وەکو مەلیک مەحموود بە هەموو جەبەخانە و لەشکریەوە لە مەشهەد بێت و نەجەف عەلیخان بڕوات بیگرێت و پیاوێکی وا گەورە بشکێنێت. لەوەدا مەبەسی فەتح عەلیخان ئەوەبوو کە ڕقی شا تەهماسب هەستێنێ و نەجەف عەلی بەگ ڕەخنەدار کات، ئەوەی بۆ کردە بەهانە.

نەجەف عەلی بەگ سەری ئیعتزاری بەرداوە و گوتی: ئەوە کارێک نییە لە دەست من بێت، چونکە دوژمنی نێو قەڵا لە ئێمە بەهێزترە.

شا تەهماسب لە فڕوفێڵی فەتح عەلیخان ئاگادار بووبوو کە مەبەسی تێکدانی ئەو هێزەیە، بەڵام لە دوامینا دەسیسەی فەتح عەلیخان کاریگەر بوو، شا

تەهمـاسـبی فـریو دا و بـۆ گـەیشـتنە دڵـخـوازی خـۆی کـە تێکدانی ئەو هـێـزە و تەفروتوونای کوردەکان بوو، نەجەف عەلی بەگیان بە خاین دانا و شای گەڕۆک ئەو پیاوە گەورە کوردەی کوژت.

مـیـرزا مـەهدی لە تـەئریخی نـادر لاپەڕە ٣٣یدا بەمـجـۆرە ئاشکرای کـردووە و دەڵێت: «نەجەف عـەلی بەگی شادی کە سەری ئیـعتزاری هێنا پێش، شـا تەهماسب بە تیغی تەدبیری فەتح عەلیخان لە گەردەنی دا».

کوردەکـان بەوە کـەوتنە شـۆڕش و پشـێـوییـەوە و هـەمـوو کۆبوونەوە و دیوانـیـان گرت و قـەراریان دا و بەکۆمـەڵە ڕۆیین دیواریان کون کرد و ڕۆیینـە سـەر (یام تەپە) کە فرسەنگێک لە خەبوشان دوورە جەمیان و چەند کەسێکیان ناردە کن نەدر قولی (نادر شا) کـە بڕواتە نێویان. بەوە هـەموو کـوردی خوراسان و لەشکری ئوسـتراباد پەشێو بوو و دەستیان بە تالان و کوژتاری دەستە و دایەرەی شا تەهماسب کرد.

نادر شا لە (میاپ) بوو کە گەورەکانی کوردی گەیشتێ و هـەردوولا پێکەوە گرێی یەکەتییان بەست، نادر و کوردەکان بۆ یەکتریان سوێند خـوارد و پەیمانیان بەست و کچی سام بەگی سـەردار و وەکیلی هـەموو کوردەکانی چەمشـکەزەکیان بۆ نادر شا نامزەد کرد و بوو بە دەزگیرانی. دووبارە دەستی دۆستی و خزمایەتییان دا بە یەک و گوشییان.

لە دوای ئەوە نادر شـا و چەند کـەسێک سـواربوون و کـەوتنە ڕێگا و وەڵامیـان دا بە مـحـەمـەد حـوسـێن بەگی کوڕی سـام بەگ و بە شـاوێردی بەگی شـێـخـوان کە دەست لە شـۆڕش و کوژتار بەردەن هـەتا نادر شـا دەگـاتێ. (موعـیـرولەمـالیک)ی ناردە کن شـا تەهمـاسب و فـەتح عـەلیـخـان کـە پێیـان بڵێت ئەو جـۆرە بزووتنەوەیە شـایسـتـەی شـانـی ئەوان نیـیـە و لەودەم و چاخـەدا چتـێکی وێ نەچـووە دەیکەن؛ واچاکە خـۆڕاگرن و کـەلێن لە دەست نـەدەن هـەتاکو نادر شـا و کـوردەکان دەچنە لایان.

ئەگـەرچـی فـەتح عـەلیـخـان ئەو شـۆڕش و تـێکدانەی بۆ پایەداری و دامـەزراندنی ئارەزوو و دڵخوازی خۆی بەرپا کـرد، بەڵام بەرئاوەژوو ڕووی دا و پەراییـیەک بوو بۆ نادر شای کرد و خۆی تێدا چوواند، هەروەکو دێتە گوتن و لێی دەدوێین.

کـە وەڵامیـان بۆ ناردن، سبـەینە کـوردەکان و نـادر شـا پێکەوە ڕوو بە خـەبوشـان

کەوتنە ڕێگا و ڕۆیینە نێو شارەوە و چاویان بەشا تەهماسب کەوت و تێیان گەیاند و ڕێک کەوتن و ئاوری شۆڕش کوژاندرایەوە.

محەمەد حوسێن بەگ کوڕی سام بەگ کرا بە حاکمی خەبوشان و ناویان نا محەمەد حوسێن خان. بەوجۆرە کاروبار ڕووی لە چاکی کرد.

ساڵی ١١٣٥ و ٢٢ مانگی موحەڕەم لە خەبوشان دەست بە دامەزراندنی حکوومەتی سەفەوی کرا. نادر شایان ناونا تەهماسب قولی. بۆ ڕۆیینە سەر مەشهەد لەشکر کۆکرایەوە، چونکە ئەوە بە ئارەزووی کوردەکان بوو، هەموویان بۆ تەهماسب بوونە سوپا و بە چەک و ماڵی خۆیانەوە چوونە سەر مەلیک مەحموودی سیستانی و دەورەی مەشهەدیان دا و مەلیک مەحموودیان تەنگەتاو کرد و لە هەموو لایێکەوە تێی ڕوو هاتن.

فەتح عەلیخانی قاجار لەو یێکەتی و دەست پێککگرتنەی کورد و شا تەهماسب و نادر شا دڵگیر بوو، مەیدانی فڕوفێڵی پێ تەنگ بووبوو و بە بەهانەی چوونە بەستام و لەشکر کۆکردنەوە و هێز وەدەستخستن تەمای دەرچوونی هەبوو. بەڵام کوردەکان لە ماکیانا هەستی تۆڵە کە ڕیشەگیر و چەسپاوە، ئەو کەلێنەیان لە دەست نەدا و بەلەزیان کرد و داو و تەڵەیەکی وایان دامەزراند کە فەتح عەلیخان و ئەو قاجارانەی کە لە تەکیا بوون، گیران و خرانە بن زنجیر و پاڵهەن و فەرنقەوە. کوردەکان بە پەنهانی فەتح عەلیخانیان کوژت و کەللەسەریان بردە بەردەمی شاه تەهماسب.

لە پاش ئەوە هەموو ئومووری حکوومەت و لەشکر و سوپاداری و ڕەعیەت خرایە ژێر چاوەدێریی نادر شاوە، کەلب عەلی بەگی کوڕی بابا عەلی بەگ بوو بە (ئێشیک ئاقاسی دیوانی). شاوێردی بەگی شێخوان کرا بە حاکمی سەبزەوار و (تفەنگچی باشی). لە دوای ئەوە بە زۆری بازووی کوردەکان شاری مەشهەد گیرا و مەلیک مەحموود ناچار بوو پەنا بۆ مەرقەدی ئیمام ڕەزا ببا. کە مەلیک مەحموود چووە سەر مەرقەد و پەنای برد و لە حوجرەیەکدا گۆشەگیر دانیشت، هەموو پێویستیی حوکمداری و فەرمانڕەوایی کەوتە دەست کوردەکان و لە دواییدا ئەوانیش ئەو دەستڕۆیشتن و بەرزبوونەوەیان دا بە نادر شا و کردیانە گەورە و سەرداری خۆیان. نادر شا لە پاش ئەوە ناردی ماڵ و منداڵەکەی لە ئەبیوەردەوە بردە

مەشهەد و لەوێ بناغەی دامەزراند و شازادە ڕەزا قولی میرزای کوڕی خۆی کردە فەرمانڕەوای (سەرحەدات).

کە شاری مەشهەد گیرا و دامەزراندرا، شا تەهماسبیش چووە خەبوشان و داوای ئەو کچەی کرد کە درابوو بە نادر شا و دەزگیرانی بوو. کوردەکان کەوتنە ئەندێشە و فیکری ئەوەوە ئاوری شۆڕش هەڵنایسێتەوە. لەودەمەشدا، کە نادر شا ماڵ و منداڵی بردە مەشهەد، قاقەزێکیشی نویسی کە دەزگیرانی خۆی دەگوێزێتەوە. کوردەکان بۆ ئەوەی پێش بەو فیتنەیە بگیرێت ئەوەیان بەنهانی بەخێوکرد و ناردنی کچەکەیان بۆ خستە پاشان. بۆ ئەو تەدبیرە هەموو گەورە و ناودارەکانی کورد لە خەبوشان گردبوونەوە و شاوێردی بەگی شێخوانیان خواستە خەبوشان کە پێش بەو کارە بگرن.

لەودەمەدا نادر شا قاقەزێکی بۆ محەمەد حوسێنخانی کوردی چەمشکەزەک نویسی کە ئەو کارە بە تیغ نەبێ نابڕمەوە. نادر شا لە دوای ئەو قاقەزە بە لەشکرەوە لە مەشهەد دەرکەوت و ڕوو بە خەبوشان ئاژۆتی.

محەمەد حوسێنخان ناچار قاقەزەکەی نادر شای نیشان بە تەهماسب دا. ئەویش لە شەوا هەموو چەک و پێویستی و لەشکر و خەزێنەی بەجێ هێشت و بە پەنهانی تەنها سوارە خۆی گەیاندە خەبوشان و پەنای بۆ کوردەکان برد و هاواری کرد کە نادر شا دەیکوژێت، کوردەکان بەخێوی کەن و لە شەڕی نادر شای بپارێزن.

نادر شا سبەینە گەیشتە لەشکربەزی تەهماسب و لە هەڵاتنی ئاگادار بوو، هەموو ماڵ و گەنجینە و پێویستی تەهماسبی بارکرد و ناردیەوە خەبوشان و هی مابووەوە باری کرد و بردی و گەڕاوە مەشهەد و دووبارە ڕوو بە خەبوشان چوو و لە (یوسفاوە) ناو جێگایەک لە ڕۆژئاوای خەبوشان دابەزی و ڕێگای هاتوچوونی لە کوردەکان گرێ دا.

شا تەهماسب قاقەزی بە هەموو لایەکدا بڵاوکردەوە و هاواری لە خەڵکەکە کرد و نادر شای بە خاینی خۆی دانا و داوای کۆمەگی کرد و بۆ کوردەکانی دەرەوەشی نویسی کە نەبنە هەواداری نادر شا کە ڕووی لێ وەرگێڕان. بەو جۆرە بە هەموو لایەکا بۆ سەرکردەی لەشکر و گەورەکان قاقەزی بڵاوکردەوە. نادر شا بۆ ئەوەی

پێش بەو قسە و هەڵبەستانە بگرێ بۆ خۆی گەڕاوە مەشهەد.

لە هەموو لایەکەوە کورد و خەڵکی خوراسان لە دەورەی شا کۆبوونەوە. نادر شاه کە لەوە ئاگادار بوو، هەستا چوو سەرە ڕێگای بەوانە گرت و گەلێک کوژتاری لێ کردن و هەردوولا تێک چرژان و شەڕ گەرمەی تێ کەوت. لە دوامینی شەڕا لە یەکە گەورە و سەرهاتووی کوردەکانی شادی و لە سەردار و کاربەدەستانی کوردی چەمشکەزەک جەعفەرقولی بەگ بەگوللەی زەنبوورەک کوژرا و کوردێکی زۆریش کوژران و بەدیل گیران.

ڕۆژی دووەم کوردەکانی قەرەچوڕ کە لەنێو کوردی خوراسانا بە شیر و خەنجەر وەشاندن و شەڕکردن ناوبانگیان هەبوو و میرزا مەهدیخان لە تەئریخی نادردا زۆریان پێ هەڵدەڵێت، ئەوشەڕکەر و ئازایانە بەلەز فریای تەهماسب کەوتن.

نادر شا وەختی نیوەڕۆ چووە پێشیان، ئەو پاڵەوانانە وەکو شێری جەنگی پەلاماری لەشکری نادریان دا و تەنگەتاویان کرد و لەشکرەکەیان وەتەنگ هێنا. نادر ناچار بوو پیاوانی زانا و تێگەیشتووی خستە پێش و پێکیان هێنان و نادر گەڕاوە مەشهەد. ئەو شەڕە لە ساڵی ١١٣٨دا بوو و کوردێکی زۆریش لە هەردوولا کوژران و بوون بە گاوگەردوونی دوو کەسی خاوەند هەوا و هەوەس. لەشکری نادر شاش هەر کورد بوون و لەشکری شا تەهماسبیش هەروەها کورد بوون. کوردەکان بە دەستی خۆبەخۆیی تووشی کوژتار کران.

هەتا ئەودەمە بناغەی پادشاهی تەهماسب لە مازندەران بوو، ناردی بردیە خەبوشان و لەژێر فەرمانی محەمەد عەلیخانی قوللەر ئاقاسیدا ئەو بنەیەی بارکرد و گەیاندیە نزیک (جاجورم). ڕەحیم خانی جاجورم چوو بەسەری دادا و هەموو بنەیەکەی تالان کرد و گرتی. محەمەدخان بەهەزار ئەزیەت خۆی پێ ڕزگار کرا و هەڵات و چووە کن شا تەهماسب و بوو بە هەڵایساندنی پشێوی.

کە زستانی ئەو ساڵە بەسەرچوو، لە دوای نەورۆز کوردەکان سوپاهێکیان بۆ تەهماسب کۆکردەوە و چوونە سەر مەشهەد. نادر شا پێشوازیی کردن و بە شادمانی بردنیە نێو شارەوە. لە دوای چەندێک ناردیان بنەی حوکمدارییان لە ڕەحیم خان ئەستاندەوە و بردیانە خەبوشان و دایان نا.

ساڵی ١١٣٩ شوکر بەگی کوردی دەرەجز لەشکرێکی کۆکردەوە و ناردیە کن

عەشـایری (مەڕوو) کـە یاریدەی بدەن. ئەوانیش لە مەڕوو سـەرکێشـییـان کرد. نادر شـا ئیـبـراهیم خـانی زەهیـرودەولەی برای خـۆی نارده سـەر کوردەکـانی دەرەجز، ئەوانیش بۆ شـەڕکردن پێشـیـان پێ گرت و دەسـتـیـان بە کوژتار کرد و ئیـبـراهیم خـان تەنگەتاو کرا. لـە لایێکەوە کەلانتـەری نێـو شـار و لە لایێکی دیکەوە مـحـەمـەد حوسـێن خـانی زەعفـەران و شـاوێردی خـانی شـێـخوان کـۆمـەڵەیـان بەست و بۆ پشتیوانی و یارمـەتیی شوکر بەگ، پیاوانی ئازا و ڕەشیدیان نـارد و ئیبراهیم خان تەنگەتاو کرا.

لەولاوە شـا تەهـمـاسب، نادر شـای بە لەشکرەوە نارده کۆمەگی ئیبـراهیـم خـان. لەودەمـەدا کـوردەکـان هێنـدێکیـان ژن و منداڵ و بـاری خـۆیان هەڵگرتـبوو و ڕوو بە خـەبوشـان دەڕۆیشـتن و لەبارکردنا بـوون، لە ناکاو نـادر شـایان گـەیشـتـە سـەر و بە ماڵ و منداڵەوە هەمـووی کوژتن و کەلوپەل و (پێڕۆ) (حەیوانات)یـانی بە تالاّن گرت و ڕوو بە دەرەجز ڕۆیشت.

کـــوردەکــان ڕۆیشـــتـنـە پێش و دەســـتـــیـــان بـەشـــەڕ و کـــوژتار کـــرد، لە دوای خوێنڕژتنێکی قـورس، کورد تەنگەتـاو کرا و شکاندرا و نادر شـا سـەرکەوت. کورد هـەمـوو ڕوو بە خـەبوشـان هەلاّتن و سـەردار سـوپا و گـەورەی کوردەکـان سلێـمـان بەگ لە شـەڕا کـەوتە دەست نادر شـا و هـەردوو چاوی کۆڵی و کوێری کرد. نادر شـا بەوەش دەستی هەڵنەگرت و بەلەز هەسـتا و ڕۆیشـتـە سـەر خـەبوشـان و دەورەی دا. لە دواییـدا کوردەکـان بە مـامڵـەت لەگـەڵیا پێک هاتن، نادریش ڕوو بە مـەشـهـەد گەڕاوە.

مـایەی ئەو هەمــوو کـوژتـارەی نێـوانی کـورد و نادر شـا، شـا تـەهـمـاسب بوو هەروەکو لە پێشـا بێژرا: کۆمـەڵەی کـورد لەسـەر نادر گردبوونەوە و بۆ تەهمـاسب جێگای ترس و ئەندێشـە بوو. جا لەبەرئـەوە بە پەنهـانی کوردەکانی دەبـزاوت کە بەگژ نـادر شادا بچن و ئەو یێکەتییە تێک بدەن؛ چونکە بنـەماڵەی سـەفەوی هـەوای خـەلافـەتی ئیـسـلامـیـیـەت و شـاهـنشـاهیی لەسـەردابوو، نەیدەویست کـەسـێک بەرهـەڵسـتی بێت. لـەبەر ناوی خــەلافــەت زۆرچاک کــوردە دینپــەروەرەکــانی پێ هەڵدەخـەڵەتان. لەگـەڵ ئەوەشـا شـا تەهمـاسب زۆری تەقـەلا دا کـە نادر شـا بە کوردەکان بەکوژدات. بـەلاّم کوردەکان هەرچەند لایەنی شـا تەهـمـاسب بوون و بە

پادشـای خـۆیان دەزانی، لەگـەڵ ئەوەشـا کـوژتنی نادر شـایان لەکن ناپیـاوی بوو، ئومێدێکی زۆریان بە نادر شا هەبوو.

٤- کوردی چەمشکەزەک و نادر شا

میـرزا مەهدی خـان لە تەئریخەکەیدا دەڵێت: «نادر شا لەوە گەیشت و لێی ئاشکرا بوو کـە تەهمـاسب بۆ فـیتنە ئەنگێزی و شـۆڕش پەیداکردن (بەیرام عەلیخـانی) کوردی (بەیات)ی نازیـر و سـەرکاری خـۆی ناردبووەوە نێـو کـوردەکان، نەیرەنگ و نەقـشـەی بڵاوی و پەرشـی پـەرت دەکرد. ئەویش بەمـە تێ گەیشت کە ئەوە ئـیـشـی تەهمـاسبـە. ئەوە بوو بـە ٣ جار کە کوردەکـان سـەرکێـشـیـان کـرد و گێـچـەڵیان هەڵایساند. نادر شا بەچاکە و نەوازش ڕامی کردنەوە» (تەئریخی نادر.لاپەڕە ٤٠).

شـا تەهمـاسب و دەست و پێـوەندی کـە بە چاکی لە دڵی کـوردەکـان گـەیشتن، لەگەڵ نادر شادا خراپە ناکەن؛ چونکە هی خۆیان و لە خۆیانە. نادریش لەوان ناکا چونکە پشـتوپەنای کە هەبێ کوردەکـانن، شـا لە دڵخـوازێکی کـە بۆ لابردنی نادر شای هەبوو، نائومێد بوو.

ئەگـەرچی تەختی شـاهیی تەهمـاسب وەکو بڵقی ئـاو بە ئارەزووی با هـەردەم بۆ لایەک دەسـووڕاند و تـاجی حـوکـمـداریی بێ جـێگا هەر جـارە لـەسـەر کـەسـێک دەگەڕا، ئەوجارەش چەرخەی چەرخی گەڕۆکیان ڕوو بە نیشاپوور گەڕاند.

نادر شـا ئەوجـا گـرێی یێکەتی و پـێکهـاتنی لەتەک کوردەکانا گـرێ دا و بناغـەی دۆستی و یەکدەستیی دامەزراند. محەمەد حوسێنخانی حاکمی خەبوشان و کوڕی شـاوێردی خـان و سـەرکردە و سـەرهـات و گـەورەکـانی کوردی شـادی و قەرەچووڕی هـەڵگرتن و بۆ دیدەنیی تەهـمـــاسب چوونـە نیــشـــابوور. لە دوای دیـتن گـــەڕانەوە مـەشـهـەد و ناردیان دەزگـیـرانەکـەی نادر شـایان لە خـەبوشـانەوە بردە مـەشـهـەد و مـارەیان کرد.

نادر شـا لـەودەمەوە ئومێـدی سـەرکـەوتن و کیـشوەگـیری و سوپا دەست خستن و پێـویست پـەیداکـردنی توندبوو. بەو دۆسـتـایـەتی و خـزمـایەتی و پێکهـاتنەی لەگـەڵ کوردەکانا کردی شـادمـان بوو و زانی بەوە دەتوانی بگاتە ئارەزووی فەرمانڕەوایی. جـا ئەوجـا لەسـەر خۆی واجب کـرد، کـە تێ بکۆشـێت، پێـویسـتی ئەو دڵخـوازە پێک بێنێت و بـۆ چوونەپـێش تەقـــەلا بدات؛ چونکە کــوردەکـــان بۆ ســـەرکـــەوتنی نادر

پشتیوانێکی بەهێز بوون و لە پێش سەرکەوتن و چوونە بەرەژوور بەرهەڵستێکی سەخت بوون.

کوردەکان ڕووی خۆشیان لە هەر کەس کردبێ، زوو بە ئارەزوو گەیاندراوە و پشتیان لە هەر کەس کردبێ خستوویانە؛ نادر شا زۆرچاک لەوە گەیشتبوو، بۆیە هەر تەقەلای دا و بەڕاو و تەگبیر و چاکە بیانخاتە دەست، تا بەنوازش و پاڕانەوە و شۆڕشی نێوانی لابرد و بنچینەی ئومێد – کە کوردبوون – هاوردیە دەست.

نادر شا لە سایەی کوردەکانی چەمشکەزەکەوە هەر لەو ساڵەدا هەموو پێویستێکی فەرمانڕەوایی ڕێک خست و بە پشتیوانیی کوردە ناودار و قارەمانەکانەوە مەلیک مەحموود و خزم و براکانی و ئەفغانەکانی بە جارێک کردنە ژێردەست و هێنانیە بن پەنجەی خۆیەوە.

ساڵی ١١٤٠ نادر شا خاکی خوراسانی خاوێن کرد و لە گرێ و بژاری پاک کردەوە لەشکرێکی زرنگی سازکرد کە بچێتە سەر ئەسفەهان و لینگ داتە هیرات و جێگایانی دیکە.

شا تەهماسب بە پەنهانی قاقەزی بە هەموولادا بڵاو کرد و بۆ هەموو گەورەکانی نوویسی کە نادر خاینی موڵک و میللەتە و کەس بە قسەی فریو نەخوات. بەو جۆرە کەمێکی لە کوردەکانی خەڵەتاندبوو. خەبوشان نزیک بووبوو وەکو جاری بەرایی تێک بچێتەوە، محەمەد حوسێن خان و سەرکردەکانی شادی زوو فریای کەوتن ودایانپۆشییەوە.

لە دوای چەندێک شاوێردی خانی شێخوان لەبەر هێندێک ئەندێشە ترسا و ڕوو بە عێراق هەڵات. نادر شا لەوە زۆر دڵگیر بوو و گەلێکی لێ گران هات. دووبارە بەدەسیسەی تەهماسب هەڵاتنی پیاوێکی وا گەورەی کورد بوو بە مایەی شۆڕش و تێکچوونی کوردەکان.

محەمەد حوسێن خان ئەو شۆڕشەی هان دا. کوردەکان بە جارێک سەرکێش بوون و لە ڕێزە دەرکەوتن. نادر شا وەڵامی نارد کە کوردی قەرەچوڕ و شادی بە لەشکریانەوە لە لەشکرگای پادشا ئامادە بن.

محەمەد حوسێن خان حاکمی چەمشکەزەک کوردەکانی بزاوت و هانی دان لە سملقان کوردێکی قورسیان خڕ کردەوە.

نادر شا لەشکرێکی لەژێر فەرمانی زەهیرودەولەدا نارده سەریان، کوردەکان پێشیان پێ گرت. لە دوای شەڕ و کوژتار تەنگەیان بە ئیبراهیم خان هەڵچنی و هەڵیان سووراند. ئەگەرچی کوردەکان لە پێشا ڕوو لە شکان بوون، بەڵام لە شەڕا پێیان چەقاند و ڕاوەستان و دڵیان توند ڕاگرت، دلێرانە بەرامبەر بە ئیبراهیم خان شەڕیان کرد هەتا ئیبراهیم خانیان شکاند. نزیک ١٠٠٠ کەسیان لێ کوژتن و پەرشوبڵاویان کردنەوە.

ئیبراهیم خان زۆر بە شپرزە و پەرێشانی خۆی ڕزگار کرد و چوو لە قەڵای (یوزباشی)دا سەنگەری بەست و ٤ شەو لەوێدا خۆی ڕاگرت. ڕەحیم خان و ئەوانی دیکە ڕوو بە خاکی خۆیان هەڵاتن. تاڵانێکی قورس کەوتە دەست کوردەکان،

نادر شا لەودەمەدا چوو بووە سەر تورکمانان، کە گەڕایەوە، ناردیە دووی گەورەکانی کورد و بە میهرەبانی و چاکە هێنانیەوە سەر ڕێگا و ئاشتی کردنەوە و گەڕایەوە مەشهەد .

سەفیەدین کرانی

ساڵی ١١٣٧ سەفیەدین کوردی بەختیاری لە لینگی (کرانی) هەستا چووە (خەلیلاوە)ی بەختیاری، لەنێو قەبیلەی کوردەکانا ناوبانگی کرد کە کوڕی سوڵتان حوسێنی سەفەوییە؛ باوکی لە دەست ئەشرەف ئەفغانیدا بەکوژت چوو و گوتی کە ناوی پێشووی (ئەبولەعسوم میرزا) بووە و لە ترسانا ناوی خۆی گۆڕیوە.

ئەو پیاوە کە گوتی شازادەیە، محەمەد حوسێنخانی حاکمی بەختیاری ئەوەی بە فاڵێکی چاک گرتەوە و بۆ ئەمە کە هێزی قورس بکات، گەلێکی چاووڕاو بۆکرد، سەرهات و سەرخێڵی کوردەکانی لوڕ و بەختیاریی بۆ بانگ کرد و خستنیە سەر هەوا و هەوەسی کۆمەگیکردنی.

سەفی میرزا قاقەزی بەهەموو لایەکا بڵاوکردەوە و گەلێک کەسی لەسەر خۆی وەخڕ کرد و هێزێکی چاکی پەیداکرد و لەسەر مینبەران خوتبە بە ناوی شا تەهماسب و سەفی میرزا دەخوێندرایەوە.

کوردەکانی شووشتەر و کۆهکێلویە و سەرکردە و گەورەکانی عەشایری زۆر

لەسەر جما. ڕۆژ بەڕۆژ لەو خاکە تین و هێزی بۆ پەیدابوو و تەختی حوکمڕانیی دامەزراند. لەبەرئەوە کە پادشاگەردانی و شۆڕش لە خاکی سەفەویدا پەیدا بووبوو، کەسێک نەبوو کە پێشی پێ بگرێت و بەرامبەری ڕاوەستێت؛ بەڵام چونکە لەو پیاوەدا جەوهەری پادشاهی نەبوو، کەڵێنێکی وا گەورەی لە دەست دا و لەو چەند مودەتەدا پارچە خاکێکی لە خاکی محەمەد حوسێن خان بەولاوەی نەخستە دەست خۆی.

لەودەمەدا ئەشرەفی ئەفغانی لە کرمان و ئەسفەهان حوکمڕان بوو. شاتەهماسب لە قەزوین دەرخرابوو، لە مازندەران بە گەڕۆکی ڕای دەبوارد. ئاوربایەگان و هەمەدان لە دەست کورد و عوسمانیدا بوون و خوراسان لەژێر پەنجەی کوردی جەمشکەزەک و مەلیک مەحمووددا لە دان و ئەستاندندا بوو. مەیدان بۆ ئەو پیاوە زۆر چۆڵ و فرەھ بوو؛ بەڵام بۆ خۆی بێ جەوهەر بوو هیچی پێ نەکرا.

ساڵی ١١٤٢ نادر شا و شا تەهماسب قاقەزێکیان بۆ محەمەد حوسێنخانی بەختیاری نویسی کە ئەو پیاوە درۆزنە لە بنەماڵەی سەفەوی نییە و بەلەز پووچی کەرەوە. زۆر بەتالووکە تاجوتەختی سەفیەدین لەناوبرا و پووچ کرایەوە.

نادر شا کە لەگەڵ کوردەکان ڕێک کەوت، لەشکرێکی قورسی پێکەوە نا و ڕۆژ بەڕۆژ بڵندبوو و دەستی بە کیشوەگیری کرد. بە کەمچاخێ هەموو خاکی ئێرانی خستە دەست و چووە سەر هیرات و خاکی ئەفغانستان و لەبەریەکی بڵاوکردنەوە.

بە پشتیوانیی کوردەکانی جەمشکەزەک، لە نەدر قولییەوە بوو بۆ تەهماسب قولی و نادر شا، کە ناوبانگی زرنگی و ئازایی وەها بڵاو بووەوە، دوژمن کەوتە ترس و لەرزەوە. نادر شا لەو سایەوە پێی کرا کە حکوومەتێکی زلی عوسمانی وەتەنگ بێنێت و ڕووس داچڵەکێنێت.

کوردەکانی شادی و زەعفەران و قەرەچوڕ لە هەموو شەڕ و شۆڕش و جیهانگیریدا ڕەشید و دوژمن بەزێن بوون و بە جەنگاوەری خۆیان نواندبوو. شارە گەورەکان و قەڵا سەخت و جێگا توندەکان بەزۆری بازووی وان دەگیرا و بە پشتیوانیی ئەوانەوە دوژمن دەردەپەڕاندرا و دەربەدەر دەکرا. میرزا مەهدی لە لاپەڕە ١١٩ی تەئریخەکەیا دەڵێت: «لە دەورەی قەڵای بەغدا کە ئەحمەد پاشا و

قـەرە مسـتـەفـا پاشـا بۆ بەرامـبـەری نادر شـا ناردرابوون، فـەوج فـەوج لەشكری خۆیان ڕیز كرد و ڕەنگی شەڕ و جەدالیان ڕژت.

لە لایەن نادر شـاوە كوردەكانی قـەرەچـوڕ كرانە مـەئمـوور كـە دەست بە شـیـر و خـەنجەر خـۆ بخـەنە نێـو ناوچەی سوپاهـی ڕۆمـیـیانەوە. ئـەو پاڵەوانە جەنگییـانە بە نووكی تیژی ڕم لەزەتی هـەنگوینی ژیانیان لە زاردا تاڵ كردن».

ئەگەر بـە چاكی لە مێـژووەكان وردبینەوە و هـەر لاپەڕەیەكی تەئریخـی نادر شـا تەمـاشـا بـكەین پڕن لە ئازایـی و ڕەشـیـدیی مـیللەتی حـەقناسـی كـورد. بەڕاسـتـی بنـاغـەی حكوومــەتی ســەفــەوی و هــەوشــار، كـوردان دایانمەزراند و لـە ســایەی كۆششـی ئەوانەوە بینا كران.

سـاڵی ١١٤٧ خـانی خـوارزم حـوسـێن وەكـیـل یەمـووتی بە ٣ هـەزار سـوارەی توركـمـانەوە لـینگیـان دا سـەر خـاكی (ئالاغ و سـملقـان) كـە جێگای كوردەكـانی چەمشـكەزەك بوو. ئەوانیش لەو دەمـەدا خـەریكی جـووت و دروێنـە و چاندن بوون، لەناكاو توركمان بەسەریانی دادا.

حـاكمانی كورد كـە لەوە ئاگاداربوون، چوونە سـەریان و گـەلێكیـان لێ كوژتن و ژمـارەیەكی زۆریان بەدیل گـرت و توركـمـانیـان بڵاوكـردەوە. نـادر شـا كـە ئەوەی بیستەوە، هەموو گەورە و حاكمانی خەڵات كردن. (تەئریخی نادری لاپەڕە ١٤٧).

ساڵی ١١٥٤ محەمەد حوسێن خانی چەمشكەزەك – كە بەگلەر بەگی خەبوشان بوو– لەگـەڵ ئەڵڵاوێردی بەگ و محـەمەد قاسم خـان و خان و بەگەكانی كوردەكان، لەشكرێكی كوردیان كۆكردەوە و چوونە سەر (دەروێش) ناوی بەڵخی.

ئەو دەروێشــە بـەنێــو ڕەوەند و گــەڕۆكــاندا چووە (بـەڵخ) و لـەســـەر قـــەبری (شـامـەردان) كـە نزیک (بەڵخ)ە دانیـشت و داوای مـەهدییـەت و سـاحێب زەمـانیی كرد؛ موعـجـیزە و كەرامـاتێكی زۆری دەنواند، لە ئەهـالیی بەڵخ گەلێک كەسی لە دەوروپشـتی كۆبووبووەوە. عیسمـەتوڵڵا ناو پیاوێكی كردە سـوڵتـانی بەڵخ، هەمـوو توركسـتـان باوەڕیان پێ كـرد. ئۆزبەگـیـە و نیـازخـانی والی بەجارێک خـۆیان نا مـستـیـەوە. ئاوی دەسـتنوێژیان بە متەفـەرک دەبرد. هـەردەمێ والی كـە دەچووە لای ڕوو بەخـاک و دەمـەوڕوو دەكەوت و كەوشـەكەی ماچ دەكرد. دەروێشی گوتراو دەم بەدەم هێزی پەیداكرد و ڕوو بەبەرزی دەڕۆیشت.

نادر شــا چەند جـار لەشکری نارده ســەر دەروێش، بە شکاوی و پـەرێشــانی دەگەڕاوە، جارێک والی لەشکری کردە سـەر دەروێش و لـە ترسی نادر شا چوو بە گژیا و لە دوامینا شکاندرا، لەو شەڕەدا گەورەی بەڵخ و سەرکردە و کاربەدەستیان لێ کوژران. (ئوزبەگییە) بەجارێک بوون بە هەواداری و لەشکریان بۆ کۆکردەوە و شەڕیان بۆ دەروێش کرد و هەر کەسێکی خوراسانی یا پیاوی نادر شا یا قزڵباش و ڕەعیەتێکی ئەو خاکەیان دەست کەوتبایە دەیانکوژت.

نادر شا لەوە هەراسـان و بێچارە مـاوە. محـەمەد حوسـێنخانی چەمشکەزەکی ناردە سەر دەروێش. هەروەکو لەپێشا گوترا محەمەد حوسێن خان ڕۆیی و دەورەی بەڵخـی دا، دەروێش و ســـوپاهەکـــەی لە ئەرک کـــۆبـوونەوە و بـۆ بەرابـەریکردن ئامادەبوون.

کوردەکانـی شادی و زەعفەران وەکو پڵنگ لە ئۆزبەگییەکانیان دا و دەستیان کرد بـە کوژتاریان. ڕۆژی یەکەمینی شـەڕ، عیسمـەتوڵڵا ناوی ناوزەدەی سەڵتـەنەت کــەوتە دەست کــورد و کــوژرا. ڕۆژی جـومــعــەی ١٢ مــوحــەڕەم کــوردەکــان ئۆزبەگییـەکانیان تەنگەتاو کرد و لە هەمـوو لایێکەوە ڕەپێچـەکیان دان و هەرچی کوژران و هەرچی ماوە بەدیل گیران. دەروێش وەکو جاران گۆشـەیەکی تەکیـەی شامەردانی گرت و دانیشتەوە.

خواجـە نیعمـەتوڵڵای موتەوەللیی ئەو قـەبرە دەروێشی گرت و دەست بەستە دایە دەست محەمەد حوسێن خان؛ ئەویش بە زنجیرکراوی بۆ نادر شای بەدیاری نارد. هەوادارەکانی دەروێش هەمـوو پەرش وبڵاو کران و مایە شـۆڕشەکانی گشت گرتن و بەدڵێکی شـادەوە لە مـانگی جەمـادی دووەمـدا گەڕاوە خـەبوشـان. (تەئریخی نادر – لاپەڕە ٢٧٧).

لەوەپێش مـحەمـەد حوسـێن خـان کوڕێکی خـۆی کـردبوو بە نایب و لەسەر خـاکی ئوسـترابادی دانابوو. قـاجـارە نەزانەکان لە دەسـتی وەرەز بووبوون، لە تورکـمـانی یەمــووت هەوادارییان پەیدا کـرد و دەســتـیـان دا جـەردەیی و ڕێگری. لە دوامـینا هێزیان قـورس کـرد و بە گژ کـوڕی مـحـەمـەد حوسێن خـانا چوون؛ ئەویش نەشـیـا بەرامبـەری بکات و ناچار هەڵات و ڕوو بە (بەهبـودخان) چاپش سـەرداری ئەترەک، چوو کە کۆمەگی بکات.

ساڵی ١١٥٨ محەمەد حوسێن خان بۆ نادر شای نویسی کە قاجارەکان دەستیان بەسەرکێشی کردووە و تەمای هەستان و دەستدرێژییان هەیە. ئەو قاقەزەی محەمەد حوسێن خان لە ماهیدەشت (کرماشان) مانگی زیلحیجەی ئەو ساڵەدا بەنادر شا گەیشت. نادر شاش فەرمانی دا بە محەمەد حوسێن خان کە بە لەشکرێکی قورسی کوردەوە بڕواتە سەریان و لەبەر یەکیان بڵاو کات.

بە گەیشتنی فەرمانی نادر شا دەزبەجێ محەمەد حوسێن خان بە سوپاهێکی ڕێککەوتووی کوردی سازکرد و چووە سەر ئوستراباد و بەشەڕ و کوژتار پەلاماری قاجارانی دا و شکاندی و ئوسترابادی خستەوە دەست.

ساڵی ١١٥١ نادر شا لە هیندستان بوو، وەڵامی پێ درا کە عەلی مەردانخانی فەیلی، کە لەوەپێش لە لایەن نادر شاوە بە ئێلچییەتی ناردرابووە ئەستەمبووڵ، لە گەڕانەوەدا گەیشتە سیواس و مرد.

نادر شا کە لەوە ئاگادار بوو دەزبەجێ قاقەزێکی دیکەی نویسی و حاجی خانی کوردی چەمشکەزەک کە چەرخەچی باشی سوارەبوو، بە سەفارەت ناردیە ئەستەمبووڵ حاجی خان کە چووە دیداری ڕۆم بەکەیف و شادمانی و گەورەیی پێشوازی کرا و جوابی درا و ڕوو بە ئێران گەڕایەوە. نەزیف ئەفەندی و حەنیف ئەفەندی لە لایەن سوڵتانی ڕۆمەوە بە سەفارەت لەگەڵیان خست و ناردیانە ئێران. ساڵی ١١٥٤ حاجی خان لە مازندەران گەیشتەوە لەشکرگاهی نادر (تەئریخی نادر - لاپەڕە ٢٢٢).

ساڵی ١١٥٦ نادر شا کە لە ئاوربایەگان بوو بە ڕێگای کرماشانا چووە سەر بەغدا. قوچەخانی کوردی شێخانی چەمشکەزەک کە سەردار سوپاه بوو، لە ڕێگەی (حوێزە) و (فەیلی)یەوە بۆ گرتنی بەسرا لەشکری ئاژۆت. بەگلەر بەگییەکانی حوێزە و فەیلی و سەبزەوار و شووشتەر و دیزفوول و ئەعرابی ئەو جێگایانە هەریەک لەشکری خۆیان هەڵگرتن و بەیێکەتی ڕوو بە بەسرا ڕۆیشتن و لە شەتی دیجلە پەڕینەوە و خەریکی گرتنی بەسرا بوون. بە کۆشش و تەقەلادان لە مانگی جەمادی دووەمی ئەو ساڵەدا هەموو خاکی بەسرایان گرت و دەورەی (قەلای قورنە)شیان دا و خەڵکەکەیان تەنگەتاو کرد.

نادر شا لەولاوە چووە سەر شارەزوور و گرتی، هەر وەکو کە لە هاتوودا لێی

دەدوین، وە بەزۆر شارەزووی خستە دەست و چووە سەر بەغدا و بە مامڵەتکردن لەتەک حکوومەتی عوسمانیدا پێک هات.

قۆجەخانی کە ئێمە لەم بەندەدا مەبەسمانە، ساڵی ۱۱۵۷ دەستی لە دەورەدانی قورنە بەردا و لە مانگی زیلحیجەدا گەڕاوە و گەیشتەوە لەشکرگاهی نادر شا کە لە خاکی ئەردەڵان و لە دەوری شاری (سنە) بوو.

٥- کوردی لوڕستان و نادر شا

نادر شا کە بەزۆری باسکی پاڵەوانانی کوردی چەمشکەزەک حکوومەتێکی تازەی بەناوی «هەوشار» (ئەفشار)ەوە دامەزراند، تاران و ئەسفەهان و شیراز و کرمانی گرت و خستنیە ژێر پەنجەی فەرمانڕەواییی خۆیەوە، ئەوجا جڵەوی ڕوو بە خاکی کوردستانی بەختیاری سووڕاند.

ساڵی ۱۱٤۲ی مانگی شەعبان گەیشتە کەهکیلۆیە، کوژتارێکی قورسی لە کوردی بەختیاری و فەیلی کرد و گەلێکی بەدیل گرتن و چەند هەزار ماڵی لەو دوو عاشیرەتە بارکرد و ناردنیە خاکی خوراسان. نادر شا لە دوای ئەوە ڕوو بە بروجەرد چوو. ئەحمەدخانی کوڕی قاسمخانی بەختیاری، کە حاکمی بەختیارییەکان بوو، لەتەک خۆیا بردی، ئەحمەدخان لە هەموو سەفەرەکانی نادر شا بۆ ئاوربایەگان و خوراسان و هیرات و گەڕانەوەی بۆ ئەسفەهان لەگەڵا بوو.

کە نادر شا بەختیاری و فەیلیی سەرکوت کرد، لەشکرێکی لێ گرتن. (کەریمخانی زەند) یەکێک بوو لەوانەی کە بە سوپاهی لەگەڵ عەشیرەتەکانیا کەوتە لەشکری نادر شاوە.

ساڵی ۱۱٤٤ نادر پاشا گەڕاوە ئەسفەهان، شاه شا تەهماسبی لە پادشاهی خست و ئیسماعیل میرزای کوڕی وی کردە پاشا لە دوای ئەوە ئەحمەدخانی کردەوە بە حاکمی بەختیاری و خەڵاتی کرد و ناردیەوە سەر خاکی نیشتمانی.

ئەحمەدخان کە گەڕاوە گەیشتەوە خەلیئاوا دەستی بە فەرمانڕەوایی کردەوە، یەکێک لە بەختیارییەکان کە دەستی درێژبوو، سەری بۆ نەنواند و ملکەچ نەدەبوو. ئەحمەدخان بانگی کردە کن خۆی. ئەو پیاوە گەلێک قسەی ناشایستە و ناحەزی بە ئەحمەدخان گوت و ئەویش فەرمانی دا کە دارکاریی بکەن و لەژێر داردا مرد.

خزم و کەسی ئەو پیاوە لەشکرکێشییان کرد و چوونە سەر ئەحمەدخان و لە دوای شەڕ و کوژتارێکی قورس، بەسەر ئەحمەدخانا زاڵ بوون و کوژتیان و باریان کرد و چوونە (کەرسیرات).

نادر شا کە لەو سەربەهووردە دڵگیرە ئاگادار بوو، فەرمانی دا بە باباخانی چاپش کە سەرکردەی لورستان بوو، بڕواتە سەریان و تۆڵەی ئەحمەد خانیان لێ بکاتەوە.

باباخان لەشکری هەڵگرت و چووە پێشیان، ڕۆژی ٢٩ی مانگی ڕەبیعی دووەم شەڕیان کرد. نادر شاش لەولاوە بە لەشکرەوە گەیشتە سەریان، کوردەکان ناچار سەرکێوە بڵندەکانیان کردە سەنگەر و بۆ بەرابەری ئامادە بوون. ٢١ ڕۆژ شەڕ و کوژتاریان کرد و لە دوامینا تەنگە بە کوردەکان هەڵچنرا و شکاندران و خوێنڕێژەکانی ئەحمەدخان لە دەست نادر شا گرفتار بوون و کوژران و ٣ هەزار ماڵە کوردی حەوت لینگ بارکران و بۆ خوراسان بەڕێ کران، حکوومەتی بەختیاری و لوڕستان درا بە فەتحخانی کوڕی قاسمخان. ١٩ی مانگی جەمادی دووەم نادر شا لە لوڕستانەوە ڕوو بە کرماشان کەوتە ڕێ.

کوردی زەند کە لە خاکی سێلاوخوڕ و سەرابەند دانیشتبوون، نادر شا ڕقی لێیان هەستا و ٣٠٠ ماڵیان لێ بارکردن و ناردنیە خوراسان. لە لایەن باباخانی چاپش گەلێک لە سەرهات و گەورە کەیخودایانی زەند کوژران و لەناو چواندران.

لە لایەن نادر شاوە ١٠٠ هەزار تومان دراو داندرا کە ئەو عەشایری کوردانەی کەوتبوونە بەر ڕقی نادر شا باربکرێن؛ بەڵام چونکە چوونە بەغدا و شارەزووری لە پێش بوو، ئەو دراوەی بۆ گەڕانەوە دانا. کە نادر شا چووە سەر بەغدا شکاندرا و بەهەڵاتن گەڕاوە و نەپەرژا ئەو عەشایرانە باژوێت. ئەو عەشیرەتانەش هەریەک گەڕانەوە خاکی خۆیان و دەستیان بە سەرکێشی کردەوە.

ئەبو فەتحخانی حاکمی لوڕستان هەموو کوردەکانی لەسەر خۆی کۆکردەوە و دەستی هێز پەیداکردنی نواند و هەتا دەگاتە خاکی فارس، کێشایە ژێر فەرمانیەوە و لەگەڵ بەخێوکردنی ئەو خاکە خەریک بوو. نادر شا لە پاش چووینی دووەمینی بۆ سەر بەغدا، کە گەڕاوە لەشکرێکی قورسی بردە سەر ئەبو فەتحخان. مەیدانی کوژتار گەرم بوو، تەنگەیان بە ئەبو فەتحخان هەڵچنی و دەورەی

شـوشـتـەریان دا. لە پاش گەلێک کوژتار، شـوشـتـەر کەوتە دەست و سـووتاندنی و وێرانی کرد. ئەبو فەتح زۆر بە شپرزەیی گیرا. مانگی ڕەجەبی ساڵی ١١٤٥ لەسەر فـەرمانی نادر شـا سـەربڕا و خـاکی لوڕسـتـان و بەخـتـیـاری درا بە کوردەکـانی چەمشکەزەکی خوراسان.

هەر کـوردێکی لە دەست نـادر شـا دەربەدەر بووبوو، چووە کن مـحـەمـەدخـانی بلووج. ئەویش لەو کوردە بڵاوانـە لەشکرێکی ڕێـک خـست و لە کـەهکیلـۆیە لە نادر شـا سـەربڵند بوو و لە خـاکی شـیـرازا حکوومـەتێکی دامـەزراند (تەئریخی نادر – لاپەڕە ١٣٧).

سـاڵی ١١٤٦ نادر شـا ئەمـری دا کە هێندێک لە بەخـتـیـارییـە سـەرکـێشـەکان بارکەن و بیـانبـەنە خوراسـان، ئەو کوردە بەخـتـیاریانەیـان کۆ کردنەوە و بە مـاڵ و منداڵەوە باریان کردن. لە نیـوەی ڕێگادا هـەمـوو بە جـارێک هـەڵاتن و ڕوو بە چیـا و کێوە سەختەکانی خۆیان بۆی دەرچوون.

باباخـانی چاپشی حـاکمی لوڕسـتـان لەشکری ئاژۆتە سـەریان و لە پاش گـەلێک خـوێنـڕژتن هێندێک کـوژران و هێندێک دەردەست بوون و بەدیل گـیـران. ئەوەی مـــابوونـەوە باریـان کـــردن و بردیاننـە خـــوراســـان و لە خـــاکی (جـــام) لە لای بەختیارییەکانی دیکەی براویان دانان.

عەلی مورادخان بەختیاری

لەپێشا لێی دووایـن، کـە کوردەکانی لوڕ و بەختیارییـان دەبردە خاکی خـوراسـان و لە جـام دایاندەمـەزراندن، زۆری پـێ نەچوو کـەمکەمـە و پۆل پـۆل گـرێبـانیـان لەو گیـرۆدەیە ڕزگـار دەکرد و بۆ خـاکی خـۆیان هەڵدەهاتنەوە. بەو جـۆرە گـەلێکیـان لە پەنجـەی دیلی دەرپـەڕین و لە کـێـوە بەرزەکـانا کـۆبوونەوە و سـەریـان بڵند کـرد و گەردەنیان لە فەرمان وەرچەرخاند.

ئەو کـۆمـەڵە زلـە کـۆبوونەوە و لە ژێر فـەرمـانی عـەلی مـورادخـانی گـەورەی بەخـتـیـاریدا ئاڵای سـەربەخـۆییـان هەڵدا و عـەلی مـورادخـان لە هەڵاتووەکان و لە کـوردەکـانی نزیک و دووری خـۆی هـێـزێکی جـوانی پەیدا کـرد و لـەگەڵ پـێـویست ڕێکخستن دەکۆشا.

نادر شا دەستە سوپا و قۆشەنێکی ناردە سەر عەلی مورادخان. لە دوای کەم شەڕێک ئەو ئۆردووە بە شپرزەیی گەڕاوە دوایی. جاری دووەمین باباخانی چاپش هەموو گەورە و خەوانین و سەرکردە و سەردارانی کۆکردەوە و لەگەڵ فەوجێک سەرباز و لەشکری شوشتەر و کەهکیلۆیە چوونە سەر عەلی مورادخان و نەشییان بەسەریا زاڵ بن و بە پەرێشانی گەڕانەوە.

ساڵی ١١٤٨ سوڵتان عەلی بەگ و نەجەف قولی بەگ کە هەردووکیان گەورەی کوردی چەمشکەزەک بوون، لە لەشکری ڕێککەوتوو، فەوجێکی سەرباز و لەشکری کەهکیلۆیە و شوشتەریان هەڵگرت و چوونە سەر عەلی مورادخان؛ لە دامێنی کێوی (سالم) لەشکربەزیان کرد. عەلی مورادخان قەڵای (کوە)ی کردە سەنگەر و بۆ بەرامبەریان ئامادە بوو.

لەشکری نادر شا لە هەر چوار کەنارەوە دەورەیان دا و شەڕ و کوژتاریان دەست پێ کرد. بەختیاری لەسەردا بۆ لەشکری نادر شا چوونە خوارێ و تا نیوەی کێو ڕۆیشتن و دوژمنیان تەنگاو کرد و شکاندیانن و سوڵتان عەلی و نەجەف قولی هەڵاتن.

عەلی مورادخانیش دەورەی لەشکری شوشتەر و کەهکیلۆیەی گرت و تەنگەتاوی کردن. لە دوای کوژتار ئەوانیش هەڵچنران و ڕوو بە خاکی خۆیان هەڵاتن. گرانەبار و جەبەخانەیەکی قورس کەوتە دەست عەلی مورادخان و تاڵانێکی زۆر کەوتە دەست سوپاهەکەی.

لەودەمەدا نادر شا لە ئێرەوان خەریکی شەڕی ڕۆمیان بوو و نەدەپەرژا بڕواتە سەر عەلی مورادخان و سەری نەرم کا. ئەوە چاکتر بوو بە مایەی هێز پەیداکردن و پەرە ئاوێژتنی عەلی مورادخان و لەشکر و پێویست ڕێکخستن. بەو کەم چاخە سوپای شەڕکەر و ئامادەی گەیشتە ٥ هەزار کەس.

عەلی مورادخان لە چیای (بروک) کە سەختتر و بڵندتر و گەورەترینی کێوەکانی بەختیاری بوو، قەڵایەکی زۆر سەخت و توندی دروست کرد و بە جەبەخانە و سوپا و تۆپ و چەرخە دایمەزراند. (تەئریخی نادری – لاپەڕە ١٦٧).

نادر شا کە لە ئێرەوانەوە گەیشتە قەزوین، لەشکرێکی سوارەی لە کوردی خوراسان ڕێک خست، وە لەشکری فەیلی و ئەردەلان و هەمەدانیشی لەگەڵ خستن

و ناردنیە سەر عەلی مورادخان و هێندێک لە جزایرچییە بەتایبەتییەکانی خۆشی لەگەڵ خستن و بە ڕێگای شوشتەرا ناردنی و لە دەشتی گورگانیش چەند فەوج لە مارودەشت و گرووە لەگەڵ لەشکری کۆهی کیلویە و لەشکرێکی زلیشی لە ئەسفەهانەوە بۆ هەزار چەمەنی بەختیاری ڕەوانە کرد. ئەو لەشکرانە هەریەک لە ڕێگای خۆیانەوە ڕوو بە عەلی مورادخان بزووتن و لە هەموولایەوە دەورەیان دا کە نەهێڵن لەو هێزە یەکێکیان لێ ڕزگار بێت.

نادر شاش لەولاوە گرانەبار و ئەسپاب و جەبەخانە و پێویستی بۆ تەنگایی لە مەنزڵی (چرپاس) دانا و نەسروڵڵا میرزاشی کردە بنەگدار و بۆ خۆشی بە هێزێکەوە ڕوو بەکێوی بەختیاری ڕکێفکوت ئاژووتی.

ڕۆژی ۸ی جەمادی دووەمی ساڵی ۱۱٤۹ نادر شا گەیشتە دامێنی کێوی بەختیاری کە یەکەمین دەستە شەڕکەرێکی عەلی مورادخانی تێدا دانیشتبوو و سەنگەریان گرتبوو و شەڕیان دەکرد.

نادر شا فەرمانی دا بە دەستە جەنگاوەری کوردی چەمشکەزەک و پیادەی ئەفغانی کە پەلاماری بەختیارییەکان بدەن. بەختیارییەکان شێرانە هەڵمەتیان برد و زۆر بەئازایی لینگیان دایە سەر کوردەکانی نادر و تێکیان پێچان. لە دوای گەلێک کوژتار بەختیاری ناچاربوون کە سەنگەر بگوێزنەوە. کوردەکانی چەمشکەزەک لە تاریکیی شەوا چوونە سەر قەڵای (بروک) کە جێگای عەلی مورادخان بوو لە هەموو لایێکەوە وەتەنگیان هێنا.

عەلی مورادخان بە دەستە لەشکرێکی لە لای بوو لە ئاوی بروک پەڕیەوە، ئەو چۆمە دەچووە دزفوول. کە پەڕیەوە پردێک لەسەر ئەو چۆمە بوو ڕووخاندی، لەودەمەدا لەشکرێکی نادر شا کە لە هەزار چەمەنەوە ناردرابوو، گەیشتە سەر عەلی مورادخان. هەردوو لا بۆ شەڕ ئامادە بوون و دەستیان بە یەکتر کوژتن کرد و نزیک ٦٠٠ کەس لە عەلی مورادخان کوژرا. سبەینێ لەگەڵ بەیانی و سپێدەدا نادر شا گەیشتە سەر پردی بروک و فەرمانی دا و دەست بە دروستکردنەوەی پرد کرا و لەشکری نادر پاشا لە چۆمێ پەڕیەوە. کوردەکانی بەختیاری وەکو باڵندە لە شاخ و کێوە بەرزەکان سەرکەوتن و بۆی دەرچوون و لە چنگی نادر شا ڕزگاربوون.

نادر شا دەستە بەدەستە و فەوج بە لەشکر و سەربازەکانی خستە نێو شاخ و کێو و دۆڵ و شیوەکانی چیا بڵندەکانەوە تاکو لە هەڵاتووەکان بگەڕێن و بیانگرن. نزیک ٣ هەزار ماڵیان بەدیل گرتن و گەلێکیشیان کوژتن. بە جارێک ئەو میللەتە شپرزە کران و پەرێشان و نەبوو بوون.

عەلی موراد لە کێوی (گۆرگنش) کە لەگەڵ کێوی لوڕستانی فەیلی دەبێتەوە بەیەک، خۆی دامەزراند و سەنگەری گرت. لەشکری نادر شا دەورەی دا و تەنگەتاویان کرد. لە دوای شەڕ و خوێنڕێژی عەلی مورادخان بەدیل گیرا و بە ماڵ و منداڵییەوە بردیانە کن نادر شا. نادر شا کەپوو و گوێ و لێو و پێ و هەردوو دەستی عەلی مورادخانی بڕی و هەردوو چاوی هەڵکۆڵی و لە دوای دوو ڕۆژ کوژتی. پاشماوەی لەشکری عەلی مورادخان ناچاربوون هاواریان لەو خان و بەگ و سەرکردە و گەورەکانی بەختیاری کرد کە لەکن نادر شا بوون، ئەوانیش بە گەلە کۆمەڵە تکایان کرد و هەموو بەخشران. بەڵام هەموویان بارکردن و بردیانە خاکی (جام) و دایانمەزراندن و لەکن ئەوانی دیکەیان دانان کەلەوە پێش لەوێ داندرابوون. نادر شا نزیک مانگێک لەو کێو و شاخانەی بەختیاری سووڕا و ڕوو بە ئەسفەهان گەڕاوە و ٩ی مانگی ڕەجەب گەیشتەوە ئەسفەهان.

٦- کوردی موکریان و نادر شاه

کوردەکانی موکریان لەوەپێش سەربەخۆ دەژیان و حکوومەتێکی ئازادیان هەبوو، فەرەیدونخانی حاکمی موکری لە لایەن سوڵتان حوسێنی سەفەوی کرا بە والیی هەمەدان.

ساڵی ١١٣٣ فەرەیدونخان لەتەک عوسمانییاندا ڕێک کەوت و بە بۆنەی سونیەتییەوە لە سەفەوییەکان پچڕاوە و لەگەڵ حکوومەتی ڕۆما پێک هات و گەڕاوە سەر خاکی خۆی و دووبارە لە موکریان دانیشت. چونکە بەختی سەفەوی وەرگەڕابوو، کوردی موکریانیش ناچاربوون کە بکەونە ژێر ئیدارەی عوسمانییانەوە.

لە لایەن حکوومەتی ڕۆمەوە عەلی ڕەزاخانی موکری کرا بە فەرمانڕەوای موکریان و لەگەڵ ڕۆمیانا بناغەی دوستیی دامەزراند.

ساڵی ١١٤٢ نادر شا لە دوای گرتنی هەمەدان و سنە ڕوو بە ئاوربایەگان

ئاژۆتی، عەلی ڕەزاخان لەشکرێکی قورسی کۆکردەوە کە پێش بە نادر شا بگرێ.

لە لایەن حکوومەتی ڕۆمەوە تەیموور پاشای کوردی میللی کە حاکمی وان بوو، بە هاواری عەلی ڕەزاخانیانەوە نارد، تەیموور پاشا بە لەشکرەوە گەیشتە کۆمەگی عەلی رەزاخان لە قەڵای میاندواو، لەشکری هەردوولا بۆ پێش بەنادر گرتن ئامادەبوون.

نادر شا لە ڕێگای بانە و سەقزەوە ڕوو بە (سەفاخانە) چوو. سەفاخانەی هەوشیار کە نیشتمانی باپیری نادرشا بوو، کردیە لەشکربەز و بنە و گرانەباری بەجێ هێشت. بۆ خۆی و لەشکرێکی لە دەستیا بوو ڕوو بە عەلی ڕەزاخان ڕۆیشت. بەری خۆی دا میاندواو کە لە نێوانی مەقدەم دەهدەمدا هەڵکەوتووە. لەسەر چۆمی (جەختەتوو) ڕووی بەڕووی عەلی ڕەزاخان و تەیموور پاشا لەشکری ڕیز کرد. هەردوو لا بۆ خوێنڕژتن ڕوویان تێک کرد. شەڕ لەپێشا بە تۆپ و تفەنگ بوو لە پاشان شیر و خەنجەر و قەرەبینا کەوتەکار. ئەگەرچی موکریانییەکان لەپێشا زۆر دلێرانە و پاڵەوانانە شەڕیان دەکرد، بەڵام لە پاشان وەتەنگ هێنران و شکاندران.

نادر شا کوردەکانی موکری و میللی تێکەوە پێچا و ڕوو بە مەراغە هەڵی برین گەلێک کوردی موکری کەوتە دەست نادر شا، زۆریان کوژران و بەدیل گیران. تۆپ و جەبەخانە و ماڵێکی زۆری ئەوان کەوتە دەست نادر شاوە.

عەلی ڕەزاخان و تەیموور پاشا لە مەراغە خۆیان نەگرت و چوونە (دێخورگان). نادر شا چووە مەراغە و گرتی و گەڕایەوە سەر سابلاخ و ئەویشی گرت. خاکی دەهدەم و مەقدەم و مەراغە و سابلاخ کەوتە دەست نادر شا.

عەلی ڕەزاخان کە گەیشتە دێخورگان دەستی بە قاقەز نویسین کرد و بناغەی یێکەتیی لەگەڵ نادر شا دامەزراند و گەڕایەوە سەر خاکی موکری و بە فەرمانڕەوای موکری داندراوە.

نادر شا ڕوو بە تەورێزی ئاژۆت و لە سەهۆڵان لەشکربەزی کرد. تەیموور پاشاش چووە تەورێز. نادر شا بەگژ تەیموور پاشادا چوو کوژتارێکی قورسیان لێک کرد. لەو شەڕەدا پاشا و عەسکەرێکی زۆر بەدیل کەوتە دەست نادر شا. جاری دووەم لە کێوی (خواجە میرخان) نادر شا و تەیموور پاشا شەڕێکی

قورسیـان کرد و ژن و منداڵێکی زۆر بـەدیل چوون. تەیموور پاشـا تەنگەتاو کـرا و هەڵات و ڕوو بـە (سـۆفـیـیـان) بـۆی دەرچـوو. لەوێش ڕانەوەسـتـا و بـۆ (خـووی) ڕۆیشت.

نادر شـا کـە تـەیموور پاشـای شکاند و چووە سـەر تەورێز و گـرتـی، لە دوای دامـەزراندنـی شـار، چەند پاشـا و گـەورەیەکی کـە بەدیلی گـرتـبـوون بەری دان و خەڵاتی کردن و ناردنیەوە خاکی خۆیان (ت. ن. ل ٧٦).

نادر شـا لـەو دەمـەدا کە لە تەورێز شـەڕی دەکرد، خـوراسـان تـووشی شـۆڕش و پشێوی بووبوو؛ لەبەرئەوە (بێسـتوون بەگ)ی هەوشـاری کردە حاکمی تەورێز و بۆ خۆی بە ناچاری ڕوو بە خوراسان و هیرات چوو.

سـاڵـی ١١٤٣ شـا تەهـمـاسب لـەشکرێکی قـورسی ڕێک خـست و ڕوو بـە ئاوربایەگان چوو کە ئێرەوان بگرێ؛ لە ڕێگای هەمـەدانەوە مانگـی جەمادی دووەم گەیشتە ئاوربایەگان. کە چووە تەورێز بێستوونخانی حاکمی تەورێزی لێ خست و محـەمەد قولیخـانی کردە حاکم. لە دوای ئەوە بەری خۆی دایە ئێرەوان و دوای کەم شەڕێک شا تەهماسب شکا و ڕوو بەسەلماس هەڵات و گەڕاوە تەورێز. لەوێش خۆی نەگرت و ڕوو بە هەمەدان و ئەسفەهان بۆی دەرچوو (ت. ن. ل ١٠٢).

لەولاوە سـونعـی پاشـای عـوسـمـانـی لە ئـاوی ئاراس پەڕیەوە و بە ٣ مـانگ سـەڵمـاس و مـەراغـە و تـەورێزی گرت. کوردەکـانی موکری لـەژێر فـەرمـانـی عـەلی ڕەزاخان پێشوازیی ڕۆمیانیان کرد و کەوتنە بن ئیدارەی ڕۆمییانەوە. دیسان عەلی ڕەزاخانیش بە حاکمی داندراوە.

نادر شـا لە پاش چوونە هیرات و خـوراسـان کە گـەڕایەوە ئەسـفـەهان، دەزبەجێ شـا تەهمـاسبی لە شـایەتی خست؛ لە دوای ئەوە بەسـەر هـەمـەدان و کرمـاشـان و شـارەزووردا چووە سەر بەغدا هـەروەکو لە هـاتوودا دێتـە گوتن، لەوەپاش گـەڕایەوە کرماشان.

لە سـاڵـی ١١٤٤ ئەیالـەتی تەورێز لـە لایەن نادر شـاوە درا بـەلوتف عـەلـی بەگ. لەولاوە تەیموور پاشای کوردی میللی بە لەشکری کورد و عەسکەری ڕۆمەوە چووە سـەر تەورێز. خەڵکی تەورێز دەستیـان بە پێشوازیکردن کرد و بە جارێک شـاریان چۆڵ کرد. هـەرچەندە لوتف عەلی بەگ تەقەلای دا و کۆششی کرد، نەشیـا پێش

بەوانە بگرێت. هەتا ئێوارە لەگەڵ کوردەکانی خوراسان هەوڵیان دا چارەیان نەکرد؛ ناچاربوون لە تەورێز دەرکەوتن و ڕوو بە مەراغە هەڵاتن و لەوێش ڕێگایان نەدان کە بڕۆنە نێو شارەوە. لوتف عەلی لە مەراغەوە ڕوو بە (خەڵخاڵ) هەڵات.

تەیموور پاشا لەولاوە گەیشتە پێش و تەورێزی گرت و لەگەڵ کوردەکانی مەقدەم و دەهدەم و موکریدا ڕێک کەوت؛ بەڵام زۆری بەسەر نەبرد و لە تەورێز دەرکەوت. چونکە لەودەمەدا پۆلاد پاشا لە دیالە شکا و تۆپاڵ عوسمان پاشاش لە شارەزوور کوژرا. تەیموور پاشا کە لەوە ئاگادار بوو تەورێزی بەردا و گەڕاوە ئێرەوان.

لوتف عەلی بەگ کە زانییەوە تەیموور پاشا لە تەورێز دەرکەوتووە، هەستا چووە تەورێز و گرتیەوە و مەراغەشی خستە دەست. ساڵی ١١٤٥ تەورێز و کوردستانی ئاوربایەگان کەوتە دەست نادر شا.

نادر شا لە هەمەدانەوە ڕووی لە ئاوربایەگان کرد و فەرمانی دا کە پاپا عاشوورخانی ساڵی ١١٤٦ خاکمی ورمێ و ٣ هەزار ماڵە کوردی هەوشار – کە لە دەوروپشتی ورمێ (ارومیە) دانیشتبوون، باریان کات و بیانباتەوە نیشتمانەکەی پێشوویان کە ساینقەڵای هەوشاری خاکی موکری بوو، ڕایان بگرێت هەتا نادر شا دەگاتە ئەوێ و چاوی پێ بکەوێت و ڕەوانەی خوراسانیان بکات.

عاشوورخان هەموو کوردەکانی هەوشاری سازکردن و لە ساینقەڵا ڕای گرتن. نادر شا هەمووانی دی و دڵخۆشیی دانەوە و خەرج و دراوێکی زۆری پێ دان و بە ئاسوودەگی ناردنیە خوراسان و دایمەزراندن. چونکە عەشیرەتی خۆی بوون زۆری ڕێز لێ نان و سەرفرازی کردن.

نادر شا لە دوای ئەوە لە ساینقەڵاوە چووە مەراغە، لەوێ بوو کە عەلی ڕەزاخانی موکری و عەبدورەزاق خانی کوردی مەقدەم چوونە لای و بە خەڵات و نەوازش و بەخشش دڵخۆشیی دانەوە و هەموو سەرکردە و گەورەکانی ئاوربایەگانی یەک بەیەک خەڵات کردن و بەلەشکر و قوشەنیان لە دەهدەم دانیشتن و چاوەنۆڕی مامڵەت بوون لەتەک عوسمانیاندا. نادر شا ئەمری دانێ یان سوڵح یان شەڕیان لەگەڵ دەکەن، ئەوانیش بە چاوەنۆڕی دانیشتن و نادر شاش بۆ گرتنی تاڵش ڕوو بە ئەردەوێڵ ڕۆیی.

ساڵی ١١٤٧ نادر شا له قەفقاز شەڕی دەکرد، خێڵی کوردی بڵباس له (ترکەش)ەوە دەستیان بە سەرکێشی کرد و پەلاماری موکریانیان دا و خاکی محال و سوندز و دەهدەم و شنۆیان گرت و خستیانە ژێردەستی خۆیانەوە، بۆ ورمێشیان دەست درێژ کرد و هەرەشەیان له ورمێ و تەورێز کرد.

ساڵی ١١٤٨ ئیبراهیم خانی زەهیرودەولەی برای نادر شا کە سپەهـ سالار و سەرداری هەموو ئاوربایەگان بوو، لەگەڵ شازادە نەسروڵڵا میرزای کوڕی نادر شادا لەشکریان هەڵگرت و چوونەسەر بڵباسان و لە دوای شەڕ و کوژتار، گەلێک لە بڵباسان کوژران و لە دوامینا تەنگەیان پێ هەڵچنرا و شکاندران و نزیک ١٠٠٠ کەسیان لێ کوژرا و هەڵاتن و چوونە ترکەش و سەنگەریان گرت و بۆ بەرابەری ئامادەبوون. لەو شەڕەدا دوو پیاوی گەورە لە بڵباس کوژران و نزیک ١٠٠٠ ماڵیان پووچ کرایەوە.

کوردی شارەزوور و نادر شا

ساڵی ١١٤٠ نادر شا لە کێوەکانی لوڕستانەوە چووە سەر کرماشان. حوسێن قولیخانی زەنگەنە، کە سەردارێکی کورد و گەورەی سوپای نادر شا بوو، بە ٥ هەزار کەسەوە چووە سەر کرماشان و گرتی و گەلێک جبەخانەی ڕۆمییانی تالان کرد. قەڵا کۆنەکەی کرماشانی ڕووخاند و لەو قایمتری دروست کردەوە.

خانەک پاشای بابان کە لەوە ئاگادار بوو هاواری لە تەیموور پاشای میللی کرد کە کۆمەگی بکات. ئەویش بە ٣ هەزار کەسەوە فریای کەوت، لە دەشتی مەلایر بۆ پێش بەنادر شا گرتن سەنگەریان دروست کرد.

نادر شا لە هەمەدانەوە ڕوو بە مەلایر چوو و لەو دەشتەدا هەردوولا کوژتاریان لێک کرد. بە گوللەی تۆپ و تفەنگ یەکتریان ئاور باران کرد. گەلێک پاشا و حاکمی هەشتەر و لە دەست نادر شا گرفتار بوون. عەبدوڕەحمان پاشای والیی هەمەدان بۆ سنە هەڵات.

سەلیم بەگی بابان پێشی بە نادر شا گرت و گەلێکی کوژتار لێ کرد. نادر لەبەرئەوە لەگەڵ خانەک پاشای بابان ڕێک کەوت و ڕوو بە ئاوربایەگان ڕۆیشت؛ هەروەکو لە باسی موکریانا گوترا.

ئەحمەد پاشای والی بەغدا لەوە کەوتە ئەندێشەوە و قاقەزی بۆ خانەک پاشا نویسی کە هەموو سنوورەکان بە سەختی بگرێ و ئەحمەد پاشای باجەلانی کردە حاکمی زەهاو و لەشکر و پێویست و جبەخانەی بۆ نارد.

ساڵی ١١٤٣ شا تەهماسب کە لە ئێرەوان و تەورێزەوە بە شکاوی ڕوو بە هەمەدان چوو، خانەک پاشا لە (گورگان) پێشی پێ گرت و شکاندی و چەک و تفەنگ و ماڵێکی زۆری لێ بە تالآن گرت.

ساڵی ١١٤٤ نادر شا بە شارەزوورا گرتنی بەغدای خستە پێش و مانگی جەمادی دووەم لە کێوەکانی لوڕستانەوە ڕوو بە کرماشان چوو و گرتیەوە. خانەک پاشا ئەگەرچی گۆشەگیریی نیشان دا بەڵام کۆمەگی ئەحمەد پاشای باجەلانی کرد و لە زەهاو ئامادەبوون.

ئەحمەد پاشای والیی بەغدا کە بهیستیەوە نادر شا لە ماهیدەشت خیوەتی هەڵداوە و تەمای چوونە سەر شارەزوور و کەرکووکی هەیە، هێندێک لەشکر و چەند پاشایەکی ناردنە زەهاو و جێگا سەختەکانیان بە تۆپ و سەنگەر دامەزراند.

نادر شا بە ئومێدی شەوەیخون لە کێوی (گاوروان) سەرکەوت و بۆ ڕۆژاوا ڕوو بە دوژمنی سەرەوژێر چووە خوارێ و بە شەو و ڕۆژێک ئەو ڕێگا دوور و سەخت و بڵندەیان تێکەوە پێچا و ڕکێفکوت هەڵمەتی بردە سەر زەهاو و لەگەڵ سپێدەی بەیانی گەیشتە سەر ئەحمەد پاشای باجەلان. ڕۆژی ٢٤ی جەمادی دووەم دەورەی کوردەکانی باجەلانی دا. لە دوای شەڕ گەلێک لە پاشایانی ڕۆم و ئەحمەد پاشای کوردی باجەلان و کوردەکانی دیکە بەدیل چوون.

نادر شا گەلێک تالآنی بەدەست کەوت و سوارە و پیادەکانی بە دێهاتی کوردستانا بڵاوکردەوە، دەستیان بە دانەوێڵە و مەڕ و چەوری کۆکردنەوە کرد و لە ڕێگای (قەڵای عەلی بەگ)ەوە ڕوو بە کەرکووک ئاژۆتی و لە خورماتوو لەشکربەزی کرد و دەوروپشتی کەرکووکی تالآن کرد. ئەو خاکە بە جارێک پێپەست کرا و لە خێڵی بەیات ١٠ هەزار ماڵی بارکرد و ناردنیە خاکی خوراسان. نادر شا ٧ هەزار شەڕکەریشی ناردە سەر کەرکووک و بۆ خۆشی لە ڕێگای قەرەتەپەوە ڕوو بە بەغدا لەشکری ئاژۆت.

لە قەرەتەپە قاقەزی خانەک پاشای بابانی پێ گەیشت کە بە سەلیمی برای خۆیا

ناردبووی؛ لە لایەن نادر شاوە سەلیم بەگ نوازش کرا. ڕۆژی دووەم نادر شا بۆ بەغدا دەچوو، لەولاوە محەمەد پاشای کورد حاکمی (کۆی) لە لایەن ئەحمەد پاشای بەغداوە ناردرابووە پێش نادر شا و لە ئینگیچە ڕووبەڕووی یەکتربوون و دەستیان هاوێژتە شەڕ و کوژتار. لەشکری ئەحمەد پاشا تەنگەتاو کرا و ڕوو بە بەغدا شکا و هەلات. کوردێکی زۆر لەو شەڕەدا کوژرا و گەلێکیشی بەدیل گیران. نادر شا بەو هێز و توانایەوە ڕۆیشت، ڕۆژی سێشەمەی ٢ی مانگی ڕەمەزان گەیشتە کەنار بەغدا.

ئەحمەد پاشای بەغدا ٣٠٠٠ شەڕکەری لەژێر فەرماندەی ئەحمەد پاشای والیی ئورفە و قەرە مستەفا پاشادا ناردنیە پێشەوە.

نادر شا فەرمانی دا بە سەلیم بەگی بابان کە بە دەستەسوارەی قەڵاچوالانەوە هەڵمەت بباتە سەر قەرە مستەفا. ئەویش شێرانە هەڵمەتی برد، بەڵام لە دیوارانی قەڵا و بورجی شارەوە بە تۆپ و تفەنگ و خومپارە ئاورباران کران و گەلێک لە کوردی قەڵاچوالان بەکوژت چوون.

نادر شا تورکمانی گوگەلانی ناردە پێشەوە و سوارە ئەفغانیش بە کۆمەگیانەوە چوون و سەرلەنوێ شەڕ گەرم کرا. لەو شەڕ و کوژتارەدا تەنگە بەنادر شا هەڵچنرا و شکاندرا. کوردەکان زۆر بە شیرزەیی لەو مەیدانەدا خۆیان ڕزگار کرد.

دەورەدانی بەغدا و شەڕ و کوژتار هەتا مانگی سەفەر و ساڵی ١١٤٥ ڕاگیرابوو. بەڵام لەودەمەدا تۆپاڵ عوسمان پاشای سەرعەسکەر بەسەد هەزار شەڕکەرەوە گەیشتە کەرکووک. لەوەدا ئەحمەد پاشای والیی بەغدا نادر شای تەنگەتاو کرد، لە مانگی سەفەرا لەشکری نادر شا برسی و تینوو مایەوە و پەرێشان بوو، ناچار ڕوو بە هەمەدان هەلات و گەڕاوە.

سەلیم بەگی بابان بەئیزاو (ئەزیەت) خۆی و چەند کەسێکی ڕزگاربوون و هەڵاتن و چوونەوە کوردستان. لە ٢ هەزار کوردی ئەردەلان و ٥٠٠ کوردی موکریان پیاوێکیان بە ساغی نەگەڕاوە و هەموو کوژران و مردن و بەدیل چوون و پەرێشان کران. هەر بەو جۆرە لەشکری نادر شا کە دوو بەشی لە کورد پێک هاتبوو، هەمووی ڕزگار نەبوون.

کە نادر شا هەلات تۆپاڵ عوسمان پاشا گەیشتە کەرکووک، ئەحمەد پاشای

والیی بەغدا لە خانەک پاشای بابان رەنجیدە بوو، لەوە کەلێنی دەست کەوت و خانەک پاشای خواستە بەغدا. ئەویش باوەڕی نەدەکرد، خالید پاشای ناردە خۆشهاتنی تۆپاڵ عوسمان پاشا و بۆ خۆشی خەڵەتاندرا و چووە کەرکووک، سەلیم بەگی کردە جێگانشینی. خانەکە پاشا کە گەیشتە کەرکووک بەخۆشی ونوازش ڕاگیرا و ناردرایە بەغدا. بەشەو لە خەوا خەفە کرا و کوژرا. سبەینەی ١٥ رەبیع جەنازەکەی ناردراوە کوردستان و خالید پاشاشیان کردە فەرمانڕەوای شارەزوور.

تۆپاڵ عوسمان پاشا بە بەخشش و هەڕەشەو دڵخۆشیدانەوەی شیعەتی و سونەتی هانی کوردەکانی دا و بۆ شەڕی چڕکردن. خالید پاشای بابان و مەمش پاشای بە ٢٠ هەزار کەسەوە ناردە چۆمی دیالە و جێگا سەختەکانیان کردە سەنگەر. پۆلاد پاشا و محەمەد پاشاش چوونە یارمەتی و کۆمەگیکردنیان. لە پاش مانگێک و لەسەر خواستنی تۆپاڵ عوسمان، خالید پاشا لە دیالەوە چووە کەرکووک.

ساڵی ١١٤٥ نادر شا قاقەزی بۆ هەموو گەورەکانی شارەزوور و سەلیم بەگ نویسی و باوەڕی پێ کردن و بۆ خۆشی بە لەشکرەوە چووە سەر دیالە. ڕێگای ٨ ڕۆژانی بە ٢ شەو و ٢ ڕۆژان پێچاوە و گەیشتە سەر مەمش پاشا. ئەوانیش لە هەڵاتن بەولاوە چارەیەکیان نەدۆزییەوە، هەموو گرانەبار و جەبەخانەیەکی کە هەیانبوو بەجێیان هێشت و هەڵاتن. لەشکری نادر شا ٥ سەعات ڕێگایان ئاژۆت و ماڵ و چەک و دیلێکی زۆریان لێ گرتن.

تۆپاڵ عوسمان پاشا دەوروپشتی قەڵای کەرکووکی سەخت کرد و بە خالید پاشای گوت کە سەلیم بەگ بخوازێتە کەرکووک و بە لەشکرەوە ئامادەبێ؛ ئەویش ئەوەندە بە هێندی نەگرت. تۆپاڵ عوسمان فەرمانی دا بە محەمەد پاشای حاکمی کۆی (قوچ پاشا) کە بڕواتە هەولێر و لەشکرێکی قورسی لە کوردان تێدا بێت و قەڵای توند کات.

تۆپاڵ عوسمان پاشا لەشکری کوردی شیمال و شارەزوور و سۆران و بادینانی ناردە دەرەوەی قەڵای کەرکووک و لە سەنگەردا دایمەزراندن.

نادر شا لەولاوە ڕوو بە کەرکووک بزووت و هەرچییەکی هاتە پێشێ پایەماڵی

حوسێن حوزنی (٣٦)

کرد و ١٥ی جەماد گەیشتە بازارچەی لەیلان کە ٣ سەعات لە کەرکووک دوورە؛ ئەوێی کردە لەشکربەز. تۆپاڵ عوسمان لە قەڵادا خۆی پەستاوت. نادر شا لەشکرەکەی کردە ٣ بەش: دەستەیەکی لەگەڵ خۆیا هەڵگرت و چووە سەر قەڵای کەرکووک، دەستەیەکیشی بە دێهاتا بڵاوکردەوە کە تالآن بگرن، دەستەیەکیشی لەسەر گرانەبار دانا.

نادر شا لە (عەلەمداران) ڕوو بە قەڵای کەرکووک وەستا و دەستی بەشەڕ و کوژتار کرد. لەشکری دەرەوەی قەڵا لە دەست نادر پاشا شپرزە کرا و شکاندرا و هەڵاتن. چادر و تۆپ و جەبەخانەیەکی قورسی کەوتە دەست نادر پاشا. ئەو هەموو کوژتارە لە لەشکری تۆپاڵ عوسمان پاشا کرا کەسێک نەچوو بە هاواریەوە. نادر شا ٢ ڕۆژ دەورەی قەڵای دا و شەڕکەرێکی نەدی، قاقەزێکی زۆر سووکی بۆ پادشاکان ناردە نێو قەڵاوە، ئەوەش نەیبزاوتن. ڕۆژی سێیەم هەروەها کەسێک وەڵامی نەداوە.

نادر شا لەشکرێکی ناردە سەر قەڵای (سووورداش) کە لە دەست بڵباسدا بوو. میرزا مەهدی لە مێژووەکەیا دەڵێت: جێگای ئەساسی کوردی (بنە و بڵباس) بوو، دانەوێڵە و تێشو و ماڵ و موڵک و دەوڵەتێکی پڕ لە قیاس و تەوانای تێدابوو. ئێل و عەشیرەت و گەلی ئەو دەوروپشتە، بۆ ئەوەی خۆیان لە شۆڕش بپارێزن چووبوونە نێو ئەو قەڵایەوە؛ چونکە جێگایەکی زۆر سەخت بوو.

نادر شا لە ڕێگای (ئاقلەربەند)ەوە چووە سەر سووورداش و دەورەی دا. کوردەکان بۆ شەڕ پێشیان پێ گرت. نادر شا کوردەکانی وەتەنگ هێنا و دەورەی دان و لە قەڵای پەستاوتن و دێهاتی ئەو دەوروپشتەشی تالآن کرد. لە دوای ٣ ڕۆژان شەڕ و کوژتار و قەڵا دەورەدان، لایەکی قەڵای ڕووخاند و لەشکری ناردە نێو قەڵاوە و هەموو دانیشتوو و خەڵکی قەڵای بەژن و منداڵەوە کوژتن و هەرچییەکی تێدابوو بەتالآن بردنی.

نادر شا کە قەڵای سووورداشی گرت ڕوو بە خاکی شارەزوور لەشکری ئاژۆت و دانەوێڵە و تێشووێکی زۆری کۆکردەوە و ناردیە لەشکربەزی (جەمشا). لە پاش ئەوە لەشکر و بنەی نادر شا چوو لە قەرەتەپە داندرا، بەتۆپاڵ عوسمان پاشایان گوت کە نادر شا هەڵدێت؛ چونکە هەموو هێزەکەی لە جەمشا داناوە.

تۆپاڵ عوسمان ئەوەی بەڕاست زانی و لەشکرێکی دا بەمەمش پاشا کە بڕواتە سەر نادر شا و نەهێڵێ بەبێ شەڕ لە شارەزوور دەرکەوێ.

مەمش پاشا چووە (دەربەندی بازیان) – کە حەوت فرسەنگ لە سووورداش دوورە – لەشکربەزی کرد و سەنگەر و مەتەرێزی دروست کرد و تێیدا دانیشت.

نادر شا لە سووورداشەوە لەشکرێکی هەڵگرت و لە پیادە ڕێگایەکی کە مەمش پاشا گومانی پێ نەدەبرد، ئاژۆتی.

ڕۆژی شەممە یێکەمینی مانگی جەمادی یەکەم لە ڕێگای «بازین» (بازیان)ەوە هەڵمەتی بردە سەر دەربەند و نزیک سپێدە بەسەرلەشکری مەمش پاشای دادا و دەستی بە کوژتار کرد.

لەولاوە تۆپاڵ عوسمان پاشا کە مەمش پاشای ناردە سەر نادر شا پەشیمان بووەوە و گوتی ئەو سەرکەوتنە زلە بەدەست خۆمەوە [بێ و نابێ] مەمش بیکات، بۆ ئەو بەدنامییە. سواری تەختی ڕەوان بوو، ڕوو بەدەربەند لە کەرکووک دەرکەوت، ئاگای لە نادر شا بڕابوو. گەیشتە نێو لەشکری مەمش و خەریکی لەشکر ڕێکخستن و سەنگەر دروستکردن بوو. لەناکاو نادر شایان گەیشتە سەرێ و دەستی بەتاڵان و کوژتار کرد. بە کەم چاخێک ١٠ هەزار کەسی لە ڕۆمییان کوژت.

تۆپاڵ عوسمان پاشا کە وای زانی، هەڵاتنی بە شەرەف زانی و ڕێگای کەرکووکی گرتەپێش و بۆی دەرچوو. لە ڕێگادا (ئەڵڵایار) ناو کوردێک پێی گەیشت و کەللەسەرەکەی بۆ نادر شا بەدیاری برد. هەتا نیوەڕۆی ئەو ڕۆژە نادر شا هەموو هێزەکەی تۆپاڵ عوسمان پاشای بڵاو کرد و گرتنی و تاڵانی کردن و خستنیە ژێر پەنجەوە. لەوانە ٥ هەزار کوردی ژووروو (شیمال) بوون. نادر شا لە دوای ئەو سەرکەوتنە خالید پاشای بابانی کردەوە بە حاکمی شارەزوور، لەشکرێکی قورسی ناردە سەر حیللە و کەربەلا و نەجەف کە بیگرن و بۆ خۆشی چووە خورماتوو، لە دواجار گەڕاوە خاکی ئێران.

ساڵی ١١٥٦ نادر شا بە لەشکرێکی زلەوە، جاری سێیەم بۆچوونە سەر شارەزوور و بەغدا سوپاهێکی ڕێک خست. چونکە فتوایەکی زۆر خراپ لە ئەستەمبووڵەوە ناردرابووە مووسڵ، نادر شاش لەوە ڕقی هەستا و بە جارێک گرتنی شارەزوور و بەغدای خستە پێشەوە.

٤ی مانگی ڕەبیعی یەک نادر شا بە لەشکرەوە گەیشتە شاری (سنە) و دەستە لەشکرێکی ناردە سەر بەغدا. خالیدخان پاشا و سەلیم بەگی بابان چوونە پێشوازی و لە سنە گەیشتنە نادر شا. زۆر بە خۆشی نوازش کران. هەموو گەورەکانی کوردی لەسەر کۆبووەوە.

ئەحمەد پاشای والی بەغدا کە لەوە ئاگاداربوو، قاقەزێکی بە هەڕەشەی بۆ نادر شا نارد.

خالیدخان تکای کرد کە نادر شا لە قەڵاچوالانەوە بڕواتە سەر بەغدا. لەشکری نادر شا لە خانەقینەوە ڕوو بە بەغدا ڕۆیشتن. نادر شا و ئومەرا و گەورەکانی کوردیش بە میوانداری چوونە قەڵاچوالان و چوار ڕۆژ لەوێ میوانداری کرا. لە پاشا سواربوون و لە نزیک کەرکووک، لەیلانی کردە لەشکربەز.

خەڵکی کەرکووک قەڵایان گرێ دا و بۆ شەڕ ئامادەبوون. نادر شا ٦ ڕۆژ قەڵای ئاورباران کرد و وەتەنگی هێنا. ڕۆژی ٢١ ڕەبیعی یەک خەڵکەکە ئامانیان خواست و نادر بەکەیفەوە برایە نێو قەڵاوە. ڕۆژی دووەم لەشکرێکی ناردە سەر هەولێر، لە پاش گەلێک شەڕ و کوژتار قەڵای هەولێریش گیرا.

هەڵاتووەکانی ڕۆم هەموو پەنایان بردبوو بۆ مووسڵ و هاواریان لە کوردەکانی کۆی و هەریر کرد کە بە کۆمەگیانەوە بچن. قۆچ محەمەد پاشای حاکمی کۆی لەشکری کوردی هەڵگرت و چووە مووسڵ. لە کوردی بادینانیش کۆمەگیان خواست؛ ئەوانیش فریایان کەوتن و هێزێکی تەواوی کورد لە مووسڵ کۆبوونەوە.

لەودەمەدا خالیدخان پاشای بابان بە بەهانەی چوونە سەر هەولێر هەڵات و چووە ئورفە. سەلیم بەگی بابان کرایە فەرمانڕەوای بابان، خەڵات کرا و ناویان نا (سەلیمخان).

نادر شا بە لەشکرەوە لە کەرکووک دەرکەوت سەلیمخان لە تەکیا چووە هەولێر و شەوێک لە هەولێر مانەوە و بۆ سبەینێ چوونەسەر مووسڵ. لەسەر زێی گەورە لەشکری نادر شا و قۆچ محەمەد پاشا ئامبازی یەکتربوون. لە دوای گەلێک شەڕ و کوژتار قۆچ پاشا هەڵات و لە تاریکی شەوا ڕوو بە مووسڵ گەڕاوە. نادر شا سبەینێ چووە مووسڵ و لە نزیک گۆڕی یوونس پێغەمبەر لەشکربەزی کرد.

خەڵکی مووسڵ بە گەورە و کەیخودایەوە چوونە لای. و بە مامڵەت دەستی لە

شــەڕ و کـوژتـار بەردا و گـەڕاوە (قـەرەتـەپە). لە مــانگی ڕەمــەزاندا و بۆ زیـارەتی عـەتەبات چووە کەربـەلا و نەجەف. هەولێر و کۆی و کەرکووک کـەوتە ژێر فەرمـانی سەلیمخانی بابانەوە. ئەوەش دوایی هات.

لەوەپێش ئەحـمەدخـانی کوڕی سـوبحان وێردیخـانی بەگلەربەگی ئەردەلان هەڵات و چووە دیـاربەکــر و لەوێ مــایەوە. لـەودەمــەدا بۆ فــەرمــانڕەوایـی ئەردەلان و شارەزوور ڕۆمییەکان هانیان دا و خستیانە هەوەسی چوونە سەر سەلیمخان.

ئەحمەدخان بە ناوی خەلافەتی ئیسـلامیەتەوە داوای کۆمەگی لە کوردەکان کرد. بە کەمـچاخێک ٨ هەزار کورد لە دیاربەکر بۆ ئەحـمەدخان کۆبوونەوە. لە بابان و بڵـبـاس ئەوەی هەڵاتبـوون چوونە لای. لە دیـاربەکـرەوە بۆ مـووسڵ و لەوێشــەوە بۆ سەر شارەزووریان لێ خوڕی.

سـەلیـمـخـانی بابان لەشکری هەڵگرت و چـووە پێش ئەحــمـەدخـان و لە نزیک مووسڵ پێشی پێ گرت. ساڵی ١١٥٨ دوو برای کورد دەسـتیان بە کوژتاری یەکتر کرد. لە مانگی ڕەجـەبدا ٣ شـەوان خوێنی یەکتریـان ڕژت. لە دواییدا ئەحـمەدخـان شکـا و ســەلیــمــخــان ســەرکــەوت. لەو شــەڕەدا زابـتــێکی ڕۆم کــەوتـە دەست سەلیمخانەوە و بە دیاری بۆ نەسـروڵڵا میرزای کوڕی نـادر شای نارد. سەلیمـخان لە ١٢ی مـانگی شـەعبـانی ئەو سـاڵەدا گـەڕایەوە قـەڵاچوالان. سـەلیـمـخـان هەر ١٨ ساڵ فەرمانڕەوایی بابانی کرد.

٨- کوردی تاڵش و نادر شا

کوردەکانی تاڵش لە دەوری پشـێویی سەفەوییەکـان و سەرکێشیی ئەفـغان لە خاکی ئێرانا گۆشەگیر بوون و هەر هێندەیان پێ کرا کە سەربەخۆ خۆیان بەخێو کەن.

مـووسـاخـانی سـەرداری تـاڵش کـە حـاکمی ئوسـتـراباد بـوو، هەمـوو کوردەکـانی تاڵشی لەژێر فـەرمـانـی خـۆیـا کـۆ کـردەبـووە وە و زۆرچاک بەخـێـوی دەکـردن. حکوومەتی عوسمانی کە خاکی قەفقازی گرت، مووساخان لە تەکیانا ڕێک کەوت و لەسەر حکوومەتی خاکی خۆی دامەزراوە.

ئەیالەتی شێروان و داغسـتان درا بە سورخابخانی لەگزییە. کورد و لەگزییەکان زۆر بەشـپـرزەیی ڕایان دەبوارد؛ بەڵام چونکە هەردوولا سـوننی بوون و حکوومـەتی

عوسمانیش هەروەها، ئەوەیان بە خواهی و ناخواهی پەسند کردبوو و ناچار ڕایان دەبوارد.

ساڵی١١٤٦ نادر شا لە ئاوربایەگانەوە تەمای چوونە سەر قەفقازی هەبوو، ئومێدێکی قورسی [بە] کۆمەگی و یارمەتیی کوردەکان بوو، هەروەکو هەموو کوردێک کۆمەگیان کردبوو. بەو ئومێدە مانگی ڕەبیعی دووەم چووە ئەردەوێڵ و لەتەک مووساخانی تاڵشیدا موخابەرەی کرد. مووساخان بۆ کۆمەگیکردن و یارمەتی پەیمانی دا. نادر شاش ئەیالەتی شێروان و داغستانی بە مووسا بەگ بەخشی.

کوردەکانی تاڵش بەبێ شەڕ و کوژتار و ئیزاو کەوتنە ژێر فەرمانی نادر شاوە. بۆچوونە سەر خاکی شێروان و گەنجە و تفلیس لەشکریان بۆ کۆکردەوە.

نادر شا بە لەشکری کوردەکانی تاڵشەوە پەلاماری شێروانی دا و گرتی و چووە سەر تفلیس و ئێرەوان و گەنجە و گرتنی. بە دڵێکی خۆشەوە ئەیالەتی مووساخانی خاوێن کردەوە و بەبێ دڕک و زەحمەت بۆی دامەزراندرا. کوردەکانیش لەو چوونەدا بە دڵێکی خاوێن کۆمەگی نادر شایان کرد. (تەئریخی نادری – لاپەڕە ١٣٨).

٩- کوردی زەنگەنە و نادر شا و حوسێن قولیخانی زەنگەنە

ساڵی ١١٢٠ حوسێن قولیخان کەوتە ڕیزەی ئومەرایانی سەفەوییەوە و لەکن شا سوڵتان حوسێنی سەفەوی زۆر بەڕێز بوو و گەلێک بە خۆشەویستی و دەستدرێژی ڕاگیرا و ڕۆژ بەڕۆژ پایەی بڵند دەبوو.

ساڵی ١١٢٢ شۆڕش کەوتە ئێرانەوە. توشمال (تایفە)ی غلیجایی و ئەفغان کە سەرکێش بوون، کەوتنە خاکی سەفەوییەکانەوە. حوسێن قولیخان لەگەڵ وەلیعەهد تەهماسب میرزایا چووە قەزوێن کە لەشکر کۆ بکەنەوە و بۆ پێش بە پشێوی گرتن، ئەفغانەکان سەر نەرم کەن. تەهماسب کە لە ئیسفەهان دەرکەوت، ئەفغانەکان زۆریان هێنا و شار و حکوومەتیان گرت و خستیانە ژێر پەنجەی خۆیانەوە. تەهماسب میرزا کە چووە قەزوین تێ گەیشت کە شا سوڵتان حوسێن کوژراوە و لەناوچووە؛ خۆی بە پادشا ناونا و لەسەر تەختی پادشاهی دانیشت و لەشکر و هێزی کۆکردەوە و حوسێن قولیخانی کردە سەردار سوپا.

سـاڵی ١١٢٧ عـەلی پاشـای سـەرعـەسکەری ڕۆم لە گـەنجـەوە ڕوو بـەئەردەوێڵ لەشکری برد. لەولاوە ئەفغانەکان لە کردەوە و تێکۆشانی شا تەهماسب گەیشتن و لەشکرێکیان نارده سـەر. تەهمـاسب و حوسێن قولیخـان ڕوویـان لە ئاوربایەگان کرد و چوونە ئەردەوێڵ و لەوێ جێگیربوون و دانیشتن.

کـە زانیـانـەوە عـەلی پاشـا ڕوو بـە ئەردەوێڵ دەچێت، تەهمـاسـب و حـوسـێن قولیـخـان لە ئەردەوێڵ دەرکـەوتن و بەری خـۆیان کردە خـاکی ڕەی و ڕوو بە تاران ڕۆیشتن. لە ڕێگادا حوسێن قولیخان بەگژ قزڵباشی سـەلماناباد‌ی چوو و لە نزیک تاران شکاندی. لەوێوە ڕوو بە مازندەران و ئوستراباد ڕۆیین.

حوسێن قولیخان کە کۆمەگی شاه تەهماسبی دەکرد، وای بە چاک زانی کە فەتح عەلیخانی قاجار بکا بە حاکمی (سەمنان) و بەهێزێکەوە ناردیە سەر تاران کە بەگژ ئەفغانا بچێت. فەتح عەلیخان لە دوای چووین سستی کرد و گەڕاوە پاش.

حـوسـێن قـولیـخـان بەو دەسـتـوور و ئیـزاوە بـەرای شـا تەهمـاسـبی دەکـرد و بەڕاستی و دروستی لەگەڵیا بـوو و چاکە و باشیی نیشان دەدا و کۆمـەگی دەکرد. لە هیچ ئیزاو و شپرزەیییەکی کە ڕووی دەدا بەجێی نەدەهێشت و هێزی بۆ پەیدا دەکرد و پشتیوانی و تەواناییی بۆ ڕێک دەخست و هـەتا گەیشتـە دەورەی نادری، هەمـوو ئیش و هێز و گەورەیی و پادشـاهیی تەهمـاسب، حـوسێن قـولیـخـان بوو. هەمـوو لاپەڕەکـانی مـێـژووی ئـەو چاغـەی ئێـران شـوکـر و سـوپاس و سـتـایشی حوسێن قولیخانی زەنگەنە دەکەن.

سـاڵی ١١٣٩ لە لایەن نـادر شـا و شـا تـەهمـاسبـەوە حـوسێن قـولیـخـان کـرا بەسەردار سـوپای گەیلانان و ناردرا. ئەو خـاکە لە دەست (ڕووس) دابوو؛ حوسێن قولیـخـان بەزۆری بازوو ئەو خـاکەی لە ڕووس پـاک کردەوە و هەتا تخـووبی خـاکی ئاوربایەگانی خسـتە ژێر فـەرمانی خـۆیەوە. چەند سـەرکێشـێکی کە تیـابوون ڕامی کـردن و حوکـام و گەورەی ئەو خـاکەی هـەمـوو هێناوە دەست و سـەری پێ نواندن و بە جارێک ئاسوودەگیی خستە نێویانەوە. (تەئریخی نادری، لاپەڕە ٥٠).

سـاڵی ١١٤١ ئەشـرەف عێلجـای ئەفـغـان کـە حـوکمـڕانی ئەسـفـەهان بوو، بە لەشکرەوە چـوو بۆ سـەر خـوڕاسـان کـە تەهمـاسب لەوێ بوو؛ لە لایەن نادر شـاوە شکاندرا. نـادر شـا فـەرمـانی دا بە حـوسێن قـولیـخـانی زەنگەنە کە بـە لەشکری

گەیلان و ئەو خاکەوە بگاتە نێوانی قەزوێن و تاران و فریای تەهماسب بکەوێ و بەگژ ئەشرەفدا بچێت.

قولیخان بە لەشکرەوە ڕوو بە سابڵاغێ بۆ تاران ڕۆیشت و لە سابڵاغ ئەفغانی شکاند و چووە سەر قەزوین. لە دەرەوەی شار سێدالخان (سیدال)ی سەرکردەی ئەفغان کە حاکمی قەزوین بوو پێشی بە حوسێن قولیخان گرت و لە دوای شەڕ و کوژتار سێدالخان پووچ و پەرشوبڵاو کرایەوە. سێداڵخان هەڵات و ڕوو بە ئەسفەهان بۆی دەرچوو. کوڕی سێداڵخان لە ئەرگی قەزوین قەڵابەندیی کرد. حوسێن قولیخان لە پاش کەمێک دەورەدان گرتی و قەزوینی لە ئەفغان پاک کردەوە و بەنادر شای ڕاگەیاند و ئاغورخانی کردە حاکم و لەسەری دانا.

نادر شا زۆر منەتدار بوو و ڕەزا قولیخانی شاملووی کردە فەرمانڕەوای قەزوین. حوسێن قولیخانیش بە لەشکرەوە چووە سەر فەراهان و گوڵبایەگان کە لەوێ لەشکری ڕۆم هەبوو. بەزۆر و شەڕ و کوژتار ئەو خاکەی لە ڕۆمیان پاک کردەوە. نزیک ٤٠ ڕۆژ لەوێ ڕای بوارد و فەرمانڕەوایی کرد.

ساڵی ١١٤٢ی مانگی شەعبان نادر شا چووە خاکی لوڕستان و لە بروجەرد دابەزی بوو. کە حوسێن قولیخان گەیشتە لەشکربەزی نادر، لە لایەن نادر شاوە نوازش کرا و ئەیالەتی کرماشانی پێ درا و بە پێنج هەزار کەس شەڕ کەر و ئازاوە چوون سەر کرماشان وگرتی و ئوموری فەرمانڕەوایی تێدا دامەزراند. دیواری قەڵاکەی کون بووبوو، ڕووخاندی و دیوارێکی تازەی بۆ دروست کردەوە.

چاخێ کە خەڵاتی ئەیالەتی کرماشانی لەبەرکرد. ٥ هەزار سوارە و پیادەی هەڵگرت و لە بروجەرد دەرکەوت. ڕێگای ڕاستی نەگرت و لە کێوەکانی فەیلییەوە چووە خوارێ و هەتا دوو فرسەنگی کرماشان ڕانەوەستا. حەسەن پاشا کە ڕۆمییەکان کردبوویانە والیی ئەو خاکە، چووە پێش. لە دوای کەمێک شەڕ تەنگەی پێ هەڵچنرا و شکاندرا. خێڵی ئۆزبەگییە و کەلهوڕ نەختێک سەرکێش بوون، بەڵام ئەوانیش ڕام کران. حەسەن پاشا جەبەخانە و تۆپ و بنەی بەجێ هێشت و هەڵات. حوسێن قولیخان چووە نێو شارەوە. حوسێن قولیخان هەتا ساڵی ١١٦٠ هەر لەسەر کرماشان بوو، زۆر دڵپاک و ئازا و گەلێک پەراشی هەبوو.

عەبدولباقیخانی کوڕی حوسێن قولیخان زەنگەنە

عەبدولباقیخانی کوڕی حوسێن قولیخان لە تەمەنی بیست ساڵیدا کەوتە ڕیزی ئومەرا و گەورەی سوپاهی نادر شاوە. لەبەر ئازایی و زرنگیی خۆی، ڕۆژ بەڕۆژ ڕوو بەرەوژوور دەچوو و هەمیشە لە بارەگاهی نادر شادا مدەبیر و یەکە زانای بە تایبەتی و ئەمینداری هەموو ئوموور و ئیشێکی شاهی و خۆشەویستیی هەموو سەردار و گەورەیەک بوو.

ساڵی ١١٤٧ نادر شا کە دەورەی (گەنجە)یدا عەلی پاشای والی ئەو جێگایە وەتەنگ هێنرا، ناچار بوو کە چەند کەسێکی گەورەی شار بەئێلچی و تکاکاری ڕەوانەی لای نادر شا بکا تاکو بە مامڵەت پێک بێن. ئەو گەورە و کەیخودایانە کە چوونە کن نادر شا و بەخۆشی برانە پێشگای و فەرمانی ئامانی ئەوانەی دا بە عەبدولباقیخانی زەنگەنە و لە تەکیانا ناردیە گەنجە. عەبدولباقیخان کە چووە گەنجە عەلی پاشای بە دەستووری گەوران نوازش کرد و بە زبانخۆشی دڵنیای کرد و هێنایە سەر باوەڕی. لە ١٧ مانگی سەفەری ئەو ساڵەدا چەند کەسێکی دیلگیراوی ئێرانی و هەموو جەبەخانە و تۆپ و چەکی دایە دەست عەبدولباقیخان و پەیمانیان بەست کە لەگەڵیا بچێتە لای نادر شا.

عەلی پاشا لەتەک عەبدولباقی خانا هەستا چووە پێش دەمی نادر شا. لە دوای خەڵات و نوازش دڵنیا کرا. عەلی پاشا دیاری و پێشکەشێکی کە بردبووی، نواندی و بەرەهبەری و پشتیوانیی عەبدولباقیخان ناردرایە قارس و بەخۆشی بەڕێیان کرد و پاسەوان و پیاویان لەگەڵ خست و بردیان لە قەڵای قارس دایان نا و گەڕانەوە.

نادر شا لە دوای گرتنی تفلیس قاقەزێکی لە سوڵتانی ڕۆمەوە بۆی چوو و تێیدا نویسرابوو کە عەلی پاشای سەر لەشکر ناردرایە لاتان تاکو بناغەی دۆستی و ئاشناتی دامەزرێنێت.

نادر شا ئەو دیدەنییەی وا گوزاری عەبدولباقیخانی کرد و بۆ دیتنی سەر لەشکر، عەبدولباقیخان داندرا کە قسەی لەگەڵا بکات و لەتەکیا پێک بێت و هەرچۆنێک بێ، سوودی نیشتمانەکەی بەجێ بێنێت.

عەبدولباقی خان لە گەنجە دانیشت و چاوەنۆڕی هاتنی ئەو سەر لەشکرەی

کرد، له مانگی ڕۆژووی ئەو ساڵەدا سەر لەشکر گەیشتە گەنجە. له پاش پێکهاتن و پەیمان گرێدان، عەبدولباقی سەرلەشکری هەڵگرت و بردیه پێشگاهی نادر شا کە ئەودەمە له دەشتی موغاندا لەشکربەزی کردبوو. تەئریخی نادر لاپەڕە ١٥٩ دەڵێت:

لەودەمەدا هەموو ئومەرا و گەورە و سەرکردەی سوپا و عولەما و خوێندەوار و تێگەیشتووی ئێران و کاربەدەست و زانا و فەرمانڕەواکان لەو دەشتەدا کۆبووبوونەوە.

نادر شا له دەشتی موغان بۆیێ هەموو خەڵکی ئێرانی کۆکردبوونەوە، کە لەسەر تەختی پادشاهی دانیشت. لەو کۆمەڵەدا ڕەوشتی یێکەتی و دۆستایەتی و دەست پێکەوە گرتنی حکوومەتی ئێران و عوسمانی کە هەردوولا حکوومەتی ئیسلامن، دەرمیان کرا. بۆ ئەوەی ٥ بەند (مادە)یان دانا کە له خوارەوە دەگوترێ. ئەو بەندانەیان کردە بناغەی پێکهاتن و یێکەتی و برایەتی:

(١) مەزهەبی جەعفەری بە مەزهەبی پێنجەمین بناسرێ.

(٢) له مەکەی موعەزەمە بۆ ئەو مەزهەبە ڕوکنێک دابندرێ تاکو بە ئاینی جەعفەری نوێژی پێ بکەن.

(٣) وەکو ئەمیر حەجی میسر ئەمیر حەجێک له لایەن حکوومەتی ئێرانەوە بنێرنە حیجاز.

(٤) هەردوو حکوومەت یەخسیر و دیلەکان بەبێ فرۆتن بەردەن.

(٥) وەکیل و سەفیری هەریەک لەو دوو حکوومەتانە له پایتەختی یەکتردا دانیشن.
(درێژەی ئەو ڕێککەوتنە له تەئریخی نادر لاپەڕە ١٦٣ دایە).

نادر شا زنجیرێک فیل و دیاریی گرانبەهای ئامادەکرد کە لەگەڵ سوڵحنامەکەدا بۆ سوڵتانی بنێرێ. بۆ پێکهێنانی ئەو ڕێککەوتن و پێکهاتنە، عەبدولباقیخانیان پەسندکرد و دیاری و پێشکەش و پەیماننامەکەیان دا دەست عەبدولباقیخان. مەلا عەلی ئەکبەر مەلا باشی و میرزا ئەبولقاسمی کاشییان کردە هاواڵ و لەگەڵیان خست و قاقەزێکی چوونە سەرتەختی ئێرانیان بۆ سوڵتان نویسی و ئەویشیان پێ دان.

عەلی پاشای والیی مووسڵ کە بۆ پێکهاتن هاتبوو لەگەڵیان کەوت و ڕوو بە

ئەستەمبووڵ کەوتنە ڕێ. لە لایەن حکوومەتی عوسمانییەوە بە خۆشی و شادی پێشوازییان کرا و بەدەبدەبە و کەیفەوە بردیاننە ئەستەمبووڵ و بەنوازش برانە پێشگای سوڵتان و دیاری و پێشکەشەکانیان لەگەڵ پەیماننامەکە خرایە پێش دەمی سوڵتان. بەندەکانی سوڵحنامەکە جگە لە دووانی هەموو پەسند بوون. ئەو دوو بەندە کاری عولەمای ئیسلامە و لەوان دەپرسرا و وەڵام درانەوە. ٣ بەند لە سوڵحنامەکەیان پەسند کرد، دیاری و پێشکەشێکی زۆر قورس سازکران. مستەفا پاشای وەزیر و عەبدوڵڵا ئەفەندی ئەنەدۆڵی و خەلیل ئەفەندیی قازیی ئەدرنە بە سەفیر داندران و لەگەڵ دیاری و پێشکەشەکان بۆ ئێران ناردن ئامادەبوون و لەگەڵ عەبدولباقیخان خران و لە ڕێگای بەغدا و ئەسفەهانەوە ڕوو بە کرمان ڕۆیشتن.

ساڵی ١١٥١ پەنجا ڕۆژ پاش نەورۆز کە ١٩ی موحەڕەم بوو، لە نادراوا گەیشتنە پێشگاهی نادر شا. عەبدولباقی قاقەز و دیاری و میوانەکانی پێشکەش کردن. بە کەیفخۆشی میوانداری کران و زۆر بەڕێز جێگایان بۆ ڕێک خستن (تەئریخی نادری لاپەڕە ١٨١).

نادر شا هەر لەو ساڵەدا چووە سەر هیندستان و شاری (دەهلەو)ی گرت. محەمەد شای هیند کە لە دەهلەو دادەنیشت بە لەشکرەوە چووە نێو لەشکرگای نادر شاوە و چادری هەڵدا و سەراپەردەی حەرەمی ئەو پادشایە لەنێو لەشکربەزی ئێراندا هەڵدرا.

میرزا مەهدی لە تەئریخەکەی لاپەڕە ١٩٤دا دەڵێت: عەبدولباقیخانی کوردی زەنگەنە کە لە ئەعازیمی ئومەرایانی نادر شا بوو، بوو بە مەئموور کە لە ڕکابی ئەو پادشاهەی بێ جێگایەدا هەموو دەمێک ئامادەی حزوور بێت و بۆ پێویستیی میوانداری و ڕەوشتی خزمەتگوزاری بپرژێتە سەر جێبەجێ هێنانی دڵنەوازی و کەیفخۆشی. پیاوێکی گەورەی وەکو عەبدولباقیخان لە لایەن نادر شاوە کرایە مەئموور و پادشاهێکی وا گەورەی هیندستانی درا دەستی.

نادر شا لە پاش ئەوە ڕۆژی دووشەمەی یێکەمینی مانگی زیلحیجە ڕوو بەدەهلە و لەشکری ئاژۆت، ڕۆژی حەوتی مانگ لە کەنار شار دابەزی و لەشکربەزی کرد.

عەبدولباقی لە پێشگاهی محەمەد شادا کەمەری گرێ دابوو و بە نوازش و چاکە دڵی ئەو پادشاهەی خۆش کردبوو. محەمەد شا بەتێڕادیتنی عەبدولباقی داوای

کرد کە بەنادر شا بڵێت لێی بگەڕێن بگەڕێتەوە نێو شاری دەهلەو تاکو تەدارەکی میوانداری بۆ نادر شا بگرێت. ڕۆژی هەشتەمی مانگ محەمەد شا عەبدولباقیخانی هەڵگرت و چوونە نێو شارەوە و دەستیان بەپێویست سازکردنی میوانداری کرد. ڕۆژی نۆیەم نادر شا چووە دەهلەو (درێژەی لە لاپەڕەی ۱۹٥ تەئریخی نادر دایە)، ئەوەندەمان لەو پیاوە زانیوە کە گوترا.

۱۰- تەیموور پاشای میللی

تەیموور پاشا لە سەرهاتووی کوردەکانی میللییە. لە زۆر دەمانەوە لەتەک حکوومەتی عوسمانیا شەڕوشۆڕی هەبوو و تەقەلای ئەدا و تێ دەکۆشا کە بەسەر خاکی ئەوا زاڵ نەبن. بەهێزی ئێلەکەی و پشتیوانیی کوردەکانەوە بوو بە سەردارێکی گەورە و بەناوبانگ. لە پاشان حکوومەتی عوسمانی ناچاری ئەوەی کرد کە بیکاتە میری میرانی کوردستان، لە پاش ئەوە بە ڕوتبەی وزارەت کرا بە والی و حاکمی وڵاتی وان.

لە شۆڕشی سەفەوییەکان و پشێویی ئێران و سەرکەوتنی ئەفغان و دامەزراندنی حوکمێکی تازەی (غێلجای)دا تەیموور پاشا لەتەک میر و حاکم و بەگ و گەورەکانی کوردی ئاوربایەگانا دەستی بە نویسراو ناردن کرد و لەگەڵیان پێک هات و دڵی گرتن.

لەسەر ئەوە تەیموور پاشا هەستا چووە سەر خاکی ئاوربایەگان (خوی سەلماس، ورمێ، تەورێز، مەراغە)ی گرتن و بە پشتیوانیی کوردەکانەوە زۆر زەویی دەست خست. لە تەک عەلی ڕەزاخانی موکریدا بە لەشکری کوردی موکرییەوە چووە میاندواو کە پێش بەنادر شا بگرێ.

تەیموور پاشا لە جەنگاوەری نادر شا و فرو فێڵی ڕۆم ناشارەزا بوو، لەگەڵ عەلی ڕەزاخانا بە دڵگەرمی بۆ شەڕکردن ئامادە بووبوون؛ هەر هێندەیان زانی نادر شا وەکو بەلا کەوتە سەریان.

ساڵی ۱۱٤۰ نادر شا لە هەمەدانەوە بۆ گرتنی ئاوربایەگان ڕووی لە (سنە) کرد. مانگی موحەڕەم، عەلی ڕەزاخانی موکری و تەیموور پاشا بە لەشکرەوە چوونە نێوان دەهدەم و مەقدەم کە (میاندواو) بێت. لەودەمەدا نادر شا گەیشتە سەفاخانەی هەوشار کە خاکی موکرییە. بنە و گرانەباری لەوێ دانا و بۆ خۆی و

لەشکری بە پرتاو چوونەمیاندواو و لە کەنار چۆمی چەختەتوو لەشکربەزی کرد و ڕوو بەڕووی تەیموور پاشا و عەلی ڕەزاخان ڕاوەستا.

تەیموور پاشا بە پشتیوانیی عەلی ڕەزاخان و کوردەکان و بەئومێدی پاشا و تۆپچی و چەرخەچییەکانی ڕۆمەوە بە دڵگەرمی بۆ پێشەوە ئاژۆتی و ڕیزی بەلەشکر گرت و مەردانە چووە مەیدانی شەڕ و کوژتارەوە. ئەگەرچی لە یەکەمین هەڵمەتا تەنگەی بە لەشکری نادر شا هەڵچنی و تێکەوەی پێچا، بەڵام پاشا و لەشکر و چەرخەچییەکانی ڕۆم پشتیان لە شەڕکرد و ڕوو بە مەراغە هەڵاتن و گیانیان لە مردن ڕزگار کرد.

تەیموور پاشا و عەلی ڕەزاخان و لەشکری کوردستان سینگیان بە گوللەوە نا و زۆر ئازایانە شەڕیان کرد و لە کوژتار نەپرینگانەوە. کە تاریکیی شەو بەسەرداهات بەهەر بۆنەیەک بووبێ خۆیان لەو مەیدانە خوێناوییەدا دەرباز کرد. تەیموور پاشا و عەلی ڕەزاخان و چەند سوپاهێکی کورد ڕوویان لە مەراغە کرد. کوردەکانی موکری یەکە و دوو تاکولووک بۆی دەرچوون و لە ئاوایی و دێهاتەکانی خۆیانا گەیشتنە نێو ماڵ و منداڵەکەیان و دانیشتن.

عەلی ڕەزاخان کە گەیشتە مەراغە، کوردەکانی کە لەکن نادر شا بوون کردە تکاکار و بۆ خۆشی یەکسەر قاقەزی بۆ نادر شا نویسی و بەو بۆنەیە پێکهاتن و گەڕاوە کن نادر شا و کراوە بە حاکمی موکریان. بەڵام تەیموور پاشا چووە (دێ خورگان) و سەنگەر و مەتەرێزی بەرامبەری دروست کرد و دانیشت.

نادر شا لە دوای هەڵاتنی تەیموور پاشا. بە لەشکرەوە چووە سەر مەراغە و گرتی و ڕوو بە دێخورگان لەشکری ئاژۆتە سەر تەیموور پاشا. ڕۆژێک هەتا ئێوارە تەیموور پاشا لەگەڵ نادر شایا شەڕی کرد و بە تۆپ و تفەنگ کوژتاریان لە یەکتر کرد. تەیموور پاشا وەتەنگ هات و لە تاریکیی شەوا پەنای بۆ کێوی (سورخاو) برد کە نزیکی شاری تەورێزە. نادر شا لەشکرەکەی کردە دوو بەش و لینگی دا سەر کێوی سورخاو و تەورێز.

تەیموور پاشا کە لە پاشا و لەشکری ڕۆم و جەنگاوەری نادر شا و سەرکردەکانی وردبووەوە، لە هەڵاتن بەولاوە چارەیەکی نەدۆزییەوە. مستەفا پاشای والیی تەورێز و پاشاکانی دیکەی کۆکردنەوە و لە نیوەشەوا تەورێزیان جێ

هێشت و ڕوویان له (سەفەویان) کرد، بۆی دەرچوون. له ڕۆمییەکان هێند له تەورێز مابوونەوە، که تێ گەیشتن تەیموور پاشا هەڵاتووه ئەوانیش هەریەک بە جۆرێک له شار دەرکەوتن و هەڵاتن. ڕۆژی ۲۲ موحەڕەم تەورێز بە جارێک کەوتە دەست نادر شاوه.

نادر شا کە تەورێزی گرت لە خۆ سازکردنی چوونە سەر خاکی قەفقازدا بوو و بۆ گرتنی ئێرەوان و قارس ئامادەیی دەکرد. لەودەمەدا وەڵامی پێ درا کە لە هیرات و ئەفغانستانەوه دوژمن لینگی داوەتە سەر خاکی خوراسان. نادر شا ناچاربوو بۆ خوراسان چوو و لوتف عەلی بەگی کردە بەگلەر بەگ و حاکمی تەورێز (تەئریخی نادر، لاپەڕە ۷۸).

تەیموور پاشا لەودەمەدا دوو کەلێنی دەست کەوت: یەکێک چوونی نادر شا بۆ خوراسان و دوورکەوتنەوەی له ئاوربایەگان؛ دووەمین لێکەوتنی سوڵتان ئەحمەد لە پادشاهی و چوونی سوڵتان مەحموود بۆ سەر تەختی سەڵتەنەتی عوسمانی. لەبەر ئەوانە تەیموور پاشا دەزبەجێ لەشکری لە کوردی میللی و خێڵی کوردی ئەو خاکە کۆکردەوه و تیپێک لەشکری ڕۆمیشی هەڵگرت و چووه تەورێز و لوتف عەلیخانی دەرپەڕاند و تەورێزی گرت.

لوتف عەلیخان ڕوو بەمەراغە هەڵات. عەبدوڕەزاقخانی مەقدەمی حاکمی مەراغە ڕێگای نەدا کە بڕواتە نێو شارەوه، ئەویش بەناچاری ڕووی کردە (خەڵخاڵ). تەیموور پاشا دیسان خاکی ئاوربایەگانی خستە ژێر فەرمانیەوە (تەئریخی نادر – لاپەڕە ۱۲٤).

ساڵی ۱۱٤٥ نادر شا چووه سەر شارەزوور و تۆپاڵ عوسمان پاشای سەر عەسکەری ڕۆمی کوژت و لە دواییدا چوونە بەغدا و نەجەف و کەربەلا و گەڕاوه و لەشکرێکی قورسی ناردە سەر تەیموور پاشا؛ بۆ خۆشی گەیشتە (بانە) کە خاکی موکرییە. تەیموور پاشا کە گەڕانەوەی نادر شای بهیست و تێ گەیشت کە چوویتە بانە، ناچار بەبێ شەڕ تەورێزی بەردا و ڕوو بە ئێرەوان گەڕاوه. تەئریخی نادری لاپەڕەی ۱۳۰ دەڵێت: لوتف عەلی بەگ لە دوای تەیموور پاشا چووه تەورێز، لە پاشان نادر پێ ڕاگەیشت.

ساڵی ۱۱٤۸ نادر شا چووه سەر خاکی قەفقاز. تەیموور پاشا بە ٦ هەزار سوپاهی کوردی (وان) و میللییەوه چووه تفلیس و لە قەڵای (لوری) بەگژ نادر

شـادا چوو و شكاندی و تـەیموور پاشـا چووە تفلیس و لەشكرێكی دەورەدرا و لە تەنگانیدا بوون ڕزگاری كردن و بۆ لەشكرە دەورەدراوەكەی گەنجـەش دانەوێڵـە و پێویست و كۆمەگی نارد و بە هێزەوە گەڕاوە قارس.

نادر شـا كـە لە دەست تـەیموور پاشـا ڕزگـار بوو، پێـیـان گـوت كـە دەسـتـە لەشكرێكی ڕۆم لە قـەڵای (قـازان چـای) و لە كـێـوی (یقـای قـولوو) بـە پاسـەوانی دانیشـتـوون. بەلەز پیـادەی خسـتـە پێشـەوە و بـە بەفـر و ڕەچەشكاندن بۆ چوونە سەریان كەوتنە ڕێ.

دۆڵ و شـیـوەكـان پڕ لە بەفـر و كـرێوە لووس بووبوون و زسـتـانیش زۆر سـارد و سـەخت و بـە مـژ و تەم بوو. لـەبەر بەفـر زۆری ڕێگایان لـێ ون بـوو و سـەرەدەریان نەدەكرد، لە ڕێگایەكی كە چووبوون بە نائومێدی گەڕانەوە و ڕوویان لە قارس كرد.

تەیموور پاشـا دەرو ژووری شار و قەڵای بە لەشكر و تۆپ و جەبەخانە توندكرد، دیوار و كونگەرەی شـار و قەڵای لە لەشـكر پڕ كرد. بە١٢٠ هەزار سـوارەی كورد و عـەسكەر لە شـار دەركەوت و چووە پێش نادر شـا. هەردوو لا بۆ بەرامبـەری یەكتر لەشكریان ڕیز كرد و بەتۆپ و تفەنگ یەكتریان ئـاورباران و بەر شـیلنگان دا. ئەو ڕۆژە هەتا ئێوارێ خوێن ڕێژرا و لاشە كەوت و كوژتارێكی قورس لە هەردوولا كرا. ئەوە ڕۆژێكی سەخت و نەگبەت [بوو]، هەردوولا دژی وایان چاو پێ نەكەوتبوو. ئەو شەڕە بە شەڕی (موراد تەپە) ناوبانگی هەیە.

سەربـەهورد نویسـەرانی ئێران دەڵێن: «نادر شـا و میـرزا مەهدی خـاوەند تەئریخ – كە نویسـەری بەتایبـەتی بوو – لە دووری شـەڕ لەسـەر بەردێك دانیشـتـبوون و تەمـاشـای شـەڕ و كـوژتاریان دەكرد. نـادر شـا بەهـەناسـە سـاردییـەوە بە میـرزا مەهدیی گوت: ئەمە چ ڕۆژێكە؟ ئەم هەوایە و بەفر و بەسـتـەڵەكە و زسـتـانە سەختە و شەڕوشۆڕە چۆن دەبینن؟» میرزا مەهدی بەم شیعرە وەڵامی داوە:

هوا مخـالف وهمد سگ و نشـیمن سنگ

بەجـای نالەی بربت صـدای توپ و تفنگ

ئەو شــەڕ و كـوژتارە ٣ ڕۆژ لەســەر یەك بەرپـابوو؛ نادر شـا تـەنگەتاو كـرابوو، زسـتـانێكی زۆر سـارد و بەفرێكی زۆر كەوتبـوو، هەردوولا بە جـارێك لە دەسـتوپێ كەوتبوون. نادر شا ناچاری ڕۆیشتنەوە بوو و دەستی بەگەڕانەوە كرد. ئەو خاكەی

بە جارێک تالآن کرد و ڕوو بە ئێرەوان ڕۆیشت.

تەیموور پاشا لە دوای ئەوە کە نادر شای تەنگەتاو کرد و بۆ گەڕانەوەی ناچار کرد، ئەویش چووە قارس و دەستی بەهێز پەیداکردن کرد و هەر لە ئارپە (چای)ەوە هەتا ئەرزەڕۆم بە ئالەت و لەشکر توندکرد و بۆ خۆشی لەبەر سارد و سڕی لە قەڵای قارس دانیشت و چاوەنۆڕی بەهاری دەکرد.

نادر شا کە لە قارس گەڕاوە، ئێرەوان و تفلیس و گەنجە و ئەو خاکانەی بەجارێ گرت و پاشا و مەئموورەکانی عوسمانیشی گرتن؛ و هێندێکی کوژتن و هێندێکی بەدیل بەخێوکران و گەلێکیشی بە ماملەت پێ دانەوە.

هەروەکو لە باسی زەنگەکان لێی دواین سەرما و بەفر و سەختی پێشی بە دلێری و ئازایی نادر نەگرت و تەنگی و ئیزاو لە کردەوە و ئارەزووی ڕانەگرت، دووبارە لەشکری هەڵگرت و لە مانگی ڕەبیعی دووەمدا چووە سەر قارس و لەشکری ئاژۆتە سەر تەیموور پاشا.

لەو دەمەدا لە لایەن سوڵتانی ڕۆمەوە فەرمانی مامڵەتی درا و سوڵحنامە بە ئەحمەد پاشادا ناردرا و گەیشتە ئەرزەڕۆم. پاشایانی ئەو دەوروپشتەش قاقەزیان بۆ نادر شا نویسی و شەڕی نادر شایان لەسەر قارس کلا کرد. نادر شا بە مامڵەت پەیمانگیر بوو و بۆ کوژاندنەوەی شۆڕشی داغستان لەشکرەکەی ڕوو بە داغستان و لەگزییە کێشاوە.

مایەی تێکچوونی حکوومەتی نادر شا

نادر شا کە تەمەنی گەیشتە دوامینی، حکوومەتەکەی نزیکی کەوتن بوو. لەگەڵ خەڵکەکە نامیهرەبانیی دەست پێ کرد و دڵڕەقیی نواند و دەستی جەوری درێژ کرد. نادر شا کە خاکی هیندستانی گرت دەوڵەت و سامانی ئەو خاکەی دەست کەوت و خەرج و باجی سێ ساڵانی پێ بەخشین، بەڵام لە دوایی لێی ئەستاندنەوە. هەموو سەرمایە و دراووچتی گرانبەهای هیندستانی بۆ (کەلات) بارکرد. کەلات کە پایتەختی بوو لە خوراسان، ڕۆژ بەڕۆژ گەنجینە و داراییی لە کەلات کۆکردەوە و بە بۆنەی کۆکردنەوەی ئەو سامانە دڵی هەموو خەڵکی ڕەنجاند و ئەزیەت و جەوری فرە بووو. نادر شا بەوە کە لەگەڵ موسڵمانی سوننی بەمیهرەبان بوو و سەربەستی و ئازادیی پێ دابوون، شیعەکان لێی دڵگیر بووبوون و بە بەدی ناویان دەبرد،

ئەوەشی لە عولەما و موجتەهیدەکانی شیعە دەزانی.

بۆ ئەزیەتدان ئەوە گەلێکی دلێری کرد و هانی دا کە جەور و ئەزیەت ڕەوا بینێت، ئەو کەسانەی کە هێشتا هەر ڕەگی شیعەتیان دەبزووت، نادر شایان دردۆنگ کردبوو کە باوەڕیان پێ نەکات. لەسەر ئەوە نادر شا باوەڕی بە هەموو خەڵکی ئێران نەمابوو و ئەفغانییەکان و تورکمانەکانی لەو داخانە هێنا بووە ڕوو. ئومەرایانی ئەو دوو تیرەیەی پێش خستبوون. ئەو ئومەرایانەش بە پشتیوانیی ئەوەوە بە هەموو کلۆجێک دەستدرێژییان بەسەر خەڵکی ئێرانا دەکرد.

ئەوانە بوونە مایەی تێکدانی ئاسایش و دڵگیریی خەڵکی ئێران لە نادر شا. هەموو هێزدار و خاوەند دەستەکان ناچاری سەرکێشی و بڵندبوون بووبوون.

خەڵکی فارس، شێروان، مازندەران، لێکرا بە جارێک سەریان لە فەرمانی نادر شا پێچاوە و ئاوازی سەرکێشییان بڵند کرد.

ئەو سەرکێشییە ڕق و دڵگیری نادر شای هان دا و بۆ جەورکردن و هێزداری کرد، خەڵکەکە لە ترسی خوێنڕێژی و گرمە وناڵەی ڕقی نادر شا ماڵ و خانوبەرەیان بەر دا و ڕوو بەچیا و کێوەکان هەڵاتن و لەنێو ئەشکەوتانا سەرکێشییان کرد و بوون بە جەردە و ڕێگر و تەریدە.

مێژوونویسەکان دەڵێن: نادر شا کە بۆ چوونەسەر عەلی قولیخانی برازای لەشکرکێشیی کرد، لەودەمەدا لە سیستان تەپلی سەربەخۆیی لێ دەدا. نادر شا ڕقی هەستا و فەرمانی دا کە چەند شیعەیەکی کە لەنێو لەشکریدا بوون بکوژرێن؛ بەبێ لێکدانەوە ئەو فەرمانەی دا. نادر شا لەودەمەدا زۆر تێک چوو بوو و خوێن بەری چاوی گرتبوو و لە دیتن و لێکدانەوە و هەڵبژاردن کەوتبوو.

ئومەرایانی نادر شا لەوە گەیشتن کە هەموو دەکوژرێن، کوژتنی نادر شایان خستە پێش و ژیانی خۆیان لە مردنی ئەوا دیت. لەبەرئەوە چوار سەردار لەشکر، ددانیان بەجەرگ داهێنا و دڵی خۆیان توندکرد و بۆ کوژتنی نادر شا چوونە پێشەوە. محەمەد عەلیخانی هەوشاری و ساڵح بەگ سەرتیپی فەوجی خاس، شەو بە بهانەی کاری پەنهانییەوە چوونە چادری نادر شا. پاسەوانەکان دەیانناسین و ڕێگایان دان. ئەو چوار سەرکردانە کە چوونە چادرەوە، نادر شایان وشیارکرد. نادر شا دوو کەسی لێ کوژتن. ساڵح بەگ لە دوای کوژرانی دوو هاواڵەکەی بەو

شیرەی لە دەستی دابوو لە نادر شای دا و کوژتی.

مێژوونویسەکان لەوە کە نادر شا دەستبزێویی دەکرد، ڕقی لەوانە هەڵگرتبوو کە دەیکوژتن، حـــەقی دەدەنـێ و دەڵێن حـــەقی بـوو. بۆ دامـــەزراندنـی حکوومـــەت و ڕێکخـستنی ئەمـر و ڕاگرتنی سـەڵتەنەت، ناچاربـوو وابکا کـە دەیکرد، ئـەگـەرچی لەوەش زۆر خـۆی دەپارازت. بـەڵام ئەگـەر دەسـتی لە پـادشـاهی هەڵگرتـبا هـەم بۆ خـۆی و هـەم بۆ میللـەتەکەی کـە بەچ ئەزیەت و ڕەنج و خـوێنڕێژی لە دەست دوژمنی ڕزگار کردبوو و هێنابوویە ڕۆژێکی وا، ئەوەش جێگای ئومێد نەبوو. بەڵایەکی زۆر گەورەی لە پێشەوە دەدی کە دەستی هەڵگرتبا.

ئەفغان لە ئێران دەرکردن و ئەفغانستان گرتن و لەتەک حکوومەتی عوسمانی شەڕ و کوژتار و ڕزگارکردنی ئەو خاکانەی لە دەستیان دابوو، کابول و قەندەهار هێنانە دەست، بە ئـازایی و ڕا و تەگـبـیـر و ڕەشـیـدیی نادر شـاوە بوو، دوژمن و بەدخووەکانی ئێران ڕامی خۆی کات و ئەو خاکانەش بگرێ کە گرتنی.

گـرتنـی هیندسـتـان و خـاکی ئێـران زل (؟) فـرەکـردن و ئێـران سـەرخسـتن و میللەتەکەی بەزۆر ناوداركردن، لە ئازایی نادر شاوە بوو.

ئەگەرچی ئەوانە بە خوێنڕژتنی هەزاران کەس و پیاوانی گەورە هاتوونە دەست، بەڵام پادشـاکـانـی ڕۆژهەڵات و ئاسـیـا تاکـو ئـەو ڕۆژە کـیـشـوەرگـیـری و مـەرز فـرەکردنێکی وایان بۆ هەڵنەکـەوتبـوو، بەبێ گوناه و خوێنڕێژی کە بۆ نادر شـا هەڵکەوتبوو دەستی داوە.

نادر شـا دەوڵەت و سـامـانێکی لە هـیندسـتـانی دەست خـست بۆ ئەمـە بوو کـە سـەروەت و حیشـمـەت و دارایی و گەورەیی ئێرانی پێشـوو تازەکاتەوە و خـەڵکی ئێران دەنگ بەرز و پایە بڵند و ناودارکا. پەلاماردانی (بوخـارا)شی بۆ شـیری تیژ نیشان دان و هەڵمەتی شێرانە نواندنی بوو.

ئێمـە چ تەماشای کیشوەرگیری و چ تەماشای ئازایی و کارزانی و تێگەیشتنی بکەین و چ لە تەدبیـر و ئەندێشـە و بیـر و لێکدانەوەی وردبیـنەوە و کـۆشـەوە و تەقەلاکانی یەک بەیەک بخەینە بەرچاو کە بۆ ئێران و خاکەکەی ماندوو بووە و تێ کۆشاوە و ئەو کارە گەورە و دڵسۆزی و پیاوەتییە لەوەوە بۆ ئێران بەجێ هێنراوە بیخەینە تەرازووی زانینەوە، ئەو پادشـاهە گەورەیە و ئەو قارەمانە ئازایە شایانی

ستایش و سزاواری شوکرانه و ئافەرین پێداهەڵگوتنی چاکەیە.

لە بابەت ئاین و کیش: نادر شا دەیەویست کە ئاینی ئێران بگۆڕی، ئەویش بۆیێ بوو کە خەڵکی ئێران بەبۆنەی ئاینی خۆیانەوە – کە هی سەفەوییەکان بوو– ڕۆژ بەڕۆژ سەفەوی و بنەماڵەکەیان دەکەوتنەوە ڕوو و خۆشەویست دەبوون. نادر شا دەیەویست بە تێکدانی ئەو ئاینەی بناغەی خۆشەویستی سەفەوییەکان تێک بدات و تێکەڵ و پێکەڵی ئاین و کێشە تێکدراوەکان بەراورد بکات و بیانکا بەیەک، عولەماکانی دین لە چاغی سەفەوییەکان، هەموو ئیش وکار و ئومووری فەرمانگوزاریی حکوومەتیان خستبووە ژێر پەنجەی خۆیانەوە.

نادر شا کە لەسەر تەختی پادشاهی دانیشت لەو توشماڵە (طایفە) دڵگیربوو و ڕەشتەی کارگوزاریی لە دەست هەموویان دەرهێنا و بەجارێک لە ئیشی خستن. مەلا گەورەکان چوونە کنی کە جێگایەکی باش دەست خەنەوە. نادر شا ڕووی تێ کردن و گوتی: «ئێوە بەچ جۆرێک ئەو هەموو ماڵ و دەوڵەت و دراوەی میللەت دەخۆن؟» لە وەڵاما گوتیان: بەکۆمەگی و یارمەتیی جیرە و معاش، ئێمە هەموو عولەما لە مزگەوت دوعا بۆ دەوڵەت و حکوومەت و پادشای ئیسلام دەکەین. نادر شا وتی: «لە ئێمە ئاشکرابووە کە دوعای ئێوە لە لای خودا پەسند نییە و قسەکانتان ڕەوا نابێ؛ چونکو هەتا ئێوە لە ڕوودا بن میللەت بێ ڕووە. هەتا ئێوە سەرکەوتووبن میللەت و کیشوەر ژێر کەوتوو و داماوە. دەوڵەمەندیی ئێوە مایەی هەژاری و فەقیریی میللەتە. کیشوەرگیری و ئاسایش کە بەشیری تیژی پاڵەوانەکانی منەوەیە، وا دیارە ئەوانە ئالەتی دەستی قودرەتی یەزدانی داوەر بن. کەوا بوو دەوڵەت و ماڵ و سەروەت و سامانی ئێوە دەبێ بۆ جیرە و معاشی پاڵەوانەکانم پوخت بکرێ».

ئەو شەوە کە نادر شا کوژرا، بۆ سبەینێ ئەحمەدخان ئەبداڵی بە فەوجێک ئۆزبەگی لینگی دا سەر خاکی ئێران. ئێرانییەکان بەئازایی لە بەرامبەری ڕاوەستان. ئەحمەدخان وەنەبێ نەشێت ئێران بگرێ، بەڵام هەر بەمە خاکی ئەفغانی لە دەست بمێنێت، بە مامڵەتکردن پێشی بە ئیش گرت و گەڕاوە خاکی قەندەهار و دەوروپشتی گرت و گەنجینە و ماڵێکی زۆر کە لە هیندستانەوە دەچوو بۆ نادر شا، گرتی و حکوومەتی خۆی پێ دامەزراند. بەوە ئومووری ئەحمەدخان ڕووی لە گەورەبوون کرد.

عەلی قولیخان برازای نادر شا کە لە سیستانا بە سەرکێشی ڕای دەبوارد، ئەونە ئومەراکانی نادر شایان کوژتبوو چوونە کنی و هانیان دا عەلی قولیخان چووە سەر خوراسان و گرتی و لەسەرتەخت دانیشت و ناوی خۆی نا (عەلی عادل شا) و نەسرولڵا میرزا و ئیمام قولی میرزا و ڕەزا قولی میرزا و ١٣ کوڕ و کوڕەزای نادر شای کوژتن. لەو بنەماڵەیە ئەوەی ڕزگاربوو (شاڕوخ)ی کوڕەزای نادر بوو کە لە تەمەنی ١٤ساڵاندا بوو.

عەلی عادیل شا بۆ ئەمەی کە حکوومەتەکەی بە چاکی سەر بگرێ (شاڕوخ)ی کردە پادشا و خوێندارەکانی نادر شاش کە محەمەد قولیخان بوو گرتی و دایە دەست خوانینەکانی حەرەمی نادر شا. ئەوانیش گرتیان و لەتوپەتیان کرد.

ئیبراهیم خان کە برای عەلی عادیل شا بوو لە لایەن برایەوە فەرمانڕەواییی عێراقی دەکرد. لەشکری هەڵگرت و چووە سەر براکەی و بەگژیا چوو و گرتی و هەردوو چاوی کۆڵی و ناوی پادشاهی لە خۆی نا. ئەمیر ئەرسەلان فەرمانگوزاری ئاوربایەگان بە دەستیەوە گرفتار بوو و لەناوبرا.

ئیبراهیم خان هەرچەند بەلەز پێش کەوت، بەڵام زۆر نەژیا و لەشکریانی خۆی گرتیان و بردیانە مەشهەد و لەگەڵ عادیل شا دایانە دەست شاڕوخ، ئەویش هەردووکی کوژتن.

شاڕوخ کوڕی ڕەزا قولی میرزای کوڕی نادر شا بوو. دایکیشی کچی شا سوڵتان حوسێنی سەفەوی بوو. چونکە لاوێکی جوانچاک و ئازا و تەبیعەت ناسک و خۆشڕوو بوو، خەڵکی ئێران بەپادشایان پەسند کرد. بەڵام بەدبەختانە ئێران پشێو بووبوو و تێک هەڵچوو بوو. هەر هەوادارێک هەوەسی فەرمانڕەواییی لە مێشکا دەجووڵایەوە و سەربڵند بووبوو.

میرزا سەید محەمەد ناو کابرایەک کە لە چاغی نادر شادا هاتبووە ڕوو و ناسرابوو، لە دایکەوە خزمی سەفەوییەکان بوو، لەو شۆڕشەدا ئێرانییەکانی فریو دابوو چاوڕاوی دەکرد کە شاڕوخ وەکو نادر شا باوەڕی بە کێش و ئاین نییە و بێ دین و مەزهەبە. لەو ڕێگایەدا گەلێک شیعەی هەڵخەڵەتاندبوو و فریوی دابوون. کۆمەڵەیەکی زلی لەسەرخۆی کۆکردبوەوە. بەبێ ئەوەی کە شاڕوخ بزانێ هەڵمەتی برد و شاڕوخی گرت و هەردوو چاوی کۆڵی و کوێری کرد و لەسەر تەخت دانیشت و ناوی خۆی نا (شا سلێمان) و دەستی بە کیشوەرداری کرد.

یوسف عـەلی سـەردار سـوپاهی شـاڕوخ بە سـوپاهێکی زلەوە چووە سـەری و نەیهێشت تامی فەرمانڕەوایی بچێژێ و گرتی و کوژتی و شاڕوخی لەسەر تەخت داناوە و ئومووری پادشاهیشی خستە ژێر چاوەدێریی خۆیەوە.

جەعفەرخـانی کورد کە سەردار سوپاهێک بوو، بە هێز و ڕەشیدی ناوبانگی کردبوو، بە لەشکرێکی شەڕکەرەوە چووە سەر یوسف عەلی. لە دوای گەلێک شەڕ و کوژتار گرتی و کوژتی و ئوموور و ئیشوکاری پادشاهی خستە دەست خۆی، بەڵام زۆر نەژیا.

میر عالم عارەب بە لەشکرێکەوە چوو بە گژ جەعفەرخانا و کوژتی و شاڕوخی گرت و حەپس کرد. ئەحمەدخان ئەبداڵی لە ئەفغانستانەوە چووە سەر خوراسان، لە دوای شەڕ و کوژتار، بە مەرج، میر عالیم لەناوبرا و دەستی لە دەورەدانی مەشهەد هەڵگرت.

ئەویش لەبەرئەوە بوو کە خاکی ئێران هەتا سەر لە دەست ئەفغاندا نامێنێت و ئەهالیی ئێران ئێش و ژان و برینی پێشوویان لە دەست ئەفغانا هەر مابوو. لە دوامینی ئەوە ئەندێشەی کرد بۆ ئەوەی کە تەنها خاکی ئەفغانستان لە دەست بمینێت و پادشای خاکی ئەفغانستان بێ، لەگەڵ ئێرانا ڕێک کەوت و شاڕوخی لە گرتیخانە دەرخست و پادشاهیی ئەوی پەسند کرد.

خەڵکی ئێران شاڕوخی جەوانی کوێریان لەسەر تەخت داناوە و هێندێک خاک لەگەڵ خوراسانا لەژێر فەرمانیدا ماوە. لە دوای ئەوە لەگەڵ فەرمانڕەوایی خەریک بوو هەتا چاغی کەریمخانی زەند. کە خاکی ئێران کەوتە دەست کەریمخانی زەند، خانەدانی هەوشار پووچ کرایەوە. تەماشای کتێبی ئێمەی (کوردی زەند) بفەرموون. (بەرگی دووەمی سێر جان ماڵکم، ئینگلیزی لاپەڕە ٤٩-٦٠).

پەڕاوی چاپکراوی کردەوەکانی خێوی زاری کرمانجی:

١- پێشەوای ئاین شەریعەت بەکوردی.

٢- غونچەی بەهارستان مێژووی کوردان.

٣- پێشکەوتن - مێژووی دوو بنەماڵەی کورد کە لە ئاوربایەگان و دیاربەکردا فەرمانڕەوابوون.

٤– مێژووی دەوری ئەمارەت لە کوردستان ساڵی ٦٥–٦٥٦ ھ.

٥– ئاورێکی پاشەوە – حکوومەتی بەرزەکانی لە حەلوان و دینەوەر.

٦– ئاورێکی پاشەوە – حوکمدارانی کورد لە هەولێر.

٧– ئاورێکی پاشەوە – پادشاهی چەند بنەماڵە لە ساڵی ٤٧٨ – ٦١٧ ھ.

٨– ئاورێکی پاشەوە – حوکمدارانی بابان.

٩– خۆشی و ترشی (بزنۆکە و مەڕۆکە).

١٠– ناودارانی کورد لە ١٢٠٠ھ هەتا ١٣٠٠.

١١– مێژووی کورد و نادر شا لە خاکی ئێرانا.

ئەو کتێبانەی چاپ نەکراون

١– میللەتی کورد.

٢– مێژووی سەلاحەدین ئەیوبی.

٣– وێنەی کۆڵین (زەنگوغرافی) (لەژێر چاپدایە).

٤– ڕزگاری لە زانین.

٥– بەکورتی مێژووی ڕەواندز (سۆران).

مێژووی شاهنشاهانی

کوردی زەند

حوسێن حوزنی موکریانی

حسين حزني موكرياني

ميژوى
شاهه نشاهاني

كوردى زه ند

رواندز مه زركه ى زاركرمانجي

ئەم پەڕاوییەم چۆن نوویسیوەتەوە

ئەگەرچی بەڕاستی لە دەمێکەوە خەریکی نووسینەوەی مێژووی پادشایانی کوردی زەند بووم، ئاگام لە سەربەوردی ئەو بنەماڵە گەورە کوردە هەبوو، لەگەڵ ئەوەشا تەقەلام ئەدا کە زانینی خۆم بگەێنمە پایەیێکی وەها کە بەدڵخواز و بە ئارەزوو بێ، وە دەمەویست ئاگاداریی خۆم هێندە فرە بکەم کە خوێندەوارەکان لە لێوردبوونەوەیدا دانەمێنن.

بەکۆمەگی و یارمەتیی زانا و تێگەیشتووەکان ئاگاداربییەکی زۆرم لە مێژووی پاشادیانی زەند پەیدا کرد. بەرگی دووەمینی (جەنەڕاڵ ساکیس)ی ئینگلیزم وەدەست خست و لە لایەنی زەندەکانەوە هەرچییەکی تیابوو وەرم گێڕایە سەر کوردی. لە دوای ئەوە برا خۆشەویستە کوردەکان، وەهەوەسیان خستم کە مێژووی ئەو بنەماڵە کوردە بکەمە پەڕاوێ (کتێب) و چاپی کەم، منیش لە کەلێن و دەرفەتا کۆشام هەتا زانینی پێشووی ئەو دەمەم کۆکردنەوە و بەحەوت بەندم دامەزراند و کردمە ئەم پەڕاوییە و ناوم نا (کوردی زەند یان مێژووی شاهەنشاهانی کوردی زەند) لە خاکی ئێرانا.

ناوی لێوەرگرەکانیشم لە لاپەڕەی دوامینی ئەم پەڕاوییەدا نیشان دا و پێشکەش بە زانا و تێگەیشتووەکانم کرد. لە میانەی قسە و سەربەوردانداا ناوی لێوەرگرەکانم بە پیتێک نیشان داون، وەکو (ب) بۆ بەرگ و (ل) بۆ لاپەڕە و (س) بۆ (ساکیس) و (ق) بۆ قاجارییە و (ئە) بۆ أجمل التواریخ و (ش) بۆ شمس الدین سامی و (ج) بۆ جەودەت و (ع) بۆ علی ظریف الأعظمی.

نموونەیەک بۆ ئەمە س– ب– ٢– ل– ٣٧٠ واتە: ساکیس– بەرگی ٢ لاپەڕەی ٣٧٠ و بۆ ئەوانی دیکەش هەروەها بەپیت نیشان دراون.

حوسێن حوزنی موکریانی

***

بەندی یەکەمین

مێژووی کەریمخانی زەند و چەند گۆتەیەک لە ژیانی پێشینی

کەریمخان کوڕی ئیناک (ئیناخ) لە توشمالانی کوردی زەند و لە خێڵی لەک و ساڵی ١١١٣ هیجری لە دێی (پەریە)ی خاکی مەلایر هاتووەتە جیهانەوە (ئە، ل ١٥٥).

ساڵی ١١٤٠ نادر شا کە خاکی لوڕ و بەختیاریی گرت و لە خێڵی لەک چەند کەسێکی بەزۆر وەرگرتە نێو سوپاهیەوە، کەریمخان یەکێک بوو لەوانە کە نادرشا کردیە پیاوێکی سوپاهی. لە سوپاهیەوە بوو بەخاوەند پایە و گەورە بوو. لە دەوری عادیل شای برازای نادر شادا بوو بەسەرتیپ و لەوەش بەرەو ژوورتر چوو و کەوتە ڕیزەی سەرکردە سوپاهییەکانەوە و هەتا لە تەشویشاتی ئێران کەلێنی دەست کەوت و بوو بە پادشا (ج، ب -١)

کەریمخان وەکو پیاوێکی سوپاهی لە لەشکری نادر شادا پەرای دەکرد. (ساکیس) دەڵێ: «هەروەکو ئێمە لە سەفەرمان بهیستوومانە و زانیومانەتەوە، کەریمخان پیاوێکی بەڕەوشت و دەروون چاک و دڵ ڕوون و خاوەند ئەندێشەیەکی خاوێن بوو. لە تەک سەرکردەکانی بەختیاری بەیێکەتی تێ کۆشاون و تەقەلایان داوە».

هەروەکو لە هەر کەسێکا چاو بەرایی نەدان و نەکێشان هەیە، هەروەها عەلی مورادخانیش چاوی پێی هەڵنەدەهات و بە خیلیی بە کەریم دەبرد. (عەلی مورادخان) سەرکێشیی کرد و بەو بۆنەیەوە بەختیاری پەرش و بڵاوبوون و پووچ کرانەوە و کوژران.

لەو دەمەدا کەریمخان بەهۆی دادگوستەری و دادخواهی و بەخشش و نێوچاوان خاوێنییەوە، هەموو دڵێکی کێشابووە لای خۆی و هەوادار و پشتیوانی زۆر بووبوو. لە ئێرانی خوارووودا بووبووە فەرمانڕەوایەکی سەربەخۆ (ساکیس).

کەریمخانی زەند بەدادگەری و مەردایەتی خەڵکی کرد بوو بە هەواداری خۆی و بەو ڕەوشتە چاکەیەوە بەسەر هەموو خانەکانی ئێرانا زاڵ بووبوو. ئەگەرچی خاکی ئاوربایەگان لە دەست خانەکانی کورددا بە ئازادی و سەربەخۆیی ڕادەگیرا، بەڵام ئەوانیش فەرمانبەرداریی کەریمخانیان خستە ئەستۆوە و بە دیاری و باجدان کەوتنە ژێر فەرمانیەوە. عێراقی ئێران و فارس و گەلێک لە خاکی خوراسان کەوتە دەست کەریمخان.

کەریمخان بەو جۆرە لە ئێران بوو بە پادشا و فەرمانڕەوا، بەڵام ناوی شاهیی نەویست و بەوەکیل ناوبانگی کرد؛ چونکە چاوەدێریی خەڵکی ئێرانی دەکرد.

سەرکەوتنی کەریمخان ١١٦٣ھ / ١٧٤٩م

ئێران لەو دەمەدا پشێویی تێ کەوتبوو و تێک چووبوو. خوراسان لە دەست شاڕوخدا بە ئاسوودەگی دەگەڕا و بەخۆشی دەژیاندرا. کەریمخانی زەند و محەمەد حەسەنخانی قاجار و ئازادخانی ئەفغانی لەسەر تاج و تەخت شەڕیان دەکرد.

بەچاو کە تەماشای هەر کامێک لەو سێیانە بکرابا دەگوترا کە سەردەکەون. بەڵام سەرکەوتن لە دوامینی کۆششدا لە لایەن کەریمخانەوە بوو (ساکیس).

هەر بەوجۆرە کەریمخان کە بوو بە پادشای ئێران، لە لایەن پادشای عوسمانی عەبدولحەمیدخانەوە، قاقەزێکی بۆ ناردرا و بە پادشای ئێرانی ناسی و ئەو عەهد و پەیمانەی کە لە چاخی نادر شادا کرابوو، بۆی تازە کردەوە و تخووبی خاکی تیا نیشان دابوو و بۆ ئومەرا و میری میرانی سنووری نوویسی کە ئەو پەیمانە ڕابگرن و چاوەدێریی دراوسێیەتی بکەن و بەراوەژوو نەبزوونەوە (جەودەت، لاپەڕە ١٠٩).

شەڕی کەریمخان و قاجار لە مازەندەران دەستی پێ کرد. لە دوای شەڕ و کوژتارێکی گران، قاجارەکان سەرکەوتن؛ بەڵام لە ترسی ئەفغانەکان دواییان بە شەڕەکە نەهێنا. ئەفغانەکان گەیلانیان گرتبوو، کە تەماشای کرد قاجارەکان لە شەڕی زەندەکانا سەرکەوتن، دەستیان لە گەیلان بەردا و گەڕانەوە.

کەریمخان دەزبەجێ و بەلەز هێزەکەی خۆی گرد کردەوە کە پەلاماری ئازادخان بدات نەک قاجارەکان.

ئەفغانەکان لە قەزوین مانەوە. دەیانتوانی شەڕێکی قورس بکەن و پێش بۆ خۆیان پاک کەنەوە و دوژمن دەرپەڕێنن؛ بەڵام لەولاوە کەریمخان لە ئەسفەهان دەستی بە لەشکر کۆکردنەوە کرد و بۆ پێشەوەی ئاژووت.

لە دوای ئەوە کەریمخان ساڵی «١١٦٦ه / ١٧٥٢م» لە ئەسفەهان دەرپەڕاندرا و هەتا گەیاندرایە شیراز، تەنگەی پێ هەڵچنرا. کەریمخان نەشیا خۆی لە شیراز ڕابگرێت کە پایتەختی پادشایەتی بوو، ڕوو بە (بوشێر) هەڵات و لەوێ ڕۆستەم سوڵتان حاکمی (گەشتی)ی کردە هەوادار و لاگیری خۆی و داوای یارمەتی و کۆمەگی لێ کرد کە فریای کەوێت و بە هاوارییەوە بچێت.

لە ڕێگای بوشێر تووشی کۆسپە و تەنگێکی گەورە بوو، لە دۆڵێکی کە بە (کوتالی ریچ) ناوبانگی کردووە، کەریمخان و لەشکرەکەی لەنێو دۆڵ و نەواڵدا دانیشتن و چاوەنۆڕی دوژمنیان دەکرد.

ئەفغانەکان وەدووی کەریمخان کەوتبوون. ئەفغانەکان لەو کۆسپە تەنگەدا پێرا نەگەیشتنە سەر ئەوە کە فریاکەون و خۆ ڕزگارکەن. لەناکاو ڕۆستەم سوڵتان لینگی دا سەریان و تەنگەی پێ هەڵچنین.

ئەفغانەکان ئەگەرچی گەلێک بە ڕەشیدی و ئازایی بەرامبەریان کرد و مەردانە تێ کۆشان و بەدبەختانە لەشکرییەکان لە شەڕ سست بووبوون و سنگیان نەدا پێش و پشتیان لە شەڕ کرد و هەڵاتن.

کەریمخان هێزێکی زۆرچاکی کۆکردەوە و چووە سەر شیراز. بەزۆر شیرازی خستەوە دەست خۆی (ساکیس).

سەربهوردێکی دیکەی کەریمخان ١١٧١ه / ١٧٥٧م

مەیدانی شەڕی ئازادخان لە ئاوربایەگان دامەزراندرا، کە ئەوێ دەمێ قاجارەکان ناوچەی سەختی خۆیان گرتبوو، ئازادخان لە ڕیزەی هەوادارانی پادشاهییا دەرکەوت؛ ئەویش لەبەرئەمە بوو لە دوای گەلێ شەڕوشۆڕ و خوێن ڕژاندن و کوژتارکردن و خەبات و کۆشش خۆی بەدەست کەریمخانەوە دا.

هەر ئومێد و ئارەزوویێکی کە هەیبوو، لە کەریمخانەوە بۆی وەدی هات لەوەدا نەژادی و بەخشش، دادگەری، بنچینە پاکی، میهرەبانیی کەریمخان خۆی نواند و

دڵنەرمـیی لێ ئاشکەرا بوو. نەیارە دوژمنە هەرە مـەزن و زلە گـەورەیەکی وەکـو ئازادخان خۆی هاوێژتە بەر بەختی کەریمخان. هەرچییەکی شایستە و چاکە بوو بۆی بەجێ هێنرا. هەر کردەوەیەکی جوان کـە هەبوو لە تەکیا کـرا. لە نەوازش و خـوشـهاتی و پەرایا کەم وکـورتی نیشـان نەدرا، بەڵام لە بەرابەر ڕاوەسـتـاوەکان تەنیا هەر محەمەد حەسەنخانی قاجار مابوو.

محەمەد حەسەنخان لە ساڵی دوایی لەشکرێکی قورسی بردە سەر کەریمخان و دەستی بە هەڵمەتبردن و پەلاماردانی کەریمخان کرد؛ بەڵام لە دوامیندا گەیشتە سزای خۆی.

کـەریمخـان لە دەشـتـان نەدەشـیـا بەرامـبـەریی دوژمن بکات، لە شـیـراز خـۆی دامەزراند و دەستی بەداو و گرێ و لەشکر خڕکردنەوە کرد. شەڕکەر و خەزینە و زەخیرە و دانەوێڵە و پێویستیی خستە سەریەک و هێزەکەی خستە نێو شارەوە. تاب و تەوانایەکی کە هەیبوو گردی کردەوە و دراوسێیەکانی بە خراپی هێشتەوە.

لە دوای ئەوە، ئەوجا بۆ قاجار کوشتن و لەناوبردن، کەوتە مەیدانی شەڕوشۆڕ و نەیار بڕاندنەوە. بەشـەو دەسـتـی بەشـەڕ و هـەڵمـەتدان کـرد. قـاجـارەکـان وەها شکاندران و بڵاوکـرانەوە و پەرێشـان بوون، نەدەپەڕژانە سـەر ئەوە کـە خـۆ کـۆ بکەنەوە. دوامین وەشـاندن لە لایەن شێخ عەلیخانەوە بوو. لەشکرەکەی کەریمخـان زۆر بە چوستی شەڕیان کرد و بە چالاکی سەرکەوتن.

محـەمـەد حـەسـەنخـان ناچار مـایەوە و لەگەڵ نـەیارە قـاجـارەکەی خۆیا شـەڕی نەکرد. ئەو هێزەی کە هەیبوو، بێدەست و ناتەوان کەوتەوە. محەمەد حەسەنخـان هـەتا لـە دەسـتـی هـات خـاکی گـرت و بۆ سـەرکـەوتن تاڵووکـەی دەکـرد و لە دوامین ئیشا وای بەسەرهات. کە بۆ خۆڕزگارکردن و لە شەڕ و کوژتار پارازتن دەکۆشا و کەوتە تەقەلای هەڵاتن و گیان لە مردن دەرباز بوون. لە دواییدا نەیارە قاجارەکەی کەوتە سەری و کوژتی.

ئەو شـەڕ و کوژتارانەی خـۆبەخۆیی قاجار لەگەڵ یەکتر بوو بـە مایەی سـەرکەوتن و ڕزگاربوونی کەریمخـان لە دوژمنان، ئەگەرچی کەریمخـان لە شەڕی دەشـتـەکییا هـەر ئەشکا، بەڵام لە سـایەی پیـاوەتی و گـەورەیی و دڵپـاکیی خـۆیەوە پێ گـەیشت (ساکیس – بەرگی دووەم).

چلۆنی و دامەزراندنی پادشاهیی کەریمخان

ساڵی ١١٦٣ کە عەلیخان مرد، کەریمخان ئاڵای سەربەخۆییی هەڵدا و (میرزا ئەبو توراب)ی کچەزای شا سوڵتان حوسێنی سەفەوییی بردە لای خۆی و ناوی نا (شا ئیسماعیل) و لەسەر تەختی فەرمانڕەواییی ئێرانی دانا و بەناوی ئەوەوە هەموو خاکی ئێرانی خستە دەست و ناوی خۆی نا (وەکیل).

ساڵی ١١٦٥ محەمەد حەسەنخانی کوڕی فەتح عەلیخانی قاجار کە لە ساڵی ١١٣٥ بەدەست نادر شا بەکوژ چوو بوو، لە تورکمان هێزێکی پەیدا کرد، لە لایەن (ئوستوراباد) دەستی کردە سەرکێشی.

هەروەکو گوترا کەریمخان بۆ شکاندنی قاجاران شا ئیسماعیلی هەڵگرت و بەلەشکرێکی قورسەوە چووە سەر محەمەد حەسەنخان. لە ئوستوراباد دەورەی دا و نزیک چل ڕۆژ ئەو شارەی وەتەنگ هێنا.

محەمەد حەسەن هەموو ڕۆژێ بۆ شەڕ دەرکەوت. تورکمان زۆر چاک شەڕیان دەکرد. کەمەرخان و شوجاعودینی زەند لە شەڕدا کوژران. ئەو دووانە لە گەورە و سەردارانی سوپای کەریمخانی زەند بوون.

شا ئیسماعیل چونکە منداڵ و نەزان و بێ ئەندێشە بوو، وای زانی کەریمخان شکا و محەمەد حەسەنخان سەرکەوت. لە ڕووی نەزانییەوە هەڵات و پەنای بۆ محەمەد حەسەنخان برد. کەریمخان لەو دەمەدا گوتی: «پادشاهێکی بەدنمەک هەڵات».

چوونی شا ئیسماعیل بوو بەمایەی دڵگیریی کەریمخان. بە ناچاری لەشکرەکەی هەڵگرت و ڕوو بە تاران گەڕاوە،

خەڵکی مازندەران کە هەواداری کەریمخان بوون، لەگەڵ حەسەنخان بەشەڕ هاتن. موقیمخانی (ساری) و سەبز عەلیخان (لاریجانی) لەشکرێکی قورسیان هەڵگرت و چوونە سەر محەمەد حەسەنخان و لە فرسەنگێکی شاری (بارفروش) بەرامبەر بەیەکتر ڕاوەستان و بۆ کوژتار ساز بوون. لە یەکەمین هەڵمەتا موقیمخان بە گوللەی زەنبوورەک کوژرا و لەشکرەکەشی شکاندرا. لاشەی موقیمخانیان هەڵگرت و لەسەر داریان دانا و سووتاندیان. ئاقا حەیدەر عەلی و حاجی قەمبەر عەلی کە گەورە و سەرهاتی شار بوون، سەربڕان. حەسەنخان

لەسەر مازندەران بوو بە فەرمانڕەوا.

لەو دەمەدا ئەحمەد شای ئەفغان چووە سەر مەشهەد و گرتی، عیساخانی کوردی چەشکەزەک ناچار پەنای بۆ حەسەنخان برد. دوو پارچە ئەڵماس کە هەریەک هەشت مسقاڵ گرانییان بوو (١- دەریای نوور ٢- تاج ماە)، حەسەنخان ئەو دوو پارچەی لە عیساخان ئەستاند.

محەمەد حەسەنخانی قاجار

کەریمخان کە گەڕایەوە تاران لەگەڵ لەشکر و پێویست ڕێکخستن خەریک بوو. بەخۆی گوت پادشای ئێران و لەسەر مینبەر خوتبەیان بەناوی خوێندەوە. لە ساڵی ١١٦٦دا خوتبە و سکە بەناوی کەریمخانەوە دەست پێ کرا.

لەو دەمەدا حەسەنخان شا ئیسماعیلی کردە گۆپاڵی دەست و پێشڕەو و نەردیوانی سەرکەوتنی خۆی. ساڵی ١١٦٨ محەمەد حەسەنخان چووە سەر گەیلان و گرتی و قەزوینی خستە دەست و ڕوو بە عێراق بزووت، سەردار سوپا و کاربەدەستانی زەند بۆ بەرامبەریکردن و پێشگرتنی کەوتنە مەیدانەوە. لە دوای شەڕ و کوژتارێکی قورس محەمەدخانی زەند و ١٧ کەس بەدیل کەوتنە دەست قاجاران.

کەریمخان لەولاوە بە سوپاهێکی زلەوە چووە پێش حەسەنخان. لەوێوە جڵەوی بەر بە ئاوربایەگان سووڕاند. ئازادخانی ئەفغانی کە لە لایەن کەریمخانەوە فەرمانگوزاری ئاوربایەگان بوو بە٢٠٠٠٠ پیاوی شەڕکەرەوە چووە پێشی. لە ٦ی فرسەنگی (ورمێ) شەڕیان دەست پێ کرد. لە دوای خوێنڕێژی و کوژتار، ئازادخان هەڵات، محەمەد حەسەنخان بەسەر ئەو خاکەدا خشا و کوژتاری کرد و ڕوو بە شووشێ ڕۆیی. ئاوربایەگان دووچار بە وێرانی و پێپەستی کرا.

محەمەد حەسەنخان بە دەستووری ڕەشبگیری کەوتە ئەو خاکەوە، هەر ئاوایییەک و ماڵێکی کەوتە پێشی سووتاندی و وێرانی کرد و ڕوو بە کاشان ڕۆیشت.

حوسێن حوزنی (٣٨)

شێخ عەلیخانی زەند کە لە لایەن کەریمخانەوە فەرمانڕەوای ئەسفەهان بوو، بە سوپاهێکی قورسەوە چووە پێشی. محەمەد حەسەنخان ڕێگای گۆڕی و ڕوو بە شیراز ئاژووتی. ساڵی ١١٧١ لە کەنار شیراز کەریمخان و قاجار بەگژ یەکترا چوون. هێندێک سوارەی ئەفغان کە لەکن محەمەد حەسەنخان بوون، بەشەو هەڵاتن و پەنایان بۆ کەریمخان برد. یەک لە دوای یەک لەشکری قاجار لە محەمەد حەسەنخان جوێ بوونەوە و تێکەڵ بە لەشکری زەند بوون. کەریمخان تەنگەی بە قاجار هەڵچنی و شکاندنی و لە هەموو لایەکەوە تێیان ڕوو هاتن.

محەمەد سەنخان و چەند کەسێک لە دەست و پێوەندی بەزۆر گیانیان ڕزگار کرد و بە پیادەیی خۆیان گەیاندە مازندەران. ماڵ و ئەسپابێکی زۆر کەوتە دەست زەندەکانەوە.

کەریمخان خاک و شارانی کە محەمەد حەسەنخان گرتبوونی، خستیەوە دەست خۆی و لەشکرێکی لەژێر فەرمانی شێخ عەلیخان ناردە سەر ئوستراباد.

محەمەد حەسەنخان لەو دەمەدا کەمێک تینی هاتبووە بەر، چەند کەسێکی تورکمانی لەسەر کۆبووبوەوە. شێخ عەلیخان هەتا گەیشتە (فەیرووز کوە) ڕانەوەستا. تورکمان کە ئەو وەڵامەیان پێ گەیشت بڵاوەیان تێ کەوت.

لەولاوە شێخ عەلیخان ڕوو بە ساری چوو و بەبێ شەڕ گرتی. محەمەد حەسەنخان ڕووی لە ئوستراباد کرد و هەڵات. حوسێنخانی تورکمانی دللو کە هەواداری قاجار بوو، بە لەشکرێکی لە دەستیا بوو چووە کن شێخ عەلیخان و سەری بۆ چەماند.

شێخ عەلیخان لە سارییەوە چووە ئوستراباد. محەمەد حەسەنخانی قاجار سەنگەری دروست کرد و بۆ بەرامبەری ڕاوەستا، هەردوولا دەستیان بە کوژتار کرد.

شێخ عەلیخان بۆ ئەوەی ئەو بنچینە پیسە هەڵکەنێ لە کەنار دەریاچەی (تەبەرستان)ەوە ڕێگای ئوسترابادی گرتە پێش و محەمەد حەسەنخان ناچار لە ڕێگای خیابانەوە چووە خاکی (گولباد)، لەوێ لەگەڵ زەند بە شەڕهات و لە کەنار دەریا شەڕێکی قورس کرا و لە دواییدا قاجار بە ناچاری ڕوو بە ئوستراباد گەڕایەوە.

شێخ عەلیخان لە گولبادە چووە ئەشرەف، محەمەد حەسەنخان کە گەیشتە ئوستراباد هاواری لە نەجەفخانی کوردی شادی کرد فریای کەوێت. ئەوانیش بە ۱۰۰۰۰ کەسەوە چوونە کۆمەگی و بە بۆنەی کوردەکانەوە لەملا و لەولاوە ٦٠٠٠ کەسێکی دیکەی لە دەورە کۆبووەوە.

محەمەد حەسەنخان بەو لەشکرەوە چووە پێش لەشکری زەند. لە بیابانی (قرق) هەردوو لەشکر گریبان گیربوون. لە یەکەمین هەڵمەتدا نەجەف عەلیخانی شادی کوردەکانی هەڵگرت و بەبێ شەڕکردن ڕوو بە خوراسان گەڕاوە. محەمەد حەسەنخان پیاوەکانی بۆ شەڕ نارد و کەمێک تەقەلایان دا و ڕێگای خیابانیان گرتە پێش و هەڵاتن. محەمەد حەسەنخان بە ناچاری لەگەڵیان چوو.

شێخ عەلیخان بە کوژتار کەوتە سەریان، لەو هەمووانە کەسێ لە قاجاران ڕزگار نەبوو. محەمەد حەسەنخان بە دوو نۆکەرەوە ڕوو بە لێرەوار هەلاتن. کوردێک (سەبز عەلی) (سەوزالی) ناو کەوتە سەریان و محەمەد حەسەنخانی گرت و سەری بڕی و بۆ شێخ عەلیخانی بەدیاری برد و ئەویش بۆ تارانی بەڕێ کرد. ئەو کەللەسەرەیان بردە پێش کەریمخان.

مەردی و پیاوەتی و دڵپاکی کورد، لێرەدا دیاریی کرد کە جلدی یەکەمی تەئریخی قاجارییە لاپەڕە پازدە بەو جۆرە لێی دەدوێت: کە سەری محەمەد حەسەنخانیان بردە پێش کەریمخانی زند، کەریمخان لە تاران لەسەرای شاهی دانیشتبوو. یەک لە قاجاران ئەو سەرەی لە پەشتەماڵێکەوە پێچابوو و بەبێ ترس بردیە بەردەمی کەریمخان. لە لایەن کەریمخانەوە پرسیارێ کرا کە ئەوە چییە؟ پێی گوت: سەری محەمەد حەسەنخانی قاجارە. کەریمخان کە ئەوەی بیست لە جێگای خۆی بڵند بوو و بەپێخواسی لەسەرای پادشاهی چووە خوارەوە، سەرەکەی حەسەنخانی وەرگرت و بەدەستی خۆی شوشتی و مووی سەرەکەی شانە کرد و گولاوی پێیدا ڕشاند و بە دەستووری گەوران سوکواری بۆ دانا و بە ڕەوشتی پادشایەتی لە تابووتی نا. هەتا دەروازەی شار لە پێش تابووتەکەوە ڕۆیشت، سەرداران و سەرکردەی سوپا و گەورەی شاری هەتا گۆڕستانی لەگەڵا نارد.

کە شێخ عەلیخان لەو شەڕەدا سەرکەوت هەموو مازندەران و ئوستراباد و گەیلان و خوراسانی خستە دەست خۆی.

حەسەنخان کە کوژرا، محەمەدخانی قوانلّوی قاجار و ئاقا محەمەد و حوسێن قولیخان کوڕانی محەمەد حەسەنخان و ژن و منداڵانی هەڵگرت و لە ئوستراباد وەڕێی خستن و بۆ (گورگان)ی بردن. لە دوای ئەوە بێ چارە مان و ڕوویان لە دەرگای کەریمخان کرد، ئەویش بە گەورەیی ڕای گرتن و ڕەوانەی شیرازی کردن. لە ڕووی میهرەبانی و دڵخاوێنییەوە وەکو شازادەیەکی بەخێو دەکردن. ئەوەش پەروەردەیەکی وابوو کەلە دوامیندا کردنیە خوێخواری ماڵ و منداڵی خۆی.

ساڵی ١١٧١ کەریمخان بەبێ کێشە بوو بە پادشایەکی سەربەخۆی ئێران و خاکی گەیلان، خوراسان، عێراق و ئاوربایەگان، فارس، مازندەران و ئەوانی دیکەی بەتەواوی گرت و لەگەڵ دراوسێکانیدا بە خۆشی بنچینەی دامەزراند و دۆستایەتیی خستە نێوانیان. کەریمخان بەرهەڵستێکی کە لە پێشی بوو نەیدەهێشت بۆ ئارەزووی فەرمانڕەوایی سەرکەوێت، تەنیا محەمەد حەسەنخان مابوو، ئەویشی کە کوژت ئیتر هیچ گرێ و کۆسپەیێکی لەبەردەم نەما کە ببێتە مایەی سەر نەکەوتن.

کەریمخان کە کوڕانی محەمەد حەسەنخانی بردنە شیراز، ئاقا محەمەدی کردە نۆکەر و حوسێن قولیخانیشی کردە فەرمانگوزاری (دامغان). حوسێن قولیخان گەیشتە دامغان و دامەزرا و زۆری پێ نەچوو، دەرگایێکی شۆڕشی بۆ کوردە دڵپاک و بێباکەکان کردەوە، ڕەگەزی تۆڵەکردنەوە بزاوتی و دەستی بە سەرکێشی و جەردەیی کرد. ئەوانەی لە پێشا لە تەکیا خراپەیان کردبوو گرتنی و کوشتنی و لەوێوە چووە سەر ئوستراباد و ئەویشی وەتەنگ هێنا، هەموو دوژمنەکانی پێشووی کوژتن و گەڕاوە دامغان. بەو جۆرە هەر ڕۆژە بەسەر جێگایێکیدا دەدا و تاڵانی دەکرد.

محەمەدخانی سەواد کوهی کە لەپێشدا ناوی (دادۆ) بوو، لە لایەن کەریمخانەوە کرا بە فەرمانڕەوای مازندەران. قولیخان چووە سەری و کوژتی. بەوە هەموو مازندەرانی کەوتە دەست.

کەریمخان کە لەوە ئاگادار بوو، وای بەچاک زانی حکومەتی مازندەران بداتە مەهدیخانی کوڕی محەمەدخان و لە جێگەی باوکی خۆی دامەزرێنێتەوە، بۆ ئەوەی کە تۆڵەی باوکی لە قولیخان بکاتەوە.

مەهدیخان بە هێزێکەوە چووە (بارفرۆش). لەولاوە قولیخان بەشەو چووە سەر بارفرۆش و مەهدیخانی گرت و لە بەندی کرد. دیسان هەموو مازندەران کەوتە دەست قولیخان، هەموو قەڵا و جێگا سەختەکانی ڕووخاند و دوژمنەکانیشی کوژتن.

کەریمخان کە ئەو وەڵامەی پێ درا لەشکرێکی نارده مازندەران و تورکمانی یوخاری باشیشی هان دا و چوونە سەر حوسێن قولیخان و گرتیان و کوژتیان. کەریمخان ئەو لەشکرەی لە ژێر فەرمانی زەکیخانی برایا نارده مازندەران. لە دوای کوشتنی حوسێن قولیخان ئەیالەتی مازندەرانی دا بە زەکیخان. ئەویش کە گەیشتە مازندەران ژن و منداڵانی قولیخان و مورتەزا قولیخانی کۆکردنەوە و بۆ قەزوینی ناردن. ئەو ئاگرەشی بەو جۆرە کوژاندەوە و هەموو قاجارەکانی بڵاوکردنەوە. (ق. ب. ١).

لەشکر ناردنی کەریمخان بۆ سەر خاکی عیراق ١١٨٩هـ

کەریمخان ئەگەرچی لەتەک حکومەتی تورکی عوسمانییا نێوانی خۆش بوو و پەیمانیان لە نێواندا هەبوو، بەڵام لەبەر چەند چتێکی زۆر گەورەی هاتوو لە والی بەغدا دڵگیر بوو و لە سێ لاوە لەشکری نارده سەر خاکی عێراق و شارەزوور و هەڵمەتی برده سەر بەغدا و بەسرا.

١- موتەسەریفی خاکی بابان، محەمەد بەگ لە لایەن عومەر پاشای والیی بەغداوە لە حوکمرانی خرا و مەحموود بەگی برای ئەوی لە جێگا دانا. محەمەد بۆ ئەوەی کە لەسەر حوکمرانی داندرێتەوە پەنای بۆ کەریمخان برد. کەریمخان لەو بابەتەوە قاقەزێکی بۆ عومەر پاشا نویسی. لە لایەن پاشاوە نویسراوەکە بەهێند نەگیرا.

٢- خەڵکی ئێران بۆ زیارەتی ئیمام حوسێن لە ئێرانەوە چوون و لە گەڕانەوەدا ماڵ و ئەسپابیان لە لایەن والییەوە تاڵان کرا و بەئەتک و سووکی دەرکرابوون. کەریمخان ئەوەشی لە عومەر پاشا گەیاند، بێ سوود مایەوە.

٣- لەو ساڵەدا چاوقوڵکە کەوتبووە خاکی عێراق ونزیکەی سەد ماڵ لە (خەڵکی ئێران مردبوون و ماڵ و ئەسپاب و شتومەکی ئەوانە لە لایەن والیی بەغداوە تاڵان کرابوون. کەریمخان ئەوەشی دیسان بۆ عومەر پاشا نویسی کە

بیداتەوە، وەڵامی نەداوە (ج. ب. ١- ل- ١١٣- ١١٤- ١١٥).

٤- توشمالی «تایەفە»ی کە نزیک سەد ماڵە زیمی بوون، لە عومەر پاشای خواستن کە بۆ نیشتمانی خۆیانیان بنێرێتەوە، کە کەوتبووە بەسرا و ئەویشی گوێدێر نەکرد و نەیبیست، لەسەر ئەوەشا سەربەووردانی گوتراو بە نویسراوی بۆ ئەستەمبووڵ نارد و لە عومەر پاشای گازاندە کرد. بەڵام لەولاوە گەورە و خەوانینی ئێران لە دەوری کەریمخان کۆمەڵیان بەست و پێیان گوت: «ئەو خاکانەی کە لەوەپێش هەر لەسەر خاکی ئێران بووە و ئێستاکەش وا چاکە ئەو خاکە بخرێتە ژێر فرمانی خۆمانەوە». بەراوردی قسەی هەمووان کرا و گوترا لەوەپێش کەریمخان کە لە ئاوربایەگان لەتەک ئەفغانەکانا شەڕی دەکرد، پادشای ڕۆم یارمەتیی دوژمنی دەکرد و بۆ خراپەی خاکی زەند دەکۆشا (جەودەت).

چوونی نەزەر عەلیخان بۆ سەر درنە

نەزەر عەلیخان بە سوپاهێکی قورسەوە چووە سەر درنە، میهرود، مەندەلی و بەدرە. ئەو خاکەی هەموو بە جارێک پامال کرد و ڕوو بە دەوروپشتی بەغدا لە بزووتنەوە دابوو. بە زستان شارەزووری خستە دەست و محەمەد شەفیع خان هەموو خاکی شارەزووری دەورە دا. بە لەشکری ئەردەلان و کەلهوڕەوە بەسەر خاکی شارەزوورا ڕۆیشت و هەتا نزیک کەرکووکی گرت؛ لە خودی شارەزوور ناوچەی گرێ دا. ڕۆژ بەڕۆژ هێزی لەسەر کۆبووەوە.

لەبەر شەڕوشۆڕ و کوژتاری دەورەی شار، بەغدا تووشی نەبوون و تەنگیی خواردەمەنی و دانەوێڵە بوو. لە لایەن کەریمخانەوە لەشکرێکی دیکەشی ڕوو بە(قارس) لە ئاوربایەگانەوە بەڕێ کرا. وەزیر (ئەحمەد عیزەت پاشا)ی موحافیزی قارسیان وەتەنگ هێنا.

چوونی عەلی مورادخان بۆ سەر شارەزوور

محەمەد بەگی بابان، هەروەکو لە پێشا لێی دواین، لە لایەن عومەر پاشاوە لە فەرمانڕەواییی شارەزوور خرا و پەنای بۆ کەریمخان برد. لە دوای ئەوە کە عومەر پاشا قسەی کەریمخانی بەهێند نەگرت، کەریمخان لەشکرێکی بۆ عەلی

مورادخانی خوارزای خۆی ڕێک خست و لەگەڵ محەمەد بەگا بۆ شارەزووری بەڕێ کردن.

لەولاوە عومەر پاشاش ۱۰۰۰۰ کەسی نارده قەڵاچوالان کە کۆمەگی مەحموود بەگی بابان بکەن. لە دوای شەڕ و کوژتارێکی زۆر محەمەد بەگ لەسەر فەرمانڕەواییی بابان دانراوە.

چوونی سادقخان بۆ سەر بەسرا، یەکی مەحەڕەم ۱۱۸۹

ساڵی ۱۱۷۸ کەریمخان کەوتە سەر ئارەزووی گرتنی خاکی عێراق و شارەزوور و لەگەڵ سەرکردە و گەورەکانی ئەو خاکەدا دەستی بە نویسراو ناردن کرد. چونکە خەڵکی عێراق دادگەری و میهرەبانیی کەریمخانیان پەسند کردبوو و لە ڕەنج و دڵگیریدا لە دەست عومەر پاشای والی بەغدا دەژیان، بە چاکی پێشوازیی ئەوەیان ئەکرد کە بکەونە ژێر فەرمانی کەریمخانی زەندەوە.

لەو ساڵەدا شێخ سلێمانی برا گەورەی (بەنی کەعب)ی عارەب بە خێڵەکەیەوە پەنای بردە بەر کەریمخان. لە خاکی (دورق)دا دامەزراندران و بەخێو کران (ع. تەئریخی بەسرا– ل– ۱٤۳).

فەرمانڕەوایانی زەند بەوجۆرە لەگەڵ خاکی عێراق خەریک بوون و خەڵکەکەشی بە هەموو جۆرێ نوازش دەکرد. محەمەدی خەزینەدار لەو دەمایا هان درابوو کە لە بەغدا هەواداری بۆ پەیدا بکات و خەڵکەکە بکاتە هاودەنگ (ع– تەئریخی بەسرا– ل ۲۰۹).

ساڵی ۱۱۸۸ کەریمخان لەگەڵ پادشای عوسمانی عەبدولحەمید خانا نێوانی – بەو جۆرەی کە لەپێشا لێی دواین– تێک چوو و جاڕی شەڕی لەتەکا کێشا. لەشکرێکی ۱۲۰۰۰ کەسی لە ژێر فەرمانی سادقخانا نارده سەر بەسرا. شێخ سلێمانی بەنی کەعب بە هەموو هێزێکی کە لە دەستی هات بە ئارەزووی خۆی لەتەک سادقخانا چووە سەر بەسرا (ع).

لەو دەمەدا موتەسەلیمی بەسرا سلێمان بەگ کە بە سلێمان پاشای گەورە و بە (ئەبوسەعید) ناوبانگی کردبوو، لە ساڵی ۱۱۸۲وە لەسەر بەسرا بوو لەشکرێکی ڕێککەوتووی ساز کرد و لە دوامینی ئیشا خۆی لە شار پەستاوت و دەروازەی

قـەڵای لەســەر خـۆی بەست. نزیک ١٣ مـانگ لەنێـو شـارا بە قـەڵابەندی مـاوە. سـادقـخـان لە شـەڕ و دەورەدانی شـار دەسـتبـەردار نەبوو. سلێـمـان بەگ ناچار بە مـەرج خـۆی بەدەسـتـەوە دا . ئەگـەرچی هێندە ڕاوەسـتـانەی بۆ گەیشـتنی یارمـەتی بوو، کە نائومێد بوو دەروازەی شاری لە سادقخان کردەوە (ع. ل ١٤٤).

سـاڵی ١١٨٩هـ / ١٧٧٥م سـادقـخـان کە شـاری گرت، خـەڵکەکەی بەخـۆشی و چاک نوازشکردن و لەگەڵ ئەو ئینگلیزانەی کە لە بەسـرابوون گەلێک چاکەی کرد و نوازش و مـیـهرەبانی لەتەکیانا نواند. سـادقـخـان کە لەگـەڵ سلێـمـان بەگدا ڕێک کەوت شـاری گرت، لـە سـەرهات و گەورە و بازرگان و کـار لە دەسـتـانی بەسـرای چەند کـەسـێکی لەگـەڵ سلێـمـان بـەگـا گـرتن و لە تـەک خـۆیا بردنیـە شـیـراز و پێـشکەش بە پادشـای کـاکی کـردن و عـەلی مـحـەمـەدخـانی خـوارزای بە١٢٠٠٠ کەسەوە لە بەسرا دانا (ع).

عـەلی مـحـەمـەدخـان ئەو خـاکـەی ڕۆژ بەڕۆژ ڕام دەکـرد و هـەتا نـزیک بەغـدا و مونتەفیکی خستە ژێر فەرمانیەوە.

عەلی مـحـەمـەدخان لەشکرێکی ١٠٠٠٠ی هەڵگرت و چووە مـونتـەفـیک و ٢٠٠٠ کـەسی لەژێر فـەرمـانی مـحـەمـەد حـوسـێنخـانی برای لـە بەسـرا دانا. مـحـەمـەد حـوسـێنخـان لە بـەسـرا خـەریکی بەخێـو کـردن بوو و عـەلی مـحـەمـەدخـان ڕوو بە مـونتـەفـیک هـەتـا فـوراتی ئاژووت. عـارەبی مـونتـەفـیک لەژێـر فـەرمـانی (سـامـیـر بن سەعدوون و سوەین بن عەبدوڵڵا)دا چوونە پێش لەشکری کورد. عەلی محەمەدخان فەرمانی دا کە شەڕ و کوژتار دەست پێ بکرێت (ع).

لەشکری زەند لەبەر توندیی گـەرما تەنگاو بووبوون و هـەرچییێکو عـارەب بوون لە گەرمای دەشـتدا بێباکانە دەکۆشان و شـەڕیان دەکرد. لە دوامـینی شـەڕ و کوژتارا کورد شـکان و هـەتا نزیک چۆمی فورات ڕانەوەسـتان. عـارەبەکانیش ڕوو بە خـاکی خۆیان گەڕانەوە.

لەولاوە سـادقـخـان کـە لەوە ئاگـادار بوو، بە لـەشکرێکی قـورسـەوە لە شـیـراز دەرکەوت و ڕوو بە بەسرا کەوتە ڕێ. سادقـخان کە گەیشـتە بەسـرا خێلی عـارەبی لەگەڵ شێخ سـلێمـانی بەنی کـەعبێ خـست و لەژێر فـەرمـانی عەلی مـحـەمەدخـان و مـەهدیخانی برایا ناردنیە سـەر مونتـەفیک کە تۆڵەی پێشوو بسـتێنن. بەدبەخـتانە بەرئاوەژووی ئارەزوویان ڕووی دا (ع).

لەولاوە مونتەفیکیەکان بۆ بەرامبەری ڕاوەستان. گەورەکانی عارەبی مونتەفیک بۆ پێکهاتن پیاویان نارده کن عەلی محەمەدخان کە شەڕ نەکەن و بە مەرج ڕێک کەون. عەلی محەمەدخان چەند پەیمانێکی سەختی لێ خواستن؛ ئەوانیش ئەوەیان نەویست لەسەر شەڕ ڕقیان بەست.

هەردوو لا لە خاکی (ئەبی حەلانە) بەگژ یەکدا چوون. زەندەکان لەسەر دەستووری تیپ شەڕیان دەست پێ کرد، عارەبیش تاک و جووت و بە هۆسە کێشان پەلاماریان دەبرد. تۆز و گەرمی، لەشکری زەندی وەتەنگ هێنا. لە هەردوو لاوە کوژتارێکی قورس کرا، بەڵام لە دوامینا لە جەرگەی شەڕا عەلی محەمەدخانی سەردار سوپاهی کوردی زەند و مەهدیخانی برای کوژران. لەشکری بێ سەردار شپرزە بوون و زۆر و کەمی ڕوو بە بەسرا هەڵاتن.

جارِی شەڕی تورکی عوسمانی لەتەک کوردەکانی زەندا ۱۱۹۰

لەبەر ئەوە کە کەریمخان لە سێ لاوە لەشکری ئاژووتە سەر خاکی عێراق و بەسرا، شارەزووری گرت و خاکی فارسیشی وەتەنگ هێنا، سوڵتان عەبدولحەمیدخان سەردار و وەزیرەکانی کۆ کردەوە و بە یەکیەتی پەیمانیان کرد کە بۆ سەر کوردی زەند جاری شەڕکردن بکێشن و بەسرا و خاکەکانی دیکە لە کەریمخان بستێننەوە. لە دوای چەند جار کۆبوونەوە ئەو پەیمانە گرێ درا.

بۆ گەیشتنە ئەو ئارەزووە عەبدوڵلا پاشا کرا بە والیی بەغدا و حەسەن پاشا بۆ موتەسەریفی شارەزوور داندرا و فەرمان بۆ متەسەڕفی قەرە حەساری میری میران محەمەد پاشا، موتەسەریفی ئاقشەهر، موتەسەریفی سێوەرەک، موتەسەریفی بوزادق، گەورەی ئێلی کوردی میللی، دانیشتووی ڕەقە، خەڵکی ئەنادۆڵ، قارەمان، حەلەب، مەرعاش، ڕەقە، سێوەرەک، مووسڵ، دیاربەکر نویسرا و بەوالیی بەغدا ناردران کە هەموویان بە لەشکر وماڵەوە بۆ کۆمەگی لەگەڵی بچنە بەغدا و لەگەڵ زەندا شەڕ بکەن. بەوجۆرە لە ئەستەمبووڵ ئەو والییە بۆ لەشکر کۆکردنەوە ڕوو بە بەغدا کەوتە ڕێگا.

لە لایێکی دیکەشەوە خەڵات و دیاریی گرانبەها و فەرمانیان بۆ خانەکانی ئاوربایەگان نارد کەس یارمەتیی کەریمخان نەکەن و لە تەک ڕۆما ڕێک کەون. بۆ حوسێن عەلیخانی ئێرەوان ۲ هەزار لیرەی زەرد و کەوڵێکی سمۆرە و شاڵێکی

کرمان؛ بۆ ئەرکەلیخانی تفلیس هەزار لیرەی زەرد و کەوڵێکی سمۆرە و سەرێک ئەسپ بە ڕەخت و زین و بەرگی بەزێڕ و گەوهەر ڕازاندراو وە بۆ ئەحمەد خانی خویی ١٥٠٠ لیرەی زەرد و کەوڵێکی سمۆرە ناردران، بۆ خانەکانی گەنجە، شێروان، نەخچەوان، قەرەباخ و هی دیکەش فەرمان و تکانامە ناردران کە بە ناوی دینەوە یارمەتیی ڕۆم بکەن و لە کەریمخان ڕووگەردان بن.

ئەحمەد جەودەت لە بەرگی یەکەمی مێژووەکەی و لاپەڕە ١٢٣– ١٣٠دا زۆر دوور و درێژ لەوە دواوە و لە دوامینا دەڵێت: لەبەر ئەوە کە مستەفا پاشای والیی بەغدا، بەکەریمخان فریوی خوارد بوو، ناردرایە دیاربەکر و بە قەڵابەندیی گەتووبوو، لە ئەستەمبووڵەوە بە تایبەتی پیاویان نارد و سەری بڕی و بردیە ئەستەمبووڵ.

کوژتنی خالید پاشای بابان

خالید پاشا لە شارەزوور بە ڕق هەستاوی چوو پەنای بۆ کەریمخان برد و لەوێ فەرمانێکی وەرگرت و گەڕایەوە: مەندەلی، بەدرەو جەسانی بە موتەسەریفی پێ بەخشرا، لەسەر ئەو خاکە دەستی بە فەرمانڕەوایی کرد.

والیی بەغدا قاقەزێکی بۆ نووسی و بە فێڵ و دەسیسە خەڵەتاندی و بە مەرجی ئەمە کە لە کەریمخان ڕووگەردان بێت و بکەوێتە ژێر فەرمانی ڕۆمەوە، لە گوناهی دەبوورێت. والی لەگەڵ خەڵەتاندن و فریودانی خەریک بوو، بە پەنهانیش لەشکری ڕێک دەخست کە بچێتە سەری.

خالید پاشا کە لەوە ئاگادار بوو، بەلەز بۆ کەریمخانی نووسی کە فریای کەوێت. کەریمخان فەرمانی دا بەنەزەر عەلیخان کە لە کرماشانەوە بچێتە یارمەتیی خالید پاشا. نەزەر عەلیخان لە پێشا خان کەلهوڕی بەلەز نارد و بۆ خۆشی بە لەشکرەوە کەوتە ڕێگا.

والیی بەغدا لەژێر فەرمانی باشچاوشی خۆیا لەشکرێکی لە خەڵکی بەغدا ناردە سەر خالید پاشا و لە پاشا کەتخوداشی بە دەستە لەشکرێکەوە نارد. لەولاوە خالید پاشا لە کوردی قزڵباش و لە کوردی ئەو نێوانە لەشکرێکی هەڵگرت و چووە پێشەوە و لە کەنار مەندەلی بەگژ لەشکری بەغدا یاچوو. لە دوای شەڕێکی قورس لە کورد گەلێ بەکوژت چوون و شکستەیان تێ کەوت. خالید پاشا و ئامۆزایەکی

محەمەد بەگ و لە هەوادارانی سێ کەس و (قەهرەمان خان) و دوو نۆکەری بەدیل گیران و سەریان بڕا و بۆ ئەستەمبوڵ ناردران و لە لایەن عەبدولحەمید خانەوە تۆپێک کەوڵی سمۆرە و شیرێکی گەوهەربەند بە خەڵات بۆ والی ناردرا.

شەڕی محەمەد پاشای بابان و ساڵح خانی بانە ١١٩١

والیی مووسڵ حەسەن پاشا بە دیاری و خەڵات و بەخشش، دڵخۆشیی محەمەد پاشا و ئامۆزاکانی داوە و خەڵەتاندنی و لە کەریمخانی زەندی پچڕینەوە. ئەوانیش لەگەڵ فەریودانی کوردی ئێرانا تەقەلایان دەدا و دەیانکردنە هەوادار و یاری خۆیان.

محەمەد پاشا لە لایەن حەسەن پاشاوە کرا بە چەرخەچی باشی و بۆ چوونە سەر خاکی زەند هاندران. محەمەد پاشا لە ڕێگای سنەوە و ئەحمەد پاشاش لە شاخەکانەوە ناردرانە سەر کوردستانی بانە و ئەردەلان؛ بۆ خۆشی بە سوپاهێکی زلەوە چووە یارمەتییان.

ساڵح خانی بانە کە لەوەپێش دۆستی بابانەکان بوو، بەوە کە بابان بوون بە هەواداری ڕۆم لێیان دڵگیر بوو، بۆ شەڕیان سوپاهی ساز کرد و ڕۆژی ١٤ ڕەبیعی یەکی ئەو ساڵە، هەردوو لا نزیک سێ سەعات لە یەکتریان کوژتار کرد. ساڵح خان ناچار بوو کە شاری بانە چۆڵ کات و بکەوێتە نێو شاخە بەرزەکانەوە. لەشکری محەمەد پاشا کەوتە نێو شارەوە و تالان و وێرانی کرد و گەڕاوە. لەسەر ڕێگا تووشی هەر بێ دەسەڵاتێ بوون، گرتیان و کوژتیان و کەللەسەرەکانیان بۆ حەسەن پاشا و لەوەوە بۆ ئەستەمبوڵیان ناردن.

ساڵحخان هاواری لە خوسرەوخانی والیی کوردستانی سنە کرد کە کۆمەکی بکات. کەریمخان فەرمانی دا بە خانانی موکریان و مەراغە و قەرەگوێز و هەمەدان کە بە لەشکرەوە فریای ساڵح خان کەون.

٢٧ی ئەو مانگە لەشکری کوردی ئەو خانانە ڕوو بە خاکی بابان چوون و هەردوو لا بۆ کوژتار ڕیزبوون و نزیک ٤ سەعات خوێنی یەکتریان ڕژت. لەو شەڕەدا ٢ هەزار کوردی هەردوو لا کوژران. بابانەکان خراپ شکاندران. جەودەت- جلدی یەکەم - لاپەڕە ١٤٣ دەڵێت: لەو شەڕەدا ٢٣٣ کەللەسەر بۆ ئەستەمبوڵ ناردرا.

پادشاهی کەریمخان لە ساڵی ۱۱۷۲- ۱۱۹۳ھ / ۱۷۵۸- ۱۷۷۹م

کەریمخان لە دوای ئەو کێشە و شەڕ و کوژتارانە تەواو ۲۰ ساڵ و چەند مانگ لە هەموو خاکی ئێرانا پادشاهییێکی سەربەخۆیی کرد، بەبێ شەڕ و دوژمنایەتی و نەیاری فەرمانڕەواییی بە ئازادی بەسەربرد و بە خۆشی خاکی ئێرانی ڕاگرت. کەریمخان هەرچەند لە خاکی ئێرانا ناوی پادشاهی بە خۆیەوە نەنابوو و بە (وەکیل) ناوبانگی کردبوو؛ بەڵام بەڕاستی فەرمانڕەوا و پادشاهێکی بەشان و ئازاد و سەربەخۆ بوو. سکەی لەسەر دراوی زێڕ و زیو و مس بە ناوی خۆیەوە لێ دا و لەسەر مینبەران خوتبە بە ناوی ئەوەوە دەخوێندرایەوە.

پایتەختی پادشاهی کەریمخان شاری شیراز بوو. مێژوونویسی بەناوبانگی ئینگلیزی (ساکیس) لە بەرگی دووەمی مێژووە گرانبەهاکەیا دەڵێت: «ئەو کۆشک و باڵەخانە و خانووبەرە جوان و خۆشانەی کە ئەمڕۆ لە شیراز جێگای سەربڵندی و خۆ پێنواندنی گەلەکەیەتی، هەموو لە سایەی کەریمخانەوەیە. لە بابەت دادخواهی و دادگوستەری و خۆشڕوویی و میهرەبانی و دڵسۆزیی کەریمخان لە شیراز لە هەموو کەس گوێدێر دەبووم و لە خەڵکەکەم دەبهیسێت. خەڵکەکەی شیراز زۆر باش لە چاکەی دەدوان و کەریمخان چەندە پیاوێکی چاک بوو و دادگوستەر بوو بۆیان دەگێڕامەوە. مەتەڵێک بۆ ئەمە هەیە: کە هێندە خەڵکەکەی خۆش دەویست بۆ کەیف و شادی و خۆشیی هان دەدان و بۆ شادی و چۆپی گرتن و زەماوەند دەیبزاوتن. لە گەڕەکێکی شیراز ئەگەر ڕۆژێک دەنگی مۆسیقا و گۆرانی نەهاتبایە، بانگی خەڵکی ئەو کووچەی ئەکرد و پێیانی ئەگوت بۆچی لە گەڕەکەکەی ئێوە دەنگی مۆسیقا نایێت؟ دەزبەجێ دەیگوت: کە لەو گەڕەکە مۆسیقا لێ بدرێت و لێ ئەدرا، هەروەکو شایەرێکی ئێرانی گوتوویەتی: «ئەهالیی شیراز هەمیشە لە خۆشی و کەیف پیز پایدا بەسەریان دەبرد. ئەویش کەیفێکی وا کە چاخی بێ کاری و بێ ئیششییان لەگەڵ ژنی ماهڕووەکانا ڕادەبوارد. ئەستێرەکان دەدرەوشانەوە و لە خۆشییان هەموو دڵێک بە کەیف و هەموو سینەیەک بە میهرەبانی و شادمانی ڕای دەبوارد».

کەریمخان لە تەک خەڵکی خاکی خۆیا زۆر تێکەڵیی هەبوو. ئەگەرچی لە مانادا پیاوێکی زۆر گەورە و بەشان و شەوکەت و فەڕ بوو، بەڵام بە گەورەیی خۆی بە

ژێردەست و ڕەعیەت نەنواندبوو. کە کەریمخان ڕۆژی ١٣ی مانگی سەفەر ساڵی ١١٩٣ بە ئامورزشی یەزدان شاد بوو، کەریم خان کە مرد لە تەمەنی هەشتا ساڵییە بوو. ئێرانییەکان لە ئاسوودەگی و خۆشی بێ بەش و بێ بەهرە مانەوە. مردنی کەریمخان بوو بە مایەی پشێویی دڵی خەڵکەکە، هەموو خەڵک لە سۆیانی ڕەشپۆش بوون و کۆتەڵیان بۆ ڕازاندەوە و بەشین و گریان هەڵیان گرت و بردیان ناژتیان.

بەندی دووەمین

پادشاهیی زەکیخان ١١٩٣ھ / ١٧٧٩م

لە دوای مردنی کەریمخان زۆر کەس کەوتنە سەر هەوای پادشایی و بۆ گەیشتنە ئارەزووییان سەریان بەرز کرد. بنەماڵەی زەند بەشەڕ و کوژتاری خۆی بەخۆی و یەکیەتی نێوانی شکستەیان تێ نەکەوت و نەبڕانەوە، بەڵام شەڕکردنیان لەگەڵ قاجاران بوو بەمایەی سستی خستنە بناغەی فەرمانڕەوایی و بێ هێزکردن و کەم دەستی لەشکر و سوپا و بارەگایان.

کەریمخان جگە لە سادقخان کە سەرکردەی لەشکری بەسرا بوو، برایەکی دیکەشی هەبوو. بەڵام ئەویش زڕبرا بوو لە دایکی بوو نەک لە بابی، ئەویش ناوی زەکیخان بوو کە لە دوای کەریمخان بەجارێک جاڕی سەربەخۆیی کێشا، بەڵام لە دوامیندا تەنبێ کرا و بەخشرا هەروەکو دەگوترێ.

لە پێشا لێی دواین کە زەکیخان بوو بە فەرمانگوزاری مازندەران و دامغان و حوسێن قولیخانی لەوێ کوژت. لە دوای مردنی کەریمخان لە دامغانەوە بە لەشکرێکی زلەوە ڕوو بە پایتەختی شیراز گەڕایەوە و هەموو خاکەکەی بە زۆر داگیر کرد. تەقیخانی زەندی کردە فەرمانڕەوای (ڕەی و فەیروز کوە) بەڵام هێزێکی بە توانا لە گەورەکانی زەند قەڵای شیرازیان گرت و ئەبو فەتحخانی کوڕی کەریمخانیان لەسەر تەختی پادشاهی دانا و بە پادشایان پەسند کرد.

زەکیخان بە پشتیوانیی عەلی مورادخانەوە کۆشا و ناچار بوو کە پادشا ئەبو فەتحخان پەسندکا و بۆ لەسەر تەخت دانانی بکۆشێت و بۆ خۆشی بکەوێتە ژێر فەرمانیەوە. لەسەر ئەوە لە شاری شیراز ٣ ڕۆژ خوێن ڕێژرا، گەورەکانی زەند کە بووبوون بە هەواداری چوونە سەر تەختی ئەبو فەتحخان و پادشاییی ئەویان ویست و هەموو خەڵات کران و دڵخۆشی درانەوە.

سادقخان کە لە بەسرا بوو لەو سەربەووردە ناخۆشە ئاگادار بوو کە:

کـەریمخـانی برای مـردووە، بەلەز بەسـرای بەجێ هێـشت و بۆ تەخت و تاج وەدەستخستن تالووکەی کرد، بە هەڵمەتدان ڕووی لە شیراز کرد.

زەکیخان کە ئەوەی بهیسێت مەرجی کرد کە هەموو ژن و منداڵەکانی سادقخان بکوژێت. لەشکر و خەڵکەکە کە لەوە گەیشتن هەموو بەجارێک ڕووگەردان بوون و لەژێر فەرمانی دەرکەوتن. زەکیخان ناچار بوو کە خۆ لە مەیدان ڕزگار کات و ڕوو بە کرمان هەڵێت و بۆی دەرچێت. کە زەکیخان لە نێوانێ دەرکەوت، پەنای بۆ قەڵای (بام) برد کە لە نێوانی خاکی کرمانایە. هەروەکو لە باسی سادقخانا دەبێژرێ، زەکیخان بەو هەڵاتنە گرێبانی لە پەنجەی شەڕی خۆیایەتی دەرخست و ئاسوودە دانیشت. بەڵام شازادەی نەوجوان عەلی مورادخان لە زەکیخان دڵگیر بوو و بەجارێک نێوانی تێک چوو. لەشکرەکەی هان دا کە ئەبو فەتحخان بکوژن. لەشکرێکی گرانی بەناوی جێگانوشینی کەریمخانەوە ناردنە سەر ئەسفەهان کە بیگرن.

زەکیخان لەولاوە هەرچەندە هێزێکی لەژێر فەرمانیا بوو هەڵی گرت و ڕوو بە ئەسفەهان ڕۆیشت و لە نزیکەوە لەشکربەزی کرد و خەڵکەکەی ئەو لایانەی کۆکردنەوە. چونکە لەوە پێش گەلێکیان خراپە کردبوو، دراوێکی قورسی پادشایان خواردبوو، لەبەر ئەوە ١٨ کەسی خستنە ژێر پرسیارەوە و لە دواییدا کوژتنی. ئەو سەربەهووردە بۆ زەکیخان دوامینی خراپ بوو، دڵی لەشکریان و خەڵکەکەی لێ بووەوە، سوپاهەکەی ڕوویان وەرگێڕا و سەرکردەکانیشیان لەگەڵ کەوت و پەلاماری زەکیخانیان دا و کوژتیان (ساکیس).

کە کەریمخان مرد ئاقا محەمەدخانی قاجاڕ لە شیراز نۆکەر بوو. خزم و کەسەکانی خۆی هەڵگرت و هەڵات و گەیشتە نێو تورکمان و بانگی سەرکێشیی دا و دەستی بە جەردە کۆکردنەوە کرد.

خان ئەبداڵخانی کوردی جیهانبەگی بە٥٠٠ سوارەوە یارمەتیی ئاقا محەمەدی دا چونکە لەوەپێش لە زەکیخان دڵگیر بووبوو. ئاقا محەمەد بە پشتیوانیی کوردەکانی چەمشکزەکەوە ڕۆژ بەڕۆژ هێزی ئەستاند و ئێلی تورکمانی ڕامی خۆی کرد. لە خاکی ئوستراباد و مازندەرانا دەبزووتەوە (تەئریخی قاجار- جلدی یەک- لاپەڕە ١٩).

عەلی مورادخان لە دەوری زەکیخان و ئەبو فەتحخان و سادقخانی زەنددا و شەڕی لەگەڵ قاجاران

عەلی مورادخان بۆ زەکیخان لەشکری هەڵگرت و چووە تاران و لەوێشەوە لەشکری لاریجانی ناردە سەر ئاقا محەمەدی قاجار و لەگەڵ جەعفەر قولیخانی برای ئاقا محەمەد شەڕیان کرد و شکاندیان و شاری (ئامۆل)یان لە سەرکێشەکان ئەستاندەوە. عەلی مورادخان بە هەر جۆرێک بوو، ڕەزا قولیخانی برای ئاقا محەمەدی کردە هەواداری خۆی و بەگژ ئاقا محەمەدیدا کرد. ڕەزا قولیخان لە سەواد کوهەوە چووە سەر ئوستراباد و گرتی و خاکی (وەرامین)ی خستە دەست و هەموو سەرکردەکانی لە ئاقا محەمەد پچڕییەوە و چووە تاران. عەلی مورادخان لەوێوە ناردیە ئەسفەهان و لەوێشەوە بۆ کن سادقخانی بەڕێ کرد.

عەلی مورادخان لەولاوە بۆ بەرامبەریی ئاقا محەمەد، لەشکری ساز کرد و مورتەزا قولیخان و مستەفاخانی قاجاری بزاوتن و لەتەک ئاقا محەمەد شەڕیان کرد.

لە (ساری)خان ئەبداڵخانی کوردی جیهان بەیێکیان گرت و سەریان بڕی و بە دیاری بۆ ئاقا محەمەدیان نارد (تەماشای کتێبی ئێمەی ناودارانی کورد بفەرموون).

ساڵی ١١٩٤ ئاقا محەمەد بە لەشکرەوە چووە سەر براکانی و شاری وەتەنگ هێنا و براکانی گرت و چووە سەر ئوستراباد و گرتی و چوو دامغانیشی خستە ژێر فەرمانیەوە.

(قادرخان)ی عارەبی بەستام بە فەرمانی عەلی مورادخان لەشکری بردە سەر ئاقا محەمەد. لە دوای کوژتارێکی زل، تەنگە بە قادرخان هەڵچنرا و هەڵات. دامغان بە زۆر کەوتە دەست قاجاران.

عەلی مورادخان لەژێر سەردارییی ئەمیر گۆنە خانی کوردی هەوشارا لەشکرێکی ناردە سەر (مازندەران). خەڵکی لاریجانی بە لەشکرەوە پێشوازییان کرد و سەریان بۆ نەواند. ئاقا محەمەد هێزێکی ناردە سەریان و لە دوامینا زۆر پیس شکاندران و پووچ کرانەوە.

ئاقـا مـحـەمـەد بەهەمـوو هێـزێکیـەوە لە (سـەبزە مـەیدان) چووە پێش ئەمـیـر گۆنەخـان. لە پاش شەڕکردن، عـەباس قـولیـخانی کـوڕی ئەمـیر گۆنـەخان کـوژرا و محەمەدخانی لاریجانی بریندار بوو و مرد.

قـاجـار ئەمیر گۆنەخـانیـان وەتەنگ هێنا و بە کـوژتار هـەڵیـان بڕی. ئەمـیـر گۆنە خان بە شکاوی گەڕاوە تاران.

ئاقـا محـەمەد دیسـان دامغـانی گرت و چووە سـەر سەمنان، لاریجـان و بەسـتـام. لەولاوە عـەلی مورادخان چـووە ئەسفەهـان و لەشکری کۆکردەوە و چووە کرمـاشـان کە هێزێکی گەورە وەدەست خات. ئاقا محـەمەد لەو کەلێنەدا عەلی قولیخانی نـاردە سەر تاران و چەند دێهاتێکی تالان کرد و گەڕاوە شاری ساری.

ئاقا مـحەمـەد لەشکرێکی لە ژێر فـەرمانی مـورتەزا قولیـخانا ناردە سـەر گەیلان. (هیـدایەتوڵلاخـان) کـە لە لایەن زەنـدەکـانەوە والی ئـەو خـاکـە بوو، سـاڵی ١١٩٥ سـەنگەری دروست کرد و بۆ شـەڕ ئامـادە بوو. ٤٠ ڕۆژ شـەڕ و کوژتار کـرا، قاجـار لە دۆڵ و پەسـێـوەکـانا هەڵمـەتیـان بردنێ، هیـدایەتوڵلاخـان لـە یەکـەمیـندا بۆیان دەرپەڕی و دەسـتی بە کـوژتار کرد و گەلێکی بەدیل گـرتن و زۆری شـپـرزەکردن و لەسـەر خۆی لابردن (تەئریخی قاجارییە- جلدی یەکەمین).

پادشاهیی ئەبو فەتحخان

هـەر وەکو گوترا بە کۆمەگی هـەمـوو زەندەکان و عەلی مـورادخان و خەڵکی شـیراز، ئەبو فـەتحـخـان لە دوای زەکـیـخـان کـرا بە پـادشـا. بەڵام ئـەو پادشـایـە لاوێکی نەوگـەیشـتـە و هـەژار و بێـدەسـەلات بوو، هـیـچی لە دەست نەدەهات. بـەو ژیانە ٣ مـانگ لەسـەر تەختی پادشـاهی دانیشت، لە دوامـینا سـادقـخـان بە گەلەکۆمـەڵەی گەورەکان گرتی و لەگەڵ هـەموو برادەرەکانیا لەبەندی کردن. لە دوای سـادقـخان لە دەست عەلی مورادخانا کوێرکران و بەو جۆرە مردن.

حوسێن حوزنی (٣٩)

بەندی سێیەمین

پادشاهیی سادقخانی کوڕی ئیناک

سادقخانی سەردار سپاهی کەریمخان لە بەسرە بوو. کە کاکی مرد، بەلەز بەسرای بەجێ هێشت و بە لەشکرێکی لە دەستیا بوو لینگی دا سەر زەکیخان. بەڵام لەو دەمەدا زەکیخان بۆ ئەوە کە (تووشی) شەڕی یەکتری نەبێ، ڕوو بە(بام) چوو.

سادقخان بەزۆر چووە سەرشیراز و گرتی. ئەبو فەتحخانی برازای کە کرابوو بە پادشا لەگەڵ براکانی لە بەندی کردن. دەستی بەدامەزراندنی شیراز کرد؛ بەڵام عەلی مورادخان نەیهێشت ئاسوودە بێ.

عەلی مرادخان کەلێنی مەیدانداریی دابوو، چاوەنۆڕی چاخ و دەمی دەکرد، خۆی ئاشکرا کرد و پەردەی فڕێ دا و بە جارێک لەسەر ئەبو فەتحخان بەگژ سادقخان چوو و زۆر چاک شەڕی بۆ کرد، بەڵام لە دواییدا کەوتە سەر ئارەزووی تەخت و تاج وەدەستخستن. دەستی کرد بە پێکهێنانی هەواداری و فەرمانڕەواییەکی کە لەسەریا بوو.

لە ژێر سەرداریی عەلی تەقیخانی کوڕی سادقخانا لەشکرێکی بەهێز کۆکرایەوە و ناردرایە سەر عەلی موادخان. لە دوای شەڕ و کوشتار تەنگە بەعەلی موادخان هەڵچنرا و هێزێکی کە هەیبوو پەرشوبڵاو کرایەوە و شکاندرا. ئەو شازادە نەوجوان و لاوچاکە کە لەودەمە کەمە و زووەدا سەرکەوت و دوژمنێکی وا زلی بەو چالاکییە شکاند، پێی گێژ بوو و هەوای کەوتە سەر و تەشەخوسی لێ پەیدابوو، هەوای جەوانی و ئەو سەرکەوتنە لە هۆشی برد. لە کۆشک و باڵەخانەکانی ئەسفەهاندا بە کەیف و خۆشی و شادمانی ڕای بوارد و لە ئیشوکاری لەشکر و سوپا و فەرمانداندەهیا نەزان مابوو و لە کۆشەوەی دوژمن بێ ئاگادار ماوە و لەبەر کەیف نەدەپرژایە سەر شەڕی نەیاربەزی و کیشوەرگیری.

عەلی مورادخان لەوە کەلێنی دەست کەوت و لە نزیک هەمەدان هێزێکی تەواوی کۆکردەوە و شەڕێکی خوێناویی کرد و لەو شەڕەدا زۆر چاک سەرکەوت و لە دواییدا هەڵمەتی بردە سەر شیراز. عەلی مرادخان لەسەر ڕێگایا دەستە بەدەستە لەشکرەکەی سادقخانی دەشکاند و دەچووە پێشێ و هەتا گەیشتە شیراز پێشی بۆ خۆی خاوێن کردەوە و بە توندی شیرازی دەورە دا و لەنێو شارا گرانی و نەبوونی خەڵکەکەی پەرێشان کرد.

سادقخان ١٠٠٠ ماڵی بۆ دەرەوە لە شار دەرخست، هەر بەو جۆرە هەموو ڕۆژێ ماڵی خەڵکەکەی لە شیراز دەردەکرد و لەگەڵ ئەوەشا پێشی بە نەبوون و گرانی نەگرت. دەورەدان و وەتەنگهێنانی شیراز ٩ مانگ ڕاگیراو بوو، لە دوامینا عەلی مورادخان بە زۆر شیرازی گرت و سادقخانی هێنادەست و کوژتی و ئەبو فەتحخان و براکانی کە لە بەندا بوون، دەری خستن و چاوی کۆڵین (تەئریخی جەودەت- بەرگی یەکەمین- لاپەڕە ١٨٤).

ساڵی ١٧٨١-م کە عەلی مورادخان شیرازی گرت، سادقخانی وەدەست خست و کوژتی و جگە لە جەعفەرخان هەموو کوڕەکانی سادقخانیشی کوژتن. بەڵام جەعفەرخان لەوەپێش لەتەک عەلی مورادخان نووسرا و وەڵامی لە هاتوچۆدا بوو، ئەوە بوو بەمایەی ڕزگاربوونی لە کوژتن (ساکیس).

بەندی چوارەمین

پادشاهیی عەلی مورادخان

١١٩٦- ١١٩٩ه / ١٧٨٢- ١٧٨٥م

عەلی مورادخان کە شیرازی گرت و بوو بە پادشاهی هەموو خاکی ئیران و ئەسفەهانی کردە پایتەختی خۆی و دەستی بە دامەزراندنی لەشکر و سوپا و سەرکردە و سەرداران کرد و کەسێکی لەپێش خۆیا نەهێشت بەرابەریی بکات و بە نەیاری ڕاوەستێت.

ساڵی ١١٩٧ ئاقا محەمەد بە لەشکرەوە چووە سەر گەیلان. ئەگەرچی حاجی جەمالخانی باوکی هیدایەتوڵڵاخان لەوەپێش خوشکی خۆی دابوو بە محەمەد حەسەنخان و دوو کوڕی لێ هەبوو و لە نێویانا خزمایەتی بوو، بەڵام لە کوردی زەندیش ڕووگەردان بووبوو و پەنا بۆ ئاقا محەمەد بردنی لە لای بەدنمەکی بوو و لەگەڵ ئەوەشا لەشکرێکی ڕێک خست و چووە پێش ئاقا محەمەد و دەستی بە قاجار کوشتن کرد. بەڵام زۆری پێ نەچوو تەنگەی پێ هەڵچنراو ڕوو بە خاکی شێروان دەپەڕاندرا و ئاقا محەمەد بەبێ شەڕ چووە نێو شاری (ڕەشت)ەوە.

لەولاوە عەلی مورادخان لەشکری کرماشان و ئەسفەهانی ساز کرد و ناردیە تاران و ڕەزاخانی زەندی بە قۆشەنەوە ناردە ئاوربایەگان؛ خاکی سابلاغی موکری و مەقدەمی کردە لەشکرگا. کە هێزی تەواو کرد ڕوو بە گەیلان ڕۆیشت. جەعفەر قولی برای ئاقا محەمەد لەولاوە ڕوو بە ئاوربایەگان دەچوو، ڕەزاخان پێشی پێ گرت و پێی دادا و شکاندی و لەوێوە چووە قەزوین. مستەفاخانی قاجار لە لایەن ئاقا محەمەدەوە ناردرا بوو کە زەنگان بگرێ، ڕەزاخان چووە پێشی و تێکەوەی پێچا و بڵاوی کرد. ئاقا محەمەد ناچار ڕوو بە ساری گەڕاوە. ڕەزاخان کە ئیشوکاری ئاوربایەگانی بەرهەم کرد، چووە تاران. حکوومەتی ڕووس چونکە سوێندخۆری زەندەکان بوو کە لەقاجارەکان ورد بووەوە بە دەستێکی زۆر دوور

کۆمەگی دەکرێن و ڕۆژ بەڕۆژ سەردەکەون، (کرفسخان) ناو سەردارێکی خۆیان بە چەند قازاخەوە نارده (ئەشرەف) کە بۆ جێگا کڕین و فرۆتن (بازارگەڕی) قەڵایەک دروست بکەن، کەشتییەکی زۆریان لە دەریاوە برد. بەڵام کرفسخان لە بری کۆمەگیی زەندەکان، بوو بەنێوبژی ڕووس و قاجار؛ ڕۆژ بەڕۆژ بە پەنهانی یارمەتیی ئاقا محەمەدی دەکرد.

ئاقا محەمەد لە پشێویی نێوانی زەندەکان گەلێک کەلێنی دەست کەوت. لەشکرێکی ئامادە کرد و بۆ گرتنی تاران کەو تەڕێ و بۆ گرتنی هەمەدانیش جەعفەر قولیخانی بە سوپاهێکەوە بەڕێ خست و هەتا نزیک شاری تارانێی تاڵان کرد و شاری دەورە دا.

لەولاوە عەلی مورادخان چووە پێش جەعفەر قولیخان و وەتەنگی هێنان و بە کوژتار دەورەی گرتن. عەلی قولیخانی هەوشار کە لەتەک جەعفەر قولیخان بوو شکا و ڕوو بە خاکی خۆی گەڕاوە، لە دوای کەمێکی دیکەی کوژتار جەعفەر قولیخانیش شپرزە کرا و بە چەند نەفەرێکەوە لە مەیدانێ خۆی ڕزگار کرد و بۆ کن برای هەڵات و هەموو چەک و چوتومەکیان تاڵان کرا.

ئاقا محەمەد لە دەورەی تاران بە ڕاوڕووت خەریک بوو، لەشکری زەند کە لە تاران بوون چوونە پێشی و لەو دەشتەدا کارەساتێکیان بە ئاقا محەمەد کرد کە ئەوسەری دیار نەبێ. ئاقا محەمەد و چەند کەسێک بە هەزار ئەزیەت گیانیان لە مردن ڕزگار بوو و بەشپرزەیی ڕوو بە ساری هەڵاتن و گەلێک قاجار گرفتار بوون و کوژران.

عەلی مورادخان لەشکرێکی قورسی لە ئەسفەهان ڕێک خست و لەژێر سەرکردەییی شێخ وەیسخانی کوڕە گەورەی خۆیا بۆ مازندەرانی بەڕێ کرد. ۱۰۰۰ سوارەی لوڕ و بەختیاری و کوردی کرماشانی هەڵبژاردەی لەگەڵیا ناردن.

شێخ وەیسخان گەیشتە (ڕەی) محەمەد عەلیخانی فەرمانڕەوای (خوار)ێ چووە کنی و خەڵکی سەمنان و لاریجانی لەگەڵ کەوتن. وەیسخان (چەمەنی لار)ی کردە لەشکربەز و لە هەموو لایەکەوە هێزی لە دەورە کۆبووەوە. عەلی مورادخانیش بە لەشکرێکی قورسەوە لە ئەسفەهان دەرکەوت و گەیشتە تاران.

ئاقا محەمەد لەشکرێکی لە ژێر فەرمانی (ڕەزا قولیخانی دوللو)دا نارده پێش

وەیسـخـان و پەلامـاری کـوردەکـانی دا. کـوردەکـان زۆر چاک تێـیـان ڕوو هاتن و کـەمـێکی لـێ کـوژرا و ٥٠ کـەس و ٢ سـەرکـردەیان لێ بەدیل گـرتن و قـاجـاریان شکاند. وەیسـخـان دەسـتە لەشکرێکی بۆ پێشـەوە ئاژووت و بۆ خـۆی و گرانەباری چووە دەماوەند.

عەلی مـورادخان کە گەیشتە تاران، فەرمانی بە وەیسـخـان دا کە ڕوو بە فەیروز کوە بچێت، شـێخ وەیس لەشکرێکی دا بە مورادخـانی ئامـۆزای و بۆ (نور)ی بەڕێ کـرد؛ ئیـسـمـاعـیل خـانی زەندیشی بۆ دامـغـان ڕەوانە کـرد. ئەوانە بە هـێـزێکی قـورسـەوە ڕوو بـە مـازندەران چوون. لـەشکری زەنـد شـاری ئامـل (بارفـروش) و خاکانی دیکەیان گرت و دەستیان بە خاکی مازندەران گرتن کرد.

عـەلی مـورادخـان فـەرمـانی دا بە زاهیـر خـانی خـوشکـەزای و زەکیـخـان کـە بە سوارەی لوڕ و بەختیاری و باجەلانییەوە بچنە سەر ئوستراباد.

مـحـەمـەد زاهیـر خـان بەو ٨ هەزار سـوارەی کوردەوە پڕتاو چوو هەتا گەیشـتـە کەناری ئوسـتـرابـاد و سەنگەرێکی سەختی دروست کـرد و لە هەردوو لاوە شـەڕ و کوژتار گـەرمەی تێ کەوت. شـەوی دووەم بورجێکی بڵندی لەنێو شـارا دروست کرد و لە هـەر چوار کـەنارەوە ئاقـا مـحـەمـەدیان وەتەنگ هێنـا، هەتا تووشـی هـەڵاتنیـان کـرد، شـاری سـاری کـەوتە دەست وەیسـخـان. (تەئریخی قـاجـارییـە- بـەرگی یەکەمین- لاپەڕە ٢٢).

لەشکرێکی ئامـادە کـرد و بۆ شـەڕی ڕێک خـست کـە لە مازندەران دەست بەشـەڕ بکەن. (سـاکیس) لە بەرگی دووەمـینی کتێبەکەیا دەڵێت: «شـێخ وەیسـخـانی کوڕی عـەلی مـورادخـان لە سـاری شـەڕێکی لە تەک قـاجـاران کـرد و قـاجـارانی شکاند و ساریشـی گرت. بەڵام ئەو سەرکردەیەی کە وەیسخـان وەدووی قاجارانی خستبوو و دوژمنە شـکاوەکـەی هـەڵدەبڕی، بەوە هـێـزی وەیسـخـان پەرتوبڵاو بووبـوو؛ بەلەت و پارچەی کەوتبوونە دووی دوژمنی شکاندراو.

ئەوە بوو کەشـکسـتـە کـەوتە نێـو لەشکری زەندەوە و شـاری سـاریشـی لە دەست دەرچوو.

بەڕاسـتـی دوژمـن لەو بـڵاوبوونـەوەی لەشـکری زەند کـەلێنی دەست خـسـت و گـەڕانەوە سـەریان و سـارییـان خسـتـەوە دەست خـۆیان، بـەوەش ڕاگیـراو نەبوو،

هەموو مازندەرانیش تووشی پشێوی کراوە.

ئاقا محەمەد کە ڕۆژی لێ بووەوە لەشار دەرکەوت و هاواری لە تورکمانی دەوروپشت کرد کە لەگەڵ زاهیر خانا شەڕێکی قورسیان کرد و بەزۆر بورجێکیان لە کوردەکان ئەستاند. دەستە لەشکرێکی قاجار بە پەنهانی چوون و پشتیان لە کوردەکان گرت؛ چونکە کوردەکان لەو خاکەدا شارەزا نەبوون، قاجار لە هەموو لایەکەوە هەڵمەتیان بردە سەریان و تەنگەیان بە کوردەکان هەڵچنی و محەمەد زاهیرخان بە ناچاری کە شەوی بەسەردا هات ڕوو بە گورگان هەڵات. دەستە شەڕکەرێکی قاجارییان کەوتە دوو و محەمەد زاهیرخانیان گرت و بۆ ئاقا محەمەدیان برد و سەریان بڕی. لەشکری کورد گەلێکی کوژران.

عەلی مورادخان لەژێر فەرماندەی ئامۆزای خۆیان ٢٠٠٠ کەسی ڕێک خست و ڕۆستەمخانی زەندی کردە سەرکردە و ناردە (سەواد کوە). ئاقا محەمەد، جەعفەر قولیخانی ناردە پێشی کە بەگژیا بچێ. لە خاکی (زیراب) ڕووبەڕووی یەکتر بوون و کوژتاری یەکتریان دەست پێ کرد و لە دوای شەڕ و خوێنڕژتن تەنگە بە قاجار هەڵچنرا و کورد سەرکەوت (ق).

عەلی مورادخان لە دوای ئەوە پەیمانێکی دوامینی گرێ دا کە لەشکرێکی زۆر قورس بنێرێتە سەر ئاقا محەمەد و دوامین بەئێشی بدات و لە ڕەگوڕیشەیان دەرخات و بنچینەیان تێک دا. لەو دەمەدا وەڵامی پێ درا کە جەعفەرخانی کوڕی سادقخان لەشکرێکی پێکەوە ناوە و هێزێکی زلی ڕێک خستووە و تەمای هەیە لە زەنگانەوە هەڵکوتێتە سەر ئەسفەهان.

عەلی مورادخان لەگەڵ ئەوەشا کە نەخۆش بوو، چاخیش زستانێکی توند و سارد بوو، تەمای گەڕانەوەی ئەسفەهانی کرد. لەو دەمەدا عەلی مورادخان نەخۆشی زگچوونی (دیزانتری) گرت، ناچار لە تارانەوە ڕوو بە ئەسفەهان باری کرد و نەخۆشییەکەی ڕووی لە خراپی بوو و لە (سورچە خورت) ناو، جێگایەک کە ٩ فرسەنگ بۆ ئەسفەهان دوورە، مرد. ساکیس دەڵێت: ئەو جێگایە هەر ئەو خاکە بوو کە نادر شا دوژمنی لێ شکاند.

مردنی عەلی مورادخان بوو بە مایەی پشێویی ئێران و جووڵانەوەی جەعفەرخانی کوڕی سادقخان. لەوە دوا بووە بەرهەڵست و بۆ سەرکەوتنی قاجار

کـەلێنـی دا. ئەگـەر لەو دەمـەدا جـەعـفـەرخـان نەبزووتایە و عـەلـی مـورادخـان بۆ گەڕانەوەی ئەسـفـەهان ناچار نەکرابایە، قاجـار ڕۆژێکی وای نەدەدی کە بـتـوانـێ کـیشـوەرگـیری بکات. چونکە عـەلی مـورادخـان ئەو جارە پەیمانی وەها بوو کـە بەیەکجاری بنچینەی قاجار دەرخات و لە نێوانیـان ببا، بەڵام بەدبەختانە هەردوو بەبێ جێ ڕووی دا و بەختی قاجار یاریی کرد و چارەڕەشیی زەند خۆی نواند.

سـاکیس دەڵێت: «عـەلی مورادخان لە لای ئاقا مـحـەمـەدی قـاجـار زۆر بە چاکی ناسـرابوو، هەمـوو دەمێ دەیگوت با چاوەنۆڕی بکەین هەتا ئەو پیاوە گەورە کوێرە لە ناو دەچێت، ئەوجا نەک لە ئێسـتـاوە ڕەنگە لە پاشـان سـەربکەوین ئەگەر بەر بە عێراق بڕۆین. چونکە عەلی مورادخان چاوێکی کوێر بوو، بۆیێ ئاقا مـحـەمـەد بە کوێری ناو دەبرد».

بەندی پێنجەمین

پادشاهیی جەعفەرخان کوڕی سادقخا

۱۱۹۹ - ۱۲۰۳ه/ ۱۷۸۵ - ۱۷۸۹م

جەعفەرخان لە لایەن عەلی مورادخانی زەندەوە کرابوو بە سەردار سوپاهی وڵاتی (خەمسە). جەعفەرخان چونکە لە دایکەوە برای عەلی مورادخان بوو، زۆری خۆش دەویست و لە لایدا جێگایێکی بەرزی درابوویێ، جەعفەرخان لە خەمسەوە لەشکرێکی رێک خست و چووە زەنگان و لەوێوە بۆ چوونە ئەسفەهان لەزی کرد و بە کۆمەگی و یارمەتیی سەرکردە و سەردارانی سوپا لەسەر تەختی پادشاهی دانیشت.

مانگی ڕەبیعی یەکەمی ساڵی ۱۱۹۹ بە ئومێدی ئەوە بۆ پێشەوە چوو کە دەست بە پادشاهی بکات و پشێویی نێوانی لابەرێت. شێخ وەیس خانی کوڕی عەلی مورادخانی خواستە ئەسفەهان کە بچێتە سەرتەختی شاهی و دەست بە فەرمانڕەوایی بکات. شێخ وەیس خان بە نەزانیێکی زۆر گەورەوە پشتی بە جەعفەرخان بەست و پێی خەڵەتا. ئەگەرچی باوکی جەعفەرخان بەدەست باوکی شێخ وەیس کوژرابوو، لەگەڵ ئەوەشا هەستا بە لەشکرەکەیەوە چووە ئەسفەهان. دەستبەجێ گیرا و هەردوو چاوی کۆڵرا و کوێر کرا (ساکیس).

ئەو دەمە دوو کەس بۆ وەدەستخستنی تەخت و تاجی ئێران لە تەقەلادا بوون: یەکەمین جەعفەرخانی زەند و دووەمین ئاقا محەمەدی قاجار. هەردوو بۆ سەرکەوتن تالووکەیان دەکرد و لە دەستوبردا بوون. کە ئاقا محەمەد لە مردنی عەلی مورادخان ئاگادار بوو، بە تالووکە خۆی کۆکردەوە و ڕوو بە عیراق بزووت. هەرچییەکی هاتە پێشی کوژتی و ئاواییەکانی وێران کرد و هەتا گەیشتە شاری (قوم). نەجەف عەلیخانی زەند کە لە لایەن جەعفەرخانەوە فەرمانڕەوای قوم بوو، بۆ بەرابەریی ئاقا محەمەد لەشکری لە شار دەرخست، کوردەکان مەردانە

تێکۆشان و بە گەرمە لەگەڵ هەڵمەتدانا تەقەڵایان ئەدا.

ئاقا محەمەد پەیامی دا بەخەڵکی شار کە لە تەکیا ڕێک بکەون، خەڵکی قوم بە گەلە بوونە هەواداری قاجاران و لە پڕێکا ڕوویان لە فەرمانی زەند وەرگێڕا و شاریان بەدەستەوە دا. نەجەف خان بە ناچاری لەشکرەکەی هەڵگرت و ڕوو بە ئەسفەهان هەڵات.

ئاقا محەمەد لە دوای گرتنی قوم چووە (کاشان) و عەلیخانی خەمسە و سەکردەکانی کوردی قەرەگوێز کە لەوەپێش هەواداری زەند بوون، وەرچەرخان و چوونە کن ئاقا محەمەد و لە جەعفەرخان ڕووگەردان بوون.

جەعفەرخان لەشکری ساز کرد و لە ژێر فەرماندەی ئەحمەدخانی کوڕی ئازادخانی ئەفغان و تەقیخانی زەنددا ناردنیە پێش دوژمن. هەردوو لا بۆ کوژتار ئامادە بوون. لە دوای خوێنرژی و کوژتار ئەحمەدخان تەنگەی پێ هەڵچنرا و شکاندرا. جەعفەرخان کە لەوە ئاگادار بوو هەموو ماڵ و گەنجینە و ژن و منداڵ و لەشکرەکەی هەڵگرت و ئەسفەهانی بەردا و ڕوو بە شیراز بۆی دەرچوو.

ئاقا محەمەد بەلەز چووە سەر ئەسفەهان و گرتی و تاڵانی کرد و گەلێکی لە خەڵکە بێ چارەکە کوژت، لەولاوە ئەبدالخانی بەختیاری بە ١٠ هەزار سوار و پیادەی بەختیاری و گولبایەگان و فەیلی و فەراهانییەوە چوونە یارمەتیی جەعفەرخان و ڕوو بە ئەسفەهانی ئاژووت هەتا گەیشتە گوندی (عەسکەران).

ئاقا محەمەد لە ئەسفەهان دەرکەوت و چوو پێشی پێ گرتن و دەستیان بە شەڕ کرد. ئەبدال خان لە شەڕا وەتەنگ هات و ڕوو بە سەنگەرێکی کە دروستی کردبوو کشایەوە. بۆ بەرابەری دامەزرا و بە تفەنگ دوژمنیان ئاورباران کرد و کوژتارێکی قورسیان کرد.

لەو شەڕەدا ئەبدال خان و چەند سەرکردەیەک بەدیلگیران و دەستبەجێ سەربڕان. بەختیارییەکان بەبێ سەرە ڕوو بە چیا و کێوی خۆیان هەڵاتن. ئیسماعیل خانی فەیلی برایەکی خۆی ناردە کن ئاقا محەمەد و بە نوازش گەڕاوە.

ئاقا محەمەد لە ئەسفەهانەوە ڕوو بە هەمەدان لەشکری کێشا. خوسرەوخانی والی کوردستان مامی خۆی ناردە کن ئاقا محەمەد و نوازش کرا و گەڕاندرایەوە. ئاقا محەمەد لەوێوە چووە تاران و مەهدیخانی کوڕی محەمەدخانی سەواد کوهی

بەمەرجی ئەوە کە گیانی لەئازار دووربێ، شاری تارانی بەدەستەوە دا. ئاقا محەمەد کە شاری گرت مەهدیخان و دوو مامی و ئامۆزایەکی کە هەواداری زەند بوون میلی لە چاوی کێشان و کوێری کردن. لە پاشان بە ئەزیەت کوژتنی و پارچەی لەشیانی لە بەریەک دەرهێنان (قاجارییە).

ساکیس دەڵێت: «ئاقا محەمەد لە خاکی بەختیاریدا دەستی بۆ سووڕان کرد، لە دوای شپرزەیەکی زۆر ڕوو بە تاران هەڵات». لەو هەڵاتنە و شپرزەیی ئاقا محەمەد چتێکی وامان دەست نەکەوت کە لێرەدا درێژەی پێ بدەین مایەی هەڵاتن و شپرزەییش چی بووە؟ ساکیس نەیگوتووە، بەڵام مێژووی قاجارییە هەرهێندەی لێ دواوە کە گوتراوە.

جەعفەرخان کە لەئەسفەهان دەرکەوت و گەیشتە شیراز، کردیەوە بە پایتەختی خۆی و تەدارەکی فەرمانڕەواییی تێدا ڕێک خست و لەشکرێکی قورسی هەڵگرت و ڕوو بە ئەسفەهان کەوتە ڕێگا. لەودەمەدا ئاقا محەمەد ڕوو بە تاران گەڕابووەوە.

ساکیس کە دەڵێت: «ئاقا محەمەد زۆر بە شپرزەیی گەڕاوە تاران» دەبێ ئەوە بووبێت. جەعفەرخان کە گەڕاوە سەر ئەسفەهان دەوری دا و بەزۆر گرتیەوە.

باقیرخانی خراسکانی کە لە لایەن ئاقا محەمەد کرابوو بە سەردار سوپاهی ئەسفەهان گرتی و کوژتی و لەشکرێکی ڕێککەوتووی لەژێر سەرداریی حاجی عەلی قولیخانی کازرونیدا نارده سەر کاشان و بۆ خۆشی بە لەشکرەوە ڕوو بە گولبایەگان چوو و گرتی.

جەعفەرخان کە لەشەڕی قاجاران ڕزگار بوو چووە سەر هەمەدان، لەو پشێوییەدا ئیسماعیل خانی ئامۆزای جەعفەرخان لە هەمەدان. بە سەربەخۆیی دەژیا و لە پادشای زەند سەرکێش بووبوو، جەعفەرخان چووە سەری و تووشی شەڕ و کوژتار بوو. لە دوامین شەڕا ئیسماعیل خان ساڵی ١٢٠٠ھ / ١٧٨٦م لە دەست جەعفەرخاندا شکا و ناچار بوو کە دەست لەو خەیاڵە بەردات (س).

جەعفەرخان کە ئیشی ئیسماعیل خانی بەرهەم کرد چووە سەر خەمسە و گرتی و بە لەشکرەوە ڕوو بە ئەسفەهان ڕۆیشتەوە، کە ئەو خاکانەی لە دوژمن پاک کردەوە و دایمەزراندنەوە و ڕوو بە شیراز گەڕاوە.

جەعفەرخان کە گەڕاوە شیراز خەریکی خۆ ڕێکخستنی چوونە سەر تاران بوو،

له دوای پێویست ئامادەکردن هەستا چووە سەر (یەزد) و فەرمانڕەواکەی بە یارمەتیی (تەبس) بۆ پێش جەعفەرخان چوو. لەو شەڕەدا جەعفەرخان دیسان شکا، ئاقا محەمەد لەوە کەلێنی دەست کەوت و هەموو سەرکردە و گەورەکانی کردە هاودەنگی و بە هێزێکەوە چووە سەر جەعفەرخان. دیسان لە ئەسفەهانیان دەرپەڕاند و هەتا لە شیرازیان پەستاوت هەڵیان بڕی (س).

ئاقا محەمەد لە دوای ئەوە گەڕاوە ئەسفەهان و رووی لە (چەمەنی سەنگباران) کرد. عەلیخانی خەمسە بە هێزێکەوە چووە پێشی و لە دوای خوێنڕێژی ئاقا محەمەد وەتەنگ هێنرا و ڕوو بە تاران ڕفاندرا. عەلیخان بەو سەرکەوتنە لە شەڕ جیڕبوو و دەستی بە لەشکر کۆکردنەوە کرد (ق).

ساڵی ۱۲۰۱ هیدایەتوڵڵاخانی گەیلانی کە لەوەپێش گوتمان بۆ شێروان هەڵات، لەو ساڵەدا لەشکرێکی ڕێک خست و بە هەواداری زەند گەڕاوە و گەیلانی گرت و لەشکری ساز دا و هەڵمەتی بردە سەر ئاقا محەمەد. لە لایەن ئاقا محەمەدەوە مستەفاخانی دوللو بە لەشکرەوە پێشی بە هیدایەتوڵڵا گرت. ئەیوان خانی گورجی بە سوپاهێکەوە پێشی پێ گرت. لە (ڕۆستەماوا) کە ۱۰ فرسەنگ لە (ڕەشت)ەوە دوورە، مەیدانی شەڕ کرایەوە و لە دوای گەلێک کوژتار ئەیوانخان وەتەنگ هات و هەڵات. هیدایەتوڵڵاخان چووە کۆمەگی، ئەویش زۆر ڕانەوەستا و تەنگەتاو کرا و ڕوو بە (ئەنزەلی) هەڵات.

مستەفاخانی دوللو دەستی هەڵنەگرت و لە ئەنزەلی دەورەی دا و شاری وەتەنگ هێنا. هیدایەتوڵڵاخان ناچار بوو لە تاریکیی شەوا بە کەشتی لە ئەنزەلی دەرپەڕی و وەبەر تفەنگی کوردێکی تاڵشی کەوت و کوژرا.

لەو ساڵەدا ئاقا محەمەد چووە سەر ئەسفەهان و لەوێوە چووە سەر عەلیخانی خەمسە و لە دوای چەند شەڕێک گرتی و لە کۆشکی (حەوت دەست) لە ئەسفەهان میلی لەچاو کێشا و کوێری کرد.

لەوێوە چووە چەمەنی گەندمان و بروجرد و خاکی بەختیاری، هەمووی تاڵان و خراپ کرد و گەلێک کوژتاری کرد و ڕوو بە تاران گەڕاوە. جەعفەرخان لەشکرێکی هەڵگرت و چووە یەزد. تەقیخانی یەزدی داوای یارمەتیی لە میرزا محەمەدخانی تەبس کرد و هەردوو بە سوپاهەوە چوونە پێش. لە دوای کەم کوژتارێک دوژمن

شکاندرا و جەعفەرخان سەرکەوت و یەزدی کەوتە دەست و دوژمنی پەرشوبڵاو کرد و ڕوو بە ئەسفەهان هەڵمەتی برد و جەعفەر قولیخانی قاجار کە لە لایەن ئاقا محەمەدەوە فەرمانگوزاری ئەسفەهان بوو، لەشکری هەڵگرت و لەشار دەرکەوت و چووە پێش. نزیک ١٤ ڕۆژ زەند و قاجار ڕووبەڕووی یەکتری شەڕیان کرد، لە دوامینا جەعفەر قولی وەتەنگ هێنرا و شکا و ڕوو بە ئەسفەهان هەڵات. جەعفەرخان لەبەر توندی و ساردیی زستان گرتنی ئەسفەهانی بۆ بەهار هەڵگرت و ڕوو بە شیراز گەڕایەوە.

ئاقا محەمەد لە سەرە بەهارا چووە ئەسفەهان و بە هێزێکی زلەوە بۆ گرتنی شیراز لە شار دەرکەوت و ڕۆیی و هەر ئاوایی و خاکێکی کەوتە پێشی وێرانی کرد و هەتا (تەختی جەمشید)ی ژێر پێ کرد و گەڕایەوە تاران (ج ا ق ل ٢٨).

لەو ساڵەدا مورتەزا قولیخانی قاجار لە باکۆوە چووە سەر گەیلان. سلێمان خان فەرمانڕەواکەی کوژت و ئەمیر محەمەد حوسێنخانی ئەرجومەند و محەمەد حوسێن ئاقای نازیری لە ژیان نائومێد کردن و گەیلانی تاڵان کرد و گەڕاوە باکۆ.

جەعفەرخان ٣٠ هەزار کەسی ئازا و ڕەشیدی هەڵگرت و بۆ گرتنی ئەسفەهان لە شیراز دەرکەوت و لوتف عەلیخانی کوڕی خۆشی کردە سەرکردەی سوپاهێک و بۆ لاری بەڕێ کرد. لوتف عەلیخان لە دوای ئەوە کە لاری بەزۆر گرت و گەڕاوە و چووە کرمان و لەبەر ئەوە دووبارە ئەسفەهان جارێکی تریش لە ئاقا محەمەد ئەستاندرایەوە و دیسان لە دەستیان دەرچوو (ساکیس).

ئاقا محەمەد کە لەوە ئاگادار بوو بە پرتاوی ڕوو بە ئەسفەهان چوو. جەعفەرخان لە چوونەپێش سستیی دەکرد و چاوەنۆڕی هێزبوو، بەڵام هەروەکو گوترا مورتەزا قولیخان کە گەیلانی گرت ئاقا محەمەد کەوتە ترسەوە و نەشیا ڕوو بە جەعفەرخان بڕوات و ناچار بۆ تاران گەڕاوە.

جەعفەرخان بەو هێزەوە چوو هەتا ئەسفەهانی گرت و ئەو خاکەی لە دوژمن پاک کردەوە و بە ڕێگای هەمەدان و خاکی بەختیاریدا گەڕاوە. ساڵی ١٢٠٣ لە زستانا بە دەسیسەی دوژمن کەنیزەیەکی پێشدەست لەگەڵ خواردنا ژەهری دا بە جەعفەرخان و نەخۆش کەوت. وەیس مورادخان سەید مورادخان، شامورادخان کە مامی عەلی مورادخانی زەند بوون و حاجی عەلی قولیخانی کازرۆنی کە سەردار

سوپا بوو، ئیبراهیم خانی کوڕی ئیسماعیل خان کە ئامۆزای جەعفەرخان بوو، هەموویان ساڵێکی ڕەبەق لە ئەرکی شیرازبەندی بوون و دوو کەس لە نۆکەرانی جەعفەرخانیان کردبوو بە هاودەنگ، یەک (ڕەجەب) و ئەوی دی (باقیر) ناویان بوو. بەو دوو نۆکەرانەدا کەنیزەکەیان خەڵەتاند کە ژەهر بداتە جەعفەرخان.

بەشەو کە ژەهر بەجەعفەرخان درا نەخۆش کەوت ئەو دوو نۆکەرانە چوونە بەندەوە و ئەو پیاوە گەورانەیان لە بەند دەرخست و بردیاننە بانی ئەرک و بە گوریس و چادرەوان خۆیان داهێژتە خوارەوە و لە گۆشەیەکا پەنهان بوون.

سەید مورادخان لەسەریان مایەوە، سبەینێ کە تاریکی لاچوو، یەکێک لە ژنەکان چاوی بە بێگانە کەوت و هاواری کرد، جەعفەرخان بەو نەخۆشییەش دەستی دا شیر و بڵند بوو، شامورادخان کەوتە بەر شیر و کەپووی بریندار کرد، ئیبراهیمخان بە گەسگ لە تەپڵە سەری دا و جەعفەر کەوت و ئیبراهیم خان بەو شیرەی لە دەستیا بوو، سەری جەعفەرخانی بڕی. شپرزەیی کەوتە شیراز و سەید مورادخان بە زۆر شیرازی خستە ژێر فەرمانی خۆیەوە.

بەندی شەشەمین

پادشاهی لوتف عەلی خانی کوڕی جەعفەرخان

۱۲۰۳ - ۱۲۰۹ھ / ۱۷۸۹ - ۱۷۹۵

لە دوای کوژتنی جەعفەرخان شیراز پشێویی تێ کەوت و بە کۆمەگیی سەرانی زەند سەید مورادخان بوو بە فەرمانڕەوای شیراز. لوتف عەلیخان ئەگەرچی منداڵ و لە تەمەنی ١٨ ساڵیدا بوو، ئەودەمەش لە وڵاتی لار فەرمانڕەوا بوو، کە لە ژەهردراویی بابی ئاگادار بوو، بەو هێزەی کە لە دەستیا بوو لە لار دەرکەوت و ڕووی لە بوشیر کرد و پەنای بۆ شێخ نەسر عارەب برد کە یارمەتیی بدات و باوکی ڕزگار کا.

شێخی جوامێری دلێری پیاو، بە دڵێکی خاوێنەوە یارمەتیی کرد و لەشکرێکی بۆ ڕێک خست و بە چەک و ماڵەوە کۆمەگی کرد. لوتف عەلیخان بەو لەشکرەوە چووە سەر شیراز و بەزۆری بازووی خۆی و بە پشتیوانیی شێخ نەسر، شیرازی گرت و خوێندار و باوککوژ و دوژمنەکانی گرتن و لەناوی بردن. لەودەمەدا سەید مورادخان کە بە فەرمانڕەوای شیراز ناسرا بوو گرتی و کوژتی. لە دوای کوژتنی سەید مرادخان مانگی جەمادی دوو لەسەر تەختی پادشاهی دانیشت و دەستی بە تەدارەکات کرد. (ساکیس)

لوتف عەلیخان هەرچەندە لاوێکی زرنگ و دلێر و جەنگاوەر و ڕەشید و ئازا و بەکارە بوو، بەڵام بەدبەختانە لە بەرامبەر یێکەتی و تێکۆشانی هێزێکی یەکدەستی و یەکدڵی قاجار کە نایێتە داپۆشین و لەبەر بڵاویی زەند و شەڕی نێوانیانا، هونەری لوتف عەلیخان بەبێ خۆنواندن مایەوە. ساکیس دەڵێت: «لوتف عەلیخان لەپێش ئەوەدا کە ببێت بە پادشا بە دڵنەرمی و ئازایی و بەخشش و پیاوەتی و دادگەری ناوبانگی کردبوو. ئەو شێوە و ڕەوشتانە لەگەڵ وریایی و زانستی و سەرکردەییا لەنێو پەردەی دڵی خەڵکەکە و خزمانیدا کاریگەر بووبوو و جێی خۆی

گرتبوو، هەموو بە جارێک خۆشیان دەویست و پەرابییان دەکرد. بەڵام کە بووە پاشا و لە دوای ئەوە کە چووە سەر تەخت ڕەنگی خۆ ڕاگرتن و شاهەنشاهی وەرگرت. لەگەڵ ئەوەشا کە زۆر جەوان و نازک ئەندام و خاوێن بوو، هێندەی دیکە پەسند کرا و شکلێکی چاکتری وەرگرت.

لوتف عەلیخان لە دوای ئەوەی کە مانگی جەمادی دوو لەسەر تەخت دانیشت و پایتەختەکەی دامەزراند و لەشکری کۆکردەوە، چووە کرمان و لەوێوە بە خاکی بەختیاری و هەمەدان و یەزددا گەڕاوە شیراز. بەو نومایشە نەختێک بەهێز بوو و سوپاهێکی ڕێک خست کە بڕواتە سەر ئەسفەهان و تۆڵە لە ئاقا محەمەد بکاتەوە (ق، ج ١، ل ٣٠).

ئاقا محەمەد لە لوتف عەلیخان کەوتە ترسەوە و دەستی بەهێز خڕکردنەوە کرد. ساڵی ١٢٠٤ ڕوو بەئەسفەهان لە تاران دەرکەوت و لە دوای چوونە ئەسفەهان ڕووی لەشیراز کرد و لە (مەنزیلی بەیزا) کە ٦ فرسەنگ دووری شیرازە، گرانەباری دانا و عەلی قولیخانی برای خۆی لەوێ بەجێ هێشت و بۆ خۆی سوارە و پیادەی لەشکری هەڵگرت و ڕکێفکوت چووە سەر شیراز.

پادشای تازەی نەوجەوان بە ٢٠ هەزار کەسی شەڕکەرەوە بۆی لە شیرازەوە دەرکەوت و لە نزیک (مەسجیدی بەردی) پێشی بە دوژمن گرت. ئەوە یەکەمین جارە ئەو نەوجوان و نەوجاهە لە دەوری پادشاهییا بڕواتە شەڕەوە. هەردوو لا بۆ شەڕ ڕیز بوون. لوتف عەلیخان لە پێشا ١٢٠٠ کەسی بۆ بەرامبەریی جەعفەر قولیخانی قاجار ناردە پێشەوە و شەڕێکی خوێناوییان کرد. لوتف عەلیخان دەستە لەشکرێکی هەڵبژاردەی ناردە کۆمەگی جەنگاوەرەکان، هەردوولا بۆ یەکتر چوونەپێش و کەوتنە نێو جەرگەی دوژمنەوە. جەعفەر قولی قاجار لە شەڕ سست بوو و و تەمای هەڵاتنی بوو، ئاقا محەمەد دەستە پیاوێکی ناردە یارمەتیی برای. کوردەکانی زەند بە گەرمە هەڵمەتیان برد و مەیدانیان بە دوژمن وەتەنگ هێنا. قاجار کەوتنە قوونەشەڕ و هەراسان کران و لاشە بەسەر لاشەدا دەکەوت و دەکوژرا. ئاقا محەمەد خۆی گرت و فەوجێکی دیکەی لەشکری ناردە پێشەوە کە یاریدەی جەعفەر قولی برای بدەن. لوتف کە وا یزانی دەستەیەکی دیکەی لە شەڕکەران ناردە کۆمەگی پاڵەوانەکان کە لە مەیداندا بوون. هەردوولا بەو جۆرە

دەستە بە دەستە پیاویان دەنارده مەیدانەوە و کوژتار و خوێنڕژتن دەکرا و درێژە بەشەڕ درا و لاشەی سوار و ئەسپ و پیادە بەسەر یەکدا دەکەوت و هەتا ئێوارە ڕاگیرابوو. کە ڕۆژ ئاوا بوو لوتف عەلیخان لەشکرەکەی کێشاوە نێو قەڵاوە. ئاقا محەمەد لەو لەشکرەی هێنابووی لە نیوە بەولاوەی کوژرابوو، گەلێک پیاوانی ئازا و ناوداری لەناو چووبوو. بەشەو تەمای هەڵاتنی کرد، بەڵام ڕێگا دوور و دوژمن نەوجەوان و بەهێز و خوێنداربوو. لەبەرئەوە لە خۆی ڕانەدی هەڵێ، دەستە لەشکرێکی نارد و لە فرسەنگێک دووری شیراز سەنگەریان دروست کرد.

کە سبەینێ ڕۆژ بووەوە لوتف عەلیخان وەکو پڵنگێکی بریندار لە قەڵا دەرکەوت و ڕوو بە دوژمن لەشکری ڕیز کرد و بۆ خۆشی لە نێوڕاستا ناوچەی گرت و چاوەنۆڕی دوژمن بوو. کە تەماشای کرد کەوتوونەتە نێو سەنگەرەوە، بە دەستەیەک لەشکرەوە لنگی دا سەریان و دوای چەند کەس کوژتن و بەدیلگرتن، لە قاجار بزووتنەوەیەک نەبوو، هەریەک لەنێو سوپەرێکدا خۆیان دامەزراندبوو. لوتف عەلیخان پێشی گرتن و دامەزرا.

ئاقا محەمەد لە شەوا وەڵامی دابوو کە لەشکری بگاتێ، بەڵام ئاوربایەگان و خوراسان لە شۆڕشدا بوون، مازندەران کەوتبووە پشێوی. هەر خانێک لە خانەکان سەریان بڵند کردبوو، کەسێک نەبوو بە هاواری ئاقا محەمەد بڕوات.

ئاقا محەمەد هەرچەند خاکێکی زۆری لەژێر فەرمانیا بوو، بەڵام ڕەنگی پادشاهیی لێ نەدرابوو و بە سەرکێشی ڕاگیرابوون. ئەوەش بەنەبوونی ئاقا محەمەد نەبوو دەبوو؛ کەس گوێدیریی نەدەکرد. مانگێکی ڕەبەق لەنێو سەنگەردا دەورە درا و مایەوە و هەموو ڕۆژێک لوتف عەلیخان پێیدا دەدا و کوژتاری لێ دەکرد. لە لایەن ئاقا محەمەدەوە ڕۆژێک پێشی پێ نەگیرا و لە سەنگەر دەرنەکەوت. لە دوامینا ئاقا محەمەد هەموو گرانەبار و چەک و جبەخانەی بەجێ هێشت، تەنها سوارە ڕوو بە تاران هەڵات و ڕزگار بوو. لوتف عەلیخان هەتا نزیک ئەسفەهان وەدووی کەوت و تالانێکی قورس و ٢ هەزار کەسی لێ بەدیل گرت. (قاجارییە).

لوتف عەلیخان بە شادی گەڕاوە شیراز و دەستی بە تەدارەک کرد و خەریکی هێز پەیداکردن بوو بۆ چوونە سەر ئەسفەهان و تاران. بەڵام بەدبەختانە شیراز وەکو جاران نەمابوو و پشێوییەکی پەنهانی تێ کەوتبوو؛ قاجاریش نەشیان خۆ

لەپێش پادشای لاوچاک ڕابگرن. ئەوە بوو ئاقا محەمەد ناچاری هەڵاتن کرا و بە شپرزەیی ڕوو بە تاران بۆی دەرچوو. هەتا گەیاندرایە ئەوێ لە خۆی نائومێد بوو و لە ژیانی وەرز کرا. (س)

لوتف عەلیخان ئەگەرچی لە پشێویی پەنهانی شیراز ئاگادار بووبوو، بەلەز بۆ پێشگرتنی دەکۆشا و خەریکی کوژاندنەوەی ئەو ئاورە بوو، بەڵام چارەکردنی زۆر دژوار بوو و دەرەقەتی نەدەهات.

لوتف عەلیخان لە کرمان ١٢٠٥ھ / ١٧٩٠م

حاجی ئیبراهیمخانی شیرازی کە خاوەند دەست و قسەڕەوا و سەرهاتی شیراز بوو، لە لایەن کەریمخانەوە کرابوو بە تاجبەخشی پادشایانی زەند؛ بە پەنهانی لەگەڵ ئاقا محەمەد نێوانی چاک کرد بوو و هەر جۆرە بزووتنەوە و کردەوە و ئەندێشەیەکی لوتف عەلیخان کە هەبووایە بە ئاقا محەمەدی ڕادەگەیاند و هانی دەدا کە لەشکر بباتە سەر شیراز و بیگرێت.

ساڵی ١٢٠٥ لەسەرە بەهاردا حاجی ئیبراهیم بە پەنهانی نویسراوێکی بۆ ئاقا محەمەد نارد کە لوتف عەلیخان لەشکرێکی ساز کردووە هەڵمەت بداتە سەر ئەسفەهان و بچێتە سەر تاران. ئاقا محەمەد لەوە کەوتە ئەندێشە و ترسەوە و لەشکرێکی بۆ فەتح عەلیخانی قاجار ساز کرد و ناردیە ئەسفەهان کە بەرامبەر بە لوتف ڕاوەستێ. (قاجارییە).

ئاقا محەمەد ساڵی دووەم چووە سەر ئاوربایەگان و شەڕی تیا کرد. ئەگەر بڵێم لوتف عەلیخان نەیتوانی بچێت و پێشی پێ بگرێت، وا نییە. بەڵام لەشکرێکی لەسەر ئەژمار و کیسەی خاکی فارسی گرتبوو و نەیدەویست بیباتە سەر قاجارەکان، لەگەڵ ئەوەشا پەلاماری کرمانی دا و فەرمانڕەواکەی سەری بۆ نزم کرد، بە مرجی ئەوە کە خەرج و باجی بداتێ و بکەوێتە ژێر فەرمانی پادشای نەوجەوانەوە؛ بەڵام زۆری لێ نەکرێ کە بڕواتە لەشکرگای پادشاهییەوە.

لوتف عەلیخان ئەو ژێردەستییە بچووکەی لەو پەسند نەکرد و مەرجی بەست کە کرمان بگریت. چونکە زستانەکەی سارد و بەستەڵەک بوو، دانەوێڵەشی هێندە نەمابوو و تێشووشی کەم بوو، ناچار دەستی لەو دەورەدانە بەردا و گەڕاوە شیراز. (س)

لوتف عەلیخان کە زستانی ئەو ساڵەی گەیاندە سەری بەهار، خۆی ساز کرد و ٢٠٠٠٠ سوارە و پیادەی جەنگاوەری ئامادە کرد و میرزا عەبدورەحیمخانی برای حاجی ئیبراهیمخانیشی هەڵگرت و چەند گەورە و ناودارانی شیرازیشی لەگەڵ خۆی بردن و ڕوو بە ئەسفەهان لە شیراز دەرکەوتن و ڕۆیشتن، هەتا لە (سمپرم بالا) دابەزین. حاجی ئیبراهیم بۆ ئەوە کە بکۆشرێت و تەقەلا بدرێت تاکو لەشکرەکەی لە لوتف عەلیخان ڕووگەردان و سەرکێش بن، هەموو دەمێ وەلامی لە ڕێگادا بوون و براکەی هان دەدا کە بەلەز لەشکرەکەی فریو دات.

فەتح عەلیخان کە وەلیعەهدی ئاقا محەمەد بوو، بە لەشکرەوە بۆ لوتف عەلیخان چووە پێشێ و ئاگای لە پیلان و کۆششی عەبدورەحیم و براکەی هەبوو، پشتی بەوانەوە توند بوو و بەبێ ترس چووە مەیدان. لە خاکی (قەمشە) ڕاوەستا و هەردوولا کەم و زۆر بۆ یەکتر چوونە پێشەوە. لوتف عەلیخان بۆ چاوەدێری لە دوور سەنگەری گرت. کە شەو داهات عەبدورەحیم لەسەر ئەسپاردەی برای گەورە و کاربەدەستەکانی فارس و سەرکردە و سەردارەکانی، سوپاهی زەندی کۆکردەوە و بە چاپلووسی و فڕوفێڵ خەڵەتاندنی و کاری گەیاندە سەر ئەوە کە بە جارێک بنچینەی کاری لوتف عەلیخان تێک بدەن و لەسەر ئەوە پەیمانیان بەست کە لوتف عەلیخان لە پادشاهی بخەن. (ق).

لە نیوەشەوا و بە دەستووری ئەو دەمە دوو، سێ تفەنگی سەرکێشی ئاوردرا. لوتف عەلیخان ناچار بوو ٣٠٠ سوارەیەکی ئامادە کرد و هەرچییەکی لە گەنجینە و ماڵی پێ دەرچوو هەڵی گرت و لە تاریکیی شەو لە لەشکرگا کەنارەگیر بوو و ڕوو بە شیراز گەڕاوە کە ژن و منداڵ و کەس و گەنجینەکەی ڕزگار کات.

بەڵام لە بەدبەختی و چارەڕەشییەوە کارێکی دروستکراو و دامەزراو لە لایەن حاجی ئیبراهیمخانەوە ڕێک خرابوو، کە لوتف عەلیخان شیرازی بەردا ئەو کەوتە تەقەلای کۆکردنەوەی خەڵک و هەموو چاکە و پیاوەتیی ئەو بنەماڵە گەورەیەی لەبیر کرد و خەڵکی شیرازی هان دا و شاری خستە دەست خۆی و کۆششی کرد کە سەرکردەکان و پاسەوانەکانی قەلا بگرێت؛ بەو جۆرە بۆی ڕێک کەوت.

کە لوتف عەلیخان گەیشتە نزیک شار، بەدبەختانە دەروازەی شار گرێ درابوو. هەرچەندە تەقەلای دا هیچی بۆ نەکرا و لەشکرەکەی کە دە شاردا بوون ڕێگایان

نەدا. لەبەر ئەوە ناچار ڕوو بەکەنار دەریا و چیاکانی فارس هەڵات کە چارەسەرێکی خۆی و ڕزگارکردنی ماڵ و منداڵەکەی بکات. (ساکیس).

حاجی ئیبراهیم بەلەز قاقەزێکی بۆ ئاقا محەمەد نارد کە بە تالووکە سەردار سوپاهێکی خۆی ڕەوانەی شیراز بکات و عەبدورەحیمخانیش کە فڕوفێڵەکەی سەرگیراو بوو، لوتفی عەلیخانی دەرپەڕاند و و هەموو چەک و سوپاهەکەی دایە دەست فەتح عەلیخانی قاجار. لەولاوە ئاقا محەمەد میرزا ڕەزا قولی ناردە ئەسفەهان و لە لایەن فەتح عەلیخانەوە مستەفاخانی قاجار و ٣ هەزار کەسیشیان پێدا بار کرد و لەگەڵ ١٠٠٠ سەر ماینی چاکی هەڵگرتن و بردنیە ئەسفەهان. (قاجارییە).

لوتف عەلیخان کە ڕووی لە شاخەکان کرد پەنای بۆ شێخ بوشیر برد؛ بەدبەختانە ئەو شێخەی کە لەوەپێش دۆستی بوو و دەستی گرتبوو مرد بوو. لەگەڵ ئەوەشا ئەگەرچی لەوێ هەڵمەتی نەبرایە سەری، بەڵام کۆمەگیشی نەکرا. لوتف عەلیخان لە (ڕەندەن ڕیک) هێزێکی چاکی پەیدا کرد و لەشکرێکی پێکەوەنا و چووە سەر شێخی بوشیر. لە یەکەمین هەڵمەتیا شێخی شکاند و لە دوای ئەوە (کزروم)ی گرت و لەوێدا بوو بە فەرمانڕەوا. (ساکیس).

شەڕی ئاقا محەمەد لەگەڵ لوتف عەلیخان

لەشکرەکەی لوتف عەلیخان لە شەڕەکانی هاتوودا زۆر بە ئازایی و ڕەشیدی خۆیان نواندبوو. لەپێشا بەسەر ئەو هێزەدا زاڵ بوون کە ئاقا محەمەد بۆ یارمەتیی حاجی ئیبراهیمخانی ناردبووە شیراز ئەو لەشکرەی کە دووەمین جار بۆ تۆڵە ئەستاندنەوەی ژێرکەوتنی پێشوو ناردرابوو، بڵاوی کردەوە. بەڕاستی پادشای نەوجەوانی زەند بەمەردانە دوژمنی شکاند و لەشکرەکەی قاجار گەیاندرایە پایەیەکی وەها کە لەنێو لەشکرگا و قۆشەنبەزا چادر و گرانەباریان تاڵان کرا.

ئەگەرچی لەشکری قاجاری کە لەژێر فەرمانی ئاقا محەمەددا بوو هێندە زۆربوو هەموو دەشت و دۆڵی داگرتبوو، بەڵام لوتف عەلیخان بە ئازایی و ڕەشیدی پێشی بەو لەشکرە قورسە گرت، «پێشمەرگە»ی لەشکرێکی وا زلی شکاند و هەمووی بڵاو و تەفروتونا کرد. لە نیوەشەودا هەڵمەتی بردە سەر لەشکری قاجار و لەتوپەتی کرد و لەبەر یەکی پەرشوبڵاو کرد و شکستەیەکی پیسی تێ خست (ساکیس).

ساکیس مەبەسی لە شەڕەکانی هاتوو بە کورتی لێ دواوە. بەڵام تەئریخی قاجارییە بە دوور و درێژی لێیان ئەدوێت و بەڕاستی قسەکانی سەرەوەی ساکیس دەڵێت و بە دەستووری مێژوونویسێکی کەنارەگیر باسی شەڕەکانی دەکات.

لوتف عەلیخان کە کزرۆمی گرت، لەشکرێکی کەموکورتی ڕێک خست و چووە خاکی (خشت). لە زاڵخانی فەرمانڕەوای خشت یارمەتیی خواست، ئەویش بە ٣٠٠ کەسی سوارەوە کۆمەگی کرد.

بەو لەشکرە کەمەوە چووە پێشەوە کە شیراز بگرێتەوە. لە خاکی (گویم) دابەزی و کەلێنی گرت. مستەفاخانی قاجار بە ٦٠٠ سوارەوە لەولاوە دەهات. لوتف عەلیخان چەند سوارەیەکی نارده پێشی؛ لەولاوە ئەبداڵ خانی عەبدولەلیکی ڕووبەڕوویان بوو. پیاوەکانی لوتف لینگیان دانێ و بە گولله ئەبداڵ خانیان داگرت و لە ئەسپیان بەرداوە.

لوتف عەلیخان وەک پڵنگی زامدار لە کەلێن دەرکەوت و هەڵمەتی بردە سەر مستەفاخان. هەردوو لا پیاوانە تێ کۆشان، بەڵام لە دوامینا قاجار وەتەنگ هێنرا و شکستەیەکی خراپیان هێنا و هەڵاتن. گەلێک کەس لە مستەفاخان کوژران و بە شپرزەیی گەیشتەوە شیراز.

حاجی ئیبراهیم لەو سەربهووردە کەوتە ئەندێشە و ترسەوە و بەلەز وەڵامی بۆ ئاقا محەمەد نارد. ئاقا محەمەد ٥ هەزار کەسی بە جان محەمەدخاندا ناردە کۆمەگیان.

لوتف عەلیخان بە کەمدەمێک ٢ هەزار کەسی کەوتە دەستەوە. بەو هێزەوە چووە پێش و لە (مەسجیدی بەردی) لەشکربەزی کرد. کە لەشکری جان محەمەدخان نزیک بووەوە ڕێگای پێ گرت و دەستی کردە کوژتار و برینیان. قاجار تەنگەتاو کران و شکان و زۆر کەمیان بە پەرێشانی لە مردن ڕزگار بوون و هی دی کە مابوون هەڵاتن و گرانەبار و چەکیان بەجێ هێشت.

مستەفاخان بۆ یارمەتییان لە شیراز دەرکەوت، لوتف عەلیخان دەستی بە کوژتاریان کرد و هەڵی برین و هەتا بردنیە خاکی (گولباد). مستەفاخان لەوە ترسا کە لوتف عەلیخان شیراز بگرێت، لەودەمەدا تەمای گەڕانەوەی هەبوو، لوتف عەلیخان چووە سەری و پشتی پێ گرت و نەیهێشت بگەڕێتەوە شیراز و ئەو

هێزەی شکاند و بڵاوی کردەوە و بەو سەرکەوتنە لەشکری زیاد بوو و هێزی پەیدا کردەوە.

ساڵی ١٢٠٦ لوتف عەلی خان هەموو خاکی فارسی خستە ژێر دەستییەوە و گشت ڕێگایانی شیرازی بڕی. مانگی ڕەبیعی دووەم شاری شیرازی دەورە دا و لە هەر چوار لاوە دەستی بە هەڵمەتدانی شار کرد و لە دوامینا شاری وەتەنگ هێنا و دوو دەروازەی گرت؛ بەو جۆرە شیراز وەتەنگ هێنرا.

ئاقا محەمەد لەو چاخەدا لە ئاوربایەگان بوو، بەلەز گەڕاوە تاران و لەشکرێکی زۆر قورسی هەڵگرت و چووە ئەسفەهان و لەوێوە گەلێک سوپاهی ڕێک خست و بە هێزێکی زلەوە چووە شیراز. وەکو ساکیس گوتی لەشکری قاجار هەموو دەشت و بیابانی پڕ کردبوو و (مەنزیلی ئیرەج)یان کردە لەشکرەز.

ئاقا محەمەد لەوە گەیشت کە لوتف عەلی خان هێزی هەیە، نەیوێرا لەوە بەولاوە بڕواتە پێشەوە و لەو خاکەدا جێگیر بوو.

لوتف عەلیخان خۆی ڕاگرت هەتا شەو بەسەردا هات. جلْدی یەکەم – تەئریخی قاجارییە – لاپەڕە ٣٣ دەڵێت: «کە تاریکیی شەو بەسەرداهات لوتف عەلیخان وەک دێوی لە بەند ڕزگاربووی زنجیر پساندراوێک لینگی دا سەر لەشکری ئاقا محەمەد. لە دوای ئیبراهیم خان کە پاسەوان و دیدەوانی شەو بوو، بە یەکەمین هەڵمەت بە سەریا زاڵ بوو و هێزەکەی بڵاو کرد و ئیبراهیم خانی کوژت. وەکو سێڵاوی بەڵا خشا و کەوتە نێو جەرگەی سوپاهی قاجارەوە، هەتا نێوەڕاستی لەشکر بە کوژتار و خوێنڕژتن چوو. کوژتارێکی قورسی کرد و لەشکری قاجار پەرێشان و سەر لێشێواو بوو. لە دوای گەلێک خوێنڕێژی لە کەنار لەشکر ڕاوەستا و فەرمانی دا بەعەبدوڵلا خانی مامی کە دەست بە شیری ڕووت بکەوێتە نێو دوژمن و کوژتار بکات.

عەبدوڵلاخان وەکو شێری ڕق هەستاو کەوتە نێو لەشکری قاجارەوە و شۆڕش و هاواری لە دوژمن خست. لە هەموو لایێکەوە کوژتار و بڵاوکردن و پەرێشانی و پەراگەندەیی هاوێژتە نێو سوپاهی ئاقا محەمەدەوە».

دیسان دەڵێت: «لەودەمی پەرێشانی و پەراگەندەیی و لاشە لەسەر لاشە کەوتنی لەشکری قاجاردا، ئاقا محەمەد سەرانی دەرگا و پیاوە بە تایبەتییەکانی پێشگای

له خۆی کۆکردەوە و بۆ پاراستنی خۆی دە جێگایێکی زۆر خراپا بۆ ڕاگرتن.

عەبدوڵڵاخان لە دوای ئەو هەموو کوژتار و خوێنڕژتن و ئەتک و سووکییەی کە بەلەشکری قاجاری کرد، وایزانی کە ئاقا محەمەد لە نێواندا کوژراوە و نەماوە، کە بەو ڕەنگە لەشکرەکە پەرێشان و شپرزە بووە، لەبەرئەوە دەستی لە کوژتار بەر دا و لە کەنارێکەوە ڕاوەستا».

لوتف عەلیخان ویستی کە لەو شەڕەدا هەموو خەرگاهی ئاقا محەمەد بگرێت و بە جارێک لەشکری دوژمن پووچ بکاتەوە، بەڵام وا تێ گەیاندرابوو کە دوژمن هەڵاتووە، لەبەر ئەوە پەلامار و خەرگا تالانکردنی خستە سبەینێ و دەستی لە شەڕ بەردا و چاوەنۆڕی سپێدە بوو؛ هەتا هێندەی زانی لە لەشکرگای دوژمن بانگدەر بانگی سبەینەی دا. (ساکیس).

میرزا فەتحوڵڵای ئەردەڵانی کە لە لای ئاقا محەمەد بوو، لە پێشاش ناسراوی لوتفی عەلیخان بوو، بە چەند ڕەنج لەو مەیدانە خوێناوییەدا خۆی ڕزگار کرد و چووە کن لوتف عەلیخان و مزگێنیی ئەو سەرکەوتنەی پێ دا. لەبەرئەوە لوتف عەلیخان دەستی لە شەڕ بەردا؛ دەنا ئەوە نەبووایە ئەو شەوە ئاقا محەمەد ڕزگار نەدەبوو. لەشکرەکەشی پووچ دەکراوە.

لوتف عەلیخان هەتا سپێدەی بەیانی لە دەوروپشتی ئەو لەشکرە پەرێشانە دەگەڕا و چاوی لە ڕۆژبوونەوە بوو کە بەدیلیان بگرێت. هەر هێندەی زانی بانگدەر بانگی سبەینەی لە لەشکرگای ئاقا محەمەد دا، لەوە زانییەوە کە ئاقا محەمەد ماوە و نەکوژراوە و هەڵیش نەهاتووە. لەوە زۆر ڕقی هەستا و دڵگیر بوو و گەڕاوە. (قاجارییە).

چونکە ئاقا محەمەد نە کوژرابوو و نە هەڵیش هاتبوو، لەشکرەکەشی بۆ تالانکردن بڵاو بووبوونەوە، بەدبەختانە ئەو شاهە ناودار و دلێر و ئازایە و چاوڕەشە ناچار کرا کە هەڵێت و دەست لە تەخت و تاجی ئێران بەردات و ڕوو بکاتە کرمان. (ساکیس).

بەڵام بانگی ئەو سەرکەوتنە پشتیوانێکی گران و چاکی بۆ لوتف عەلیخان پەیدا کرد. جارێ دەستی لە شیراز بەردا و چووە سەر کرمان و لە ڕێگادا خەریکی کۆمەگی پەیداکردن بوو.

ئاقا محەمەد ڕۆژی لێ بووەوە، لەولاوە حاجی ئیبراهیمخانی شیرازیشی بە هاواریەوە چوو و بردیانە نێو شاری شیرازەوە. ژن و منداڵی لوتف عەلیخان و خێڵ و کەس و خزمەکان و هەواداره زەندەکانیشی بارکردن و بۆ ئوستراباد‌ی بەڕێ کردن، لە دوای ئەوە بۆ خۆشی ڕوو بە تاران گەڕاوە. بەڵام گەلێک کەسی لەشیراز کۆکردن و کوژتنی (ق).

لوتف عەلیخان کە لە ئیرەجەوە ڕوو بە کرمان چوو، دەستی بە هێز کۆکردنەوە کرد، بەڵام ئەو قاجارانەی کە لە دووی بوون لەشکرێکی قورسیان هەبوو و نەیاندەهێشت لوتف عەلیخان فریای هێز پەیداکردن کەوێت و گەیشتنە سەری و بەگژیا چوون (س).

کوڕانی نەزەر عەلیخانی زەند لە ڕووی نەکێشان و کینەوە و بە شەو چوونە سەر لوتف عەلیخان و کوژتارێکی زۆریان لێ کرد و گەڕانەوە. لوتف عەلیخان کە زانی لە کرمانا یاریدە نادرێت ڕووی لە خاکی (ڕاور) کرد و میرزا محەمەدخانی ڕاوری لێ بڵند بوو. لە دوای بەگژداچوونی ناچاربوو لەوێش ڕانەوەستێت، لە ڕێگای (چل پایەلوت)ەوە ڕوو بە تەبەس چوو. لە ڕێگادا کە دەڕۆیشتن چوار نۆکەری لە تینوانا مردن، کە گەیشتە تەبەس ئەمیر حوسێنخانی حاکمی ئەوێی کردە هەوادار و ٣٠٠ پیاوی شەڕکەری بۆ کۆمەگی لێ وەرگرت.

لوتف عەلیخان بەو هێزە کەمەوە تەمای گرتنی شیرازی کردەوە و لێی دا چوو و بەسەر لووتدا ئاژووتی و ڕۆیشت، کە گەیشتە خاکی یەزد و (تەفت) تەمای بوو بازدات، بەڵام تەقیخانی یەزدی بە لەشکرەوە چوو و پێشی پێ گرت و نەیهێشت تێ پەڕێ.

جلدی یەکەمی قاجارییە لە لاپەڕە ٣٤دا دەڵێت: «لوتف عەلیخان وەکو بەرقی تابناک کە بەسەر خاک و خاشاکا بڕوا کەوتە نێویان و کۆمەڵەیەکی بەشیر دوولەت کرد و هێندێکی بەدیل گرت و کەمێکشی لە دەست ڕزگار بوو». لە دوای ئەوە کەوتە دوویان و تالانی لێ گرتن. لەوێوە ڕوو بەشیمال (ژوورو) ڕۆیشت. لوتف عەلیخان بە کۆمەگی دۆست و هاودەنگانییەوە ڕوو بە خاکی (ئەبر کوە) پڕتاو بوو و بەزۆر گرتی و عەبدوڵلاخانی مامی لەسەر دانا و بۆ خۆشی هەڵمەتی بردە سەر (بونات و ئەستهبات) و ئەو خاکانەشی گرت و لینگی دایە (دارا بجرد) و ئەوێشی گرت و

پەلاماری (نیریز)یشی دا و خستیە دەست، بەزۆر هەموو ئەو خاکانەی هێنایە ژێر فەرمانیەوە.

ئاقا محەمەد کە لە سەربهووردی لوتف عەلیخان ئاگادار بوو، لەشکرێکی ٨٠ هەزار کەسی لەژێر سەرداریی محەمەد حوسێنخانی خاڵۆزایا نارده پێش لوتفعەلی خان، کە نزیک خاکی (ئەبر کوە) بووەوە پەلاماری نەسروڵلاخانی زەندیان دا. نەسروڵلا خان بەشەوەیخون پییانی دادا و گەلێک کوژتاری لە قاجاران کرد و تەنگەی پێ هەڵێنان و شکاندنی. محەمەد حوسێنخان ڕوو بەشیراز هەڵات و گیانی لە مردن ڕزگار کرد.

محەمەد حوسێن لەشکرێکی دیکەی هەڵگرت و لە شیرازەوە ڕوو بە لوتف عەلیخان ڕۆیشت لە خاکی (تەنگ گەرم)ەوە چوو لە دامێنی (خەرمەن کوە)ی گەیشتێ و هەردوو لا بۆ بەرامبەری ڕیز بوون و دەستیان بە کوژتار کرد. ١٥ ڕۆژ هەردوو لا بۆ یەکتر کوژتن خەریک بوون، لوتف عەلیخان ویستی کە بە شەوەیخون بەسەریاندا بدات؛ چەند پاڵەوانێکی شەڕکەر و چەند ناودارێکی هەڵبژاردەی ئامادە کرد.

لەودەمەدا پیاوێکی پێشکار کە ناوی حاتەم بوو، هەڵات و پەنای بردە بەر محەمەد حوسێنخان و لە کۆشەوەی ئەوی ئاگادار کرد.

کە نیوەشەو بەسەردا هات لوتفعەلی خان لینگی دایە سەر دوژمن. بەڵام لەولاوە چونکە دوژمن ئاگادار کرابوو، ئەو هەڵمەتە بێ سوود مایەوە و کەمێک کوژتاری کرد و گەڕاوە. کە سبەینێ ڕۆژ بووەوە لوتف عەلی خان لە سەنگەر دەرکەوت و بە ڕەشیدی لینگی دایە سەریان و بە شیری ڕووت کەوتە نێوجەرگەی لەشکرەوە. ئەگەرچی لە یەکەمین شەڕدا قاجار پیاوانە بزووتنەوە، بەڵام لە دوایيدا لە بەرابەر دلێریکی نەوجەوان خۆیان پێ ڕانەگیرا و بە ناچاری شکستەیان تێ کەوت. محەمەد حوسێنخان و چەند کەسێک بە ئەزیەت ڕزگار بوون.

ئاقا محەمەد لەوە گەیشت زۆر دڵگیر بوو. گرتنی کرمان و ڕووخاندنی قەڵای شیرازی خستە پەیمانەوە. فەتحخانی قاجاری بە١٠٠٠٠ سوارە و ٥٠٠٠ پیادەوە نارده سەر کرمان. ئەو لەشکرە بەدێهات و ئاوایی تاڵانکردن ڕۆیشت و گەڕاوە ئەسفەهان. لەوێوە محەمەد ڕەزاخانی کرمانیان گرت و بردیانە تاران و کوژتیان.

سەری ساڵی ١٢٠٧ مستەفاخانی دوللو لە لایەن ئاقا محەمەدەوە ناردرا شیراز و قەڵای شاری رووخاند و لەگەڵ زەوی پەستی کرد و گەڕاوە تاران، حاجی ئیبراهیمخانی شیرازی و گەورەکانی شیرازیشی هەڵگرت و بردنیە کن ئاقا محەمەد.

لوتف عەلیخان کە محەمەد حوسێن خانی قاجاری شکاند هەر ماڵ و پێویستی کە بەتاڵانی بەدەست کەوتبوو بەسەر لەشکریانی دا بەخشی و هەستا ڕوو بە خاکانی نێوانی شیراز و ئەسفەهان و کرمان کەوتە ڕێ و دەستی بەگرتن و کوژتاری قاجاران کرد و لە هاتووچۆدا بوو. لە دواییدا گەڕایەوە (قاین) (ق).

لە چاخی خۆیا ئەمیری تەبس پێی گوتبوو کە پەنا بباتە کن ئەمیر تورای و تەیموور شا. لوتف عەلیخان ئەو قسەیەی لە گوێ گرتبوو و بەڕاستی ڕوو بە قەندەهار چوونی خستە پێش کە پەنا بباتە بەر ئەمیری ئەفغانستان. لە ڕووی بەدبەختی و چارەڕەشییەوە بهیستییەوە کە ئەمیر مردووە، ناچار دەستی لەو چوونەش بەردا و کەوتە ئەندێشەی ئەوە کە ڕوو لە کوێ بکا و چ جێگا و خاکێک وەخۆی دەگرێ؟ (ساکیس).

لوتف عەلیخان لەو ژیانە بەدبەختییەدا بەسەری دەبرد و بێ چارە مابوو، نەیدەزانی ڕووی لە کوێ بکات و پەنا بۆ کێ ببات.

دوامینی ئەو سەربهوورده دڵگیرە ١٢٠٨ھ/ ١٧٩٤م

لەودەمەدا کە لوتف عەلیخان لە ئەندێشە و خەیاڵ و خەمی ڕێگا پەیداکردندا بوو، بیری لەوە دەکردەوە کە ڕوو لە کوێ بکات، پیاوە زەندەکانی کە لە نیشتمانەکەیان دوورکەوتبوون لە گەورەی (دەرمەشیر) نویسراوێکیان بۆی وەرگرت و بۆیان نارد کە کۆمەگی دەکەن.

مورتەزا قولیخان و زانا و عولەما و سەرهاتەکانی کرمان و مەلا عەبدوڵڵای ئیمامی جومعە و کەیخودایان و ڕیش سپیی شار بەجارێک پەیمانیان گرێ دا کە یارمەتیی لوتف عەلیخان بکەن و بیبەنە کرمان و بیکەن بە پاشا.

لوتف عەلی خان ئەوەی بە مزگینییەکی چاک زانی و دەست و پێوەندی کۆکردنەوە و بەلەز کەوتە تەقەلای ئەوەوە کە کەلێن لە دەست نەدات، بەو ئومێدە مەرجی کرد کە دەورەی کرمان بدات و بیگرێت و گەلێکیش تێ کۆشا کە بەخۆشی

و پێکهاتن و یەکەتی کرمان بگرێت و بیخاتە ژێر فەرمانیەوە. بەو سوپاهەی کە لە دەستیا بوو چووە سەر کرمان، عەبدوڵڵای مامی خۆی ناردە پێشەوە کە کرمان بگرێت، ئەویش کە چوو شاری دەورە دا و وەتەنگی هێنا، لەناکاو بەبێ ئەوە کە دانیشتووەکانی نێو شار ئاگادار بن چووە ژوورەوە و قەڵا و شاری خستە دەست.

پاسەوانەکانی ئەگەرچی لە یەکەمین هەڵمەتا زۆر چاک تێ کۆشان، بەڵام لە دوامیندا شکان و بەدیل گیران. لە سایەی عەبدوڵڵاخان بەو جۆرە کرمان گیرا و کەوتە دەست لوتف عەلیخان (س).

لوتف عەلیخان لە دوای گرتنی کرمان، زۆر بە چاکی لەشکر و پێویستی تیا دامەزراند و لە دوور و نزیکی شار سەنگەر و سوپەرێکی زۆری دروست کردن و بورج و بارە و قەڵای شاری توند کرد و بە تۆپ و خومپارە و چەک ڕازاندنیەوە و لەشکری تێ خزاندن. جێگا سەخت و بەرزەکانی کرمانیشی توند کرد، لە کورد و ئەفغان و عەرەب و سیستانی لەشکرێکی شەڕکەری پێکەوە نا و ساز کرد. ڕۆژ بەڕۆژ هێز و توانای کۆ دەکردەوە (ق).

ئاقا محەمەد ئەو بزووتنەوە و دامەزراندنەی لوتف عەلیخانی بە چتێکی زۆر گەورە زانی و بۆ دواڕۆژ بەزلی گرت و هەر هێزێکی کە هەیبوو بۆ چوونە پێشەوەی ئامادە کرد کە هەڵمەت بباتە سەر لوتف عەلیخان و دوایی بەو کۆسپە و بەرهەڵستە بدات و ڕیشەی ئەو سوپەر و پەردانە دەرخاتن کە دەبنە پەندی پێشکەوتن و مایەی نەهێلان، بۆ پادشاهی و بەرهەڵستی گەیشتنە فەرمانڕەوای ئێران (س).

ئاقا محەمەد سوپاهێکی زلی دا بە فەتح عەلیخان و کردیە پێشڕەوی خۆی بۆ سەر کرمان و بۆ خۆشی بە لەشکرێکی گەلێک قورسەوە ڕووی کردە شاری (بابک) و بەزۆر گرتی و قەڵاکەی ڕووخاند و چل کەس لە هەوادارانی لوتف عەلیخانی خنکاند و گەلێکیشی خستنە چاڵەوە، خۆڵەبانی کردن و زندەبەگۆڕ کوژتنی. زۆر ئەتک و سووکی بەسەر ئەو خەڵکە هەژارەدا هێنا.

قاجارییە دەڵێت: لەوێوە بە کوژتار و سووتاندن ڕوو بە کرمان ڕۆیشت و لە چوار فرسەنگی کرمان دابەزی. ساکیس لە کتێبەکەیدا دەڵێت: «لە چوار میل دووری ڕۆژاوای کرمان دابەزی و کردیە لەشکربەز. ئەو جێگایە هەر ئەوێ بوو کە لوتف عەلی خان کردبوویە لەشکرگا و کرمانی دەورەدا.

لوتف عەلیخان بۆ شەڕ لە شار دەرکەوت و لە نزیک شار پێشی بە دوژمن گرت و هەتا ئێوارە کوژتاری کرد و لە دواییدا گەڕاوە نێو قەڵاوە.

ڕۆژی دووەم دیسان بە کوژتار پەلاماری قاجاری دا و لە دوای کەمێک قاجار زۆریان کرد و لەشکری کرمانیان وەتەنگ هێنا، بەڵام لە بورجەکانی شارەوە بە تۆپ دوژمن ئاورباران کرا. قاجار لەوەدا زۆری کوژرا و بە زۆری تۆپ پەرشوبڵاو بوو. لەشکری زەند گەلێک دیل و تاڵانی گرت و گەڕاوە.

ئاقا محەمەد کە بە چاکی لە ئازایی و کۆشش و جەنگاوەری لوتف عەلیخان ورد بوەوە تێ گەیشت دەرەقەتی نایێت و بەو جۆرە لە دەستیا شپرزە دەبێت، هێنای لە بەرامبەر هەر بورجێک بورجێکی دروست کرد و لەپێش هەر سەنگەرێکیش سەنگەرێکی دامەزراند و خۆی و لەشکرەکەی تێ خزاند.

میرزا تەقیخانی مستۆفی لە کتێبە گرانبەهاکەیا کە تەئریخی قاجارییەیە دەڵێت «پەنجا ڕۆژ و شەوی کاری حەرب و زەرب بە تۆپ و تفەنگ و خومپارە بوو. لە هەردوو لاوە لە بورجەکانەوە کارێزیان لێ دەدا و بۆ یەکتر چوون و لەژێر خاکەوە تووشی یەکتر دەبوون و بە خەنجەر یەکتریان دەکوژت. لوتف عەلیخان لە ڕەوشت و دەستووری شەڕ و کوژتارا هێندە زانا و تێگەیشتوو بوو بەکەم سوپاهێکی بێسەر و پاوە لەشکرێکی ١٠٠٠٠ کەسی ئاقا محەمەدی لە ژیان بێزار و لە گیان و زەندەگانی وەرەز کردبوو. ئاقا محەمەد دەستی بهاوێژتبایەتە هەر فروفێڵێکی جەنگەوە، دەگوترا کە لوتف عەلیخان لە نێو دڵی ئەودایە کە لەپێش کردنیا دەستی بە پێش پێگرتن دەکرد و ئاقا محەمەدی پێ تەنگەتاو و داماو دەکرد».

لە دوای ئەو شەڕ و کوژتارە زستان بەسەردا هات. ئاقا محەمەد بۆ لەشکرەکە خانووی دروست کرد، چونکە لە چادران نەدەژیان. لوتف عەلی خان ١٠٠٠٠ کەسی لە شار دەرخست و لینگی دایە سەر دوژمنێکی لە سوپەردا بوو. تێیان ڕووهات و ئەنباری زەخیرە و جبەخانەی تاڵان کرد و گەڕاوە نێو قەڵاوە. چەند جار لە دوای یەکتر لە شار دەردەکەوت و ڕکێفکوت هەتا نێو جەرگەی دوژمنی داژووت و کوژتارێکی زۆری دەکرد و دیل و تاڵانی دەگرت و دەگەڕاوە (قاجارییە).

لوتف عەلیخان قارەمانی ڕەشیدی نەبەز ٤ مانگ بە قەڵابەندی و دەورەدان شەڕی دەکرد. گرانی و نەبوونی و بێ خواردەمەنی و دەست نەکەوتنی پێویست کەوتبووە نێو شارەوە، گەلێکی لە خەڵکەکە پووچ کردبوو، زۆریان لە برسا مردبوون

و گەل زۆر تەنگاو بووبوون. لەشکری ئاقا محەمەد لەوە کەلێنی دەست خست و پەلاماری شاری دا. لە لایەن پاڵەوانی ناودار لوتف عەلیخانی قارەمانەوە بەکوژتار دەرکران و لە شار دوور خرانەوە (ساکیس).

ساڵی ١٢٠٩ی ڕۆژی هەینی و ٩ی مانگی ڕەبیعی یەک لە لایەن ئاقا محەمەدەوە هەڵمەت برایە سەر قەڵای کرمان، لە هەر چوار کەنارەوە پەلاماردان دەست پێ کرا. لوتف عەلیخان لە بورج و کونگەری قەڵا و شارەوە بەتۆپ و تفەنگ دوژمنیان ئاورباران کرد. قاجار ملی پێوە ناو لە گوللە نەسڵەمییەوە، هەتا گەیشتنە بن دیواری قەڵا. لەسەرەوە بە تفەنگ و بەرد دایان گرتن، قاجار لە دیوارەکانەوە دەستیان بە سەرکەوتن کرد و چڕژانە نێو شارەوە (قاجارییە).

هەردوو لەشکر لە کووچە و کۆڵانەکانی شارا دەستیان بە شەڕ و کوژتاری یەکتر کرد. خەڵکی کرمان گەلێکی کوژران. ئەو ڕۆژە هەتا ئێوارێ لەنێو شارا خوێنڕژتن و کوژتار کرا و هەموو بورجەکان کەوتنە دەست دوژمن و خەڵکی شار لەوەوە وەرز بوون و کەوتنە تەنگاییکی قورسەوە.

لوتف عەلیخان خۆی ڕاگرت هەتا شەو بەسەردا هات و دەستی لە شەڕ بەر نەدا، بەڵام لە تاریکیی شەوا کەلێنی دەست خست و لەگەڵ چەند پیاوێکی خۆیا لە شار دەرکەوت و ڕووی لە قەڵای (بام) کرد کە ٣٢٠ میل لە قەڵای کرمان دوورە. برایێکی گەورەی بام کە سەرکردەی لوتف عەلیخان بوو، لەو شەڕەدا لە کرمان سەردار سوپا بوو شەڕی دەکرد. ئەو گەورەیە کە چاوی بەوە کەوت کە شکاون و براکەشی لەگەڵ لوتف عەلی خان نییە، لەوەوە تێگەیشت کە براکەی کوژراوە یا کە لوتف عەلیخان هەڵاتووە کەوتووەتە دەست قاجاران؛ بەوە باوەڕی کرد و دڵی پیس کرد و پەیمانی بەست کە میوانێکی وا خۆشەویست و گەورە و ڕەشیدە و ئازا بداتە دەست دوژمن و لە ماڵی خۆیا بیگرێت و ئەو ئەتک و سووکییەی تەئریخیی بەسەر خۆی بێنێت.

لوتف عەلیخان ئەگەرچی لەوەش ئاگادار بوو، بەڵام باوەڕی نەدەکرد ئەو پیاوە خراپەیەکی وای لەتەکا بکات و خۆی بەدنام کات (ساکیس).

محەمەد تەقیخانی مستۆفیش لە مێژووی قاجارییەدا بەو جۆرە ئەو ناپیاوی و بەدی گەورەی بام دەگێڕێتەوە دەڵێت: «کە لوتف عەلیخان چووە بام، سیستانییەکان تێ گەیشتن کە لوتف عەلیخان شکاوە و بێ هێز ماوە. بۆ گرتن و

پێشکەش بە ئاقا محەمەد کردنی یەکدڵ بوون و دەستیان لە بەدنامی شوشت.

لە پێشا ئەسپێکی لوتف عەلیخان کە نێوی (غەران) بوو و لەنێو هەموو یەکسمانی جیهانا بەناوبانگ بوو، پەلیان کرد.

لوتف عەلیخان کە زانییەوە لە چ کۆشەوەیەکدان هەستا خۆی بگەێنێتەوە غەران تاکو خۆی لەو شەپۆلە ڕزگار کات، کە تەماشای کرد ئەسپی پەی کراوە، دەستیان دایە شیر و تەقەڵایەکیان دا بەڵام چونکە نەگبەت هاتبوو، گیرا و بەزەنجیرکراوی بۆ ئاقا محەمەدیان نارد.

ساکیس لە کتێبە قیمەتدارەکەی بەرگی دووەم و لاپەڕە ٣٦٤دا دەڵێت: «ئاقا محەمەد هەردوو چاوی لوتف عەلیخانی بەدەستی خۆی دەرخست و کوێری کرد و بۆ تارانی نارد. لەوێ بەئەزیەت بە سێدارەیدا هەڵاوەسی و کوژتی».

عەبدوڵڵا خانی مامی لوتف عەلیخان گیرا و میلی لە چاو کێشرا و لە دواییا بە ئەزیەت کوژرا. میرزا محەمەد عەلیخانی کاشانی برای فەتح عەلیخانی مەلیکوشوعەرا کە وەزیری لوتف عەلیخان بوو، لە دوای گرتن بە ئەزیەت کوژرا و سەد کەسی کوردی هەوشاری کە لە کرمانا هەواداری زەند بوون لەناوبران و ژن و منداڵی گەورە و سەرهاتی شاری بابک ناردرانە گوندی (کەهک) لە نزیک شاری قوم و پیاوەکانیشی کوژتن. ٧٠٠ بنەماڵەی کوردی عەتا ئۆڵڵاهی بارکردن و ناردنیە ڕەی. دوو دانە ئەڵماسی (گەوهەر) یەک (دەریای نوور) و دووەم (تاجماه) بەقۆڵی لوتف عەلیخانەوە بوون ئاقا محەمەد لە باسکی خۆی بەست و ١٠٠٠ پیاوی هەڵبژاردەشی کرمانی لەگەڵ مورتەزا قولی ناردنە تاران. دیواری شار و قەڵای کرمانی ڕووخاند. (ق).

لە دوای ئەوە کە لوتف عەلیخان گیرا و کوژرا، ئاقا محەمەد چووە سەر کرمان و گرتی و جەور و ستەمێکی بێژماری تێدا نواند. فەرمانی دا ٢٠ هەزار چاوی خەڵکی کرمان دەربخرێ. مەئمووری ئەو ستەم و بێ دادییە ئەو فەرمانەی بەجێ هێنا، ئاقا محەمەد بەدەستی خۆی گلێنەی چاوەکانی ئەژماردن و لە ژمارەدا دوو چاو کەمی هێنا، ڕووی لە مەئموورەکە کرد کەوا بوو ئەو دوو چاوە چاوی تۆن کە ماون و دەبێ هەردوو چاوی خۆت دەرخەی.

ساکیس لە کتێبەکەیا دەڵێت: «لە پێشا پێی گوت کە ئەگەر دوو چاو کەم بێت ئەوا هەردوو چاوی خۆت لە جێگایا دەردەخرێت». بەو جۆرە هەرچەندە نێرینە

هەبوو کوێرکران و ژن و منداڵەکانیشیان خرایە دەست سوپاهییانەوە.

ئاقا محەمەد بۆ ئەوەی بنەچەکەی هەوادارانی زەند کوێر کاتەوە و ڕەگەزیان دەرهێنێت، فەرمانی دا کە ٦٠٠ کەللەسەر ببڕێت و بە ٣٠٠ کەسی دیل هەڵی گرن و ببرێنە قەڵای بام، ئەوەیان کرد و لە بام سەری ئەو ٣٠٠ کەسەی کە کەللەسەرەکانیان هەڵگرتبوو بڕییان و لەگەڵ ٦٠٠ سەرەکانیان دانا، لەو جێگایەی کە لوتف عەلیخانی لێ گیرابوو ئەهرامێکی لەو ٩٠٠ کەللەسەرە دروست کرد. ساکیس لە دوای باس لەوانە کردن دەڵێت: «ساڵی ١٨١٠م لە لایەن پۆتینگەر دەرخراوە و ئەو ئەهرامەی بەچاوی خۆی دیوە. ئەو پۆتینگەرەی کە گوترا چووە بام و چاوی بەو ئەهرامە کەوتووە».

دیسان ساکیس دەڵێت: «ئەو دەمە کە چوومە کرمان، دیم خراپەیەکی لەو دەمەدا کرابوو نموونەی دیار بوو، بۆنی وێرانی و کاولیەتیی ئەوساکەی هەر لێ دەهات و هێشتا هەر نەهاتبووە سەر خۆی».

شەمسەدین سامی لە بەرگی پێنجەمینی لاپەڕە ٣٩٩٢ی (قاموس الاعلام)دا دەڵێت: لوتف عەلیخان ساڵی ١٢١٠ لە دەست ئاقا محەمەد گرفتار بوو لە بەندیخانەدا کوژرا.

ئاقا محەمەد کە بناغەی پادشایەتیی زەندی وێران کرد، ناردی قەبری کەریمخانیان تێک دا و ئێسقانەکانی ئەو پیاوە دادگەر و گەورەیان دەرخست و بردیانە تاران و لەبەر تەختی ئاقا محەمەدیان ناژت. وایان لە قەبر نابوو کە ئاقا محەمەد لەسەر تەخت دانیشتبایە هەردوو پێی دەکەوتە سەر قەبرەکەی کەریمخان، ئەوە هەرماوە و ژێرپێی هەموو پادشاکانی قاجار بوو.

کەمێک لە سەربەهوردی حاجی ئیبراهیمخان

ساکیس دەڵێت: حاجی ئیبراهیم خانی کوڕی حاجی هاشیم یەکە پیاوێکی خوێنخوار و لە دەوری زەندەکانا تاجبەخش بوو. بۆ جەعفەرخان گەلێکی پەرایی (خزمەت) کرد، کە جەعفەرخان لە ئەسفەهانەوە ڕوو بەنیشتمانە ڕاستەقینەکەی – کە شیراز بوو – گەڕاوە، گەلێکی یارمەتی کرد و بەکاری هات.

لەبەر ئەو پەراییەی جەعفەرخان کردی بە کەلانتەری شیراز و بۆ حاجی

ئیبراهیم ئەو پایەیە هەروا ڕاگیرا و مایەوە.

کە جەعفەرخان کوژرا، حاجی ئیبراهیم بۆ ئەوەی کە لوتف عەلیخان ببێ بەپادشا، گەلێک تەقەلای دا و چاوورِاوێکی زۆری کرد و لەو لایەنەوە یارمەتییێکی چاکی کرد و تێ کۆشا هەتا لوتف عەلیخان بوو بە پادشا و لەسەر تەخت دانیشت.

لوتف عەلیخان کە لە کرمان گەڕایەوە شیراز، لە لایەن هەندێک کەسانەوە هان درابوو کە حاجی ئیبراهیم لە تەکیا خراپ و بەدبینە و بە هێندێک گوناه ڕەخنەدار کرابوو. ئەو پیاوە لەودەمەدا زۆر بەهێز بوو، خاوەند پشت و تەوانایەکی زل بوو. ساکیس دەڵێت: «وەکو مسمارک وا بوو» لەبەر ئەوە کە زۆر چاک پەرایی دەکرد، جێگای بڵندتر و پایەی بەرزترینی دەست کەوتبوو. چونکە دوامینی ڕاستی و خزمەتگوزاری ئەو، گەورەکەی بەچاکی باوەڕی پێ هێنابوو. لوتف عەلیخان میهرەبانی لە تەکیا هەر هەبوو و خۆشی دەویست.

میرزا مەهدی کە دەفتەردار و خەزینەداری لەشکر بوو، لە چاخی جەعفەرخاندا بە دراودزین ڕەخنەدار و گوناهکار بووبوو. جەعفەرخان لەسەر ئەوە هەردوو گوێی بڕی، بەڵام لە کن لوتف عەلیخان هەر لە ڕوودابوو و جێگاییێکی بەرزی گرتبوو. زۆر چاک دەڕۆیی، ئەو دەمە کە جەعفەرخان کوژرا کەللەسەرەکەی لە ئەرک هاوێژرایە خوارەوە، وایان بۆ لوتف عەلی خان گێڕاوە کە میرزا مەهدی هەردوو گوێی جەعفەرخانی بە تۆڵە ئەستاندنەوە بڕیوە و چاوی لە مژی نمەکداری خۆی قوچاندووە. ئەو بەدنمەکییەی بە خۆی ڕەوا دیوە، لوتف عەلی خان لەسەر ئەو گوناهە گەورەیە ڕقی لە میرزا مەهدی هەستا. حاجی ئیبراهیم خان بۆ ئەوەی کە لوتف عەلیخان لەو ئەندێشەیە بسوورێنێت و میرزا مەهدی لەو کەوتنە بپارێزیت و کراسی زادەگی و بێ گوناهی لەبەر میرزا بکات، ئەو دەنگە دەنگەی وەدەرخست و تکای کرد کە لوتف عەلیخان مەهدی ببەخشێت و تووشی هیچ سەرەنگرێیەکی نەکا، بەڵام بێوەژنەکەی جەعفەرخان لەوە دەستبەردار نەبوو و هەر دەیگوت و بۆ تۆڵە لە میرزا مەهدی ئەستاندنەوە هەوڵی ئەدا. هەر چەند ئیبراهیم خان کە خۆشەویستی لوتف عەلیخان بوو و بۆ ڕزگاربوونی مەهدی کۆششی کرد نەشیا، لوتف عەلیخان تالووکەی کرد و بەلەز فەرمانی دا کە میرزا مەهدی لە ئاور باوێژن و بیسووتێنن. بەو جۆرە هاوێژتیانە نێو ئاگرەوە و سووتاندیان.

ساکیس دەڵێت: «حاجی ئیبراهیم بۆ خۆی بۆ سێرماڵقولیمی گێڕابووەوە کە سووتاندنی میرزا مەهدی بوو بەمایەی لابردنی لوتف عەلیخان لەسەر تەخت. بەڵام وا دەردەکەوێت کە ئیبراهیمخان ئەو قسەیەی بۆ ئەوە بووە کە خۆی لە ڕەخنە و گوناه ئازاد کات، دەنا وەنەبێ ڕاستییەکەی ئەوە بێت کە ئیبراهیم بەسێر ماڵقولیمی گوتووە».

میرزا تەقیخانی مستۆفی لە بەرگی یەکەمینی لاپەڕەی ٥٩ی تەئریخی قاجارییەدا سەربهووردی حاجی ئیبراهیم بەمجۆرە دەگێڕێتەوە: «لەم دەمەدا چونکە بۆ هەر خەتەرێک خەتەرێ و بۆ هەر کەماڵێک عەینی کەماڵێکی لە دووە، دەوڵەتی ئیعتمادودەولە حاجی ئیبراهیم خانی شیرازی، سەرەوژێر بووە و وەرگەڕا».

وەکو لە پێشدا گوترا حاجی ئیبراهیم و براکانی چاویان لە نان و نمەکی گەورەی خۆیان قوچاند و خراپەیان لە پاداشتی چاکەی پادشایان نیشان دا و سەریان لە فەرمانی لوتف عەلیخانی پادشای خۆیان وەرگێڕا، شاری شیراز و گەنجینە و گەوهەر و ژن و منداڵ و خزم و کەس، لەشکر و چەک و ماڵ و سەرمایەی لوتف عەلیخانیان دا بە دەست ئاقا محەمەدی قاجار.

ئاقا محەمەدیش لە تۆڵەی ئەوە و بەرامبەر بەو پەراییە، ڕۆژ بەڕۆژ بڵندی کرد و پلە بەپلە سەری خست و هەتا گەیاندیە پایەی (وەزارەتی ئەعزەم) و لە هەموو خاکی ژێردەستیا فەرمانڕەوا و قسە پەسندی کرد.

ئاقا محەمەد کە تۆماری ژیانی پێچرایەوە و بۆی دەرچوو، تەپڵی فەرمانداری و پادشاهی بە ناوی فەتح عەلی شاوە لێ درا، دیسان حاجی ئیبراهیم لە جێگای خۆیا ڕاوەستابوو، بەڵام ئەو بەبێ پرسیار و گوێدێری بەسەر هەموو گەورە و سەرهاتی حکوومەت و سەردار و سەرهەنگ و سەرکردەکانی سوپا فەرمانی ئەدا و بەسەر سەرانی دەرگادا زەبەردەست و زاڵ بوو. کوڕ و خزم و برا و برازاکانی هەریەک لە شار و خاکێکا لەنێو ئێرانا فەرمانگوزارییان دەکرد، دێ و ئاواییەک نەمابوو کە بەبێ ئەوانە کوێخا و گزیری لەسەر دانرابێ، دەستیان لە هەموو جێگایەکدا هەبوو و لە هەموو ماڵێک و دڵێک ئاگادار بوون.

ئەوەندە دەستدرێژی و فەرمانڕەوایی لە فەتح عەلی شا گران دەهات و لەوە

کەوتبـووە ئەندێشــە و ترســەوە. ڕۆژێکی وای لەبەر چاوبوو کـە لە جـێگای لوتف عـەلیـخـان داندرێ. ئەگـەر ئاقـا مـحـەمـەدێک وەدی بێت، ئەویش بـەدەردی لوتف عەلیخان گرفتار دەبێ. لەو ترسانە فـەتح عەلی شا بە پەنهانی هەموو ژێردەست و سـوپا و کـاربەدەسـتـەکـانی کـردە هاودەنگی خـۆی و بـۆ دوایی بەئیـشـی حـاجی ئیبراهیم بێن پەیمانیان گرێ دا، بـەڵام چونکە برا و خزمـەکانـی هەریەک لەسـەر شــار و خــاکـێکا بـوون، زۆر بە ئەنـدێشــە و ئـاهسـتــە و ترســەوە داو و تەڵـەیان دامەزراند و کەوتنە بزووتنەوە.

فەتح عەلی شا هەر سەرکردەیەکی بۆ شارێک دانا، بەمەرجی ئەوە کە هەموویان لەیەک ڕۆژا کە یەکەمینی مانگی زیلحیجە بێت کاری خۆیان ببین، فـەتح عەلی شا لە تاران حـاجی ئیبـراهیم خـەفـە بکات، بـەو پیـلانە هەوادارەکـانی بڵاوکـردەوە و هـەریەک فـەرمـانێکی دا دەسـتیـان و ناردنی. فـەتح عـەلی شـا ڕۆژی یێکەمی مـانگی زیحەجە حاجی ئیبراهیمی خواستە پێشگا و گوناه و قاقەزەکانی کە بۆ بیانییانی ناردبوو یەک بەیەک بەچاوی داداوە.

حــاجی ئیـبـراهیم بـەدەســتـووری خــۆی هـەرچـەند چاپلووسی و زباندرێژی و فڕوفێڵی کرد و بەهانەی نیشـان دا، کەڵکی نەبوو، تۆوێکی چاندبوو دووریـیـەوە و ئەوەی کە بەسەر گەورە و نمەکداریی خۆیا هێنابوو دیتی و چێژتی.

فـەتح عـەلی شـا دەزبەجـێ فـەرمـانـی دا و هـەردوو چاوی دەرخـرا. لەبەر ئـەوە کـە زبانی گەلێک بەخـراپە گەڕابوو زبانیشی بڕی. زنجیر لە مل و دەست بەفڕ فڕە و پێ بەکۆت و خەلیلی لەگەڵ ژن و منداڵیا ناردیانە قەزوین و لەوێ هەموویان کوژتن.

لە ڕۆژی یەکـەمی زیلحیـجـەدا لە هـەر شـار و ئاوایییـەکـی خـاکی ئێـرانا خـزم و کـەس و هـەوادارێکی حـاجی ئیـبـراهیم کـە هـەبـوو، گـیـران و کـوژران و ڕەگ و ڕیشـەیان دەرخرا و تـوویان لە خاکی ئێرانا نەما و هەمـوویان لەناوبرد. ئەوەی ئەو پیاوە بە بنەماڵەی زەندی کرد، هەمووی بەسەر خۆی هات؛ هەتا منداڵێکی نێرینە و مێینەشیان نەما و هەموو پووچ کرانەوە (ق).

بەندی حەوتەمین

محەمەدخانی کوڕی زەکیخانی زەند

کە لوتف عەلیخان گیرا و کوژرا، ئەستێرەی بەختی کورد هەموو بە جارێک و کوردی زەند بەتایبەتی ڕووی لە کزبوون کرد و ڕۆژی قاجار پرشنگدار و تیشکهاوێژ بوو. لەو دەمەدا کە ئاقا محەمەد شیرازی خستە ژێر فەرمانی خۆیەوە، محەمەدخانی زەندی کوڕی زەکیخان بە سەردار سوپاهی لوتف عەلیخان لە خاکی بەختیارییەوە ڕوو بە خوزستان چوو بوو. کە لەو سەربهووردە دڵگیرە ئاگادار بوو، ناچار ڕوو بە خاکی بەسرا هەڵات و گریبانی لە پەنجەی دوژمن ڕزگار کرد. لە بەسرە دانیشت و چاوی لە ڕۆژی کەڵێن بڕیبوو.

ساڵی ١٢١٢ ئاقا محەمەد بە دەست کوردی شکاکەوە بەکوژت چوو و ئەوە بەم حەمەدخان ڕاگەیاندرا. محەمەد خان خۆی کۆکردەوە و لە خەڵکەکەی خۆی و زەندە هەڵاتووەکان هێزێکی ڕێک خست و ڕوو بە خاکی ئێران هەڵمەتی برد. لە یەکەمین پەلامارا شاری (بەهبەهان)ی گرت و کردیە ناوچەی فەرمانڕەوایی. لەوێوە چووە (کازرون) و ئەویشی گرت. لە کوردی مەمنی لەشکرێکی پێکەوە نا و بەو هێزەوە چووە سەر ئەسفەهان.

وەکیل حاجی محەمەد حوسێنخانی بەگلەر بەگی ئەسفەهان بۆ شەڕ لە شار دەرکەوت، لەشکری بردە پێش. لە یەکەمین هەڵمەتا وەکیل لە دەست محەمەد خانا گرفتار بوو. لەشکر و جبەخانە و تۆپ بەدیل گیرا. کە لەشکری بەگلەر بەگی شپرزە کرا، محەمەدخان لینگی دا سەر ئەسفەهان و گرتی و کردیە ئەیالەت و میرزا عەبدولوەهابی مستۆفی لەسەر دانا و بۆ خۆشی لە (سەعادەتاوا) لەشکربەزی کرد و دەستی بەهێز زیادکردن کرد.

لەولاوە فەتح عەلی شای قاجار لەشکری هەڵگرت و لەژێر فەرمانی حوسێن قولیخانا ناردیە ئەسفەهان کە پێش بە محەمەدخان بگرێت. محەمەدخان کە وای

زانی بەلەشکرەوە چووە پێشی، لە (جز) کە جێگایەکە، بەرابەر یەکتر ڕاوەستان و شەڕیان هەڵایساند و خوێن ڕێژرا، قاجار کوردی تەنگەتاو کرد و شکاندیانن و ڕوو بە سەعادەتاوایان گێڕانەوە؛ حوسێن قولیخان کەوتە دووی هەڵاتووان.

خەڵکی ئەسفەهان کە شکاویی محەمەدخانیان بهیست بەلەز چوونە سەر سەعادەتاوا و ماڵ و چتومەکی محەمەدخانیان گشت تاڵان کرد و بردیان.

محەمەدخان لەو دەستدرێژییەی خەڵکەکە ئاگادار بوو، ناچار خۆی لەو مەیدانە پشێوە ڕزگار کرد و ڕوو بە خاکی بەختیاری و بەهبەهان گەڕاوە. نەجەف خانی زەندی ناردە نێو کوردەکانی بەختیاری کە پشتیوانی و کۆمەگی بکەن. یوسف خانی بەختیاری چاوی لە نیشتمان خواهی قوچاند و پشتی لە ڕەوشت و دەستووری کوردایەتی کرد، بەبێ لێکدانەوە لەنێو ماڵی خۆیا میوانێکی وا خۆشەویستی خۆی گرت و بەزنجیرکراوی بۆ فەتح عەلی شای نارد.

یوسف خان کە ئەو بەدنمەکییەی کرد و نەجەف خانی ناردە [کن فەتح عەلی شا]، فەتح عەلی شا دەزبەجێ نەجەف خانی لە دەمی تۆپ بەست و ئاوری دا و کوژتی.

محەمەدخان کە ئەوەی زانییەوە، ڕۆستەم خانی برازای خۆی هەڵگرت و پەنای بۆ کوردەکانی (باجەلان) برد، لەنێو کوردی باجەلان و سێلاوخۆر کۆمەڵەیێکی لەسەر خۆی وەخڕ کرد و چوو قەڵای سێلاوخۆری گرت.

نەزەر عەلیخانی باجەلانی بە لەشکرەوە چووە سەری، لە دوای گەلێک کوژتار محەمەدخان گیرا و بە زنجیرکراوی ناردرایە تاران.

لە کوردی باجەلان هونەرمەند و نیشتمان خواهێکی دڵسۆز کە ناوی (مەهدی) بوو هەستا و کەمەری پیاوەتیی بەست و بوو بە هەواداری محەمەدخان. چەند کەسێکی کۆکردەوە و چوو پێشی پێیان گرت و بەگژ پیاوەکانی نەزەر عەلیخانا چوو و محەمەدخانی بەزۆر لە چەنگیان دەرخست و ڕزگاری کرد و کەمەری پێشکاریی لە پێشیا گرێ دا.

محەمەدخان کە لە سایەی تەقەلا و کۆششیی ئەو ناودارە هونەرمەندانەوە لە پەنجەی دوژمن ڕزگار بوو، ئەوجا کەوتە تەقەلای هێز پەیداکردن و پشتیوان سازکردن و لە دوور و نزیک لە دەوری کۆبوونەوە. لە کورد لەشکرێکی پێکەوە نا و

لەگەڵ چەک و پێویست ڕێکخستن خەریک بوو. لەولاوە فەتح عەلیخانی پادشای قاجار فەرمانی دا بەمحەمەد وەلیخانی والی گەزار و مەلایر و بە حەسەنخانی والی فەیلی و بە تەقیخانی حاکمی بروجرد کە هەریەک بە لەشکرەوە بچنە سەر محەمەدخان و بۆ خۆشی لەشکرێکی لە تارانەوە نارد.

محەمەدخان بەو لەشکرە کەمەی کە لە دەستیا بوو چووە پێشیان؛ لە خاکی سێلاوخۆر بەگژیانا چوو. لە دوای گەلێک کوژتار تەنگە بە لەشکری قاجار هەڵچنرا. تەقیخانی بروجرد برینێکی گرانی خوارد و بەو برینە مرد. لەشکری دوژمن شکان و تۆپ و جبەخانە و دیل وماڵێکی زۆر کەوتە دەست محەمەدخان و لەشکر و دەستەکەی، بەو سەرکەوتنە محەمەدخان هێزی فرە بوو و ناوبانگی کرد و رووی لە بەرزبوون نا.

لەژێر سەردار سوپاهی محەمەد وەلی خانا لەشکرێکی دیکەی قاجار لە لایەن فەتح عەلی شاوە ناردرایە سەر محەمەدخان. لە نزیک سێلاوخۆر شەڕ و کوژتار دەست پێ کرا. لە یەکەمین شەڕا باوی کورد و شکستەی قاجار بوو؛ لە دوامینا شەڕ گەرمەی تێ کەوت و محەمەدخانیان وەتەنگ هێنا.

ڕۆژی ٢٢ی زیلحیجەی ١٢١٣ محەمەدخان شپرزە کرا و هەڵات. تەمای بوو ڕوو بەبەسرا بڕوات، بەڵام حەسەنخانی والی فەیلی بە خیانەت و فێڵ چوو دڵخۆشی محەمەدخانی دا و گرتی و زنجیری کرد و میلی لە چاوی دا و کوێری کرد. ١٠ی موحەڕەم چاوی دەرخست و ناردیە تاران. ١٥ی مانگی سەفەر فەتح عەلی شا لە دوای ئەزیەتدان کوژتی (ق).

خانلەرخانی کوڕی عەلی مورادخان

لە بنەماڵەی زەند کە پارازترابێ و نەکەوتبێتە ژێر پەنجەی جەورەوە، تەنها خانلەرخانی کوڕی عەلی مورادخانی پادشای زەند بوو؛ ئەویش چونکە دایکی کچی محەمەد حەسەنخانی قاجار بوو، لەبەر ئەوە کە عەلی مورادخان مرد، لەبەر خزمایەتی چووە لای ئاقا محەمەد و بە خۆشەویستی ڕاگیرا و کرایە پێشخزمەتی ئاقا محەمەد. لە دەوری فەتح عەلی شادا ئەو پایەیەی هەر بەخێو کرد و لە خۆی تێک نەدا.

خانلەرخان پیاوێکی بێ دەنگ و دیندار و زوبان خۆش و ڕەوشت چاک و

چاکەخوا بوو، هەموو دۆست و دوژمنێک خۆشیان دەویست و ڕێزیان لێ دەنا.

ساڵی ١٢٤٣ محەمەد قاسمخانی دامغانی لە شاری کرمان سەری فەرمانی لە فەتح عەلی شا لوواند و کەوتە هەوای فەرمانگوزاری.

فەتح عەلی شا بۆ دامەزراندنی کرمان و دڵخۆشیدانەوەی خەڵکی کرمان خانلەرخانی ناردە کرمان.

ئەو پیاوە دڵپاکە کە گەیشتە کرمان چاوی بەسەرکێشی کەوت، بۆ ئەمە کە نەبێتە مایەی شۆڕش، گەڕانەوەی بەچاکتر زانی. لە پشێویی کرمان گەلێک دڵگیر و ڕەنجیدە بوو؛ بەبێ دەنگ ڕوو بەتاران گەڕاوە و لە کرمان کەوتە ڕێ.

محەمەد قاسمخانی سەرکێش فەرمانی دا بە عەباس قولیخان ناوی کابرایەکی کەس نەناسی بە ٤٠ کەسەوە ناردە پێش خانلەرخان کە بیکوژن.

ئەو پیاوە بێ ناوونیشانە کەوتە دووی. شەوی چوارشەممەی ٢٠ی مانگی جەمادی دووەمی ساڵی ١٢٤٣ لە قەڵای (ربات باغین) لەناکاو بەسەر خانلەرخانی دادا و خۆی و نۆکەر و پێشکارێکی کوشتن و گەڕاوە کرمان (قاجارییە).

تەواوبوو

***

بەغداد – (١) کانوونی یەکەمی (١٩٣٢–م) (١٦– ڕۆژوو – ١٣٥٢)

(لێوەرگر – مەئخەز)

ناوی پەڕاو	بەرگی- جڵد	دانەری	زبان	لاپەڕە
تەئریخی ئێران	٢	جەنەڕاڵ ساکیس	ئینگلیزی	٣٨٤–٣٧٠
تەئریخی قاجاریە	١	میرزا محەمەد تەقیخان	فارسی	٢– ٦٥
أجمل التواریخ	١	میرزا محەمەد تەقیخان	فارسی	١٥٥
قاموس الاعلام	٥	شەمسەدین سامی	تورکی	٣٨٥٨
قاموس الاعلام	٥	شەمسەدین سامی	تور	٣٩٩٢
تەئریخی بەغداد	١	علی ظریف الاعظمی	عارەبی	٢١٤–٢٠٩
تەئریخی بەسرا	١	علی ظریف الاعظمی	عارەبی	١٤٦–١٤٣

پێڕست

دەستپێک 5

پێشەکی: کوردستان موکریانی 9

غونچەی بەهارستان ،تاریخی کوردان 53

خۆشی و ترشی، لەنێو دڵ و دەرەبێکی بێ کەسیدا، هاوار و بانگێکی بەڕاستییە........ 105

ئاوڕێکی پاشەوە (بەندی دووەم) حکوومەتی بەرزەکانی 133

بەرگی دووەم: ئاوڕێکی پاشەوە، جزمی، چوارەم، پادشایەتیی چەند بنەماڵەیێکی........ 159

بەرگی دووەم: ئاوڕێکی پاشەوە، جزمی یەکەم ئومەرا و حوکمدارانی........ 193

مێژووی ناودارانی کورد، هی عەسری سێزدەمینی هیجری 219

ئاوڕێکی پاشەوە: بەرگی دووەم جزمی سێیەم، پادشایانی بنەماڵەی... 303

دێریکی پێشکەوتن: مێژووی دوو دەوڵەتی مەزنی (دۆشتێکباز – هەزبانی)یە 353

تاریخی حوکمدارانی بابان لە کوردستانی شارەزوور و ئەردەڵاندا 401

مێژووی کورد و نادر شاه لە خاکی ئێرانا 525

مێژووی شاهنشاهانی کوردی زەند 583